

Дино Абасов

84/15730)

A 13

ЗӘНКӘЗУР

Роман

Биринчи китаб

36273

В. И. Ленин Ленин Бақы
Морская улица
Бакинська-Центральная
Библиотека им. В. И. Ленина

Азәрбайҗан
Ушаг ва Кәңәдәр Әдәбияты Нәшрийәты
Бақы — 1956

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

*Бөйүк Октябрь сосялист ингилабынын
40 иллийингә итһаф олунур*

Биринчи фәсил

Нәби зәмийә чатанда күн һәлә чыхмамышды. Лакин үфүг гызармаға, ер ағармаға башламышды. О, һейбәсини чийиндән ашырыб, дүнән бичдийи пенчәләрин дибинә гойду. Ала-боз һейбәсиндән балача су бардағы, каса, ораг, гәврә вә бүләв чыхартды. Бардагдан касая су төкүб, бүләвү онун ичиндә ислатды, онунла орағы итиләди, сонра гәврә илә овхарлады. Чарығынын бағыны бәркитди. Папағыны ерә атыб, башына чох да тәмиз олмаян ағ дәсмал бағлады. Орағы көтүрүб зәмини бичмәйә башлады.

Сүнбүлләрин ерә төкүлмәмәси үчүн вағанымыш бугданы шеһли-шеһли бичмәйә о, һәр күн алагаранлыгдан кәләрди. Кәкликотунун, алмачичәйинин, деми ярпызынын әтрини көвшәнә яян хош вә тәмиз сәһәр меһи санки она гүввәт верәрди. О, инди сәссиз-сәмирсиз бичирди. Гулагына колларын дибиндән, алакүл зәмилләрин ичиндән, боз дашларын, кәсәкләрин үстүндән мүхтәлиф гушларын сәси кәлирди. Ушаглыгдан тәбиәтин гойнунда бөйүйүб, өмрүнү чәлләрдә, көвшәнләрдә ер әкиб, тахыл бичмәклә кечирән Нәби, бу гушларын сәсинә адышмышды. Бәстәкар мүхтәлиф аләтләрдән дү-

залмиш оркестрин чалдыгы заман һәр алатин сәсини айырд этдийи кими, Нәби дә көвшәнләрдә ағыз-ағыза вериб охуян гушлары сәсләриндән таныйырды. О, сипәси габарыг билдирчинләрин, түкү рәнкбәрәнк, пиши йи елпик кими ачылыб бүкүлән буппуларыи, юмрут бойда боз сәрчәләрин дә сәсиндән зөвг алырды. Она һамыдан чох нәш'ә верән, бу ердән о ерә сәкән, бу дашдан о даша гонан хыналы кәкликләрин гагтылтысы иди. Оун үчүн дә Нәби бу зәмидә өзүнү ялгыз санмырды. Башы үстүндән ганад чалыб өтән һәр гуш санки онун үрәк сирдашы иди.

Нәби пәнчәсинә сығмаяи бафаны ерә гоюб белини дүзәлтдийи заман күнәш ону саламлады. О, енә бичмәйә башлады, лакин гулағына бир сәс кәлди:

— Сабаһын хейир, ай Нәби!

Нәби дөнүб бахды; сағ тәрәфдәки зәмидә Арменақы көрдү.

— Аллаһ сахласын, эши, бүкүн нийә юбанмысан? Һәмнәшә күн чыхмаздан кәләрдин..

— Элә дүз дейирсән, Нәби ахпер¹, юбанмышам. Мусурманлар дейәр: аллаһдан кизлин дейил, бәндәдән нә кизлин, мәни арвад юбатды. Араксыны дейирәм ә! Зәһримар унумуз гуртармышды. Арвад гоншудан ун тапыб чәрәк гайырынча, күн-күнорта олду.

— Арменақ кирвә, аллаһа анд олсун, сәндән инчидим.

— Әрә, нийә?

— Эши, сән билмирсән ки, Күлүстан мәни чәрәк-сиз бичинә көндәрмәз!

— Билирәм, нийә билмирәм. Дейирәм элә икимизин дә чәрәйи олса яхшы олар.. Пикир эләмә, ишини көр, ай Нәби ахпер!

Нәби илә Арменақын сөһбәти чох узанмады. Олар бир-бириндән әлли-әлтмыш аддым аралы, лакин бир-биринини тушунда бичирдиләр. Нәби илә Арменақын зәмисини ялгыз бир нечә ердә гоюлмуш даш оюглар айырырды. Кәндләри гоншу олдуғундан, күнейләри, бичәнәкләри дә бир-биринә яхын, бә'зиси исә битишик

¹ А х п е р — гардаш (эрмәнчә).

иди. Она көрә дә Энкәләвид кәндлиләри илә Шәки кәндлиләри шум вахты, тахыл вә от бичини заманы бир-бирләрини тез-тез көрүрдүләр. Нәби илә Арменақ да Дәвәәлән көвшәниндәки бу ерләри язда бир вахтда әкмиш, инди дә бир вахтда бичирдиләр.

Күн хейли галхмышды. Яшыл отларын, сары сүңбүлләрин үстүнә кечәдән дүшән шеш дәнәләри күнәшин һәрарәтиндән бухарланыб һавая учмушду. Даһа зәмидә нәмлик галмамышды. Дигәтлә гулаг асан олсайды, һәр ики зәмидән аһәңкли, инчә хышылтынын йүксәлиб бир-биринә гарышдығыны дәрһал эшидәрди. Бу хышылты, бу сәс ики гоншу кәндлинин орагларынын сәси иди. Олар белләрини дүзәлтмәдән, алынларындан тәр дамчылая-дамчылая бичирдиләр. Бу заман узагдан, руһа ятан инчә бир маһны эшидилди:

О нечә гушдур ки, гада сәкәр,
Чайнагы нештәрди, ганым төкәр,
Бир ноғул, бир набат, бир дә бир шәкәр,
Бу үчү бир олса, дилдә кизләнер.

...Хәстә Гасым дейәр: ләби баллы гыз,
Бир ширин кәфтәрди, үзү халлы гыз,
Бир галәм, бир дават, бир дә бир кәғыз,
Бу үчү бир олса, әлдә кизләнер.

Нәби илә Арменақ Дәвәәлән дәрәсинә яһылан маһныны эшидәркән, орагларыны сахлайыб дурдулар. Һәр икиси дөнүб керә бахды. Көй зәмитәрин арасы илә баш юхары, дар, боз чығырла онлара тәрәф бир атлы кәлирди. Ону дәрһал таныдылар: Нәбинин оғлу иди. О, аты чапа-чапа дүз тарлая, атасынын янына кәлди. Тойларда ашыглардан өйрәндийи бу маһныны охуян да о имнәш. Гәмәр атын белиндә гырғы кими отурмуш Юсиф, паланын гаһындан тутуб ерә атылды.

— Оғлум, су кәтирдинми?—дейә Нәби она тәрәф кәлди.

— Кәтирмишәм, һәлә бир говун да алмышам.

— Сағ ол оғлум, сағ ол! Сән һардан билдин ки, атанын үрәйи говун истәйир?

Нәби күлә-күлә әлнин оғлунун чийинә гойду. Һәрсәи бир яндан япышыб хурчуну атын үстүндән көтүрдүләр; пәнчәнин дибиндәки кәлкәлийә гойдулар. Көһ-

нә хурчунун бир көзүндө экә, сары золаглы говун, о бири көзүндө сәрин су долу бардаг варды.

Боз шалдан пенчәк-шалвар кейинмиш, ширвани чарыглы, төрәбой, чатмагаш ушаг мадяны бир кәнара чәкди. Ат узаглашмасыз дейә, кәндир нохтанын учу илә сәжилли сағ әлини баглайыб бурахды. Ат фынхырды, башыны ашағы әйиб отламаға башлады.

Нәби үзүнү Арменака тутуб:

— Арменақ кирвә, ай Арменақ кирвә!—дейә сәсләди.

Арменақ орағы сахлайыб, белини дүзәлтди; әлини көзүнүн үстүнә гоуб чаваб верди:

— Нәби, нә дейирсән?

— Кәл бир тикә чөрәк ейәк.

— Сағ ол, сиз ейин, һалал хошунуз олсун.

— Әши, Юсиф яхшы говун да кәтириб, бәри кәл. Кәлмәсән инчийәрәм.

Арменақ Нәбинин сөзүнү ерә салмады. Орағы дәр-зә санчды, үстүнүн тозуну силкиб кәлди. Һәр үчү пенчәнин дибиндә, кәлкәликдә отурду. Нәби һейбәдән бағлы дәстәрханы чыхарыб ачды. Кәрдияр ундан бишриллимиш лавашлары, мис касадакы шору орталыға гойду. Юсиф хурчундан говуну чыхартды.

Нәби:

— Һә, кимдә бычаг вар?—деди.

— Мәндә,—дейә Арменақ тоггасындан назик бир гайышла асылмыш бычағы ачды. Сапы өкүз буйнузундан гайрылмыш бычағын тийәсини дизинә сүртүб тәмизләди.

— Арменақ дайы, сән кәс,—дейә Юсиф говуну онун габагына итәләди.

— Баш үстә, ай Юсиф. Сәнин сөзүн сынныча, дүшмәнин бойну сынсын.

Арменақ бычағы узунсов, сары золаглы говуна чәкди. Говун чырылты илә икийә бөлүндү. Арменақ ону дилим-дилим доғрады. Онлар шор-чөрәклә бал кими ширин, әтирли говуну едиләр. Юсиф дәстәрханы йығышдырды. Нәби бүзмәли мешин тәнбәки кисәсини, сапы узун, башы балача гәляныны архалыгынын дә-

рин, ян чибиндән чыхартды. Гәляныны долдуруб кисәни Арменака узатды:

— Ал, сән дә долдур, чәкәк, бир аз да динчәләк,—деди.—Әши бу дүняны элә биз дүзәлтмөйчөйик ки, мәсәл вар дейәрләр: чәнд чарыг йыртар. Өзүмүзү йоруб өлдүрмәклә Һачы Атакиши олмаячағы ки...

Арменақ ики дөшлү гәдәк архалыгынын ян чибиндән башы топруз, кәдәк сапы гәляныны чыхарыб тәнбәки илә долдурду. Нәби сәтили чухмаг дашына вуруб гов яндырды. Күрәкләрини дәрзләрә сөйкәйиб гәляларыны түстүләдә-түстүләдә сөһбәтә башладылар. Юсиф онлара бахырды. О, фикирләширди ки, көрәсән атам гочагдыр, йохса Арменақ дайы. Амма, суалына чаваб тапа билмирди. Һәр икисинин ишләмәкдән көтүйә дөнмүш, габар атмыш әлләринә дигтәтлә бахыб сорушду:

— Дәдә, сән чох бичирсән, Арменақ дайы?

— Ону һейләйирсән, ай оғул?

Юсиф чаваб вермәмиш Арменақ дилләнди:

— Истәйир билсин ки, ким ишләкдир, ким гочагдыр. Элә дейил, Юсиф бала?

Юсиф башыны тәрпәдиб:

— Һә,—дейә чаваб верди.

— Оғул, сән икимизи дә көрүрсән, де көрәк һансымыз гочағы?

— Мән билмирәм,—дейә Юсиф гамчынын сапы илә ери эшәләмөйә башлады. Нәби гәляныны нәфәси кәлдикчә сүмүрдү, сонра янына чырт атды.

— Һә, енә олсун, де көрәк кими чох ишләк билирсән?

Юсиф бир дә дигтәтлә онлара бахыб чаваб верди:

— Элә икимизи дә. Әлләриниз көтүк кимидир.

— Нәби ахпер, мәһнәб һаггы, сәнин оғлун пәрәсәтли ушагдыр. Бир көр һәйә пикир верир эй... Бары бу ушағы охудурсанмы?

— Бәли, дайысы мүәллимдир, охудур. Дүзү, мән истәйирдим гоям бизим Ахунд Искәндәрин янында гур'ан охусун. Амма дайысы гоймады, деди урус дәрси яхшыдыр. Сонра өзүм дә баша дүшдүм ки, урус дәрси охуюб, урусун дилини билсә яхшы олар. Мәним кими

яй экинчи, гыш дилэнчи олмаз. Сөндөн нэ кизлэдим, Арменак кирвэ, көзүмү тикмишэм бир бу ушага, бир дэ бу ерэ. Юсиф хэлэ ушагдыр, зэмидэ ки, өзүн көрүр сөн... Шогәриб вэләмир басыб, сары гангал ағзына көтүрүб. Элэ тохумум әлимә кәлсә шүкүр эләрәм, Йохса, кәрәк варым-йохум бу гәмәр мадяны сүрәм Гачы Атакишинин, я да Әмирин гапысына, дейәм: бу аты көтүрүн, арпадан, дарыдан мәнә верни, күлфәт ачындан батмасын.—Нәби енә гәляныны сүмүрдү, чырт атды. Ағзындан бурахдығы күл рәнкли түстү буруг-буруг олуб юхары галхдыгча, һавада әриди.—Көрүнүр бизә аллаһ вермир. Нейнийәк, вермәсин, кәрәминә шүкүр,—дейә дәриндән көкс өтүрдү.

— Әрә, мөзһәб һаггы, дәрдим тәзәләдим. Панағымы габағыма гоюб пикирләширәм ки, нийә Багратын гапысында бир нахыр малы, сүрү илэ гоюну вар, мәним бир кечим дэ йохдур... Нийә Грикорун кечән илдән галан бугдасына бит дүшсүн, мән гоншулардан кәсәкәса ун диләним? Элэ һей пикирләширәм, пикирләширәм, билмирәм ки, нийә беләдир...

— Аллаһын ишидир, Арменак, аллаһын!

— Әрә, гой аллаһ бизә дэ версин, биз онун бәндәси дейилик?..

— Нашүкүр олма, Арменак кирвэ, Аллаһ бизә дэ сағ чан, дүз әл-аяг вериб ки, ишләйәк. Ахунд Искәндәр дейир ки, кишийә мал-дөвләти верән аллаһдыр. Һамы варлы олса, инсан чызыгындан чыхар, бөйүк-кичик танымаз. Одур ки, Арменак, о үстәки киши бизим кими касыбы да ярадыб, Гачы Атакиши кими дөвләтлини дэ. Биз кәрәк әлимизи о көзә көрүнмәз кишинин әгәйиндән чәкмәйәк,—дейә Нәби әлләрини көйә галдырды.

— Нә дейирәм. Элэ икимизин дэ аллаһы билир ки, мән чызыгындан чыхан адам дейиләм,—дейә Арменак хач чәкди.

Аралыға сүкут чәкдү.

Юсиф атасынын әлләрини көйә галдырдығыны чох көрүшүдү. Нәби һәмнишә намазы гуртарандан сонра әлләрини юхары галдырыб дуа әдәр, хош күзәрән арзуларды. Анчаг Арменакын хач чәкмәсинин сәбәбини

билмирди. Һәтта, бу һәрәкәт она гәрибә кәлдийиндән учадан күлдү. Нәби Юсифә көзүнү ағартды:

— Дур кет, аты кәтир, йүкләйим!—деди.

Юсиф тез ериндән галхды. Гамчыны әлиндә товлая-товлая атын янына кетди. Арменак гәлян ағзында, Юсифин далынча бахды. Сонра чеврилиб деди:

— Нәби, аллаһ саламат әләсин, оғлун яхшы оғландыр, пәрәсәтли оғландыр, атын да саз атдыр.

— Нийә, пис дейилләр. Арменак, гәмәр мадянын үч яшар яхшы бир үркәси варды. Кечән ил әлимдән алдылар. Элэ раһат йорғасы варды ки, үстүндә самавар гой чай ич. Элэ йорға ат хэлә көрмәмишәм, һейиф она...

— Ай Нәби, нэ пикир әләйирсән. Сәнин атыны апарыблар, мәним дэ оғлуму. Сурен кедәндән сонра каш оғлум Нерсес өлмәйәйди. Икиси дэ әлимдән чыхды.—О, дәриндән бир аһ чәкди.

— Арменак, нийә элэ аһ чәкдин? Өлүм аллаһ әмридир, а киши,—дейә Нәби онун көзүнүн ичинә бахды.

— Сурен ядыма дүшдү, Нәби ахпер, о кәлсә, нә дәрдим, пикир олар...

— Бары кағыздан-заддан алырсанмы?

— Һәрдәнбир... Ахырынчы кағызында язмышды ки, Сарыгамышдаям. Давая кирмишәм.

— Аллаһ өзү сахласын. Фикир әләмә, эши, ишә-аллаһ бир шей олмаз, кәлиб чыхар.

Арменак фикрә кетди, сонра гәляныны сүмүрүб деди:

— Ушағы апармасайдылар, ниди яхшыча дәрән олмушду. Ону гоймушдун Корусда уста янына, үч ил шакирд галды. Элэ яхшы палтар тикирди ки! Мән она язмышам ки, башына дөнүм, огул, сән кедәндән сонра гардашын, бир кечәнин ичиндә гәфилдән өлдү. Тәк галмышам, күзәрәним пәсләшиб, варымыз-йохумуз бир инәйимиз галмышды, өзүн билирсән, ону да кечән ил сатыб тахыла, яванлыға вердик. Эшшәйи дэ чәлдә чанавар еди. Касыблыг мәнә әйиб, огул, мүмкүн олса, өзүнү мәнә тез етир, әлимдән тут, көмәйим ол!

— Әһ, гәрибә адамсан, ай Арменак кирвә! Нийә элэ сөвләри языб ушағын үрәйини сыхырсан?! Кәлмәк бә-

йәм онун элиндәдир? Давадыр, өзү дә чомаг даvasы йох, һөкумәт даvasы...

— Нә билим, Нәби, алачым кәсилди, яздым дайна. Мусурманлар дейәр ки: суда богулан элини саман чөпүнә атар. Элә о кәлсә тоюну эләрәм, мәзнәб, дин һагы, өлсәм дә пиқрим олмаз. Нерсесин дә дәрдини ундарам. Нәби ахпер, аллаһ гойса, Суренин тоюна сәни дә чағырачагам.

— Сән чағырмасан да мән кәләмәйәм. Сәнин оғлун, мәним оғлум, нә тәфавүтү? Бары көзалтысы вармы?

— Көзалтысы дейәндә ки, кәндимиздә бир гыз вар, Багратын гызы... Нә билим, ушагылыгды бир ердә ойнайыб, күлүбләр. Сурен салдат кәдәндән экәлиб. Бизә дә тез-тез кәлиб-кәдир. Иәни, истәйәни дә чоқдур һа... Амма һеч кәсә кетмир... Буну да бизим ушаглар данышырлар.

Нәби күләрәк деди:

— Ай рәһмәтлийин оғлу, мән авамам, сән мәндән дә авамсан. Көрүнүр бир-биринә дил, сөз верибләр дайна!

— Йох, Нәби ахпер, бу иш баш тутмаз. Баграт һара, мән һара? О киши чәләл саһиб, дөвләт саһиб, мән чулу чырыг бир кәндли. Пристав атланыб онун гапысына дүшүр. Йүзбашы илә чан бир гәлбәдир. Йох, адам кәрәк тайыны тапсын ки, ахыры пешманчылыг олмасын.

— Элә шейләри фикир эләмә, әши.

— Дүзү, ондан горхурам ки, кәдәйә бир хата тохуна.

— Аллаһын изнилә, бир шей олмаз. Үрәйини кен сахла. Сидгини дүрүст тут,—дейә Нәби тәәлли верди.

— Нәби, билирсән нә вар? Дейирләр ки, Русетдә гарышыгылыгдыр, мән горхурам ки, Сурен дә о гарышыгылыга дүшә.

— Баша дүшмәдим, Арменақ, нә гарышыгылыг?—дейә Нәби оду сәнмүш гәлянинин башыны чарығынын дабанына вурду. Гәлянин күлү ерә сәпәләнди. Арменақ башыны Нәбийә яхынлашдырыб явашдан:

— Гарданса бизим кәндә Ваһан адлы бир адам кәлиб. Мән көрмәмншәм, дейирләр, бир көзү дә шү-

шәдәндир. О дейирмиш ки, падшаһын иши пырыхдыр.

Нәби бирдән диксинәрәк, явашдан:

— Кири, кири! Нә данышырсан?!—деди.—Бу нә сөздүр?!

— Мән демирәм һа. Ваһанын чыхармасыдыр. О дейирмиш ки, падшаһы истәмирләр.

— Әши ким?—дейә Нәби тәәччүблә көзүнү она зилләди.

— Мән нә билим? Ваһан дейирмиш ки, падшаһы тахтдан салачаглар.

— Элә шей олмаз. Мән инанмырам. Кимин күчү чатар она батсын. О, довшаны араба илә тутур. Сән бу сөвләри бир дә ағзына алма. Языгсан, Сибирә кәдәрсән.

Арменақ яһ-йөрәсинә бахыб:

— Амма сән мәзнәбин, бу сөвләр бурда галсын һа!—деди.

Нәби күлә-күлә чаваб верди:

— Архайын ол. Мән дост сатан дейиләм,—деди.—Буну данышан һәр кәсдирсә, ағзыбошун биридир. Элә, көрүнүр, Ваһандыр, нәдир, о да аварадыр.

— Дүз дейирсән, аварадыр. Бир ердә отурмур, дейирләр, каһ Иравана кәдир, каһ да Бақия. Ишиндән баш ачмаг олмур. Дураг ишимизи көрәк, күн кечир. Бизә нә.

Һәр икиси аяға галхды.

— Арменақ, о кәлән сәнин гызын дейил?—дейә Нәби ашагыдан кәләни көстәрди. Арменақ дөнүб кери бахды.

— Мәним гызымдыр. Анаһиддир. Хейир ола?! Бу вахт нәйә кәлир?

Анаһид зәминин арасы илә гача-гача ирәлиләйирди. Тәшвишә дүшмүш Арменақ она тәрәф алдымлады.

— Нә вар, Анаһид? Нийә гачырсан?—дейә бәркдән гышгырды. Гыз һәлә атасына яхынлашмамыш деди:

— Ата, мушдулугуму вер! Сурен кәли.

Арменақ севинчидән нә эдәчәйини билмәди. Анаһид она яхынлашды.

— Гардашым кәлди—дейә төхрар этди.

Он сәккиз яшылы, орта бойлу, гарагаш, гаракөз Анаһидин синәси әниб галхырды. Йолу тәләсик кәлдийиндән тәйшүйән гызын янаглары әйиндәки гановуз кофта кими гызармышды. О, голу илә үзүнүн тәрини снлиб:

— Кедәк, ата!—деди.

— Көзүн айдын олсун, Арменак! Элә фикир эләйирдин, бу да сәнин оғлун, кәлиб чыхды.

— Сағ ол, Нәби, инди архайын олдум. Күн о күн олсун ки, сәнин дә гардашын кәлсин. Мәним әлим даһа ораг тутмаз, кедәк, гызым. Нәби, саламат гал!

Арменакла Анаһид кетдиләр.

Юсиф атын нохтасындан тутуб дәрәләрин янына чәкди. Ата илә оғул узун бир сичимлә ата он ики дәрә йүкләдиләр. Юсиф атын бойнуна гуш кими сычрады, сонра дәрәләрин арасында отуруб сүрдү.

— Көзлә, ат йүкүнү әйиб йыхмасын,—Нәби бардагы көтүрүб башына чәкди, сонра пенчәнин дибинә гоюб:

— Езидә лә'нәт!—деди. Орагы көтүрүб бичмәйә башлады. Лакин Нәбинин хәялы башга ердә иди. Будур, Бакыда фәһләлик эдән, илләрдән бәри үзүнү көрмәдийи гардашы Чомәрд кәлмишдир. Нәби дә Арменак кими севинчиндән ерә-көйә сығмыр...

Даяга-далга йүксәлиб каһалара, дағлара әкс-сәда салан бир маһны ону хәялдан айырды.

Әзизим, начар аглама,
Күндүр кечәр аглама,
Гапыны бағляян фәләк,
Бир күн ачар, аглама:

Бу, йүклү гәмәр мадяны кәндә сүрән Юсифин маһмысы иди.

Икинчи фәсил

Батмагда олан күнәшин солғун шүалары Шәкинни шималында Қилсәли, чәнубунда исә Гонагкөрмәз дағларынын зирвәсиндә ойнайырды. Яваш-яваш әл-

аяг йығышырды. Бичинчиләр йүклү атларыны, улағларыны кәндә сүрүр, нахырчылар мал-гараны көвшәндән гайтарыр, хырман дөйәнләр өкүзләри вәлдән ачыб суварыр, емләйир, төвләләрдә, һәйәтләрдә раһатлаһырдылар. Кәлииләр, гызлар сәһәнкләрини, бардағларыны чийинләринә алыб, саллана-саллана булаға кәдирдиләр. Онлар еридикчә, көйнәкләрини әтәкләринә, күләчәләрини яхаларына тикдикләри сармалар, күмүш пуллар сәсләнирди.

Дағларын әтәйиндә ерләшән сөйүддән вә бә'зи һәйәтләрдә гызылкул колларындан башга, бағы-бағчасы олмаян Шәкинни Зәнкәзур кәндләри арасында өзүнә мәхсус шәһрәти вардыр. Онун кениш, яшыл чәмәнләри, сылдырым гаялы, балдырганлы күвейләри, бол отлу, күллү-чичәкли ййлағлары вар. Бу кәнддән сәһбәт кәдәндә, һәр кәс онун думдуру, сәрин суюндан, оғланларынын зирәклийиндән, гызларынын сәдагәт вә көзәллийиндән данышар.

Кәндин ичиндә дашларын арасындан иричи-хырдалы нә гәдәр булаг чыхыр! Анчаг бу гайнаян булаглар бир-биринә бәзәмир. Бә'зинин сую аз, бә'зининки чохдур. Бә'зиләри дашларын синәсиндән фышгырты илә фәвварә вурур, бә'зиси исә пыггапыгла, санки гайная-гайнаа чыхыр. Бу сайсыз-һесабыз булагларын сую кәндин ашағысында бирләшәрәк, бөйүк бир чай әмәлә кәтирир. Яшыл чәмәнләрин синәсини ярыб өзүнә әйри-үйрү йол ачмыш, саһилләри ярпызлы, сую халлы балыгла долу олан бу чай, илан кими гыврыла-гыврыла ахыр. «Дарваза» вә «Гызылгаянын» арасындан, йүксәк гаялыгдан гыжылты илә ашағы төкүдур, «Шыршыр» адланан ағ көпүклү, кур шәләләни ярадыр. Бу шәләләнин сәси кечә-күндүз гаялара, дағлара дүшүб әкс-сәда верир.

Күнәшин шүалары дағларын зирвәләриндән чәкилиб кетди. Лакин сую кур вә йүнкүл олан «Намазалы» булагынын башы адамла долу иди. Адәтән бура һәр ахшамчагы түндүк олур. Бә'зиләри һейванларыны бурада нахырдан айырыб әвинә апарыр, бә'зиләри нишанлы сечмәк үчүн, сую кәлән гызлара тамаша әдир.

Мис сәһәнкини даша сөйкәйиб әл-үзүнү юяи, гызларын, кәлипләрин арасында өз палтары илә дейил, көзәллийи илә сечилән Нөврәстә кими исә көзләйирди? Ондан бир гәдәр аралы даянмыш уча бойлу, көй маһуд архалыглы, күмүш тоггасындан ширмайи дәстәли хәнчәр асылмыш оғлан бәс ким иди? Бығ ери тәзә тәрләмиш бу оғлан көзләрини Нөврәстәдән чәкмир. Гыз башыны галдырыб ағ чунасынын учу илә үзүнү силәндә, Фәрманын әһтираслы бахышларына раст кәлди. Оғлан күлдү, гыз башыны ашағы салды. Булаг кими гайнар көзләрини суя зилләди. Ала-бәзәк дашлары, нарын гумлары көрүнән дуру булагын айнасында өз әксини көрдү. Фәрман Нөврәстәнин ағлыгырмызылы сифәтинә, узун кирпикли ала көзләринә, кәркин, һиләли гашларына бахмагдан доймурду. Она янашмағ, сөз демәк истәйирди. Лакин адамларын ичиндә буна чәсарәти чатмырды.

Күлмәли нахыры «Гумлу йохуш»дан кәндә әндирди. Күчәдә тоз-думан галхды. Елипләри сүдлә шишмиш инәкләр мәләшә-мәләшә, хам чәнкаләр бөйүрә-бөйүрә, ейиб сәмримиш даналар ойнаглаша-ойнаглаша өзләрини булагларын үстүнә салдылар. Көвшәнин гара йончасындан, яғлы топал вә гыях отундан ейиб гарыналары шишмиш һейванлар судан доюнча ичиб саһибләринини ганысына үз гойдулар.

Баягдан бәри нахырын кәлмәсини көзләйән Нөврәстә долу сәһәнкини чийинә алыб булагдан араланды; шишбуйнуз, тәпәл Мәрчаны һейванларын ичиндән айырыб габағына гатды. Фәрман онун далынча аддымлады. Оилар дар бир дәнкәйә чатанда Фәрман деди:

— Ай гыз, аяғ сахласана!

Нөврәстә чаваб вермәди. Инәйи бәрк сүрмәйә вә аддымыны ейинләтмәйә башлады.

— Ай гыз, сәнә демирәм аяғ сахла? Ики кәлмә сөзүм вар, ай инсафсызын баласы!—дейә Фәрман да аяғыны ейинләтди.

Нөврәстә Фәрманын әл чәкмәйәчәйини һиссә әдирди, биабыр олмамағ вә ону йолдан гайтармағ үчүн күчлә эшидиләчәк бир сәслә:

— Мән сөз адамы дейиләм, кет тайыны тап!—деди.

— Сөз адамы дейилсән, мәнним адамымсан. Әлсән дә, галсан да, мәнним олачагсан!

— Бу баш тутан иш дейил!

— Тутачағ, мән һачы Атакишинин оғлуям, буну билирсәнми?! Мал мәндә, дөвләт мәндә, чаваплығыма да сөз ола билмәз!

Фәрман Нөврәстәнин биләйиндән япышмағ истәркән, гыз:

— Чәкил! Мал-дөвләтин көзүнә кирсин!—дейә Фәрманын дөшүндән итәләди. Фәрман бир аз сәндәләдисә дә, енә өзүнү ирәли верди, гызын биләйиндән япышыб сахламағ истәди. Нөврәстә онун үзүнә бир силлә вурду. Фәрман, шапылытысы күчәдә сәсләнән силләнин тәсириндән керн чәкилди вә әлини хәнчәрин дәстәсинә атды. Бу заман Аббасәли габагдан чыхды, Фәрманын хәнчәр сийирдийини көрчәк:

— Ә, Фәрман, нә гайырысан!—дейә сәсләнди.

Нөврәстә инәйи сүрүб арадан чыхды.

Аббасәли:

— Ә, көзүнү ган өртүб, нәдир,—деди.—Кишинин гызыны өлдүрмәк истәйирсән? Зорла да гыз алмағ олар? Гайда вар, ганун вар, бала.

Аббасәли Фәрманы керн гайтарды.

— Аббасәли, сән билмирсән мән ону севирәм?

— Нийә билмирәм, дарғаныз дейиләм! Йохса бир гыздан өтрү газаматларда чүрүмәк истәйирсән? Һачы Атакишини әл ичиндә биабыр әләмәк истәйирсән? О нишанлыдыр, бала.

— Билирәм, Күлмәлинин оғлу Шаһмәрдана нишанлыдыр. Анчағ мән о гызын нишанлысыны көзү яшлы гоячағам, Аббасәли! Дүз ики илдир о мәнә «Һә» чавабы вермир. Каш, о көпәк оғлу Шаһмәрдан әлимә дүшәйди... Бу хәнчәри онун гарнына сохардым...

— Бунун да гәһәри вар, бала,—дейә Аббасәли һирсиндән аз гала партлаян Фәрманын голундан тутуб диварын дибинә чәкди.—Бир аз бурда даян, гой

Һирсин союзун. Дейэрлэр ки, икидин икидэн эһтияты артыгдыр. Сән Шаһмәрданы өлдүрәрсән, онун гоһум-эграбасы да сәни өлдүрәр. Гыз да гисмәт олар башгасына. Орталыгда ким газанар? Сәнә ондан да гәшәнк гыз алачагам,—дейә Аббасали һийләкәрчәсинә күлдү.

— Әлинин гызылкөз оғлу о һәэрәт Аббас һаггы, бу ачыға элә о гызын өзүнү алачагам. Мән һачы Атакишинин оғлуям!..

— Сәнә ким дейир алма? Ал.. Амма һәдә-горху илә йох, дил илә, сөз илә. Дейэрләр: газан алтындан көз, адам алтындан сөз... Баша дүшдүн, ай чаван оғлан, бейни ган оғлан? Мәнә гулаг ас, Фәрман, гушу гушла тутарлар. Бурда бир арвад лазымдыр, арвад! О да бизим нәнәси өлмүш сәйид гызы Фаты. Онун дили илань ювасында чыхарар. Фатыны салышдыра-рыг онун чанына, сөзләри яғ кими әридиб төкәр үзүнә силлә вуран гызын бейнинә, Әкәр, ишдир, бу йолла дүзәлмәсә, бығлы Әһмәдин чаны сар олсун, гызы кәтириб дүз гапыныза гоймаг онун бойнуна!

— Үзүмә силлә вурдуғуну сән һардан билирсән?— дейә Фәрман тәәччүблә сорушду.

— Мән һәр шей билирәм, көрүрәм. Бу дарғаньз дүняны йоруб, йоруб. Кәл кедәк эвә, кәл!

Фәрман бир аз юмшалмыш, һирси союмушду. Олар хысын-хысын даныша-даныша кәлкә кими чәкилиб кетдиләр.

Су сәһилиб сүпүрүлмүш кениш һәйәтин бир тәрәфиндә гара-ағ золаглы палаз салынмыш, бир тәрәфиндә очаг түстүләнирди. Күлүстан очагын янында чәмәлтмә отуруб чәмчә илә довганы булайырды. Неврәстә тәйшүя-тәйшүя инәйи ичәри салды. Сәһәнки чийиндән ашырыб диварын дибинә гойду. Күлүстан аяға галхыб Неврәстәйә яхынлашараг сорушду:

— Ай гыз, нә олуб белә тәйшүйүрсән?

Неврәстә һеч нә демәди. Она йәгин иди ки, анасы-атасы, гоһумлары бу иши билсәләр, орталыға ган дүшәр. Она көрә белә чаваб верди:

— һеч бир шей олмайыб, сәһәнк ағырдыр, мәнәи тәрләтди. Атам һәлә кәлмәйиб?

— Йох, билмирәм һийә юбанды. Хәрәк бишиб, газаны гой ерә, афтабаны долдур, чай гайнат, атан йорғун кәлчәк,—дейә Күлүстан эвә кечди.

Неврәстә газаны көтүрдү. Гара афтабаны дуру булаг сую илә долдуруб очагын үстә гойду. Күлүстан әлиндә бадя ичәридән чыхды. Ала бузову мыхдан ачыб инәйин алтына бурахды. Инәк бойнуу чевириб баласыны һийләйир вә ялайырды. Күлүстан бузову инәйин гылчасына бағлады вә Мәрчаны сағмаға башлады. Арвалын арыг бармағлары арасында мәмәләри ичәйән Мәрчан һәрдән тәһик атырды. Күлүстан ону явашытмаг вә овшара кәтирмәк үчүн охшайырды: нәнә Мәрчан инәк, бачым, а Мәрчан инәк!..

Мәрчан бу охшамадан явашыыр, сүдүнү чәкмирди. Күлүстан инәйи сағыб гуртарды.

Һәйәт диварынын о тәрәфиндә ат кишнәмәси эшидилди. Нәби илә Юсиф бичиндән гайытмышдылар. Олар дәрәләри хырманын бир тәрәфинә төкдүләр. Юсиф йорғун вә тәрли гәмәр мадяны төвләйә чәкиб, габағына бир хорум йонча гойду. Нәби үст-башынын тозуну чырпды, боз юн чорабларындан пытрағы арытлады. Һәйәт гапысыны ачыб ичәри кирди. О, һәлә ерә отурмамыш Неврәстә су кәтирди.

— Ата, су төкүм, әл-үзүнү ю.

— Сәғ ол, гызым, зәһмәт чәкмә, өзүм юярам. Элә дәстәмәз да алачагам,—дейә Нәби лүләйи узун мис афтабаны Неврәстәдән алды.—Чанамазымы бура кәтир.

Неврәстә тез эвә кириб чанамазы кәтирди, палазын үстүнә гойду вә ена ичәри кечди. Нәби чарығларыны, чорабларыны чыхартды. Башындакы дәсмалы ачды. Голларыны дирсәйә гәдәр чырмайыб дәстәмәз алды. Чанамазы ачыб мөһүрү, тәсбәһи онун үстүнә гойду. Үзү гилбәйә дуруб намаза башлады. Инди бу мө'мин кишинин сәсиндән башга һәйәтдә һеч нә эшидилмирди. О, каһ әйилиб алныны мөһүрә даяйыр, каһ галхыб, дүзәлир, әлләриңи төкәри галдырыр, ена яларына салыр вә явашытмаг ичәри кәтирди. Һәрдән бир

«аллаһу әкбәр» сөзүнү учадан вә хусуси аһәнклә тәләффүз әдирди. Нәби намаздан сонра дизләри үстә отуруб узун Хорасан тәсбәһини чевирә-чевирә дуа әдирди: «Худая, худаваңди-аләм, сән бизи әһли-әял яһында, дост-дүшмән яһында хәчаләт әләмә. Пәрвәрдикара, сән өзүн гүрбәтдә оланлары сағ-саламат сахла, гардашым Чомәрд дә онлары ичиндә. Худая, сән бүтүн ачларың гарныны дойдур, биз дә онларың ичиндә. Әй пәрвәрдикара, мәним бу сөзләримә эшит, бизә хош күзәран үчүн гапы ач. Сәнин әлинин үстүндә әл йохдур, әй көзә көрүнмәйән аллаһ!..»

О, дуасыны гуртарыб салават чевирди. Мөһүрү өпүб көзүнүн үстүнә гойду, сонра чанамазы йығышдырды вә күлә-күлә деди:

— Инди кәтирин чөрәйимизи ейәк.

Нөврәстә әвдән мүтәккә кәтириб Нәбийә сөйкәк гойду, дәстәрханы ачыб үстүнә лаваш гойду. Күлүстан довғаны мис нимчәләрә чәкиб орталыға кәтирди. Юсиф дә аты раһатлайыб кәлди. Бүтүн күлфәт ярпызлы довғадан емәйә башлады. Бардаш гуруб отурмуш Нәби гашығы далбадал вурурду.

— Дейәсән бәрк ачмысан, а киши?—дейә Күлүстан сүкуту позду.

— Ачам, Күлүстан, иштаһ илә ейирәм. Өзү дә тәһриндә биширмисән, сағ ол. Әлә кәндлининки дә белә шейләрдир. Дейирәм, ай Күлүстан, нә яхшы ки, бизим бу бир инәк вар, йохса ушағлар ағартысыз көрлүг чәкәрдиләр.

— Һә, халғын гапысында гоша-гошадыр, биз биринә севинирик,—дейә Күлүстан наразы һалда чаваб верди.

— Нашүкүр олма, арвад. Аллаһ бу бир инәйә дә бәркәт версин. Вахт кәләр сәнин гапында да сүрү гоюнун, гоша инәйин олар.

Күлүстан истәһза илә күләрәк деди:

— Өләмә эшшәйим, өләмә, яз кәләр, йонча битәр...

Нәби гашығы нимчәдә сахлаярағ арвадынын үзүнә бахыб деди:

— Дүняны сәбр илә ейибләр, Күлүстан. Сәбр әлә, оғлун екаләр, газанч кәтирәр, Чомәрд Бақыдан кәләр,

мәнә көмәк олар. Өзүн билирсән ки, мән тәнбәл дейиләм, амма нейләйим, кәрәминә шүкүр, нечә дейәрләр, яғы яр үстә төкүр, ярманы яван гоюр. Һачы Атакиши-йә, Әмирә халвар-халвар верир, мәнә мисгал-мисгал. Мән истәмирәм ки, сән дә ййда яйлағда оласан, ғышда ғышлағда?! Яғ дәриләрини, пендир моталларыны ян-яна дүзәсән? Мән нашүкүр дейиләм. Адама дөвләти верән о үстдәки кишидир.—Нәби дәриндән бир аһ чәкди.

Күлүстан онун сыхылдығыны һисс этди. Пешман олуб деди:

— Хөрәйини е, а киши. Мән сөз калиши дедим. Нә олуб, аллаһа шүкүр, ачындан ким өлүб ки.

— Нечә дейәрләр, үзүмү уңлу көрүб мәни дәйирманчы һесаб әләмә, арвад. Мән һәр шейи баша дүшүрәм. Йохсуллуғдан наразысан..

Күлүстан сөһбәти дәйишдирмәк үчүн аралыға сөз атды:

— Зәмини нә вахт гуртарырсан?

— Бир күнлүк ишим вар. Сабаһ Әнкәләвидә дәйиб, ордан да зәмиңә кедәчәйәм.

— Әнкәләвидә нәйә?

— Арменақын оғлу салдатлығдан кәлиб. Букүн ғызы зәмиңә кәлиб хәбәр верди. Кишиниң чичәйи чыртлайырды. Әлә мән дә севинмишәм.

— Нә олар, ата-анасынын көзү айдын олсун.

— Күлүстан, инәйин букүнкү сүдүнү бир яхшы га-тыг чаларсан, Сабаһ апарарам, әлибош кетмәк яхшы дейил.

— Мән өзүм дә сәни әлибош йола салмарам, а киши.

Һамы әлини чөрәкдән чәкди. Нөврәстә дәстәрханы йығышдырыб эвә апарды. Дәсмала бүкүлмүш бир юмру гәнди фәрмәшини күнчүндән чыхарыб гәнд чанағында доғрады, сонра кәтириб орталыға гойду. Кәкликоту чайындан һәрәси бир-ики стәкан ичди. Нөврәстә эй-ванда ер салды. Аилә йорған-дөшәйә кирди.

Нөврәстәдән башға һамы ширин юхуда иди. О нийә ятмырды? Кечәдән хейли кечмишди. Көзүнү улдузлу сәмая, бәдирләнмиш ая зилләмиш Нөврәстәнин ятма-

гына мане олан нэ иди? Йохса, йорғун атасынын хорултусу, Мэрчан инэйин мышылдая-мышылдая көйшөк чалмасы, чох да узаг олмаян батаглыгдан калэн гурбагаларын гурултусу иди? Йох, о, бу сөслэрэ өйрөшмишди. Нөврөстөнин юхусуну гачыран фикир-хөял иди. Бир-биринэ гаршы дуран ики адам, ики сима онун көзлэри гаршысында чапланырды. Бири, йохсулуг үзүндөн Бакыя фәһләлийә кетмиш Шаһмөрдан; икинчиси, мал-дөвләти ашыб-дашан Гачы Атакишинин оғлу Фәрман. Нөврөстөнин һәлә бәркә-боша дүшмөмиш кәнч үрәйи ики гылынч арасында галмыш кими чырпынырды. О, һансы тәрәфә мейл көстөрсин? Нэ заман каләчәйи мә'лум олмаян Шаһмөрданын йолуну көзләсин, йохса һәр күн габагыны кәсэн, она һәдә-горху калэн Фәрмана көнүл версин? Онда чамаат нэ дейәр? Бу ишә ата-анасы нечә бахар? Ахы Нөврөстәни Шаһмөрдана нишанлаян ата-анасы иди.

Гызын чаныны һәрарәт алды. Дүшүндүкчә, ону ваһимә көтүрүрдү. Йорғаны үстүндән атыб дик отурду. Сәһәрәдәк көзүнү юма билмәди...

Үчүнчү фәсила

Шәкинн гәрб тәрәфиндә, Мәликли илә Шүкарын кәндләринин шәргиндә бөйүк бир кәнд вар. Бу кәндүн ичиндән салынмыш почт йолу илә кедән адамын нәзәрини ики эв чәлб эдир. Биринчи, кәндин ортасында ики-мәртәбәли, гырмызы тахтаушлу, кениш балконтлу, ярашыглы; икинчяси исә, йолун алтында тәк, заһирән көбәләйә бәнзәр, ерә япыхмыш эв. Бу эвин диварлары ағардылмыш, тәк алма ағачы олан һәйәтнини әтрафында чәпәр чәкилмишдир. Ичиндән арх кедән бу һәйәтдәки кәрдиләрдә мүхтәлиф пенчәр әкилмишдир. Көйәриб бир гарыш галхмыш соғаны, емликләмиш кишиниши, тағлары үзүм тәнәйи кими узаныб чәпәрә долашмыш вә диварын о бири үзүнә ашыб салланмыш боранылары Аракси өзү бечәрмишдир. Онун баһарда бели көтүрүб һәйәти белләмәйә, көй-көйәрти әкмәйә, су архыны тәмизләмәйә хүсуси һәвәси вар. Башгалары хорһахор ятдыгы заман, о, сүби тездән дуруб кишини-

шин алағыны арытлайыр, соған яхшы баш тутсун дейә, сейрәлдир, тез бөйүмәси вә ширин олмасы үчүн боранылары чезирир, торпаға ятан тәрәфини күнә гоюр. Араксини кәнддә ишләк бир гадын кими һамы таныйыр, онун салыгәсиндән, тәмизлийиндән данышыр. Бүкүн дә о, сәһәр тездән һәйәтдә иди. Дүнөндән бәри һәм севинир, һәм кәдәрләнирди. Узун илләрдән бәри йолуну көзләдийи оғлууну кәлмәсинә фәрәйләнир, яра-ланмасына гүссәләнирди. Суренә баширәчәйи хәрәк үчүн кәрдиләрдән пер-пенчәр йығырды. Ана элә фикир-ләширди ки, ачы соған оғлуна бал кими каләчәк. Чүнки аңасынын зәһмәти илә әкилиб бечәрилмишдир. Аракси кәрдидән чыхыб эвә кетмәк истәркән, дарвазанын далындан сәс эшитди:

— Ай Арменақ кирвә, ай Арменақ кирвә!

Аракси керя бахды. Гәмәр атлы Нәбини көрүнчә деди:

— Бий, Нәби гардаш, сәнсән? Атыны нийә һәйәтә сүрмүрсән? Кеч һәйәтә.

Аракси дарвазаны тайбатай ачды. Нәби аты һәйәтин ортасына сүрдү.

— Көзүн айдын олсун, Аракси бачы, оғлуң сағ-саламат кәлиб чыхыб. Валлаһ дүнән бичиндә эшидәндә о гәдәр севинмишәм ки...

Аракси чаваб верди:

— Сағ ол Нәби гардаш, бәс нийә дүшмүрсән?

— Дүшәчәйәм, зәһмәт чәк бу габы ал.—Нәби дәс-мала бүкүләмүш бадяны Араксийә узатды.—Валлаһ, кәрәк бағышляясан, элә о да мәнним оғлумдур, кәрәк мән бир гөч кәтирәйдим. Нечә дейәрләр, касыбын олдуғундан, бир азча гатыгдыр. Күлүстан көндәриб. Өзү дә дели, мәнним әвәзимдән Аракси бачыя көз айдылыгы вер.

— Күлүстан бачыны сағ олсун. Элә бу да чохдур, бизи утандырырсыныз, Нәби гардаш.—Аракси әлиндә бадя ичәри кирди.

Арменақ сәсә әвдән байыра чыхды.

— Сабаһын хейир, Нәби! Хош кәлмисән! Бу эв, бу эшик сәнә пешкәшдир. Аты вер мәнә, өзүн ичәри кеч,— дейә Арменақ чылову Нәбинин әлиндән алды. Аты ал-

ма агачына баглайыб, габагына от гойду.—Кеч ичәри, кеч. Сурен дә эвдәдир, элә гонагларымыз да вар...

Бәдәнчә назик, бойча Арменақдан уча олан Нәби башыны әйиб алчаг гапыдан ичәри кирди. Салам вериб даянды. Нимдаш кәбәнин үстүндә отуруб сөһбәт эдән адамлар аяға галхдылар.

— Нәби, көрүрсән Суреними, нә оғлан олуб?!—дейә Арменақ оғлуну көстәрди,—бунлар да бизим кәндли-ләрди.

— Машаллаһ, машаллаһ, екә оғлан олуб ки! Аллаһ сахласын, хош кәлмисән Сурен!—дейә Нәби Суренин әлини бәрк-бәрк сыхды. Сонра башгалары илә дә көрүшдү. Сурен, Ашот, Ваһан вә Гуркен отурдулар. Нәби дә әйләшмәк истәркән Арменақ гоймады.

— Йох, йох, Нәби, сәни гуру ердә отурмаға гоймаячагам. Ай гыз, Анаһид, бура дөшәк кәтир!—дейә стәкан-нәлбәжи юян гызына мұрачиәт этди.

Нәби деди:

— Әши дөшәйи нейләйрсән, нә зәһмәтдир.

— Йох, чанын үчүн, дөшәк олачаг... Мән сизә кәләндә Күлүстан бачы мәним алтыма дөшәк салыр, сөйкәк гөюр...

Анаһид дөшәк кәтириб кәбәнин үстүнә ачды. Нәби дөшәйин үстүндә бардаш гуруб отурду.

Арменақ әлини бығына чәкиб күлә-күлә сөзә башлады:

— Гә, инди мән дейим бу киши кимдир. Танымаянлар танысынлар. Бу мәним достумдур. Шәкилидир. Бизим ата-баба гоншумузду. Биз һәр күн Дәвәәләндә, көвшәни дейирәм әй, орада көрүшүрүк. Инди бизә Суреними көрмәйә кәлиб. Бах, мәним достум, гоншум бу Нәби киши белә адамдыр. Мәзнәб, дин һаггы чох яхшы адамдыр. Дүнән Суренин кәлмәйини эшидиб, букүн көрүшүнә кәлиб. Көрүрсән, оғул, мәним нечә достум вар!

— Мән сәнин бу яхшы достунун һәмишә һөрмәтини сахларам, ата,—дейә Сурен дилләнди.

— Бәс нечә, бәс нечә... Сәнин кәлмәйинә о мәнән чох севинир. Аталар дейәр, досту дар күндә йохла. Инди мәним хош күнүмдүр. Билирәм ки, мән дара

дүшсәм, Нәби өзүнү ода-көзә вуруб, мәни дардан гуртарачаг.

Анаһид падиосда чай, гәнд кәтирди. Арменақ һәрәнини габагына бир стәкан гойду.

— Һалә бир стәкан чай ичәк, далысы көрәк нә олур. Аракси бизә емәйә нә верир.

Нәби:

— Енә чох шүкүр ки, сағ-саламат кәлмисән, ай Сурен.—деди.—Арменақ кирвә сәндән яна чох никаран иди. Элә ери кәлмишкән сәндән бир адам сорушум, бәлкә көрмүш оласан, таныясан. О да салдат кедиб.

Сурен:

— Кими сорушурсан, Нәби дайы?—деди.

— Бизим кәнддә бир адам варды, адына Гарабыг оғлу Маһмуд дейәрдиләр. Гәфилдән аллаһ рәһмәтинә кетди, онун оғлудур. Кәнддә Көһәр адлы бачысы вар, кечән илә кими кағызы кәлирди. Сонра әлдү-галдысындан хәбәр чыхмады.

— Онун ады нәдир?—дейә Сурен сорушду.

— Ады һүсүдүр.

Сурен долагалты «Һүсү, һүсү» дейә фикирләшди. Сонра ядына бир салдаты салыб сорушду:

— Фамилиясы нәдир?

— Бабасынын ады һейдәрди. Өзү дә яман овчу иди. Атдығынын бири ерә дүшмәзди. Көйдә гушу уча-уча вурарды.

Сурен:

— Таныйырам, һүсү һейдәров. Орта бойлу, долу бәдәнли, гарашын оғландыр. Өзү дә тез-тез данышыр, әләдирми?

— Өзүдүр ки, вар,—дейә Нәби чай ичмәйә башлады.

Сурен давам этди:

— О бизим полкда топчу иди. Сағ галса, о да бир аздан кәләр.

— Ахы мусурманлардан салдат апармырдылар, ай Нәби киши,—дейә Ашот ериндән дилләнди.

Нәби деди:

— Дүз дейирсән, апармырлар, өзбашына кедиб, көнүллү. Дүзүнә бахсан, аналығы ону йола вермирди,

дөйүб инчидирди. Атасы да арвадынын сөзүнү дейрди. Одур ки, ушаг баш көтүрүб кэндөн кетди. Бир илдөн сонра кагызы калди ки, Көнчөдөн салдатлыга кедиб, давая дүшүб яраланыб.

— Доғрудур, доғрудур, яраланыб,—дейэ Сурен диллөндү.—Амма чох гочаг оғландыр. Она хач ордени дө вериблэр.

Нәби чайыны ичиб, стөканы бөйрү үстө нәлбәкийә гойду. Архалыгынын ян чибиндөн тәнбәки кисәснин чыхарыб гәляныны долдура-долдура:

— Иә, Сурен,—деди,—мән сәнин сөһбәтинә кәлмишәм ахы, бир даныш көрөк о тәрәфләрдә нә вар, нә йох, биз дә бир шей баша дүшәк. Мән дә, Арменақ кирвә дә, саггалымыз агарса дә, авамыг.

Сурен деди:

— Мән чох шей көрмүшәм, чох шей эшитмишәм, Нәби дайы. Оиларын һамысыны бурда данышмагла гуртармаз. Анчаг һәр шейдән чох көрдүйүм, өлү вә яралы олуб. Эзаб, эзлийәт, ачлыг, союг сәнкәрләр олуб...

— Аллаһа чох шүкүр ки, өзүн сағ-саламат галмысан,—дейэ Нәби әлини көйә галдырды.

— Элә бирчә ону де һа, ай Нәби ахпер! Аллаһын мәнә рәһми кәлиб,—дейэ Арменақ хач чәкди.—Сурен дүнәйдән кәлиб-көдәйләрә элә давадан данышыр. Мәзһәб, дин һаггы адамын түкләри биз-биз олур.

— Бәс Сурен, кәнддә ишинин ады нә олачаг?—дейэ Нәби сорушду.

— Ишләйчәйәм, кәндлилик эләйчәйәм, Нәби дайы.

— Бир дә гаһыдыб кетмәйчәксән ки?

— Хейр. Мәни тамам бурахыблар. Яраланмышам, голум дирсәкдән юхары галхмыр. Бир дә, һеч кәс салдат кедиб өзүнү күлләнин габагына вермәк истәмир...

Бағдан бәри сәссиз-сәмирсиз гулаг асан Ашот ериндә гурчаланыб:

— Бәс падшаһа гошун лазым дейил? Даһа салдат йығмаячаглар?—дейэ көзүнү Суренин көзүнә зилләди.

Сурен:

— Падшаһын өзү бәлкә олмаячаг,—деди.

— Нечә, нечә?—Ашот бир дә тәәччүблә сорушду.

Арменақ Суренә көзүнү агартды. Сурен бу ишәрәнин мәнәсыны баша дүшдү, лакиң әһәмийәт вермәйиб, давам этди:

— Чүнки падшаһ өз башынын һәшириндәдир, чамаат ону истәмир.

— Чамаат кимә дейирсән, ай Сурен?

— Йох, Ашот, элә шей олмаз, Сурен зарафат эләйир, я да бизи мәсхәрәйә гоюб. Элә дейилми, ай Сурен?

Сурен Ашотун вә Гуркенин суалына ачыг чаваб верди:

— Фәһләләр, кәндлиләр эвләриндән-аиләләриндән дидәркин дүшүб өлүмә кәндәрилән салдатлар.

— Йох, йох, мән бу сөзләрә инанмырам. Һеч белә дә иш олар!—дейэ Ашот чийини атды.—Йәгин сән горхуб салдатлыгдан гачмысан. Эрмәни габагдан гачмаз, ә.. Гочаг олар. Сән бизим адымызы батырмысан, Сурен!

— Мән дә инанмырам, Сурен зарафат эләйир, бизим кәндләрдә белә сөз-сөһбәт йохдур,—дейэ Нәби енә гәляныны сүмүрүб түстүсүнү һавая бурахды.

— Ай чаным, өз сөзүнүзү данышын. Падшаһла нә ишиниз вар. Ондан данышын ки, Суренә той эләйчәйәм,—дейэ Арменақ сөһбәти дәйишдирмәк истәди.

Лакиң Ашот енә орталыга сөз атды:

— Сәнин дедикләриндән белә чыхыр ки, ай Сурен, даһа пристав, начальник, урядник олмаячаг? Дүня гарышыг олачаг?

Ваһан әлиндәки стөканы ерә гоюб деди:

— Сиз Суренин сөзүнү гәриблийә салмайын, йәгин бир шей билир ки, данышыр.

Нәби Ваһанын әйнәкли көзүнә бахыб, Арменақын бичиндә дедийи сөзләри хатырлады вә йәгин этди ки, «Николайын иши пырыхдыр» дейән бу Ваһан өзүдүр. Амма бу барәдә һеч бир сөһбәт ачмады.

— Мән даһа бу сөзләри эшитмәк истәмирәм,—дейэ Ашот тез ериндән галхды. Әвин ашағы тәрәфиндә дияра сөйкәдийи башы топпуз чомагыны көтүрүб кетди.

Нәби:

— Элэ сәнин бу сөzlәриндән хошум кәлмир, оғул,— деди.— Инди Ашот да кедиб кәнддә яячаг ки, Армена-кын оғлу салдатлыгдан кәлиб, һәтәрән-пәтәрән даны-шыр. Соңра да мусурманлар демшкән: эшшәк кәтир, мә'рәкә йүклә. Кәнддә хәбәрчи, шейтан аздырмы, оғ-лум?! Арзынын данышығыны бил, бала.

Сурен деди:

— Бу сөzlәри тәк мән демирәм, ата, һәр ердә да-нышырлар, сән нараһат олма.

— Сән данышма, оғлум, дашын-диварын да гула-ғы вар. Элэ мән һей кез вуурама ки, Ашотун янында ағзыны бүтүн сахла, сән элэ данышырсан.

— Ашот мәни сатмаз. Биз онуңла ушаглыг йолда-шыйыг. Көрдүн, мәни көрән кими нечә гучаглайыб өпдү...

— Әһ, сән давада олсан да, һәлэ ушагсан, Сурен, ушаг!— дейә Арменақ башыны булады.

Нәби фикирләширди ки, көрәсән, Сурен нә үчүн белә сөzlәр данышыр, бәлкә давада башы хараб олуб. Николай кими дағы да ериндән гопартмаг олар? Бир-дән фикирдән айылыб:

— Мән кедирәм, Арменақ кирвә,— дейә ериндән галхды.

Арменақ:

— Нәби, сән нийә дурдун?— деди.— Мәһнәб һаггы, гоймарам. Бир тикә чәрәк е, соңра кедәрсан.— Арме-нақ галхыб Нәбинин голундан япышды,— отур, отур, сән аллаһ!

— Сүфрән бәрәкәтли олсун, Арменақ! Кедәчәйәм, ишим вар.

— Йох, гоймарам.— Арменақ арвадыны сәсләди. Аракси кәлди.— Көрүрсән, Нәби кедир, бир тикә чәрә-йимизи емир.

Аракси нә гәдәр эләдисә, Нәби отурмады. Намы илә көрүшүб гаңыя тәрәф аддымлады, соңра даяныб деди:

— Сурен, бир бизә тәрәф дә кал. Ичмәли сәрин сую-муз, кәзмәли чәмәнләримиз вар.

— Баш үстә. Гисмәт олар, кәләрәм, Нәби дайы.

- Саламат галын!— Нәби чыхды.

Арменақ онуң далынча аддымлады. Аракси стәкан-нәлбәкиләри йығышдырыб апарды.

— Ваһан, билирәм ки, сән бизим кәндли дейилсән,— дейә Сурен аралыга чөкән сүкуту позду.

— Иравандан кәлмишәм, нечә вахтдыр, бу кәнддә бачым гызынын янында олурам. Әслим коруслудур.

— Бәс Иравандан нийә кәлмисән?

— Орада долана билмәдим. Әлимдә сәнәтим вар, дүлкәрәм. Истәйирәм бурда бир дүкан ачыб самыдан, боюндуругдан, араба төкәриидән-заддан гайырыб са-там, бир тәһәр башымы доландырам.

— Арвад-ушағын вармы?

— Ушағым йохдур, арвад Ираванда атасынын янындадыр. Бурда ишим дүзәлсә, ону да кәтирәчәйәм. Элэ сәнин кәлдийини эшитдим, дедим бир сәһбәтинә гулаг асым. Чох хошума кәлдин. Дүзү, баягдан фикир верирәм, дедикләринә гулаг асырам, көрүрәм ағыллы оғлансан. Сәһбәтиндән белә анладым ки, замана га-рышыр, падшаһын далынча данышырлар. Сән өзүн, салдат палтары әйниндә ола-ола, падшаһын далынча данышырсан. Неч горхун-задын йохдур...

Сурен бәрк күлдү, әлини Ваһанын чийинә гоюб деди:

— Горху нәдир, ай Ваһан әми? Мән салдатам, ал-манын, османлынын күлләсинин габағында горхамы-шам, инди өз әвимдә горхачағам?! Анчаг, көрүрәм сән-дә дә горху йохдур. Чүнки мәним сөзүмә шәрик олдуң...

— Мән сәни мейданда тәк гоймамаг үчүн, сөз кә-лиши, дедим. Хошума кәлдин. Анчаг, Сурен, әһтиятлы ол. Ону бил ки...

Ваһан сөзүнүн далыны гуртармамыш Анаһид ичәри кирди:

— Суренчан, бир гыз сәни көрмәйә кәлиб,— деди.

— Гыз? Кимдир? Ичәри чағыр.

— Кәлмир, өзүн һәйәтә чых.

Ваһан аяға галхды.

— Мән кедирәм, Сурен, көрүшәрик. Бу кәнддә гал-сам, сәнинлә дост олачағам, лап үрәкдән...— дейә кө-рүшүб кетди.

— Ди, дур ахы, сәни көзләйрләр!—Анаһид күлүм-сүндү.

— О һансы гыздыр, Анаһид?

— Сиранушдур.

— Сирануш?

— Инди танымаячга һа... Белә, Баграт ағанын гызы! Һәмшә мәни көрәндә сорушур ки, гардашын нә вахт каләчәк? Дейир, Сурен олмасайды, илан мәни чалачагды...

— Ядымдадыр, ядымдадыр, Сирануш... Дә кәлсин ичәри.

— Кәлмир, булага кедир, йолүстү сәни көрмәк истәйир. Өзүн һәйәтә чых.

— Баш үстә, мәним көзәл бачым,—дейә Сурен аяға галхды.

Онлар чох союг көрүшдүләр. Һәтта бир-биринә әл дә вермәдиләр. Бир-иһи кәлмә данышмаг үчүн, алма ағачынын алтындакы тахтын үстүндә бир-бириндән аралы отурдулар. Узун мүддәт көрүшмәдикләриндәни, яхуд утандыгларынданмы данышмырдылар. Лакин Сиранушун алычы бахышлары Суренин гара гыврым сачларында, екә салдат чәкмәләриндә, пагонларында вә энли тоггасына һәкк олунмуш гартал шәклиндә кәзирди. О, Сурендәки дәйишкликләрин һамысыны бир анда көрмәк истәйирди. Бәс Сурен нечә? О, Сиранушун гара бугдайы чәһрәсини, гызылкүл ярпагы кими инчә, ал додагларыны, зәриф бурнуу, ярашыглы әләрини, нәһайәт, күрәйиндән дабанларына гәдәр узанан һөрүкләрини көрмәйә биләрдими? Йох, йох, дейәрдәр көзә гадаған йохдур. О, дүняда бүтүн көзәлликләри көрмәк, зөвг алмаг үчүн яраныбдыр...

Аралыга чөкән сүкуту Сурен позду:

— Чох шадам ки, мәни көрмәйә кәлмисән, Сирануш!

— Кәлдийини дүнән булаг үстә Анаһид деди. Имкан тапыб көрүшүнә кәлә билмәдим. Инди дә иһи дәгигәлийә кәлмишәм. Шүкүр, сағ-саламат гайытмысан, Сурен.

— Сағ ол, Сирануш, чох разыям,—Сурен күлүм-сүндү.—Яраланмышам, дава голуму шикәст әләйиб. Нә исә, кечиб-кедәр. Мән сәни башга ердә көрсәйдим, танымаздым. Екәлмисән, бой-бухун атмысан.

Сирануш ани фикирдән айрылыб:

— Һансы голундан яраланмысан?—дейә сорушду.

Сурен сол голуну көстәрди. Сирануш көксүнү өтүрдү, сонра бир гәдәр мә'юс һалда:

— Чанын сағ олсун,—деди.—Саламат ки, кәлмисән.—Сурени бир дә башдан-аяға сүзүб әләвә этди:—Сән даһа үч ил бундан әввалки кими дейилсән. Салдатлыга кедәндән лап кишиә охшайырсан...

Сирануш өз сөзләринә һәм күлдү, һәм дә утанараг башыны ашағы салды.

— Даһа башыны ашағы нийә дикирсән ки? Мән салдатлыга кедәндә сәнин он дөрд яшын варды, мәним ийирми бир. Инди һәр биримиз үч яш гочалмышыг, әлә дейилми?..

Икиси дә күлдү. Данышмаға даһа бир сөз тапмырлармыш кими, сусдулар. Ушаглыга кечирдикләри күнләрин ширин хатирәләри кәңүлләриндә чанланды... Будур, кәндиң ушаглары күлүшә-күлүшә, бир-бирини гова-гова кедиб күнейә чатдылар. Кәндиң ашағы тәрәфиндәки бу күней Әнкәләвид ушагларынын чох сәвдикләри ердир. Онуң мүхтәлиф отлары, чичәкләри, башында гарталлар учан сылдырым гаяларын дибиндән гыжылы илә ахан Базарчайы, гаялардан гаггылдаша-гаггылдаша учан кәкликләри, шыр-шыр ахан сәрин булаглары—һәр шейи, һәр шейи онлары марагландырыр. Ушаглар күнейә гузугулағы, мүрвәчә, чашыр, балдырган вә башга пейчәрләр йыгмаға кәлмишләр. Суренлә Сирануш да өзләрини бөйүк бир балдырган колунун дибинә вермишләр. Колун энли яраглары ачылмыш чәтир кими онлары кизләдир. Сирануш колу аралайыр, Сурен исә әлиндәки бычагла балдырганын зогуну кәсиб чибинә голор.

Сирануш бирдән гышгырыр...

— Сәнә нә олду, Сирануш?—дейә Сурен сорушур. Гыз бир дә чыгырыб, әлини юхары галдыранда, Су-

рен боз, назик бир иланын кэндир кими онун саг билэйнэ долашдыгыны көрүр.

— Горхма Сирануш! Горхма, су иланыдыр, адамы чалмаз.—дейэ өзүнү итирмэдэн иланын богазындан япышыр. Бычагы аҗы илэ ону дейчөлөмөйө башлайыр. Яраланмыш илан ачылыб тез ерө дүшүр, вө күчлө сүрүнэ-сүрүнэ дашын арасына кирир. Сурен, горхудан бэдэни титрэйөн гызын голундан тутуб кенара чэкир. Сиранушун үзү агармыш, додагларынын ренки гачмышдыр. Гызын тохтайыб өзүнэ кэлмэси үчүн Сурен яхындакы булагдан овучларыны долдуруб су кэтирир вэ:

— Ич, Сирануш, ич!—дейир.

Сирануш додагларыны онун овучларына яхылашдырыб судан бир нечэ гуртум ичир.

— Сирануш, горхдун?—дейэ Сурен дэ онун янында отуруп. Гызын илан долашан элини овчуна алыб, о ян бу янына бахыр.—Йох, чалмайыб, чалсайды, дишинин ери галарды, гызарыб ганаярды,—дейир.

— Мэн, бир дэ, балдырган йыҗмаға кэлмөйөчөйэм!—дейэ Сирануш мысмырыгыны саллайыр, яшла долмуш көзлэрини элинин далы илэ силир...

Сурен һэмншэ бир ердэ ойнайыб-күлдүйү Сиранушун бу вэзийетинэ ачыыр.

— Яхшы, ағлама, бир шей олмайыб ки... Дур кедэ. Одур, бах, ушаглар кэндэ гайыдырлар,—дейэ о, Сиранушун голундан тутуб галдырыр.

Онлар галхыб кедир, һәрдэнбир сүрүшдүкчэ, йовшан колларындан тутуб өзлэрини дүзэлдир, енэ кедирлэр. Йохушун башында ушаглара чатырлар. Енэ һамысы бир ердэ кэдийн ашыб, кэндэ сары үз гоюрлар.

Сиранушла Сурен күчэнин ортасында даянырлар.

— Сирануш, мэндэн иччийиб, күсмэмисэн ки?—дейэ Сурен сорушур.

— Нийэ күсүрэм. Сэн олмасайдын, илан мэни чалачагды.

— Енэ күнейэ кедөчөйикми?

— Билмирэм.

Сөһбөт чох узанмыр. Онлар күлө-күлө араланыб өзлэринэ йолланырлар.

Бир сөрчэнин пырылты илэ аҗачдан учмасы Сурени фикирдэн айырды. Ким билир, бэлкэ Сирануш дэ өтүб кечмиш бу ушаглыг иллэрини хатырлайырды, бэлкэ Сурендэ кизлинпач ойнадыгларыны хатырлайырды. Һәр һалда икиси дэ кечмишин хэялына далмышды.

Көзлэрини гызын көзлэриндэн айырмаян Сурен:

— Сирануш, кэндэ нэ иш көрүрсэн?—дейэ енидэн сөһбөтө башлады.

— Эвдэ анама көмөк эләйирэм.

— Бэс нэ яхшы мэни яддан чыхармамысан?

— Элэ нийэ дейирсэн, Сурен, ахы. биз бир кэндли-йик!—Сирануш ону гыйгачы сүздү.

Сурен күлүмсэди.

— Элэ бунун үчүнү?—дейэ о, гызын көзлэринин ичинэ бахды. Бу көзлэр санки алышыб янырды.

Сирануш Суренин суалына чаваб вермөйиб, аяға галхды. Элини тахтын бөйрүнэ сөйкөдийн сахсы сөһнөкэ атды.

— Нийэ талэсирсэн, Сирануш?

— Эвэ кеч кедэндэ анам нараһат олур. Бура дэ сэнн көрмөйэ кизличэ калмишэм. Бир дэ, пристав аға бизэ гонаг калөчөк. һазырлыг көрүрүк, истэйирсэн сэн дэ кэл.

— Чоҗ сағ ол, Сирануш, мэним яныма кэлиб-кедэн олур.

Сирануш сөһнөки чийиннэ алды. Сурен аяға дурду, һәр икисинин башы алма аҗачынын яшыл будагларына тохунурду. Сурен элини атыб онлара тэрәф эйилэн будагдан бир үзү ағ, бир үзү гырмызы алма дәрди.

— Мэн көрүшүмэ калөчөйини билсәйдим, сэнэ бир шей ядикар алыб кэтирәрдим, Сирануш, бағышла. һеч олмаса, буну ал...—дейэ Сурен алманы она узатды.

Сирануш:

— Мэн сэнн сағлыгыны истэйирэм, Сурен,—деди.—О нэ сөздүр. Мэним һеч бир шейэ эһтиячым йохдур.

— Билирэм, дөвләтли гызысан, амма бир салдатдан

бу алманы алмаға нә вар ки.—Сурен она даһа яхып дурду. Онларын илыг вә тәмиз нәфәсләри бир-биринә гарышырды. Бойча, заһири көрүнүшчә бир-биринә ярашан бу ики кәнчин, яшыл ярпаглар алтында чийинчийинә дурмасы нә гәдәр көзәл көрүнүрдү...

Гыз Суренин сөзүн ерә салмаг истәмәди, утанчаг һалда әлини габаға, алманы алмаға узаданда, архадан өскүрәк сәси эшидилди. Гыз диксинди, тез әлини керн чәкди, сонра әтрафа нәзәр салды. Диварын далындан, чәпәрин арасындан бир башын онлара бахдыгыны көрүнчә:

— Вай! Вай!—деди.

— Сәнә нә олду, Сирануш? Рәнкин нийә гачды?

— Неч, неч! Зәһләм гачмыш диварын далында кизләниб, мәни көрдү.—дейә Сирануш һәйәтдән ел кими чыхыб кетди. Сурен тез кәрдиләрдән аддады, диварын үстүндән бойланыб бахды. Гылы папагынын алтында кирпи кими бүзүшмүш Ашоту диварын дибиндә көрдү.

— Ә, сән бурда нийә кизләнмисән?—дейә Сурен кәскин сәслә сорушду.

Ашот неч бир чаваб вермәдән, тез дуруб әйиллә әйиллә оғру кими гачды.

Дөрдүнчү фәсил

Гапысы бир-биринә ачылан ики кениш отағын бири сәһәрдән силиниб сүпүрүлмүш, сәлигәйә салыммышды. Диварлара вурулмуш халчалар күллү-чичәкли чәмәнләри хатырладырды. Пәнчәрәси багчая ачылан отағын баш тәрәфиндәки дивара падшаһын пагоғлу, медаллы, хач орденли шәкли вурулмуш, Мәрийәмин шәкли бир күнчдә тахчая гоюлмушду. Отағын ортасындакы бөйүк етолун үстүнә көй-көйәрти, мүхталиф емәкләр, шәраб, араг, коняк бутулкалары дүзүлмүшдү. Зәнкин шәһәрли әвини хатырладан бу отагда әзиз бир гонағы гаршыламаг үчүн һәр шей һазырланмышды. О бири отагда отуруб сөһбәт эдән Бағрат, онун оғлу Самвел, кондин дөвләтдиләриндән сайылан Грикорла нөкәр Ашот приставын кәлмәсини көзләйирди-

ләр. Пристав нәдәнсә юбанмышды. Гапы нараһат иди. Атасынын пәртлийини көрән Самвел дилләнди:

— Һайрикчан! дейирсән пристав ағаны габағына өзүм чыхым, Шүкара кими кедим?

Сиранушун дәрдиндән гоча анасыны атыб бу эвдә яшаян вә бир нөкәр кими Бағратын, арвадынын тапшырыгларыны еринә етирән, бунунла да өзүнү бу әйләйә севдириб, яхылашдырмаг истәйән Ашот деди:

— Йох, сән зәһмәт чәкмә, Самвел! Бағрат аға буюрса, мән кедәрәм.

Бағрат:

— Бәли, Ашот кетсин, сән эвдә гал, лазым оларсан,—деди.—Анчаг пияда кетмә, Ашот. Аты йәһәрлә, мин, чых почт йәсуна. Пристав аға һардан кәлсә, ордан көрүнәр,—деди вә сонра алава этди:—Бәс бизим кешиш һарда галды?

— Баш үстә, Бағрат аға,—дейә Ашот отагдан чыхыб пилләкәнлә һәйәтә энди; төвләйә кетмәк истәркән, Сиранушу көрдү. Даяныб гызын үзүнә бахыб күлдү. Сирануш онун ерсиз вә мә'насыз күлүшүнә әһәмийәт вермәйиб узаглашды. Ашот тез әтрафа бахды, неч кәси көрмәдийиндән, гызын габағыны кәсди:

— Сирануш, пристав ағаны гаршыламаг үчүн кедирәм ә,—деди,—атан онун габағына мәни көндәрир!—О өзүнү чәкди.

— Нә олсун?

— Нечә нә олсун? Бағрат аға о бөйүк адамын габағына мәни көндәрир. Неч билирсән атан мәни нечә истәйир? Лап гардашын Самвел гәдәр. Амма, сән мәнән гачырсан, белә олмаз ахы, ай гыз.—Сирануша бахыб көкс өтүрдү.

— Бу сөзләри сәндән йүз дәфә эшитмишәм. Ахырынчы дәфә дейирәм: кет, тайыны тап!—Сирануш үзкөзүнү туршудуб кетмәк истәди. Лакин Ашот:

— Даян, даян!—дейә она мане олду.

— Мәндән әл чәк, йохса атама, гардашыма дейәрәм, сәни бурдан ити гован кими говарлар.

— Мән Бағрат ағанын гапысында гуйруглу-гулаглы

1 Һайрик — әрмәничә ата демәкдир.

нт олачагам, өз пайымы алмамыш эл чөкмөйчөйөм. Мөним пайым бу эвдэ сөнсөн, Сирануш, сән!

Сирануш чидди вэ кэскин бир сөслэ деди:

— Мэн сәнэ пай олмаячагам, лап индичэ атама, гардашыма дейчөйөм ки, бу һаясызын чавабыны верин, мэни тэнкэ кэгирди! Һара кедирәмсэ, далымча кэзир. Индийэ гэдэр абрыма гысылыб демэмшэм, инди дейчөйөм!.

Бу сөвлэр Ашотун гэлбини хэнчэр кими дограды.

— Мэн дэ онлара дейэрэм ки, гызыныз Арменакин оглуна бэнд олуб. Дейэрэм, дүнэн сәһэр алма ағачынын алтында...—О, сөзүнү ярымчыг кэсди, көзүнү Сиранушун көзүнэ зиллэйиб иришди.—Онда нэ олар, һэ?—деди вэ үмвидини Сиранушдан кэсмэмэк үчүн сәсини дөйишдириб ялварычы бир тэрздэ:—Сирануш, башына дөнүм, даш үрөкли олма. Мэн йохсул да олсам чаванам... Валлах, Сирануш, дүняда сәни һәр шейдән чох сеvirэм. Бир дэ ахы, мөним һарам писдир? Ахы мөндэ нэ эйиб көрүрсән? Палтарым көһнөдир, бу доғру, боюм алчагдыр, бу да доғру. Амма үрәйим вар, сәни сеvirэм. Бах, вур дейирсән—вурум, йых дейирсән—йыхым, Сирануш...—Ашот чийинләрини гысыб гэт'и чаваб көзлэйирмиш кими һәрэкәтсиз даянды. Сачаглы папагынын алтында һара мунчуг кими ишылдаян көзләрини Сирануша зиллэди; гызын һәм чидди, һәм чазибөдар бахышлары алтында эзилди, даһа да кичилиб балача бир юмаг кими көрүндү. Сирануш юхудан оянымыш кими кирпикләрини бир-биринэ вуруб:

— Сән одун, аловун ичиндән чыхмыш Сурендән нэ истэйирсән?—деди.

— Ону истэйирэм ки, сән ону севмэйсән! Дәрдим бир идисэ, о, кәлөндән мин олуб. Ону севдийини мэн эввәлдән билирдим.

— Сәнэ язығым кәлир, Ашот.

— Язығын кәлир? Онда сеvirсән, һэ? Сән аллах бир «һэ» де, үрәйим архайын олсун.—Ашот Сирануша ялварды.

— Мэн сәнэ йох дейирәм! Йох, йох! Баша дүшдүн?!

Ашот ериндэ донуб галды. Сирануш кетди. Элә бил Ашотун синәсини тапдайыб, үрәйини эзиб кетди. Ашотун көзлэри Сиранушун, еридикчэ дабанларына дөйөн гумрал һөрүкләриндэ галды. Ихтиярсыз оларат төвләнини янындакы дүйүлү көтүйүн үстүндэ эйләшди. Фикир ону кетүрдү. «О мәнэ ахырынчы чавабыны верди. Мөһәббәтим, бәхтим пуч олду... Бәс нийэ белә?—дейэ Ашот дүшүндү.—Ахы, мән Бағрат ағая күрәкән олмаг истэйирәм. Ахы, мән Бағрат ағанын сайәсиндэ варлы бир киши олмаг истэйирәм. Бәс онун малындан-дөвләтиндән мөним эвимэ чөһиз кәлмөйчөк? Бәс нэ үчүн өз эвимдән-эшийимдән авара дүшүб, Бағрат ағанын гуллуғунда дурурам? Бәс тай-тушларым демөйчөкләрми: «Ашот, сән бигейрәтсән, ачизсән! Сиранушун далынча кәздин, илан кими сүрүйдүн, ахырда да бир салдат ону сәнин әлиндән алды?» һалә Сурен һеч, онун өз дейиклиси Мушек кәлсэ нэ олсун? Күл сәнин башына, Ашот! Өл, ерә кир! Йох, йох, Ашот өлмөйчөк, гисас алачаг!»

— Ашот, сән һалә бурдасан?

Ашот диксинди. Башыны галдырыб бахды. Балконда Самвәли көрүб деди:

— Кедирәм, Самвәлчан, кедирәм. Үрәйим хараб олду, бурда отурдум.

Ериндән галхыб төвләйә тәрәф йөнәләркән узагдан ат аягларынын сәси эшидилди. Бир аздан, бөйүк дарвазанын далында үч атлы көрүндү.

— Ашот, кәлдиләр, габага чых!—дейиб, Самвәл атасына хәбәр вермәк үчүн отаға гайытды.

Ашот дарвазаны ачды. Пристав янында ики стражник һәйәтэ кирди. Ашот приставын габагына гачды; икигәт эйилди, сонра приставын күрән атынын чилувундан япышды. Алчагбой, кирдәсифат, көйкөз, йоғунбығ пристав атдан дүшдү. Бу заман Бағрат, Грикор вэ Самвәл һәйәтэ эңдиләр. Бағрат ирәли ерийиб приставла көрүшдү вэ күлә-күлә деди:

— Пристав аға, хош кәлиб! Йолунузу көзләмәкдән көзүмүзүн көкү саралды... Буюрун, буюрун!—О, пилләкәни көстәрди. Ашотдан вэ стражникләрдән башга, һамы юхары галхды. Пристав боюна нисбәтән

чоҳ узун вэ дэстәси готазлы кордасыны, пилләкәнә тохундурмасын дейә, алиңә көтүрмүшдү. Намы балкона чыхдыгда, Баграт еңә көвдәсини ирәли вериб отағын гапысыны ачды, сонра чәкилиб пристава йол верди.

— Еңә хош кәлмисиниз, һәмишә кәлдийиниз бу әв сизә пешкәшдир! Хаһиш әдирәм, отурасыңыз...—Баграт пристава юхары башда ер көстәрди.

Пристав башы илә разылыг ишарәси вериб, папағыны көтүрдү. Отаға еничә кирмиш Ашот тез ирәлиләди, папағы алыб мыхдан асды. Пристав кителинин дал чибиндән екә ағ дәсмал чыхарыб пазы кими гырмызы пейсәринини тәрини силди. Отаға көз кәздирди. Николайын шәкли өнүндә тәзим этди. Намы бунун һәркәтләрини тәкратр әләди. Приставла Баграт баш тәрәфдә, Григор исә ян тәрәфдә отурду. Самвел аяг үстә даянды. Баграт деди:

— Йолунузу дүнөндән көзләйирик.

— Гәрибәдир, Баграт аға мәним кәлмәйими һарадан билдирмиш?!—дейә пристав күлүмсүндү.

— Маһал приставынын һәр бир һәркәти бизи марағландырыр,—дейә Баграт бәркдән күлдү. Пристав она шүбһәли бахды. Баграт бу бахышын мәнасыны баша дүшүб тез дилләнди:—Үч күн әввәл сиздә идим. Ушағлара бир гоч, бир аз да яваңлыг апармышдым. Дедим, корлуг чәкмәсинләр. Нә исә, мөһтәрәм Евкения Николаевна деди ки, кәндләрә чыхмысыңыз. Бизим кәндли һайрапет хәбәр кәтирди ки, сән Шүкардасан, бүкүн мүтләг Әнкәләвндә, бизим әвдә олачагсан...

— Амма өз арамыздыр, нә иш варса, Евкения Николаевна мәним бүтүн сиррләримни сизә верир...

— Өз бачымдыр. Илан һәр ерә әйри кетсә, өз ювасына дүз кедәр.

Пристав еңә сөз атды. Бу дәфә Баграт приставын зарафатына сөзлә дейил, күлүшлә чаваб верди, сонра әйилиб онун гулағына пычылдады:

— Сизә йүз гоч да версәм аздыр. Мәним оғлуму салдатлыгдан сахламысыңыз.

Һийләкәр пристав, яхындан таныш олмадығы Григорда шүбһә яратмамағ үчүн сөзү аздырмағ мәгсәдилә деди:

— Бәли, юбандым, бунун да сәбәби вар. Сонра дейәрәм, анчаг достум Баграт мәни бағышласын ки, ону нараһат этмишәм.

— Биз дә пристав ағая...

Пристав Багратын сөзүнү кәсиб:

— Мән дост әвиндә, пристав аға дейиләм, садәчә Тимофей Тимофеевичәм. Мән бу сөзү кечән дәфәләр дә, бах, әлә бу стол башында демишәм, садәчә Тимофей Тимофеевич!..

— Чоҳ яхшы. Биз дә әзизимиз Тимофей Тимофеевичә әзиййәт вермәк истәйирик,—Баграт емәкләрин үстүнә салынмыш ағ өртүйү көтүрдү.—Әлә сөһбәтимизи дә бу столун далында әләйәк. Хаһиш әдирәм, ирәли отурасыңыз. Самвел, стражникләрә де ки, ичәри кәлсинләр. Ашот да орада алли-аяғлы олсун.

Самвел баш әйиб кетмәк истәркән, пристав алиңи галдырды:

— Даян, даян!—деди,—онлары бура чағырма. Кәрәк Баграт аға һәр кәсин ерини биләйди, онлар өзләрини ач гоймазлар.

Самвел көзләрини атасына дикиб, кетмәйә ичазә көзләркән, Баграт деди:

—Тимофей Тимофеевич мәни бағышласын, бу ишарәләри кечән дәфә дә мәнә вурмушду. Яхшы, онда кет онлара емәк вә шәраб һазырлатдыр.

Самвел чыхды. Балконда кешиш Месропла гаршылашды. Ону әһтирамла ичәри бурахиб, өзү керн гайытды.

— Бу да бизим кешиш,—дейә Баграт ону пристава тәгдим этди.

Бойнуидан күмүш хач асмыш, сағталыны дөшүнә, сачларыны чийинләринә гәдәр узатмыш, ума бойлу, гурумуш балыг кими арыг кешиш әввәтчә Мәрийәмлә Исанын шәкли гаршысында хач чәкиб баш әйди, сонра һамы илә көрүшүб Григорун янында отурду. Баграт ону пристава таныш этмәк үчүн деди:

— Кешиш Месроп кәндимизин һөрмәтли адамларындандыр. Өзү дә биликли кешишдир. Кәндә кәлдийн бир айдыр. Бир нечә дәфә килсәдә моңәсинә гулағ

асмышам, яхшы данышыр, Эчмиадзиндә тәһсил алыб. Ону да букун чох көзләмишик.—Баграт күлдү.

Кешиш Месроп дилләнди:

—Бу саат килсәдән кәбирәм, Багышлайын ки, сизи көзләтмишәм.

—Сән бизи аллаһын янында багышла,—дейә Грикор мө'минлийини вә кешишә һөрмәтини кәстәрмәк истәди.

Баграт әлини бутулкая атды:

—Һамы бурададыр, башлая биләрик,—деди.—Тимофей Тимофеевич нә буюрачагдыр? Ираван конякындан, йохса, Сарачуг арагындан?

—Мән Гафгаз халгларынын ичинә дүшәндән онларын адәтләрини, дилләрини өйрәнирәм. Татарлар дейрләр ки, гонаг эв саһибинин дәвәсидир, һарда истәсә, орда хыхырлар. Баша дүшдүн? Ха-ха-ха...—Приставын күлүшү Месропдан башга һамыны күлдүрдү.

—Айдындыр. Онда, сизә коняк верәчәйәм,—дейә Баграт әлиндәки бутулканын ағзыны ачыб, гәдәһләри долдурду.

Кешиш деди:

—Ичмәмишдән габаг ики сөзүм вар.—Һамы көзүнү она зилләди. Кешиш давам этди.—Пристав ага буюрду ки, Гафгаз халгларынын дилләрини өйрәнир. Бу яхшыдыр. Амма габагча эрмәни дилини өйрәнсә, даһа яхшы олар. Чүнки эрмәни дили, эрмәни тарихи даһа гәдимдир.

—Ону да өйрәнәрик, кешиш,—дейә пристав күлүмсүндү.

Онун күлүшүндә мүәммалы бир истәһза һиссә эдән Месроп пәрт олараг деди:

—Бәли, бәли, пристав ага, мән исбат эләйәрәм ки, эрмәни милләти чох гәдим тарихә маликдир.

Баграт гәдәһи юхары галдырды вә кешишә чәпәки бахыб деди:

—Яхшы, яхшы, мүбаһисә ери дейил. Биз бурда миллийәт вә тарих ахтармырыг. Ичәк Тимофей Тимофеевичин сағлығына! Она көрә йох ки, Гафгаз дилләрини өйрәнир, бу йүнкүл мәсәләдир. Она көрә дә

йох ки, мәнним достумдур. Она көрә ки, бизим Зәнкәзур маһалына кәләндән оғрунун-әйринини әл-аяғы кәсилиб, гуллугунда мөһкәм адамдыр. Бизә дә бу лазымдыр. Даһа нә миллийәт, нә тарих, ай Месроп ага!

—Ичазә вер, сөзүмүн мә'насыны баша салым,—дейә кешиш Баграта мүрачиәт этди.—Баграт үз-көзүнү туршутдуса да, Месроп деди:

—Мәнним дедийим будур ки, эрмәни дилиндә мәктәб ачылсын. Бу исә әләһәзрәт императорун ишидир.

Пристав бу сөzlәрә әһәмийәт вермәди. Кешишә мә'налы вә истәһзайла бахыб күлдү:

—Мәктәб мәктәбдир, кешиш!—дейә гәдәһини юхары галдырды.

Кешишин үзүндә наразылыг ифадәси охунду.

Баграт деди:

—Көрәк мәктәб барәдә һеч сөз ачмайдын, кешиш. Бизә торпаг лазымдыр, дәвләт лазымдыр. Нә исә... Ичәк, сағ ол, Тимофей Тимофеевич!

Гәдәһләри бир-биринә ауруб ичдиләр, емәйә башладылар. Баграт енә гәдәһләри долдурду. Бу вахт Самвел дахил олду, отағын ашағы тәрәфиңдә голларыны янына салыб даяиды. О еришиндә, данышығында нә гәдәр чәлд олса да, инди гонаглара, атасына һөрмәт үчүн сакит даяимыш, «бәли», «хейр»дән башга сөз демирди. Гара шапкасыны бир аз ян гоймуш, боз шалвар вә яшыл атласдан архалыг кейиб үстүндән күмүш тогга бағламыш, гара үзүнбоғаз чәкмәләри пар-пар парылдаян бу кәич бәзәкли бир һейкәлә охшайырды. Онун уча бою, нәчиб сифәти, чох да ири олмаян гара, ойнаг көзләри варды. Вар-дәвләт ичиндә фираван яшаян бу мүлкәдар оғлу, пристав кими бөйүк маһал гуллутчусунун онлара гонаг кәлмәсилә фәхр эдирди.

Пристав ейә-ейә сағ әли илә йоғун бығларыны ағзындан кәнар эдәрәк деди:

—Баграт Мкртимович, оғлунуз нә үчүн отурмур?

—Онун нә ихтияры вар ки, сизин һүзурунузла отурсун.

—Мән ичазә верирәм. Отурсун!

Баграт башы илэ Самвелин отурмасына ишарэ этди. О да эйлэшди, Баграт бир гэдэһ долдуруб Самвелин габагына гойду. Сонра өз гэдэһини юхары галдырыб деди:

— Буну да ичөк Тимофей Тимофеевичин сағлыгына. Грикор, сән дә, кешиш дә биринчи дэфәдир бу аличәнаб адамла стол далында отурусунуз. Биз бир ердә чох олмушуг, элэ бир эвли кимийик...

— Бәли, мән дә бу адамы биринчи дэфәдир көрүрәм, амма билрәм ки, чох мал-гаралы адамдыр,— дейә пристав алмачылары чыхмыш, орду батмыш, бығлары назик гайыша бәнзәр Грикора дигтәтлә нәзәр салды.

— Бәли, эләдир,— дейә Баграт сөзүнә давам этди.— Бу Грикор Һайрапетович кәндин дөвләтдиләриндәндир. Амма, эвдән байыра аз чыхар, аз данышар, өз малыны аз ейәр. Элэ, кечә-күндүз фикирләшәр ки, малыны, гоюнуну, экин-бичәнәк ерини артырсын. Амма, кәрәк дүзүнү дейәсэн, бәд аягда кара кәлән адамдыр.

— Нийә, сән дөвләтнини артырмаг истәмирсән?— дейә Грикор ериндән дилләнди.— Һамы сәнин дөвләтиндән данышыр. Сән һеч гоюнунун, малынын сайыны-һесабыны билмирсән... О ки, галды ерә, сәнин ерин, бичәнәһини мәннимкиндән чохдур...

Баграт Грикорун бир аз пәрт олдуғуну һисс эдәрәк деди:

— Элэ өзүмү дә дейирәм, Грикор. Нә исә... Сөз ондадыр ки, Тимофей Тимофеевич, биз әнкәләвидлиләр үчүн чох гәннәмәт адамдыр. О, олмасайды, шәкилиләр, Алакәлләр яйлағыны биздән алардылар.

— Сағ олсун чәнаб пристав,— дейә Грикор гэдәһи башына чәкди.

Баграт да ичди. Пристав ағзындакы тикәни удуб, адәти үзрә бығларыны ағзындан кәнар эләди вә гәһ-гәһә чәкиб күлдү. О бири отағын гапысы ачылды. Ашот кабаб вә чүчә ғызартмасы илэ долу олан бошгаблары столун үстүнә гойду. О бири отагда хәрәк һазырлаян Сиранушла анасы Нвард һәрдәнбир гапынын ачыг ериндән пристава бахырдылар. Отурдуғу стул-

дан бир гарыш гәлби көрүнән пристав элиндә гәдәһ данышырды:

— Һәлә, Баграт аға, ону дейим ки, сизин Алакәлләр мәсәләниз гуртармайыб. Шәкилиләр ики ил бундан габаг һәлл олунмуш мәсәләни тәзәдән гурдалаһырлар, йә'ни, ерләрини керн алмаг истәйирләр.

— Нечә, нечә? Мәнним еримиз?! Бу олан иш дейил!— Баграт бойнуну узадыб приставын дик үзүнә бахды.— Ахы о ери әлэ кечирмәк үчүн мән, бах, бу Грикорла әтәк-әтәк пул төкмүшүк. Буну сиз яхшы билирсиниз, Тимофей Тимофеевич!

Пристав деди:

— Гулаг ас, Баграт, мәсәлә бурасындадыр ки, шәкилиләр иддиә эдирләр ки, ер эввалдән онларын олуб. Әнкәләвидлиләрә верилмәси дә гануни дейил.

— Ваһ, эрә, бу шәкилиләр нә һәясыз адамлардыр!— дейә Грикор тәәмчүблә чийинни чәкди, сонра гэдәһини долдуруб сөзүнә давам эләди:— Мән өз пайыма душән о яйлагдан бир гарыш да вермәйчәһәм. Баграт өзү билсин.

— Сән вермәйәндә, мән нийә верирәм?!— дейә Баграт кабабдан бир тикә ағзына гойду.— Мән билрәм, бу ишләри эләһән о Һачы Атакишидир. Малыны-дөвләтнини ер, көй тутмур. Нечә дейәрләр, долуздан бир түк чәкмәһи дә гәннәмәт билир.

Пристав деди:

— Инди ки, сөз ачылды, мәчбурам сизә олдуғуну данышам. Мән бура кәлмәмишдән габаг Шәкийә кетмишдим. Она көрә дә юбандым. Нә исә... Һачы Атакиши кәндин ортасында атымын чиловундан тутуб мәнни эвинә апарды. Сөһбәт заманы деди ки, әнкәләвидлиләр бизим торпаға саһиб ола бидмәйчәкәкләр.

— Һачы Атакиши чамаат үчүн демир, өзү үчүн дейир. Тимофей Тимофеевич, сизи инандырырам, өзү үчүн дейир!— Баграт бир гәдәр һәйчәнланды.— Бәли, бәли! Һачы өзү мәнә ачыг дейиб ки, сүрүләримә отлаг лазымдыр. Мән һейванларымы ғыра билмәрәм...

— Ялан дейир, лап көзүнүн ичинә кими ялан дейир. Шәки көвшәнинин ярысы онундур. Мән биләни,

гызылчыглылардан да ер алмаг истөйир. О элэ ачкөз оғду ачкөздүр ки... Биз Алакөллөрдөн она бир овуч торпаг да вермәйчәйик ки, өлөндә көзүнә гойсун,—дейә Грикор тоюғун дөшүндән кәсиб агзына гойду. Тикә екә олдуғундан бармағы илә үстүндән басы вә агзы долу эләвә этди:—Бизим дә әлимиз вар, дилимиз вар...

Баграт сорушду:

— Бәс, сизин сөзүвүз нә олду, Тимофей Тимофеевич!

Пристав башыны юхары галдырды. Этли синәсини бир гәдәр габардыб, күлүмсүнә-күлүмсүнә чаваб верди:

— Мән она дедим ки, һаһаг ерә бу мәсәләни галдырырсыныз, иш мәнкәмәдә һәлл олунуб гуртарыб. һачы мәним сөзүмдән пәрт олду. Сонра деди ки, биз иши тәзәдән мәнкәмәйә верәрик. Дедим, ай һачы, нәһинә лазымдыр бу ағ саггал вахтында мәнкәмәйә дүшсәни. Деди, йох, пристав аға, көзүмә патрон чახсалар да, керн дуран дейиләм. Нә гәдәр пул лазым олса, төкөчәйәм. Һәтта дилиндән гачыртды ки, пристав аға да бизим сөзүмүзә «һә» десә, онун да хәчәләтиндән чыхарыг.

Грикор ериндән партлады:

— Пул лазым олса, биз дә хәрчләйә биләрик, лап элә пристав ағанын өзүвә...

Грикор даһа артыг-әскик данышмасын дейә Баграт она көзүнү ағартды. О да башыны ашағы салыб емәйә мәшгул олду.

Пристав заһири наразылыг әләмәти олараг үз-көзүнү туршудуб деди:

— Мән сиздән инчийирәм, бу нә сөздүр данышырсыныз? Әйиб дейилми?

Баграт деди:

— Тимофей Тимофеевич, сиз бунун сөзүндән инчиймәйин. Бу һәм авам, һәм дә көнтөй адамдыр.—Сонра үзүнү Грикора тутду:—Грикор, адам демәз, эләр, һәр шейин ерини биләр, ериндә эләйәр, баша дүшдүн!

— Әлбәттә, һәр шейин өз ери, һәр мейвәнин өз мөвсүмү вар. Бир дә мәним вәзифәм сизә көмәк эләмәк-

дир. Ахы, бизим Баграт аға илә достлуғумуздан башга бир дә христианлыг тәссүбү вар...

Кешиш додаг алтындан «әрмәни милли мәктәби олсайды, даһа яхшы оларды» деди.

Баграт:

— Бах, бу сөзә мән варам.—деди.—Сағ олун Тимофей Тимофеевич. Мәнз буна көрә дә ичәк енә сизин сағлығыныза. Грикор, бу сөзү баша дүшмәк лазымдыр: христианлыг тәссүбү!

Багратла Грикор гәдәһләрини галдырыб ичмәк истәркән, пристав деди:

— Хаһиш әдирәм, ичмәйәсиниз. Бу гәдәһләри ичәк әләһәзрәт императорун сағлығына!—О, аяға дуруб үзүнү Николайын шәклинә тутду. һамысы дуруб үзләрини шәклә чевирди. Пристав шәклә баш әйди. Сонра отурду, онлар да отурдулар.—Инди ичәк һәм ер үзүнүн аллаһы, һәм дә әрмәни милләтинин пәнаһы әләһәзрәт императорун сағлығына:

Баграт деди:

— Ичәк, ичәк! Тимофей Тимофеевич дә билсин ки, биз әрмәниләр әләһәзрәтин сәйәсиндә доланырыг, һәмишә она сәдагәтли олмушуг вә олачагыг.—Һәр кәс өз гәдәһини башына чәкди. Баграт сөзүнә давам этди:—Буна сүбуг одур ки, әрмәни милләтнин оғулары чәһәләрдә императорун дүшмәнләринә гаршы вуршурлар, һүнәр көстәрирләр.

Кешиш алин сагалына чәкәрәк:

— О әрмәниләрин сағлығына ичәк ки, чәһәдә түркләрә гаршы вуршур. Түркләр бизим ата-баба дүшмәнләримиздир. Әрдәһандан, Вандан, Карсдан нә гәдәр әрмәни гахтаганы¹ гачыб Зәнказура кәлмишдир! Баграт аға, сән өзүн буну билирсән ки! Сәнин галына Түркийәдән гачан нә гәдәр диләнчи әрмәни кәлмишдир!

Баграт наразы һалда деди:

— Яхшы, яхшы!.. Онлардан бизә нә?! Фәрасәтләри, чәсарәтләри олайды, гачмайдылар. Гейрәтли адам өз торпағыны башгасына вермәз...

¹ Гахтаган — әрмәнчә мүнәчир, гачгын демәкдир.

Кешиш ичәридән яндыса да, даһа бир сөз демәди; гәдәһини һамыдан габаг башына чөкди.

Гапынын янында аяг үстә гуруюб галмыш Ашот өзүнү сахлая билмәйиб деди:

— Пристав ага ичазә версә, мән дә бир-ики сөз дейәрәм. Һәрчәнд мән бу мәчлисин адамы дейиләм... Икинчә кәлмә сөзүм вар.

Пристав башыны юхары галдырыб, лохмасыны чейнәйә-чейнәйә Багратдан сорушду:

— Бу кимдир?

Баграт деди:

— Бизим адамдыр, ишимизи көрүр, буйруғумузу еринә етирир. Өзү дә тәк, касыб оғландыр, зәрәрсиз адамдыр.

Пристав сорушду:

— Һә, яхшы, сөзүн нәдир?

Ашот ики аддым габага ерийиб, адәти үзрә додагыны ялая-ялая сөзә башлады:

— Пристав ага мәни бағышласын... Баграт ага деди ки, эрмәни оғуллаһы давада һүнәр көстәрирләр. Мән дейирәм бу һәм беләдир, һәм дә белә дейил. Эрмәни оландә нә олар, кәрәк дүзүнү дейәсэн...

Баграт деди:

— Ашот, узатма, көдәк элә.

— Һә, ону демәк истәйирәм ки, эрмәнцләрин дә ичиндә падшаһа ханн чыханлар вар.

Пристав бу сөздән диксинди. Баграт Ашота көзүнү ағартды. Көзләри хумарланан, ордлары даһа багтыг көрүнән Грикордан башга һамы, Ашота бахыб, сонра нә дейәчәйини көзләйирди. О бири эвдән Нвардла Сирануш да гулагларыны гапыя вериб Ашотун сөзләринә гулаг асырдылар.

Ашот сөзүнә давам эдирди:

— Мән дейирәм биләсиниз ки, салдатлыгдан гайыдыб кәлән вә падшаһымызы истәмәйән эрмәнцләр дә вар.

Баграт диши бағырсағыны кәсә-кәсә сорушду:

— О кимдир? Сән нә ява-ява данышырсан!

— Арменақын оғлу Сурен. Салдатлыгдан кәлдийи ики күндүр. Һәтәрән-пәтәрән данышыр. Дейир, пад-

шаһ даһа олмаячаг, падшаһын иши харабдыр. Мән онларда идим, көрдүм кәдәнин ағзындан ган ийи кәлир, тез дуруб әкилдим...

Кешиш ағзыны бүздү. Ашотун сөзүндән наразы галды. Баграт элә күман эләди ки, Ашот о бири эвдә ичиб сәрхош олуб, данышығыны билмир. Баягдан бәри сөзүн ахырыны көзләйән пристав ағзына апармаг истәдийи тикәни бошгаба гоюб, гышгыра-гышгыра деди:

— Нечә? Нечә? Кимин ихтияры вар ә'лаһәзрәтин даһынча данышсын? Мән онун көнүнү сойдурам. Дар ағачындан асдырарам!—О, юмруғуну стола элә чырпды ки, габлар тәрпәниб чинкилдәди. Гәдәһләр ерә төкүлдү.

Грикор диксиниб сәрхошлугдан юмулан көзләрини ачараг:

— Ваһ, залзәлә олду, нәдир?—дейә аяға галхды. Анчаг өзүнү сахлая билмәйиб сәңдаләди. Самвел, Багратын ишарәсилә Грикорун голундан тутуб байыра чыхарды.

Пристав гышгыра-гышгыра сорушду:

— Сән буну ялан демирсән, а кәндли?

Приставын зәһминдән саралмыш Ашот додаглары титрәйә-титрәйә чаваб верди:

— Хейр, ага, башына анд олсун ки, дүз дейирәм. Шаһидләрим дә вар. О, бу сөзләри дейәндә шәклии Нәби илә бизим кәндә тәзә кәлмиш шүшәжәз Ваһан да орада иди...

— О салдатдыр, малдатдыр, нәдир—билмирәм, бу саат яныма кәтирилмәндир!—дейә пристав һирслә бир гәдәһ дә вурду.—Стражникләри бура чағырын!

Кешиш, приставы сакит эләмәйә башлады. Анчаг үрәйиндә фикирләширди ки, Ашот ахмагдыр, адам да өз милләтини сатармы.

— Баш үстә, пристав ага, бу саат!—дейиб Ашот отагдан чыхды.

— Хаһиш эдирәм мәним эвимдә гапынызы гаралтмаясыныз, Тимофей Тимофеевич. О Ашот бир гәдәр ағыздан явадыр. Көтүрүи бу гәдәһи дә ичәк мәним

саглыгыма!—Баграт онун гэдәһини долдурду, өзү-
нүнкүнү исә юхары галдырды.

—Дейәсән сәһни бу конякын мәһним башымы ки-
чалләндирир, Баграт. Даһа бәс дейилми?

Приставын көзләри ахырды...

—Хаһиш эдирәм мәһним саглыгыма!—дейә Баграт
гэдәһини онун гэдәһинә вурду. Ичдиләр.

Пристав еңә юмруғуну стола дөйүб гышгырды:

—Бу стражникләр һарда галды?!

—Пристав аға бәрк һирсләһиб, горхурам, бир хата
баш версин,—дейә Сирануш анасынын бөйрүнә гы-
сылды.

Нвард:

—Горхма, ай гыз, бизә нә вар,—деди.—Амма Ашот
чөрәйимизин, хөрәйимизин дадыны гачыртды. Аллаһ
она лә'нәт эләсин!

Ана илә гыз отагдан чыхыб һәйәтә эндиләр.

Пристав конякдан вә әсәбиләкдән думанланан ба-
шыны зорла юхары галдырарак, Багратын үзүнә ба-
хыб деди:

—Сизин бу кәнддә нәләр данышырлармыш, Баг-
рат аға! Белә дә иш олар? Сиз мәһним достум, кәһдин
баш биләһисиниз. Нечә олур ки, дөвләт әләһинә да-
нышылан сөзләри эшитмирсиниз, Баграт аға?

—Тимофей Тимофеевичин, әзиз чанына анд олсун,
мәһним хәбәрим олмайыб. Нечә о салдатын кәлмәсини
дә билмирәм.

—Бу даһа пис, Баграт аға,—дейә пристав она яхын
отуруб гулагына пычылдады:—Һөкүмәт кәнддә сизин
кими адамлар архаланыр, мән дә сизә инанырам.
Яхшы билирсән ки, әләһәзрәт императорун башы
ики илдир бәрк мұһарибәйә гарышыгдыр. Өлкәһини
өлүм-дирим мәсәләси һәл олунур. Бир тәрәфдән мұ-
һарибә, бир тәрәфдән дахили иғтишашлар... Мәһни ан-
лайырсыһызмы, Баграт аға? Дөвләтә көмәк ләзимдыр.
Элә бах, бу кешишин өзү дә дин хадими кими бизә кө-
мәк әтмәлидир. Чамааты йығыб килсәдә әләһәзрәтин
галиб кәлмәси үчүн дуа әләмәһидир.

—Мән һәмишә падшаһа, дөвләтә вә сиз чәһаб
пристава дуа эдирәм,—дейә кешиш дилләнди.

Пристав сөзүнә давам әтди:

—Инди ордудан гачанлар вар. Онлары ашкара чы-
хармаг, тутуб һөкүмәтә вермәк ләзимдыр. Ону да би-
лин: әкәр, әләһәзрәтин башына, тахт-гачына бир за-
вал кәлсә, Баграт ағалар да, кешишләр дә мәһв ола-
чаглар. Торпағыһызы, мал-дөвләтинизни зорла әһиниз-
дән алачаглар. Кешиш аға, белә дейилми?

Кешиш башыны тәрпәтди:

—Әләдир.

Баграт хач чәкә-чәкә:

—Аллаһ әләмәсин, аллаһ әләмәсин!—деди.—Әлә-
һәзрәтин башындан бир түк әскик олмасына разы ол-
марыг.

—Гулаг ас, Баграт аға,—дейә пристав үрәһиндә-
киләри ачыб сөйләмәк истәйирди.—Инди Русияда чох
партиялар әмәлә кәлмишдир. Әсерләр, кадетләр, сосял-
демократлар, нә билим кимләр, кимләр... Буларын һа-
мысындан горхулусу сосял-демократлардыр. Дахилдә
иғтишаш салан, орду ичиндә әләһәзрәт императора
гаршы тәблиғат апаран онлардыр. Инди баша дүшдү-
нүзмү, достум?

Кешиш деди:

—Мән, о сосялисләрә нифрәт эдирәм. Онлар мил-
ләт үчүн чох зәрәрли адамлардыр.

—Баша дүшдүм. Амма, Тимофей Тимофеевич, ону
билмәдим ки, сосял-демократ дедийин кимләрдир вә
һарада олурлар?—дейә Баграт сорушду.

—Кимләрдир? Адамлар. Өзләри дә һәр ердә ола
биләрләр. Лап сизин бу кәнддә дә. Мәсәлә, бирдән
көрүрсән йохсул бир кәндли сосял-демократдыр. Әли-
нә фүрсәт кечәндә боғазыны үздү. Малына, торпағына
саһиб олду. Чүнки, онларын мөгсәди, торпағы сизин
кимиләриндән алыб йохсул кәндиләрә вермәкдир.
Баша дүшдүнүзмү?

—Баша дүшдүм, Тимофей Тимофеевич. Амма,
инанмырам ки, бизим кәндләрдә элә адам тапылсын.
Чүнки һамысы гоюн кимидир. Онларда нә дәрраке
вар, белә шейләри дүшүнсүндәр.

Пристав, Багратын шишман гарнына, балача гар-
пыз шәкилли башына, пәлә гулагларына бахыб деди:

— Сиз доғрудан да авамсыныз, анчаг көзүңүзү ачын, айыг олуң, Бағрат ага! Сосыл-демократлары да унутмайын. Сизин биринчи дүшмәниниз оңлардыр. Нә исә, көтүрүн гәдәһләри ичәк. Амма, бу сөзләр бурада галмалыдыр...

— Бу нә сөздүр, чаным, биз ә'лаһәзрәтин нөкәри-йик.

Оңлар гәдәһләри тоғушдуруб башларына галдырдылары заман, Ашот ичәри кирди.

— Һаны стражникләр?— дейә ичкини һәрарәтиңдән сифәти мис рәнки алмыш пристав сорушду.

Ашот явашчадан чаваб верди:

— Ага, стражникләр ашағыда, гара дамда баш-баша вериб ятыблар.

— Нийә оятмадын?

— Оялмадылар, ага, өзләрини, сөзләрини билмирләр. Эйб олмасын, һәрәси бир тулуг бошалдыб. Аяғларыңдан да тутуб чәкдим, оялмадылар.

— Аллаһ оңлара да дә'нәт әләсин, һансы эвә кедирсәнсә, сәрхош олулар. Яхшы, бу саат Бағрат ага илә мәни о салдатын эвинә апарарсан. Мән өзүм оңу көрмәлийәм.— Пристав аяға галхды, Папағыны көтүрмәк үчүн дивара тәрәф аддымлайыб, әлини дивара узаданда отаг башына фырланды. Сәндәләди. Папағы әлине кәлмәди. Узун кордасы көдәк гычларына долашды. Аз галды йыхылсын. Өзүнү сахламаг истәди. Лакин көзләри ахды, сәрхош башы долу гарнына тәрәф әйилди.

Бағрат оңун голундан янышыб, Ашота деди:

— Тез ол, көмәк әлә, пристав ағаны йорған-дөшәйә салаг.

Һәрәси бир тәрәфдән приставын голуна кириб ятаг отағына апармаг истәркән, о, дили долаша-долаша:

— Мәни һара апарысыныз? Һара?— дейә бир-ики дәфә дартынды, лакин приставы— Тимофей Тимофеевич Карпову бурахмайыб байыра чыхартдылар.

Дейирләр ер гулаглы олар.

Сәһәр тездән кәндә сәс яйылмышды ки, пристав Бағратын эвиндә ичиб сәрхош олмушдур. Падшаһын

далынча чүрбәчүр сөзләр данышан Сурен дә бир кечәнин ичиндә йоха чыхмышды.

Сурени тутмаг үчүн алагаранлыгдан Арменақын эвинә кәлән пристав вә стражникләр оңу эвдә көрмәмишдиләр. Эви ахтарыб алт-үст этмиш, анчаг нә Сурени, нә оңун чәбһәдән кәтирдийи вә кизләтмәк үчүн анасына вердийи тапанчаны, нә дә шүбһә доғуран бир шей тапмышдылар. Пристав Сурени чәбһәдән бачысына көндәрдийи шәкли дивардан көтүрүб, өзү илә апармышды. Анаһид приставын аяғларына дүшүб шәкли апармамасыны хаһиш этмишдисә дә, пристав она бир тәпик вуруб ерә сәрмишди; Суренин ерини демәсини атасыңдан тәләб этмиш, Арменақса, «оғлум енә гайыдыб дава я кедиб» чавабыны вермишди. Пристав инанмайыб Арменақы бәрк дөйдүрмүшдү. Ашотун шейтанчылығы илә Ваһаны тапдырыб данышдырмыш, о да Суренин һарда олдуғуну билмәдийини сөйләмишди.

Бош данышығлардан бир шей әлдә этмәйән пристав о күн Гаракилсәйә гайытмыш вә губерния жаңдарма идарәсинә белә бир мә'лумат язмышды: «Зәнкәзүр гәзасынын Әнкаләвид кәнд сакини Арменақ Погосянын оғлу Сурен Погосян яралы олдуғу үчүн салдатлыгдан азад әдилмиш вә үч күн әввал көндләринә кәлмишдир. Шәкили Нәби Алмурад оғлу, Әнкаләвид кәнд әһли Ашот Левон оғлу вә һәмни кәндә тәзә кәлмиш, һеч бир иши-пешәси олмаян Ваһан Қазаряила вә башга кәндлиләрлә оған сәһбәтиндә ә'лаһәзрәт императорун әлейһинә данышмышдыр. Атасы оғлунуң енә гайыдыб дава я кетдийини сөйләйирсә дә, буна инанмаг олмаз, чүнки Сурен Погосянын бир кечәнин ичиндә йоха чыхмасы буна сүбутдур. Мәнчә, Сурен Погосян болшевикдир. Оңу да геид әдим ки, о гачаг олмаг үчүн я дарлара чәкилмиш, я да атасынын досту шәкили Нәбинин эвиндә кизләмишдир. Һәр һалда бу мә'луматы нәзәринизә чатдырыб, оңун тәһлүкәли бир адам олдуғуну билдирирәм...»

Мә'луматда Суренин яшы, бою вә бүтүн заһири әләмәтләри дә көстәрилмиш, шәкли дә мә'луматын ичиндә жаңдарма идарәсинә көндәрилмишди. Жаңдарма рәнся приставын мә'луматыңдан разы галмыш вә

өз акентинэ Сурени тапмаг, онун һаггында доғру вэ
этрафлы мә'лумат билмэк үчүн тапшырыг вермишди.

Сурен кечэ ярысы эвдэн чыхыб, кэндән хейли узаг
вэ күман кэлмэз бир каһада нечэ күн иди ки, кизлән-
мишди. О, инди чыхыб кетмэк үчүн гаранлығын дүш-
мәсини көзлэйрди. Бөйрүнү чопур бир гаяя вериб
дүшүнүрдү: «Анамын, бачымын көзләри яшлы галды.
Иәгин, атамь пристав дөйду, инчитди, бөлкэ дэ тутуб
газамата садды. Аһ, хаин Ашот, мән сәни белә намус-
суз билмээдим...»

Чопур даш бөйрүнү инчитдийиндән дүзәлиб отур-
ду. Иланлар, кэртәнкәләләр ювасы олан бу каһа она
һәбсхана кими дәншәтли кәлирди. О, каһанын гаты га-
ранлығына бахдыгча, бөдәнини ваһимә сарырды. Она
элә кәлирди ки, арасындан мүтамади су дамчылаян
гаялар, көврөк дашлар учуб онун башына төкүлөчөк,
бир анда әзиб мәһв эдәчөк. Лакин үмид она гәл-ганәд
верирди. О, көзүнү шүә дүшән сәмтә эйләди. Сирануш
кәлиб көзләринин габагында дурду... Бах, кечэ яры-
сыдыр. Сурендән башга һамы ятмышдыр. О, кәндли-
ләр арасында өз мәгсәд, арзу вэ фикирләрини яймаг
үчүн, йоллар арайыр... Бу вахт гапы дөйүлүр. Тез ке-
йиңиб гапыны ачыр. Сиранушу көрчөк һейрәтләнир.
Срағакун көрүшүб данышдыглары алма ағачынын ал-
тында даянырлар. Атлы говмуш кими төйшүйән, синә-
си далға кими әзиб-галхан Сирануш Ашотун вэ прис-
тавын дедикләрини она сөйлэйир. Гызын рәнки гач-
мыш, сифәти, титрөк додаглары ай ишыгында даһа
солгун көрүнүр. Сурен онун бу һалына үрәкдән ачы-
йыр. Онун балача әтли әләриндән тутуб өзүнә яхын-
лашдырыр. Гыз башыны әйиб Суренин синәсинә гоюр.
Һәр икиси дүшүнүр: «Кәнчлик вэ мәһәббәт, бу дүняда
сиздән көзәл нә вар?!» Дәгигәләр кечир... Эвә гайыт-
маг лазымдыр. Сирануш башыны Суренин синәсиндән
көтүрүр. Сурен әлинә дүшән бир нечэ көз яшындан
гызын ағладыгыны һиссә эдир... Вә'дәләр верилир, әһд-
пейман бағланылыр. Сирануш айрылыб һәйәтдән чы-
хыр. Сурен кечэ ярысы, ай ишыгында көздән итинчәйә

гәдәр дарвазадан онун даһынча бахыр. Сирануш әсмәр
янагларында ики өпүш, көксүндә нсә мәһәббәт долу
ики үрөк апарыр.

Сурен фикирли эвә гайыдыр, атасыны, апасыны
оядыб ишдән һали эдир. Эвә матәм чөкүр. Амма нә эт-
мәк... Оғул, атасынын чарыгыны, палтарыны кейир,
папагыны гоюр. Анасы онун габагыны кәсиб бурахмаг
истәмир. Көз яшыны әлэйир. Арменак оғлуну газамат-
лардан, тәһлүкә вэ өлүмдән горумаг үчүн һәләлик бир
ердә кизләнмәсини мәсләһәт көрүр вэ она үрөк-дирөк
верир: «Горхма, мәрд ол!»—дейә йола салыр...

Суренин фикри ганадланыб, бу зүлмәт каһадан чы-
хараг һәр ери долашыр. Орду һәятыны, салдатларын
ағыр һәятыны хатырлайыр. Гаңлы чарпышмалары, һү-
чумлары көзүнүн габагына кәтирир. Будур, гарлы-
борайлы гыш күнүдүр. Шахта һийрми беш-отуз дәрә-
чәйә галхмышдыр. Онун гылыңчы сүмүкләрдә ойнайыр.
Рус салдатлары Әрзурум дағларында һүчума кечмиш-
дир. Түркләр вар гүвәләри илә мүтавимәт кәстәрир-
ләр. Топлар куруддайыр, пулемйотлар шаггылдайыр,
гумбаралар партлайыр... Бир дәншәт, бир чәһәннәм!
Һәр ики тәрәфин йүзләрдә, минләрдә фәһлә-кәндли
балалары империалист һәрбинин гурбаны олур.

Артыг Әрзурум алынмышдыр. Зәфәр газанмыш рус
салдатлары динчәлирләр, мүхтәлиф сөһбәтләр эдирләр.

Өз дәзкаһындан айрылыб чәһәйә кәлимиш, чәкичи-
ни ерә гоюб түфәнк көтүрмүш Керасимов, дәфәләрлә
дәдийи сөзләри енә союг сәнкәрдә Суренә дейир: «Мән
русам, сән әрмәни, мән фәһләйәм, сән кәндли. Чар Ру-
сиясы бизим үчүн, бүтүн халглар үчүн һәбсханадыр.
Бизи эвимиздән, аиләмиздән айырыб бу чәһәннәмни
ичинә, өлүмун ағзына атан икибашлы гарталы мәһв
әтмәлийик. Өз фәһлә-кәндли дөвләтимизи яратмалы-
йыг. Бүтүн халглара, милләтләрә сүһи вериб, һугугла-
рыны баша салмалыйыг. Онун үчүн салдатлар силаһ-
ларыны чара гаршы, онун гаңлы забитләринә гаршы
чевирмәлидирләр. Биз, фәһләләрә, кәндлиләрә вэ бүтүн
чамаата һәгигәти баша салмалыйыг. Баша салмалы-
йыг ки, бу гурулуш һәм залымдыр, һәм дә ичибош вэ
чүрүк ағача бәнзәйир. Ону әйиб сындырачаг, көкүндән

мәһв эдәчәк ингитаби бир гүввә, бир партия вар. О партиянын рәһбәри, сәркәрдәси Лениндир!»—Сонра «Ал, оху, һәгигәтләр бурада язылмышдыр!»—дәйә Керасимов она болшевикләрин «Окопная правда» чәбһә гәзетинин бир нөмрәсини верир. Бу заман забит кәлир, Сурен гәзети тез гойнунда кизләдир...

Сурен Бақидан чәбһәйә кәлмиш орта бойлу, гара-шың, назик быг бир фәһләни, онун аловлу сөзләрини хатырлады. Салдатларын ичиндә яйдыгы интибаһна-мәнин әзбәрләдийи сөзләрини эйнийлә ядына салды: «Йолдашлар! Әскәрләр! Зорла салдат либасына кейин-дирилмиш сиз фәһлә вә кәндиләр дэзкаһларыныздан вә хышыныздан айрылмышыныз, Аиләнизи тәрк әдиб, онлары ачлыга гурбан вермисиниз. Сиз өн чәркәләрдә ган төкүрсүнүз. Назирләр, дипломатлар ганынызы һәр-рача гоймушлар. Рүшвәт алырлар, планлары сатыр-лар, сизин һәрәкәтинизи дүшмәнә хәбәр верирләр. Ач-лыг чәкмиш вә тагәтдән дүшмүш сизләр, көксүнүзү, күлләләрини, сүңкүләрин габағына верирсиниз. Интен-дант хидмәтчиләри сизин шейләринизи оғурлайырлар. Рәисләриниз исә ялныз өз чибләри һаггында дүшүнә-рәк, сизин әһтиячларынызын гайгысына галмырлар...»

Сурен башыңдан юхары галхмаян яралы голуна ба-хыб хәяла кетди... «Мән голуму кимин йолунда шикәст әтмишәм. Чарын, капиталистләрин, мүлкәдарларын. Мән узун йоллары яралы һалда, мин эзийәтлә кәлми-шәм. Мүһарибә олмасайды, мәним чөлләрдә-дәрәләрдә нә ишим варды... Инди мән мүһарибәйә гаршы әлимдән кәләни эләйчәйәм... Амма, көрәсән, чары йыхылмаз бир даг һесаб эдән Зәнкәзур кәндиләринин арасында өзүмә бир мәсләкдаш тапа билчәйәмми? Бәли, тапа-чагам, өзү дә йүзүнү, минини...»

Суренин аяглары үстүндән эивилдәйиб кедән боз кәртәнкалә ону хәялдан айырды. Юн пәичәйинин ян чибиндән папирос вә кибрит чыхартды. Ики додагынын арасында сыхдыгы папиросдан бурула-бурула галхан түстү кәлә-көтүр, нәмли гаялара дәйиб әрийир, йох олурду... Суренин бурада нә гәдәр галачагы һәләлик өзүнә бәлли иди...

Нөврәстә эйванда отуруб чораб тохуя-тохуя охуюр-ду. Бирдән әлини сахлайыб нахышларын дүз олуб-ол-мадыгыны йохламаг үчүн чорабын о ян бу янына бах-ды. Фикирләшди: «Чорабы онун үчүн Бақия кәндәрим, йохса, кәндә кәләндә верим?... Әһ, онун кәлмәси... Бир дә ким билдир... Бәлкә орда бирини тапыб. Нә олар, ча-ны сағ олсун, инсафы олса, элә иш көрмәз...»

Бу заман узагдан аддым сәсләри эшидиди. Нөв-рәстә башыны галдыранда гара чаршаба бүрүнмүш учабой, көк, гара Фаты һәйәтә кирди. О һәлә эйвана гәдәм басмамыш, кәнардан иришә-иришә деди:

— Ай сәнә гурбан олум!

Нөврәстә ериндән галхды. Фаты эйвана кәлди. Нөв-рәстә онун габағына ерийиб:

— Фаты хала кош кәлмисән, сәфа кәтирмисән, кеч бәйәндиийин ердә отур. Яхшы ки, Бойнак сәнә көрмә-йиб, йохса азар дәймиш яман гапаған итдир.

Фаты башмагларыны чыхардыб әйләшди. Башың-дан чаршабыны көтүрүб янына гойду, сонра әлини кичкаһларында бурулмуш, гара илана бәзәр бирчәк-ләринә чәкәрәк деди:

— Эвдә тәксән? Күлүстан бачы, Нәби гардашкил һардадыр?

— Анам кедиб дайымкилә, атам да хырман дөйүр.

Фаты гайтан кими назик вәсмә чәкилмиш гашлары-ны дартыб күлә-күлә деди:

— Һә, дейирәм ахы, әви тәкләйиб охуюрсан. Сәсини узагдан эшитдим. Бүлбүл кими охуюрсан. Вахтындыр, охучагсан да, күләчәксән дә, Мән сән яшда оlanda сәсим кәнди көтүрүрдү. Һамы дейәрди ки, Фаты Абба-сәлинин дәрдиндән дәли-диванәдир... Һә, бала, һәр шей чаванлыгда, севмәк дә, севилмәк дә. Һа... Һа... Иәни элә дейил гызым? Әпмәк дә, әпүлмәк дә чаванлыгда!..

Нөврәстә чаваб вермәди, башыны ашағы салды, пәртүб гызарды. Сәһбәти дәйишдирмәк үчүн деди:

— Фаты хала, сәндән нә әчәб, бирдән-икийә бизә кәлдин?—Сонра чорабы ердән көтүрүб тохумаға баш-лады.

— Догру дейирсэн, гызым, бир-бирямизэ о гэдэр аз кэлиб-кедирик ки, дөнүб яд олмушуг, ахы, биз гоһу-муг. Сэнин атанын атасыйла, мэним атамн атасы эми нэвэсидирлэр. Де көрүм, һалэ бу чорабы кимэ тохуюр-сан? Вер бахым, көрүм.

Фаты Нэврэстэдэн чорабы алыб бахды, энэ өзүнэ гайтарды.—Пис дейил, амма о, белэ чораблары кей-мээ. Дейир: юн чораб аягларымы далайыр. Догрудан, хан, бэй баласындан артыг олан бир оғлана белэ чораб ярашмаз. О, сэни дә гоймаячаг ки, чораб тохуюб, пал-тар юясан, чөл, хырман иши көрүб илик кими бармаг-ларыны дөйөнөк элэйэсэн. Сэнин үчүн Шуша галасын-дан, Тифлисдэн элэ шейлэр алыб кэтирэхөк ки, көрө-нин агзы эйилэхөк.

Сөһбэтин кимдэн кетдийини баша дүшмэйэн Нэврэстэ сорушду:

— Сэн кимин барэсиндэ данышырсан, Фаты хала?

— Кимин барэсиндэ? Нийэ баша дүшмүрсэн? Йох-са, мэни авам еринэ гоюрсан, ай гыз? Мэндэн нийэ кизлэдирсэн? Фаты халан һэр шейи билир.

Нэврэстэ тээхчүблэ:

— Нэйи?—деди.

— Белэ ончугазы билирэм ки, һачы Атакишинин оғлу Фэрман сэнин дәрдиндэн дәли-диванәдир, ай бәх-тәвәр! Сэнин бир «һэ» демэйин лазымдыр.

Нэврэстэ эввэл булут кими тутулду, сонра рәнк ве-риб, рәнк алараг деди:

— Сэн элэ бунун үчүн калмисән?

— Валлаһ, оғлан сәнэ элэ бәнд олуб ки, эвдэ күл-фэтэ раһатлыг вермир. Элэ дейир, тез элэйин. Той үчүн һэр шей һазырдыр. Той, нэ той! Гиямәт олачаг э, гиямәт! Бах, гызыма нишан кәлир, әнлик илэ киршан кәлир. Будур кәлир той гоюну, бычаг көтүр, сой гою-ну!.. А бәхтәвәр, ханым олачагсан эй, ханым!..

Фаты энэ гашларыны дартыб учадан күлдү. Амма Нэврэстэнин додағы да гачмады. Онун үзү чидди ифа-дэ алды.

— Белэ сөзлэри данышмасан яхшыдыр, Фаты ха-ла,—деди.—Атам-анам эшидәр, аралыға инчиклик дү-шәр. Сэнин өзүн үчүн дә яхшы олмаз.

Фаты энэ дилини кәсмәди:

— Онларын бу ишэ сөзү олмаз. Ихтияр сэнин өзүн-дәдир. Бир дә адам ишыг кәлән ерә папағыны тыха-маз. Бизим Фэрман дейир, гызы ата-анасындан айыр-маячагам. Көчлү-күлфәтли кәтирэхәйэм эвимә. Биздә ейиб-ичиб, долансынлар. Ата-ананы разы салмаг һа-чынын бойнуна, архайын ол. Билирсэн ки, онун бир сө-зү ики олмаз. Һэ, инди нэ дейирсэн?

— Мэним нишандым вар,—дейэ Нэврэстэ гыса ча-ваб верди.

— Шаһмәрдан? Һэ, ону билирик. Нахырчы Күлмә-диния оғлу... Фәрәсәтсиз, фәһлә Шаһмәрдан.—Фаты әлини әлине вуруб күлдү вә әлавә этди:—Ай гыз, он-да агыл, шүүр олсайды, кәнддә бир парча чөрәк газа-нарды. Бәс адам шорла лора тәфавүт гоймаз? Нахыр-чынын үстү мазутлу оғлу һара, һачы Атакишинин ма-һыд чухалы, бухара папагы, чыр-чыр шиблитли оғлу һара? Ағлына, камалына да ки, сөз йохдур. Чаным үчүн, Нэврэстә, Фэрман сэнин көзаллийинә бәнд олуб, йохса, она гыз гәһәт дейил ки. Маһалда һансы бәйин, һансы ағанын гызына бирчә дәфә көз эләсә, гәһәси үс-тә кәләр. Адам яғлы тикәни ағзындан чыхарыб башга-сына вермәз, гызым, Һэ, нэ дейирсэн? Элчиләр Нәби кишинин яяына нэ вахт кәлсин? Фэрман кәдә-күдә адамлардан дейил, сэни чөлдән көтүрүб гачсын. Амма истәсә эләр. Дейир атамн тәкчә оғлуям, кәрәк адыма лайиғ иш көрәм, эл адәти илэ той элэйәм. Амма той, нэ той! Даһа касыб-кусуб тою йох эй... Һачы Атакиши оғлу Фэрманын тою! Белэ сэнин тоюн, а бәхтәвәр! Һеч билирсэн нэ гиямәт олачаг?! Гоюнар кәсиләчәк, плов газанлары асылачаг, кәндләрдән, обалардан тонаглар төкүлүб кәләчәк. Приставлар, нәчәрникләр атланыб дүшәчәк Һачы Атакишинин гапысында. Үч күн, үч ке-чә той олачаг. Күндүзләр чаванлар күләшәчәк, гыз-лар, кәлиндәр әлләриндә күллү дәсмаглар сүзәчәкләр. Кемәләр дә саз, балабан чалыначаг, ашыг сазыны си-нәсинә басыб элэ бил тәзә бәйин дилинчә дейәчәк:

Ай доғду гәлбиләнди,
Доғдугча гәлбиләнди,
Гуран кәтир анд ичим,
Бу гәлб о гәлбинәнди.

Фаты энэ гэйгәһә чәкиб күлдү. Гашларыны дар-тыб ериндә гурчаланды. Гызын үзүндә һеч бир дәйи-шиклик көрмәди. Нөврәстәйә бир тә'сир көстөрмәк үчүн эзилиб бүзүлә-бүзүлә сөзүнә давам этди:

— Фәрмана лайиг гыз тәкчә сәнсэн. Амма, горху-рам ханым олаңда, нөкәр-найибә буйруг верәндә Фа-ты халаны унудасан. Амма, Фаты халан янындан уза-га кетмәйчәк, балача оғлуну гучағындан ерә гоймая-чаг. Амма огул, нә огул! Сән көзәл, Фәрман көзәл, сиздән олан марал олачаг, марал, а бәхтәвәр! Һә, нә фикирләширсән? Дәйәсэн сөзләрим хошуна кәлир. Эл-чиләр нә вахт кәлсин?

«Даһа бәсдир, аз даныш, дур бурдан кет!»—демә-йә үзү кәлмәйән Нөврәстә ериндән галхды. Фатынын башмагларыны чүтләйиб габағына гойду. Ара дүзәлт-мәкдә, ара вурушдурмагда һийлөкәр, чадукуи кими мәшһур олан Фаты башмагларынын чүтләннб габағы-на гоюлмасындан тәәччүбләнди. Бунун нә демәк олду-гуну баша дүшүб пәрт олду. Анчаг пәртлийини бирузә вермәйиб, башыны ашағы салды. Нөврәстә чорабыны тохумага башлады. Фаты ани сүкүтә кетди: «Йә'ни бу гыз мәним чәнкимдән гуртара биләчәк?! Онда кәрәк адымы Фаты гоймаям...»

— Башмағымы нийә чүтләдин, гызым? Горхма, эви-низи далыма алыб апармаячагам.

— Нә эйби вар. Мәни говсан да, бу эвдән «һә» ча-вабы алмайыңча кетмәйчәм, Сән билмирсән ки, мән сейид өвладьям?! Сейид Миришин гызыям?! Мәним бу эвдә гисмәтим вар, о да сәнсэн! Нә эйби вар. Анан кәләр, данышарыг... О мәни баша дүшәр. Сән чаваң-сан, мәним нәфәсимин күчүнү билмирсән...

— Анама бу барәдә һеч бир сөз демәйчәксән. Мә-ним анам арадүзәлдән дейил, ону бура гарышдырма!— дейә Нөврәстә гашгабағыны төкдү.

Фаты онун ачыг вә чидди сөзләриндән даһа пәрт олду. Лакин енә арсыз-арсыз иришди. Гашларыны дар-тыб, бәдәнини анаш газ кими силкәләйәрәк деди:

— Һәр нә десән гәбулумдур. Адам чәкишмәсә, бәр-кишмәз. Мәнә бир парч су вер, үрәйим янды.

Нөврәстә бир сөз демәдән, дуруб эвә кетди. Фаты халчанын түкүнү дидишдирә-дидишдирә өз-өзүнә де-йирди: «Бу иши дүзәлдә билмәсәм, Фәрмандан истә-дийим хәләтләри ала билмәйчәйәм. Аббасалиһә нә чаваб верәчәйәм? Аһы, мәни бу гапыя көндәрән онлар-дыр. Әкәр бу иш дүзәлмәсә, Фәрман Аббасалини дар-галыгдан чыхарачаг, чөрәйимиз кәсилчәк...»

Нөврәстә әлиндә су долу мис парч кәлди.

— Ал, ич!— дейиб парчы узатды. Фаты сую башы-на чәкиб парчы Нөврәстәйә гайтарды.

— Гызым, мән кедирәм, ахырынчы сөзүн нәдир?

Нөврәстә деди:

— Ахырынчы чавабымы Фәрмана демешәм. Сәнн дә бура һаһаг көндәрибләр.

— Нә демисән, ай гыз?

Бу вахт Нәби әлиндә чамадан, Чомәрдлә бәрабәр һәйәтә кирди. Фаты онлары көрән кими галхды, лакин кетмади.

Нәби:

— Нөврәстә, муштулуғуму вер, әмин кәлиб чых-ды,— деди.

Нөврәстә, севиңиндән бир аң билмәди нә этсин, сонра йүйүрүб Чомәрдин бойнуну гучаглады:

— Сән кәлән йоллара гурбан олум, ай әми!— деди.— Хош кәлмисән. Нечә илдир йолуну көзләйирик...—О, әмисини үзүндән-көзүндән өндү. Чомәрд голуну гы-зын бойнуна салды.

— Машаллаһ, машаллаһ!— деди.— Алты илдә екә гыз олмусан, Нөврәстә!— Чомәрд күлә-күлә алава эт-ди:— Инди мәнә бир шей боюн ол, сәнә яхшы хәбәр дейим.

— Бүтүн эв-әшиимиз сәнә гурбандыр, әми!— дейә гыз, көзләрини Чомәрдин ағына дикди.

— Сағ ол, гызым! Мәним о яхшы хәбәрим дә будур ки, Шаһмәрдан да мәнимлә кәлиб! Сән яхшы чай һа-зырла, о да бир аздан сонра бурда олачаг.

Нөврәстә утанчаг һалда башыны ашағы салды. До-дагларында ойнашан ичә тәбәссүмләр онун севиңди-йини ифадә этди. Бу хәбәри эшидән Фатынын үзүнә элә бил гара булут чөкдү. О, өзүнү сындырмайыб деди:

— Чомәрд гардаш, хош кәлмисән! Нәби гардаш, көзүн айдын олсун!

Нәби деди:

— Сағ ол!

Чомәрд дилләнемәди. Нәби баша дүшдү ки, Чомәрд арвады танымыр, она көрә дә:—Чомәрд танымырсан? Бу бачы, Сейид Миришин гызыдыр. Гачы Атакишинин даргасы Аббасалинин күлфәтидир,—дейә танышлыг верди.

Шаһмәрданын кәлмәсиндән ганы гаралмыш Фаты Фәрмана нә чаваб верәчәйини фикирләшә-фикирләшә чыхыб кетди. Чомәрдлә Нәби эйванда отурдулар. Неврәстә самавара од салмаға башлады.

Чомәрдлә Шаһмәрданын Бакыдан кәлдийини эши-дән кәндиләр онларын көрүшүнә ахышырдылар. Нәбинин эви сәһәрдән ахшамадәк долуб-бошалырды. Көрүшә кәләнләр әв саһибләринә көзайдынлыгы вердирдиләр.

Кәлипләр, гызлар, яхын тай-тушлары, әмисинин вә нишанлысынын кәлмәси мүнәсибәтилә Неврәстәни тәбрик эдирдиләр. Онлар той һаггында сөһбәт ачырдылар. Неврәстә бир сөз демәйиб, күлүшлә севинчини ифадә эдирди. О, сүтүн күнү самавар гайнадыб, көрүшә кәләнләрә чай верир, гуллуг эдир, йорғунлуг һиссә этмирди. Кәрдәнбир гапынын ағзында даяныб әмисинин Бакы фәһләләринин һәятындан кәндилләрә эләдийи сөһбәтә гулаг асырды.

Букүн дә эвдә адам чох иди. Кәләнләр Чомәрдин мараглы сөһбәтиндән доймурдулар.

— Чомәрд, дейирсән Бакыда нефт элә бизим кәнд булаглары кими гайнайыб ахыр?—дейә Нифти суал верди.

Баягдан бәри бардаш гуруб отурмуш, бир аз белини ашагы әйиб, динмәз-сөйләмәз тәсбәһ чевирән молла һейдәр башыны галдырыб деди:

— Нифти, дүняда һеч бир шей аллаһын гүдрәтиндән кәнарда дейил. Ахар чайлары, булаглары, гәлби-гәлби дағлары, учсуз-бучагсыз чөлләри, биз инсанла-

рын өзүнү ярадан о аллаһдыр. О нефт ки, дейирсиниз, о да аллаһын һөкмилә ердән чыхыр. Бирдән көрүрсән зәлзәлә олду, бирдән көрүрсән туфан гонду, ягыш төкдү, гар ягды. Бүтүн булар алчатмаз, үнийетмәз, о көзә көрүмәзин ишидир.

Чомәрд күлүмсәйәрәк деди:

— Молла әми, әлбәттә, өзү баша дүшдүйү кими сөйләди. Анчаг нефт өз-өзүнә гайнайыб ахмыр. Фәһләләр кечә-күндүз тәр төкүрләр. Күндә он ики, он дөрд саат ишләйирләр. Нефти гуюдан чыхарырлар, жалонка дейилән ведрәләрлә чыхарырлар. Бу чох эзиййәтли ишдир. Фәһләнин күнү-күзәраны писдир.

— Нә гәдәр эзиййәтли олса, кәндиләрин эзиййәтинә чатмаз. Бизим бу Зәнкәзур адамлары һей дашданыб Бакыя фәһләлийә, пул газанмаға кедирләр. Валлаһ, мән дә бу хараба кәндин тәркени ғылачагам. Кедиб гара фәһлә олачагам. Даһа чан боғазыма йыгылыб. Әши, адам нә гәдәр тоз-торпағын ичиндә чалышар. Бунун эвәзиндә эвинә бир кирвәнкә гәнд, бир кибрит алмаға гәпик-гурушун олмур. Аллаһ кәссин белә күнү, белә күзәраны!

— Аси олма, Нифти, сидгини дүз эләсән, фәгирл инчитмәсән, хүмс-зәкаты вахтында версән, аллаһ да сәнин үзүнә бахар, рәһм әләр.

Нифти чаваб верди.

— Молла әми, сән дә хүмс-зәкатдан башламысан. Букүндән сабаһа чәрәк тапа билмирәм, Йох, Бакыя кәдәчәйәм, фәһләлик эләйчәйәм.

Аббасәли дилләнди:

— Ә, Нифти, элә-билирсән Бакыда пулу чөлә төкүбләр, сән дә кедиб йыгышдырачагсан? Гейрәтли огул пулу һәр ердә газана биләр. Лап элә бу кәндин өзүндә. Бакыда гоз һалвасы биширмәйибләр ки...

Нифти яныгы-яныгы деди:

— Гардан газаным, а кишинин оғлу? Элә билирсән һамы даргадыр, өзү дә һачы Атакишинин варындан ейиб доланыр. Әли гуру, аяғы гуру, бәй баласы кими ат үстүндә кеф эләйир?

Аббасәли һирсләнди:

— Мәнә саташма, бала, һачы һәр адамы гапысына гоймаз!

— Ачығын нийә тутур, Аббасали гага? Мән ону дейрәм ки, касыб-кусуб көзүнү дикиб бир тикә ерә, о да ки, демийә, бир дә көйә. Аллаһ яғыш яғдырса, ушағымыз ач галмаячаг. Нәзәрини бәндәләриндән кәсиб яғдырмаса, диләнчийик ки, диләнчийик!

— Ай Нифти, мәним бир тикә ерим дә йохдур, бәс мән языг нейләйим?—дейә Гияс голу илә бурнуу силди.

Әһмәд әлини йогуи бығларына чәкиб деди:

— Ә, екә адамсыһыз, бу данышығы кәссәниз. Бари бир утанын, биз Чомәрдин сөһбәтинә кәлмишик, сизин дейишмәнизә гулаг асмага? Чомәрд, сән даныш, йохса, Нифти илә Гияс ач гарышларыны ачыб кәстәрәчәкләр... Әдәб йох, мәрифәт йох, нейнийәсән белә адамлар!

Чомәрд:

— Оңларын данышығы чох хошума кәлир,—деди. Чүнки үрәкләриндәкини дейирләр. Бир дә мәнән нә утанмаг? Мән дә сизин биринизәм... Һамыһызын күнү-күзәрәһаны билирәм.

— Ә, сән нийә бизим ағзымыза гыфыл вурмаг истәйрән?—дейә Нифти тәрс-тәрс Әһмәдә бахды.—Чомәрд кимдир? О да дүнәнәчән аяғы чарыглы, башы папаглы кәндли дейилдими? Хата олмады ки, Бакыя кетди, бир аз әйини-башыны тәзәләди. Әкәр чиби долу кәлибсә, сағ олсун! Гейрәтли оғулдур, әлә касыб гардашына көмәк әләйәр. Нәбинин дә күнү-күзәрәһаны яман һалдадыр. Мән билирәм о киши нәләр чәкир. Ахшам дүшүб, һәлә дә чөлдән кәлмәйиб.

Аббасәли диләнди:

— Ә, Нифти, дилоту емәмисән ки, Әһмәд хата әләмәди бир сөз деди. Учуну алыб учузлуға кедирсән. Адамын ағзы бир аз йыгчам олар. Чох данышсан ағзын чувала дөнәр, бала!

— Бу саат мүбаһисәһиз кәсәчәйәм,—дейә Чомәрд Нөврәстәни сәсләди. Нөврәстә кәлдди.

Чомәрд:

— Кет тахчая гойдугум китабы бура кәтир,—деди.

Нөврәстә кетди. Әһмәд көзүнүн учу илә гыза бахды. Нөврәстә, китабы кәтириб Чомәрдә верди вә гайыдыб кетди. Көрдүйүндән көз кирайәсән истәйән Әһмәд, гыз гапыдан чыхана гәдәр нәзәрләрини ондан чәкмәди. Үрәйиндә «Әй, дили гафил, нә алығын ашыра-рам!»—дейә үзүнү Чомәрдә тутду:

— Оху көрәк, о китабда нә языблар,—деди.—Нөврәдән, мәрсийәдән, Әлинин шүчәәтиндән нә вар орда. Чомәрд деди:

— Бурда сән дейәнләрин һеч бири язылмайыб, Әһмәд. Буну язан Мирзә Әләкбәр Сабирдир. Өзү дә ширванлыдыр. Бу китабы һәр ердә охуюрлар. Мән ишләдийим мәдәндә әлә фәһлә вар ки, бурда язылаңлары әзбәрдән билир. Китабын ады «Һоһһоһнамәдир».

— Нә һоһһоһнамә?

— Бәли, һоһһоһнамә.

— Чоғ гәрибә ады вар. Һоһһоһ...—Аббасәли учадан күлдү.—Яхшы, оху көрәк ичиндә нә языблар.

Чомәрд китабы ачыб:

— Бир аз мәнә яхын отурун, деди.—Сонра китабы вәрәгләйиб әләвә этди:—Һәлә бу шөклә бир бахын.

Һамы көзүнү китаба зилләди. Чомәрд сөзүнү дөвам этдирди:—Бура бир бәйин һәйәтидир, бура да балкондур...

Әһмәд тез деди:

— Сән өлмәйәсән, Аббасәли гага, бу бәй лап сәнә охшайыр.

— Мән бәй дейиләм, бала, даргаям. Шәкил мәнә йох, сәнин кими лопабыға охшайыр.

— Бәй олмасан да, чанын үчүн сәнә охшайыр. Ону да белиндә хәнчәр вар, сәнин дә. Ону да әйинидә вәзнәли чуха, башында бухара папаг вар, сәнин дә. Бах чакыры да балконда ичир. Сән һарда ичирсән?—О, чийинләрини ата-ата күлдү.

Нифти илә Гияс да она гошулдулар..

Һәмишә Әһмәдин шит зарафатларындан хошу кәлән Аббасәли бу дәфә ачыглы-ачыглы деди:

— Ағзыһызын сөзүнү билин, бала. Мән әрмәни дейиләм, чакыр ичәм. Чомәрд, сән сөһбәтиннә әлә, бу бығлы Әһмәд ағыздан явадыр.

Чомәрд:

— Бәли, бәй балконда отуруб чахыр ичир. Кеф ча-
кир. Көрүрсүнүзмү? Бәй чахыр ичир, кәндли дә калиб
дәрдини она дейир.

Нифти сорушду:

— Кәндли нә дейир?

— Бу саат нә дедийини охуячагам.

— Сән аллаһ, Чомәрд гага, бир даян. Бәйин янын-
дакы бу чәтир бирчәкли гыз кимдир?

Әһмәд:

— Ә, Гияс, валлаһ сәнә төрпү дәймәйиб,—деди.—

Көрмүрсән бәйин матышгасыдыр?.. Мән беләләрини
Корусда, Нахчыванда чох көрмүцәм. Чомәрд, сөзүнү
де, Гияса фикир вермә. Оху көрәк бәс бәй кәндлийә
нә дейир?

— Бәй кәндлинин шикайәтинә белә чаваб верир,—
дейә Чомәрд «Әкинчи» ше'рини охумага башлады:

«... Хош кечмәди ил чөллуя, дейганә, нә борчум,
Ягмады ягыш, битмәди бир данә, нә борчум,
Әди гара ел чәлтийә, бостанә, нә борчум,
Кетди мәнә нә фәһләлийин бада, әкинчи!
Лаг-лаг данышыб башлама фәрядә, әкинчи!»

Әһмәд орталыга сөз атды:

— Сән өләсән, Нифти, лап сәни дейир, ха! Сән дә
лаг-лаг данышырсан. Ягыш ягмады, әкин битмәди,
онун халга нә борчу вар.

Нифти деди:

— Яхшы, яхшы, сәни дә таныйырыг, һансы юванын
гушусан. Гой киши охусун.

Чомәрд давам әтди:

«Алды долу әлдән сөрү-саманыны, нейлим?
Яшкы чәйирткә еди бостаныны, нейлим?
Вердин кечән ил борчува йорғаныны, нейлим?
Ол ниди палаз сатмага амада, әкинчи!
Лал ол, а балам, башлама фәрядә, әкинчи!»

Гияс бирдән тәәччүблә деди:

— Вай дәдә вай! Әши, бу китабы язан нә башлы
адаммыш! О һардан билир ки, мән кечән ил йорғаны-

мы сатыб Әмирин борчуну вермишәм. Амма, ону дүз
язмайыб ки, мәним даһа сатмага палазым йохдур.

— Гияс, далына фикир вер, яхшы гулаг ас,—дейә
Чомәрд енә охуду.

«Сөз ачма мәнә чох чалышыб аз емоһиндән,
Чалын бәчәһәһинәм ки, өлүрсән, демөһиндән!
Мән көзләмәрәм, бугда чыхар, вер бәбәһиндән,
Чалтик дә кәтир, арпа да, бугда да, әкинчи!
Йохса соярам лап дәрини, ада әкинчи!»

Нифти өзүнү сахлая билмәйиб деди:

— Лап бизим кәндиң дөвләтлиләри кими кәмфүрсә-
тиммиш ки! Дейир, мән көзләмәрәм, бугданы бәбәһин-
дән чыхарт вер.

Аббасали она әйри-әйри бахыб деди:

— Бизим кәнддә кими, һансы дөвләтлини дейир-
сән, ә?

Нифти ағзыны долдуруб демәк истәди ки, «Һачы
Атакиши, Әмир, бизим дәримизи союр», аңчаг сөзүнү
дәйишдирди.

— Мән бурда язылан бәйләри Дарабасда көрмү-
шәм,—деди.— Һәсәнбәй көзүмүн габагында бир кәнд-
линин бөйүнуну шаллага долады. Нә вар, нә вар, бәһ-
рәни нийә аз вермисән. Киши дүшдү торпага, бәйин
дизләрини гучаглады. Илан дили чыхарыб ялварды,
деди: «Бәй, валлаһ, бу ил тахыл яныб, тохум да әлимә
кәлмәйиб...» Гәрәз, бәй ону будады ки, будады. Чо-
мәрд, багышла сөзүнү ярымчыг гоюруг.

Чомәрд охуду:

«Чүтчү бабасан, бугданы вер, дары ейәрсән,
Су олмаса, гышда әридиб гары ейәрсән,
Дәшдән юмшаг зәһр нәдир, мары ейәрсән,
Өйрәнмәмисән әт-яга дүняда, әкинчи!
Һейван кими өмр әйләмисән садә, әкинчи!»

Ше'рин мә'насыны тәрс баша дүшән Аббасали
бәркдән күлдү вә үзүнү Гиясла Нифтийә тугуб деди:

— Кар гулагларынызы ачын, бирчә әшидин, киши
көрүн нә языб. Кәрәк Гияс кими, Нифти кими кәндли
бугда йох, арпа есин, су ичмәсин, гар есин, нә билим
зәһримар есин. Әти, ягы да һеч фикринә кәтирмәсин.

Киши дүз языб. Хошума калди. Көрөк белә дә олсун. Йохса, дунянын иши дүз кетмәз.

— Аббасали, сән дейирсән ки, бири Гачы Атакиши кими дөвләтли олсун, бири дә Гияс кими, Нифти кими касыб, эләми?— дейә Чомәрд китабы бүкдү.

— Буну мән демирәм, аллаһ өзү адамлары белә ярадыб. Бирини дөвләтли, бирини касыб!

Молла Гейдәр башы илә онун сөзүнү тәсдиг этди вә сәснини бир гәдәр галдырараг деди:

— Чомәрд, худа вәнд-кәримин элинин үстүндә әл йохдур, һамыны көрүр. Ер үзүндәки бүтүн мәхлугатын, һәшәратын, чәмадатын өзәиндән бахәбәрдир. О халиг-сүбһан дуняда һәр бир эшиянын әсрарына вагифдир. Мүсәлман олан һәр бир кәс үмидини о пәрвәрдикара баглайыб вә һәр заман онун адыны кәрратла зикр әдир, демәк, худа вәнд-аләм билир ки, кимә дөвләт әлзәмдир, кимә йох. О, билир ки, йохсул дөвләтләнсә, гудуруб йолуну азар.

— Молла, сәнин сөзүндән белә чыхыр касыблыг, варлылыг аллаһдан асылыдыр?

— Бәли, Чомәрд, бәли. Буна шәкк эләмәк олмаз. Аллаһ адамы кор эләр, лал эләр, шикәст эләр. Онун гүдрәтиндән кәнарда һеч бир чаңлы вә чансыз гала билмәз. О истәсә кәлләри, чайлары, дәрялары бир дәгигәдә гурудуб сәһрая дөндәрәр. О истәсә дағлары, гаялары ериндән ойнадар. О истәсә көмүрү гызыла, гызылы гара даша чевирәр. Одур ки, аллаһ йолундан чыхмаг, бөйүгә әл галдырмаг, мө'тәбәр адамларын әмринә баш әймәмәк гәбаһәтдир. Вай о кәсләрин һалына ки, бөйүк-кичик билмир, һөрмәтли-иззәтли адамларын ерини танымыр. Онлар чәһәниәмнин зәбанә чәкән атәшиндә яначаглар.

Чомәрд молланын сөзүнә күлүмсәйәрәк:

— Яхшы, онда гулаг асын, — дейә китабы ачыб охуду:

«Даш гәлбли нисанлары нейләрдин, илаһи!
Тохм әкмәйә дегһанлары нейләрдин, илаһи!
Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, ер өзүнүшкү,
Бөвәдәләри, ханлары нейләрдин, илаһи!»

— Буна нә дейирсән, Аббасали?— Чомәрд дүз онун көзүнүн ичинә бахды.

— Дүзү, бу охудугуну баша дүшмәдим. Чомәрд. Бәй, өкүз, даш, союг сөзләрини гандым, амма ичиндән бир мәтләб чыхара билмәдим. Өзүн бири баша сал. Чанын үчүн, элә сәндән дә хошум калди. Бакыя кәдәндән, башга адам олмусан. Кәнддә аваранын бири идин. Инди камаллы бир адамсан. Һә, гәрәз, бири баша сал.

Чомәрд Нифтийә, Гияса вә Әһмәдә мурачиәт этди:

— Сиз нә дейирсиниз? Баша дүшүрсүнүзүмү?

Орталыга сүкүт чөкдү. Сонра Нифти адәти үзрә сол көзүнү гыя-гыя дилләнди:

— Валлаһ, нә дейәк, Аббасали гағанын аяғы биләни бизим башымыз билмир. Киши көрүб көтүрмүш адамдыр, дарғадыр. Гачынын эвиндә приставла, стражниклә дуруб отурур. О ганмаянда, биз нә гана чагыр?! Бәлкә Гиясын башы чыхыр, о десин.

— Сән дедин дә, ай Нифти. Мән белә баша дүшдүм ки, сөзләри язан адам торпагдан-өкүздән данышыр. Элә кәндчийә дә бу лазымдыр. Амма, атасы рәһмәтлик ону язмайыб ки, бизим нә вахт торпагымыз олачаг, инәйнимиз олачаг. Амма, элә белә яхшы сөзләрдир, дайна!..

Бығлы Әһмәд ериндә пыгтылдайыб деди:

— Доғрудан да аталар яхшы дейиб: кечәлин дәрди-башы, бир газан айран ашы. Гияс, чәнаб Әмир һагы, һеч харрат базарындан кечмәмисән. Ә, адам ол, ююлмамыш гашыг кими нийә өзүнү орталыга сохуб торпагсызлыгдан шикайәт әдирсән? Баша дүш ки, бу сөзләри язан Сабир орда отуруб, бурда сәнин үрәйини билмәз. Зәһмәт чәк, кәт Ширвана, дәрдини она даныш. О да язсын китаба, Шәклинн дә чәксинләр. Чамаат да аяғынын ямағлы чарығына, башынын шәлә папағына бахсын, ләззәт алсын..

Гияс һеч бир сөз демәди. Нифти Әһмәдә һирсләнди:

— Нийә гоймурсан киши данышсын, Әһмәд? Утанмырсан? Адам фәгир оlanda ағзынын үстүнә вурарлар? Һамы сәнин кими зирәк олмаз ки, бурдан вуруб ордан чыха, элини ардан-гарая вурмая! Гуру бәй кими кәндин күчәләрини өлчә. Она, буна саташмаға гочагсан.

Огурлуг эти емәктән дә пейсәрин сыпа пейсәринә дөнүб...

Аббасали сәсини галдырды:

— Балам, башгасынның эвине давая кәлмәмисиниз ки! Гоюн Чомәрд өзү бизи баша салсын.

Чомәрд айдын бир ифадә илә ше'ри изаһ этди:

— Сабир языр ки, бағын, әкинин хейирини бәйләр көрүр, әкинчиләр ач галыр. Кәндли, рәнчбәр ишләйир, габыгдан чыхыр, өкүз чүтү чәкир, ер әкир. Мүфтәхор бәйләр, ханлар, дөвләтлиләр нәйә лазымдыр? Сабирин яздығындан белә чыхыр ки, кәрәк ишләмәйән дилләмәсин. Ким ер әкмир, зәһмәт чәкмирсә, һазырына сәһиб олмасын. Торпаг да, тахыл да әкәнин, бичәнин олсун.

— Валлаһ, киши ағыллы сөз дейиб, лап ата сөзү дейиб.

— Сән ағзыны юм, Нифти! Бәйүк олан ердә әдәб көзләрләр,—дейә Аббасали көзүнү она бәрәлтди вә Чомәрдә мүрачигәтлә деди:—Сабир кимдир, танымырам, анчаг бурда бир аз алт-үст вуруб. Бәй, хан, элә бири бизим һачы Атакиши, өкүз кими боюндуруға кириб чүт чәкәчәк?! Бу ки, күлмәли ишдир, һәр кәсин өз ери, өз иши вар. Мән ону көрсәйдим, дейәрдим ки, бир дә белә шейләри язма!

— Мән дейәрдим язсын. Биз зәнкәзурлуларын да һалындан, күзәрәнындан язсын.

— Языб, Нифти, зәнкәзурлулардан да язуб,—дейә Чомәрд китабы ачыб бир шеир дә охуду.

Хейли сөһбәтдән сонра, Аббасали, Әһмәд, Нифти вә Гияс аяға дурдулар.

Нифти:

— Саламат гал, Чомәрд!—деди,—мән һәрдән янына кәләчәйәм. О шейләрдән охуярсан, гулаг асарам. Биз дә авам адамыг, бәлкә дүняда ики сөз өйрәндик.

Молла гапынын ағзында Чомәрдин гулагына деди:

— Сән яхшы кишинин оғлусан. Амма бүкүнкү сөһбәтиндән һеч хошум кәлмәди. Кәндлиләрин янында сөһбәтнин кәсиб сәни пәрт эләмәк истәмәдим. Сабирин шеирләрини мән дә охумушам. О, лағлағдыр. Онун языларыны охума! Чүнки динсиз, йолсуз адамдыр.

Кәндлиләри башдан чыхармаг сәнин үчүн яхшы олмаз. Чавансан, өзүнә һейфин кәлсин!..

Чомәрд пычылты илә чаваб верди:

— Онун моллалара да анд бир чох көзәл шеирләри вар, һәлә мән онлары охумадым...

Молла һейдәр пәрт һалда әбасыны елләдә-елләдә гапыдан чыхды. Чомәрд эвин ортасында даяныб фикрә кетди: «Бу да молла һейдәр. Буиларын сәнәти хүмсәкәт алмаг, чамааты чәһаләтдә, гаранлыгда сахламагдыр!.. Гиясларын, Нифтиләрин дәрди чәрәк дәрди, палтар дәрди, торпаг дәрдидир...»

Чомәрдин кәлдийн вахтдан үч күн кечмишди. О, кечә-күндүз ишлә мәшғул олан гардашына көмәк этмәк истәйирдисә дә, Нәби гоймайырды. «Сән һәлә динчәл, кәнддә кәз-долан, ярашыглы, тәмиз палтарыны, бой-бухунуну көрсүнләр. Десинләр ки, Нәбинин гардашы беш кишинин биридир. Әлә бу мәнә бәсдир»—дейирди.

Ахшам үстү, бүтүн аилә үзвләри эйванда отуруб сөһбәт әдирди. Балача Юсиф Чомәрдин кәтирдийн рус дилиндә язылмыш шәкилли китабы вәрәгләйиб бахыр вә кәлмә-кәлмә охуярдү. Онунла янашы отуруб диггәтлә гулаг асан Чомәрд деди:

— Сағ ол, Юсиф, яхшы охуярсан.

Күлүстан деди:

— Әмиси, дайысы да һей тәрифләйиб дейир ки, Юсиф фәрасәтли ушагдыр. Мәктәбдә биринчи охуяр.

— Әлбәттә фәрасәтгидир,—дейә Чомәрд әлини ушағын гара, гыврым сачына чәкди.—Бәс бу гәшәнкликдә оғлан фәрасәтсиз олар? Сәни Бакыя апарсам, кәдәрсәнми, Юсиф?

Юсиф әмисинин үзүнә бахды:

— Нәйә?

— Охумаға.

— Нийә кетмирәм... Бах, бу китабы ушаглара кәс-тәрмишәм, яман хошларына кәлир. Мәнә пахыллыг әләйирләр. Дейирләр, каш бизим дә әминиз Бақыда ишләйәйди, кәләндә белә китаблар кәтирәйди.

— Сән дә онлара де ки, эми кәлән дәфә сизә дә кәтирәр. Яхшы? Бу китабы вер, онлар да охусунлар.

— Яхшы, сабаһ онлара дейәрәм, китабы да верәрәм.

Юсиф чох отурмады. Күндүз хырманда вәл сүрдү-лү үчүн йорулмушду. Дуруб ятмага кетди.

Нәби гәлян чәкә-чәкә данышыр, көзләрини илләрчә һәсрәтини чәкдийи гардашы Чомәррдән айырмыр, ушаг кими севинирди. Һәмишә ери кәләндә дедийи сөзләри ниди дә тәкрат эдирди: «Гардаш адама көмәк-дир, гардаш адама архадыр». Әслинә бахсан, Нәби Чомәрдә аталыг эләмишди. Сәккиз яшында атадан, он ики яшында анадан етим галмыш Чомәрди о сах-лайыб бөйүтмүшду. Ону, бачардыгы гәдәр, корлуг чәкмәйә гоймамышды. Өзү савадсыз олса да, гардашы-ны ахунд Искәндәрин янында охумага гоймушду. Чо-мәрд языб-охумагы өйрәнмишди. Ахундун фәләггәси кәрмәшов чубуғу, данлагы, сөйүшү ону дәрәдән соют-муш вә тамамилә айырмышды. Нәби бундан наразы олмушдуса да, гардашынын үрәйини сыхмамышды. Күлүстан бир ана кими онун башыны юмуш, палтар-ларыны ямамыш, емәк-ичмәйини әсиркәмәмишди.

Ийрми беш яшына кими кәнддә, тәсәррүфатда иш-ләйән Чомәрд пул газанмаг вә гардашына көмәк этмәк фикринә дүшдү. Пулу кәнддә газанмаг мүмкүн дейил-ди. Торпагы, мал-дөвләти олмаян, бир сөзлә, йохсул-луг мәнкәнәсиндә әзилән Зәнкәзур кәндлиләри Бақы-нын нефт мәдәниләринә ишләмәйә кедирдиләр. Чомәрд дә Бақыя кетмәйи гәрәра алды. Фикрини гардашына деди. Нәби разы олмады. Чомәрд кәндлиләрә гошу-луб Бақыя кетди. Нәби бундан бәрк ичиди, сонра «чаны сағ олсун»—дейә өзүнә тәсәлли верди.

Чомәрд Бақыда бир мүддәт бекар кәзди. Кәнддән апардыгы пулу хәрчләйиб гуртарды, ишә кирә билмә-дийиндән кәндә гайытмаг фикринә дүшдү. Лакин бу да она ар кәлди. Нәһайәт, мәдәниләрдә чохдан ишләйән көһнә фәһләләрин көмәйилә Гәссабовун мәдәниндә дартайчылыга кирди. Фәһлә газармасында яшады. Ятагханада онунла бир отагда яшаян мәдән устасы

Владимир Смирновдан рус дилини, аз-чох охумагы, язмагы да өйрәнди. Сонра яваш-яваш савадыны ар-тырды.

Чомәрдин кәлмәсинә севинән, ону бир ана кими истәйән Күлүстан аралыга сөз атды:

— Яхшы олду кәлдин, ай Чомәрд. Элә гардашын да тәкдир. Бир-биринизә һәян оларсыныз. Әл-әлә вер-рәрсиниз.

Нәби онун сөзүнү кәсәрәк, деди:

— Эләдир, Күлүстан, дейәрләр ки, адамын адамы олсун. Һә, ниди сөзүнү де!

Күлүстан давам этди:

— Ону дейрәм ки, Чомәрд әл-аягыны йығышдыр-сын. Өзүнә әв-әшик дүзәлтсин.

— Йохса, Күлүстан бачы, мәни айырмаг истәйи-рән?—дейә Чомәрдин гара бығлары алтындан додаг-лары гачды.

Күлүстан:

— Сөзүмү тәрсинә баша дүшмә, Чомәрд,—деди.— Бу сәнин атан ериндә гардашын, мән дә анан, бачын. Мән ону дейрәм ки, даһа вахтдыр. Элә гардашынын да кечә-күндүз фикри-зикри сәнә той эләмәкди. Ма-шаллаһ, кәндимиздә дә гыз нә гәдәр десән! Я өзүн ба-хыб бәйәнәрсән, я да биз дейәнә разы оларсан...

— Дүз дейрсән, бачы, той лазымдыр. Анчаг кәрәк бирини көчүрәк, бирини кәтирәк...

Нәврәстә бу сөзләрини она аид олдуғуну баша дүш-дү. Утандығындан пул кими гызарды. Нәби, гызын утандығыны көрүб сөһбәти дәйишдирмәк үчүн деди:

— Сән өзүндән даныш, Чомәрд. Тез әвләнәлә, тез айрылан пешман олмаз. Айырмаг йох, фикримиз сәни әли-әшикли эләмәкдир. Мән дә бир чаванлыгымы ядыма салыб сәнин тоюнда күләшмәк истәйирәм.

Чомәрд учадан күлдү:

— Билирәм, күләшмәкдә, ағачлашмада габағында дуран олмаз,—деди.—Амма фикримдән һалә әвләнмәк кечмир. Бир гардаш кими сәнә көмәк этмәк истәйирәм. Сәнин аилән вар. Вәзийәтин дә яхшы дейил.—Чомәрд пенчәйинин голтуг чибиндән бир дәстә пул чыхарыб кәбәнин үстүнә гойду.—Көтүр гага, өзүнә инәкдән, өкүздән аларсан.

— Мэн сәнин сағлығыны истәйирәм, Чомәрд. Пулу-ну көтүр гой чибинә.

— О мәнним газанчымдан сәнә дүшән пайдыр. Бир дә бу пулу онун үчүн верирәм ки, биләсэн, гардашын Бакыда вейлләймәйиб, ишләйиб, зәһмәт чәкиб. О, мәнним әлимин газанчыдыр.

— Яхшы, нә дейирәм. Сағ ол, гардаш. Газанчын бол олсун, чибин долу олсун.

Нәби пулу көтүрүб сайды.

— Әлли манатдыр. Күлүстан, ал, сахла, амма бир гәпийинә дә әл вурма. Чомәрдин хейир ишинә хәрчләрлик.

Чомәрд:

— Йох, гага,—деди.—Хәһиш эдирәм бир дә эвләнмәк барәдә сөһбәт ачмаясыныз. Бәлкә мән һеч кәнддә галмалы олмадым.

Нәби Чомәрдин үзүнә бахды:

— Мән истәйирәм бир дә кәнддән кетмәйәсэн, Чомәрд,—деди вә дәриндән көксүнү өтүрдү, гәляныны сүмүрүб әләвә этди:—Билирсэн, гардаш, дост вар, дүшмән вар. Дейирләр Алмурадын оғлу кәнддә чөрәк газана билмәди. Эвиндән-эшийиндән дидәркин дүшдү. Инди дә гара мазутун, һисин-пасын ичиндә фәһләлик әләйир.

— Сән бундан сыхылырсан? Фәһләлик кәнддә тозторпаг ичиндә ишләмәкдән писдир?

— Пис дейил, амма эвдән айрылыб гүрбәтә дүшмәк яхшы дейил. Чәлайи-вәтән олмаг кишийә ярашмаз.

— Сән бу барәдә фикир әләмә. Мазут ичиндә ишләйән тәк мән дейиләм. Ирандан, Русиядан, әлә бизим Зәнкәзур маһалындан орда нә гәдәр фәһләлик әләйән вар! Сән фәһләләрин ичиндә олмамысан. Онлар яхшы адамдырлар, чох меһрибандырлар. Әлә мәнни ишә дүзәлдән дә бир фәһлә олду, өзү дә рус. Ады Пйотр иди.

— Гардашын гойса да, мән сәни бир дә гүрбәтә кетмәйә гоймаячагам!—дейә Күлүстан дилләнди.

— Йох, Күлүстан, мән өзүм ону көзүмдән кәнар гоймаячагам. Алты ил гүрбәтдә яшады, бәсдир!

— Ахы, нийә? Нә олуб?

— Нийәси одур ки, кәндләрә чүрбәчүр хәбәрләр кәлиб чатыр. Дейирләр, Урусетдә гарышыглыгдыр. Аллаһ әләмәмиш, онун хатасы кәлиб Бакыя да чатар. Сәндән әлим үзүләр. Әлә кәнддә галмағын мәсләһәтдир.

— Нә гарышыглыг, гага?

— Сән кәрәк мәнән яхшы биләсэн. Дейирләр, урусларла османлыларын, нә билим даһа кимләрин арасында бәрк дава кедир. Николайын иши яхшы дейил.—Нәби сон чүмләни күчлә эшидиләчөк бир сәслә деди:—Дейирләр, падаһ лап башыны итириб...

— Николай һөкүмәти илә Алманиянын, османлынын арасында дава кедир, бу доғрудур. Анчаг, падаһнын ишинин хараб олдуғуну кәндлиләрә ким дейиб?

— Нә билим... Әлә ағыздан-ағыза кәзир. Бир нечә жүн бундан габаг Әнкәләвидә идим. Таныярсан, достум Арменақын оғлу салдатлыгдан кәлиб. Көрүшүнә кетмишдим...

Чомәрд онун сөзүнү кәсәрәк сорушду:

— Нерсеси дейирсэн?

— Йох, Нерсес аллаһ рәһмәтинә кедиб кичик оғлуну дейирәм.

— Сурени?

— Бәли.

— О да күчлә ядыма кәлир.

— Бәли, о деди ки, куя салдатлар падаһнын үзүнә ағ олурлар. Анчаг бу сөзләри һеч бир ердә ағзындан гачырма һа... Әнкәләвидә Ваһан адлы бир адам кәлиб чыхыб. О дейирмиш ки, падаһнын иши фырыхдыр.

— Ваһаны сән өзүн көрдүн?—дейә Чомәрд марагла сорушду.

— Көрдүм. О да Арменақкылдә иди. Анчаг өз дилиндән бир сөз эшитмәдим, иманымы яндыра билмәрәм. Нечә бәйәм?

— Мән бир Ваһан таныйырам. Дейирәм бәлкә, о ола. Бир ердә ишләмишик.

— Билмирәм сән дейән һансыдыр. Бу долу, учабой, гарашын адамдыр, көзүндә чешмәйи дә вар.

— Нә, өзүдүр, өзүдүр! Мән кәрәк онун көрүшүнә кедәм. Аиләсиндән кағыз кәтирмишәм. Сәнин достуну

салдатлыгдан кәлән оғлу илә дә көрүшүб таныш оларам.

— Кетмәйинә сөзүм йохдур. Яхшы да дүшәр. Амма, онларын янында артыг-әскик данышма. Ер гулаглыдыр. Пристава хәбәр верәрләр, о да ки, эзазилин биридир. Бүтүн Зәнкәзур ондан зағ-зағ әсир.

— Ваһан дедийи сөзләри бизим кәнддә данышыб эләйән вар?

— Билмирәм. Мән чамаат арасында аз-аз олурам. Ишдән көз ачмырам. Һәр кәс нә данышыр, данышсын, өз ишидир. Хата-бала биздән узаг олсун. Падшаһын далынча данышчаг бизә чин вермәйәчәкләр ки! Нечә дейир, ағзы бүтүн оланын башы саламат олар. Бир дә, Николайдан яхшы падшаһ кәлмәйәчәк ки... Һансы падшаһын дөврү олса, биз элә чулу чырыг кәндлийик...

Бойнағын байырда һүрмәси эшидилди. Күлүстан һәйәтә чыхыб итә ачыгланды. Күлмәли яныны баса-баса, габагда, онун далынча Килә вә Шаһмәрдан һәйәтә кирдиләр. Нөврәстә аяға галхды. Һамы эйванда отурду. Килә голтуғундакы бағламаны ерә гойду.

Һава гаралмышды.

— Нөврәстә, бала, чырағы яндыр,—дейә Күлүстан гызына мурачиәт эләди.

Нөврәстә эвә кетди. Чох чәкмәди ки, элиндә онлуг лампа кәлди. Ону эйванын дирәйиндәки мыхдан асды. Күлмәли илә Килә башларыны галдырыб, тәәччүблә лампая бахдылар.

— Һә, Чомәрд кәтирив. Гара чырағын һисиндән, түстүсүндән чанымыз гуртарды,—дейә Нәби дилләнди.

— Шәһәрдәки адамлар көр нечә яшайырлар! Ә, Нәби, биз дә дейирик ки, өмүр сүрүрүк. Мән нахырын далынча тайтыйырам, сән дә чөлдә илан кими габыг гоюрсан. Бах, Чомәрдлә Шаһмәрдан әлләри тәмиз, аяглары тәмиз, палтарлары да тәзә. Һейиф дейил шәһәр!.

Килә:

— Яхшы, яхшы, сән өз атанын кору, бәй олуб элиндә гызыл гуш кәздирмәйәчәксән,—деди.—Нахырчы Күлмәлисән, дайна! Бир аз о яна чәкил!—Килә дирәйилә ону итәләди вә сонра бохчаны һамынын гаршы-

сында ачды. Ичиндәкиләри бир-бир көтүрүб көстәрди:—Бунлар Шаһмәрданын пайыдыр. Азлыгыны, чохлуғуну кәрәк багышлясыныз. Бу, сәнин үчүн, Күлүстан бачы, бир күләчәлик, яшыл мөхмәр. Бу, гайыната-сы үчүн бир архалыг маһыд. Бу да, нишанлысы үчүн туманлыгдыр. Он ики тахта. Ағ чүчә көзү човданы. Бу да Юсиф үчүн папаг. Ә, гой башына көрүм.—Килә папагы Юсифә верди. О, башына гойду.—Лап гәшәнк ярашыр. Лап бәй баласына охшайырсан. Сәни дә эвләндирәчәйәм.—Һамы күлдү. Юсиф утандығындан башыны ашағы салды. Килә деди:—Күлүстан бачы, бу элә белә йүнкүлвари көрүшә кәлмәкдир. Аллаһ гойса, тойларыны дәм-дәскаһла элийәчәйик.

— Пайы чох олсун, һеч бу да лазым дейил. Ондан ким умур, Килә бачы,—дейә Күлүстан шейләри дәм-мала бағлайыб эвә апарды.

Нөврәстә һәрдәнбир алтдан-алтдан Шаһмәрданын лампа ишыгы дүшән үзүнә бахырды. Гыз, нишанлысы кәләндән ярым саат да олса, фүрсәт тапыб онула сөһбәт эләйә билмәмишди; үзбәүз отуруб онула дәр-ләшмәмишди. Амма үрәйи чох сәкит иди. Фәрманын даһа онун габағыны кәсмәйәчәйинә, Фатыны элчи кәнд-дәрмәйәчәйинә севинирди.

Күлүстан элиндә бир чүт нахышлы чораб кәлди. Чорабы Шаһмәрданын габағына гоюб:

— Оғлум, бу да сәнин пайындыр!—деди.—Нөврәстә тохуюб.

Шаһмәрдан һеч бир сөз демәди. Яһныз додағлары гачды.

Килә оғлуна:

— Ә, башыны нийә ашағы салырсан?—деди.—Бир сағ ордан-заддан нийә демирсән. Ай Күлүстан бачы, Нөврәстә утанчаг, Шаһмәрдан утанчаг, һеч билмирәм онларын ахыры нечә олачаг?—Килә бәркдән күлдү вә чорабы көтүрүб:—Мәним гәшәнк кәлинимин пайы чох олсун. Әли-голу вар олсун,—деди.

Күлмәли элини сары, сейрәк бығларына чәкәрәк:

— Арвад, сән утанчаглыгдан дейирсән эй, о элә яхшы шейдир. Отуранлардан эйб олмасын, мәним бир

адамын сыртыгындан зәһләм кедәр, бир дә мозалан тутмуш данадан.

Килә әрнинн сөзүнү кәсәрәк:

— Екә кишисән, габиллийәтли даныш!—деди.— адам янына кәлмисән, дана, бузов сөһбәти ачма.

— Мән пис сөз демирәм ки, ай Шәрәфинн гызы. Ону дейрәм ки, тахтасы йүнкүл адам, һәсәналынын ала данасы кимидир. Ә, Нәби, киши, Имам һүсейн һаггы, о дана мәнним чанымы боғазыма йыгмышды. Әши, мән нахыры дүз йолла сүрүрәм көйшәнә, бир дә көрүрәм ки, ала дана нахырдан араланыб гачыр онун-бунун земисинә, бичәнәйинә. Нә иллаһ эләйирәм, керн гайытмыр ки, гайытмыр. Та нә башынызы ағрыдым. Бир күн нахыры кәндә кәтирирдим, гаранлыг дүшмүшдү. Демәйнән, ала дана көзүмдән ййныб... Ә, ора дана, бура дана, хейр а, азар дәймиш ала дана тапылар!.. Та нә башынызы ағрыдым, ахтармагдан гычларыма гара су энди. Ахыры, сәһәр һәсәналынын өзүлә кедиб һачы Атакишинин йончалыгында тапмышы. Бахтым онда кәсди ки, Аббасали көрмәди. Йохса, дәримә саман тәпәчәкди. Залым оғлу дарға, һачынын мал-дөвләти үстүндә әсим-әсим әсир. Һә, данадан дейрдим ахы... Нә башынызы ағрыдым, дананы тапдыг, дирисини йох, өлүсүнү. Һейван көрпә йончадан гарны шишинчә ейиб, судан ичиб, элә ордача көпүб партламая дүшүб. Ахыр да ки, эйб олмасын, өмрүнү сизә бағышлайыб...

Килә әрнинн дүмсүкләйиб:

— Ай арсыз киши, элә сөз даныш ки, чамаатда бир тәмәссүк аңласын,—деди,—нә япышмысан дана-бузовун гуйругундан!..

— Сөһбәтдир, дайна, арвад, эләйирик. Бир дә дейрләр, әслин данан һарамзададыр. Мән нахырчыям, дана-бузовдан данышырам. Гой сәннин Бақыдан кәлмиш оғлун да ағзыны ачыб, ики кәлмә данышсын, утанчаг гыз кими лал олмасын...

Нөврәстә әйилиб нә исә анасынын гулағына пычылдады. Күлүстан башы илә разылыг ишарәси верди. Гыз дуруб кетди. Бир аздан, табаг долу ағ, гара үзүм кәтириб орталыға гойду.

Күлүстан:

— Күлмәли гардаш, ейин, ширин үзүмдүр, Нахчыван үзүмдүр,—деди.

— Сән десән дә ейчәйик, демәсән дә, ай Күлүстан бачы.—Күлмәли екә бир салхым көтүрдү.—Күлабыдыр, ширин үзүм олар,—дейә бир килә гопарыб ағзына атды.

Онлар үзүм ейә-ейә өз яшайышларындан, кәндин вәзийәтиндән данышырдылар. Соңра сөһбәти доландырыб, тойдан салдылар. Кәлини тезликлә апармаға разылыг истәдиләр. Нәби илә Күлүстан: «Гыз, сизиндир, нә вахт истәйирсиниз апарын»—дейә чаваб вердиләр.

Ахшамдан хейли кечмишди.

— Шәрәфинн гызы, дурун кедәк, кечдир, бу кишилар дә раһат олсулар. Мән дә нахыра кедәчәйәм,—дейә Күлмәли аяға дурду. Шаһмәрдашла Килә дә галхдылар. Чомәрдлә Күлүстан онлары һәйәт гапысынадәк өтүрдүләр.

Чомәрд:

— Шаһмәрдан, сән бир аяг сахла!—деди.

Шаһмәрдан даянды. Күлүстан эвә гайытды. Күлмәли илә Килә бир гәдәр араландылар.

Чомәрд:

— Мән Әнкәләвидә кедәчәйәм,—деди,—Ваһан ордадыр.

— Һардан өйрәндиң?

— Гағам деди.

— Нәби дайы да ону таныйыр?

— Йох, сән дейән кими танымыр. Тәсадүфи көрүшүбләр. Сөһбәтиндән аңладым ки, бизим Ваһаны дейир. Нә исә, мүтләг сабаһ кетмәлийәм. Күнү күнә сармаг олмаз.

— Әлбәттә, эләдир.

— Мән кәләнә кими, сән кәндлиләрлә һеч бир сөһбәт апармазсан. Иш тәмкин вә әһтиятла көрүлмәлидир.

— Баша дүшүрәм, баша дүшүрәм.

Шаһмәрдан кетди. Чомәрд эвә гайытды. Нөврәстә әмисинин ерини эвдә салмышды. Чомәрд йорғун олдуғундан ерә кирән кими бәрк юхуя кетди. Башгалары да ятмаға һазырлашырды. Лакин бу заман ағзы гара,

гыллы Бойнаг кимә исә һүрмәйә башлады. Нәби һәйәтә чыхды. Гаршыда көлкә кими дуран бир адам әлиндәки ағачла өзүнү итдән горуяорду.

— Ә, кимсән?—дейә Нәби сорушду.

— Гонағам. Нәби кишикилә кедәчәйәм. Онларын эвини мәнә көстәр,—дейә һәйәтә яхынлашан адам чаваб верди.

Нәби кечә гаранлығында танымадығы бу адамын данышыгындан әрмәни олдуғуну билди.

— Нәби мәнәм, бәри кәл көрүм сән кимсән! Горхма, ити тутуб сахламышам.

Һәр икиси эйвана кәлди. Гонаг сачаглары үзүнә төкүлмүш екә, мотал папағыны башындан көтүрүб:

— Нәби дайы, мәни танийырсанмы?—дейә күләкүлә сорушду.

Нәби лампа ишығында она бахыб:

— Бый, ә, Сурен дейилсән? Кечәнини бу вахтында һардан кәлирсән? Хейир ола? Эв-эшикдә саламатлыгыдырмы? Бу нә быг-саггалдыр, бу нә кейимдир? Ахы сән...

Сурен онун сөзүнү кәсәрәк:

— Сонра сәһбәт әдәрик, Нәби дайы. Бу кечә сиздә галачағам.—деди.

Чомәрд сәһәр эркән оянмышды. Сурен һалә ширин юхудайды. О чеврилиб сол бөйрү үстә, үзү Чомәрдә тәрәф ятды. Чомәрд она бахды, лакин танымады. Өз үрәйиндә: «Бу гонаг кимдир?»—дейә кейинмәйә башлады. Өз ятағы илә Суренин ятағынын арасына дүшмүш бир кағыз көрдү. Өзүнүнкү зәни әдиб көтүрдү. Ачыб охуду. Чәһһәдә әскәрләр арасында яйылан интибаһнамәләрдәнди. Тәәччүбләнди: «Бу кимдир? Гафгаз чәһһәсиндән кәлән салдатлардандырмы? Мәни изләйән, бизим эвә мәгсәдлә кәлән бир хәфийәдирми? Яхшы, мән ону сынагдан кечирәрәм. Балкә, союнанда чибиндән дүшмүшдүр? Балкә, өзү гәсдән салмышдыр?..»

Чомәрд һәйәтә чыхды. Әл-үзүнү юду, пенчәр кәрдиләренин арасында кәзиб тәмиз һава алды. Эвә га-

һытдығы заман, Сурен дә ояныб кейинмишди. Күлүстан чай-чәрәк кәтирди. Чомәрдлә Сурен сүфрә башында отурдулар. Чомәрд гонағын бу аиләйә нә кими мүнәсибәти олдуғуну билмирди. Емәкдән сонра араларында сәһбәт башланды. Чомәрд деди:

— Мәним ушағлыгыда бир йолдашым варды. Адыны унутмушам. Анчаг мән ондан бир гәдәр екә олардым. О вахт икимиз дә бир-биринә япышыг олан көйшәиләрдә ат отарардыг. Онун аты боз, мәнимки кәһәр иди. Һәрдән һечәт эләйәрдик. О дейәрди, мәним атым йүйүрәкдир, мән дейәрдим—мәним. Ахырда чапышардыг. Элә бил атлар да бизи утандырмамаг үчүн бир-бирини өтмәзди. Гоша кәдрдиләр. Нә исә, һәр икимиз бөйүдүк. Иш элә кәтирди ки, айры дүшдүк. О вахтдан чоһ кечмишдир. Балкә, инди, о мәнни көрсә танымаз...

Диггәглә она гулаг асан Сурен фикир ичиндә иди. Чомәрдин дедикләри она нә исә бир шейи думаны бир юху кими хатырладырды.

Чомәрд сөзүнә давам әдиб деди:

— Чоһ марағлыдыр. Инди о һардадыр? Нә мәсләк, нә әгидә саһибидир? Ону көрсәйдем, дейәрдим, достум, сән бизим бу гонаг кими әһтиятсыз олма. Танымадығын адамлара әтибар эләмә. Ахшам ятанда, сәһәр дуранда чибләрини йохла, Балкә, һәятын гәдәр гиймәтли олан шейләрини оғурлайыблар?

Сурен Чомәрдин эйһамлы сөзләринин мәнәсыны баша дүшүб деди:

— Гонаг дост эвинә кәлдийини билир. Ону да билр ки, эв саһибни бир әһтиятсызлыг вә гүсүр көрсә, ачыг дейәр.

Чомәрд ону башдан-аяга сүздү вә интибаһнамәни чибиндән чыхарыб деди:

— Бу интибаһнамә сәндә нә үчүндүр?

— О мәндә дейил, сәндәдир,—дейә Сурен интибаһнамәнин өзүнүнкү олуб-олмадығыны билмәк үчүн чибләринә бахмаг истәди, лакин фикриндән дөндү. «Балкә бу бир часусдур» дейә үрәйиндә фикирләшди.

Чомәрд:

— Әһ, достум, сән чоһ әһтиятсызсан,—деди.—Йүз-

ләрини, минләрини һәяты илә бағлы олан бу кағыз парчасыны да сахлая билмирсән. Амма мүбариз бир салдат чох айыг олмалыдыр.

— Йохса сән мәни салдат билирсән?

— Бәли, белә интибаһнамәләр салдатлара мүбаризә йолу көстәрир, достум.

Сурен мәналы-мәналы күлүб союгтанлылыгла деди:

— Биз нә вахтдан дост олмушуг ки?

— Мән күман эдирәм ки, биз дост ола биләрик.

— Достлугу яратмаг чәтин шейдир,— дейә Сурен фикрә кетди, сонра әләвә әләди:— Адам вар дост йолунда чанындан кечәр!

Чомәрд:

— Сөз күләшдирмә. Мәндән кизләтмә, де көрүм салдатлара мүрачиәт олуан интибаһнамәни һардан алмысан? Неч билирсәнми бурда нәләр язылыб? Салдатлары һөкүмәтин әлейһинә, даванын әлейһинә галдырмаг нә демәкдир, баша дүшүрсәнми?

— Нә сән һакимсән, нә дә мән мүгәссир, белә суалларын да мәнасы йохдур.— Сонра күлүмсәйәрәк:— Мән сәнин достлугуну билсәйдим, бүтүн гәлбими ачардым,— деди.— Анчаг, билмирәм, сән дә мәнним кими гонагсан, йохса нечә? Мән атамнн досту Нәби кишинин эвинә кәлмишәм.

Сөһбәт узанды. Онлар бир-бирләринә шүбһәли, әйһамлы сөзләр дедиләр.

Нәһайәт, Чомәрд:

— Ал, мөһкәм сахла, чибиндән ерә салма,— дейә интибаһнамәни она гайтарды.— Бу әвдә нә сән гонагсан, нә дә мән. Нәби мәнним гардашымдыр. Сән дә онун достуну оғлусан. Амма тәәссүф ки, өз ушағлыг достуну, йолдашыны унутмусан. Мән сәни көзләриндән таныдым. Гәсдән өзүмү нишан вермәдим. Дедим, көрүм таныячагсанмы? Нә фикрә кетмисән? Сурен, Дәвә өлән көйшәниндән дәрз дашыдығымызы хатырлайырсанмы? Бир дәфә сәнин атын йүкүнү йыхмышды. Көмәкләшиб дәрзләри тәәдән йүкләдик.

— Сурен бирдән ериндән галхыб:

— Чомәрд, сәнин нә көзәл һафизән вар!— дейә ону гучағлады. Дөнә-дөнә өпүшдүләр.— Мән чәбһәдән кәлмишәм, Чомәрд. Һалә топларын курултусу, пулемйотларын шагғылтасы гулағларымдан кетмөйиб. Мән һәр шейи унудуб, орада өлүмлә мүбаризә эдирдим.

Онлар үрәкләрини бир-бирләринә ачдылар. Бир-бирләринин арзу вә мөгсәдләрини баша дүшдүләр. Һәр икисини дөнә-дөнә чәкдикләри Ленин ады онларын үрәкләрини мөһкәм бирләшдирди. Кәләчәк мүбаризә һагғында данышдылар. Суренин әлә кечмәмәси үчүн көтүр-гойәтдиләр. Бу гәрәра кәлдиләр ки, Сурен мүәййән вахта кими Шәкидә галсын вә дәрзиликлә мөшгул олсун.

Чомәрд Суренин нә мөгсәдлә бу кәндә кәлмәсини Шәһмәрдандан вә гардашы Нәбидән башга бир кәсә билдирмәди. Нәби Арменақын хатиринә, башына нә бала кәлсә дә, Сурени эвиндә сахлайыб кизләтмөйә разы олду. Һәтта, бу әвдән чыхыб кәдәнә гәдәр Суренә лазыми һөрмәт көстөрилмәсини әнлә үзвләринә тапшырды. Сурен ики күндән сонра онларын бош дамында дәрзи дүканы ачды, Чомәрд Күлүстанә кәтирдийи тикиш машыныны она верди.

Алтынчы фәсил

Ваһан дүлкәрхана ачмаг үчүн кәндлиләрдән бина истәмишди. Лақин бош бина тапа билмирди. Нәһайәт, Арменақа ағыз ачмышды. О, Ваһанын сөзүнү ерә салмайыб гоншунун бош саманлығыны тәвәгтә илә алыб она вермишди.

Ердән бир-иқи метр ашағыда, гапысы күчәйә бахан саманлығын бир тәрәфиндә Ваһан кичик дүлкәрхана дүзәлтмишди. Кәндлиләр самы, боюндуруг, вәл вә башга тәсәррүфат әләтләри гайыртдырмаг, я да тәмир этдирмәк үчүн даһа Бырнағота, Гаракилсәйә кетмирдиләр. Ваһан сифаришләри яхшы вә вахтында еринә етирдийи үчүн кәндлиләрин арасында һөрмәт газанмышды.

Башына ағ дасмал, дөшүнә көй гәдәһ дөшлүк бағ-
ламыш Ваһан сәһәрҙән өз ишине башламышды. Оун
балача әл мишарынын сәси саманлығы көтүрмүшдү.

Ваһан ичәри көлкә дүшдүйүнү һисс этчәк башыны
юхары галдырды; гапынын ағзында Ашоту көрдү.
Ашот дүз дэжаһын янына кәлди. Ваһан дөшлүйү илә
алнынын тәрйини силиб:

— Ашот, нә вар, нә йох?—деди.—Боюндуруглары
апармаға кәлмисән?

— Өзүн билирсән дә, уста...

— Догузуну гайырмышам. Ахырынчысыны да гур-
тарырам. Бир аз отур, һазырлайым, апар.

Ашот сәсини учалдарағ:

— Бах, уста, бу олмады!—деди.—Биз белә да-
нышмамышдыг. Кәрәк һамысы индийә бәри һазыр
олайды. Мәним чох кәлиб-кетмәклә арам йохдур.

— Тәләсмә, һирсләнмә, көзәл оғлан, йохса, тез го-
чаларсан. Ярым саатдан сонра һазыр олар. Бир яны-
ны гой ерә. Сөһбәт элә көрәк дүняда нә вар, нә йох.

— Нечә тәләсмә, киши! Бағрат аға мәнә иш тап-
шырыб, кәлиб көрәр боюндуруглар һазыр дейил, вәл-
ләр ишләмир, мәнә мин яман дейәр. Неч билирсән о,
адамы нечә сөйүб мәзәммәт эләйир?! Яхшыдыр ки,
мәни дөймүр. Амма, ачығы тутанда өзү шаллағы кө-
түрүб нөкәрләри гаратудуг эләйир. Гәрәз, тез ол. Өкүз-
ләрин бойнуна салмаға боюндуруг йохдур. Бу ил ал-
лаһ вериб, Бағрат ағанын буғдасыны, арпасыны, пә-
ринчини амбар, гую тутмур. Бағрат аға кедәндә тап-
шырды ки, пайыза, союғлар дүшәнә кими дәрз тамам
дөйүлсүн. Буғда, арпа гуюлара төкүлсүн.

— Демәк, тахыл болдур, Бағрат ағанын да кефи
көкдур, һә?—дейә Ваһан енә мишары ишә салды. Хы-
рылты сәси саманлығы көтүрдү.—Ашот, сәнин нечә, бу
ил тахылын болдурму?

Ашот бир шалбанын үстүндә отурду. Додағларыны
ялаярағ:

— Эши, мән тахылы нейләйирәм,—деди.—Элә Бағ-
рат ағанын вар-дөвләти мәним әлимдәдир дә, бир дә
мән тоз-торпаға батыб ер әкмәйи, пейин ичиндә мал-

гара сахламағы севмирәм, әли гуру, аяғы гуру кәзирәм.
Уста, тез ол!

• — Деди Бағрат аға һара кедиб?

— Коруса, иши мәһкәмәликдир.

— Балам, оун нә мәһкәмәлик иши?

— Нә билим, торпағ мәсәләсидир. Шәкилиләрлә да-
валы ерләри вар. Онлар дейирләр, Алакәлләр бизим-
дир, әнкәләвидлиләр дә, йә'ни, бизим Бағратла Грикор
да өзләринә чыхыр. Амма, бизим әрмәниләр, удачағ-
лар. Нәдән ки, пристав Бағрат аға илә чан бир гәлбдә-
дир. Мәһкәмәнин гулағына ики сөз десә, иш дүзәләр.
Бир дә, Бағрат ағая нә вар. Лазым олан адамларын
бығынын алтындан кечәр, шәкилиләрин әли галар бош-
да. Һәр шей пулуи башындадыр. Уста, верим дүняда
яхшы шейдир!

Ашот данышығына давам этдийи заман, чийинлә-
риндә сәһәнк данышыб күлүшә-күлүшә күчәйлә кедән
иши гыз оун көзүнә саташды. Ашот дәли кими ердән
галхыб, күчәйлә чыхды. Онлары сәсләмәк истәди. Амма,
нәдәнсә, ағзыны ачмады, далларында бахыб, енә керн
дөндү. Оун ранки ағармышды.

— Тез элә, уста, тез элә!—Ашот дәриндән көксүнү
өтүрдү.—Мәни чох юбатдын.

Ваһан:

— Ашот, көксүнү ийә өтүрдүн?—деди.—Кими көр-
дүн ки, рәнкин саралды?

— Әһ, неч үстүнү вурма, уста! Мән көрдүйүмү сән
көрсәйдин, бир ил өзүнә кәлмәздин. Аллаһ һағгы, мән
дағам ки, әримирәм!

Ваһан мишары сахлады:

— Сән мәни марағландырдын, Ашот. Бир де көрүм
кими көрдүн?—дейә сорушду.

Ашот гапларыны дартды, енә додағыны ялайыб,
мә'юс һалда чаваб верди:

— Ики кәклик, ики чейран!

— Кәклик? Чейран? Мән бу яша-чатмышам, күнүн
күнорта чагы кәндин арасында кәклийин, чейранын
кәздийини көрмәмишәм.

— Гочалмысан, ай уста, руһун йохдур. Ики гыз көрмүшөм. Биринчисинин өзү синэмә даг чәкиб, икинчисинин гардашы.

— Ана... баша дүшдүм... Сән онлары сеvirсән. Анчаг бири сәнә кәлмир, икинчисини дә гардашы вермир. Эләдирми, Ашот?

— Яхынашырсан, амма дүзүнү тапа билмирсән.— Ашот бир аз фикрә кетди. Сонра енә аһ чәкиб дилләнди:—Әкәр мән билсәм ки, сәндән бир кар ашар, һамысыны ачыг данышарам.

Ваһан күлүмсүнә-күлүмсүнә:

— Ашот, мән дә чаван олмушам. Бу дүнияда сачсаггал агартмышам... Нәр һалда сәнә мәсләһәт верә биләрәм,—деди.

Ашот ериндән галхыб Ваһанын янына кәлди, ағзыны онун гулағына сәйкәйиб пычылдады:

— Күчәдән кечәнләр Бағрат ағанын гызы Сиранушла Арменақын гызы Анаһид иди. Аллаһдан кизлин дейил, уста, сәндән нә кизлин, мән Сиранушу сеvirәм. Ону күндә йүз дәфә дә көрсәм, рәнким саралыр, бәдәним титрәйир. Амма, билирсән о кими сеvir? Итин бирини: Арменақын оғлу Сурени. Инди билмирәм нә эләйим? Дәли шейтан дейир, гызы кечәнни бириндә көтүр гач дағлара, каһалара, орадача өләнә гәдәр Сиранушла кеф ичиндә яша. Горхурам Бағрат аға гошунгазаг салдырыб бизи тапдыра. Ағыллы шейтан да дейир: Сурени өлдүр, вәссалам!

— Ашот, сән адам өлдүрмәк дә бачарырсан?

— Бачарарам. Кечәрәм бу башымдан, өлдүррәм. Анчаг ону да дейим ки, Суренин атасыны яндырмышам. Падшаһын далынча данышдыгларыны пристава дәмншәм. Дууб ки, ону бәрк ахтарырлар. Тутсалар, я Сибирә көндәрәчәкләр, я да тәпәсинә бир күллә чаха-чаглар. Һараса әкилиб. Одур ки, Сиранушла Суренин бачысы Анаһиди бир ердә көрәндә, элә бил көзүмә ох батырырлар. Инди де көрүм, сәнни мәсләһәтин нәдир?

— Шейтанларын һеч бири дүз сөз демир. Инди мәнә гулаг ас вә суалларыма чаваб вер. Бағрат аға Сиранушун Сурени севдийини билirmi?

— Йох, билсә, гызыны гыйма-гыйма эләр. Бағрат аға намус мәсләсиндә мөһкәм адамдыр. Бир дә о, Суренин атасы Арменақы адам еринә гоймур.

— Нийә?

— Нийә? Өзүн ки, дәвләтдиләрин хасийәтини балирсән. Қасыбы гапыдақы ит дә һесаб эләмирләр. Аягларынын тозларыны да онларын үстүнә силмәздәр.

— Яхшы, сәнни Сиранушу севдийини нечә, билirmi?

— Йох, чаным. Билсә мән дә эвиндән говар. О элә билир ки, мән языг бир адамам, бир тикә чөрәк үчүн онун гапысында галырам. Даһа демир ки, мән о гапыда өләнә гәдәр ит дә олуб һүрмәйә һазырам. Тәки Сиранушун әли әлимә чатсын. Ваһан дайы, мәнни дәрдим Сирануш дәрдидир...

— Бәли, дәрдин чох ағыр дәрдидир, Ашот,—дейә Ваһан әлини онун чийинә гойду.—Бу барәдә мән дә фикирләшәрәм. Сәнә бир чарә эдәрик. Һәләлик боюндуруглары апар. Сурен барәдә эшитдикләрини кәл мәнә де. Онда сәнә яхшы мәсләһәтләр верәрәм. Анчаг данышдыгларымыз бурда галсын. Десән өзүнә зәрәр олар!

— Баш үстә, уста, амандыр, ишими дүзәлт, сәнни яхшылығындан чыхарам. Һә, кедим арабаны кәтирим, боюндуруглары апарым.

Ашот кетди. Ваһан онун далынча:

— О, һәм языг, һәм дә ахмаг бир адамдыр!—деди вә енә мишарыны ишә салды.

Бир аздан сонра Ашот арабаны кәтириб күчәдә, дүлкәр дүканынын габағында сахлады. Боюндуруглары бир-бир көтүрүб онун ичина йыгды. Ахырынчыны апаран вахт Чомәрд ичәри кирди. Ваһан ону дәрһал таныды. Лакин Ашотун янында өзүнү танымазлыға вуруб лагейдликлә сорушду:

— Һә, гардаш, де көрүм нә истәйирсән?

— Мән чүт гайыртдырмаг истәйирәм, уста.

— Гайырарам, сәнәтимин ады нәдир?—Ваһан күлүмсүндү.

Ашот арабаны сүрүб апарды. Ваһан гапыны чәкиб бағлады.

— Хош көрдүк, Чомөрд, эзизим!— дейиб ону багрына басды. Оңлар догма гардаш кими гучаглашыб өлүшдүлөр.— Беш айдыр сәни көрмүрөм, нә яхшы олду, кәлдин. Эзизим, даныш көрөк тәзә нә вар, нә йох. Ахы, мән Бақыда оландә сән Гафгаз чәбхәсинә кетмишдин. Оңлар дирәйин үстүндә янашы отурдулар.

Чомөрд деди:

— Бәли, кетмишдим. Мүһарибә дәншәтлидир, Ваһан! Болшевик руһлу салдатлар мүһарибә истәмирләр. Биз, кәндлиләрин үрәйиндә ганлы мүһарибәйә, чара гаршы гәзәб вә э'тираз-һиссләри оятмалыйыг. Русия сосял-демократ фәһлә партиясы Гафгаз комитәсинин көстәриши, кәнддә апарачағымыз ишдә бизим үчүн рәһбәр олмалыдыр!— Чомөрд чибиндән бир вәрәг кағыз чыхарыб охуду:— «Әкәр мүһарибә истәмирсинизсә, ана юрдунуздан айры дүшмәк истәмирсинизсә, халгын сәадәтини динч вә азад яшамагда көрүрсүнүзсә, чар һөкүмәтинин әлейһинә галхын, сизә верилән силаһы халгын дүшмәнләринә гаршы чевирин! Мүһарибәни халгын азадлығы үғрунда мүбаризәйә дөндәрин».— Чомөрд көзүнү кағыздан чәкди.— Бах, эзизим, гаршымызда дуран вәзифә буну кәндлиләрә изаһ этмәкдир. Этрафымызә гүввә топламагдыр.

Оңлар хейли данышдылар. Сөһбәт Сурендән кетди. Чомөрд Суренин Шәкийә кәлиб чыхдығыны вә нә әгидәйә сәһиб олдуғуну сөйләди. Бундан сонра көрүш вахтларыны мүәйәнләшдирдиләр.

Чийиндә сыныг бир чүт ичәри кирән кәндли оңларын сөһбәтини ярымчыг гойду.

Еддинчи фәсил

Шәкинни алтындакы яшыл чәмәнләрин арасы илә бир йол узаныб кедир. Онун сол тәрәфиндән сую думдуру чай ахыр. Узагдан бахана әлә кәлә биләр ки, йол ағ, чай исә мави гайтандыр. Бу йолда гырмызы туманлы, сары гофтагы, башына көй яйлыг багламыш, әлиндә ағ торба олан гыз көрүнүрдү. О, чайла йолун бир-бирини гәт әтдийн «Көрпү көзү»нә чатды. Лакин

бир дәфә дә олсун дөнүб керн бахмадығындан, далынча дүшүб кәлән үч адамы көрмәди.

Нөврәстә чайын о тәрәфиндәки Дарваза адланан күнәйә кетмәк истәйирди. Намә'лум адамлар исә өзләрини она көстөрмәдән, дар бир чыгырла Гызылгайә тәрәф аддымлайырдылар.

Көрпү учуг олдуғундан, Нөврәстә судан кечиб о тәрәфә аддамалы иди. Сәһилдә бир аз даянды, фикрләшди. Даяз вә горхусуз бир кечид ахтарымыш кими, көзүнү чайын каһ бу, каһ башга еринә зилләди. Думдуру суюн ичиндә сүзән пуллу балыглар диггәтини чәлб әтди. О илк дәфә көрүрмүш кими, ашағы-юхары гачышан, суюн даяз вә күнәвәр еринә үзән балыгларә тамаша әтди. Нәһайәт, туманынын әтәкләрини дизинә гәдәр чырмады. Өзүнү сую вуруб, чайын о тәрәфә кечмәк истәдийн заман, «Ай гыз, даян!»— дейә кимсә чагырды. Гыз диксинди, әлиндә дәстәләдийн туманынын әтәкләрини бурахыб, башыны юхары галдырды. Чайын о тәрәфиндә бир атлы вә бир инәк көрдү. Атын тәркиндә бир ушаг варды. Оңлары таныды. Нөврәстә тез аягларыны судан кәнара чәкди. Гаракилсә һәфтә базарындан кәлән тәркләшмиш адамлар инәйи габагларына гатыб чайын бу тайына кечдиләр.

— Гара кедирсән, Нөврәстә?— дейә Шаһмәрдан сорушду.

Әввәлчә Юсиф атын тәркиндән гуш кими сычрайыб дүшдү, сонра Шаһмәрдан ашағы эниб Нөврәстәйә яхынлашды.

— Дарвазая кедирәм, пенчәр йығмаға. Чомөрд әминни көнлү пенчәр кәтәси истәйир,— дейә гыз күлүмсүндү.

— Билирәм, сән әминни чох истәйирсән. Кәгә пенчәри дә пис олмаз. Әлә мән дә ейәрәм. Юсиф, сән атын инәйи гат габағына, бирбаш кәндә сүр!

— Бәс сән?— Нөврәстә Шаһмәрданы гыйгачы сүздү.

— Мән сәнинлә кедәчәйәм.

— Ахы...— О гызарды.

— Бәс нийә гызарырсән? Олмая, инди дә мәндән

чөкинирсэн? Нөврөстө, мөн сәни тәк бурахмарам. Элэ сәниллэ доюнча данышмаг истәйирәм.

Онлар тәркләшиб чайы о тәрәфә кечдиләр.

Шаһмәрдан атын чиловуну башына атыб, чая вурду. Гәмәр мадян судан кечиб бәри саһилә чыхды. Юсиф ону тутуб дәрһал минди.

Шаһмәрдан о тайдан:

— Юсиф, хурчуну вер бизә!—деди.—Анама де ки, инәйин габагына от гойсуи, һейван ачдыр, даһа кет!

Ики нишанлы Дарвазая тәрәф йолланды. Юсиф йәһәринин тәркнидә долу хурчун олан гәмәр мадяны тәрпәдиб, колабуйнуз инәйи габагына гатараг кәндә тәрәф сүрдү.

Нөврөстә вә Шаһмәрдан бир нечә дәрә дөнүб Юсифә бахдылар. Юсиф исә охуя-охуя кедирди.

Шаһмәрданла Нөврөстә, Дарвазанын дашлы-гумлу, коллу-кослу ямачларында кәвәр, гузугулағы вә башга емәли пенчәр йыгыб торбаны долдурдулар. Аягларынын алтындан дашлар гачыр, гум сели ахыб кедирди. Йыхылмамаг үчүн балдырган, цовшан колундан, һәтта тиканлы гангаллардан янышырдылар. Бә'зән дә бир-биринин әлиндән тутуб күлүшә-күлүшә, сүрүшкән энишдән энирдиләр. Онлар бу саяг, эрмәни кәнди Бырнаготун күнейләри илә Шәкинин күнейләрини бир-бириндән айыран Базарчайынын саһилинә кәлдиләр. Бу заман бир маһны эшидилди. Маһныны ким охудугуну билмәк үчүн о тәрәфә, бу тәрәфә бахдылар. Чайын о тайында Гоцагкөрмәз дагынын әтәйиндә бир дәрә арвад-ушаг көрдүләр.

— Ора бах әй, охуяи Бырнагот һарсынларыдыр¹,— дейә Нөврөстә күлүмсәйиб, әлини онлара тәрәф узатды.

— Кәл бир аз отуруб гулаг асаг,— дейә Шаһмәрдан Нөврөстәнин голундан тутуб сахлады. Һәр икиси әйләшди. Сөзләри чох айдын эшидилән маһны ганадланыб о тәрәфдән бу тәрәфә учурду. Онлар сакит вә динмәзчә гулаг асырдылар.

¹ Һарсин—кәли (эрмәничә).

— Нөврөстә, билирсән онлар нә охуюрлар?— дейә Шаһмәрдан сорушду.

— Йох, мән эрмәничә билмирәм... Амма, һавасы чох хошума кәлир.

— Инди, сәни баша салым. Мән эрмәничә билирәм. Үч ил Бырнаготда эрмәниләрин ичәрсиндә олмушам, нөкәрчилик әләмишәм. Охуюрлар ки, «чәтин күнләр гыш кими кәлиб кедәр. Руһдан дүшмә, һәр бир чәтилийин ахыры олар. Гой нә дөвләтли шад олсун, нә дә касыб руһдан дүшсүн, чәтинлик карван кими кәлиб кедәр...»

— Элә сөзләри дә яхшыдыр.

— Инди, даян, мән онлары данышдырачагам.— Шаһмәрдан ериндән галхды вә ағзыны һәмни адамлара сары тутуб «барев, барев, барев¹, кәфиниз нечәдир?»— деди.

Чайын шырылтысы онун сәсини батырмады. Сәс о тайдакыларын гулагларына чатды. Онлардан ким исә: «барев», барев!»— дейә чаваб верди.

Шаһмәрдан бир дә гышгырды:

— Нә әдирсиниз?

Бир гадын сағ әлиндә тутдуғу бычағы, сол әлийлә дә долу дөшлүйүнү юхары галдырыб көстәрди. О, бунула пенчәр йыгдыгларыны демәк истәйирди. Һәм онлар, һәм дә бунлар күлүшдүләр вә бир-биринә әл әләдиләр... Шаһмәрданла Нөврөстә керн дөнүб кедәркән, епә Бырнагот гызларынын, кәлипләринин маһнылары чайын шырылтысына гарышыр, гаяларын, кәһаларын гойнунда әкс-сәда верирди. Бу көзәл эрмәни халг маһнылары Нөврөстәйә вә Шаһмәрдана өз доғма маһнылары кими хош кәлирди.

Нөврөстә илә Шаһмәрдан Шәки чайынын саһилилә кәндә тәрәф кәлирдиләр. Онлар Шыршыра яхынлашыб даяндылар; чох кәздикләриндән йорулмушдулар. Динчләрини алмаг үчүн шәләләдән бир аз кәнарда, үзәриндә сары-гырмызы дашхынасы олан ясты бир гаянын үстүндә гоша отурдулар. Чайын һезин меһи һәр ики саһил бою галхмыш вә чичәкләри бәнәвшәйи

¹ Барев—салам (эрмәничә).

рэнкли ярлызын көзэл этрини һәр тәрәфә ййырды. Шаһмәрдан синә долусу нәфәс алды. Илләрлә көрмәдийи, башы аз гала көйә тохунан вә зирваләриндән гарталлар учан Гызылгаяя, Дарвазая бахды. Бу ерләрдә ушаг вахты ат отардығы күнләр ядына дүшдү. Доҗма кәндини тәбиәтинә эәлдән вурғун олан Шаһмәрдан, санки Нөврәстәни унутмушду...

Һәр икиси көзүнү шәләләйә зилләди, олдугча һүндүр гаянын башындан төкүлән шәләләнини шырылтысы этрафа ййылырды. Суюн үстүнү, чайын саһилләрини чән кими бир шей бүрүмүшдү. Бу, мүтәмади вә гыжылты илә ахыб дашлара, гаялара чарпан суюн зәррәчикләри иди ки, назик түл кими көрүнүрдү. Онлар көзләрини шәләләдән чәкмирдиләр. Күнәшин одлу шүәләри алтында мүхтәлиф рәнк алмыш су әл-әлван көй гуршағыны хатырладырды. Башы илә белә боз, ганадларынын учлары яшыл, көксү сары олан балача су бүлбүлләри бирдән өзләрини далғалара вуруб чыхырдылар. Сонра, онлар шәләләнини үстүндә бирбаһ фырланыр, енә далғаларын гойнуна кирәрәк, аха-аха кедир вә бир аздан чыхыб силкинирдиләр.

Нөврәстә үзүнү Шаһмәрдана чевириб:

— Дур кедәк, бибноғлу, даһа кечдир,—дейә сүкуту позду.

— Кедәрик, Нөврәстә. Гой бир доюнча бу күнейләрә, бу гаялара, бу Шыршыра бахым. Һеч билирсән бу ралар нә көзәл ерләрдир. Адам өз кәндини, өз ерини гәдрини, көзәллиһини гүрбәтә дүшәндә билир. Бу дағлар, бу сулар, бу Шыршыр һарада вар!! Бах, мән о төк юмру гаянын дөшүндә битән колдан гырмызы һәмәсүр йығмышам. Бах, Шыршырын о тәрәфиндәки дөшдән гузугулағы, марал балдырганы, моллабашы гангалы йығмышам. Бах, бир-бирини янында битән, о коллары көрүрсәнми, онлардан о гәдәр чаггала йығыб чибимә долдурмушам ки... О заман чаггала белә сөз дә гошмушдулар:

Чаггала, һа чаггала,
Чәк белми тоггала,
Әйям әлә дөнүбдүр,
Гыз кедир ағсаггала.

— Көр нечә ядында галыб, эй!—дейә Нөврәстә күлдү.

— Инсан өз вәтәнини унудармы, Нөврәстә? Һәр шей ядымдадыр: анамын тыш кечәләриндә, күрсү башында дедийи нағыллар, ат отардығым заман көрдүйүм даш, гая, кол, өт, чичәк. Сәни үч ил буидан габаг булаг башында көрдүйүм, кәнди гызлары арасында төкчә сәни бәйәниб, севдийим дә ядымдадыр. Сәнә янашыб бир сөз демәк истәйәндә, бизим Зәнкәзур дағларынын лаләси кими гызардығын да ядымдан чыхмайыб. Анчаг, сән башыны ашағы салыб, үзүмә бахмаг истәмирдин, һеч олмаса көрәсән чиркинәм, көзәләм, чаванам, гочаям. Белкә белә бүкүлмүш, чаллашыш бир кишийәм...

Нөврәстә күлүмсәди:

— Йох бир, әлә о галмышды. Чаллашыш киши... Гоча...

— Нийә, гочалара аз гыз верирләр? Инанмырсан бах, бу ганлы Шыршырдан соруш,—дейә Шаһмәрдан зарафатла күлдү.

— Шыршырдан?

— Истәйирсән бу Шыршыр барәдә сәнә бир әһвалат данышым.

Нөврәстә марагла:

— Даныш, даныш!—деди.

— Бу әһвалат он ил буидан габаг олмушдур. Мәним он алты яшым варды. Сән балача ушагдын. Һачы Атакишини Ибраһим адлы гардәшы варды. Яшы әлли оларды. Үчүнү алыб бошамышды. Дөрдүнчүсүнү дә алмаг фикринә дүшмүшдү. Она Исмайыл кишини гызыны алмағы мәсләһәт көрүрләр. Гызын о заман он үч-он дөрд яшы оларды. Ады Чичәк иди. Әлә өзү дә чичәк кими бир гыз иди. Фатынын фе'линә, Һачы Атакишини дөвләтинә, пулуна алданыб Исмайыл о тифил ушағы бабасы яшында ағсаггал кишийә верир. Той кечәси, йә'ни, кәлинлә бәй көрүшән кечә Чичәк көрүр ки, онун үстүнә кәлән чалсаггал екәпәр, гыллыгабан бир кишидир. Гыз, әввәлчә горхуб эвин бучағына гысылыр. Сонра, көрүр ки, беләликлә чаныны гуртара билмәйчәк. Тез фикирләшиб кәләк гуруп: эшийә

чырмагы бѣнанэ эдир. Киши буна инанмыр. Фатыны чагырыр. Чичѣк Фаты илѣ эшиѣ чыхыр.

Гочаг гыз ердѣн бир овуч торпаг кетүрүб Фатынын көзлѣринѣ атыр. Арвад көзлѣрини овушдуруб Ибраһимѣ хѣбѣр верѣнѣ кими, Чичѣк кечѣнин гаранлыгында гачыр...

— Саг ол, саг ол, белѣ гыз!—дейѣн Неврѣстѣнин үзүндѣ бир шад тѣбѣссүм ойнады.

Шаһмѣрдан сѣзүнѣ давам этди:

— Гыз калир эвлѣринѣ. Атасы Чичѣѣ бѣрк ачыглапыр. Анчаг анасынын гызына үрѣйи япыр, эвдѣ галмасына разы олур. Инадкар Исмайл Чичѣйин голундан тутуб байыра салыр. «Сѣнин о эвдѣн кѣрѣк мейидин чыха!..» дейѣ Чичѣйин гардашы гызы Таватла кери кѣндѣрир. Тават ону Гачы Атакишикилия дарвазасындан һѣйѣтѣ өтүрүб, гайыдыр. Чичѣк эвѣ кирмѣк истѣмир. Дарвазанын далында гаранлыгда кизлѣнир. Фикир-хѣял ону кетүрүр. Гапынын далындан чыхыб өзүнѣ енѣ бир ер, сыгыначаг ахтарыр. Даш үрѣкли атасындан үмидини кѣсмиш гыз, кѣндин гаранлыг, дар күчѣлѣри илѣ гачыр. Гай-күй дүшүр. Кими Исмайлынын вѣ онун гѣлүм-ѣгрѣбасынын эвинѣ кедир, кими алиндѣ чыраг, мѣш'ѣл, һѣйѣтлѣри, төвлѣлѣри, саманлыглары, күчѣлѣри, гоншулары кѣзиб гызы ахтарыр.

Чичѣк өзүнү Шыршырдан атыр...

— Уй... Уй! Ай Шаһмѣрдан ѣгим чимчѣшди!—дейѣ Неврѣстѣ Шаһмѣрдана даһа яхын отурду.—Сонра нѣ олду?

— Горхма, Неврѣстѣ. Мѣн буну сѣнѣ нагыл элѣдим ки, гызларымызын башына кѣлѣн дѣрди-мүсѣбѣти билѣсэн. Нѣ, о олду ки, үч күндѣн сонра балыгчылар гызын мейидини Шѣки чайы илѣ Базарчайынын говушдугу ерини кѣнарында тапдылар. Бүтүн кѣнд Чичѣѣ яс тутду. Бах, о замандан бу Шыршыра ганлы Шыршыр дейирлѣр.—Шаһмѣрдан Неврѣстѣнин балача, юмру чѣнасиндѣн тутуб, синѣсинѣ эйилмиш башыны эһмаллыча юхары галдырды. Онун ала, бадамы көзлѣринѣ дигтѣтлѣ бахыб:—Нѣ фикирлѣширсѣн Неврѣстѣ?—деди.

Фѣрманын дедиклѣрини вѣ һѣрѣкѣтлѣрини үрѣйиндѣ агыр бир дѣрд элѣѣн, лакин эһтият үзүндѣн ачыб ле-

мѣѣн Неврѣстѣ, өзүнү шѣн кѣстѣрмѣк үчүн күлүмсү-нүб:

— Сѣнѣ гулаг асырам, бибиоглу,—деди.—Нѣ фикир элѣѣчѣѣѣм ки... Аллаһа шүкүр, эһим кѣлиб, сѣн кѣлмисѣн...

— Бах белѣ һа! Чалыш мѣрд вѣ гочаг олсан. Онда фикир дѣ, дѣрд-гүссѣ дѣ горхуб сѣнѣ яхын кѣлмѣз.

Гарданса учан вѣ ганадлары аз гала онларын үзүнѣ тохунан ики бұлбұл бир-бирини гова-гова шѣлѣлѣѣѣ чумду. Шаһмѣрданла Неврѣстѣнин нѣзѣри мави сулара дикилди. Бұлбүллѣри ахтарырлармыш кими, далгалара бахдылар. Бұлбүллѣр суюн ичиндѣн чыхыб шѣлѣлѣнни үзѣриндѣ сѣс сала-сала фырланмага башладылар.

Шаһмѣрдан үрѣк долусу деди:

— Неврѣстѣ, мѣн белѣ кѣзѣл ер һѣч һарада кѣрмѣмишѣм. Адам бахдыгча доймур, бурадан айрылыб кетмѣк истѣмир...

— Бакыда белѣ ерлѣр йохдур?

— Бакы да кѣзѣлдир. Оранын да дѣннѣзи, яхшы үзүм вѣ ѣнчир баглары вар. Орада Зѣнкѣзур кѣндлѣриндѣн, Русиядан, Ирандан кѣлиб яшѣяндлар, ишлѣѣѣнлѣр чохдур. Сѣни дѣ ора апарачагам.

Неврѣстѣ:

— Мѣни дѣ апарачагсан?—деди вѣ чѣваб кѣзлѣмѣдѣн ѣлава этди:—Сѣн енѣ гайыдачагсан?

Шаһмѣрдан фѣһлѣлѣр арасында апардыгы ниһлаби ишлѣр үстүндѣ бир дѣфѣ тутуудугуну, бу ишин исбат олунмадыгына бахмайраг, «шүһлѣли вѣ арагарышдыран» бир адам кими мѣ'дѣн саһибинин ону ишдѣн чыхардыгыны, кѣндѣ партия тапшырыгы илѣ кѣлдийини демѣди. Бакы илѣ ѣлагѣ сахлѣячагыны она билдирмѣди.

— Неврѣстѣ, мѣн Бакыя о гѣдѣр ѣйрѣнмишѣм ки, ѣмрүмүн ахырына кими орада яшасам, инчимѣрѣм.

— Нѣ олар ки, кет, яша!—дейѣ Неврѣстѣ бир гѣдѣр гызарды.

Шаһмѣрдан гызын үзүндѣ наразылыг ѣламѣти сѣзди.

— Йохса, бундан нараһат олурсан, Неврѣстѣ?

Гыз онун суалына чаваб вермәйиб, һезин вә күскүн бир сәслә сорушду:

— Нә вахт кедәчәксән? Мән элә билирдим ки, һәмшәлик кәндә галачагсан. Онсуз да дейирләр ки, Күлмәлинин оғлу кәндә черәк газана билмәйиб, дага-даша дүшүб. Дейирләр онун фәрасәти олсайды, өзүнә юрд-юва гайырарды. Даһа кедиб Бакынын гара мазутуна буланмазды.

Шаһмәрдан гәһгәһә чәкиб күлдү:

— Сәндә сөз вармыш ки... Мәним һагтымда ким белә данышыр, Нөврәстә?

Нөврәстә агзыны долдуруб: «Сейид гызы гара Фаты» демәк истәйирди. Анчаг демәди. Ярпыз ярпагыны әлиндә әзә-әзә башыны юхары галдырмадан чаваб верди:

— Нә билим, о, бу... Мәним өз бачылыгларым, тайтушларым.

— Йәгин сән дә онлара инанырсан, дейирсән Шаһмәрдан фәрасәтсиздир. Нараһат олма. Нә дейирләр, десинләр. Бакыда адамларын һамысы мазута, нефтә батмыр. Бир дә, батанда нә олар?! Йохса, фәһлә олмагым эйбинә кәлир, утанырсан? Фикир эләйирсән? Дүздүр, мәним атам һачы Атакиши дейил, нахырчы Күлмәлидир. һачы Атакишиләрә мөһтач олмамаг үчүн Бакыя кетмишәм. Анчаг бу мәним эйбимә кәлир. Эйб одур ки, она-буна әл ачасан.

— Ачығын тутмасын, мән истәйирәм, кәндә галасан...

— Мән дә истәйирәм, сән кор гуш кими бу кәндә галмаясан. Башга ерләрн дә керәсән. Биләсән ки, дүняда нечә ерләр, адамлар вар.

— Дейирләр Бакыда һисдән-пасдан тәрпәнмәк олмур. Гара бахырсан, гапгарадыр, сәһәр ағ палтар кейирсән, ахшам көмүрә дөнүр. Эләдир, я йох?—Нөврәстә күлүмсүндү вә башындан чийинә сүрүшән йилығыны габага чәкди.

Шаһмәрдан:

— Йохса, горхурсан гараларсан?—деди.—Горхма, орада сабун чоһдур. Юярсан, үзүнүн һисн-пасы кедәр, даһа да көзәлләшәрсән...

Онлар бир-биринә бахыб күлүмсүндүләр. Соһра Нөврәстә дәриндән көксүнү өтүрүб, деди:

— Мән кетсәм дә, анам гоймаз.

— Анаһ? Сән бу яхынларда ондан айрылачагсан. Бала гуш һәмшә анасынын янында галмыр. Бир аз бөйүйәндән соһра, пәрвазланыр, өзүнә юва тикир, ана олур...

Нөврәстә Шаһмәрданын дедикләрини баша дүшмүрмүш кими сорушду:

— Бибиоғлу, анамсыз мәним бир күнүм олмасын.

Шаһмәрдан бир аз гыза яхын отуруб, сөзүнә давам әтди:

— Мәним анам да дейир тәкәм, кәлиними эвимә кәтирәчәйәм. Букүн мәни Гаракилә базарына о көндәриб. Мән дә той үчүн бә'зи шейләр һазырламышам. О көрдүйүн инәйи дә алмышам ки, гапымызда бир мәләйән олсун. Бәс сәнин фикрин нәдир, Нөврәстә?

Гыз башыны галдырыб она бахды, һеч бир сөз демәди. Ағ сифәтинә хәфиф бир гызарты кәлди. Шаһмәрдан гызын узун кирпикли ала көзләриндә саф бир мәнәббәт дуйду. Она даһа да яхын отурду.

— Нийә дикләнмирсән, Нөврәстә?—деди.

Гыз башыны ашағы дикиб деди:

— Мән нә дейим... Бөйүкләрим вар. Атамла, анамла, әнимлә даныш.

— Башыны нийә юхары галдырмырсан? Бәлкә мәни истәмирсән?

— Яхшы, яхшы, бибиоғлу!—Нөврәстә көзләрини ярпыз колундан айырыб, башыны юхары галдырды. Мәнәббәт, одлу бир әһтирас Шаһмәрданы һәйәчана кәтирди. Голуну Нөврәстәнин бойнудан ашырыб өзүнә яхылашдырды, янагларындан ики дәфә өпдү. Үчүнчү дәфә өпмәк истәркән, Нөврәстә ону әһмалча өзүндән кәнар әдәрәк:

— Мәни биабыр эләмә, бибиоғлу, көрән олар,-- деди.

— Гой көрсүндәр. Нөврәстә, элә билирсән, Бакыда мән сәнин фикрини чәкмирдим? Инан ки, үрәйим сәнин янында иди. Амма, сәндән архайын идим. Билирдим ки, башымы чамаат ичиндә ашағы эләмәзсән. Сән...

Гәфилдән гопан курулту Шаһмәрдаһын сөзүнү ярымчыг гойду. Һәр икиси этрафа бахды. Һеч бир шей көрмәдиләр. Анчаг, екә бир гая үзү ашағы кәлирди. О, габагына кечән коллары әзир, дашлары ериңдән гопарыр, сәс-күй сала-сала әнирди. Гая дүз онларып янындан өтүб чая дүшдү. Элә бил суюн ичиндә динамит партлады. Су далгалары юхары галхды, этрафа вә онларын үстүнә сәпәләнди. Нөврәстә диксиниб аяга галхды:

— Дур кедәк, бибиоглу!—деди.—Көрүрсән, хата баш верәчәкди.

Шаһмәрдан деди:

— Нараһат олма, көрәсән һансы һейванын аягы илишиб, дашы ердән гопарыб.

Шаһмәрдан торбаны көтүрдү, онлар кәндә сары үз гойдулар. Нөврәстә үрәйинә шүбһә даммыш кими кери дөнүб, Гызылгая ямачына бахды. Чамаатын «Тахча даш» адландырдыры, һәр кәсин нийәт әдиб онун тахчасына даш ятдыгы бөйүк гаянын янында үч адам көрдү. Горху вә шүбһәләри даһа да артды. Рәнк вериб, рәнк алды. Һәйәчаныны бирузә вермәк истәмәдисә дә, Шаһмәрдан буну дәрһал һисс әтди.

— Сәнә нә олду, Нөврәстә?—дейә сорушду.

— Һеч, илан көрдүм, кәртәнкәлә көрдүм.

— Әһ, сән лап арчийәрсәнмиш ки... Адам да горхар? Сән бу күнейләрдә, гаялыгларда бөйүмүсән, илан да көрмүсән, гурбага да.—Шаһмәрдан күлүб сөзүнә давам әтди:—Дейирәм көрәсән нә олуб ки, бу даг гызынын рәнки-руһу гачды.

Онлар кәндә чатмага аз галмышдылар. Йол узуну ширин сөһбәт әтдикләринә бахмаяраг, Нөврәстә нараһат иди. Анчаг, шүбһәләрини енә дә ачыб Шаһмәрдаһна демәди. О демәди ки, «Гаянын янында дуран Фәрман вә онун адамларыдыр, өзүнү онлардан гору...».

Гая янындакы адамлар ашағы әниб астадан сөһбәт әдә-әдә кәндә кедирдиләр.

— Көрдүнүзмү, ашағы бурахдығымыз даш да онлары тутмады,—дейә Фәрман дәриндән көксүнү өтүр-

дү.—Әһ, гоймадымыз хәнчәри сохам икисини дә гарнына, багырагларыны долаям аягларына!

— Фәрман, мән разы идим, гоймаян дарғаныз Аббасәли олду.

— Әлинин гәзәб оғлу Һәзрәт Аббас һаггы, Әһмәд, мәнн дә горхаг әләйән бу дарғадыр! Топал Күлмәлинин оғлу кәлмәмишдән габаг гызын башыны әкмәк истәйирдим. Бу гоймады. Деди: гушу гушла тутарлар. Сәнин гара Фатындан бир шей чыхмады, ай дарға!

— Чаванлығына салма, Фәрман, һәр шейни ери вар. Дейәрләр, сәбр илә һалва бишәр әй гора сәндән, бәсләсән атлас олар тут яргагындан.

Фәрман гәзәблә дилләнди:

— Ә, Аббасәли, о әмлик гузу дейил, бәсләйәсән екалиб гоюн олсуя. Әлдән чыхыр. Бир дә мән онларын мейидини бу Шыршырын үстүндә гойсайдым ери дөйилди?!

Аббасәли Фәрманын голундан тутуб сакитләшдирмәк истәди:

— Кәрәк гызын үрәйини бир балача әлә алаг, баша дүшдүн. Йохса, ахыры пис олар.

— Үрәк пулдадыр, күчләдир!—дейә Фәрман хәнчәрини ойнатды.

— Бала, дейир, адым нәдир, Рәшид, бирин дө, бирин әшит. Биз гыз гачырмага кәлмишдик, адам өлдүрмәйә? О ки, галды Фаты, о, иши яхшы дүзәлдирди. Нейләйәк ки, фәләк вурду ян кетди, гызын нишанлысы кәлиб чыхды. Инди дә тәк дейил ки, ганадындан ялышыб апараг. Енә дейирәм: сәбр әлә! Шаһмәрдан Бакыя кедәр, иш йолуна дүшәр. Инди һеч бир шей әләйә билмәрик.

— Әләйә билмәрик! Данышды!—дейә Фәрман Аббасәлинин ағзыны әйди.—Нахырчы оғлуңу көтүрүб Шыршырдан атардыг. Сән билирсән, мән демшәм ки, Нөврәстәнин йүз нишанлысы да олса, енә мәннм арвадым олмалыдыр!

— Сәнин олачаг, Фәрман, үрәйини сыхма. Бу гара ләләш кирәвәйә салыб ону әлә гачыртсын ки, руһунун да хәбәри олмасын. Билирсән ки, әлә шейләрдә Әһмә-

дин дөшүнө чыкан олмас. Мөним үчүн гыз гачыртмаг, төвлө ярыб, һейван огурламагдан асандыр.

— Мән сәнә архайынам, Әһмәд. Йохса, нә Аббасә-лидән, нә дә онун гара Фатысындаң кар ашмаз.

— Кедәк, бала, индидән әсиб, чошмаға бир шей вер-мәздәр. Иши иш көстәрәр.

Онлар аддымладылар.

— Иш-миш йохдур, дарға. Нахырчы оғлу гызы Бакыя апармаг әвезинә өзү гәбристанлыға кетмәли-дир,— дейә Фәрман гейзләнди.

— Фәрман, сән аллаһ, өлдүрмәкдән әл чәк!

— Өлдүрсәм, кимин мәнә сөзү олар, һә? Пристав газамата салар, гой салсын.—Фәрман күлүб әләвә эт-ди:—Приставын чаны һачы Атакишинин палазгулаг беш йүзлүйү илә он әркәйиндәдир. Әһмәд, беләдир, я йох?

— Сән өл, Фәрман, бир адам йох, йүз адам да өл-дүрсән, атанын пулу, мал-дөвләти сәни гуртарар. Ә, һамынын ағзы вар, емәк истәйир. Пристав адам де-йил? Дүня чалдым-чапдым, вурдум-тутдум, едим-нчдим дүнясыдыр. Мәни доландыран нәдир? Мал-гарам йох, әкиним, бичиним йох... Бә'зи ағзы көйчәк-ләр оғурлуға, оғруя бир тәһәр бахыр. Куя әйиб шей-дир. Мән дейирәм, киши сәнәтидир. Өзү дә һүнәр, го-чаглыг истәйир. Амма, бу барәдә мөним ики хасийә-тим вар. Бирн одур ки, гонум-гоншумун малына, гою-нуна дәймәрәм; икинчиси дә одур ки, хырым-хырда оғурлуға әл гатмарам. Мөнимки өкүз, ат, чамыш, инәк-дир... Бир дә, оғурлуғумун вахты вар. Яйда дағлара кәлән тәрәкәмәләрдән әләйирәм, пайызда, гышда Ир-мисдән, Бәләкдән, Вағүдүдән, Урутдан вә башга кәнд-ләрдән. Фәрман, билирсән оғурлуғ нә ширин шейдир. Сән өләсән дадандын, әл чәкә билмәсән.

Әһмәд оғурлуғун шәртләриндән хейли данышды. Даһа онун копуну әшитмәк истәмәйән Фәрман, Әһмә-дин голундан тутуб чәкди вә деди:

— Яхшы, яхшы, икидлийиндән дәм вурма. Били-рик, гарныны ярсалар, бир нахыр һейван чыхар. Мәнә нә олуб кедәм оғурлуға. Малым, пулум аздыр?.. Мәт-ләбин үстүнә кәл: адам оғурлуғундан даныш...

— Мәтләб дейәндә ки, Фәрман, сән Нәбинни гы-зыны мөндән истә. Мән Аббасәли илә разы дейиләм ки, Шаһмәрдан кедәндән сонра, иши дүзәлдәк. Оғул одур ки, адамын анасыны көзүнүн габағында ағлат-сын. Анчаг, кәрәк мөһләт верәсән, кирәвә тапам. Әлә оғурлуғун бир шәрти дә кирәвә, фүрсәт тапмагдыр.

Аббасәли Әһмәдә тәрә-тәрә бахыб деди:

— Әһмәд, архалыг чана көйнәкдән яхын олду?! Сәнин Фәрмана мөндән чох чанын яныр? һеч керисини фикирләшмирсиниз? Бәс һачыя кәнәшмәйәк? Бәлкә, онун башга тәдбири олачаг. Бәлкә, разы олмаячаг ки, касыб гызыны әвинә кәтирәсән...

Фәрман онун сөзүнү кәсди:

— Аббасәли, атамы бу ишә гарышдырма. Мөним өз арзум будур ки, әлим гызын әлине дәйсин. Тарчыгы-мы аландан сонра, атасы әвинә бурахмаг асандыр... һә, тарчыгымы аландан сонра...

Онлар сөһбәт әдә-әдә кәндин алт тәрәфиндәки Кә-зәбулағына яхышлашдылар.

— Урәйим бәрк яныр, бир аз су ичәк,— дейә Фәр-ман даянды. һәр үчү яхына кәлди. Думдуру булағын айна синәсинә үч кәлкә дүшдү.

Сәккизинчи фәсил

Пайызды. һавалар союмушду. һәйәт бағчалары-дакы гызыл күлләр, көвшәнләрдәки, чәмәнләрдәки яшыл отлар, әлван күл-чичәкләр чоҳдан саралыб сол-мушду. һәмәсүр, гоюнкөзү вә башга мейвали коллар ярпагларыны төкүб чылпаглашмышды. һәмишә көй зәмиләрин арасында өтән билдирчинләрин, торагай-ларын шән сәсләри артыг кәсилмишди. Бир сөзлә, кәндә, көвшәнә санки бир әләм чөкмүшдү.

Һачы Атакиши, Әмир вә Гараш кими дөвләтливлә-рин гоюн сүрүләри, мал-гаралары дағдан кәндә көч-мүшдү. Хырман, дөйүн ишләри дә гуртармыш, һәр кәс аз-чох тахылыны әвинә йығыб көзүнү чәлдән кәс-мишди. Пайызын кирмәсилә кәндин көркәми, заһири көрүнүшү дәйишилмишди. Инди нәзәри чәлб әлән алчаг-алчаг әвләрин, төвлә вә саманлыгларын үстүн-

дәки япма, көрмә галаглары, от таялары иди. Башларына сәрчәләр вә гәчәләләр гонан бу галаглар вә таялар ирили-хырдалы, юмру тәпәчикләри андырырды. Яз ачылана кими онлар галмаячагды. Галаглар тәндирләрдә, очагларда яндырылачаг, таяларса мал-гара я вериләчөкди.

Инди көндлиләрин әсас иши пайыз шуму эләмәкдән, һейванлары бәсләмәкдән ибарәт иди. Эләләри дә варды ки, чалвадарлыгга мәшгул олурду. Ябыларынын үстүнә ики чувал атыб Нахчывана кедирдиләр. Орда алты-сәккиз пуд дуз алыб һәкәри, Бәркүшад чайына апарырдылар. Дузу чәлтийә, дүйүйә дәйишириб керн гайыдырдылар. Дүйүнү дә көндлә тахыла, яга-яванлыга дәйишириб, пула сатыб аңләләрини бир тәһәр доландырырдылар. Көндлиләрин әксәриййәти үч ай пайызы вә үч ай гышы чох заман бекар галырды. Она көрә дә онлар, хусусән кишиләр вә кәңчләр өзләринә файдалы мәшгәлә тапа билмәдикләриндән вахтларыны күндүзләр ит боғушдурмагга, күләшмәклә, ахшамлар исә эвләрдә «үзүк-үзүк» ойнамагга, ашыг охутмагга вә сөһбәтлә кечирирдиләр.

Шәки көндлиләринин үмуми йыгынчаг вә сөһбәт ери мәсчидин һәйәти вә Кәрбалайы Гасымын эвинин далындакы мейданча иди.

Кениш вә узун эйваны чәнуба бахан мәсчидин һәйәти букүн дә адамла долу иди. Кими чухасынын әтәкләрини алтына йығараг, чөмәлтмә отуруб, әлиндәки көрмәшөв чубуғу илә ердә чызыг чәкир, кими аяг үстә дуруб ағзына күнчүтлү говурға атыр, кими өзүнү пайызын зәиф күнүнә верәрәк, гәляныны түстүләдир, кими гылы папагыны чевириб битләйир, кими әлиндә биз, көшә, чарыг тикир, кими дә чиркдән, кирдән гашынан күрәйини мәсчидин диварына сүртүрдү...

Әлләриндә узун, хырда дәнәли тәсбәһ чевирән гырмазы саггал мәшәдиләр, кәрбалайылар Хорасан вә Кәрбала сәфәрләриндән ағыз долусу данышырдылар. Бә'зиси өкүзүнү өлдүрүб атасына әһсан вердийинә өйүнүрдү. Бә'зиси едди бүкүм лавашы бир бадя әринмиш яга доғрайыб едийиндән вә доймадығындан сөһбәт ачыб гарыңгулу олдуғу илә фәхр эдирди. Бә'зиси

ушағынын «кафир» олмамасы үчүн рус мәктәбиндән чыхарыб ахунд Искәндәрин янында гур'ан дәрси охумага гоидугуну сөйләйир вә башгаларыны да онун кими һәрәкәт этмәйә чағырырды. Бә'зиси тойларда күләшдийи һәр адамын архасыны ерә вурдуғуну данышыб өзүнү тәрифләйирди. Мүхтәсәр, тез-тез дәйишилән сөһбәт һәр бир барәдә кедирди. Быглы Әһмәдин маһир бир оғру вә шоркөз олдуғундан данышыланда, о, әлини шапылты илә мәсчидин диварына вуруб:

— А кишиләр, бу мәсчид, бу аллаһын әви мәнә гәним олсун ки, мән оғру дейиләм, әлә адым бәднамдыр!—дейә һарай-һәшир салды.

Сөһбәт Шамил һачы Рәһим оғлунун дәләдузлуғу вә бүтүн арвадлара гаршы зәиф тәбиәтли олдуғу һаггында кедәндә о, үзүнү чәнуба сары тутуб:

— Бах, бу гиблә мәним өмрүмү кәссин ки, һеч кәсин тоюғуна даш атмамышам, арвадына, гызына кәм бахмамышам,—деди.—Әши валлаһ дүз дейибләр ки, чаггал вар кәдән йыртыр, гурдун ады бәднамдыр. Чамаат һеч Әһраһ оғлу Асланы демир ки, аз галыб арвадынызы да алтыныздан чәкиб апарсын...

Варлылыгдан, йохсуллуғдан данышыланда Нәби:

— Адама вар-дөвләти аллаһ вермәлидир,—деди.

Инсафлылар вә инсафсызылар һаггында сөһбәт кедәндә, чобан Гасым, Әмир Бейбуд оғлунун ону беш ил чобан сахлайыб, ахырда ики арыг тоғлу вериб чобанлыгдан чыхардығыны аһ-вайла данышды. Сөһбәт динсиз, мәһәбәсизләр барәдә кедәндә молла һейдәр, мүәлим Рүстәм Бабаевин динсиз, мәһәбәсиз, рус, эрмәни-пәрәст вә бабы олдуғундан, мүсәлманчылыгы атдығындан сөз ачды:

— Иш көр һара кәлиб чатыб ки, мүәллим өз гардашы гызыны да мәктәбә гоюб рус дәрси охудур...

Чомәрд һәйәтин бир тәрәфиндә башына топланмыш көндлиләрлә Бақыдан, фәһләләрин һәятындан сөһбәт эдирди. Шаһмәрдан да онун янында дурмушду. Бир ай әрзиндә көндлиләрин арасына илк дәфә чыхан Сурен дә бурада иди.

Бирдән о тәрәфдә сүннү-шиәлик мүбәһисәси салмыш Исмайылла, Мәмишин сәс-күйү учалды. Һамы

онларын янына кетди. Чомәрд онларын мүбәһисәләрини кәсди, баша салды ки, белә сөһбәтләр кәндлини ишдән авара гояр, көзүнү бағлы сахлар.

Узагдан мәктәб зәнкинин сәси кәлди. Бир аздан икинчи, үчүнчү синиф шакирдләри кәлиб мәсчидин габагындан кечиб кетдиләр. Молла һейдәр әлини онлара тәрәф узадыб:

— Бу ушагларын һамысы динсиз-мәһәбсиз олачагдыр,—деди.

Исмайыл дилләнди:

— Йох, молла һейдәр, мән гоймадым ки, ушагым динсиз олсун. Мән ону рус мәктәбиндән чыхарыб Ахунд Искәндәрин һүчрәсинә гур'ан дәрси охумага гоймушам.

— Бах, һамы сәнин кими әләмәлидир!—дейә молла һейдәр саггалыны тумарлады.

Кәндлиләрдән бә'зиләри молланын сөзүнү тәсдигләйирмиш кими, башыны тәрпәтди.

Чомәрд:

— Ушаг дәрсе охумагла мәһәбсиз-динсиз олмаз, молла һейдәр,—деди.—Мәктәбдә онлар әлм өйрәнирләр, билик алырлар.

Молла һейдәр Чомәрдә янакы нәзәр салыб деди:

— Сән Бакыдан кәлмисән, орда рус ичиндә яша-мысан, билирик,—деди.—Әсл дәрсе дейәндә, әлә биз мүсәлманлар үчүн гур'ан вә шәриәт дәрсидир. Пейгәмбәримизин, имамларымызын башына кәлән мүсибәти өйрәдән дәрсидир.

— Әсл дәрсе одур ки, адамын көзүнү ачсын, яшайышы она өйрәтсин, савад, билик версин, молла һейдәр. Мән истәйирәм ки, бизим бу кәндлиләрин ушаглары охуб бир сәнәт саһиб олсулар. Бири мүәллим олуб, чамааты савадландырсын, бири һәким олуб, нахошлары сағалтсын, бири адвокат олуб, кәндлиләрин һүгүгуну өзләринә баша салсын, бири ичтинер олуб дәмәр йолу чәксин. Амма шәриәт дәрси буларын һеч бири-сини өйрәтмир. Белә дәрсләри рус мәктәбләриндә кечирләр. Гур'ан, чәрәкә дәрси илә ирәли кетмәк олмаз.

Молла һейдәр әсәбиләшди:

— Чамаат, әшитдиниз, Чомәрд нә деди? Даһа динсиз нечә олар ки? Мәһәммәдин ерин алты да, үстү дә язылмыш гур'ан-кәримини ерә вурур!—О, үзүнү Нәбийә чевириб:—Нәби киши, мән сәнин хатирини чох истәйирәм,—деди,—чүнки намаз ғылан, оруч тутан бир аллаһ бәндәсисән. Амма гардашының сөзләри һеч хошума кәлмәди. О белә дейилди. Бакыя кәләндән хараб олуб... Өзүн она өйүд-нәсиһәт вер!

Нәби һеч бир сөз демәйиб, башыны ашағы дикди. Молла һейдәр ериндән галхды. Тоza булашмыш сары рәнкли, назик әбасының әтәкләрини сәлкиб Чомәрдин үзүнә тәрс-тәрс баха-баха, сейрәк саггалыны дидишдирди. Кетмәк истәйирди ки, хырманда «дирә деймә» ойнаян ушаглар: «Әләмдар! Әләмдар!» дейә ғышгырдылар. Молла аяг сахлады. Чох кечмәдән, даһына бир дәстә ушаг дүшмүш әләмдар вә онун торба көтүрәни дөнкәни бурулуб мәсчидин һәйәтинә кәлди.

Ушаглар енә ғышгырдылар:

— Әләмдар әми әсиб чошачар!

Молла һейдәр:

— Чамаат, аяга галхын!—деди.—Пәнч тәни а'л-әба кәлди! Иә'ни, баша дүшүн, әй чамаат, пейгәмбәрин өвләдләрына ишәрә олан бешбармаг!—О, бир-икә аддым әләмдара тәрәф ирәлиләди. Көй әммамә гоймуш, көй әба кеймиш, көй гуршаг бағламыш, саггалыны алтдан-үстдән ғырхдырыб өзүнү «мүгәддәс» сейид шәклинә салмыш әләмдар әлиндә узун бир ағач тутмушду. Әләм адланан бу ағачын учуна бүрүнчдән гайрылмыш бешбармаг шәкли рәбт олунмушду. Ағача әләмдарын нәзир йырдығы сары, яшыл, ғырмызы вә сәирә рәнкләрдә кичик вә бөйүк ййлыглар бағланмышды. Әләмдар һәрәкәтә кәлди. Әләми ләнкәрләндирди, молла һейдәрин чийинә гойду.

Молла һейдәр:

— Чаным пейгәмбәрә фәда олсун, әләмдар,—деди вә үзүнү она тутуб әләвә әтди:—әмиоғлу, мән сәнин нәзирини әвдә верәчәйәм.

Әләмдар ағачы онун чийиндән көтүрмәди.

Молла бир аз пәрт олуб:

— Әмирглу, элэ мән дә сизлөрдәнәм,—деди.—Ба-ша дүш!

Элэмдар әләми көтүрдү вә дүз юхары галдырды. Бир аз дурухду. Сонра дәли кими өзүнү әйвана сохуб, мәсчидә кирмәк истәди. Лакин гапы бағлы иди, керн чәкилиб, һәйәтдән бир аз араланды. Керн ғайыдыб өзүнү бир дә әйвана вурду, енә керн чәкилди. Ушағлар: «Баһ, баһ, әләмдар әми яман әсир, чошур!»—дейә учадан күлүшдүләр.

Исмайыл онлара ачыгланды:

— Итилин, кедин бурдан, һарамзадәләр. Пейғәмбәр өвладына күлмәк олмаз! Она аллаһ тәрәфиндән верки верилиб. О, бир ердә гәрар тутуб даянмаз.

Ушағлар кетмәдиләр, дуруб әләмдара бахдылар.

Элэмдар бирдән керн фырланыб енә адамларын ичинә сохулду.

Молла һейдәр:

— Чамаат, кимин нәзири вар, вәрсин!—деди.—Пейғәмбәр өвладыны инчитмәк олмаз. Онун аһ-наләси көйү адамын башына учурар.

Гияс молла һейдәрә янашыб сорушду:

— Молла, о агачын башындакы беш бармаг киминдир?

Молла һейдәр һирсләниб уча сәслә:

— Кәдә, сән кафирмишсән ки,—деди.—Мәжәр иңдийә кими туг, әләм көрмәмисән? Мәжәр чаным фәда олмуш о беш бармаг һаггында мән дейәндә эшитмәмисән? Бир дә дейирәм, эшит. О беш бармаг пейғәмбәрә вә онун гоһум, өвладларына ишарәдир. һамысынын гәбринә гурбан олум. Инди вер нәзирини, Гияс, аллаһ сәнә гапы ачар, йохсуллуғдан гуртарарсан.

Гияс бир сөз демәйиб башыны ашағы салды. Өз үрәйиндә фикрләшди: «Элэ мәнә дә нәзир верән ләзымдыр ки, чулум-чухам дүзәлә».

Чамаатын нәзир вермәсини көзләйән вә онун үчүн дә бир ердә мыкланыб галмыш әләмдар, енә бирдән һәрәкәтә кәлди. Каһ габаға кетди, каһ дала чәкилди, каһ ериндә о яна, бу яна фырланыб башыны, бәдәнини әсдирди, агзыны, көзүнү әйди. Ушағлар ону дәли һесаб әдиб горхуларындан керн чәкилдиләр. Амма

һамысы бир агыздан енә чығарды: «Әләм чошуб, әләм дәли олуб!».

Бир тәрәфдә сакит вә динмәз даянымыш Сурен өм-рүндә көрмәдийи бу мәнзәрәйә бахырды. Элэмдар һавада ләнкәрвуран агачы шаппылты илә Гиясын чийиннә салды. Гияс сәндәләди, сонра өзүнү дүзәлдиб язын-языг деди:

— Пейғәмбәрә дә нәнәм гурбан, онун әләмдарына да. Аман, гардаш, бу мәсчид һаггы, касыбам, гәпийә мөһтачам, мөндән кеч. Бах, пул о чаван оғландадыр. Дөвләтли һачы Атакишинни оғлудур. Кет ондан ал.— Гияс бир тәрәфдә дуран Фәрманы көстәрди.

Фәрманын бу сөздән ачыгы кәлди. Бармағыйла Гиясы һәдәләди. Элэмдар агачы онун чийиннә гойма-маг үчүн Фәрман чыхыб кетди.

Элэмдар наразы һалда башыны булады. Дизләрини ерә вуруб агачы Гиясын чийиндән көтүрдү, юхары галдырды вә бирдән ерә әндирди. Азачыг сакит дая-ныб адамларын үзүнә бахды. Бирдән: «Я Әли, я мө-дәд!»—дейә гышгырды. Элэм һавада ләнкәрләнди. Шаһмәрдан әләмдарын бу һәрәкәтләринә күлүмсәди. Нәби она көзүнү ағартды.

Молла һейдәр енә үзүнү кәндилләрә тутуб:

— Эй чамаат, нийә нәзиринизи вермирсиниз?—де-ди.—Нийә беш гәпийинизә гыймырсыныз? Бәс, бу пей-ғәмбәр өвлады нә илә доланачаг? Балам, онун да ағ-зы вар, ахы!.. Мәжәр сиз һеч о дүнянызы ядыныза сал-мырсыныз?! Ичиниздә һеч нәзирлиси йохду?! Я аллаһ, әлиinizi чибинизә салын! Элэмдар кимин нәзири олду-ғуну яхшы билир. Анчаг, өзү үзә салмыр, көзләйир ки, көрсүн ким аллаһы, пейғәмбәри сидг үрәкдән истәйир. Тез олун, киши йорулду, дилдән дүшдү ахы!..

Һеч кәс дилләнмәди, әлини чибинә салан да олма-ды. Аралыға чөкән сүкуту Нәби позараг деди:

— Молла һейдәр, дүзү мәним нәзрим йохдур, амма сән ки, бу гәдәр үз вурурсан, көрүм нәйим вар, верим.—О, чибиндән тәнбәки гарышыг ики шаһы чы-хартды вә әләмдарын янындакы адамын торбасына салды. Элэмдар үзүнү Нәбийә тутуб чыр сәслә деди:

— Аллаһ кисәнә бәрәкәт вәрсин, гардаш! Чәддим

чэнаб пейгэмбэр онун эвэзини сэнэ йүз гат, мин гат верэчэк.—Элэмдар көзүнү адамларын үзүндө кээдирди. Бир аз ирәни кәлиб ағачы Суренин чийиниңе гойду. Сурен диксинди. Күлүмсәйиб керн чәкилди. Лакин ағач онун чийинидән дүшмәди. Бу заман Исмайыл гышгыра-гышгыра деди:

— Элэмдар гардаш, о эрмәнидир, әләми онун чийинидән көтүр! Амандыр, дин-исламы мундарлама!

Шаһмәрдан онун сөзүнә күлдү. Исмайыл пәрт һалда:

— Ә, дишини нийә ағардырсан?—деди.—Йә'ни дүз демирәм? Молла һейдәр демәйиб ки, эрмәнинин чәрәйини ейән, суюну ичән, она әл верән, чәһәннәмликдир?!

Чомәрд:

— Исмайыл әми, нараһат олма,—деди.—Гуру шей мурдар көтүрмәз, истәйирсән эрмәнийә әл вер, истәйирсән онун чәрәйини е. Адамын үрәин кәрәк тәмиз олсун.

Исмайыл она тәрс-тәрс баһараг:

— Мәнә шәриәт өйрәтмә, бала!—деди. Эрмәни до-нуз әти ейир, хачпәрәстдир. Хачпәрәстин нә гурусу, нә яшы! Әлә башдан-аяга мурдардыр, дайна! Сәнин бу гардашын Нәби дә өзүнү заһирдә мө'мин кәстәрир, амма батилдә аллаһсыздыр, әвиндә эрмәни сахлайыр. Онунла дизбәдиз отуруб чәрәк кәсир.

Нәби ериндән дилләнди:

— Ә, Исмайыл, балам, сән дейәсән бир будагда отуруб, минни йырғалайырсан! Кимин мө'мин, я аллаһсыз олдуғуну чамаат билир. Бир дә, балам, мән әвимдә эрмәни сахламыш кимә яманлыг әләйирәм? Уста адамдыр, ер вермишәм, ишләйир. Кәндлиләрин палтарыны тикир.

— Яхшы, сән дейән олсун, Нәби!.. Мән даһа сәнинлә бу чамаатын ичиндә ағыз-ағызә вермәйчәйәм, сонра шәриәт йолуйла данышарыг,—дейә Исмайыл әләмдарын голундан тутуб керн чәкди.—Кәл, гардаш, кәл кедәк,—деди.

Эләмдар бир о яна бахды, бир бу яна... «Я мәс-

чид, я Әли!»—дейә бәркдән гышгырды. Бу дәфә әләми Нифтини чийиниңе гойду.

— Аллаһ версин, гардаш,—дейә Нифти өзүнү керн чәкди. Эләмдар ағачы көтүрмәди. Нифти енә:

— Аллаһ версин, мәнлән өт!—деди.

Эләмдар:

— Вер нәзрим, оғлан!—дейә тә'кид этди.

Нифти бир ичә дәфә «аллаһ версин» дейәндән сонра һирсләнди:

— А киши, сәнә демирәм яхамдан әл чәк! Мәнә гатыр-зад сатмамысан ки! Нийә үзүнә үз бағламысан, йохса, истәйирсән ки, әләмини алыб кәлләнә вурам? Нә вермисән бу чамаатдан ала билмирсән? Чых бу кәнддән, рәдд ол!—О, әләми гәзәблә чийинидән көтүрүб ерә салды.

Эләмдар дизләри үстә ерә чәкдү. «Я Әли! Я чәддим!»,—дейә яландан ағламаға башлады.

Молла һейдәр Нифтини данлады:

— Ә, Нифти, утанмырсан? Пейгәмбәр өвладын, гонағын тәһгир әтмәк олар? Бала, вермирсән вермә, сәндән зорла нәзир алаи йохдур ки! Бир дә, сәндә күнаһ йохдур. Әлә дәдән лоту Фәрзәли дә хейрә-шәрә ярамазды. Нәзир, хүмс, зәкат вермәзди. Мәсчид, намаз билмәзди. Сән дә она охшамысан. От өз көкү үстә битәр.

— А киши, һөрмәтини сахла, һа!—дейә Нифти дилләнди.—Атамла нә ишин вар. Иланы сейид Әһмәд әлийлә тутма. Нәзрин вар, кет вер. Мәним белә һәясыз адамлардан хошум кәлмәз. А киши, бу әләмдарларын, сейидләрин, моллаларын, дәрвишләрин алиндән ахы, тәнкә кәлдик! Пайыз олур, һәрә белинә бир көй гуршаг бағлайыб Аразы кечир бу тәрәфә; чәйирткә тахыла дарашан кими, дарашырлар бу кәндләрин чанына. Бу ил һешан дөйүлән вахты бир иранлы сейид кәлиб чыхыб мәним хырманыма, Эшшәйини өтүрүб дәрәләрин үстүнә, дилләнимәмишәм, демишәм, нейнәк, сейид эшшәйидир, гой есин... Дейиб, вер мәним нәзрим! Демишәм, аға, чәддин һаггы һәлә сифтә әләмәмишәм, кет кәнди кәз, долан, сонра кәләрсән, верәрәм. Йох, һара кедир... Мыхыны чалыб, отуруб хырманын янын-

да... Чувалынын агзыны ачыб, «долдур бура» дейэ эл чэкмэйиб. Гэрэз, чох чөнөбогаздан сонра, бу элэмдар кими дизи үстө чөкүб бир һу чэкди. Дилинини пэлтэк еринэ сала-сала деди: «Валлаһ, элэ бир нифрин элэрэм ки, ер илэ эксан оларсан». Дедим: элэмэйэн киши дейил, лап дөйөсдур. Ахырда голундан тутуб зорла хырмандан говдум. Инди, бунларын үзү чамыш дәрисиндән дә бәркдир.

Баягдан бәри сакит даянмыш элэмдар «Я Әли, я имам!»—дейэ аягыны ерә дөйдү, Үзүнү Нифтийә тутуб:

—Сәнин башында бөйүк хата вар, оғлан!—деди.—Амма өзүн аңламырсан. Тутдугун ишдән пешиман олачагсан. Сән мәни мә'юс этдин, амма мәним нәфәсмин күчүнү, тә'сирини сонра көрөчөксән. Мәнә сейди Гасым дейәрләр. Сән зәлил олачагсан. Сән әлил олачагсан... Я аллаһ, һәр шей ки, сәнә аяндыр!..

Нифти һирсли-һирсли ирәли калиб юмругуну һавая галдырды. Нәби габаға ерийиб:

—Әйибдир, Нифти чаванлыгына салма, көр кими вурмаг истәйирсән?—дейэ голундан тутуб ону керитәләди.—Кет әвинә, кет!

Нәби Нифтини чамаатын ичиндән чыхартды. Молла һейдәр, өзүнү ора-бура вуруб һейдән дүшмүш вә алнындан тәр дамчылаян чансыз-чәлимсиз элэмдара янашыб деди:

—Әмоғлу, бурда галмаг яхшы дейил. Кедәк бу кечә мәнә гонаг ол, сабаһ йола саларам.

Исмайыл:

—Йох, молла һейдәр, элэмдар аганы мән апарачагам,—деди.—Кәрәк ки, бизим арвадын да нәэри вар, ону алар, ахшам да бизи сөһбәтилә фәйзияб эләр.

Молла һейдәрлә Исмайыл габагда, элэмдарла да торба көтүрәни онларын далынча аддымладылар. Элэмдар керитә дөнүб өзүнү чамаатын ичинә вурмаг истәди, лакин молла һейдәр гоймады. О өз үрәиндә дейирди: «Бу бәдбәхт элэ билир ки, мән дә әвамам, чәһил кәндлийәм, онун фырылдагларыны баша дүшмүрәм. Баша дүшмүрәм ки, бу оюнбазлыгларын һамысы пул тәләсидир. Та демир ки, мән дә либасымы дәйишириб, кәһәр ата сәвар олуб, дәрвиш Гошунәли адыла

кедирәм Мағавиз дәрәсинә, һәкәри, Бәркүшад чайына. Сол голумда кәшкүл, сағ әлимдә тәбәрзин гәсидә охуя-охуя дүшүрәм кәндләрин чанына. Ягымы, пендирими, тахылымы, дүйүмү, йыгыб кәтирирәм. Ики ай йыгдыгымы бир ил ейирәм».

Элэмдар молла һейдәрин вә Исмайылын далынча сакит кедирди. Нифтийин сөзләри вә һәрәкәтләри онун «чошгунлугуну» соютмушду. Молла һейдәрин гапысынын агзына чатдылар. Бу заман гардашыкилә кедән Күлүстан гаршыларына чыхды. Элэмдар енә агачы һавада әсдирди, гарагуш кими Күлүстанын үстүнә шыгыды вә йолуну кәсди. Күлүстан яшмагыны агзына чәкиб, диварын дибинә гысылды. Элэмдар агачын башыны онун синәсинә даяды. «Я Әли, я Мөвла»,—дейэ гышгырды. Арвад өзүнү итирди. Элэмдарын башынын гарышмасындан истифадә эдән молла һейдәр тез һәйәтинә кириб, дарваза гапысыны далдан баглады.

—Вер мәним нәэrimi, арвад!—дейэ элэмдар агачы Күлүстанын синәсинә элэ бәрк басды ки, Күлүстан гышгырды...

Күн күнортадан әйилмишдисә дә, сөһбәт мәсчид һәйәтиндәки кәндлиләр арасында давам әдирди. Онлар әләмин «гүдрәтин»дән, элэмдарын нечә әсиб-чошмасындан данышдыглары заман мүәллим кәлди. Онун әйиндә һәр ики дөшү сары парлаг дүймәли, далы ачыг, әтәкләри дизләриндән бир аз ашағы салланмыш боа пенчәк, көй рәнкли диганал шалвар варды. О, башына явлары түнд көй рәнкли вә күнлүйүнүн үстүндә кокардо санчылмыш фуражка гоймуш, аягына гара чәкмә кеймишди. Кәндлиләр ону көрән кими, һөрмәт әләмәти олараг ердәриндән галхдылар. Уча бойлу, мүтәнәсиб бәдәнли, лакин бир гәдәр чопур мүәллим кечиб бир тәрәфдә дурду. Сөһбәт тәзәдән башланды. Кәнддә кимин торпагынын аз, киминкинин чох олмасындан данышдылар. Чал бухара папагыны көзүнүн үстүнә әймиш, вәзнәли чуха вә узунбогаз чәкмә кеймиш Аббасәли әлини күмүш тоггасына сүртә-сүртә:

— Биз шәкилләр Әнкаләвид эрмәниләринин ата-сыны яндырачагыгь,—деди.—Жорус мәһкәмәси Ала-кәлләр яйлагыны тәзәдән бизә верәчәкдир.

Гияс бу сөзү эшидән кими дик ериндән галхды, Гырагларынын түкү төкүлмүш вә хәлбир сағанагына охшаян папагыны башына кечириб деди:

— Бизә дейәндә, Аббасәли гаға, йә'ни кимә верәчәк-ләр? Мәнә дә о ердән чатачаг? Амма сән бу мәсчид, дүзүнү де һа, чатачаг?

— Сәнә?—Аббасәли бәркдән күлдү.—Сән кимсән, ә? Сән нийә дағарчыгыны чувалларын янына чәкирсән? Ер һачы Атакиши илә Әмириндир.

— Бәс мәним кими касыб-кусублар?—дейә Гияс дилләнди.

— Ә, сән атанын кору, адам ол! Сарсаг-сарсаг да-нышма! Касыбын фәрасәти, шүүру олсайды, нийә ка-сыб олурду, адам оларды.

— Аббасәли гаға, нийә, мән адам дейиләм? Нечә дейәрләр, ағ ат арпа емәз?! Ахы, мән дә кәндчийәм. Бәс аллаһа хош кедәр ки, бир гарыш торпагы да ол-масын, картофдан, соғандан әкиб доланасан!..

Аббасәли:

— Тынтын Гияс, сәннин ишин узундур!—деди.—Йүз ил кәрәк көй гангал отлаясан ки, ағзын дөвә ағзына охшасын.

— Дөвәсини, көшәйини билмирәм, Аббасәли гаға, бах, бу мүүллим мирзә Рүстәмә әризә яздырыб кедәчә-йәм Кәнчә гобурнатынын янына. Дейәчәйәм: аға го-бурнат, мәни доландыр балаларынын башына, рәһм элә, бир парча торпаг вер, башымы доландырым.

Фәрман гәһгәһә чәкиб деди:

— Буна бах һа! Гудурасан гурбаға! Ә, а тынтын, сәни бу чул-чуха илә гобурнатын янына ким гояр? Архалыгындан бир сап чәкәсән, мин ямаг дүшәр.. һа.. һа. Гобурнатын янына кедир!.. Өзү дә пишик Әскәрин оглу тынтын Гияс!

— Кетмәйин нә эләйим, а Фәрман гаға. Нә олар, элә мәни дә өз кәндчин һесаб эләйиб, икичә кәрдилик ер верәсән. Элә аллаһа да хош кедәр, дайна!—О дәр-риндән көксүнү өтүрдү.—Йох, сән версән дә, бах бу

дарғаныз Аббасәли, атан һачы Атакиши вермәз. Енә эләчим гобурнатын янына кетмәкдир.—О, үзүнү мү-әллимә тутуб деди:—Мирзә, сән бу мәсчид, мәнә бир әризә яз. Элә бу кәнддә баш биләнимиз дә сәнсән, дил биләнимиз дә... Элә яз ки, гобурнат аға охуйн тәкин һалымы, вәзийәтими баша дүшсүн, мәнә рәһм элә-син. Мәним онула данышмаға дилим-ағзым йохдур.

Шәһадәт бармагы илә орта бармагы арасында на-зик эшмә папиросу түстүләнән вә бир аз да хәяллы көрүнән мүүллим:

— Баш үстә, Гияс, язарам,—деди.—Сабаһ кәл яныма.

Фәрман дилләнди:

— Ай мүүллим, сәннин дә ишин-күчүн гуртарыб, нәдир? Гобурнат кимин торпагындан алыб она верә-чәк?

Мүүллим Фәрманын сөзләринә вә истәһзалы кү-лүшүнә әһәмиһәт вермәди.

— Язарсан, мүүллим, о да апарар...—дейә Абба-сәли дилләнди.—анчаг, ити гован кими гапыдан го-варлар, сую сүзүлә-сүзүлә гайыдыб кәләр.

Шаһмәрдан Гиясын тәһгир әдилмәсинә давам кә-тирмәйиб деди:

— Фәрман да дүз дейир, дарға Аббасәли дә. Гияс, гобурнат сәни ити гован, кими говар. Чүнки сәннин нә бир гарыш ерин вар, нә сүрү илә гоюпун, нә дә на-хырла мал-гаран. Кәнддә адам сайылмырсан, Адыны да «тынтын» гоюб сәнә күлүрләр, ришхәнд эләйирләр. Амма, Фәрман ағадыр. Кәнд көшәнинин ярысы ону-дур. Истәйирсән бу саат гарнына да бир хәнчәр илиш-дирсин, һеч ким дә она бир сөз демәсин...

Шаһмәрдана әйри-әйри бахан Фәрман барыт ки-ми ериндән партлады:

— Сән кимин бостанына даш атырсан, ә, нахырчы Күлмәлинин оглу! Йохса, мәним малымын, гоюномун дырнагы сәннин көзүнә батыр?—Шаһмәрданла үз-үзә кәлмәк үчүн чоһдан фүрсәт вә бәһанә ахтаран Фәрман әлини хәнчәрә атды.—Мән бу хәнчәрә әввәлчә сәннин гарнына сохачағам. Йохса, Бақыда мазут ичиндә беш-он гәһник газаныб кәндә гайытмысан, элә билирсән ки,

сэн дэ бир кишисэн? Топал атан хэлэ гапылардан на-
хыр эппэйи йыгыр, бала! Сэн кимэ саташырсан, Гияс-
дан сэнэ нэ вар?—О, йөнүнү быглы Әһмэдэ чевириб:

— Ә, Әһмэд, хэлэ дурмусан? Вур бу көпөк оғлуну!

Фәрман хәнчәри сийриб Шаһмәрдана һүчум эдән-
дә Гияс өзүнү орталыға атыб деди:

— Башыныза дөнүм, бура ган салмайын!—Фәрман
гага, сән имам Һүсейн мәним үстүмдә далашмайын.
Әши нэ олуб ахы, бир сөздү дедим, гәләт эләмәдим ки...

— Гәләт дэ эләдин, хэлэ башыны дашын екәсинә
дә дөйдүн. Чәкил о яна!—дейә Фәрман Гиясы кәнара
итәләди. Хәнчәри Шаһмәрдана эндирәндә, мүәллим
ериндән галхды. Нәби Фәрманын биләйиндән япышыб
деди:

— Әйибдир, Фәрман! Лап керчәкләдиниз ки...

Быглы Әһмэд өзүнү габаға вериб Фәрмана көмөк
әтмөк истәди. Лакин Чомәрд ону дөшүндән кери итә-
ләйиб, габагыны кәсди.

Әһмэд:

— Чәкил о яна!—деди,—көрәк сәнии бу Шаһмәрдан
езнән гудуруб кими далайчаг?! Һачы Атакиши оғлуну
чамаат ичиндә бнабыр эләмәйә онуи нэ һүнәри вар!

Мүәллим ишин пис нәтичә верәчәйини һисс эдиб,
аралыға кирди:

— Бу нәдир, һеч сизә ярашармы?—деди.—Кедин
эвинизә!—О, Фәрманын голундан тутуб кәнара чәкди,
лакин Фәрман онун әлиндән бурахылыб кери дөндү вә
Шаһмәрдана деди:

— Һәзрәт Аббас һаггы, сәни тикә-тикә доғраяча-
гам!

О, һүчум эдәндә Нәби ону далдан гучаглады. Аб-
басәли Фәрманы Нәбинин голлары арасындан алмаг
истәркән, кәнардан пристав, ики стражник вә башгә
бир атлы көрүндү. Һамысы араланды. Фәрман хән-
чәри һирслә гынына салды. Чомәрд Суренин тез ора-
дан кетмәси үчүн башилә ишарә верди. Сурен кәнд-
лиләрин арасындан яйыныб мәсчидин дал тәрәфинә
кечди. Шаһмәрдан да онун далынча кетди. Атлылар
мәсчидин һәйәтинә дахил олдулар. Адамлардан кими
пристава салам верди, кими әлини дөшүнә гоюб ону

габагында икигәт олду. Гияс өз үрәйиндә фикирләш-
ди: «Яхшы олду ки, пристав аға кәлди, элә габагча
әризәми она верәрәм».

Пристав сорушду:

— Бурда хәнчәр ойнадан ким иди?

Һеч кәс дилләнмәди. Пристав енә гәзәблә со-
рушду:

— Лалсыныз, нәдир? Сиздән сорушурам. Бурда
хәнчәр чәкән ким иди? Йохса мән кәлмәсәйдим, орта-
лыға ган салачагдыныз, сонра да бир-бириниздән ши-
кайәт эдиб башымызы ағрыдачагдыныз? Вәһшиләр,
онсуз да сизин шикайәтләриниздән безар олмушуг. Тез
дилләнин көрүм, о гочу ким иди?

Пристав суалына чаваб алмады. Гияс ирәли кәлиб
она баш әйди вә деди:

— Аға, башына анд олсун ки, бурда хәнчәр ойна-
дан йох иди.

Пристав чөнүб янындакы дилманча бахды. Мирзә
Мәһәммәд Шадлински Гиясын дедикләрини гәрчүмә
этди. Гияс фикирләширди: «Мәним бурда данышма-
ғымдан пристав аға мәни таныяр, әризә илә янына
кедәндә мәнә рәһм эләр».

Пристав гамчысыны Гиясын үстүнә силкиб:

— Итил бурдан, готур кечи!—деди.

Гияс далы-далы кери чәкилди. Пристав үзүнү
кәнарда сакит даянмыш мүәллимә тутуб сорушду:

— Чәнаб мүәллим, сиз нийә дилләнмирсиниз? Өзү-
нүзү дартыб орда лал дурмусунуз? Ахы, сиз дэ бир
интиликент кими бу вәһши чамаатын вәһши һәрәкәт-
ләринә мане олмалысыныз...

«Вәһши чамаат, вәһши һәрәкәт» сөзү мүәллимә бәрк
тохунду. Лакин о буну бирүзә вермәйиб:

— Чәнаб пристав, бурада һеч кәс дава эләмирди,—
деди.—Чаванлар зарафатлашырдылар. Анчаг, сизин
гәзәбиниздән горхдуғлары үчүн, чәсарәт эдиб чаваб
вермәдиләр. Өзү дэ хәнчәр сизин достунуз Һачы Ата-
кишинин оғлунун әлиндә иди.

— Аһа, эләми?—дейә пристав күлдү.—Фәрмана мән
инанырам. О, Һачынын оғлудур, тәрбийәли оғландыр.
Аббасәли приставын атынын чилөвундан япышыб:

— Ага, буюрун кедэк эвә!—деди.—Һачы өзү дә эв-дәдир. Әһмәд, эвә хәбәр вер ки, гонаг кәлир.—Әһмәд о саат көтүрүлдү.

Пристав:

— Бәли, мән бу кечә Һачыя гонаг олачагам,—деди вә атыны мәнмизләди.

Фәрман Шаһмәрданы көзү илә ахтарды. Үрәйиндә: «Нөврәстә сәнин олмаячаг, а нахырчы оглу!» деди, сонра үзүнү Чомәрдә тутду:

— Сәнин о сәнән гачыб түлкү кими һарда кизләнди? Она де ки, гурбан олсуи, бу пристава, йохса ону чәһәннәмә васил эләйәчәкдим.—Фәрман атлыларын далынча аддымлады. Чомәрд она бир сөз демәдисә дә, үрәйиндә фикирләширди: «Кет, Һачы Атакишинини оглу, һәлә хәмир чох су апарар!».

Доггузунчу фәсил

Әһмәд тәнкәнәфәс һәйәтә кирди. Сары, кен Хорасан күркүнү чийиниә салыб тәсбей чевирә-чевирә агыр-агыр варкәл эдән Һачы Атакишийә салам вериб, онун габагында даянды. Приставын бир нечә адамла онлара кәләчәкләрини сөйләди. Һачы арвады Бәнәвшәни сәсләди. Көдәк бойлу, арыг, гарашин Бәнәвшә һәйәтә чыхды. Һачы отагын сәлигәйә салымасыны, емәк гәдарүкү көрүлмәсини тапшырды. Өзү пристава гаршыламаг үчүн һәйәт гапысына кетди. Әһмәд дә онун янына дүшдү.

Пристав кими бөйүк маһал гуллугчусуну вә башга мөтәбәр адамлары тез-тез өз эвиндә гонаг көрән Бәнәвшә тәшвишә дүшмәди. Гара Фатыны вә күнүсү Тамашанын гызы Зөһрәни чагырды, һәрәсинә бир иш тапшырды. Фаты гонаг отагыны силиб сүпүрдү, халчаларын тозуну силкиб, ерә дөшәди. Зөһрә мис сәһән-ки көтүрүб булага гачды. Бәнәвшә гонаглара нә биширәчәйини фикирләшә-фикирләшә гара дама кетди.

Пристав, ики стражник вә башга бир адам кәлди. Әһмәд гапылары ачды. Һамысы һәйәтә кириб атдан дүшдү. Аббасали илә Әһмәд атлары төвләйә чөкдиләр. Һачы Атакиши габага ерийиб:

— Саламәлейкүм, пристав ага! Хош кәлибсиниз!—деди. Пристав она эл узатды. Һачы һамы илә көрүшдү. Гонаглара юхары отага дөвәт этди. Һачы, Фәрмана Әмири чагыртдырмагы тапшырыб, юхары галхаркән, Бәнәвшә Һачыя янашды вә нә биширәчәйини сорушду.

— Гоюн кәсдир. Кабаб вә плов һазырла!—дейиб Һачы юхары галхды.

Бәнәвшә керн гайытды.

Дөрд бучагындан сәгфинә йоғун дирәкләр вурулмуш, пәрдәләриндән гара, һөрүмчәк тору кими гурум салланан, кениш дамда бир чапчанма варды. Гонаглара тез хөрәк һазырламаг үчүн һәр кәс бир ишлә мәшгул иди. Фаты мис мөчмәндә дүйү арытлайыр. Тамаша дәрндән яг чыхарыр, Зөһрә самавара гуллуг эдир, Әһмәд ағ, тәмиз сүфрә үстүндә чапачагла эт доғрайырды. Бәнәвшә һәр ишә нәзәр етирир, һәр кәсә кәстәрини верирди. Фәрманла дост олдуғу үчүн бу эвә тез-тез кәлиб кедән Әһмәд арвадлары күлдүрмәк мөгсәдилә һәрдән орталыга сөз атырды: «Әбрәш гочун эти пристав ағая гисмәт олду, башы, аяглары, дәриси мәнә. Амма нә кабаблыг әтдир!».

О, һәрдән гуйругдан бир тикә кәсиб ағзына гоюр, чейнәйә-чейнәйә «Валлаһ, сәни дә белә ейәрәм һа!»—дейә Зөһрәйә көз вурурду. Яғлы әлләрини шалварынын дизинә, сачаглы папагына, гулагларынын далына гәдәр узанмыш йоғун вә узун бығларына чәкирди. Һәлә он үч яшы тамам олмамыш Зөһрә Әһмәдин бу һәрәкәтләриндән һеч нә аңламайыб, утандыгындан башыны ашагы дикирди. Әһмәд үрәйиндә дейирди: «Фәрманын ағлы йохдур. Чичәк кими гызы эвдә гоюб, дүшүб Нөврәстәнин далына».

Гонаглара хидмәт әтмәклә өзүнү пристава көзүнә сохмаг истәйән Аббасали, күллү падиосла бош стәканлары кәтирди. Үзүнү Бәнәвшәйә тутуб деди:

— Һачы буюрду ки, бир аз әли олсунлар. Әввалчә кабаб ейәчәкләр.

Зөһрә стәканлара чай сүздү, Аббасали апарды.

Бәнәвшә бир дәстә назик шиш кәтириб Әһмәдә верәрәк деди:

— Әһмәд гардаш, тез әти шишә чәк, һачы һирслә-
нәр.

— Мәним көзләрим үстә!—дейә Әһмәд гуйругдан
енә бир тикә ағзына гойду. «Дадлыдыр, ләзәтлидир»,—
дейә Зөһрәйә көз вуруб әти шишләрә тахмаға башла-
ды. Бир аздан шишләрә көтүруб һәйәтә чыхды. Онла-
ры көзүн үстүнә дүздү. Әрийиб көзүн үстүнә төкүлән
яғын түстүсү вә кабаб ийи әтрафа яйылды. Чох кеч-
мәдән Зөһрә, ичлиә лаваш салынмыш бир нечә бош-
габ кәтириб очағын ғырағына гойду, башы анағы га-
йыдыб кедәркән, Әһмәд:

— Кетмә, кабаб бишсин, апар, ай чийәләк!—дейә
күлүб она көз вурду.—Башыны нийә ашағы салыр-
сан? Қимдән утанырсан, бала!

Әһмәд әлини бығларына чөкди вә күлә-күлә:

— Һә, нечәсән, ай гыз? Һеч әшитмисәнми дейәрләр:

«Ирәвандә мән ишләрәм,
Хәичәримә күмүшләрәм,
Бир әпәрәм, бир дишләрәм»

Һә, әшитмисән, бала?

Зөһрә үрәйиндә: «Бу киши дәлидир, нәдир?»,—дейә
тез әвә дөндү.

— Анасыны да кечибдир. Лап гаймагдыр, чийәләк-
дир. Дәли шейтан дейир, әлә бунчуғазы да ал. Өзүн
дә ол һачы илә гонум... Әлә онсуз да адым вайганлы-
дыр. Мәнә дейирләр ки, шоркөзәм. Кәйдин гарылары
да мәнн көрөндә үзләрини ян тутурлар...—Әһмәд шиш-
ләрә чевирди.

Фәрман гонаг отағындан чыхыб һәйәтә энди вә Әһ-
мәдин янына кәлди.

— Әһмәд, кабаб һазыр дейил? Гонаглар ачдырлар,
ахы бир аз тез ол!

— Һазырдыр, бу саат кәтирирәм. Сән өлмәйәсән,
пристава бир кабаб биширмишәм ки, нә дәдәси көрүб,
нә бабасы. Сүтүл кабаб... ганлы кабаб, ғырма кабаб.—
Әһмәд бир парча лаваш көтүрдү, әли яна-яна кабабы
бошгаблара сийирди вә үзүнү әвә сары тутуб:—Ай гыз,
Зөһрә, Зөһрә, кәл апар!—деди.

Зөһрә кәлиб бошгаблары апарды. Әһмәд әт тахыл-
мыш шишләрә очағын үстүнә гойду.

— Яхшы бишир һә, чий олмасын!

Фәрман кедәркән Әһмәд ону сахлайыб деди:

— Мән дүняда чий иш көрмәрәм.

— Билирәм, сән оғурлуғ әти һәлл биширәрсән, диш-
ләрини хараб әләмәсин.

— Амма сән емәйн бачармырсан, Фәрман гаға! Ай
залым, гой дейим бары, сән аллаһын чийәләйини дә ейә
билмирсән!

— Чийәләк нәдир, Әһмәд?—дейә Фәрман онун кө-
зүнүн ичинә бахды.

— Сән маралы өз эвинин ичиндә гоюб дағ-дашда
ахтарырсан, ай шүүрсүз, фәрәсәтсиз!

— Ә, Әһмәд, нә марал, нә чийәләк, сән нә данышыр-
сан? Йохса кабабын ийи сәни биһуш әләйиб?

Әһмәд әйилиб онун гулағына пычылдады:

— Инди бурдан ким кетди?

— Ким? Зөһрә. Бу нә суалдыр?

— Ай сағ ол. Чийәләк кими, марал кими гызы әвдә
гоюб, нийә дүшмүсән нишанлысы олан Нөврәстәнин
далына? Көзүн юмулуб? Чырағ өз дибинә ишығ сал-
маз?

— Ә, ағзынын сөзүнү бил, о мәним бачымдыр, сар-
саглама!

Әһмәд күлүб деди:

— Яд оғлундан гардаш, яд гызындан бачы олмаз,
Фәрман! Сәнин атан һачы Атакиши, онун атасы Мүр-
сәл. Сәнин анан Бәнәвшә, онуку Тамаша. Сән өзүн
яхшы билирсән ки, атан онун анасыны бошатдырыб
алыб. Тамаша бачы да Зөһрәни янынча кәтириб. Ру-
һун олсун, а дәли, руһун. Сәнин анан да Тамаша кими
бойлу-бухуилу, долу эндамлы, ала көзлү, гара гашлы,
ағаппағ мая кими олсайды, атан гызылчыгылы гызынын
үзүнә бахмазды. Зөһрә бир аз екаләндән сонра, ана-
сыны вуруб кечәчәк...

— Сән лап йолсуз, әркансызсанмыш, Әһмәд! Сәнин
барәндә дейиләнләр дүзмүш...

— Яхшы фикирләш, ахырда мән дейәнә кәләрсән.
Зөһрә чийәләк кими, марал кими гыздыр.

— Мəним фикирлəшмəйэ тəһəрим йохдур. Амма сəнин ишин харабдыр.

— Нийэ, Фэрман?— Əһмэд тəэччүблэ сорушду.

— Пристав оғру кəзир. Дейир Вағүдү кəндиндэн бир адам эризэ вериб ки, инəним оғурланыб. Күманым шəкили Əһмэдэ кедир. Пристав өзү сəни данышдырачаг.

— Ə, нэ данышырсан?

— Бығларына аңд олсун, дүзү будур. Өзүнү көзлэ, дама басмасынлар.

Əһмэд бир аз фикирлəшиб деди:

— Мэн оғруну тапдым! О, Шаһмəрдандыр. Базардан алдығы инэк оғурлугдур.

— Һардан билирсэн?

— Билирэм. Сэн истəмирсэн, ону əлли-аяғлы итирэк кетсин? Лап яхшы фүрсəтдир. Мəһкəм даян, Фэрман, Күлмəли оғлунун башыны ейэк. Ондан сонра Нəврəстə сəниндир.

Һэр икиси күлдү.

Фэрман кетди. Əһмэд шишлəri очағын үстүндэн көтүрүб Зəһрəни чағырды.

Емəждэн сонра гонаг оҫағында сəһбəт башланды. Белини мүтəккəйэ сəйкəйиб, ғычларыны дөшəйин үстүнэ узатмыш пристав Һачы Атакишийэ гулаг асырды. Һачы үзүнү дилманча тутуб деди:

— Пристав ағая гандыр ки, хачпəрəст олса да, онун мүсəлман эвиндэ хатирини чох истəйирлэр. Əкэр чалышыб, Алакəллəri бизэ вердирсə, əнкəлəвитли эрмəнилəрин янында бизи башы ашағы элэмəсə, элэ бил дүнияны бизэ бағышлар.— Мирзə Мəһəммэд Шадлински Һачынын сөзлəрини тəрчүмэ этди.— Бу сөзлəримн дэ баша сал!— дейэ Һачы диллəнди:— Биз дэ адамыг, чөрəйи гулагымыза емирик, Бир яхшылығынын йүз эвəзини чыхарыг. Пристав ағая мэн йəһəрли-йүйөнли ат бағышларам.

Дилманч бу сөзлəri тəрчүмэ эдəндэ, приста күлүб башыны булады вэ:

— Йох, йох!— деди. Сонра үзүнү Мирзə Мəһəммэдэ

тутуб əлава этди:— Һачыны баша сал ки, мəним белə шейлəрдэн ачығым кəлэр.

Мирзə Мəһəммэд приставын дедиклəрини тəрчүмэ элэди, Һачы күлэрэк:

— Элэ элəйэрик ки, ачығы кəлмэз,— деди вэ үзүнү Əмирэ тутду:— Əмир, нэ верəчəксэн? Ахы, Алакəллərə шəriкики!

Əмир:

— Бир кəбэ дэ мэн верəрəм,— деди.

— Йох, Əмир, аздыр,— дейэ Һачы этирəз этди.— Малы дост үчүн газанарлар. Пристав ағадан əниз достумуз йохдур. Белə кишини габағына кэрэк киши ки ми чыхаг. Үстүнэ кəл көрүм нэ кəлирсэн...

Əмир наразылығыны бирузэ вермэди.

— Яхшы, ики кəбэ олсун,— деди,— даһа артыға күчүм чатмаз.

Дилманч Əмирин сөзлəрини пристава аңлатды. Пристав əлини əлинэ вуруб бəркдэн күлдү.

— Чаным, мэн чалыб-чапмаға кəлмəмишəм, оғру тапмаға кəлмишəм,— деди.

Аралыға ани сүкүт чөкдү.

— Яхшы, пристав аға дейирди адам данышдырачаг, биз байыра чыхаг,— дейэ Һачы аяға галхды. Аббасəли илэ Əмирэ дэ чыхмаг үчүн ишарэ этди. Һачы, кедиб кəбələri кəтирмəйи Əмирэ тапшырды, Аббасəлини дэ аты йəһəрлəйиб Һазыр этмəк үчүн көндəрди. Əмир эвинэ, Аббасəли төвлəйэ, Һачы стражниклərə баш чəкмəк үчүн алт оҫаға кетдилэр.

Əһмэд голларыны янына салыб приставын габағында даянымышды. Пристав Əһмэди тəпэдэн-дырнаға гəлэр сүздү. Сонра əлиндəки қағыза бахыб деди:

— Əһмэд Ханкиши оғлу, шəкили...

— Бəли, аға, мənəm!

— Оғурлуг үстүндэ тутулмусан?

Əһмэд тəэччүблэ чийинлəрини чəкэрэк деди:

— Нэ? Оғурлуг? Мэн һа?.. Йох, аға, йəгин башга Əһмəддир. Мəним оғурлугла, эйриликлэ ишим олмаз.

— Дүз даныш, йохса, көнүнү сойдурам!— дейэ пристав сəсини учалтды.

— Мəндэ нэ чəсарəт вар пристав ағанын габағын-

да ялан данышам. Дүзүнү дедим, аранын башына анд олсун, мөндө ялан олмас.

Пристав аяга галхыб Эһмэдэ лап яхынлашды. Диггэтлө ону сүздүкдөн сонра, элиндеки башга бир кагыза бахараг деди:

— Сарсаг, нийэ бойнуна алмырсан? Сэнин аягына дөрд бөйүк огурулуг язылыбдыр. Бирн мөним вахтымда, үчү дө мөндөн габаг. Урутдан бир өкүз огурламысан? Уздан бир ат апармысан? Вагүдүлүнүн гулулу маляныны огурламысан? Де көрүм, бир ай бундан габаг Вагүдүлү Салман Пиргулу оглуунун төвлэсиндөн огурладыгын инэйи нейлэмисэн?

Эһмэд удгунуб пейсэрини гашыды. Истэди, бойнуна алсын. Лакин данмагы лазым билди. Дилманч сөзө гарышды:

— Эһмэд, бойнуна ал! Онсуз да кагызлар огуру олдугуну сүбүт эдир, сәни мөһкәмэйэ верэрлэр, ишин хараб олар.

Эһмэд приставын үзүнэ иришиб деди:

— Ага, пристав, сән дейирсэн, мән вагүдүлүнүн инэйини огурламышам? Бу үрэйимэ күллэ дэйсин ки, мән о кәндин йолуну танымырам.

Пристав шәһадәт бармагы илэ орта бармагыны гошалайыб, Эһмэдэ тәрәф узадараг:

— Бах, көзүнү чыхарарам!—деди.—Ахырынчы дөфә сәни өзүм һөбсдән бурахмамышаммы? Сән о заман сөз вермәдин ки, бир дө белә гәләт эләмәйсән?! Ялан нийэ данышырсан?

Эһмэд башыны ашағы дикиб фикрә кетди. О, демөк истәди ки, «мәни наһаг ерә бурахмадын. Он манат рүшвәт вермишәм». Амма динмәди. Приставын гәзәбиндән горхду. О, сөзү яйындырмаг үчүн:

— Инди ки, пристав ага мәни огуру билир, мән дө сөзүн дүзүнү дейәчәйәм. Нәрчәнд өз кәндлими сатмаг истәмирдим, шейтанчылыг да элимдән кәлмәз, амма диван янында истәйирәм үзүм гара олмасын. Нәмин дедийин инэйи огурлаян Күлмәли оғлу Шаһмәрдаандыр.

— Ким? Шаһмәрдан?—Приставын гашлары гәзәблө чатылды.

— Бәли, ага пристав, Шаһмәрдан! Бир нечә вахтдыр Бақыдан кәлиб. Огурунун биридир. Неч Алянлы гачаглары да онун кими чапавулчу дейил. Дейирләр, Бақыда чибкирлик эләйирмиш. Кәндә кәләндөн сонра да мал, гоюн огурулугуна башлайыб.

— Сән буну нэ илэ сүбүт эдә биләрсән?—дейә пристав бәркдән гышгырды.

— Ачыгын тутмасын, ага, сүбүтүм олмаса демәрәм. Ону чагыртдырыб данышдырын. Эвини, төвләсини ахтарын. Әкөр инәк ондан чыхмаса, мәни бирбаш Сибирлик эләйин.—О, элини приставын башына тәрәф узатды:—Бах, бу әзиз башына анд итирәм, ага, Шаһмәрдан элә огурудур ки, кәлкәдән палтар союндурур.

— Эләдир, эләдир!—дейә Фәрман ериндән сөз атды.—Мирзә Мөһәммәд, пристав ағая баша сал ки, Эһмэд элә адам дейил. Әсә огуру Шаһмәрдаандыр. Ону бу кәнддән илим-илим итирмәк лазымдыр.

Пристав Шаһмәрданын адыны дәфтәрчәсинә языб деди:

— Мән Фәрманын сөзүнә инанырам. Начынын оғлу ялан данышмаз. Ону бу саат мөним яныма кәтирмәк лазымдыр!

Фәрман дилләнди:

— Пристав ага мәни багышласын, атамын досту, эвимизин әзиз гонагыдыр; амма Шаһмәрданын бура кәлмәсинә разы дейиләм.Эвими о огуру тулая кәстәрә билмәрәм.

Пристав бир сөз демәйиб узубогаз чәкмәләрини кәдәк гычларына чәкди, папагыны башына гойду, гамчысыны мыхдан алараг, Шадлинскийә мурачиәт эләди:

— Кәдәк!

Отагдан чыхыб һәйәтә эндиләр. Начы Атакишин дә стражникләрлө бәрәбәр алт отагдан чыхыб кәлди.

Күнәшин саралтысы гаршыдан көрүнән Гонагкөрмәзин, Дарваза вә Гызылгаянын башындан һәлә чәкилмәмишди.

— Йәгин пристав ага отагда дарыхды!—дейә Начы орталыга сөз атды.—Бу саат көнлүнүзү ачарыг. Эһмэд, Аббасәлийә де, аты байыра чәксин.

Әһмәд тез төвләйә кетди. Әмир, чийиндә кәбә олан нөкәрилә кәлди. Едәйиндә ат олан Аббасәли илә Әһмәд төвләдән чыхдылар. Ат яд адамлардан үркүб дартынды, сонра, башыны бир аз юхары галдырыб бәркдән кишнәди. Һачы күркүнүн сол чийини юхары атыб, ата яхышлашды. Онун гашгасыны, ялыны-ялманыны тумарлады. Белә көзәл аты әлиндән вермәсинә үрәкдән тәәсүф әтдисә дә, бу һиссини бирузә вермәди. Үзүнү Шадлинскийә тутуб деди:

— Пристав ағая де ки, өз миндийи атдыр. Үстүнә отуранда гуш кими учур. Инди көрсүн ки, онун хәтрини дәрйәларча истәйирәм!

Әмир ирәли кәлиб нөкәринин чийиндәки кәбәләри көстәрәрәк деди:

— Бунларын да гаты ачылмайыб, нечә тохунуб, элә дә тәзә сахланылыб. Бу әчәрри кәбәләр пристав ағанын һалал хошу олсун, өз анасынын сүдү кими.

Үмумийәтлә гарагабаг дилманч бу дәфә күлә-күлә пристава деди:

— Һачы бу аты сәнә, Әмир дә кәбәләрин бирини сәнә, бирини мәнә верир.

Пристав заһири ә'тираз әләмәти олараг үз-көзүнү туршутду.

— Йох, мән һеч бир шей көтүрмәрәм,— деди. Сонра үзүнү дилманча тутду:— Де ки, мән, дейилән сөзләри зарафат һесаб әдирдим. Амма онлар доғрудан зәһмәт чәкибләр.

Һачы Атакиши сорушду:

— Мирзә, пристав аға бәлкә наразыдыр? Кәм-кәсирини дә дүзәлдә биләрик. Онун хәтри нә истәйир, ачыг десни. Шүкүр аллаһа, варымыздыр. Бир ат, ики кәбә бағышламагла касыб дүшмәрик. Мирзә, сән элә өзүн онун бир ағзыны ара көрәк, даһа тәмәннасы нәдир.

Мирзә Мәһәммәд ону баша салды ки, пристав аты вә кәбәләри көтүрмәк истәмир. Өзү дә дейир ки, мәнә бөйүк хәчаләт верирләр.

Һачы Атакиши деди:

— Сән ону баша сал ки, биз түпүрдүйүмүзү ялаян дейилик. Сөзүмүз сөздүр. Пристав аға яхшы билсини ки, биз мүсәлманлар чибимизин саһибни дейилик, сөзү-

мүзүн саһибийик. Кетдийим Мәккәйә анд олсун, ат да онундур, кәбәләр дә. Әкәр көтүрмәсә, инчийәрик. Әһмәд, кәбәләри багла атын тәркинә. Мин апар приставкилә. Аты да вер онун ханымына, кәбәләри дә.

— Баш үстә, Һачы, архайын ол!— дейә Әһмәд кәбәләри Әмирия нөкәринин чийиндән алыб йәһәрри тәркинә бағлады.

Шадлински Әһмәдә янашыб явашча деди:

— Кәбәни бөйүйүнү верәрсән бизим эвә. Эвимиз мәктәбин янындадыр, сорушуб биләрсән.

Әһмәд онун үзүнә лик бахыб сорушду:

— Сизә нийә?

Шадлински гашгабағыны туршудуб амиранә тәрлә деди:

— Нағгаллыг әләмә, сәнә нә дейирләр она гулаг ас. Оғру гирышмал. Сәни гуртарсам, бәлкә мән гуртарам...

— Яхшы, мән нә дейирәм, верәрәм...— дейә Әһмәд ата миниб Гаракилсәйә сүрдү.

Пристав башыны булайыб күлүмсүнәрәк деди:

— Валлаһ, бу мүсәлманлар яхшы адамлардыр, авам олсалар да, яхшы адамлардыр. Чох сәхавәтли-дирләр.

Дилманч бөйүк бир фәрәһлә приставын «мүсәлманлар яхшы вә сәхавәтли адамлардыр» сөзләрини тәрчүмә әтди.

Һачы Атакиши әлини хыналы сағгалына чәкәрәк, ифтихарла:

— Гой мүсәлманларын сәхавәти лап падшаһымызын гулагына чатсын,— деди.

Пристав голуну Һачынын чийиндән ашырды, ону зарафатла сикәләйиб деди:

— Падшаһ һәзрәтләри сәхавәтинизи, гейрәтинизи билир, Һачы! Онун мүсәлманлара хусуси һөрмәти вар. Бу һөрмәти элә ондан билин ки, мүсәлманлардан салдат апармыр. Мәним дә Гафгаз мүсәлманларына олан мәнәһәбәтимә сөз ола билмәз. Дилиниси өйрәнирәм, мәсчидинизә кедирәм. Ашура вахты, гәтл кәсиләндә тамаша әдирәм. Мүсәлманлар икид адамлардыр. Һеч бир милләт онлар кими баш яра билмәз...

Эмир приставын сөзүнү кәсәрәк деди:

— Дүздүр, дүздүр, аллаһ көлкәнизи үстүмүздән әксик эләмәсин! Биз аллаһын, имамларын, бир дә падшаһымызын йолунда чанымыздан кечәрик.

Пристав сөзүнә давам этди:

— Белә гонагпәрәстлик вә яшшылығынызын габагында, мән дә көзү көлкәли галмарам. Падшаһ һәзрәтләринә язарам ки, Эмир киши илә Һачы Атакишиһә медал версин.

Эмирлә Һачы Атакиши бир ағыздан:

— Чох разыйыг, сағ олсун падшаһымыз!— дейә пристава баш әйдиләр.

Пристав:

— Һачы, сиз эвә кедин, мөним бир аз вачиб ишим вар,— деди.— Кәнд арасына чыхмалыям.

Аббасали, пристав вә стражникләр кетмәк истәркән, Гияс һәйәтә кирди. О, сағ әлиндә бүкүлү бир кағыз, сол голтуғунда бир хоруз тутмушду; приставын габагына ерийиб баш әйди, бойнуну чийнинә гоюб яваш сәслә деди:

— Башына доланым, пристав аға, сәнә ики кәлмә сөзүм вәр.

Өз вәзифәсини билән Мирзә Мәһәммәд, Гияс данышдыгча, онун сөзләрини тәрчүмә эдирди. Гияс дейирди:

— Аға, көйдә аллаһ, ердә сән, дәрдимә эләч элә!

Гияс хорuzu вә кағызы пристава узатды. Пристав кағызы, стражникләрдән бири исә хорuzu тез ондан алды. Көклүйүнү, арылығыны билмәк үчүн хорузун будларыны, дөшүнү әлләндирди вә үрәйиндә: «Ахмаг, бунун әти йохдур ки!» деди вә истәһза илә күлдү.

Пристав чешмәйини көзүнә тахыб кағызы охуду, сонра Гиясдан сорушду ки, торпағы һеч йохдур, йохса, вар— аздыр?

Гияс әлини дөшүнә гойду, икигат әйилиб деди:

— Пристав ағанын башына анд олсун, нә бир кәрдилик ерим, нә дә дәрдаяглыдан бир һейваным вар.— О, Эмири вә Һачы Атакишини көстәрди:— Кәндимизни бу дөвләтлй вә сайылан арсагаллары билдрләр ки, мән касымбларын касымбям. Яланчыя лә'нәт, бир аз бичә-

нәк еримиз варды, ону да рәһмәтлик атам сағлығында Эмир дайыя вермишди.

Эмир дилләнди:

— Мүфтә вермәмишди, пулла алмышам. Пислик эләмәмишәм ки? Пул вермишәм, бала, пул!

Гияс юмшаг сәслә:

— Мән пис нийәтлә демирәм, Эмир дайы. Кишини чаны азара дүшдү, әли ишдән кәсилди. Борч хиртдәйинә чыхды. Үч ушағы ачындан өлдү. Әлачы кәсилди, бир тикә ерини сәнә сатды. Йохса, һансы кәндли ериндән, торпағындан әл чәкәр?

Пристав Гиясын дедикләрини билдикдән сонра:

— Атанын фәрасәти олайды, ерини сатмайды!— деди.— Мән ер пайлаян дейиләм. Кәндлинин өз ери олмалыдыр.

Гияс әлини ерә узатды, сонра юхары галдырыб башыны булады:— Йохдур, йохдур!— деди.

Пристав «йохдур» сөзүнү баша дүшүб:

— Ман тоже йохдур,— деди.— Сүрүк бурдан, һейвәрә! Белә мәсәләләрдән өтрү адамы нараһат этмәләр.— Пристав әризәни чырыб ерә атды.— Бу әризәни язан кимдир?— дейә һирсләнди.

Вахтилә бу кәнддә мүәллимлик эләйән, әхлагы позгун олдуғу үчүн, чамаатын хаһиши илә мүәллимликдән чыхарылан Шадлински чаваб верди:

— Әризәни язан йәгин мүәллим Бабаевдир. Ондан башга кәнддә русча билән ким олар!

Пристав мүәллимин дә далынча данышды. Стражник, дөшүнүн вә бойнунун түкү кешиб лүтләнмиш хорuzu юхары галдырыб кинайә илә:

— Чәнаб пристав, бу гызыл гушу нә эләйәк?— деди вә күлүмсүндү.

Пристав хорuzu алыб гышгыра-гышгыра деди:

— Бу нәдир?! Мәнә рүшвәт кәтирмисән?

— Рүшвәт дейил, аға, кәтирмишәм ки, хоруса бахыб һалымы биләсән...

Һачы Атакиши үз-көзүнү туршудуб:

— Аллаһ сәнә лә'нәт эләсин, ай Гияс!— деди.— Пристав ағанын янында башымызы ерә сохдун. Ә, нә

Һаясыз адамсан! Долана билмирсэн, кет боғазына чаты сал, өзүнү өлдүр.

Эмир, Фәрман, Әһмәд, Аббасәли ону даңламаға башладылар. Пристав дишини-дишинә гычайыб хорузү Гиясын башына чырпды. Гиясын, ғырағларынын түкү кетмиш папағы хорузла бәрәбәр ерә дүшдү. Әмкәйиндән пейсәринә гәдәр ғырхылмыш ери зәми ичиндән дүшән чығыра бәнзәйән башыны әлләри илә тутду. Көнәрдән баханлар күлдүләр. Хоруз кичәлләнә-кичәлләнә гачыб өзүнү кәрмә галағына сохду. Пристав Гиясын башыны-көзүнү шаллага долады.

— Бу эшшәк мәни әлә салыр, мәсхәрәйә гәюр!— дейә ғышғырды.— Де көрүм бу дилләри, һийләләри сәнә өйрәдән кимдир? Де, көпәк оғлу, йохса көнүнү сойрам!

Фәрман фүрсәтдән истифадә эдиб деди:

— Ону башдан чыхаран һәмин оғру Шаһмәрдандыр.

Пристав даһа да ғызышыб Гияса бир-ики шаллаг да вурду. Тохунма шадлагын зәрбәси алтында илан кими ғыврылыб ачылан Гияс, приставын көдәк, йоғун ғычларыны гучаглаяраг ялварды:

— Аға, бағышла! Аға бир гәләттир эләмишәм! Аға, мәнә язығын кәлсин!

О, көзүнү каһ һачы Атакишиһә, каһ Әмирә дикиб көмәк көзләйирди. Пристав узунбоғаз чәкмәсинин бурну илә онун синәсиндән вуруб кери итәләди. Гияс архасы үстә йыхылды. Әмирлә һачы Атакиши приставын голуна кириб эвә апардылар. Стражникләрин шалдағлары Гиясын тахта кими гуру синәсиндә сәсләнирди. Арвадлар байыра чыхдылар. Гоншулар Гиясын гудагбатырычы сәсинә төкүлүб кәлдиләр.

— Ә, Фәрман, о фәғирин нийә дөйдүрүрсән?— дейә Бәнәвшә Гиясы стражникләрин әлиндән алмаг үчүн өзүнү ирәли атды. Фәрман анасынын голундан тутуб кери чәкди:

— Ишин олмасын, ана! Билмирсэн онда нә дилләр, нә һийләләр вар! Кет эвә, сиз нийә кәлмисиниз, һамыныз кедин!— Фәрман арвадлара ачығланды, онлар эвә кечдиләр.

Гиясы стражникләрин әлиндән гоншулар зорла алдылар.

— Көрдүнмү, а тынтың Гияс! Гобурнатын янына кетсәйдин, бундан пис күнә дүшәрдин,— дейә Фәрман мыртылдады вә сонра амиранә тәрзә чығырды:— Көтүрүн бу шитил-митили арадан!

«Бу зүлмү аллаһ көтүрмәз!..»— дейә гоншулар Гиясы ердән галдырдылар. Ону биһуш һалда эвинә апардылар.

Шадлински деди:

— Фәрман, бу кәнд енә дүзәлмәйиб, приставын янында биабыр олдуг. Белә дә чамаат, белә дә мүсәлманчылыг олар!

— Дүз дейирсэн, Мирзә Мәһәммәд, дүзәлмәйиб. Һәр нә пис иш олса, элә бизим бу кәнддән чыхыр, өзү дә бу ач-кичләрдән. Әши, сән мүсәлманчылыгдан данышырсан, бир гулаг ас көр нә олуб. Кәндә әләм кәдирән кәлмишди. Билирсэн дә, онлар зәли кими ялышыб, нәзир алмайынча әл чәкмирләр. Бирдән әләми салды эрмәнинин чийинә...

Шадлински онун сөзүнү кәсәрәк:

— Эрмәни кимдир?

— Бизим кәнддә дәрзилик эдир.

— Чавандыр, гоча?

— Валлаһ нә дейим, чавана охшайыр. Амма узун сағталы вар. Һә, әләми гойду онун чийинә...

Шадлински енә онун сөзүнү кәсәрәк сорушду:

— Эрмәнинин ады нәдир?

— Адыны яхшы билмирәм. Мирзә, о сәни нә чох марағландырыр?

— Чүнки пристав бир оғру эрмәни ахтарыр, дедим, бәлкә о ола, яхшы, сөзүнү де.

Фәрман сөзүнү ахыра етирди. Шадлински она һеч фикир вермәди. Заһирдә дилманч ады илә ишләйән бу жандарма акенти дүшүнүрдү: «Көрәсэн Фәрманын дедийи бу эрмәни Сурен Погосяндырмы?»

Шадлински бир нечә күн гоһумунун эвиндә галмағы бәһанә эдәрәк, приставдан ичазә алыб Шәкидә Һа-

чы Атакишикилдә галды. Оун Шәкидә галмагда мәгсәди жандарма идарәсинин тапшырыгыны еринә етирмәк иди.

Пристав кедәндән сонра о, вәзифәсинә башлады. Бир-ики күн кәнд ичинә, чамаатын арасына чыхды, айры-айры адамларла сөһбәт эләди. Кәндә дәрзилкәлә мәшгул олан эрмәнинин һарадан кәлдийини сорушду. Кәндиләрдән һеч ким онун суалларына ләзыми чаваб верә билмәди. О, буну өйрәнди ки, һәммин эрмәни Нәбинин эвиндә яшайыр, өзү дә чамаата палтар тикир. Шадлински бир күн сифариш вермәк бәһанәсилә палтарыны дәйишдириб Сурени көрмәк үчүн Нәбикилә кетди. Сурени палтар машынынын далында ишләйән көрдү. Суренин көзләри, сифәти, бой-бухуну приставын жандарма идарәсинә яздыгы мәлуматла уйгун кәлирди. Она көрә дә ону әлдән бурахмамаг үчүн жандарма идарәсинә Суренин Шәкидә олмасы хәбарини вермәйә кетди.

Сурен, Шадлинскинин нә мәгсәдлә онун янына кәлдийини билмәмишсә дә, данышыгындан, суал-чавабындан шүбһәләнмиш вә хатады бир адам олдуғуны һисс этмишди.

Дүз бир һәфтә иди ки, Гияс йорған-дөшәйә дүшмүшдү. Һалдан дүшмәмәж үчүн боғазына дамчы-дамчы су төкмүш, бәдәнинә тәпитмә салмышдылар. Дили сөз тутуб данышса да, көзүнү ачыб баха билсә дә, гыздырма ичиндә яныр, сызылдайырды.

Һеч бир аилә үзвү олмаян, ийирми беш яшы олсада, индийә кими йохсуллуғдан әвләнмәйән Гиясын, әмиси гызы Гумрудан башга һеч кәси йох иди. Гумру кечә-күндүз онун гуллуғунда дурурду. Гияс бир дәфә аһ чәкәндә, әмиси гызы он дәфә чан дейирди. Гумру мейрибан, намуслу, һәялы, ишкүзар бир кәлин иди. Оун да бәхти тара иди. Эрә кедәндән ики ил сонра дул галмышды. Эрени Гызылгаяда от бичдийи заман илан вурмуш, һәким, дава-дәрман тапылмадыгындан өлмүшдү. Нечә дейәрләр, бир үзү гыз, бир үзү кәлин

галмыш Гумруну чох ердән истәйирдиләрсә дә, рәдд әдирди. О, башгаларына юн дарамаг, чәһрә әйирмәк, чөрәк биширмәклә балача оғлуну бөйүдүб боя-баша чатдырмагдан савайы һеч шей дүшүнмүрдү. Инди онун бүтүн фикри-зикри Гиясын янында иди. Гумру билирди ки, әмиси оғлунун интигамыны алачаг адам йохдур. Дивана кедәчәк кимсәси галмайыб. Лакин, бир күн һачы Атакишикилә кедиб демнишди:

— Һачы, чамаат сәни һөрмәтли адам билир, бәс, нийә разы олмусан ки, пристав сәнин эвиндә әмим оғлуну дөйсүн?

— О, диванын ишидир, мәнним гарышмаға һаггым йохдур!—дейә һачы она чаваб вермишди.

Гумру приставдан да бөйүйүнүн янына кедиб шикәйәт эләмәк фикринә дүшмүшдү. Анчаг гоншулар мәсләһәт көрмүшдүләр ки, һаһаг ерә өзүнү инчитмәсин. Чарә анчаг Гиясы сағалдыб аяг үстә галдырмагдан башга һеч шейә галмамышды.

Гумру әлини гойнуна гоюб Гиясын ястыгынын янында отурмушду. Әлә бил дүнянын бүтүн дәрди, кәдәри бу йохсул эвә долмушду.

Гумру әмиси оғлунун үзүнә маддым-маддым бахыб дүшүнүрдү: «Гияса чохлу, яғлы емәк ләзымдыр. Һәким кәтирмәйә, дава-дәрман алмаға пул ләзымдыр. Пулу һардан алачайыг...» О, хейли дүшүндүкдән сонра учадан деди:

— Үрәйини сыхма, әмоғлу. Тәзәчә бир палазым вар, ону сатыб һәким кәтирәрәм, яғ, юмурта алыб сәнә едирдәрәм.

Гияс:

— Йох, әми гызы, йох!—деди.—Палазыны сатмаға разы олмарам. Дур, сандығы ач, кәмәр вар, ону чыхарт. Дәйәринә-дәймәзинә сат. Бу эвдә ондан башга гиймәтли шей йохдур.—О, дәриндән көкс өтүрүб сөзүнә давам эләди:—рәһмәтлик анам сағлығында демнишди ки, «бу кәмәри мән өләндән сонра верәрсиниз оғлумун нишанлысына...» Әһ, я гисмәт, мән әвләнәм, әвләнмәйәм... Дур, әми гызы, дур кәмәри чыхарт.

— Гыймарам, үрәймдән кәлмәз, әмоғлу...

Онлар хейли данышыб дәрәләшдиләр. Гумру кәмәри сатмаға разы олмады. Деди: «Бундан да пис күн олар...»

Күнәшин солғуи шүалары дар бачадан чәкилди. Эв даһа да гаранлыглашыб, дибсиз вә зүлмәт каһалар кими дәһшәтли көрүндү. Гумру гара чырағы көтүрүб нефт үчүн гоншуя кетди. Өз фикир-хәялатила йорулмуш Гияс бир аздан сонра юхуя кетди. Дәгигәләр өтдү... Ичәри бир адам кирди. Гияс буну һисс этмәди. Кәлән адам кибрит яндырыб эви ишыглатды, ирәлиләйиб Гиясын янында отурду. О, бир дә кибрит чәкиб хәстәнин үзүнә тутду. Гияс бу заман көзләрини ачыб кәлән адамы таныды, зәиф бир сәслә деди:

— Чомәрд гаға, сәнсән?!

Чомәрд әлини онун од кими янан алиһна гоюб, һалыны сорушду. Чох кечмәди ки, Гумру кәлди, чырағы яндырыб Гиясын ятағыны янында дивардан асды. Чомәрдә «хош кәлдин» әләйиб отурду. Чыраг түстүләнир, онлар алчагдан сәһбәт эдирдиләр. Чомәрд Гиясә тәсәлли верирди. Нәһайәт, «Дәянәтли ол, Гияс! Сәнә һәким дә кәтирәчәйәм»—дәйә чибиндән нә исә чыхарыб ястығын алтына гојду вә аяға галхды. Гияс ону көзләрилә гаһыя кими өтүрдү. Гумру Чомәрди һәйәтдән йола салыб гайытды.

Ахшамдан хейли кечмишди. Гумру Гиясын ятағыны раһатларкән бирдән севинчлә деди:

— Гияс, әмоғлу, ястығынын алтында он манат вар! Йәггин Чомәрд сәнин үчүн дава-дәрман пулу гоюб; өмрү узун олсун!.

Бир һәфтәдән бәри мин әзаб чәкмиш, кәдәр дәрәсына гәрг олмуш Гиясын додағы гачды:

— Чох сағ олсун!—деди.

Башгаларындан бир гәпик алмаян, ач олса да, өзүнү тох тутан Гумру фикирләширди: «Йох, пулу сабаһ гайтарачағам». О, фикирдән айрылмамыш Гияс диләнди:

— Өлмәрәм, Чомәрдин яхшылығындан чыхарам...

Гиясын һәзин бир сәслә дедийи бу сөzlәр йохсул команьн гаранлыг бучагларына гәдәр яйылды.

Онунчу фәсил

Мәсчид һәйәтиндән гайыдан Нәби вә Чомәрд күчәнин ортасында йыхылыб галмыш Кулүстаны эвә көтирмишдиләр. Онлар әввәлчә Кулүстанын бу һала дүшмәсинин сәбәбини билмәмишдиләр, сонра һәр шей айдын олмушду. Кулүстанын әринә вә гайына нарыч этдийиндән мәлум олмушду ки, о нә гәдәр ялварыб-яхармышса да, әләмдар ондан әл чәкмәмиш, «вер мәним нәзирими, йохса, бу бешбармаг үрәйини парчалар!»—дәйә әләм ағачыны онун синәсинә басмышды. Кулүстан әләмсиз галыб нимдаш, гара калағайысыны башындан ачыб әләмдара вермишди. Әләмдар әтрафына бахыб молла һәйдәри көрмәмишди. Ону Исмайыл эвинә апармышды. Чомәрд, әләмдары ахтармыш, лакин тапмамышды. Әләмдар кечә адамлары юхуя верәндән сонра, Исмайылын атыны мишиб һара исә гачмышды.

Кулүстанын яһына кәлиб-кәдәнләр онун башына кәләннин сәбәбләрини мүхтәлиф изаһ этмишдиләр. Бәзиләри демшиди ки, Кулүстан горхусундан хәстәләниб, ону я Гызылчыгда сейид Мир Исмайылын яһына апармаг лазымдыр ки, ағзынын луғабындан Кулүстанын синәсинә сүртсүн, әлинин суюндан она ичиртсин; я да ки, Нахчывана Әсабүлкәф очағына апармаг лазымдыр ки, орада елди кимсәнин даша һәкк олунмуш шәкилләринә бахсын, ситг үрәкдән дуа әләсин, сонра да гаядан дамчы-дамчы сызан судан ичиб чана кәлсин. Һансы бир азара-бездара дүшән адам бу ики сәғә кетсә, тәзә анадан олмуш кими эвинә гайыдыр. Бәзиләри дә демшиди ки, Кулүстан нәзирли имиш, хәсислик әләйиб вермәйиб, аллаһын она гәзәби кечиб.

Кулүстанын гардашы Рүстәм Бабаевин Корусдан кәтирдийи тәчрүбәли һәким мүйәйән этмишди ки, арвадын габырғалары вә гәфәсә сүмүкләри зәдәләнишдир, она көрә дә нәфәсини чәкә билмир. Һәким лазым олан тибби ярдымы көстәрмиш, һәрдән кәлиб она баш чәкәчәйини вәд эдиб кетмишди. Чомәрдин хаһиши илә һәким, приставын дөйүб-дөйдүрдүйү, инди исә хәстә ятан Гиясә да бахмыш вә дәрман вермишди.

Күлүстанын хэстәлийи илә Шаһмәрданын һәбс әдилмәси Нәбинин вә Күлмәлинин аиләсиндә бөйүк мә'юслуга сәбәб олмушду.

Юсифлә Нөврәстә аналарынын янында отуруб көзләрини хәстәнин лампа ишығында даһа солғун көрүнән үзүндән чәкмирдиләр. Бир аздан Юсиф кедиб эвин бир күнчүндә салынмыш ятағына кирди. Күлүстан һәррәтдән додагларыны ялады, Нөврәстә анасынын боғазына шәрбәт төкдү.

Гыз кирпикләриндә киләләнен яшы силди вә көзүнү бир нөгтәйә зилләйиб дәрин фикрә кетди. Онун көңлүндә ики дәрд варды: анасынын хәстәләnmәси, ишанлысынын һәбс әдилмәси.

Нәби илә Чомәрд явашдан сөһбәт әдирдиләр. Бачысыны чох истәйән вә һәр күн онун янына кәлән Рүстәм даһа кәдәрли көрүнүрдү.

Күлүстан күчлә йорғаны синәсиндән кәнар әдәрәк:
— Боғулурам, башымы галдырын!—деди.

Рүстәм онун башыны әһмәлчә юхары галдырды. Нөврәстә бир ястыг да кәгириб анасынын башынын алтына гоюб деди:

— Сәни бу күнә саланын чийәри янсын. Әләм кәздирәнин гычы гырылайды, бизим кәндә кәлиб чыхмайдды!

Нәби гызына ачыгланды:

— Сарсаг-сарсаг данышма! Бу, гөзанын ишидир. Олачаға чарә йохдур.

Мүәллим дәриндән көксүнү өтүрдү. Үзүнү Чомәрдә тутуб деди:

— Мән дейәндә ки, моллалара, дәрвишләрә, сейидләрә, туғ кәздирәнләрә инанмайын, мәни динсиз адландырырлар. Мән дейәндә ки, ушағынызы мәктәбә гоюн, охуюб адам олсун, дар күндә әлиниздән япышсын, мәни руспәрәст адландырырлар. Мән дейәндә ки, гоңшунуз эрмәниләрә бахын, онлар һәр шейдә биздән көзүачыгдырлар, дейирләр, Рүстәм эрмәнипәрәстдир. Әлә бири езнәм Нәби, Лотунун бири бачымы бу һала салыб, бу да дейир, гөзанын ишидир.

Мүәллимин сөзү Нәбийә ачыг кәлди. О, пәрт һалда дилләнди:

— Рүстәм, сән көһнә базара тәзә нырх гоймаячаг-сан ки... Мәним ә'тигадым беләдир: һәр шей көзә көрүмәз танрынын ишидир.

— Әфидә, ә'тигад адамда яхшы шейдир,—дейә мүәллим дилләнди.—Амма адам дүшмәнини дә таныса, пис олмаз. Кәндлинин дүшмәни чәһаләтдир, авамлыгдыр.

Чомәрд сөһбәтә тарышды:

— Дүз дейирсән, Рүстәм. Чәһаләт халгын дүшмәнидир. Сәнин бу фикрия шәрикәм, амма демәдин көрөк бу дүшмәни нә чүр мәһв әтмәк олар.

— Мәним фикрим айдындыр, Чомәрд. Әлм, савад, тәрбийә йолула! һәр шейдән габаг бизим милләтә бу лазымдыр.

— Әкәр милләт өз балаларыны охутмаға имкан тапмырса, онда нә олсун?

— Нә олачаг, чәһаләт батаглыгында батыб галачаг.

Чомәрд башыны силкәләди:

— Рүстәм, әсл мәсәлә чәһаләти доғуран сәбәбләри арадан көтүрмәкдәдир! Намы үчүн маарифә, мэдәнийәтә йол ачаг лазымдыр. Халгы приставлары, стражникләрин шаллағындан гуртармаг лазымдыр...

Мүәллим Чомәрди башдан-аяға сүзәрәк деди:

— Билирәм, ингилаб истәйирсән. Амма ингилаб зоракылыгдыр. Зоракылыгла мэдәнийәт бир-биринә зиддир.

— Она көрә дә ингилабчыларә зидсән, эләми?—Чомәрд онун көзләринин ичинә бахды:—Әкәр гоһумун олмасайдым, бәлкә дә...

Мүәллим онун сөзүнү кәсиб деди:

— Мән сатғын олмамышам. һәр кәсин бир әгидәси вар. Мәним дә өз әгидәм вар. Бир заман инсанлар өз әйибләрини, гүсурларыны баша дүшәмәк, тутдуғлары пис әмәлдән әл чәкәчәкләр. Онда чәһаләт дә олмаячаг, надаилыг да... Кәндин дөвләтлиләри, һампалары маариф-мэдәнийәттин хейрини баша дүшсәләр, мәктәпләр ачдырсалар, йохсуллара көмәк эләсәләр, милләт тәрәгги эдәр.

Чомәрд күлүмсәйәрәк чаваб верди:

— Гачы Атакишилэр мөктөб ачмаг йох, өз дөвлөт-лөрүни артырмаг фикриндәдирләр. Сән исә доғрудан да хөялпөрөст адамсан. Элэ билирсән ки, ялвармагла донуз дарыдан чыхар. Гачы Атакиши торпағындан Гияса, Әмир дөвләтиндән сәини бу касыб езнән Нәбийә верәр? Алданырсан, әзизим. Бир савадлы адам кими халгын һалына һамыдан чох сән ямалысан. Милләт азад олмаса, ағ күнә чыхмаз. Онун хошбөхтлик уғрунда апардығы мұбаризәсинә гошулмаг сәини кими савадлы адамларын борчудур.

— Мән милләтимиңи гейдинә галырам, онун балаларыны охударам. Бундан алава, әлаһәзрәт императора әризә вермишәм ки, Шыршырда электрик стансиясы тикилмәйә сәрәичам версин. Һәлә чаваб алмамышам.

— Алмаячагсан да, Өзүн яхшы билирсән ки, паша өз башының һәшириндәдир. Билмир гәрб чәһәсиндә алманларла ворушсун, я Гафгаз чәһәсиндә түркләрлә. Һеч кәс онун ганлы тахт-тачыны көрмәк истәмир. Халг онун әлейһинә мұбаризә апарыр. Инди әсл һүнәр бу мұбаризәйә гошулуб халгы фәлакәтдән хиләс этмәкдир.

Мүәллим кинайә илә күлдү:

— Ай рәһмәтлийин оғлу, нә мұбаризә, мұбаризә дейирсән, ахы! Илдә бир дәфә суя кирмәйән савадсыз, авам кәндлинин мұбаризәсиндән нә чыхар?! Бир дә кимдир она бу йолда көмәк әләйән!

— Кәндлиләрин көмәйи вар. Әли габарлы фәһләләр! Онларын бирлийи дағы ериндән ойнадар!

— Мән сәини нәзәрдә тутдугун топ-түфәнк мұбаризәсинә йохам. О ки, галды фәһлә, онун да күчүнү көрдүк. 1905-чи илдә Петербургда фәһлә ингилаб әләди. Нәгичәси нә олду? Наһаг ерә ган төкүлдү, ингилаб мәғлуб олду, вәссалам!

— Доғрудур, ингилаб мәғлуб олду. Бунун сәбәбләри вар. Лакин фәһлә мәғлуб олмады. О, сүбүт этди ки, өз һүгугуна наил ола биләр, өзү дә, анчаг вә анчаг мұбаризә йолуыла...

Мүәллим өзүнү сахлая билмәйиб бәркдән күлдү. Чомәрд сөзүнә давам этди:

— Инди, мүәллим, сөзләримә күлдүрсән, амма бир заман дедикләримә тәсдиг әдәчәксән. Рүстәм, инди сәнин көмәклиийин лазымдыр, бизим сәсинизә сәс вермәйин лазымдыр!

— Мән сәнә мәсләһәт көрүрәм ки, башыны ашағы салыб чөрәйини газанасан. Өзүн дә әһтиятлы оласан, бу сакит кәнддә башын саламат олсун.

Чомәрд сәсини бир аз учалтды.

— Сакит кәнд! Мән о сакитлийи көрмүрәм. Приставын, стражникни шаллағы алтында бәдәни гапгара гаралмыш, инди йорган-дөшәйә дүшмүш Гиясын үрәйи сакитдирми? Наһагдан һәбс әдилән Шаһмөрданын ата-анасының үрәйи сакитдирми? Беләләри кәндләрдә йүзләрлә, минләрләдир.

— Мән дә кәндли оғлуям, Чомәрд! һамының фикрини, үрәйини билирәм. Онлар истәйир ки, гарыңлары дойсун, әйинләри тәзә палтар көрсүн. Онлар сәини ингилабыны фикирләшмирләр.

Нәби дилләнди:

— Әсл сөз Рүстәм дейәндир. Кәндлинин ил башына тахылы олса, папағыны көйә атар. Гылыч, галхаг көтүрүб дава әләмәк онун нәйинә көрәкдир.

Чомәрд:

— Икиниз дә сәһв әдирсиниз,—деди.—Кәндлинин баша салмаг лазымдыр ки, нийә Гачы Атакишинин вар-дөвләти һәддән ашыр, амма Гиясын тәкнәсиндә дары чады да йохдур.

— Онлар тәнбәлдирләр, ачиздирләр, Гачы Атакиши нейләсин?

— Йох, гардаш, йох! Онларын торпагы йохдур, өкүзү йохдур. Онлары ачиз әдән дә будур!

— Нә исә, бейинни бәрк долдурублар,—дейә Рүстәм дилләнди.—Мән сиясәтдән йох, синифдә дәрә дәмәкдән зөвг алырам.

Үзүнү Рүстәмә чевирән Күлүстанын инилтиси сәһбәти кәсди. Рүстәм, бачысының йоргандан байыра чыхан сағ алини өз әлине алараг, нәбзини йохлады, онун көзләринә бахыб деди:

— Фикир әләмә, бачы, яхшылашарсан. Сабаһ енә һәкимин далаңча адам көндөрәчәйәм.—Мүәллим Кү-

дустанын голуну йорганын алтына гоюб аяга галхды.—
Кечэниз хейирэ галсын!—дейэ гапыдан чыхды.

Нэби Нөврөстөйэ мұрачнот этди:

— Гызым, чырағы яндыр, кедэк аты емлэйөк!

Нөврөстө чыраг яндырыб атасилэ бэрабөр төвлэйө кетди.

Чомәрд фикир-хәял ичиндә иди. О, йохсул кәндли-
ләрин һампалара, дөвләтлиләрә вә чар мә'мурларына
гаршы мұбаризәсини тәшкил этмәк һаггында дүшүнүр-
дү. Шаһмәрданын азад олмасы үчүн йоллар ара-
йырды.

Суренин эвә кирмәси Чомәрди фикирдән айырды.
Сурен Күлүстанын һалыны сорушуб отурду. Сөһбәт
Шаһмәрдан һаггында башланды. Ону азад этдирмәк
бародә көтүр-гой этдиләр. Бу гәрара кәлдиләр ки,
Чомәрд приставын янына кедиб Шаһмәрданы замына
көтүрсүн, Сурен эвләринә кедәчәйини билдирди. Чо-
мәрд э'тираз этди. Мүәййән вахта гәдәр Шәкидә гал-
масыны мәсләһәт көрдү. Сурен гейд этди ки, бурада
галмағы шүбһә ярада биләр. О, үч күн әввәл бир кәнд-
линин архалыг тикдирмәк үчүн янына кәлдийини, она
чох шүбһәли бахдығыны сөйләди.

Байырда Бойнағын сәси эшидилди. Төвләдән чыхан
Нэби итә ачыгланды. Кимә һүрмәсини билмәк үчүн
Нөврөстө чырағы юхары галдырды. Нэби дарвазаны
ачыб байыра чыхдыгда, үч адамын даияндығыны көрдү.
Нөврөстә ишығы оиларын үзүнә салды.

— Әши, гонаг истәмирсән?—дейә бири сорушду.

— Ә, кимсиниз? Гаранлыгда көзүм сечмир.

— Аллаһ гонағыйыг, Нэби киши, горхма!—дейә енә
Һәмин екәпәр адам чаваб верди.

— Аллаһа да гурбан олум, гонағына да. Кәлин
ичәри!

Нөврөстә эвә кечди.

— Әми, бизә гонағлар кәлиб!—гыз эвин бир тәрә-
финә халча салмаға башлады.

— Кимдир кәлән?

— Үч кишидир.

Чомәрдлә Суренин үрәйинә шүбһә дамды, тез галх-

дылар. Һәр әһтимала гаршы сайыг олмаг мәгсәдилә,
Сурен кәләнләрин көзүнә көрүнмәмәлийди.

Чомәрд:

— Бу саат әвдән кетмәлисән. Сурен!—деди вә Нөв-
рөстә эшитмәсини дейә, гулағына пычылдады:—Әкәр
мәним башыма бир иш кәлсә, һаггында сөһбәт этди-
йимиз Ваһана хәбәр верәрсән, Бир дә, онунла мөһкәм
алагә сахларсан. Даянма, кет!

Сурен ани тәрәддүдән сонра, ян гапыдан яшадығы
вә ишләдийи дама кечди. Чомәрд Суренин бурда олду-
гуну сөйләмәмәйи Нөврөстөйә тапшырды.

Һеч бир шейдән хәбәри олмаян гыз фикирләширди:
«Нийә әмим Сурени кизләдир? Сурен нә пис иш көрүб-
ки...»

Нөврөстә йүкдән мütәккә чыхармагла мәшғул иди.
Чомәрд байыра чыхмаг истәркән, Нэби илә гонағлар
ичәри кирдиләр. Нэби ер көстәрди. Аяғы чарыглы го-
нағларын көзләри эви доланды. Онлардан бири Кү-
лүстаны көстәрәрәк сорушду:

— Бу кимдир?

— Әйиб олмасын, бизим арваддыр, нечә күндүр
хәстәдир,—дейә Нэби чаваб верди.

— Бәс, бу оғлан кимдир?—екәпәр адам Чомәрди
көстәрди.

— Гардашымдыр, Бақыдан кәлиб.

Һамысы отурдугдан сонра, екәпәр адам сөзә баш-
лады:

— Нэби, киши, нийә сорушмурсан ки, биз сәни һар-
дан таныйырыг? Кечә вахты бура нийә кәлмишик?

Нэби:

— Билирәм ки, аллаһ гонағысыныз,—деди.—Һәр
нәйә дә кәлмисиниз, хош кәлмисиниз. Өзүнүзү нишан
верәрсиниз, таныярыг.

Екәпәр дилләнди:

— Биз беләклийик Гаракилсәйә һәфтә базарына
кедирик. Бир адамын хаһиши илә сизә дөндүк. О да
мәним вә сәнини достун әнкәләвидли Арменақдыр. Дү-
нәи онлардайдыг. Сөһбәт заманы деди ки, мәним Шә-
кидә бир достум вар, ады Нәбидир. Дөнәрсиниз он-
лара, кечәни орда галарсыныз. Оғлум Сурен, достум

Нәбинин эвинә гонаг кедиб, она дейәрсиниз чыхыб кәлсин. Бир дә, башга сөз тапшырыб, Сурени чагырын, атасынын сөзләрини она дейим.

Дахили һәйәчан кечирән Нөврәстә дик атасынын үзүнә бахды. Чомәрд Нәбийә данышмаға имкан вермәйәрәк, деди:

— Сән кет, тоюгдан, хоруздан кәс, йәгин гонаглар ачдырлар.

Нәби байыра чыхды. Екәпәр адам үзүнү Чомәрдә тутуб сорушду:

— Бақьдан чохдан кәлмисән? Ораларда нә вар, нә йох?

— Элә бир шей йохдур,—дейә Чомәрд чаваб верди.

— Кәндләрә хәбәр чатыб ки, фәһләләр падшаһы истәмирләр.

— Мәним башым элә шейләрдән чыхмаз, мән фәһлә бабаям, падшаһла нә ишим вар.

Екәпәр адам алиннн үзүн бығларына чәкди.

— Арменақын оғлу көзүмә дәймир, ахы, о һардадыр бәс?—дейә Чомәрдин үзүнә бахды.

Чомәрд союгганлыгыла чаваб верди:

— Биздә элә адам йохдур.

— Йохдур? Бәс дүнән атасы деди ки, бир айдыр бурададыр...

— Адам ийнә дейилдир ки, бурда олсайды, көрәрдiniz.

Екәпәр адам күлүмсәди:

— Биз ийнә ахтармырыг, дәрзи Сурен Арменақович Погосяны сорушуруг.

— Сиз дәрзи Сурени сорушурсунуз? О, биздә иди, лап сизин габағынызча кетди.

— Һара?—Екәпәр көй көзләрини Чомәрдин ағзына дикди.

Чомәрд саймамазлыгыла чийинләрини атараг чаваб верди:

— Нә дейим, йәгин өз эвләринә.

Бош суал-чавабдан бир шей чыхмаячағыны гәт әдән екәпәр:

— Эвинизи ахтармалыйыг!—дейә аяға галхды.

Шүбһәләри доғрулмуш Чомәрд онун жандармә

идарәси ишчиси олдуғуну билиб, тәмкин вә союгганлыгыла сорушду:

— Нә үчүн ахтарысыныз?

— Орасыны биз билирик. Анчаг, бу барәдә һеч кимә, һеч ердә бир сөз демәйәчәксиниз. Йохса, ахыры...— О, тапанчасыны чыхарыб әлиндә һазыр тутду.—Һәр ери ахтарың!—дейә әмр этди. Жандарма нәфәрләри гаранлыг күнч-бучағлара, унлуғун ичинә бахдылар. Фәрмәшдән, йүкдән йорған-дөшәкләри эвин ортасына төкдүләр. Юсиф вә Нөврәстә горхудан титрәмәйә башладылар. Екәпәрин әмри илә жандармлардан бири байыра чыхды. О, саманлыгы, төвләни ахтарды. Мәгсәдинә наил ола билмәйән жандарма идарәси ишчиси, Нәбини, әлиндә кәсилмиш тоюг башы тутмуш һалда тапанча габағында кәтирди.

Нәби һейрәт ичиндә удғуна-удғуна сорушду:

— Сиз гонагсыныз, йохса?..

Екәпәр адам тапанчасыны онун үстүнә галдыраг, данышмасына имкан вермәди. Сәсини учалдараг деди:

— Икиниз дә әләһәзрәт императора ханисиниз! Онун әлейһинә данышан Сурен Погосяны кизләдибсиниз! Анчаг, биз ону көйә дә учса, ерә дә кирса, тапачагыг. Ерини дейин, йохса!..—тапанчаны Чомәрдә тушлады.

Чомәрд:

— Сиз чох тапанча ойнатмайын, чәнаб!—деди,— биз адам кизләдән дейилик.

— Биз сәнин дә нә юванын гушу олдуғуну биләчәйик,—дейә екәпәр адам ғышгырды...

Юсиф гачыб бучаға ғысылды. Нөврәстә ағламаға башлады. Күлүстан сәс-күйә көзләрини ачды. Әли тапанчалы адамлары көрдүкдә бәрк ғышгырды.

Он биринчи фәсил

Ноябрын союг күнләриндән бири иди. Зәиф күләк әсирди. Ашот вә Самвел һәрәси бир атын чиловундан япышыб төвләдән байыра чәкдиләр. Бағрат пилләләри чырылдада-чырылдада һәйәтә әнди. Нвардла Сирануни

да кэлдилэр. Баграт агыр-агыр ирэли ериди, боз атын чиловуну Ашотдан алыб деди:

— Биз кедирик, Ашот. Бөлкө мөһкөмө чох чөкди, Корусда юбанмалы олдуг. Эвдөн-эшикдөн мураят ол. Уста Ваһаны көтүр, отагларын пәнчэраларини яхшы-яхшы дүзэлтсин, навалар союуб.

— Баш үстө, ага,—дейэ Ашот үзөнкини басды.

Баграт екэ бэденини атын белинэ салды. Самвел көһөр үркэни минди. Ашот гомрал гочу Нвардын көмөйлө галдырыб Самвелин гучагына гойду. Баграт агзыны ачыб Ашота «кет Грикора де, кэлсин, вахт кечир» демэк истэйирди ки, Грикор тәркиндэ ири хурчун һэйгө кирди. Баграт она бахыб күлдү:

— Э, Грикор, башга атын йохдур, бу ябыны минми-сөн? Бу сәни йолда гояр... Ата да гыймырсан, ай мал-йемэз?..

Зарафатдан сынан Грикор деди:

— Ай Нвард бачы, эрин мөндөн нийэ эл чөкмир? Һәр ердә мәнэ саташыр. Балам, онун ки, малында мөним көзүм йохдур..

— Онун сөзүнэ фикир вермэ, Грикор киши,—дейэ Нвард күлүмсүндү.

— Нийэ мал-йемэз олурам? Бир гоч сән апарырсан, бир дэри яг, бир мотал пендир дэ мән, һагг-һесаба пурсаг, мөнимки сәникиндөн артыг олар.—О, элини шаппылты илэ хурчунун көзүнэ вурду.—Бундан сонра мәнэ мал-йемэз демэ! Бир дэ Алакөллөрдөн өтрү бүтүн мал-дөвләтими мөһкөмөйэ верән дейиләм ки! Һалэ билмирәм ери кими аягына кәсәчәкләр. Бөлкө, ниши шәкилиләр удачаглар. Баграт, дүзүнэ бахсан сәни достун екогарын приставдан, о ачкөз мөһкөмөдөн зәһләм гачыр. Элэ о галыб ки, кор диләнчи кими әлләрини ачыб пай истәсинләр. Бунларын әлиндән мал-дөвләт артырмаг олар?..

— О барәдә дүз дейирсән. Грикор. Нейләйәк, дүня белә гурулуб. Вермәсән, алмазсан, сән кәрәк онларын мөһүбүнү дүзәлдәсән, онлар да сәни.

— Онлар һеч олмасайдылар яхшы иди,—дейэ Грикор атынын башыны чевирди.—Сүр кедәк, бивахта галмаяг.

Сөһбәт кәсиди. Нвард Корусдан өзү үчүн диклабан мөкмә, Сирануш үчүн дизликлик вә гәнд-чай алмагы эринэ тапшырды. Һәр үчү атларыны тәрпәдиб һэйгөтдөн чыхдыглары заман, кәшиш Месроп кәлди. Әлини чибинэ салыб бир кағыз чыхартды:

— Баграт ага, эшитдим Коруса кедирсән, зәһмәт олмаса бу кағызы орада почта сал!—деди.

— Нә кағыздыр, һара йоллайырсан?

— Кәнчөйә, гобурната.

— Гобурната?—Баграт кағызы алыб тәәччүблә сорушду:—Олмая биздән шикәйәт эләйирсән, һә?—О, зарафатла күлдү.

— Язмышам, дөвләтчиләр эрмәни дилиндә мөктәб ачмага чалышмырлар. Гобурнатдан хаһиш эдирәм ки, мөним арзуму наместникә чатдырсын. Бизим кәндә эрмәни мөктәби ачмага ичазә версинләр.

Баграт бахыб-бахыб күлдү вә сонра чидди бир тәрздә деди:

— Мүсәлманлар дейәр ки, адам дәли оlanda молланын янына кедәр, молла дәли оlanda һара кетсин?

— Мән дәли дейиләм, Баграт ага, мән истэйирәм ки..

— Яхшы, яхшы!—дейэ Баграт онун сөзүнү кәсди.—Мән элэ билдирдим, приставын янында дедикләрини бир дэ тәкрар эләмәйчәкәсән. Мән торпаг мәсәләсиндән өтрү кедирәм,—дейэ кағызы Месропун үстүнә туллайыб атыны тәрпәтди.

Кәшиш донгулдана-донгулдана кетди.

Ана илэ гыз юхары мөртәбәйә галхдылар. Ашот үрәйиндә севинирди ки, яхшы олду Баграт ага илэ Самвел кетдиләр. Фүрсәт тапыб Сиранушла доюнча сөһбәт эдәрәм, ону элэ аларам. О, бу фикирлә Ваһанын янына йолланды.. Ваһан дүлкәрханада ишләйирди. О, Шәләкдән кәлмиш бир кәндлиә боюндуруг гайырырды. Йонулуш тахта үстүндә отуруб гәлян чәкән вә һөрдәнбир чырт атан чыдырпалтар, арыг кәндли дейирди:

— Уста Ваһан, пешә саһиб олмаг, кәндли олмагдан яхшыдыр. Сән мишарыпы ишләдиб һаггыаы алырсан. Һеч кәслә ишин йохдур. Амма кәндлиниң долана-

чагы ағырдыр. Торпаг, су үстүндө бир-биринин богазыны үзүр.

Ваһан ишдөн эл сахлайыб сорушду:

— Ким кимин богазыны үзүр?

— Өзүн билмирсэн? Күчлү күмсүзүн. Кимин голу зорлудурса, сөз дө онундур, су да, торпаг да. Элэ көтүрөк бизим кәндли мелик¹ Егишени. О күнү вуруб Вартанын башыны ярды. Нәйэ көрө? Вартан чешмәдән су айырыб картофа вердийи үчүн. Инди киши эвдө өлүмчүл ятыр.

— Бәс кәндлиләр нә дейрләр?

— Нә дейчәкләр? Кимин һүнәри-вар меликә сөз десни. Диванда да, дәрәдә дө онун сөзү кечир, ай уста!

— Дүз дейрсән. Бирдән о меликләрин торпагыны алыб йохсуллара версаләр, онда нә олар?

Мго бәркдән күлдү:

— Эши, сән дәрәдә балыг сөвдасы эләйрсән... Ким өз ериндән, торпагындан эл чөкәр. Дөвәнин гуйругу ерә дөйөндө биз торпаг, су үзү көрәрик...

— Өз хошуна һеч кәс торпагыны вермәз. Амма кәндлиләр истәсә бирләшиб аларлар. Күчлүнүн габагына күчлө чыхмаг лазымдыр, баша дүшдүн?

Мго фикрә кетди. Ваһан ишләмәйә башлады, мишарын сәси э'малатхананы көтүрдү. Мго ағзыны долдуруб Ваһана чаваб вермәк истәйирди ки, Ашот ичәри кирди.

Ваһан деди:

— Ашот, хош көрдүк! Нә вар, нә йох, енә нийә кәлмисән?

Ашот габаға ерийиб газ кими көрдәнини чөкди, Ваһанын янында дурду. Адәти үзрә алт додагыны ялады. Әлләрини белинә вуруб, деди:

— Дүняда чох ишләр вар, уста. Баграт аға, Самвел бир дө Грикор кетдиләр Коруса. Мәһкәмәдә торпаг ишләри вар. Эвдә мән галмышам. Баграт аға бүтүн ихтияры вериб мәнә. Нөкәр-найиб һамысы мәним алимдәдир. Элэ беш күнүн бәйлийи дө бәйликдир. О ки, галды башга ишләр, даһа нә дейим. Өзүн билир-

¹ Мелик—аға, мүлкөдар (армоничә).

сән, Сурен иткин дүшүб. Ахтарырлар, тапылмыр. Тапсалар, дәрисинә саман тәпәчәкләр.—О, әлини дөшүнә вурду:—Онун атасыны, бах, бу ләләшин яндырды. Чүнки...—сөзүнүн далысыны демәк үчүн, лап Ваһанын янына кәлди. Әйилиб онун гулагына пычылдамаг истәйирди ки: «Һәр ишим дүздүр, амма бирчә Сиравуш мәнни инчидир». Бирдән Мго өскүрдү. Ашот диксинди, гаранлыг күнчдә отуран Мгону көрдү.—Бу кимдир?—дейә тәрс-тәрс она бахды.

Ваһан деди:

— Мүштәридир, горхма, боюндуруг гайыртдыр. Сән нийә кәлмисән, Ашот, гуллуғунда олаг?

— Кәлмишәм сәни апарам, отагларыммызын чәрчиваләрини гайырасан, һавалар соююб.

— Әлимдә ишим вар, сабаһ кәләрәм.

— Һамысыны тулла кәнара! Баграт аға кәләнә кими, көрәк чәрчивәләр гайрылыб сазлансын. Йохса онун гәзәби тутанда көзү аягынын алтыны көрмүр.

Ашот бир гәдәр өзүнү тә'рифләдикдән, ерли-ерсиз сөзләр дедикдән сонра, Ваһана тез кәлмәсини тапшырыб кетди. О, гапыдан чыханда Ваһан башыны булайыб күлдү. Баягдан бәри сусуб, Ашотун дедикләринә гулаг асан Мго сорушду:

— Уста, бу кимдир?

— Багратын нөкәридир.

— Дейәсән бу да мәним кими бир аз башдан бошдур.

— Меликлик фикриндә оланларын һамысынын башы бошдур. Бу да ағасынын һесабына дөвләтләnmәк фикринә дүшүб.

Һәр икиси сусду. Ваһан ишинә давам этди. Боюндуругу йонуб һазырлады, дөшлүйү илә алынын тәрини силиб:

— Буюр, апар, Мго!—дейә боюндуругу дивара сөйкәди.

— Сағ ол, уста!—Мго әлини голтуг чибинә салыб бир кисә чыхартды. Бүзмәсини ачыб ичиндән күмүш он шаһылыг көтүрүб Ваһана узатды.—Ал, уста!

— Мән сәндән пул алмая да биләрәм, көрүрәм касыбсан.

— Йох, уста, зәһмәт чәкмисән, һаггындыр. Ахы, енә ишим дүшәчәк.

Ваһан пулу алды вә чидди бир тәрздә деди:

— Анчаг күчлү олмаг мәсәләсини унутма һа! Күч вә бирлик!..

Мго боюндуруға янашыб деди:

— Сән ярамы тәзәләдин, уста! Күчүм олсайды, өзүмә бир улағ алардым. Бу ағыр боюндуруғу чийнимдә апармаздым. Күчүм олсайды, өзүмә бир гарыш торпаг алардым. Көзүмү онун-бунун әлиһә дикмәздим.

— Сәнни һеч торпағын йохдур, Мго?

— Кәндлиләрни чохунун әкин ери йохдур. Нә билдим, һәйәттиң габағында бир-ики көрди дүзәлдиб, пәнчәр әкиб доланырлар. Мәни дә бу торпагсызлыг дәрди еддүрәчәк. Палтар-палазымы сатыб ики өкүз алмышам... Аллаһ ягы яғ үстүндән төкүр, ярманы яван гоюр. Гарын сүфрә дейил ки, һәр ердә ачасан. Бизим кәндли Аршагла шәрикли ишләйриқ. Дүзүнә бахсан, ер онундур, өкүзләр мәним. Чүт онундур, самы, самбагы, боюндуруғ мәним, әкирик, бичирик, аллаһ верәндән нә олса, яры бөлүрүк. Бах, беләчә өлмә-дирил доланырыг. О азығын да бир аты варды. Әлиндән алыб давая апардылар. Кәндни касыб-кусубу лап чана доюб, каһ салдат йығырлар, каһ ат йығырлар, каһ верки йығырлар, өзү дә дейирләр бу, падшаһын һөкмүдүр.

Ваһан онун кәдәрли көзләринә бахыб деди:

— Мән һәр шейи баша дүшүрәм. Дәрд чәкмә, ахыры яхшы олар.

Мгонун ярасы дешилди:

— Уста Ваһан, дәрд о заман адамын үрәиндән чыхар ки, бабат доланачағын ола. Торпағын ола, минмәйә атын ола, артыг демирәм, сүдүнү сағмага бир инәйни ола, влиң ахырына кими тахылын ола. Бугда, чөрәйини истәмирәм, элә тәкнәдә боллуча арпа, дары чадын ола!..

— Демәк, истәйирсән ки, адам кәрәк адам кими яшая, һә?

— Бәли!

Ваһан әлини онун чийнинә гоюб деди:

— Дарыхма, һәр шей дүзәләр. Сәнни кимиләрә көмәк әләйән яхшы бир адам вар.

Мго дәрһал сорушду:

— Кимдир о адам, уста?—О, көзүнү Ваһанның азына дикиб чаваб көзләди.

— О адам сәнни кими йохсулларың достудур.

— Аллаһ өмүр версин, һаралыдыр? Эрмәнидир, я мусурман?

— Нә эрмәнидир, нә мусурман, сән таныян адам дейил.

Мго күлүмсәди:

— Сәнникі лап тапмача олду.

— Тапмача дейил, доғрудан элә бир адам вар. Өзү дә русдур. Приставлары, стражникләри, йүзбашылары, сизи торпагсыз гоиялары көрмәк истәмир. Онун бичиричи досту фәһләләрлә кәндлиләрди.

— Сән өзүн о адамы көрмүсән?

— Китабларыны охумушам. Языр ки, торпаг кәрәк зәһмәткеш кәндлиләрни олсун. Өзү әкиб, бичәнин олсун.

Мго марагла деди:

— Әши, һеч олмаса о кишиниң адыны де билдим.

— Ады Лениндир.

— Ленин?

— Ленин! Бәли.

Мго илк дәфә эшитдийи бу ады дәнә-дәнә тәкрат әтди. Сонра:

— Яхшы, бу хейир иш һачан олачаг?—деди.

— Бу барәдә сонра әтрафлы данышарыг... Ону бил ки, элә адам вар. Адыны ядында сахла. Ленин бир заман сәнә торпаг да верәчәк, күч дә!

Ваһан Мгону гапыя кими өтүрдү.

— Сағ ол, уста, букүн мәнә бөйүк үмид вердин.

О, үрәиндә, «Ленин! Ленин!»—дейә-дейә кетди.

Күләк пәнчәрәләри шаггылтты илә тайбатай ачды. Кениш вә базәкли отағын бир күнчүндә отуруб шәк-лә бахараг, дәрин хәяла далан Сирануш диксинди.

Шәкли столун үстә гоюб тез аяға галхды, пәнчәрә-
ләрн өртдү, һәйәтә, күләкдән будаглары яй кими ачы-
лыб-бүкүлән вә ерә дәйиб галхан ағачлара бахды.
Шиддәтли күләйиң выйылтысына гулаг асды. Лакин
онун өз гәлбинин дәйүнтүсү уғулдааян күләкдән дә
шиддәтли иди. Санки беш дәгигәлийә айрылдығы ки-
чик бир шәкил ону чағырырды: «Сирануш, орада дур-
ма, кәл, ахы, сән мәнимлә сөһбәт эләмәк истәйирдин».
Сирануш кәлиб өз ериндә отурду. Шәкли столун үс-
түндән көтүрүб эввәл додагларына япышдырды...
Сонра эһмалча, додагларындан айырыб, көзүнүн гар-
шысына тутду. Екә чәкмәли, боз шинелли, боз папаг-
лы вә чийинидә түфәнк олан бу кәнч, нә гәдәр садә,
нә гәдәр вугарлы иди!

— Аһ, Сурен, Сурен! Мән сәни чанымдан артыг
севирәм! Инди хардасан, мәним әзизим?— дейә енә
шәклә бахды. Гызын гара, узун кирпикләриндә мир-
вари дәнәләрн керүндү. Тигрәк додагларындан бу сөз-
ләр ахыб кәлди: «Гәлбимн ата-анама ачыб дейимми?
Бичарәнин юрдуна-ювасына гайытмасы үчүн, она кө-
мәк этмәйи атамдан хәлиш эдимми? Ахы, атам прис-
тавда достдур. Сурени һәр баладан о хилас эдә би-
ләр». — О, чох дүшүндү. Лакин гә'и бир гәрара кәлә
билмәди. Гәлбинә тәсәлли верән, әлиндә тутдуғу шә-
кил олду. Ону яшыл гофтасынын алтында, үрәйинин
үстүндә кизләтди. Дәриндән бир аһ чәкиб, көзләрини
сакит отагда доландырды. Хәял вә дүшүнчәләрдән
йорғун башыны биләхтияр овучларына алыб, алыны
стола сөйкәди. О, Сурени, мин фикир-хәял ичиндә мәч-
һул ерләрдә ахтарырды...

Сирануш гапынын ачылдығыны һисс этмәди. Ашот
огру пишик кими явашча ичәри кириб гапыны эһмалча
өртдү. Аягларынын учунда юмшаг халчанын үстү илә
аддымлайыб, Сиранушун янына кәлди. Ашотун гәлби
һәм севинчдән, һәм һәйәчандан шиддәтлә дәйүнемәйә
башлады. «Сирануш, янындаям. Бирчә башыны гал-
дыр!»— демәк истәди, лакин динмәди. Енә гызын һә-
мишәки кими ачы чавабларындан горхду. Онун үрә-
йиндән нәләр кечмирди: «Каш бу отаг Сиранушла мә-
ним олайды! Каш, той күнүмүздә һамы бу отагда бизә

көзайдындыгы верәйди! Каш о, бирчә кәрә мәним
үзүмә күлүб, әзизим Ашот, дейәйди...».

Өз сәәдәтини хәялда ахтаран Ашот, Сиранушу өз
голлары арасына алыб сыхмаг, һеч олмаса, әсмәр
янағындан, гара көзләриндән бирчә дәфә өлмәк истә-
ди. Лакин фикриндән дашынды. Чүнки онун ирадәси
арзусундан зәиф иди. Дәриндән көкс өтүрүб Сиранушу
тәпәдән-дырнаға кими сүздү. Сонра, ерә чөкдү. Гызын
кәрдәниндән салланыб күллү халча үстүнә дүшмүш
йорғун, гоша һерүйүнүн учларыны ердән галдырды.
Чохдан һәсрәтини чөкдийи бу ипәк сачлары, әтирли
бәнәвшә дәстәси тәк гохлады, өлдү вә мин һәсрәтлә
синәсинә басды. О, дүняда һәлә һеч бир шейдән бу
гәдәр һәзз алмамшыды. Ашота элә кәлди ки, әкәр онун
синәси йүз ердән охланмыш олса иди яраларыны, инди
бағрына басдығы бу сачлар мәһәм кими сағалдарды.
Һөрүкләрин учуну кәлә-көтүр үзүнә сүртә-сүртә гейри-
ихтияри оларәг синәсиндән бу сөзләр голду:

— Сәнә гурбан олум, Сирануш!

Гыз диксиниб башыны галдырды. Ашоту көрчәк,
һейрәтдән көзләри алачаланды. Санки мә'сум гузуя
йыртычы бир чанавар һүчүм этмишди. О, тез аяға
галхды. Йорғун һөрүкләр корамал кими сийрилиб
Ашотун әлләриндән чыхды.

— Горхма, Сирануш, мәнәм!— дейә Ашот өзүнү
итирмиш һалда додағыны ялады.

— Дур бурадан кет!

— Аягларынын алтындан яхшы ер тапмамышам.
Сирануш!

— Дур кет, сәнә дейирам!

— Башымы кәс, гапымы төк, мәнә бир «һә» де,
Сирануш!

Сирануш гапыя тәрәф аддымлайыб анасыны ча-
ғырмаг истәди. Ашот довшан кими атылыб онун га-
бағына кечди. Гызын сары бафталы, узун туманынын
этәйиндән тутду. Сирануш гәзәблә туманынын этәйини
онун әлиндән чыхартды вә гапыя сары аддымлады.
Ашот онун далынча дизи-дизи сүрүнә-сүрүнә ялвар-
маға башлады. Гурумуш додагларыны бир даһа яла-
йыб:

— Өлдүр мени, Сирануш, өлдүр, чаным гуртарсын!—деди.

Сирануш ачы-ачы күлдү. Бу күлүш кинайали дө олса, Ашота үмид вә үрөк верди. О, чөлд аяга галды. Голларыны ачыб гызы гучагламаг истөркөн, Анаһид отага кирди. Бу көзлөнилмәз мәнзәрәни көрөн Анаһид тез байыра чыхды. Бүтүн дүнянын шүбһәләри элә бил ки, онун гәлбинә долду. Үзү хәчәләтдән лаләйә дөнмүш Сирануш Ашоту күчлә керн италәйиб, тез байыра атылды. Анаһид һәйәтә эндиий заман, Сирануш балкондан ону чагырды:

— Анаһид, нийә кедирсэн? Эвә гайыт, ай гыз!

Анаһид кернийә дөнүб бахмады, күскүн бир сәслә:

— Сағ ол, эвдә нә ишим вар!—деди вә аддымыны ейинләтди.

Сирануш онун далынча гачды.

Чох сөздән вә хаһишдән сонра Сирануш Анаһиди керн гайтарды.

Ашот дәрдини сөйләмәк үчүн бирбаш кешини Месропун янына кетмишди.

Анаһид илләрлә күсүлү адамлар кими Сиранушун үзүнә бахмадан вә өз пәртлийини кизләтмөдән:

— Һә, мәни нийә гайтардын, ай гыз?—деди,—мән ки, көрдүйүмү көрдүм...

— Сән һеч бир шей көрмәдин,—дейә Сирануш да сучлу адамлар кими башыны ашағы дикди вә даһа да пәртүб гызарды.

— Тәк отаг, Баграт ағаның гызы, бир дә нөкәр.. Нә эйби вар! Суренин чаны сағ олсун. Амма, һейиф сәнин вердийин сөзә, илгара!.. Арвад олду, киши олду, кәрәк сөзү бүтүн олсун.

Сирануш башыны юхары галдырды вә һәзин бир сәслә деди:

— Мән енә өз сөзүмү үстүндә дурмушам, Анаһид! Мәни һаһаг ерә данлама!

— Данламырам, ону дейирәм ки, бир әлдә ики гарпыз тутмаг олмаз.—Анаһид дәриндән бир аһ чәкиб аяга дурду.—Мән гычы гырылмыш кәлдим дейәм ки, Сирануш, көзүн айдын олсун, шад хәбәр кәтирмишәм. Каш һеч кәлмәйәйдим.

— Нечә? Шад хәбәр? Сурен кәлиб?—Сирануш дәли кими бирдән гышгырды.—Сурен кәлиб? Сән аллаһ, тез де!

Анаһид она эйри-эйри бахараг:

— Кәлиб, кәлмәйиб, даһа нәйинә лазымдыр?—деди.—Горхма, о, сизин ишинизә пәл вурмаячаг. Даһа сәнинки сәндә, бизимки биздә! Аллаһ һейир версин. Биз дә кәлиб тоюузда сьндырарыг...

Анаһидин бу кинайали сөзләри Сиранушун гәлбинә нәштәр кими батырды.

— Бәсдир, Анаһид, бәсдир! Ашот бизим нөкәри-миздир. Кизләтмирәм, сүмсүк ит кими мәним далымча кәзир. О һара, мән һара?!

— Әкәр она хошуи йохдурса, нийә эвиниздән говмурсан? Бәс сән билмирсэн ки, Сурени пристава шейтаглаян, эвдән-әшикдән дидәркин салан одур?!

— Билирәм. Амма горхурам ки, Сурени севдийими атама десни. Атам да мәни дөйсүн, өлдүрсүн.

— Бәс атан Ашота разыдыр?

— Йох, йох! Ону билсә, мән дә, Ашоту да тикә-тикә доғрар.

— Белә чыхыр ки, сән нә ярдан доурсан, нә дә әлдән гоюрсан?!

— Мән һәр шейи ачыб бах бунун өзүнә дейәчәйәм!—Сирануш гойнундакы шәкли чыхарыб йүз ил көрмәмиш кими һәсрәтлә бахды, дәриндән бир аһ чәкиб, ону енә додагларына япышдырды. Көзләри гаралды, ериндә сәндәләди. Анаһид онун һалынын бирдән дөйишдийини көрүб, тәшвишә дүшдү. Тез Сиранушу ерә отуртду. Чыраг кими янан янагларындан үзү ашағы юварланан дамчылар күмүшү иләр бурахды. Анаһид дәрин һейрәт вә шүбһә ичиндә галды. О, баяг дедикләринә инди пешман олду.

— Аглама, Сирануш! Сәнә нә олду, ай гыз?—Анаһид ағ чунасынын учуйла онун көз яшларыны сьлди.

Сирануш шәкли габарыг көксүнә бәрк-бәрк басыб, һәрәкәтсиз вә көзүюмуду узанмышды.

Он икинчи фәсил

Ашот ейин-ейин кәлиб гапынын ағзында дурду. Ичазәсиз ичәри кирмәйә чәсарәт әтмәди, Азачыг фикрләшди. Сонра бир нечә дәфә бәркдән өскүрдү. Неч кәс байыра чыхмады. Әлиндәки башы топпуз ағачла гапыны дөйдү, ичәридән сәс кәлмәди, фикрләшиб, әвә кирди. Тахтын үстүндә ятмыш кешини Месроп һөвләк ояныб:

— Кимсән?—деди:

— Мәнам, Ашотам. Бағышла, сәни оятдым, тертерчан¹.

Кешини галхыб көзләрини овуштурду, кәрнәшди вә әснәйә-әснәйә сорушду:

— Ашот, нә вар? Хейир ола? Орада нийә дурму-сан, яхына кәл!

— Лә'нәт шәрә!—Ашот әлиндәки ағачы, бағлы дәс-малы диварын дибинә гойду, кәлиб кешини габағын-да баш әйди. Кешини әлини узатды. Ашот онун узун бармағлы екә әлини гармалайыб бәрк-бәрк өпдү. Кешини онун үзүнә хач чәкиб ер көстәрди:

— Отур, Ашот, отур!—деди.

Ашот палаз үстүндә отурду.

— Де көрүм нийә кәлмисән?

Ашот башыны ашағы салды. Кешини онун утанды-рыны һиссә әдәрәк:

— Утанма, сыхылма, өвладым,—деди.—Мәтләбини ачыб сөйлә!

Ашот деди:

— Аллаһ сәни бизим үстүмүздән әксик әләмәсин. Сәнин янына кәрәк өзүм кәлмәйәйдим. Амма яхын адамым йохдур...

— Лап яхшы әләмисән, лап яхшы әләмисән. Үрәйиндәки мәтләбини өз дилинлә сөйләсән яхшыдыр. Де, көрүм нийә кәлмисән? Пис иш көрмәмисән ки? Әлиндән бир хата чыхмайыб ки?

— Хейр, әлимдән пислик кәлмәз. Мәни сәнин янына кәтирән үрәйимдәки дәрди.

¹ Тертер—кешини демәкдир (әрмәничә).

Месропун додағы гачды, лакин өзүнү чидди көс-тәрмәйә чалышараг:

— Сәнин кими чаван оғланын нә дәрди ола биләр?—деди.

— Үрәйим долудур, кәрәк бағышляясан. Сәнин янында утанмазлыг әдәчәйәм.—Ашот башыны ашағы салыб сусду. Сонра, чәсарәтләниб:—Мән руһани атамдан нийә кәрәк утанам,—деди,—белә, дәрдим Сирануш дәрдибир, Бағрат ағанын гызы Сирануш!

Кешини көй дамарлы әлини сағгалына чәкә-чәкә, башыны ағыр-ағыр тәрпәтди.

— Ым, ым, Сирануш! Нә олар!—О, мә'налы-мә'налы Ашоту сүздү:—Нә балая дүчар олдуғуну көзләриндән охуюрам,—деди.—Инанырам, гыза бәрк вурулму-сан...

Ашот үрәкләнди:

— Дәлийәм, диванәйәм. Мәнә әләч әлә, тертерчан!

— Мәним суалларыма чаваб вер. Ялан данышма. Мән дә китаба бахарам. Ефремверди¹ үрәйи пак олан бәндәләрин кечмишини, кәләчәйини дүзкүн көстәрир. Сән гызын өзүйлә данышмысанмы?

— Бәли, данышмышам. Сөзүнү ачыг демир, бир аз чәм-хәм әләйир. Хаһишим будур ки, зәһмәт чәкиб китаба бахасан, кәрәк гыз мәнә гисмәт олачагмы?

Кешини дуруб тахчадан гара мешин чилдди көһнә бир китаб кәтирди. Ашот азыг-азыг деди:

— Бахтым кәтирсә, яхшылығындан чыхачағам.

Кешини китабы һавада елләди, Ашотун үзүнә хач уәкиб деди:

— Мәним яныма кәлдийини кәрәк билмәсинләр.

— Архайын ол. Мән ағзы йыртыг адамлардан дөйиләм. Сөз өз арамызда галачаг.

Кешини, китабы ачыб, додаг алтында нә исә охумаға башлады. Ашот көзләрини онун ағзына дикди. Кешини башыны булады. Ашот онун үзүндә паразылыг ифадәси сәзди. Өзүнү сахлая билмәйиб сорушду:

— Ефремверди нә көстәрир?

— Мүгәддәс китаб көстәрир ки, сән бөйүк бир адам олачагсан, ат миниб, маузер бағлаячагсан!

¹ Ефремверди—дини китабдыр.

— Баша дүшмәдим, нә бағлаячагам?

— Маузер, ека гобурлу тапанча. Ат белиндә кәзә-чәксән. Китаб көстәрир ки, сән бир вахт гошун бөйүйү дә олачагсан.

— Мәни салдатлыға апармадылар, гошун бөйүйү олам, дедиләр: тәксән, һәм дә боюн көдәкдир. О ки, галды ата, Бағрат ағанын атлары мәним ихтиярымдадыр. Нә вахт истәсәм, минәрәм. Башына дөнүм, сән Сиранушдан де. О гыз мәнә гисмәт олачагмы?

Месроп көзүнү китабын сәһифәсиндә кәздириб тәәччүблә:

— Китаб гәрибә шейләр көстәрир,—деди.

Ашот гыса бойнуну узадыб китаба баха-баха сорушду:

— Нә дейир? Бахтым кәтириб? Сән аллаһ, тез диллә.

— Дейир гызын көзалтысы вар, Сәвдийи адам горхулу сәфәрләдир.

Ашот ону сөзүнү кәсиб севинчәк деди:

— Белә бу Ефремвердийә гурбан олум, дүз дейир. Көзалтысы Арменак оглу Сурендир. Өзүнү дә эвәшийиндән мән гачаг салмышам. Бағраткилдә пристава дедийим сөзләр ядында олар.

О вахтдан гачыб һардаса кизләниб. Иши фырыхдыр. Мүгәддәс китаб нә дейир, Сирануш мәнә гисмәт олачаг?

— Демир сәнә гисмәт олачаг, я она. Дейир, сән-яхшы иш көрмәисән.

— Нийә?

— Сурени шейтанламысан.

— Мән разы олмарам ки, о, падшаһымызын даһынча ява-ява данышсын. Көйдә аллаһ, ердә падшаһ!

Месроп гашгабағыны төкдү. Китабы тахчая гоюб гайытды. Ашотун габағында даяныб деди:

— Сән өзүи дә ява-ява данышырсан.

Пәрт олмуш Ашот көзләрини дөйә-дөйә деди:

— Нийә? Мән нә эламышәм?

— О да эрмәндир, сән дә. Кәрәк эрмәни бир-биринә гәһмәр чыхсын, һаян олсун! Башга милләтин аяғына вермәсин.

Ашот наразы һалда деди:

— Сәнә сөз гайтармаг аллаһ янында күнаһ эләмәкдир, ата! Амма дүзүнү дейим ки, һәр кимә гәһмәр чыхсам да, Суренә чыхмарам. О, мәним дүшмәнимдир. Севкилими әлимдән алмаг йстәйир.

Месроп һирсләнди:

— А гырышмал, сәнә гыз гәһәтдир? Адам да кәндисини, эрмәнисини бир гыза сатар?

— Элә мән дә эрмәнийәм дә...

— Онда кәрәк башга эрмәнинин аяғына даш дөймәйә разы олмаясан. Баша дүш нә дейирәм?..

Ашот башыны булады:

— Сиранушдан башга көзүмә һеч кәс көрүмүр. Чанымы, малымы, алачым олса, бу кәнди о гыза гурбан верәрәм. Бәлкә, зәһмәт чәкиб Бағрат ағая сөз ачасан? Дейәсэн, тәк оғландыр. Сығыныб танадынызын алтына, ону өзүнүздән айырмайын. Бир отаг верин Сиранушла яшасын.

— Сәнә доғру йолу Ефремверди көстәрди. Сән бөйүк адам олачагсан. О вахты көзлә. Онда гыз ялварыб сәнә кәләчәк. Мәсләһәтим будур.

Сөһбәт чох узанмады. Ашот аһ чәкәрәк сорушду:

— Дейирсән көзләйим?

— Көзлә. Шейтанчылыг эләмә. Сән оидан шикайәт эләсән, о да сәндән, икинизи дә тутуб басарлар газамата.

Иликләринә гәдәр милләтчи олан Месропун сөзләрини дәрк этмәйән Ашот, ағачыны көтүрүб кор-пешман кетди. Кешиш ону өтүрүб гайытды, диварын диндә, ичиндә юурта олан дәсмалы көтүрүб дейинди:

— Милли һиссәдән мәһрум олан вә эшти топуғуна вурмуш бу дәлинин пайы да, данышығы кими сарсагдыр. Мәнә беш-он юурта кәтириб...

О, юурталары гайтармаг вә Ашота абыр вермәк үчүн әлиндә дәсмал байыра чыхды.

Ашот чохдан кетмишди...

О күнүн сабаһы Ашот төвлә гапысы янындакы көтүк үстүндә отуруб хәлбирдә арпа арытлайырды. Әни

боюну басмыш Ашот боз көтүкдөн сечилмирди. О, чох гэмкин иди, кешиллэ данышыгындан сонра, фикри алт-үст олмушду. Багратын эвиндөн чыхыб кедэ билмирди. Неч олмаса, Сиранушу көрмөклэ тасамли тапырды.

Ашот эвдэ ишлэмөклэ берабар, Багратын тапырыгына көрө, көй халлы үркөйэ дэ гуллуг эдирди. Багратын чох севдийн көй халлы үркөйэ йончаны, күрүнкэни нарын дограйыб верэрди. О, ата верилэн арпаны һәмишэ дүйү кими тэмиз арытларды. Үркө хамламасын дейэ, арабир ону минер вэ һэйэтдэ кездирэрди. Халлы үркө дэ Ашота өйрәнмишди, ону севиндэн, еришиндөн таныйырды. Ат, Баграт агадан вэ Ашотдан башга, неч кими яхынына гоймурду. Она тэрэф габагдан кэлэн адамы гапыр, архадан кэлэни исэ тәпиклэйирди. Ашот ону миниб булаға сувармаға апаранда, үркө эллэрини галдырыр, аяглары үстдө ойнамаға башлайыр, һамы она тамаша эдирди. Ашот үрөйиндэ дейирди: «Гой чамаат көрсүн ки, мән Баграт агаһын севишли атыны минмишәм».

Ашот төвлэйэ кирди. Халлы үркө башыны яна чевириб бахды, гулагларыны шөклөйиб кишнәди. «А халлы, билирәм нийэ кишнәйирсэн, ачмысан»—дейэ Ашот саман пүфәсини, онун үстүндөн дэ арпаны ахура төкдү. Бир тэрэфдэ даяныб атын чейран дурушуна бахыб деди: «А халлы үркө, каш бу дүняда бир сән мәним олайды, бир дэ Сирануш. Сәни минәйдим, ону тәркимэ алыб кедәйдим яйлаға. Көрән дейәйди: «Бәхтәвәрин саз аты вар, көзәл арвады».

О өз-өзүнә данышан заман гапы ачылды. Ашот, «каш бу Сирануш олайды» дейэ гапы бахды.

Нвард эллэрини белинә вуруб, башыны вэ этли бәдәнини эсдирә-эсдирә ичәри кирди. Ашотун янына кәлиб деди:

— А кәдә, карсан, сәһәрдән чагырырам, нийэ эшитмирсэн?!

— Ханым, валлаһ, эшитмәмишәм, башым ата гарышыб.

— Ахмаг, төвләдө нийэ өлүб галмысан? Ахы одун

лазымдыр. Пәнчәрәләри дэ гайыртдырмадын, Баграт ага я нә чаваб верәчәксән?

— Мән устая демишдим, ханым, билмирәм нийә индийә кими кәлмәди. Йәгин башга кәндә кедиб.

— Яхшы, кет одун догра!

— Баш үстә, ханым!

— Гаһгабагыны нийә төкмүсән? Кәмин-задын батмайыб ки? Арменақын арвады мәнә дейир: «Нөкәри-низ Ашот оғлуму шейтанлады. Ушаг эвдән-эшикдән дидәркин дүшмүшдү, тәзәчә кәлиб чыхыб».

Ашот һәйәчан вэ тәәччүблэ сорушду:

— Нечә? Сурен кәлиб?

— Элә дейирләр. Кет өзүйлә көрүш, приставын янына апар. Пристава де ки, гәләт эләмишәм, шейтанламышам. Эйибдир, пислик эләмә, гоншудур.

— О көпәк оғлуну өзүм тутуб дивана верәрәм.

— Кәдә, дилини кәс, эйибдир!

— Ханым, сән билсэн ки, о нә ашын дузудур, белә демәзсән. Нә гәдәр мән бурдаям, гоймарам Баграт агаһын намусуна тохунсун.

— Бу нә сөздүр?—Нвард Ашота яхылашыб кәзләрини ичинә бахды.—Нә данышырсан, нечә намус?—Сирануш һәр шей билир.

Нвард фикрә кетди. Үрөйинә шүбһәләр долду.

— Сирануш нәй билир?—дейэ Ашотун үстүнә чығарды.

Ашот дилләнмәди. Нвард гызышды:

— Мәним гызымы арай чәкирсән? Ахмаг кәдә!

Ашот удгуна-удгуна деди:

— Ханым, Баграт агаһын чаны һаггы, мән билмәдийими данышмарам. Сирануш о ахмаға бәнд олуб.

Нвард өзүндән чыхды:

— Кири! Элә бирчә о галмышды! Халга ит һүрәр, бизә дэ чаггал. Баграт ага шаһла шилә емир ки, бығларым яға батар. О, гызыны Грикорун оғлуна вермади ки, атасы малйемәздир. Шәләкли Степаян көзәл-көйчәк мүаллим оғлуна вермәди ки, касыбдыр. Онун мин ердән истәйирләр. Инди бөйүрдән бир салдат чыхыб, дейир мән дэ варам! Буну эввәлдән билсәйдим, анасынын абыны төкәрдим.

Ашот додагларыны ялайыб күлө-күлө деди:

— Ай ханым, гыз көңлү тутдугу диланчийә шаһ де-
йиб кедәр. Ата-ананы да саймаз...

Нвард һирсләниб:

— Дилини кәс, эйбәчәр!—деди.—Мән гыз бөйүтмү-
шәм ки, итә, гурда кетсин? Бу сөзләри сән дүзәлдир-
сәи! Мәнин гызым айдан ары, күндән дурудур!

Нвардын сөзләри Ашота тохунду:

— Нечә илдә мөндән нә пислик көрмүсүнүз? Нә
ялан көрмүсүнүз? Мән сизин гапынызда нийә ишләйи-
рәм? Ахы, мән Сиранушу...—О, Сиранушу севдийини
сөйләмәк истәди, Лакин демәйә чәсарәт эләмәди. Өзү-
нү топлайыб үрәйиндәкени эйһамла баша салмаг үчүн
деди:—Ханым, Сирануш екалиб, верин кетсин. Амма
эләсинә верин ки, эвинизин ичиндә олсун. Касыбын
көзү дагыныг олмаз. Ишләйиб газанар, гызынызы сах-
лар.

Нвард гәйгәһәйлә күләрәк сорушду:

— Йохса, сәния дә тамаһын вар?

Ашот башыны ашағы салыб, бойнуну гашыды, языг-
языг деди:

— Нә дейим, валлаһ...

— Ала э, күл башына!—Нвард она бир гапаз вур-
ду. Сонра голундан япышыб бәрк италәди.

— Чых байыра, кет одун догра!

Эвин ортасындакы йогуи, гара дирәкдән асылмыш
чыраг түстүдәнирди. Анзиһид ийнәйлә пилтәни чәкиб
узатды, чырага нефт төкдү.

Дирәйин янында отуруб сөһбәт эдән ана, огул вә
гызын сифәти айдын көрүнмәйә башлады. Фикир-хәял-
дан боғулуб гаралмыш Араксн сүкуту позараг, даныш-
мага башлады.

— Неч билмирәм нә күнаһын саһибийик. Дедик,
оглумуз кәләр, голумуздан тутар, күзәранымыз яхшы-
лашар. Бу да белә чыхды.—О, үзүнү Суренә чевир-
ди.—Нийә дилтини динч гоймурдун, огул? Кәмидә оту-
руб, кәмичи илә дава эләмәк олмаз! Атадан, бабадан
ер үзү падшаһын олуб, чамаат да, онун рәһийәти. Бәй

дедийин нәдир, бәйнәмәдийин нәдир... Бала, көндә
һәрә бир сөз данышыр. Ахы, бизим тайфада ара га-
рышдыран олмайыб. Сән нийә белә олдун? Сәни ким
йолдән чыхарыб, огул?

Аракси сусду. Көзүнү нимдаш халынын күлүнә
зилләди, нә эдәчәйини билмирмиш кими халыны ди-
дишдирмәйә башлады. Оглуноу чох данламага, ағыр вә
ачы сөзләр демәйә ананын үрәйи кәлмәди.

Сурен анасынын вә бачысынын бөйүк гүссә чәкди-
йини билирди. О, чәһнәдән эвләринә гайыдыб кәлән-
дән бәри, бу аиләнин дәрди, гәми даһа да артмышды.
Буна көрә дә Сурен һәйчәһи кечирир, нараһат олур,
хәчәләт чәкирди. Анчаг кәләчәк, азад вә шәһ һәят ар-
зулары үрәйиндә баш галдыран һәр чүр һиссә галиб
кәлирди. Ганлы чәһнә һәятыны, Керасимовун союг,
рүтубәтли сәнкәрләрдә дедийи сөзләри хатырладыгча,
чар идарә-үсулуна гаршы олан нифрәти даһа да ар-
тырды.

Бәзи көндиләр элә сәни эдирдиләр ки, Сурен дәли
олмушдур. Она көрә дә падшаһ һаггында һәрзә-һәдән
данышыр, атасы онун учундан бәләя дүшүб, тез-тез
полис идарәсинә чагырырлар, огулунун ерини демәсини
тәләб эдирләр. Анасы, бачысы да эзәб-әзийһәт чәкир.

Сурен бәзән өзүнү мөзәммәт эдирди: «Нә үчүн
көндиләрини янында падшаһ һаггында данышдым?
Бизим Зәнкәзур көндиләри һәлә савадсыздырлар,
авамдырлар. Падшаһы ер үзүнүн аллаһы һесаб эдир-
ләр. Оилар Петербургда, Москвада, Бақыда кедән
мүбаризәләрдән, үсяилардан хәбәрсиздирләр».

Суренин эһтияссызлыгы кәңчлийиндән, ингилаби
ишдә тәчрүбәсизлийиндән ирәли кәлирди. Лакин мү-
һарибәйә, падшаһа гаршы гәлбиндә дәрин нифрәт бәс-
ләйән бу салдатын кәләчәйә инамы, мүбаризә эшти
чох гүввәтли иди. О, дүшүнүрдү: «Мән тәк дейиләм.
Чомәрд, Ваһан, Шаһмәрдан мәним әмәл йолдашла-
рымдыр. Шүбһәсиз, көндләрдә танымадығым вә һәлә
өз гүввәсини көстәрә билмәйән бир чох ингилаб сал-
датлары вар. Әсл мәсәлә онлары тапмаг, онларла бир-
ләшәрәк, бу көһнә дүняны девирмәкдир».

Аракси кәдәрән ағырлашмыш башыны яваш-яваш галдырыб деди:

— Дүнән Баграт агакилә кетмишдим. Ага эвдә йохду, Нвард бачы илә данышдым. Ялвардым ки, сәнин барәндә әринә десин. О да приставдан хаһиш эләсин, сәнин күнаһындан кечсинләр.

Араксини кәзләри долду. Баягдан динмәз отуран Анаһид дилләнди:

— Ана, ағлайыб Суренин үрәйини сыхма!

Сурен деди:

— Баграткилә наһаг кетмисән, ана! Онлардан кар ашмаз.

— Нийә ашмыр. Дүнянын қилиди, ачары Баграт ағанын әлиндәдир.

— Ит итин аяғыны басдамаз. Анаһид, мәним чарыгларымы бура вер!

— Бу вахт һара кедирсән?—дейә Анаһид бикеф-бикеф сорушду.

— Өзүм билирәм!

Анаһид галхыб кетди.

Аракси өз гүссәсини боға билмәди:

— Йох, бала!—деди,—сәни бир дә көзүмдән кәнар гоймарам, үрәйини парчалама! Атаны кәзлә, бәлкә букүн кәлди.

— Нараһат олма, ана, тез гайыдачағам. Кәндлә галсам, сизин үчүн пис олар. Ашот кими шейтанлар һәлә өлмәйиб.

Аракси юмшалды, бир сөз демәди. Сурен чомағыны әлине алды, әскәрликдән кәләндә анасына вердийи тапанчасыны истәди.

— Оғул, хата чыхарарсан,—дейә Аракси тапанчаны вермәк истәмәди.

— Өзүмү гуртдан, гушдан горумаг үчүн мәнә лазымдыр, кәтир!

Аракси кәдиб төвләдә пәрдиләрин арасында кизләтдийи тапанчаны кәтирди. Сурен ону йохлады. Ичиндә беш патрон варды. О, тапанчаны пенчәйини голтуг чибинә гоюб, анасына, бачысына күлә-күлә деди:

— Саламат галын, мән кедирәм!

— Сән енә Нәби кирвәкилдә олачагсан? Аллаһ она өмүр версин, сәни эвиндә сахлайыр.

Сурен анасына чаваб вермәди.

Анаһид деди:

— Кет, өзүнү кәзлә, амма тез гайыт. Сирануш биздән дә бетәр дарыхыр.

Анаһид гардашынын үзүндән өпдү. Аракси аһ чәкиб голларыны оғлуну бойнуна долады. Кәз яшлары ону боғдугундан сөз дейә билмәди. Сурен анасынын нәмли кәзләриндән, арыг янагларындан өпдү. О, һис этди ки, анадан айрылмаг нә гәдәр чәтин вә әзаблыдыр.

— Саламат галын, фикир эләмәйин!—дейә Сурен бир күн галдыгы доғама эвинин йохсуд бучагларына нәзәр салыб гапыдан чыхды.

— Яхшы йол, бала!—Аракси онун далынча су атды.

Байырда эил гаранлыгды. Гар яғыр, күләк әсирди. Гыш кечәсиндә, күләйин уғултусундан башга һеч нә эшидилмирди. Элә бил кәнд өлүм юхусуна кетмишди. Анаһид әлиндә чыраг габагда кәдиб, Суренин йолуну ишыгландырырды. Дарвазая чатанда:

— Гайыдын!—дейә, Сурен аяғыны дарвазадан чәлә гойдуғу заман гаршысында бир адам көрүндү. О, сәсини учадан чыхармаға горхурмуш кими пычылдады:

— Мән сизә кәлирәм.

Анаһид ону таныыб деди:

— Сирануш, ичәри кәл! Сурен, гайыт!

Дәрду дә эвә кәлди. Олар ичәри кирән кими бир гаралты кәлиб дарвазанын далында даянды.

Сиранушун сифәти гар кими ағармышды. Бәдәни ярпаг кими әсирди. О, тәйшүйә-тәйшүйә:

— Анаһидлә ишим вар,—деди.

— Яхшы эләмисән, гызым. Бәс нийә тәйшүйәрсән? Сәни говуб эләйән олмайыб?

— Йох, хала, бир аз ейин кәлмишәм.

— Отур, Сирануш,—дейә Анаһид шалы онун чийиндән кәтүрдү, гарыны сиккиб, енә чийиннә салды.

Һамысы отурду. Аракси сөзә башлады:

— Дүнән сизә кәлмишдим. Баграт ағаны көрмәдим. Она сөзүм вар, кәлмәйиб ки?

— Хейр!

— Атан кәндии сөзү кечән адамларындыр. Суренә алач эләсин. Үзә чыхартсын, гызым.

Сурен аясынын нийә ишарә этдийини баша дүшүб, көзүнү агартды. Аракси эһәмийәт вермәйиб давам этди:

— Бу сәнин үчүн дә яхшы олар, Сирануш!

Ана оғлундан өтрү һәр кәсә ағыз ачмаға, ялвармаға һазыр иди. Она элә кәлирди ки, Сиранушун мәнһәбәти бу ишдә бөйүк рол ойнай биләр. О, Сурени севдийини атасына дейәрсә, Бағрат гызынын хаҗири үчүн бу ишә әнчам чәкәр.

— Ана, бу сөзләрин ери дейил ахы,—дейә Сурен ачығланды.

— Сөзүмү кәсмә, бала, Сирануш атасына дил етирсә, нә олар ки...

— Баш үстә, Аракси хала, атам Коруса кеҗиб, кәләр, дейәрәм.

Аракси Сиранушун сөзүндән үрәкләнди.

— Де, башына дөнүм, Сирануш! Де оғлуму бу эзаб-әзийәтдән гуртарсын.

— Ана, сәнинлә ишим вар,—дейә Анаһид Араксини байыра чыхартды.

Сирануш көзләрини юхары галдырыб Сурени башдан-аяға сүздү:

— Эшитдим кеҗирсән, сәни көрмәйә кәлдим. Анчаг белә тез нийә?

— Сәбәби мә'лумдур...

— Мән атама ялварачағам, сәни гуртарсын, даһа даға-даша дүшмәйәсән.

— Наһаг ерә зәһмәт чәкиб өзүнү пис эләмә! Бағрат аға илә мәнимки тутмаз. О, приставы, стражники, мәнә сатмаз. Әкәр билсә ки, кәндәйәм, өзү тутуб газамата көндәрәр.

— Атам һаггында нийә белә данышырсан, Сурен?

— Мән Бағрат ағаларын, Грикорларын әлиндән гачғын олмушам. Мәним яшамағым онлара зиян кәтирәр. Сән нараһат олма.

— Нийә мәнимлә белә союг данышырсан, Сурен?—

Сирануш Суренин түк басмыш үзүнә бир дә дигтәтлә бахыб, башыны ашағы дикди.

— Мән ону демәк истәйирәм ки, сәнин кими дөвләтли гызы бизим йохсул комада яшай билмәз. Сән өзүн истәсэн дә, атаң-анан разы олмаз. Башыны юхары галдыр, сөзүмү яхшы эшит, Сирануш. Өз тай-тушларын сәнә лаг әләйиб дейәр ки, Бағрат ағанын гызы бир салдата кетди.

Сирануш дилләнди:

— Сән бу сөзү нийә инди дейирсән?

— Нә исә, мән кеҗирәм, нә вахт гайыдачағам, мә'лум дейил, бәлкә дә ерим газамат олачаг, кәндән, сәндән тамам узағлашаҗағам...

— Элә данышма, Сурен!—Сирануш сөзүнүн даһыны дейә билмәди, көз яшлары ону боғду. Сонра чийин атыла-атыла әлава этди:—Сән мәни горхутма, Сурен!—О, бир ан дүшүнүб деди.—Мән сәнин йолуну яхышлашдырмағ истәйирәм. Әлини бура вер,—дейә Суренин әлиндән тутду, лакин уганды. Янағларына бир гызарты кәлди. Һәр икисини нәзәрләри бир-биринә дикилди. Икиси дә сусду. Онлар индийә кими бир-биринә бу гәдәр һәрарәтли, бу гәдәр аловлу бахмамшыдылар.

— Бу нәдир?—дейә Сурен әлини кәнара чәкди. Овчунун ичиндә бир нечә гызыл варды.

— Бу нә үчүндүр, Сирануш?

— Йолуну яхышлашдырмағ үчүндүр.—Онун нәм-ләнмиш кирпикләри гурумамшыдыса да, үзү баһар чигәйи кими күлүрдү. Сирануша элә кәлирди ки, бу гызыллар Сурени гуртарамағ, мәнһәбәтләри һичран көрмәйәчәкдир.

— Ахы, Сирануш...

Гыз онун сөзүнү кәсәрәк дилләнди:

— Неч фикир әләмә, кимә истәйирсән вер, өзүнү гуртар. Нә гәдәр лазым олса, енә верәрәм.

Сурен фикрә кетди. Сиранушун бу һәрәкәтини өзү үчүн тәһгир санды.

— Йох, алмарам,—деди.

— Сән мәни иңчидирсән, Сурен...

— Сән дә мәни тәһгир әдирсән, Сирануш...—Сәһ-бәти дәйишдирмәк мәгсәдилә:—Амма чох чәсарәтли

тызсан,—деди.—Кечәнин бу вахтында яд эвә кәлми- сән. Бәс нечә гайыдыб кедәчәксән?

— Сирануш күскүи һалда чаваб верди:

— Халамкилә кедәчәйәм, эвләри яхындадыр.

— Сәни күдән йохдур ки?

Бу сөз ох кими Сиранушун гәлбинә санчылды. Она әлә кәлди ки, Сурен Ашота ишарә эдир.

Сирануш:

— Мән нә гәдәр бәдбәхтәм, Сурен!—деди. Яшаран көзләрини, үзүнү элилә тутуб, башыны ашағы салды. Чийинләри галхыб, энди... Мә'насы дәрин вә бакир бир мәһәббәт олан көз яшлары һәр ики гәлби сарсытды...

Онлар сусдуглары заман Анаһидлә Аракси кәлди. Сурен кетмәк үчүн аяға галхды.

...Аракси илә Анаһид Сурени өтүрмәк истәдиләр. Баягдан бәри даяныб көзүнү ганыя дикмиш Ашот ад- дым вә данышыг сәсләрини эшитди. Өзүнү кәстәрмә- мәк үчүн сөйүд ағачынын алтына чәкилди. Нәфәснини ичинә чәкиб, һәрәкәтсиз даянды. Сурен гапыдан чых- ды. Анасы, бачысы эвә дөндү. Ашот тәрәддүд ичиндә фикирләшди: «Суренин далынча кедим, йохса, Сира- нушу көрүм вә кедиб Нварда дейим ки: «Кет, тызыны Арменакын эвиндән кәтир». Ашот бу фикирдән дашыя- ды. Суренин далынча аддымлады...

Сурен кәндән араланыб почт йолуна дүшмүшдү. Һәр ян гарды. Әтраф сакитликди. О, еридикчә, гар аягынын алтында хар-хар харылдайырды. Сурен, Шаһмәрданы нечә хилас эдәчәйи һаггында дүшүнүрдү.

Гара япынчыя бүрүнүб, сачаглы папагыны көзүнүн үстүнә басмыш бир адам онун габагына чыхды. Назик бир сәслә сорушду:

— Гардаш, Әнкаләвидә чох галыб?

— Дәнкәни бурулан кими, кәндлир.

— Сағ ол, гардаш, бу ерләрә набәләдәм, мәнә мәс- ләһәт вер.

Сурен даянды. Һәр икиси үз-үзә дурду. Сурен сорушду:

— Нә мәсләһәт истәйирсән, һардан кәлирсән?

Япынчылы әввәлкиндән дә чыр сәслә деди:

— Гәрибәм, кәнддә бир кечәлийә мәни гонаг сах- лаян олармы?

— Нийә олмур. Кәндин бәри тәрәфиндә тәк эв вар, габагында да сөйүд ағачлары. Кедәрсән ора, сәни го- наг сахларлар.

— Аллаһ көмәйин олсун, гардаш. Тәнбәкидән-зад- дан нәйин вар, бир гәлян долдураг? Мәним тәнбәким варды, гуртарыб.—О, элини япынчысынын алтындам чибинә салды.

— Мән чәкән дейиләм, а киши!

— Чәкән дейилсән? Бах, бурдан да узаға кедән дейилсән, көпәк оғлу!—дейә кәсмә йолла кәлиб Суре- нин габагына чыхан Ашот гәмәни чыхарыб она эндир- ди. Гәмә Суренин шал пенчәйини дешди, анчаг әтинә кечмәди.

Сурен Ашоту таныды. Кери чәкилиб, күчү кәлдик- чә онун кәлләсинә бир чомаг илишдирди. Ашот сәндә- ләди, кәсилмиш будаг кими ерә дүшдү, галхмаг истә- ди, бачармады. Сурен онун гәмәсини алыб, башынын үстүнү кәсди. Өлүм, бүтүн дәһшәтилә Ашотун көзүнүн габагында дурду. О, дүшүнүрдү: «Каш бирчә дәгигә яшайдым».

— Гәләт эләмишәм, Сурен! Мәни өлдүрмә!—дейә Ашот ялвармаға башлады.—Ахы бир кәндлийик, йол- даш олмушуг...

Сурен:

— Мән әлими ит ганына батырмарам,—деди,—на- мәрд! Дур кет, Бағрат ағая, дәли-диванәси олдуғун гызына «икидлийиндән» даныш. Мәни пристава бир дә шейтанла. Анчаг бил ки, севән адамын синәсиндә аслан үрәйи олмалыдыр.

Сурен гәмәни кәнара туллады, араланыб Гара- килсәйә тәрәф йолланды. Дири галдыгына севинән Ашот элини башында кәздирди. Исти вә япышган ки- ми бир шей һисс әтди. Бу, онун бармагларыны бояяп өз ганы иди.

Он үчүнчү фәсил

Күлүстанын өлүм хәбәрини эшидән кәндлиләр сә- һәр тездән Нәбинин эвинә топлашмышды. Арвадлар

гара дамда аглашыр, кишиләрсә о бири эвдә данышырдылар. Гияс башыны ашағы салыб Күлүстанын өлүмүнә, онун етим галмыш балаларынын вәзийәтинә ағлайырды. Гияс Чомәрдин она көмәк этмәсини хатырлайыб дүшүнүрдү: «Бәс бу аиләйә мән нә илә көмәк эдим...»

Күлмәли яныны баса-баса кәлди, салам вериб даянды. Молла һейдәрин учадан фатиһә вермәси Гиясы фикирдән айырды.

— Ә, Гияс, көзүнүн яшыны ахытма, кишиһә янында ер вер,— дейә Әһмәд Күлмәлиһә мурачиәт этди:

— Кеч отур.

Гияс бучаға сыхылыб Күлмәлиһә ер эләди. Сөһбәт енидән башланды.

Аббасәли ериндән галхыб мүәллимә янашды, онун гулағына деди:

— Һачы Атакишинин гонағы вар иди, кәлә билмәди. Яса кәләһләри йола салмаг үчүн бир гоюн айырыб, адам көндөр кәтирсин.

— Һәр шеймиз вар,— дейиб, мүәллим эвә кирди. Аббасәли ериндә отурду. Әһмәд явашча сорушду:

— Разы олду? Кәрәк Фәрманы да кәтирәйдик. Ашнамын иши яхшы кәтирди. Гызын атасы Дарабасда, эмиси Корусда, нишанлысы үзү о яна—газамата кетди, анасы да үзү бу яна—ағзы ачылмаза. Инди дәрә хәлвәт, түлкү бәй...

Аббасәли үзүнү она тәрәф чевириб гулағына пычылдады:

— Яваш даныш, ә,— деди,— богазыны кавананла денимәйибләр ки... Кәрәк дайысыны йола кәтирәк. Мән гоюн мәсаләсини гәсдән дедим.

— Баша дүшүрәм. Һачынын дәрди-азары гуртарыб ки, гоюн версин. Айынын мин оюну вар, о да бир армудун башында.— О, ерсиз иришиди. Аббасәли Әһмәдин яныны басыб деди:

— Адамсан, бизи биабыр эләмә, ағзыны юм.

Әһмәд енә пычылты илә деди:

— Гәбристанлыгда мин өлү вар, бири дә олсун Күлүстан гары... Сән ондан даныш ки...

Ичәридән аглашма сәси кәлди. Аббасәли Әһмә-

дин сөзүнүн далыны эшидә билмәди. Кәндә яныглы ағламасы вә ағы демәси илә мөшһур олан Килә, ағлая ағлая дейирди:

Бу дағлар улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар,
Бурда бир гәриб өлүш,
Көй кишнәр, булут ағлар.

Нөврәстә сакит олмурду, кәһ мейити гучаглайыб өлүр, кәһ сачларыны йолуб үз-көзүнү чырыр, дәһшәт-ли шивән гопарырды. Арвадлар ону сакит этмәйә чалышырдыларса да, гыз киримирди.

Нифти бу вахт кәлиб гәбрин һазыр олдуğunu билдирди.

Адамлар ерләриндән галхдылар. Кишиләрдән бир нечәси чәназәйә яхынлашды. Гияс өзүнү габаға вериб, табутдан янышмаг истәди.

— Сән хәстәсән, Гияс,— дейә Нифти она мане олду.

— Атам, әмим бурда йохдур, анамы басдырмаға гоймарам!— Нөврәстә өзүнү мейитин үстә сәриб, фәр-ядла тышгырды:

— Аһ, о әләмдарын чийәри янсын!

Молла һейдәр тәсбәһини чевирә-чевирә деди:

— Аси-кифир олма, гызым, өлүм гәзанын ишидир, нә эләмәк олар? Күлүстан инди баги дүнянын гонағыдыр. Гонағы йолдан сахламаг олмаз. Я аллах! Көтүрүн!

Адамлар мейити галдырыб табута гоймаг истәркән, Нөврәстә бәркдән тышгырыб Киләнин голлары арасына дүшдү. Әһмәд адамлары яра-яра кечиб Нөврәстәнин голундан янышараг деди:

— Анам, галх аяға! Бачым, галх аяға, өзүнү өлдүрмә!

Онун һәрәкәтинә һамынын ачыгы тутду.

— Арвадларын ичинә сохулма, һәясыз!— дейә Килә ону кери итәләди.

Мейити һәйәтә чыхартдылар.

Һава бәрк союмушду. Гонагкөрмәз дағындан галхан күләк кәндин күчәләриндә ат чапыр, уғулдайырды.

Гар арамсыз яғырды. Табутун бир тәрәфини чийиннә алмыш Нифти үрәйиндә дейрди: «Бу ғыш касыбларын ғышы дейли. Тахылым йох, отум, саманым йох. Анләми, үч-дөрд малымы ғышдан нечә чыхарачагам».

Табутдан япышмыш мүүллим, онула гоша аддым-лаян бачысы оғлу Юсифин үзүнә, янагларында донмуш көз яшына бахыб, дәриндән көксүнү өтүрдү.

Гарлы вә дашлы йолда аягы бүдрәйиб йыхылан Гиясы галдырдылар. Ону гәбристанлыга кетмәйә гоймадылар.

Адамлаза гарышмайыб кәнарда кедән Әһмәллә Аббасәли хысын-хысын данышырды. Әһмәд дейрди:

— Аббасәли, чанына анд олсун, Нөврәстә халис гуйругдур! Бәхтәвәр Фәрманын башына.

— Гуйруг олдуғуну һардан билирсән?

— Биләйиндән, голундан тутанда көрдүм, залымын баласында сүмүк йохдур..

— Сән ямаи шоржөзмүшсән, а динсиз!

— Адын һаггы, Аббасәли, мән Фәрманын хәтри үчүн онун голундан япышдым, йохса мәним һарамла ишим алмаз, дедим, көрүм Фәрман аға башыны юмшаг ястыг үстә гоячаг, я гуру тахта үстә..

Аббасәли она янакы баһараг деди:

— Сәнә нә вар, а һарамзада?

— Дост малы яхшы олса, дост үчүн дә яхшы олар..

— Аллах сәнә лә'нәт әләсин, зарафатындан әл чәк, мәни күлдүрәрсән!—Аббасәли сөзү дәйишдирмәк мәгсәдилә учадан:—Һамы карваныны бу дүнядан сүрәчәк, амма ғыш күнү өлмәк зүлмдүр,—деди.

Узагдан бир адам көрүндү. Дарабасдан гайыдан Нәби чамаатын янына кәлди. Нөврәстә ону көрән ки ми гәһәрләннib ғышгырды:

— Һарадасан, ата?!

— Әвими йыхан арвад, бичарә Күлүстан!—дейә Нәби әлини көзүнүн үстүнә гоюб һөнкүрдү..

Он дөрдүнчү фәсил

Пристав һирсиня соютмаг үчүн кабинетиндә варкәл әдирди. О, әлләрини печдә ғыздырдыгдан сонра бөйүк язы столунун далына кечди. Иш говлуғуну көтүрүб

вәрәгләди. Кағызлардан бирини үрәйиндә охуюб дустарың үзүнә бахды. Приставын көй әсәби көзләриндә санки илдырым чахырды.

— Дустаг Намазов, ахырынчы дөфә сорушурам: инәк оғурламысанмы? Алдығымыз мә'лумата көрә сән Бақыда мәшһур оғру олмусан. Кәндә кәләндән дә ишин-пешән һейван оғурламагдыр.

— Сиз икинчи дөфәдир мәни данышдырырсыныз, чәнаб пристав. Енә дейирәм: мән оғру дейиләм. Сизә дүзкүн мә'лумат вермәйибләр. Инәйи Гаракилә база-рындан алмышам.

— Кимдән?

— Бир кәндлидән.

— Ялан дейирсән! Инәк сәнни әвиндән чыхмышдыр.

Пристав столун үстүндәки балача әнки чалды. Гапынын далында дуран стражник ичәри кирди. Пристав деди:

— Кет о бири адамлары яныма чағыр, анчаг тәктәк. Чәнаб Шадлинскийә дә де, кәлсин! Әввәлчә о чаван оғланы бурахарсан!

Стражник әлини кичкаһына галдырды, сол дабаны үстә дөнүб чыхды. Пристав сөзүнә давам этди:

— Нә үчүн күнаһыны бойнуна алыб, чәзаны йүнкүләшдирмәк истәмирсән? Өзүнә язығын кәлсин. Өмрүн узуну Сибирдә чүрүйәчәйини дүшүн.

— Кимин Сибирә сүркүн әдиләчәйини мүйәйән әдин, чәнаб пристав,—дейә Шаһмәрдан тәмкинлә чаваб верди.

Пристав әлини стола дөйәрәк:

— Сус, оғру!—дейә бәркдән ғышгырды. Өзүнү сах-лая билмәйиб, Шаһмәрданын үзүнә далбадал ики сил-лә вурду.

Шадлински илә Фәрман ичәри кирди.

Пристав Шаһмәрданы көстәрәрәк, Фәрмандан со-рушду:

— Бу адамын оғру олмасы һаггында нә дейә биләр-сән? Анчаг дүзүнү даныш!

— Пристав аға, атамы таныйыр. Бизим нәслимиз-дә яланчы йохдур. О ки, галды Күлмәли оғлунун оғру

олмасына, мэн сөзүмү силисчийэ демишэм. Чох на-
динч адамдыр, гонума-гоншуя саташан адамдыр.

— Сэн гэсдиг эдирсэнми ки, инэйи оғурлаян Ша-
мэрдан Намазовдур?

— Бәли! Сөзүмүн дүзлүйүнэ башымы верэрэм.

Шаһмэрдан давам кәтирә билмәйиб дилләнди:

— Атан Начы Атакишинин малыны, гоюнуну оғур-
ламышам?

Пристав Шаһмэрдана ачыгланды:

— Кәс сәсини!—Үзүнү Фәрмана чевириб:—Сән кедә
биләрсән!—деди.

Фәрман чыхды. Әһмәд ичәри кирди. Әлини дөшүнә
гоюб пристава баш әйди.

Пристав деди:

— Шаһид Әһмәд Ханкиши оғлу, де көрәк, Намазов
Шаһмэрданын инәк оғурламасы һагда нә билирсән?
Хәбәрдарлыг эдирәм: ялан данышсан, чәзалана чаг-
сан!

— Мән нә дейим! Әлә алырсан әл яныр, ерә гоюр-
сан, ер. Инди нечә данышым?.. Мәним Шаһмэрдана
язығым кәлир, чүнки кәндлимдир, атасы фағыр адам-
дыр. Амма, кәрәк дүзүнү дейәм, падшаһ диванхана-
сында ялан даныша билмәрәм...

Пристав онун сөзүнү кәсәрәк деди:

— Узатма, чаваб вер!

— Ага, кедәйи будур ки, Шаһмэрдан дәләдузду-
р, оғрудур. Бу сөзү силисчийә дә демишәм. Вағүдү-
лүнүн инәйинин оғурланмасы ага пристава айдындыр.
Инәк Күлмәли оғлу Шаһмэрданын әлилә йоха чых-
мышдыр. Чамаат бунун бир дә кәндә гайытмасыны истә-
мир... Даһа нә дейим, ага пристав?

— Сән көзүнүн ичинә кими ялан данышырсан, На-
чы Атакишинин гапысында ялланан оғраш!

Пристав Шаһмэрданын үстүнә ғышгырды:

— Сәсини кәс!

Әһмәд ялтаг вә һийләкәрчәсинә күлдү.

Пристав Әһмәдә:

— Кедә биләрсән,—деди.

Әһмәд байыра чыхды.

— Көрдүнмү, шаһид үзүнә нечә дурду! Инди бой-
нуна алырсанмы?

— Чәнаб пристав, мән оғру дейиләм. Бу һийләдир,
гурмадыр.

— Сән чох маһир оғрусан!—дейә пристав гәзәб-
ләнди.

Шаһлински папирос гутусуну приставаын габағына
тутуб деди:

— Әсәбиләшмәйин, чәнаб, папирос чәкин! Сиз ки,
кәндистан чамаатынын табигәтинә бәләдсиниз.

Пристав папирос көтүрдү. Шаһлински кибрит чәкиб
онун папиросуну яндырды.

— Билмирәм булар нечә адамлардыр, чәнаб Ша-
лински! Бир мал оғурлайыр, бири су оғурлайыр, бири
гачагчылыг әләйир, йол кәсир, адам өлдүрүр. Намысы-
ны да әләйән мүсәлманлардыр!

— Дүз сөзә нә дейим, Тимофей Тимофеевич. Мү-
сәлманларын дәрракәси олсайды, бир ердә яхшылыга
адлары чәкиләрди. Мән белә мүсәлманларын учундан
хәчалет чәкирәм...

Пристав папиросуну сүмүрүб түстүнү һавая бу-
рахды. Бир гәләр мүлайим сәслә деди:

— Дустаг Намазов, бойнуна алырсанмы?

Шаһмэрдан ғыса чаваб верди:

— Мән оғру дейиләм!

— Ә, мүсәлманларын адыны биабыр әләмә. Бойну-
на ал, чәзан йүнкүлләшсин.

— Сән су буландырма!

Шаһлински өзүндән чыхды:

— Чәнаб пристав, Бу нәинки, оғрудур, һәтта мүсәл-
манлара да ханндир.

Пристав зәнки чалды. Стражник дахил олду. При-
ставын ишарәси илә стражник Шаһмэрданы габағына
салыб апармаг истәркән, бир кәндли ичәри кирди.

Пристав ачыгланды.

— Ичазәсиз нийә кирирсән, донуз! Чарыхларында
да бир пуд гар кәтириб отаға төкүрсән.

— Ага, гапыда адам йох иди, ичазә алам. Мән ва-
ғүдүлүйәм, инәйими оғурлаянлары тапмышам. Даһа
зәһмәт чәкиб ахтармайын.

— Кимдир о?—дейә пристав тәәччүбдән гашларыны юхары галдырды.

— Шәкили Әһмәдлә, Рәһим оғлу Шамил...

— Көрдүнүзмү, чәнаб пристав, һәгигәт мейдана чыхды...

— Сус!—дейә пристав Шаһмәрдана бармағыны сил кәләди:—Дилини узатма!

Шаһмәрдан приставын сөзләринә истәһзалы күлүшлә чаваб верди.

Стражник приставын әмрилә Шаһмәрданы апарды.

Пристав пәртлийини бүрүзә вермәдән Салмандан сорушду:

— Әһвалат нечә олмушдур?

Салман әлләрини дөшүидә чарпазлайыб данышмага башлады...

Он бешинчи фәсил

Хорасан күркүнү чийиниә салыб, күрәйини мүтәккәйә сөйкәйән һачы Атакиши бухарынын янында отурмушду. Алакәлләр мәсәләсинин енә тә'хирә салынамасы ону чох нараһат әдирди. О, узун мүшдүйүнү сүмүрә-сүмүрә дейинирди: «Бу диванханаларын ишиндән баш ача билмирәм, Белә дә шей олар, алты айда шикайәтинә бахмасынлар?! Көрүнүр Бағратла Грикор мәнкәмә сәдрини доюрублар, йәгин, ери онлара верәчәк. Йох, ишә он илдән сонра да бахсалар, Алакәлләр мәним аягыма кәсилмәлидир.—Үрәйини ингысыны сөндүрмәк үчүн күчү кәлдикчә мүшдүйүнү сүмүрдү.—Аллаһ көйкөз пристава лә'нәт әләсин. Надүрүст оғлу, кор диләнчи кими һей алыр. Мәнкәмәнин ағзына бир дил дә атыр ки, иш дүзәлсин. һейиф вердийимиз ата вә кәбәләрә! Ким билир, ишә һачан бахачаглар. Мән истәйирәм Алакәлләри гыш хамы әләйим».

Тамаша, әлиндә долу мәчмәи дахил олду.

— Ләззәтли кифтә биширмишәм, һачы,—дейә мәчмәини онун габагында ерә гоюб отурду.

Һәлә дә фикирдән айрылмаян һачы чаваб вермәди. Тамаша әринин нә үчүн бикәф олдуғуну билирди.

— Әши, союتما, хөрәйини е!

— Емирәм.

— Нийә? Корусдан кәләндән ачсан.

— Мән зәһәр ейим, даш ейим!—Һачы мәчмәини кәнара итәләди.—Сүрүләр ач галыб гырыланда, нә емәк, нә ичмәк...

— Бәсдир, бәсдир, сән аллаһ! Едди етимлә бир дәрәдә галмамысан. Боғазыны гырлама. Дүнянынкы дүняда галачаг. Көтүр чөрәйини е!

— Сән анламырсан. Торпагдан көзү доянлар гәбирдә ятанлардыр! Һәлә мән сағам!

— Яхшы, яхшы,—дейә Тамаша гаш-көзүнү сүздүрүб, мәчмәини онун габагына чәкди.

Һачы арвадына тәрс-тәрс бахыб деди:

— Мәнә бах, нә күндәйәм, яра бах нә саллашыр!

— Яхшы, яхшы,—дейә Тамаша онун сөзүнү кәсди.—Әкәр хөрәйи Бәнәвшә биширсәйди, иштаһа илә ейәрдин. Ахы, онун Фәрман кими оғлу вар, хөрәйи ладлы олар... Өзү дә биринчи арвадындыр...

Һачы әсәбиләшди:

— Бугда чөрәйини буйнузу вар, гарнынызы дөшир?

— Һм, бугда чөрәйи! Сән һәмишә ону көзүмә сохурсан. Айда бир дәфә үзүмә бахмырсан...

Һачы, гашларыны дартыб, көзләрини сүздүрән, яшча өзүндән чох кичик олан көзәл арвадынын үзүнә бахды. Онун сөзүнү мәнәсыны аңлады. Үрәйиндә: «Аһ чаванлыг, чаванлыг»—дейә тәәссүфләнди.

Тамаша һәмишә атмачалы сөзләр дейәндә, һачы Атакиши өз гүсуруну баша дүшүб, көзәл арвадынын гәлбини дөвләтә-вара багламаг истәйирди.

О, Тамашая бахыб деди:

— Көңлүнү сындырмадым ки, Тамаша! Күсмә. Бу дәфә Шуша галасына кәдәндә сәнә гырмызы мәнкәрдән күләчәлик алачағам. Яхасыны, әтәйини гызыл дүймәйә тутарсан. Көтүр мәчмәини апар!

Тамаша күскүн һалда деди:

— Мәнә күләчә ләзим дейил!

О, ағ вә тотуг әлләрини мәчмәйә узатды. Бу заман гапы азча араланды. Әһмәдин гарға димдийинә бәнзәр буриу, ян тәрәфләрә ачылмыш, узун гара бығ-

лары, сонра бүтүн сифәти көрүндү. Әһмәдин гәфилдән ичәри кирмәси әр-арвады тәәччүблөндирди. Тамаша яшмағыны ағзына чәкиб галхды. Мәчмәини көтүрүб гапыя тәрәф аддымлады. Әһмәд фүрсәти фөвтә вермәйиб, Тамашанын ойнаг көзләринә, энли вә габарыг синәсинә, илик кими топуғларына бахды. «Армыдын яхшысыны мешәдә айы ейәр»,—дейә үрәйиндән кечиртди.

— Нә вар, Әһмәд, -гаратикан колу кими гапынын ағзында битмисән?

Әһмәд кәлиб отурду, әлини гыздыра-гыздыра деди:

— Һачы, кәлмишәм, көмәк истәйәм.

— Мәним һеч кимә борч вермәйә тәһәрим йохдур.

— Пула кәлмәмишәм, Һачы! Пристав мәни янына чағыртдырыб, горхурам тутсуң. Бир инәк-оғурланыб, дейәсән мәнән шүбһәләнирләр.

— Дүзүнү де, оғурламысанмы?

— Кетдийин Мәккә мәнә тәним олсуң, йох! Үрәйим әт истәсә, кәлиб дейәрәм, Һачы, мәнә бир гоюн вер. Инәйи огурлаң Шаһмәрдаңдыр, өзү дә газаматда ятыр. Һачы, кәрәк сән пристава бир дил етирәсән. Фәрман ага да онун газаматдан чыхыб кәндә кәлмәсини истәмир.

Һачы тәәччүблә сорушду:

— Фәрманын бура нә гарышачағы вар? О, һара, Шаһмәрдан һара? Йохса, Фәрманы да йолдан чыхармысыныз?

Әһмәд деди:

— Мәним нә борчума галыб, Һачы, әглә дырнағын арасына кирәм.

Һачынын үрәйинә шүбһә долду.

— Мәни баша сал, көрүм, Күлмәли оғлуну дама басырлар, Фәрмана нә борчу? Пристав сәндән шүбһәләнир, мәним оғлума нә дөхли?

— Һачы, йәгин өзүн дә эшитмисән, оғлун Нәбинин гызына бәнд олуб. Гыз да Шаһмәрдана нишанлыдыр. Она көрә Фәрманла Шаһмәрданын арасында чәкишмә башлайыб. Фәрман сәндән утаныб, демир. Мән онун досту, бу әвин адамы кими сәнә ачыг дейирәм, иш беләдир. Фәрманын өзүнә дә демишәм. Нөврәстә бу эвә

ярашан гыз дейил. Амма көрүрәм, Фәрманын бу йолдан дөнәси тәһәри йохдур. Мән бунун кәләчәйиндән горхурам. Бу сөз Шаһмәрданын гулағына чатар, аралыга ган дүшәр. Инди сән һәм ата, һәм дә ағсагал кими бу ишә энчам чәк. Көзүнүн ағы-гарасы, бирчә оғлун вар...

— Бәсдир!—дейә Һачы онун сөзүнү кәсди.—Аллаһ сәнә лә'нәт эләсин. Башымдан ағры галхды. Кет Фәрманы яныма чағыр.

— Эвдә йохдур. Аббасәли илә кәклик овуна кәдиб.—Әһмәд Фәрманын приставын янында, Шаһмәрданын ишинә шаһид олмасы барәдә дә демәк истәди, лакин һәр шейи бирдән сөйләмәйи лазым билмәди.—Һачы, бәлкә пристав мәни орда сахлады...

Һачы башыны тәрпәдәрәк деди:

— Кет, бала, кет, мән диванын ишинә гарыша билмәрәм. Дәрдим өзүмә бәсдир.

Әһмәд башыны булая-булая күлдү. Һачы онун һәрәкәтинә тәәччүбләнди:

— Ә, арсыз-арсыз дишини нийә ағардырсан! Кәндирбаз оюну чыхартмырлар ки!. Бизим кәндлиләрин гейрәти олса, әнкәләвидлиләр Алакәлләр сөзүнү ағызларына алыб данышмазлар. Һеч фикирләшмирсиниз ки, Бағратла Грикор Алакәлләрә саһиб оландә, мән нә һала дүшәчәйәм?..

— Һачы, сән яхшы адамсан, үрәйин юмшагдыр. О нахырчы оғлу сәнин барәндә ахмаг-ахмаг сөзләр данышыр, сән она пислик эләмәк истәмирсән!—дейә Әһмәд һийләжәрлийә башлады.

— Нә данышыб? Һарда данышыб?

— Гой галсын, Һачы, өзүн яхшы билирсән, мән шейтан адам дейиләм.

Һачы күркүнү һирслә чийинә чәкди:

— Охуну атыб, йяны кизләтмә! Де көрүм, мәнимлә онун нә алыш-вериши?

— Дүзүнү дейәчәйәм, Һачы. О күнү мәни пристав чағыртдырмышды, Күлмәли оғлунун үзүнә дирәндим. Шаһмәрдан деди ки, Һачы Атакиши о гәдәр мал-дөләти һардан йығыб. Сөзүндән белә чыхды ки, сән Һачы

Атакиши дә оғрусан, мал-дөвләти өзүн газанмамы-
сан!..

— Беләчә деди?

— Ялан данышсам, кетдийин Мәккә белими гыр-
сын.

Һачы һирсли-һирсли:

— Кет, бала, кет, овгатымы тәлх эләмә!—деди:

Әһмәд чыхды. Һачы әлләри титрәйә-титрәйә түтүн
әшди, кибрит чәкмәйә гыймайыб, әли яна-яна баяг
чәкдийи папиросуи одуна яндырды. Далбадал сүмүрдү,
өз-өзүнә данышмаға башлады: «Нахырчы оғлу мәним
сөзүмү данышыр. Мән Ферманы белә ахмаг билмәз-
дим, о билмир ки, мән чөрәйими итә-гурда едиртмә-
рәм?!»

Бәнәвшә ичәри кириб кәтирдийи лампаны ерә гой-
ду, дизини гумаглайыб фикрә кетмиш әринин янында
отурду. Онлар әввәлчә Алакәлләрдән данышдылар,
сонра сөһбәти Ферманын үстүнә кәтирдиләр. Һачы
Бәнәвшәйә тапшырды:

— Оғлуна дейәрсән, ағлыны башына чәмләсин,
Нәби мәним тайым дейил, нахырчы оғлуна нишанлан-
мыш гыз мәним кәлиним ола билмәз!

Бәнәвшә әтираз эләди:

— Көзүмүн ағы-гарасы бир оғлума үрәйи тутаны
алачагам. Гыз мәним хошума кәлир. Ағыллы-камаллы
гыздыр. Нә олар касыб оlanda. Оун чәһизи-мәһизи
мәнә лазым дейил. Сәнин варын, дөвләтин әлли әви
сахлар. «Һә»сини аландан сонра, әлчи көндәрәрик...

— Гуртардын, а гәчәлә бейин?—дейә Һачы Бәнәв-
шәни сүздү.—Сән дә оғлун ағылдасан. Демәзләр ки,
Һачы Атакиши әвинә дамғалы бир инәк кәтириб...

— Дамғалы инәк нийә олур. Кул парчасы кими
ушагдыр. Ады тәмиз, өзү тәмиз. Фаты дейир ки, На-
хырчы оғлу һеч о гызын әлиндән дә тутмайыб.

— Тайлы кәрәк тайыны тапсын.

Бәнәвшә чохдан үрәйинә йығылмыш сөzlәри де-
мәйә башлады:

— Бу сөзү өзүнә нийә демирдин? От көкү үстүндә
бхтәр...

Һачы һирсләнди. Күркүнү чийиндән атыб, хоруз
кими синәсини габаға верди.

— Мән нә эләмишәм?

Бәнәвшә суала чаваб вермәйиб, көзүнү омаға зил-
ләди.

— Сәндән сорушурам, де көрүм, нә эләмишәм?

— Ағзымы ачдырма, гой бир даш алтда галсын,
бир даш үстдә!—Бәнәвшә сусду вә үзүнү яна чевирди.

— Үрәйиндә нә вар, һамысыны де!

— Тамашаны мәним үстүмә күнү кәтирәндә нийә
намусдан данышмырдын?

— Гарача гызын дәрди вармыш ки... Бу сөzlәри
Тамаша кәләндә нийә демирдин, һә? Үзүмә бах!
Инди нийә дилин чыхыр? Йохса, сән дә гочалдыгча,
чаванлыг әшгинә дүшүрсән?!

— Индийә кими абырма-һәяма гысылмышам...

Һирсиндән илан кими гыврылан Һачынын әли бу-
харыя узанды.

— Демәк, көһнә палан ичи төкүрсән?!—дейә учу
аловлу бир одун парчасыны көтүрүб Бәнәвшәни бә-
шына әндирди.—Көпәк гызы! Сиз арвадларын аллаһы
бах, будур!

Бәнәвшә гышгырды. Һачы халчанын яначағындан
горхуб ерә төкүлмүш оду аяғилә сөндүрдү. Бәнәвшә-
нин бойнунун ардындан бир тәпик вурду. Арвад үзү
үстә ерә сәрилди.

Фәрман чийиндә гуш түфәнки, әлиндә бир нечә
кәклик ичәри кирди. Анасы ону көрәндә даһа да гә-
һәрләнди, һөнкүртүсү отағы көтүрдү.

— Сәнә нә олуб, ана?—дейә Фәрман тәәмчүблә кәһ
анасына, кәһ әсәби һалда варкәл эдән атасына бах-
ды...

Он алтынчы фәсил

Шаһмәрдан һәбсхананын дәмир бармаглы дар пән-
чәрәсиндән фикирли-фикирли Кечалдаға бахырды. Яз
ачыландан пайызын илк айларына гәдәр синәсини
күл-чичәк бәзәйән, оту саралмаян бу дағ элә бил ағ
кәфән кеймишди. Әтәкләри, Корусун ичиндән ахан чая

гәдәр узанмыш, башы кирс багламыш даг санки Шаһ-
мәрданла бир фикирдә иди. Элә бил о да амансыз гы-
шын әлиндә дустагды. Шаһмәрдан голларыны кәсән
зәңчирдән, нәфәсини боған һәбсханадан, мәһзун көрү-
нүшлү бу даг исә, гардан, борандан шикайәтли иди.
Даг санки индичә дил ачыб дейәчәкди: «Каш тезлик-
лә яз ачылайды, яй кирәйди, гардан, буздан силкиниб
чыхайдым, бәнәвшә илә ярпыз әтрини һәр ерә яяйдым.
Тәрәкәмә мәнә гонаг кәләйди, кен синәмдә алачыглар
гурулайды. Гыз-калинләрин нәғмәсини, чобанларын
түтәк сәсини бир дә эшидәйдим...»

Үч ил әввәл баш вермиш бир һадисә, бөйүк бир мү-
баризә күнү, Шаһмәрданын көзләри габағында чан-
ланыр, санки инди дә она гүввәт верирди.

...Яйын гызмар бир күнүдүр. Багы чошгун вә дал-
галдыр. Фәһләләр зүлмә гаршы, кәләчәк азад һәят
үғрунда тә'тил әдир. Онларын рәһбәри Багы болшевик
тәшкилатыдыр. Чомәрд, Ваһан, Шаһмәрдан янашы
аддымлайырлар. Көйә галдырылмыш гырмызы байраг-
лар гуш кими ганад чалыр. Бу мүбариз байрагларын
алтында вугарла ерийән—рус, азәрбайчанлы, эрмәни,
күрчү вә башга милләтләрин огулларыдыр. Буржуа-
зиянын, чар мә'мурларынын чанына вәлвәлә дүшмүш-
дүр. «Яшасын нефт ордусу!» «Яшасын сосялизм!»,
«Рәдд олсун мүтләгийәт!» сөзләри һәр тәрәфдән
эшидилір.

Полисләр, атлы казаклар төкүлүб кәлир. Гамчы-
лар, кордалар, түфәнкләр ишә дүшүр. Ики гүввә—
өлүмлә һәят—үз-үзә чарпышыр...

...Гоншү камерада учалан маһны Шаһмәрданы
хәялдан айырды:

«Күн кәлибдир күнортанын ерине,
Һәчәр ханым галхды атын белине.
Әшрәфи, мирвари дүзүб телине,
Гой сәнә десаиләр, ай гачаг Нәби!
Һәчәри өзүндән, ай гачаг Нәби!»

Шаһмәрдан, голларындакы зәңчир сәсләнә-сәсләнә
пәнчәрәнин габағындан керн чәкилди. Ики камераны
бир-бириндән айыран, о гәдәр галын олмаян дивара
гулағыны сөйкәйиб, күчлә эшидилән сөзләри динләди.

«Пәнчәрәдән көрүнүр Корусун дагы,
Аһ чәкмәкдән әрийиб үрәйимин яғы.
Аягда гандалаг, силс дустагы...
Мәним бу күнүмдә кәләсен, Нәби!
Газамат далыны дәләсен, Нәби!»

Камеранын гапысы шагтылдады. Һәбсхана рәис
ичәри кирди. Дивара сөйкәнән Гайк Асланян она әлә-
мийәт вермәйиб охумага давам этди.

— Кәс сәсини! Бир дә Нәби ады чәксән, дилини
кәсәрәм!—дейә рәис онун үзүнә бир силлә вурду.—
Ахмаг оғлу, ахмаг! Нәби мүсәлман, сән эрмәни... Нийә
онун һаггында дейилмиш сөзләри охуюрсан?

— О сөзләри Нәбийә эл, чамаат гошуб. Чүнки икид
оғланмыш. Бизим ердә икиди, кәндлинин һалына га-
ланы һамы сеvir. Ону мән дә сеvirәм. Һәмишә дә онун
барәсиндә охуячагам. О, сизни кимиләрин чанына
ләрзә салмышды. Каш Нәби инди дә сағ олайды, кәлиб
бизи гуртарайды!

Гәзәбиндән көзләри кәләсинә чықаң рәис күчү
кәдикчә Асланяна бир-ици силлә дә вурду.

— Ә'ләһәзрәтин дүшмәни олан бир гачаг һаггында
сән нә чәсарәтлә охуюрсан? Сәнин күнүнү соярам.

Рәисин силләләриндән үзүнү яна чевирмәйән
Асланян деди:

— Енә дейирәм: бу сөзләри эрмәни дә охуюр, му-
сурман да. Ушаг да, бөйүк дә...

Дустагы сөзләри рәисин үрәйинә ох кими санчыл-
ды. Ичәридән алышыб янан рәис тапанчасыны юхары
галдырыб она тушладыгы вахт, жандарма нәфәри
ичәри кирди. Она янашыб гулағына нә исә пычылда-
ды. Рәис әлини ашагы салыб дустага деди:

— Сәниңлә сонра данышарыг! Гайда-тануну поз-
дугуна көрә сәни карсерә салачагам.

Гапы бағланды. Шаһмәрдан, камерада сәсин кә-
силмәсиндән рәисни кетдийини билди. О, рәисә мәр-
данә чаваб верән дустарын ким олдуғуну билмәк истә-
ди. Дирсәйи илә дивары дөйдү. О бири камерада дус-
тагы чавабы кәлди. О да көрүб танымадыгы Шаһ-
мәрданын «дирсәк ишарәси»лә марәгланды.

Бир күн Шаһмәрдан дивардан камера я балача бир дешийин ачылдыгыны көрдү. Буңу ачан, Қафан мис мө'дәни фәһләси һайк Асланян иди. О, дешийи бычагла ачмышды. Бычагы исә она верән һәбсхана ачарчысы Серкей Мусатов олмушду. Онун чийиндә жан-дарма пагону олса да, гәлби, арзулары башга иди.

Шаһмәрдан эввалләр дешийин ачылмасыны, Асланянын дедийи сөзләри жан-дарма һийләси зәһн этмишди. Лакин фүрсәт дүшдүкчә этдикләри сөһбәт онлары гәлбән яхынлашдырды. Ийирми яшына тәзә кирмиш һайк, мө'дәндәки фәһләләрин ағыр күзәрәнындан Шаһмәрдана данышмышды. һәбс эдилмәсинин сәбәбиши белә нағыл эләмишди: «Кәчән ил эвләндим. Өз кәндимиз Хынзирәкдән Шушаник адлы көзәл бир гыз алдым. О, эвдә ишләйирди, мән мө'дәндә. Сән демә, мө'дән саһибинин оғлу һайказ бир күн арвадымы күчәдә көрүр. О саат көзү дүшүр. Шушаникин габагыны кәсиб, иришә-иришә она көз вурур, сөз атыр. Арвадым онун һәрәкәтләринә фикир вермәйир. Башыны ашагы салыб кедир. һәмш күнүн сөһәри мән ишдә оландә һайказ кедир бизә. Шушаники эвдә тәк көрүр. Башбир олмагы Шушаникә тәклиф эдир. Шушаник она разылыг вермир. һайказ ону дилә-сөзә чәкир, енә иш дүзәлмир. һайказ арвадымы горхудур, дейир ки: әрини мө'дәндән чыхардачагам. Шушаник енә она әл вермир, сөйүб эвдән говмаг истәйир. һайказ кетмир, арвадыма зорла әл атмаг истәйир. Шушаник чығырыр, гоншулар төхүдүб кәлирләр... һайказ кедир. Шушаник һирсиндән ағламага башлайыр...

Бу әһвалаты арвадым мәнә дейәндә ган вурду бейнимә. О гудурган көпәк оғлуну өлдүрмәк үчүн фүрсәт ахтардым. Бир күн, атасы илә кәлди мө'дәнә. Гайыдыб кәдәндә күлүнкү кетүрүб онларла бир ердә мағаралан чыхдым. Атасы габагча фәйтәна отурду. Оғлу да әйләшәндә, күлүнкү башына эңдирдим. Элә бирчә дөфә ағзыны ачыб юмду. Мәнә өлдүрсәләр дә, гәмин йохдур. Гисасымы алмышам. Амма, бу һәбсханадан чыхмаг, Шушаникин үзүнү көрмәк истәйирәм. Дейирәм, каш о гачаг Нәби сағ олайды, мәнә гуртарайды. Нәби һагтында атам мәнә чох данышыб. Охудугум сөзләри дә о

өйрәдиб. Бәйләрин, меликләрин, приставларын гәним имиш. Бах, инди сағ олсайды, бизи газаматдан гуртарды...»

Он еддинчи фәсил

Нөврәстә эвдә тәкди. Атасы Нахчывана дуз кәтир-мәйә кетмишди. Әмиси Әнкәләвиддән гайытмамышды. Гардашы мәктәбдә иди.

Аягларыны күрсүйә узадыб, башыны ястыга гоймуш гыз, көзүнү каш гаңыя дикиб нишанлысыны көзләйир, каш да бачадан ичәри яған гара тамаша эдирди. О, ики сәс эшидирди: байырда кәрмә галагынын үстүнә гонмуш гарғанын «гар, гар» сәсини вә өз үрәйинин дөйүнтүсүнү. Зәһиндә бирләшән бу сәсләр бир-биринә зидд иди. Гарга гыш, гар истәйирди, Нөврәстәнин гәлби исә хөһбәхтлик баһары! Анасынын өлүмүнү, нишанлысынын тутулмасыны, йохсул күзәрәнларыны көзүнүн габагына кәтирдикчә, чаныны үшүтмә сарырды.

Нөврәстә мүйәгәти дә олса дәрди-фикри унутмаг үчүн күрсү йорғаныны башына чәкди. Элә бил байырдакы шахта онун үрәйинә долурду. Чох кечмәди ки, юн күрсү йорғанын алтында, тәндирин истисиндән хөшаланыб юхуя кетди. Гыш да унутулду, дәр-кәдәр дә. О тамам башга бир аләмдә иди. Мүстәгил яша чатмыш, мәнәһбәт нә олдуғуну анлаян һәр гызын арзуладыгы бир аләмдә иди.

...Баһарын көзәл чагыдыр. Эв адамла долудур. Күлән ким, ойнаян ким, шухлуг, мээзәлилик көстәрән ким. О, кәлиник палтарыны кейиб, тавус гушу кими көзәлләшмиш вә кәрдәйин далында отурмуш, гызлар, кәлиникләр онун башына топланмышлар.

...Шәһләк гуртарды, һамы дағылыб эвинә кетди. О, тәк галды. Чаван бир оғлан кәрдәйин далына кечди. Кәлинин хыналы әлиндән тутуб дувагы үзүндән кетүрдү. Бу чаван Шаһмәрдан дейил, Фәрман иди...

Нөврәстә юхуда гыштырды. Өз сәсинә һөвләк айылды. Йорғаны үстүндән атыб башыны галдырды. Әлини шиддәтлә дөйүнән үрәйинин үстүнә гойду. Нөв-

рәстә юхудагы баһардан, той шәһлийиндән айрылдыгына тәэссүф этдисә дә, Фәрмана гисмәт олмадыгына севинди.

— Юхума көр ким кирир,— дейә дәриндән көксүнү өтүрдү. Башыны галдырыб, бачая бахды. Дүнәндән бәри яған гар даянмышды.— Бәс Юсиф, нийә кәлиб чыхмады?— дейә аяға галхыб, гардашынын далынча кетмәк истәдийи вахт гапы ачылды. Үз-көзүнү сарымыш бир алам ичәри кирди, о, гапыны өртүнчә, күләк гар тозанагыны ичәри долдурду.

— Сән кимсән, ай гардаш?— дейә Нөврәстә үстүнүн гарыны чырпан адама тәрәф аддымлады. Намә'лум адам башлығыны ачды, үзүнү Нөврәстәйә чевириб:

— Мәнәм, нараһат олма!— деди.

Гызын көзләри алачаланды, рәнки ағарды. Гаршысында Фәрманы дейил, элә бил ки, чанавар көрдү.

Фәрман деди:

— Анан өләндә кәнддә дейилдим. Сәнә башсағлығы вә тәскинлик вермәйә кәлмишәм, Аллаһ рәһмәт эләсин! Фикир эләмә, чанын сағ олсун.— Фәрман кечиб күрсүнүн баш тәрәфиндә отурду.— Кәнарда нийә дурурсан, ай гыз? Мән сизә гонаг кәлмишәм. Йохса, кәлдийимдән нараһатсан?

Нөврәстә гашгабаглы һалда чаваб верди:

— Дур кет! Бу саат гайнанам кәләчәк, сәни көрәр, яхшы дүшмәз.

— Сән енә нахырчы арвадыны өзүнә гайнана һесаб эләйрсән? Онун оғлу сибирлик олуб. Сәнин бундан хәбәрин йохдур? Ондан әлини үз...

Нөврәстә титрәк бир сәслә деди:

— Дур кет дейирәм сәнә!

— Гирсләнмә, Нөврәстә. Гонагы говмаг яхшы дейил. Яхына кәл, сәнә ики кәлмә сөзүм вар.

Нөврәстә дурдугу ердән тәрпәнмәди, кедиб гоншулары чағырмаг истәди, лакин өзүнүн биабыр олачагындан горхду. Фәрман ериндән галхыб она тәрәф аддымлады. Гыз әвин о бири бучагына чәкилди.

— Нөврәстә, сәнин хатирини дүняларча истәйирәм. Үрәйим сәни тутмасайды, далынча бу гәдәр сүрүнемәздим...

Фәрман чибиндән пул чыхартды. Нөврәстә ерини дәйишдирди.

— Ал, бу пуллары, атан кәләнәчән хәрчлә. Намысы бах, шах-шах йүзлүкдүр. Ал, ал бу пуллары! Анчаг, гачма. Гой нәфәсим нәфәсинә дәйсин...

Нөврәстә титрәйә-титрәйә деди:

— Гейрәтсиз, чых әвдән!

Фәрман пуллары чибинә гойду. Әлини хәнчәринә атды. Бир сөз демәдән Нөврәстәни сүздү. Фәрманын бахышларында вәһши бир әйтирас варды. Бу боранлы гышда ону чәкиб бура кәтирән дә әйтирас иди.

Фәрман күлә-күлә деди:

— Инди сөзүн нәдир?— О, дәстәси күмүш хәнчәри ярыя гәдәр сийириб, шагылты илә гынына салды.— Бу саат мәнимлә кедәчәксән. Дүш габагыма!

Нөврәстә даһа нә титрәйир, нә дә һәйәчан кечириди. Өз эшгинә, әһд-пейманына олан инамы она гүввәт верирди. Өз мәнлийини, намусуну горумаг үчүн өлүмдән дә горхмурду.

— Сәндән чаваб көзләйирәм!— Фәрман гаравашларына ачыгландыгы кими, онун үстүнә чыгырды.

— Сән фүрсәт тапыб гара нийәтлә бизә кәлмисән! Амма наһаг ерә. Бу саат кет! Алчағын бири!

— Узун данышма, дүш габагыма, йохса...— Фәрман хәнчәри енә гынындан чәкди.

Нөврәстә даһа кәскин бир сәслә деди:

— Мәни әвдә тәк көрүб, кишиләнмә!

Фәрман она тәрәф кәлди.

— Яхын кәлмә, бүтүн кәнди бура төкәрәм!

Фәрман ону тутмаг истәркән, Нөврәстә кери чәкилди.

— Әкәр гейрәтин варса, мәндән әл чәк!

Фәрман гызын бу сөзләриндән үрәкләнди вә элә зәнн этди ки, бир аз да бәркисә, Нөврәстә онун олачагдыр.

— Узун данышма, дүш габагыма!— дейә енә хәнчәри көстәрди.— Сән баша дүшмүрсән. Мән Гачы Атакишинин оғлуям, кәнди дағытсам да, көзүмү үфүрән олмаз. Мән истәйирәм ки, һәр шей өз хошунла олсун. Йохса, сәни юмурта кими чибимә гоюб апарарам.

— Мәним мейитим дә сәнә гисмәт олмаячаг. Мән-дән башга чаваб көзләмә. Сәнни итийин бурда тапыл-маз, яхшысы будур, чых кет!

— Инди ки, эләдир, үрәйини парчаламайынча, кет-мәйчәм!—дейә гәзәбиндән алышыб янан Фәрман хән-чәри тамам чыхартды.

Нөврәстә тез бучагдан тәндир шишини көтүрдү. Бир-бирилә барышмаз ики үрәк гаршы-гаршыя дур-ду. Фәрман—кишилиийнә, гүввәт вә әһтирасына; Нөв-рәстә—намусуна вә әшгинин күчүнә архаланмышды.

— Мән әлими севдийим гызын ганына буламаг ист-тәмирәм.

Нөврәстә деди:

— Әкәр гейрәтин варса, яхына кәл! Аһ, Шаһмәр-дан, һардасан?..

Фәрман бирдән гәһгәһә чәкиб күлдү. Нөврәстә элә зәнн этди ки, Фәрман дәли олду.

— Мән сәни сынайырдым, ай дәли!—дейә Фәрман вәзийәти дәйишмәк истәди.—Сынагдан мәрданә чых-дын, афәрин! Сәнни кими гызы өлдүрмәйә адамын үрә-йи кәлмәз. Шиши ат ерә, мән дә хәнчәри гынына са-лырам. Бу күндән сән мәним бачым, Шаһмәрдан гар-дашымдыр. Тоюнузу өзүм эләйчәйәм. Приставын янына кедиб нишанлынын бурахылмасы үчүн миннәт-чи дүшәчәйәм.—О, хәнчәри гынына салды. Кечиб күрсүнүн үстүндә отурду.—Элә бил күсүлү идик, ба-рышдыг...

Нөврәстә ериндән тәрпәнмәди.

— Нөврәстә бачы, инди нә фикир эләйирсән? Йох-са, енә инанмырсан? Онда кәрәк мән догрудан намус-суз олам, һачы Атакишинин йох, итин белиндән қәл-миш олам. Кәл отур!—Фәрман ону бүтүн шүбһәләрдән узаглашдырмага чалышды.

— Анд ич!

— Атамын кетдийи Мәккәйә анд олсуи, дүз дейи-ләм. Үрәйимә күллә дөйсин, сөзүмдә ялан йохдур. Атам бу мәсәләни билди, мәни данлады. Мән дә фик-римдән әл чәкдим. Мәни бура көндәрән дә атамдыр. Деди, кет үзр истә, гызын көнлүнү әл. Тапшырды ки,

Нөврәстә дә бу иши үстүөртүлү сахласын, адымыза дайиг дейил. Сән дә мәни багышла. Нөврәстә бачы!

Нөврәстәнин сифәтиндә назик бир гызарты вә се-винчдән доған инчә бир тәбәссүм көрүндү. О, садә, сөзүнә, әдиинә садиг олан мәрд адамлара мөхсус бир үрәклә кәлиб отурду. Онлар һеч бир заман бу гәдәр бир-биринә яхын дурмамышдылар. Фәрман көзлә-рини гызын узун кирикли ала көзләриндән айырма-ды. Онун хәялы енә доланды. Лодаглары тәрпәнди, лакин бир сөз дейә билмәди. Нөврәстә шалынын учу илә алнынын тәрини силдийи заман, Фәрман бирдән ону гучаглады. Нөврәстә гышгырды. Онлар хейли сү-пүрләшдиләр. Нәһайәт, Фәрман сол әлилә гызын бо-газындан, сағ әлилә дә биләйиндән япышды. Нөв-рәстә хырылдая-хырылдая ону сөймәйә башлады. Фәрман мөгсәдинә чата билмәйчәйини йәгин этди. Әһтирасы амансыз бир интигама чеврилди. Әлини хән-чәрә атды. Нөврәстә сон дәгигәләри фәвтә вермәди. Онун биләйини дишләди. Фәрман әлини хәнчәрлән чә-киб, биләйини тутду вә агрыдан гышгырыб уфулла-мага башлады. Фүрсәтдән истифадә эдәп Нөврәстә онун хәнчәрини чәкиб аяға галхды.

— Һә! Нечәсән?!—дейә хәнчәри онун синәсинә да-яды.

Фәрман ялвармага вә гышгырмага башлады.

— Сәни өлдүрмәйчәйәм, намуссуз! Дур кет! Ам-ма варына, дөвләтинә күвәниб гудурма!

Бу заман гапы ачылды. Кәләп Аббасәли иди. Фәр-маны күрсүнүн янында йыхылмыш көрчәк, мат галды.

— Сәнә нә олуб?—дейә Аббасәли тез онун янына кетди.

— Иш белә кәтирди..

Аббасәли ағасына садиг көрүимәк үчүн Нөврәстәйә сөйдү вә ону тәһдид этди.

Нөврәстә деди:

— Ағзынын сөзүнү даныш. Екә адамсан. Билирәм, байырда бу итин кешийини чәкирдин. Инди ону апар, мөһкәм багла. Гой башга гапыларда сүләниб адамла-ры гапмасын!

Аббасәли дишини-дишинә гычайыб:

— Анчаг, бу сәнэ чох баһа тамам олачаг, Нәбиния гызы!—деди вә дәмалыны чыхардыб Ферманын биләини бағлаяраг, ону апарды.

Нөврәстә хәнчәри йүкүн далына атды. Гапынын далыны вурду, кәлиб күрсүнүн янында отурду, өзү дә һисс этмәдән фикрә кетди. Инди чә бөйүк һүнәр кәстәрән гызын үрәиннә бир ваһимә чөкмүшдү. О, өзү үчүн горхмурду. Атасына, әмисинә, Шаһмәрдана хәтәр тохуначағындан горхурду. Она элә кәлирди ки, бу әһвалатдан сонра, һачы Атакиши оғлу бүтүн кәнди, диваны-дәрәни бура йығачаг, бу йохсул команы яндырыб күлә дөндәрәчәк.

Байырда шиддәтлә әсән күләйин угултусу ону фикрдән айырды. Күрсүнүн үстүнә төкүлмүш ган дамчысы Нөврәстәнин көзүнә дәннз кими көрүнүрдү. Су кәтириб ганы юмаг үчүн аяға галхдығы заман, гапы дөйүлдү. Үрәиннә чүрбөчүр фикирләр кәлди. Гапы икинчи дәфә дөйүлдү.

Нөврәстә шиши көтүрүб гапыя яхынлашды:

— Кимсән?

— Мәнәм, гапыны ач!

Бу, Шаһмәрдан иди.

Нөврәстә шиши кәнара туллайыб гапыны ачды. Шаһмәрдан ичәри кирди.

— Аһ, бибоғлу, нә яхшы сәни бурахдылар!—дейә Нөврәстә голларыны онун бойнуна салды.—Шаһмәрдан гызы синәсинә басды вә онун сачларындан, нәмли көзләриндән өпүб деди:

— Дәрдини билирәм. Нөврәстә! Бир саат габаг кәлмишәм. Анам һәр шейи дейиб, Гайнанамын өлүмү мәни яндырыр. Нә этмәк, үрәини сыхма!

Онлар гоша отурдулар.

— Газаматда чох әзиййәт чәкдин?—дейә Нөврәстә суаләдичи нәзәрләрлә она бахды.

— Пристав, стражникләр нечә дәфә мәни дөйдүләр. Бу иши мәнним башыма кәтирән, мәни пристава шейтаңлаян һачы Атакиши оғлу илә Әһмәд иди. Инәк йиһәси оғрулары тапмышдыр. Оғрунун бири Әһмәд, бири вағүдүлү Шамил имиш. Газаматдан чыхандан сонра өйрәндим ки, икисини дә тутублар. Гәрибә будур ки,

«оғру будур» дейә Ферман үзүмә дурду. Онун мәннимлә әввәлдән әдавәти вар. О фағыр Гиясын үстүндә сөзә кәлмишдик. Вахт кәләр, һәр кәс пайыны алар. Сән даныш көрәк, нә вар, нә йох?

Нөврәстә әвләрини ахтарылдығыны, әмисинин Су-рени кизләдиб әлә вермәдийини данышды.

Шаһмәрдан чәпәсини овучлары ичинә алыб, дир-сәкләрини күрсүнүн үстүнә даяды. Көзләрини дама-дама йорғанын үстүндә кәздирди. Бирдән нәзәри ган дамчыларына саташды.

— Бу нәдир, Нөврәстә?

Нөврәстә демәйә сөз тапа билмәди. Шаһмәрдан онун тутулдуғуну һисс этди. Гыз Шаһмәрданын тәәчүблү бахышлары гаршысында өзүнү итирди.

— Бу нә гандыр, Нөврәстә?—дейә Шаһмәрдан тәк-рар сорушду.

Нөврәстә енә фикрә кетди: «Һәр шейи ачыб де-йимми? Десәм, аралыға ган дүшмәзми? Бәлкә Шаһ-мәрдан мәнә инанмады?»

Һәмишә гәлби ирадәсинә табе олан вә һәр сирри үрәиндә кизли сахламағы бачаран Нөврәстә, бу дәфә көврәлди. Гәлби ирадәсинә һаким олду.

— О, сәниндә әдавәти олан адамын ганыдыр,— дейә чаваб верди.

— Ферманын?

— Бәли!

Нөврәстә башына кәлән бүтүн әһвалаты сөйләди.

— Сағ ол, Нөврәстә, үрәими даға дөндәрдин! Сә-нини этибарына инанырдым, амма бу гәдәр гочаг ол-дуғуну билмирдим.

Нөврәстә гәһәрләнди. Шаһмәрдан күлүмсүндү.

Бу күлүш Нөврәстәни ганадландырды. Шаһмәрдан онун нәзәриндә йүз гәт бөйүдү. Дүнянын ән мәрһә-мәтли, ән аличәнаб бир адамы кими көрүндү. О, үрә-йиндә доландырдығыны дилинә кәтириб деди:

— Мән сәһв этмишәм, кәрәк о алчағы өлдүрәйдим. Инди горхурам сәнә...—Сөзүнүн далыны демәйә дили кәлмәди. Шаһмәрдан онун фикрини аңлайыб деди:

— Мәндән архайын ол! Тәк ону өлдүрмәклә иш гур-тармыр. Девин чаны шүшәдә олан кими, онларын да

чаны мал-дөвләтдә, торпагдадыр. О мал-дөвләти, торпагы алып, касыблара вермәк лазымдыр. Оилардан бу чур гисас алмаг керәкдир.

Күн әйилмишди. Шаһмәрдан кетмәк үчүн аяға галхды.

— Һара тәләсирсән?— дейә Нөврәстә ону сахламаг истәди.

— Әнкәләвидә әминин далынча кетмәк лазымдыр. Дарыхма, бундан сонра һәр күн янында олачағам.

Нөврәстә динмәди. Шаһмәрдан гаһыя тәрәф аддымларкән, Чомәрд ичәри кирди.

— Бах, әмин өзү кәлди!— дейә Нөврәстә тез сүпүркәни кетүрүб Чомәрдин үстүнүн, аягларынын гаһыны тәмизләмәйә башлады.

— Өзүм тәмизләйәрәм. Зәһмәт чәкмә!

Чомәрд дәсмалыны чыхарыб гардан исланмыш үзкөзүнү силди. Шаһмәрдан она тәрәф ерийиб салам верди.

— Шаһмәрдан, мәним әзизим, кәлмисән?!

Онлар гучаглашыб өпүшдүләр. Күрсү башында енидән сөһбәт башланды. Чомәрд Шаһмәрданы һәбсдән гуртармаг үчүн Ваһанын янына мәсләһәтә кетди йини деди. Шаһмәрдан һәбсханада Кафан фәһләси Асланялла таныш олмасындан данышды. Сөһбәтә кәндләрдә ингилаби мүбаризә иши үзәринә кәтирдиләр. Чомәрд Бақы Комитәсиндән алдығы мәктубу оху-ду. Бу мәктуб, кәндлиләри мүлкәдарларга гаршы мүбаризәйә чағырды...

Он сәккизинчи фәсил

Игор Аркад'евич Туманов енә тәбдән чыхмышды. Надир һалларда күлүмсәйән бу адамын гашгабағы төкүлү иди.

— Тәзә нә хәбәр сөйләйә биләрсиниз, чәнаб Шадлински?— дейә о, әлини стола чырпды.

Тумановун гаршысында чүчәйә дөнмүш Мирзә Мәһәммәд Шадлински диксинди. Дәрһал ериндән галхыб, енә әйни сүр'әтлә стула отурду. Тумановун кәзләриндә янан гәзәб атәши онун гәлбини вәлвәлә салды.

— Йох, чәнаб Шадлински, сиз вәзифәнизи я баша дүшмүрсүнүз, я да ишләмәк истәмирсиниз... Фикринизи ачыг дейин! Тәнбал өкүз кими көзүнүзү дөймәйин!

Кин вә гәзәб долу бахышларын тәсириндән ериндә отура билмәйән Шадлински аяға галхды. Әлләрини овушдура-овушдура ялтагчасына деди:

— Тәгсирим олан ердә чәнаб началникин мәни данламаға, сөймәйә, өлдүрмәйә дә ихтияры вар. Он едди илдир император һәзрәтләринә гуллуг әдирәм, нечә ола биләр вәзифәми баша дүшмәйәм. Нечә ола биләр гәздән ишләмәйәм! Ваһалон ки, мәним мә'луматларым әсасында бир чохлары Сибирә кәндәрилибдир. Әсл нәчәбәтимин бәй олдуғуна, императора мәһәббәт вә сәдагәтимә инанмасайдыныз, шүбһәләнә биләрдiniz. Инанын, мән, ә'лаһәзрәтә вә сизә һәмнишә садиг олмушам.

— Узун нитг сөйләдиниз, чәнаб, Шадлински! Сәдагәтинизи сөздә йох, ишдә кәстәрмәлисиниз.

Шадлинскинин үзүндәки ифадә дөйишилди. Дуруха-дуруха деди:

— Көзүм, гулагым, дилим...

— Сусун, чәнаб Шадлински!— Туманов онун сөзүнү кәсди.— Көзүнүз кор, гулагыныз кар, дилинiz лалдыр. Хәфийә ишчиси иланы ювасындан чыхармағы бачармалыдыр! Бақыдан кәлминш шәкили Чомәрдин кәндлиләрлә әләдийн сөһбәтдән хәбәрiniz вармы? Онун нә иш илә мәшгул олдуғуну билирсинизми?

— Хәйр!

— Мә'лумат верибләр ки, Чомәрдин янына чох адам кәлиб кедир, сөһбәтинә гулаг асырлар. О, кәндлиләри айылтмаг мәгсәдилә Мирзә Әләхбәр Сабирин шеирләриндән охуюр. Бу адам чох шүбһәли вә тәһлүкәлидир...

— Бу мә'луматы ким вериб, чәнаб началник?

Туманов мә'налы-мә'налы бахыб башыны сикәләди:

— Белә суал вермәк сизин үчүн айыбдыр. Тәчрүбәли хәфийә!

Шадлински:

— Белә бир мә'луматда ки, сиз сөйләйирсиниз,

ә'лаһээрәтин тахт-тачына хәтәр кәтирәмәк һеч бир шей йохдур,—деди. Сабирин шеирләри исә лағлағыдан башга бир шей дейил. Бир дә Сабир өлүб кедиб. Өлүнүн император һәзрәтләринә нә хәтәсы дәйә биләр?—О, ялтагчасына күлдү.

—Анлағыныз чох даяздыр, чәнаб Шадлински. Сабирин шеирләрини лағлағы адландырмаг сизин сияси күтлүйүнүзә дәләләт эдир. Хошбәхтлиқ бурасындадыр ки, о, татарча языр. Сиз онун шеирләриндәки мә'наны яхшы баша дүшмүрсүнүз. Онун шеирләрини яанлар бизим үчүн ән тәһлүкәлидирләр.

Шадлински башыны тәрпәдә-тәрпәдә деди:

—Биз мүсәлманларын ики даяғы вар: ә'лаһээрәт падшаһымыз, бир дә Мәһәмәдин гур'аны!

Туманов гашларыны чатды, чидди бир вәзийәт алыб деди:

—Буну билirik, анчаг ону билмирик ки, сәһиһ мә'луматлары нийә Шадлински вермир?—Туманов әсәбилиқдән әлиндә фырлатдығы йоғун, көй карандашы онун көзүнә сары узатды.—Хәфийә һәр шейи белә айдын көрмәлидир!—Шадлински башыны керя чәкди.—Сиз горхагсыныз! Хәфийә чәсарәтли олмалы, һәр шәклә дүшмәлидир. Ери кәләндә юмшаг, ери кәләндә амансыз олмалыдыр. Хәфийәнин әсас вәзифәси үрәкләрә кириб сөз чәкмәк, сирр алмагдыр. Амма сиз, едди айдыр фәрари бир салдатын ерини өйрәнә билмирсиниз. Ким билир, балкә бизә зидд олан бир тәшкилатын үзвүдүр.—Туманов ани олараг сусду.

—О салдат, шәкили Нәбикилдә иди. Өзүм она архалыг тикдирмишәм, чәнаб началник, башгаларындан эшитсәйдим, шүбһә эләрдим.

—Ону тапа билмәдиниз.

Шадлински башыны ашағы салды, азачыг фикирдән сонра көзләрини дөйә-дөйә деди:

—Чәнаб началник, мәним мә'луматым ялан ола билмәз.

—Сизинлә ишләмәк мүмкүн дейил. Анчаг сағ-саламат бурахылмаячагыныз. Һәләлик, мән сизи һәбс эдирәм.—Туманов зәнки чалды. Чайдаг жандарма нәфәри дахил олду:—Апар буну! Мәним көстәришим

олана гәдәр дамда галсын. Янына һеч кәси бурахма!

Жандарма нәфәри әлини кичкаһына апарыб, Шадлинскинин кетмәсини, башы илә ишарә этди. Шадлински жандармын габағына дүшүб кетмәк әвәзинә, Туманова тәрәф ерийиб онун аягларыны гучаглады.

Туманов тез керя чеврилиб:

—Хәпчил ит кими гапма!—дейә, чәкмәсинин бурну илә ону керя итәләди.

Шадлински өзүнү дүзәлдиб титрәк сәслә деди:

—Яхшы буюрурсунуз, началник. Мән он едди илдир жандарм идарәсинин итийәм. Анчаг вәфалы итәм. Бир дәфә дә саһибими гапмаг фикриндә олмамышам. Буна инаныб, мәнә чәтин иш боюрун, еринә етирмәсәм, өз әлинизлә мәни күлләләйин.

Туманов онун гара сифәтинә, пәлә гулагларына, домба көзләринә, тулуғ гарнына дигтәтлә бахыб деди:

—Бу дилләриниз өлүмдән горхдуғунуз үчүндүр. Галхын аяға, бишәрәф!

—Мән өлүмдән дәһшәтли шей билмирәм. Мән яшамаг, өмрүм узуну чәкмәләринизин тозуну яламаг истәйирәм. Шәрәфим, шөһрәтим ә'лаһээрәт императора дуа вә гуллуғ эләмәкдир.—О, Тумановун узунбоғаз чәкмәләрини енә гучаглады, башыны юхары галдырыб, онун үзүнә иришиди.

Туманов:

—Сиз бир оюнбаза, кәндирбаз, косасына охшайырсыныз,—дейә учадан күлдү, сонра чидди вә амиранә бир сәслә әләвә этди:—Әлиниз аяғымдан чәкин, хәпчил ит!

Туманов жандарма нәфәринин кетмәсинә ишарә этди. Шадлински аяға галхыб, Тумановун габағында гуруду. Туманов деди:

—Мән сизи бу дәфә бағышларам, анчаг нә олуролсун кәрәк Сурен Погосяны тапасыныз. Сурен әлә кечирилсә, ә'лаһээрәт императордан ә'нам алачагыныз. Аңладынызмы?

—Аңладым, чәнаб началник, аллаһ өмрүнүзү узун әләсин. Бу мәрһәмәтинизи әвәзсиз гоймарам. Мәндә намус варса, башынызы уча эләрәм.

Шадлински далы-далы чәкилиб, отагдан чыхды.

Элэ бил влан агзындан гурбага гуртарды.

Шахталы феврал ахшамыйды, нава күлөксиз вә тәмизди. Тәзә ягмыш гардан вә көй үзүндә мирвари дәнәләри кими көрүнән улдузлардан көнд ишыгланмышды. Инсанлар әләринә чәкилмиш, ит-пишик кәрмә галагларында, эйванларда, исти ерләрдә кизләнмишди.

Чийниндән ямаглы чөрәк торбасы асмыш бир диләнчи Арменақын һәйәтинә кирди. Әтрафына бахды, кәлиб-кәдән олмадығыны көрүнчә, гапынын агзында узаныб бәркдән ғышгырды.

Сәсә Анаһид ичәридән чыхды:

— Бу кимдир?— дейә тәәччүблә диләнчийә бахыб эвә гайытды, дәрһал атасилә бәрабәр һәйәтә чыхды.

— А киши, кимсән, нийә узанмысан?— дейә Арменақ сорушду.

Диләнчи чаваб вермәди. Арменақ әйилиб онун үзүнә бахды. Танымалы. Ерә дүшмүш кәлә-көтүр ағачындан, чөрәк долу торбасындан диләнчи олдуғуну йәгин әтди.

— Көтүр, ғызым, эвә апараг, диләнчийә охшайыр. Союгдан ал-аягы донуб, дили тутулуб.

Диләнчини ичәри апардылар. Аракси очағын ғырағында ер салды. Диләнчини ятаға узатдылар. Бир аздан сонра диләнчи бәрк ғышгырды:

— Мән һардаям?!

— Мәним эвимдә.

— Сән кимсән?

— Арменақам, а киши!

— Һаны мәним торбам, ағачым, Арменақ кирвә?

— Сән кимсән, нәчисән?

Диләнчи йорғаны үстүндән атыб, әлләрини очагда ғыздыра-ғыздыра деди:

— Бир стәкан сү верин, үрәйим еринә кәлсин.

Анаһид парчы долдуруб она верди. Диләнчи сую ичиб дәриндән нәфәс алараг деди:

— Мәни бу эвә ким кәтириб? Аһ, көпәк оғлуун чанавары.

Арменақ сорушду:

— Нә чанавар?

— Мән языг диләнчийәм. Бир чәтән күлфәтим вар.

Диләниб-доланыб онлары сахлайырам. Башымын гәзов-гәдәри чохдур. Нағыл әләмәклә гуртармаз. Шәкидән кәлирәм. Бу көндиң кәнарына чатанда көрдүм ки, бир ялгузаг агзыны ачыб далымча кәлир...

Аракси онун сөзүнү кәсәрәк:

— Яхшы ки, ит һәйәтдә кишини парчаламайыб,— дейә очаға кәрмә парчасы гойду.

— Нә, гадаң алым. Бир тикә чөрәйим ованата дүшду.

— А киши, адын нәдир, һаралысан?

— Адым Аллаһярдыр, дулуслуям. Ахы, сизә чанавардан дейирдим. Мән кәлдим, о да далымча. Мән аяғымы ейинләтдим, о әл чәкмәди. Көрдүм яхынлашыб мәни парчалаячаг, өзүмү салдым бу һәйәтә. Даһа өзүмү-сөзүмү билмәдим...

— Аллаһяр, яхшы гуртармысан.

Диләнчи деди:

— Балаларым башсыз галачагды.—О, Араксини, Анаһиди кәстәрәрәк сорушду:—Бу әялиндыр, бу да ғызын?

— Бәли.

— Аллаһ саламат әләсин. Оғлуң да вармы? Оғул адама көмәкдир, үрәкдир.

Арменақ диләнмәди.

Аракси дәриндән аһ чәкиб деди:

— Гарғалар мәнимдир, юмургасы дағларда.

— Нечә бәйәм, бачы? Йохса сизә бахмыр? Әвләниб айры яшайыр?

Арменақ онун сөзүнү кәсәрәк деди:

— Гардаш, оғул барәсиндә кәл данышма. Анаһид, көр емәйә нәйиниз вар!

— Мән ач дейиләм. Аллаһ эвинизи абад әләсин. Сиз ки, мәни ғышын союғунда чәлдә гоймадыныз э; аллаһ сиздән рази олсун. Бир аз чаным ғызсын, дуруб кәдәчәйәм.—О, чийинләрини ата-ата кобудчасына күлдү:—Арменақ кирвә, эвинә бахырам, көрүрәм, кәсыб адамсан. Нә илә доланырсан, а киши? Дәрдайтлыдан, торпагдан-заддан нәйин вар?

— Малдан-гоюндан архайыныг. Бир тикә ермиз вар, кәрди-күлә ғайырыб, картофдан, пенчәрдән әкиб,

өлмө-дирил яшайырыг.

Дилэнчи мәнәлы-мәнәлы башыны тәрпәдәрәк деди:

— Ай Арменак кирвә, оғулун яхшысы яхшыдыр, писинә нә дейәсән. Мәни бағышла, Оғлун оғул олса, гоймаз корлуг чәкәсән!

— Нә билирсән, оғлум вар ки, белә данышырсан?

— Узүмү унлу көрүб, адымы дәйирманчы чағырма.—О, Араксини көстәрди:—бачымын да адыны билмирәм...

— Ады Араксидир.

— Аракси бачы дейәндә ки, гаргалар мәнимдир, юмуртасы дағларда, билдим ки, оғлунуз сяздән айры яшайыр. Нә олар, чаны сағ олсун. Узагдан сәси дә кәлсә, тәсәллитидир.

Очағын ғырағында отуруб сәһбәтә гулаг асан Анаһидин көзләри хумарланырды.

Арменак деди:

— Дур, гызым, ят, кечә кечир.

Диләнчи деди:

— Мәнә бир ястыг верин, атым башымын алтына, очағын ғырағында чимир эләйим, сәһәр әркән кедәчәйәм. Байырда галаныңыз йохдур ки?

— Нийә сорушурсан?

— Дедим, гапыны бағламаясыңыз, кедәндә сизи оядыб әзийәт вермәйим.

— Әзизийәти йохдур. Аллаһ гонағысан, истәйирсән он күн гал!

Аракси гапынын далыны вуруб чырағы сөндүрдү. Һәр кәс союнуб еринә кирди, диләнчи палтарлы узанды.

Арменакын хорултусу әви көтүрдү. Бу арамсыз хорултуданмы, фикир-хәялданмы, диләнчинин көзүнә юху кетмирди.

Кечәдән хейли кечмиш гапы ики дәфә дөйүлдү. Оғлу дидәркин дүшәндән сонра сәксәкәли ятан Аракси оялды. Анчаг ериндән галхмады. Гапы бир дә дөйүлдү. Ана, гапыны дөйәнин оғлу олдуғуна шүбһә этмәди,

тез кейиниб чырағы яндырды. Гапыя тәрәф аддымлаыб, әтият үчүн сорушду:

— Кимдир?

— Мәнәм, ана!

Сурен ичәри кирди. Аракси голларыны онун бойнуна салды... Ана үрәйинин кәдәрини ифадә эдән икичә сөз деди:

— Языг бала!

Ана, оғлунун үшүмүш әлләрини гыздырмаг үчүн, овуцлары ичиндә овушдурмаға башлады.

— Сәни эвиндән гачаг саланын кумасы дағылсын! Кәл, отур бала, языг бала!

— Отурмаға кәлмәмишәм, ана. Ону демәйә кәлмишәм ки, сағсаламатам.—Сурен көзүнү атасынын солгун үзүндә, бачысынын гызармыш янагларында доландырды:—Бу кимдир, ана?—Сурен очағын ғырағында башыны бүрүмүш, чарыглы аягларыны йорғандан байыра чыхармыш адамы көстәрди.

— Диләнчидир, чанавар говуб салыб бизим һәйәтә.—Аракси диләнчинин башына кәлән әһвалаты нағыл этмәк истәйирди ки, Сурен онун сөзүнү кәсди:

— Мән кедирәм, ана.

— Һара? Бәс нә вахт сән өз эвиндә раһат отурачагсан, оғул!—Ана көврәлди.—Бәс атагла көрүшмәк истәмирсән?

— Тезликлә гаыдачагағам, үрәйини сыхма! Атама де ки, мән кетдим. Ди сағ ол!

Сурен эвдән чыхды.

Сәһбәти эпиндән диләнчи ериндән галхды:

— Гапыны бағлама, Аракси бачы, мән дә кедирәм...—О, торбасыны, ағачыны көтүрдү.

Аракси:

— Нийә тәләсирсән, Аллаһяр гардаш?—деди. Сәһәр ачылар, кедәрсән, отур.

— Мәнзилим узагдыр. Эвиниз абад олсун.

Диләнчи вачиб бир иш үчүн тәләсирмиш кими, дәрһал эвдән чыхды. Аракси гапыны бағлады. Әрини оятмаг, Суренин кәлиб гаытдығыны демәк истәди. Анчаг буну эләмәди. Еринин үстүндә отуруб әлләрини гойнуна гойду. О, һәр дәфә оғлунун үзүнү көрәндә, санки

енидэн чана кэлэр, кедэндэ, өзүнү өлү кими хисс эдирди. Инди бу ананын яралы гэлбини анчаг онун вэзий-йэтинэ дүшөнлөр билэрди...

Дилэнчи байыра чыханда о тэрэфэ бу тэрэфэ бахды. Тээ, юмшаг гар үстүнэ дүшүмүш аяг рэдлэриндэн башга һеч нэ көрмэди. Һэйэтни ортасында азачыг даянды. Сонра Сурени мэнзилинэ апарыб чыхарачагымыш кими, рэдлэри излэйэ-излэйэ һэйэтдэн чыхыб дөнкөни бурулду.

Дүлкэрханада янан чыраг дөрд адамын сифэтини ишыгландырмышды. Ваһан, Чомөрд, Сурен, Шаһмөрдан бир-биринэ яхын отурмушдулар. Вэзиййөт имкан вермэдийн үчүн, булар тез-тез көрүшэ билмирдилэр. Букүнкү топланыш вачиб бир мäsälэ үчүндү. Сөһбөт башланмамыш Сурен гапыдан байыра бойланыб о тэрэфэ бу тэрэфэ бахды, һеч кими көрмэди. Кери гаһытды. Гапыны баглады.

— Башлая билерик,— дейэ ериндэ отурду.

Бу заман дүлкэрхананын габагына көлкө дүшдү. Ким исэ гапыя янашды, сол көзүнү гыйыб сәг көзүйлэ ачар ериндэн ичери бахды. Зөһф ишыгда дүлкэрхананын бир бучагындан башга һеч нэ көрмэди, лакин һөһирти дуйду. Нәфәсини ичери чәкиб гулагыны эһ-малча гапыя верди. О, ичеридэ данышылан сөзлэрин һамысыны эшитмәк истәйирди. Ваһан сакит вэ мүлайим бир сәслэ дейирди:

— Иртичаын эһ амансыз дөврүдүр. Чар жандармлары демократия вэ ингилаб дейән ағызлары әбәдилүк юмшаг истәйирләр. Романов вэ онун назирлэри чошгун фәһлэ һәрәкатындан горхур. Анчаг мүгләгийөт һалә өдмөйиб, О, ингилаби фәһлэ тәшкилатларыны дағыдыр, һәбсханаларын сайыны артырыр, хәфиййәлэри, часуслары чоһалдыр.

— Доғрудур, доғрудур!— дейэ Шаһмөрдан диләнди.

Ваһан давам этди:

— Лакин зүлм зәнчиринини гырылачагы, ингилаб күнөшинини доғачагы вахт узаг дейилдир. Мүгләгий-

йөт бөһран кечирир, ганлы мүһарибә бөһраны! Вәзи-фәмиз, сойгунчу мүһарибәнини доғурдуғу фалакәти кәндлиләрә баша салмаг, һәр ердә ингилаби-күтләви чыхышлар тәшкил этмәклир. Буну партиямыз, Ленин йолдаш тәләб эдир. Бу ишдә гүввәтли олмагымыз үчүн сыраларымызы артырмалыйыг. Тәк әлдән сәс чыхмаз. Гүввәт алиһ бирлийиндәдир. Кәндлиләрдә бөйүк күч вар. Бу, торпагсыз йохсуллардыр. Биз, кәндлиләри торпаг үчүн, мүлкәдарларын зүлмүндән гуртармаг үчүн мүбаризәйә галдырмалыйыг. Әсл мäsälэ будур!

— Дүздүр,— дейэ Чомөрд онун сөзүнү тәсдигләди.— Торпага һәсрәт чәкәиләр чоһдур. Шаллаг вэ газмаг горхусу олмаса, кәндлиләр мүлкәдарлары, меликлэри боғазларлар.

Ваһан давам этди:

— Чомөрд, биз шаллаглардан, һәдә-горхулардан чәкинмөйиб кәндлиләри өз һагларыны тәләб этмәк үчүн һазырамалыйыг. Оңлара демәлийик ки, торпаглы, чө-рәкли олмаг истәйирсинизсә, мүбаризәйә киришини, өзү дә мөрд-мөрдана!

Ваһан хейли данышды. Сурен вэ Шаһмөрдан кәлә-чөк мүбаризәлэри үчүн үрәк сөзлэрини деди. Чомөрд сөзә башлады. О гуртардыгы заман таппылы эши-дилди. Ишыгдан гачыб пәрдиләрин арасында кизләнән яраса бирдән ерә дүшдү. Әкәр ону бири көтүрүб байы-ра атсайды, баягдан бәри гулагыны гапыдан чәкмәйән көлкөни көрөрдү. Союгдан әлләрини овушдуран, тоюг кими аягынын бирини көтүрүб, о бирини гоһн бу адам чәкилиб кетмәк истәмирди. Үрәйиндә көтүр-гоһ эдирди: «Чәсарәт көстәрим, я һийлә? Таһрича ишләдим, я дил?»

Гапынын чырылтысы она фикирләшмәйә имкан вер-мәди; дәрһал чәкилиб дүлкәрхананын далында, дива-рын дибиндә кизләнди, Чомөрд, Сурен вэ Шаһмөрдан байыра чыхды. Чомөрдлә Шаһмөрдан бир тэрэфә, Су-рен исэ башга сәптә кетмәйә башлады. Оңларын ке-шиийини чәкән адам һансынын далында келәжәйини фикирләшмәдән, Сурени изләди. Сурен күчәнни дүз ериндә кедәндә о кери галыр, дөнкөни буруланда о да тез бурулурду.

Диланчи Сурени гапыларына кими күддү. Бөйүк бир сирри ачмыш кими, севинчиден ерә-көйә сырмайырды. Кәндән чыхыб почт йолу илә Корус шәһәринә үз гойду...

Туманов губерния жандарм идарәсинә шикайәт язырды. Гапы ачылды. Шадлински ичәри кирди. Туманов гәләми сахлайыб, дик онун үзүнә бахды:

— Нә хәбәрлә кәлдин?

— Мүһүм хәбәрлә, начальник! Тәшкилат тапмышам, начальник! Ингилабчылар тәшкилаты!

— Отур, мүфәссәл даныш!—дейә Тумановуи гап-габагы ачылды.

Шадлински өзүнү тә'рифләйә-тә'рифләйә данышды. Диланчи палтарында Арменаккилә кедиб кечәләдийини, Суренин эвә кәлдийини, онун далынча дүшүб дүлкәрханаядәк кетдийини—һәр шейи тәфәррүатына гәдәр деди. Чанавар әһвалатына кедәндә, Туманов күлдү, әлини онун чийинә вурә-вурә деди:

— Афәрин, инди әсл филйор адыны сәнә вермәк олар. Демәк, кәләфин учу тапылыб. Бу күндән биз о дүлкәрхананы нәзарәт алтына аларыг, һамысыны бир ердә яхаларыг. Чәтнини онларын топландыгы ери билмәк иди. Амма снә дә әтияты әлдән бурахмамалы-йыг. Илк нөвбәдә Арменак Погосян дама басымалыдыр. Тәшкилатын әлә кечмәси үчүн о, әлимиздә ачар олмалыдыр.—Туманов столун үстүндән кағызы көтүрүб әләвә этди:—Сәндән шикайәт язырдым. Бу һүнәринә көрә язмайчагам.—О, кағызы чырыб атды.—Афәрин, чәнаб Шадлински! Кет Суренин далынча кәз, баша дүшдүнмү?

— Мән вәзифәмә он едди илдир яхшы баша дүшмүшәм, чәнаб начальник!—дейә Шадлински өзүндән разы һалда һырылдады. Ериндән галхыб кетмәк истәркән, жандарма нәфәри ичәри кириб деди:

— Газаматдан бир душтаг гачыб, начальник!

— Нечә?—дейә Туманов әсәби һалда байыра гачды.

Он доггузунчу фәсил

Шаһмәрдан, анасынын чөрәк гойдуғу балача хурчуну көтүрүб әвдән чыхды. Күлмәлинин һалы позулмады. Өзүнү сакиг, тохтаг сахлады. Килә көврәлди:

— Кет бала, аллаһ сәнә яхшы йол версин! Чох галма, тез гайыт, тоюну әләйәк.

Ана өзүнү сахлая билмәйиб һөнкүрдү.

Күлмәли арвадына ачыгланды:

— Кедәнин далынча арламазлар, ай арвад!

Шаһмәрдан анасынын бойуну гучаглайыб деди:

— Арлама, ана, узаг башы бир айдан сонра янындаям.

— Кет нишанлыны да көр, оғул!

— Сиз гайыдын, ана.—Шаһмәрдан һәйәтдә онлардан айрылды.

...Шаһмәрдан Нөврәстәни әйванда көрдү.

Очағын гырагында дуруб нә исә биширән гыз ону эвә дә'вәт әләди.

— Сәнинлә көрүшмәйә кәлдим, Нөврәстә. Мәнә сөзүндән, тапшырыгындан? Сәнә нә алым?

— Сағ кет, саламат кәл. Амма, чох юбанма һа!..

Гыз нишанлысынын Бакыя кедәчәйини габагчадан билдийи үчүн тәшвишә дүшмәди. Она отуруб биширдийи ярма чәкмәсиндән емәйи тәклиф әләди. Шаһмәрдан отурмады. Нөврәстә нишанлысыны ачыг үрәклә йола салды. Һәйәт гапысына кими онуила янашы адымлады.

— Ди, сағ ол! Гайыт. Дарыхма, мән дә тез кәләчәйәм.

Гыз айрылыг дәгигәсиндә өзүнү сахлая билмәди. Долмуш көзләрини кизләтмәк үчүн калагайысы илә үзүнү өртдү.

Шаһмәрдан Бакыя нә мэгсәдлә кетдийини ата-анасына, нишанлысына дүз демәмишди. О, Бакы партия тәшкилатына Зәнкәзур кәндилләрини вәзийәти, онларын апардыглары мүбаризәнин характери һагда мәлумат вермәйә вә орадан сисяи китаб, гәзет кәтирмәйә келдири.

Приставын әмрилә Әнкаләвид чамааты сәһәр тездән килсәнин габағына топланмышды. Дик дашын үстүнә галхмыш кешиш данышырды:

— Вәтәндашлар! Пристав аға бурада деди ки, рус гошунлары Гафгаз чәбһәсиндә икидлик кәстәрир. Кечән ил Әрзурум вә Трабзон алыныб. Биз эрмәниләр түркләрин басылмасыны истәйирик. Биз истәйирик ки, Түркийәдәки гардаш-бачыларымызла бирләшәк. Инди геһрәт вахтыдыр!—Һәмишә сакит данышан кешиш, инди чығыра-чығыра, әл-голуну ата-ата дейирди:—Вәтәндашлар! Кәрәк ә'лаһәзрәт императора көмәк эләк онун чанына вә гошунларына дуа этмәкдир. Бағрат ки, муһарибәни давам этдирсин. Мәним көмәклийим, аға, ирәли кәл, нә верәчәксән, нә көмәклик эдәчәксән, де!

Месроп дашын үстүндән дүшдү.

Бағрат деди:

— Гой әввәлчә Грикор данышсын.

Грикор үз-көзүнү туршутду:

— Мән данышмағ билмирәм, сән даныш!

— Данышмағ билирсән, малына гыймағ истәмир-сән!—Бағрат ону габаға итәләди.—Даныш, даныш!

Дашын үстүндә оюг кими көрүнән Грикор деди:

— Гардашлар, мән ону билирәм ки, падшаһ өз падшаһымыздыр. О, дава эләйир, ган төкүр, кимин үчүн? Бизим үчүн. Мән әнкаләвидли Грикор да оғлуму салдат вермишәм. Инди дә падшаһын гошунуна әтлик үчүн он гоюн верирәм.

Бағрат ериндән дилләнди:

— Хәсислик эләмә, Грикор, он гоюн аздыр, артыр!

Грикор сөзү гулаг ардына верди вә ашағы дүшүб Бағрата пычылдады:

— Әвин дағылсың, чох верә билмирәм ахы! Нийә мәни гызардырсан?

Бағрат вәзнали көй чухасыны елләдә-елләдә дашын үстүнә чыхды. Екә гарыны габаға вериб данышмаға башлады:

— Эрмәниләр! Иш о ерә калиб чатыб ки, кәрәк падшаһымыза көмәк эләйәк. Эрмәниләр! Элә билирсиниз падшаһ касыбдыр, йох! Падшаһымызын хәзинәси

долудур. Амма биз кәрәк өз сәдагәтимизи кәстәрәк.

Пристав аға буюрду ки, онун дедикләрини сиз кәндилләрә баша салым. Мусурманлар да һәр ердә бу ишә башлайыблар. Биз кәрәк мусурманлардан керилгалмаяг. Биз кәрәк сияһы тутаг, кимин нә вердийини язаг. Мән, Грикор кими хәсислик эләмәйчәйәм. Он гоюн нәдир?!.

Бу сөз Грикора хош кәлмәди. Ағзыны-көзүнү әйиб, ериндән дилләнди:

— Яхшы, Бағрат аға, сән әлиначыгсан, лап әвини дә ерли-дибли вер! Мән...

Приставын она әйри-әйри бахмасы Грикору сусурду. Бағрат сөзүнә давам этди:

— Мән йүз манат пул, ики йүз пуд буғда, ийirmi гоюн верирәм. Гой падшаһымызын гошуну ейиб, гүвәгә кәлсин! Дүшмән габағындан гачмасын. Бундан башга, кәлән ил Дәвәәләндәки еримдән кәлән тахылы һамысыны верәчәйәм. Мән кәрәк Шәкидә һачи Атакишиһә, Бақыда Тағыевә, Нағыевә кәстәрәм ки, эрмәниләр, ә'лаһәзрәт императору мусурманлардан чох истәйир. Эрмәниләр! Варынызы бу йолда әсиркәмәйин! Топланан шейләрин һамысыны аллаһын бу әвинә—килсәйә йығыб, пристав ағая тәһвил верәчәйик.

— Йох, йох,—дейә пристав әтираз этди.—Бу һөкүмәт иши дейил, чамаат өзү көңүллү топлайыр. Әлбәт-тә, ә'лаһәзрәт бу һөрмәт вә мәнәббәтинизи гиймәтләндирәчәк.—Пристав әйлиб Бағратын гулагына пычылдады:—Кәрәк дейәйдин ки, һөкүмәтин бу ишдән хәбәри йохлур.

Бағрат да онун гулагына деди:

— Бәс бизим торпаг мәсәләмиз—Алакәлләр мәсәләси нә заман гургарачаг? Мәһкәмә нийә букүн-сабаһа салыр?

Пристав Бағрата чаваб вермәди. Атлары кәтирмәйин стражникләрә әмр эләди. Ашот да онларла бәрабәр кетди.

Күрәйини килсәнин диварына сөйкәмиш Гуркен үзүнү гардашы Бағрата тутуб сорушду:

— Сәнин Дәвәәләндә һансы ериң вар?

— Тәзә алмышам.

— Кимдэн?

— Арменақдан.—Бағрат гардашына тәрс-тәрс бахыб, сәсини галдырды:—Һеч кәс дилләһмир, кәрәк әлә өз гардашымын көзү мәни көтүрмәсин!

Аһәһид чамаатын ичиндән уча сәслә деди:

— Биз еримизи сатмамышыг. Бәлкә Бағрат аға зорла алмаг истәйир, гой алсын!

Гуркен деди:

— Ала билмәз, мәжәр диван-дәрә йохдур? Адам голукүчлү оландә, баш кәсәр?—Гуркен Бағратын үзүнә дик бахыб әләвә эләди:—Алакәлләр мәсәләсини гуртармамыш, языг кәндлинин бир парча еринә көз дикмисән. Бу нисаф дейил, ахы!

Индийә кими Бағраты чамаат ичиндә бу чүр һөрмәтдән салан олмамышды. О, ичиндән гыврыла-гыврыла деди:

— Гардаш, мәни чамаатын ичиндә биабыр әләйирсән, әлә! Амма гой пристав аға эшитсин, кәрәк бу дилләри сәнә ким өйрәдиб!..

— Ким өйрәдиб? Йохсуллуғ, әһтигәч, ачлыг! Сән ики йүз пуд бугдә верирсән. Мәним аиләм әвдә ачдыр. Арменақын күлфәти алтынын палазыны көтүрүб Грикора ики чанаг арпая сатыб. Даһа бәсдириң! Кәндлидә тутар гоймадыңыз. Биринин ерини пулла, бирининикин зорла алдыңыз!

Бағрат приставын гулағына пычылдады:

— Ялан дейир, она бу дилләри өйрәдән Сурендир, о гачаг кәдәдир.—Сонра Гуркенә тәрәф кәлди.—Сән чох улаячагсан, байгуш!—дейә она бир силлә вурду.

Гуркен силләйә силлә илә чаваб верди.

Ара гызышды.

Пейсәри о ян бу яна дөнмәйән пристав ирәли ериди, шаллағы сәл әлиндән сағ әлиңә кечириб деди:

— Ә'лаһәзрәтә һөрмәтиниз будурму? Вәһшиләр, идраксызлар!..

Приставын шаллағы Гуркенни бойнуна доланды. Гуркен ағзына кәләни пристава деди. Оун һәр бир сөзүнә приставын шаллаг зәрбәләри чаваб олду.

Аһәһид приставын аягларына дүшүб гардашынын бағышланыб үзә чыхмасы вә Гуркени дөймәмәси үчүм

ялвармаға башлады. Кешиш гызы кәнара чәкди. Бу заман стражникләрлә Ашот кәлди. Пристав Гуркенин голларыны бағламағы онлара әмр этди. Үз-көзүндән әйяшлыг, надүрүстлүк яған чайдаг стражник атдан дүшдү. Гуркенин гайышыны ачыб голларыны бағлады.

Пристав деди:

— Сәл атын дөшүнә!

Стражникләр Гуркени апардылар.

— Чамаат! Сөзүнү, данышығыны билмәйәнләри бу көкә саларлар!—дейә Бағрат күлдү.

Һамы онун союгтанлылығына һейрәт эләди. Пристав ата минмәк истәркән, Аһәһид онун габағыны кәсди. Гардашынын бағышланмасыны хәһиш этди. Пристав көзү яшлы гызын ялварышына ә'тина эләмәди. Ашот үзәнкини басды. Әһтирам вә ялтаглыг аламәти оларағ Бағрат атын чиловундан тутуб чәкмәйә башлады. О, гәсдән белә эләди ки, чамаатдан аралансын, тәкликдә приставдан Алакәлләр барәсиндә енә хәһиш эләсин. Пристав атын чиловуну әлиңә алмаг истәдисә дә, Бағрат вермәди.

Атын дөшүндән чәкилмәйиб ялваран Аһәһидә пристав көзүнү ағартды, сонра атыны мәһмизләди...

Ийирминчи фәсил

Туманов креслоя сөйкәниб гаш-көзүнү ойнада-ойнада әлиндәки кағызы охуюрду:

«...Рәис Туманов чәнабларына ени мә'лумат вермәйи өзүмә шәрәф һесаб әдирәм. Чомәрд Алмурад оғлу илә Шаһмәрдан Күлмәли оғлунун шүбһали вә тәһлүкәли адам олдуғлары күн кими ашкардыр. Онлар Шәкидә һеч бир иш көрмәйиб, тез-тез башга кәндләрә кедирди. Он күн габаг икиси дә Әнкәләвиддә олдулар...»

Туманов карандаш көтүрдү.

— Шадлискинин вердийи мә'луматла дүз кәлир,— дейә ахырынчы чүмләнни алтындан чызыг чәкиб, охумаға давам этди:—Кетдикләри ерләрдә онларын нә данышдығларыны йәғни сизә хәбәр верирләр. Чомәрд айры-айры кәндлиләрини—Гиясын, Нифтинин эвинә кедир. Оун йохсуллар арасында нүфузу һөрмәти артыр.

Һәр шейдән чох торпаг мәсәләсиндән данышыр. Шаһмәрдан дүнән Бакыя кетди. Сәбәби нам'әлумдур. Бунларын эрмәниләрлә әләгә сахламалары да шүбһә догурур. Әнкәләвидди Сурен Погосян онлара тез-тез кәлиб кедир...

— Бу да догрудур!— дейә . Туманов енә чүмләннин алтындан хәтт чәкиб охуду:— Чомәрдин вә Шаһмәрданын тезликлә тутулмасы сакитлик вә динчлик ярадар. Ә'лаһээрәтин садиг нөкәри: молла һейдәр».

Туманов мә'луматы сейфә гойдуғу заман жандарма нәфәри ичәри кириб бир адамын кәлмәсини сөйләди. Рәис ким-олдуғуну сорушду. Жандарма нәфәри деди:

— Кәндлидир, дейир вачиб ишим вар.

Туманов кәлән адамын хәфийәләрдән бири олдуғуну зәни әдәрәк, ичазә верди. Әли ағачлы бир кәндли дахил олду. Туманов диггәтлә бахды, һеч кимә охшада биләмәди.

— Кимсән, нә истәйирсән?

— Вачиб мә'лумат кәтирмишәм, начальник,— дейә кәндли кағзы Туманова узатды вә тез кери чәкилди.

Туманов кағзы охуду: «...Приставын һаһаг һәбс әтдийи, инди Корус газаматында сахланылан Гуркен Хачатуряны ики күнә кими азад әтмәйиниз сизә тәклиф олунур. Тәклифи еринә етирмәсәниз, сағ галмаячаг-сыңыз!»

Туманов әсәбиликлә башыны юхары галдыранда, алына тушланмыш тапанчаны көрдү. һейрәт ону сарсытды. Бир аң өзүнү топлаяраг:

— Кимсән?— дейә сорушдугда вә әлини тапанчая атаңда, гаршысындакы адам кәскин сәслә деди:

— Чәнаб Туманов! Тапанчаны столун үстүнә гоюн! Ериниздән тәрпәнмәйин!— Туманов тәрәддүд әтди. Ағачлы адам габаға кәлиб амиранә бир сәслә:

— Тапанчаны ерә гоюн, дейирәм!

Туманов өзүнү итирди. Әли әсә-әсә тапанчаны столун үстүнә гойчаг, ағачлы адам тез көтүрүб гойнунда кизләтди вә отагдан чыхды. Туманов дили долаша-долаша гышгырды:

— Гоймайын, тутун!

О, байыра чыханда Сурен көздән итмишди.

Фикир-хәял Туманову әлдән салырды. Нә әвдә, нә дә идарәдә раһат ола билирди. О, букүн әлдән чыхаркән, әһвалаты лазыми еринә языб билдирмәйи гәрара алды. Лакин кабинетинә кирәндә фикрини дәйишди. Кениш отаға, яшыл өртүклү стола, Николайын шәклинә бахды. Хәфийәләри гәбул әләйиб, көстәришләр вердийини, бир сөвлә, өзүнүн жандарма мәмуру олдуғуну ядына салды. Думанлы фикир-хәял ичиндә дәриндән көксүнү өтүрдү. Сурен хәялән көзүнә көрүндү. Отаг башына фырланды. Сурен дейирди: «Сәнә вердийим вахт букүн тамам олур, нийә дустағы бурахамысан, алчаг! О күн сәни өлдүрмәдим, инди кәләнә беш патрон чахачағам, өзү дә сәнин өз тапанчанла!»

Һәмишә сирр сахламаға адәт әтмиш рәис инди өз үрәйини кимә ача биләрди?! Ахы, ону гуллуғдан чыхарлар, һәбс әдәрләр. Ахы, онун һәрәкәтләрини дә изләйән, лазым кәлдийи вахт ондан бөйүкләрә ачыб дейә билән хәфийәләр вар! Амма өзү ачыб дессә, бәлкә чәзасы йүнкулләшәрди... О ағырлашмыш вә күтләшмиш башыны столун кәнарындан көтүрдү. Әһвалаты Елизаветпола¹, губерния жандарм идарәсинә язмаг истәди. Рәисин зәһми ону басды. Ирадәси зәифләди. Гарлы, шахталы Сибир, каторга горхусу үрәйинә үшүтмә салды, әли титрәди, гәләми ерә дүшдү, фикир ону көтүрдү: «Мәним чәсарәтим, гейрәтим беш патронлу тапанчада вә бу пагонларда имиш! Тапанчамы намә'лум шәхс алды, пагонларымы да губернатор алачаг. Мән горхаглыг әтмишәм. Йох, йох, мән хәянәт әтмишәм...»

О өз сәсиндән сәксәнди. Әлләрини кичкаһларындан көтүрүб, аяға галхды. Кери чеврилиб Николайын шәкли илә үз-үзә дурду. Русиянын бөйүк жандармы Николай санки көзүнү она ағардыб дейирди: «Сән әл-мәлисән, ханн!»

Туманов әлләрини юхары галдырыб титрәк бир сәслә деди:

— Йох, ә'лаһээрәт, мән һеч вахт сәнә хәянәт әтмә-

¹ Елизаветпол—Кировабадын кечмиш ады.

мишәм. Отуз беш ил тэхт-тачынызын кешикчиси олмушам. Сиздән ялыз аман вә мәрһәмәт истәйирәм!.

О, хәялда икән бирдән гапы ачылды. Һәрдән онун янына кәлиб-кедән лазымы мә'луматлары верән почта-телеграф ишчиси Иванов ичәри кирди, әлиндәки телеграмы Туманова узадыб деди:

— Чәнаб Туманов, охуюн! Анчаг бир гәдәр кеч кәтирмишәм. Бунун да сәбәби вар.

Туманов телеграмы алды. Һирсли-һирсли сорушду:

— Ким языб? Нә языб?

— Демәйә дилим кәлмир, чәнаб. Биз бәдбәхт олдуг!..

Туманов телеграмы тәләсик охуду. Ону һейрәт кәтүрдү.

— Яландыр, ағ яландыр! Губернатор белә телеграмы вура билмәз! Мән инанмырам.

— Инанын, чәнаб! Әввәлчә мән дә инанмырдым. Амма, бу кағыз о телеграмын доғрулдугуну исбат әдир. Мән телеграмы алан кими сизә кәтирмәдим. Дедим, бәлкә яландыр. Сензор бу кағызы охуяндан сонра, әһвалаты мәнә деди. Мән дә инандым. Кағызы он күн әввәл Петровскда һәбсханадан чыхмыш бир коруслу гардашына языб. Бу да кағыз.

Иванов кағызы охуду:

«Әзиз гардашым Маркар! Бу яхында көрүшәрик. Петровскда душтаг олаңлар бурахылдылар. Сиз дә билин вә шад олун, падишаһы тахтдан салдылар...»

Туманов илдырым вурмуш кими гапгара гаралды. Әсәбиликлә кағызы ондан алды вә чырыб ерә атды. Башына ики әлли-вурду.

— Өл, ерә бат, Туманов!—деди.—Бундан сонра нәйә лазымсан?

Әсәби һалда отағын о баш бу башына кедиб кәлди. Әлләрини Николайын шәклинә узадараг:

— Ә'лаһәзрәт, бу нә ишдир, бу нә хәбәрдир?!—деди. О, бүтүн үмидләри мәһв олмуш һалда шәклин гаршысында диз чөкүб башыны ашағы салды. Биһуш кими һәрәкәтсиз даянды.

Бир жандарма нәфәри тәйшүйә-тәйшүйә ичәри кирди. Әлини кичкаһына апарыб деди:

— Чәнаб началник, душтаглар газаматы дағыдырлар.

Туманов яраланмыш чанавар кими ериндән сычрайыб ғышгырды:

— Нечә? Нечә? Һаны газамат начальники!

— Дейирләр нахошлайыб. Сизин үстүнүзә кәлдим. Һамы бир ағыздан ғышгырыб дейир: «Падшаһы тахтдан салыблар. Бизи азад әләйин...»

— Сус!—дейә, Туманов онун яхасындан япышыб силкәләди вә күчү кәлдикчә ғышгырды:—Бәс сиз кәпәк ушаглары орда нә әләйирдиниз?!.

Һәр үчү отагдан чыхды.

Душтаглар камераларын гапы-пәнчәрәләрини дөйүр, ғышгырырдылар: «Даһа зүлмкар Николай йохдур. Ачын гапылары! Яшасын азадлыг!»

Бу сөзләр күллә кими Тумановун үрәйини деширди. О, гулагларында чинкилдәйән һәр сөздән дөһшәтә кәлирди. Гача-гача кәлдийндән тәрләмиш, пәртүб ғызармыш Туманов сәс кәлән камеранын гапысына янашды. Душтагларын сакит олмасыны әмр әләди. Душтаглар уча сәслә ғышгырдылар:

— Ачын гапылары!

Туманов һәбсхананын кешийини чәкән жандарма нәфәрләрини чагырды. Душтаглары сусдурмағы әмр әләди. Бу заман Сурен әлиндә тапанча дөһлизә кирди. Туманов ону көрүчә, ериндә доңду, сонра дәли кими ғышгырыб жандарма нәфәрини силаһыны әлиндән гапды. Түфәнклә Сурени нишан алдыгда, сары бығылы, сары сачлы Серкей Мусатовун күлләси онун күрәйини ғызышдырды. Түфәнк Тумановун әлиндән дүшдү, өзү исә фырфыра кими фырланыб, үзү үстә йыхылды. О бири силаһлы жандарма нәфәри тез пагонларыны гопарыб, туллады, горхусундан диварын дибинә ғысылды. Сурен тез Мусатова яхылашыб деди:

— Сағ ол!

Душтаглар бир-бирини голундан зәнчирләр ачыб ерә төкдүләр. «Ура!» «Яшасын азадлыг!» сәдалары әтрафы бүрүдү, һәбсхананын кәсиф һавасында

саралмыш үзлэрэ байырда тэмяз даг һавасы вурду. Дустаглар сизэ долусу нэфэс алдылар. Иллэрлэ гыфыллы гапылардан, яш диварлардан башга бир шей көрмөйөн көзлэр күнөшэ бахды. Инилтидэн, зэнчир сәсләриндән башга бир шей эшитмөйөн гулаглар гушларын сәсини эшитди. Оилар инди өз көңүлләринин дә сәсини эшидирдиләр: «Азадлыг нә көзәлдир!» ...Дустагларын бурахылдығыны эшидән коруслулар һәбехана әтрафына топланмышдылар.

Таныш оллуб-олмамаларына бахмаяраг, коруслулар вә дустаглар бир-бирини үрөклән тәбрик этдиләр. Дустаглардан һеч кәс бир ан белә бурада галмаг истамирди. Намы көзү йолда галан аиләсинин янына тәләсирди... Һайк Асланян Серкей Мусатовун әлини бәрк-бәрк сыхыб деди:

— Мән кедирәм, Сәни һеч вахт ядымдан чыхар-маячагам. Достум, бир бизә гонаг кәл, сәнин яхшылыгындан чыхым. Ахы бизи бу дүня ишығына сән чы-хартдын?!

Мусатов күлүмсәйәрәк чаваб верди:

— Мән өз арзуму, күтләләрин арзусуну еринә етирдим. Бизим ишыгылы дүнямыз бундан сонра олачагдыр, достум! Кет аиләни севиндир. Гисмәт олар, көрүшәрик.

Һайк Гуркенә янашыб деди:

— Гардаш, едди күн сәнинлә бир камердә олдуг. Бир-биримизи таныдыг. Мән Гафанда олачагам. Ханиш эләйирәм, мәнә гонаг кәләсэн. Мән истайирәм достлуғумуз һәмнишәлик олсуң.

— Мән сәни унутмаячагам,— дейә Гуркен әлини она узатды.—Кет арвад-ушағынын янына, бир күн көрүшәрик.

Һайк севдийи нәгмәни азад үрөклә охуя-охуя, Корус дәрәси илә ашағы салланды. Онун нәгмәси вахтилә Нәбинин ятдығы газаматын үстүндән гападланыб лагларә яйылды:

«Нәбинин бығлары эшмә-эшмәди,
Павағы күлләдән дешмә-дешмәди,
Нәбинин атыны бир ат кечмәди.

Гой сәнә десинләр, ай гачаг Нәби!
Бәйләрин көзүнә, ай бычаг Нәби!

Чарын йыхылмасы хәбәрини почта-телеграф идарәсиндәки достундан өйрәниб, дустагларә чатдыран Серкей Мусатов Суренин, Гуркенин көзүндә даг бойда учалды. Онун бүкүнкү чәсарәт вә икидлийи горхусуз бир мүбариз олдугуну көстәрди. Оилар белә бир мүбаризлә кәләчәкдә көрүшәчәкләрми? Онун үрәйини, мәгсәд вә арзусуну биләчәкләрми?

Романовлар ханиманынын тармар әдилдийини Зәнказурун бир чох узаг кәндлиләри һалә эшитмәмишди. Оилар, күчәләрә чыхмыш Корус эһимәткешләринин шәллийини, чарын шәклинн чырыб аяг алтында тап-даладыгларыны көрмүрдүләр.

Бу шад хәбәри өз аиләләринә, Азәрбайчан вә әрмәни кәндлиләринә илк дәфә чатдырмаг үчүн Суренлә Гуркен Корус кәдәйиндән ашыб, Үчтәпә дағларынын арасилә кедирдиләр. Оилар йол узуну сөһбәт әдир, Серкей Мусатову һөрмәтлә хатырлайырдылар.

Ийirmi биринчи фәсил

Бәнәвшә дөвләтли арвады олса да, емәкдән, пал-тардан корлуғ чәкмәсә дә, бүтүн мүсәлман арвадлары кими о да азыг вә һүгүгсузду.

Бәнәвшә дөйүлүб, сөйүлдүкдән сонра әрп илә барышмаға, данышмаға мәчбур олмушду. О, чох көтүргойдан сонра эвини тәрк этмәмәк гәрарына кәлмишди. «Бу долу эви, чаһ-чалалы гоюб һара кедим. Бу түнд-мәчаз киши мәнә нә эләйир-әләсин. Ағрым күнүнүн дә үрәйинә. Оғлум сағ олсуң. Онун хатиринә һәр эза-ба гатлашарам. Мин ачыны ейәрләр бир ширинин хатиринә. Нөкөр габағымда, гараваш габағымда»,—дейә өзү-өзүнә тәсәлли верирди.

Әринин янында отурмуш Бәнәвшә күрәйини мүтәккәйә сөйкәмиш Һачы Атакишия деди:

— Нийә сорушмурсаң, оғлунун голуна нә олуб, нечә вахтдыр сарыгылы кәзир.

— Сорушмушам. Дейир, овда түфәнк ачылыб, барыт гарсыб.

— Дуз демэйиб. Сәндән горхуб. Мән анаям, кәрәк һәр шейи ачыг дейәм. Ушағын биләйини гыз дишләйиб, Нәбинни гызы Нөврәстә.

Һачы Атакиши гәляны ағзындан чәкиб арвадынын үзүнә бахды. Сейрәк кирпликли балача көзләри пишик көзү кими ишылдады.

— Сәнин елбейин оғлунун голу о итин ағзында нә гайырырды ки, дишләсин? Бейбудалынын гуйруғу кәсик ала ити кими гапыларда нә сүләнир? Кәзәйән итин биләйини дә сындырлар, гулаг-гуйруғуну да кәсәрләр. Сәнә демәмишдим, оғлуна өйүд верәсэн, баша саласан о йолдан чәкинсин? Мән һәр шейи онун үзүнә вурмаг истәмирәм. Өз тайыны тапсын! Алагаргайла тарлан бир-биринә баб олмаз. Мәним сөзләрим елгаван кими һавая учуб? Чох сағ ол, арвад, мәнә шад хәбәр вердин! Чох сағ ол! Һачы Атакишинни оғлу, Нәбинни гызы! Аллаһ хейир версин!

Бәнәвшә Һачынын кинайәли сөзләринә, мұлайим чаваб верди:

— Мәни нийә даңлайырсан, а киши. Оғлун дейир, бир көнүлдән мин көнүлә үрәйим о гызы тутуб. Әлачымыз нәдир... Дейәрләр, падшаһын оғлу һахырчы гызына бәнд олур. Мән өзүм нечә дәфә ону дилә тутмушам, демншәм, оғул, сәнә марал кими гыз алачагам. Дейир, көзүм ону тутуб, вәссалам!

— Гәләт әләйиб, көзү тутуб! Кордур, әвдәкини көрмүр, келиб ял-ямачда адам ахтарыр?!

— Әвдәки кимдир?

Һачы әлини һавада товлады:

— Бизим бу агбирчәк арвад да өзүнү бәбә еринә гоячаг... Чыраг өз дибинә ишыг салмаз, һә?! Әвдәки Зөһрә! Әв оғлу, әв гызы! Баша дүшдүн?

Бәнәвшә яшмаг алтындан күлүмсәйиб, явашдан деди:

— Анасы Тамашадан күл дәрмишик, баласы Зөһрәдән дә күлаб чәкәчәйик. Тамашанын гызы! Һә, һм...

Һачы Атакиши сөнмүш гәлянынын күлүнү нәлбәкийә төкдү, енә кисәни көтүрүб тәзәдән долдурмаға башлады. Бәнәвшә деди:

— Мәним әлачым олса, Тамаша илә үз-үзә кәлмәрәм. Бу әвин бүтүн иши төкүлүб мәним үстүмә. О, хаһымдыр... Тәзәдән гызыны да бағлайырсан мәним бойнума...

Һачы гашгабағыны туршутду. Чатылмыш, узун түклү гашлары балача, гыйыг көзләрини өртдү. Гәлянын сапыны гаралмыш узун дишләри арасында сыхыб сүмүрә-сүмүрә деди:

— Лә'нәт яхшы арвадын затына, пис әлә писдир.— О, сәсини бир гәдәр галдырды:— Билмирәм, нийә бир-биринизин чанына дарышмысыныз? Хоруз кими чикләшиб бир-биринизи гана батырырсыныз?

Бәнәвшә әринни галмагал салачағындан әһтият эдиб, артыг-әксик данышмады.

— Өз мәсләһәтинә бах!— дейә аяға галхды.— Амма Зөһрәнин һәлә әрлик вахты дейил.

— Шәриәтлә дүшүр. Мән сәни чәлдән көтүрүб гачанда он бир яшын варды.

Бәнәвшә сөз демәйиб, гапыя сары аддымлады.

— Һара кедирсән?

— Көрүрәм бир аз да данышсам, һирсләнәчәксән, галмагал салачагсан.

— Мәни тәбдән чыхарырсан, арвад! Кет оғлуну да. Тамашаны да бура чагыр. Букүн кәрәк мәсәләни күтәй әләйәк. Фәрман гапылары сүләнмәсин. Бир күн хатасы чыхар. Халг намусуну чәлдән тапмайыб. Бир дә көрәрсән хәнчәри илишдирибләр габырғасына. Һә, кет чагыр. Гой Аббасәли өзү молла һейдәрин даһинча кетсин. Әлә кәбинләрини букүн кәсдирсин.

Бәнәвшә әрини бу фикирдән чәкиндирмәк үчүн деди:

— Әл бизи гынар, төһмәт алтында итирәр, Һачы! Бачы-гардаш, һеч олан ишдирми?— Һачы Атакиши онун сөзүнү ағзында гойду.

— Арвад, һеч баша дүшүрсәнми, онлар нечә бачы-гардашдырлар? Фәрманын атасы мәнәм, Зөһрәнин атасы Мүрсәл. О ки, галды чамаат, гой нә дейир-десин. Мән әл-мел танымырам. Кет чагыр онлары бура, вәссалам!

Һачынын сөзүнү гайтармаға Бөнөвшәнин чәсарәти олмады. Пешман-пешман гапыя сары аддымлады. Бу заман Фәрман ичәри кирди.

— Һә, будур, оғлум өзү дә кәлди.

— Арвад, сән кет!

Бөнөвшә кетди.

— Кәл отур лап гәншәримдә, оғлум!—дейә Һачы, Фәрмана ер кәстәрди.

— Йох, ата, отурмаячагам. Бизә гонаглар кәлиб, кәлдим сәнә дейәм.

— Нечә адамдыр? Һардан кәлибләр?

— Бири дилманч Мирзә Мәһәммәддир. О бирини танымадым. Һәйәтдәдирләр.

— О бири арызлы-бурунлу адамдыр, йохса йолуғун биридир?

— Һәр ким олур-олсуи, аллаһ гонагыдыр...

Һачы Атакиши аяға дуруб әлини оғлунун чийиннә гоыраг деди:

— Оғул, сән чаваксан, дүнянын исти-союғуну көр-мәмисән. Гуш вар әтини ейәрләр, гуш вар әт едирәрләр. Гонаг вар бир аббасы хәрчләрсән, он манат хейир көрәрсән, гонаг вар он манат хәрчләрсән, ики гәпик мәнфәәт көрмәзсән.

Фәрман күлдү, чийинни атыб деди:

— Мән буну билмирдим. Гонагын кәлди, кәрәк ачыг гашгабагла гәбул әләйиб һөрмәт әләйәсэн.

Һачы бәрк күләрәк деди:

— Пулу, дөвләни хәрчләмәйин ери вар. Көрүрсән, мән приставга нәләр әләйирәм, һәтта ат да бағышладым. Чүнки истәйирәм Алакәлләр әлимә кәлсин. Дүня мәнфәәт, газанч үстүндә гурулуб, оғул! Инди кедәк, сонра сәнә бапга сөз дейәчәйәм.

Һәр икиси һәйәтә чыхды.

Фәрман кәнарда даянды. Һачы Атакиши ирәли кәлди, әввәлчә Шадлински илә, сонра да танымадығы адамла әл тутуб деди:

— Хош кәлмисиниз!

Шадлински деди:

— Һачы, гонаг кәтирдийим бу чәнаб Әли Садигидир. Өзү дә бизим маһал адамыдыр Бақыда яшайыр.

Бөйүк рүтбә саһибидир. Пристав ағанын мәктәб йолдашыдыр. Чәнаб приставын тапшырығы илә сизә кәлмишик. Сонрасыны әвдә данышарыг.

Һачы Атакиши йүнкүлчә баш әйиб деди:

— Өзүн билирсән, Мирзә, мәнним гапым һамынын үзүнә ачыгдыр.

— Мән сәни чәнаб Садигийә нишан вермишәм. Демишәм ки, Зәнкәзурда бир сәхавәт ганы варса, о да Һачы Атакишидәдир. Бу онун дөвләтинин чохлағундан йох, үрәйинин кенишлийиндәдир.

— Һә дейим, ону сиз билирсиниз,—дейә Һачы күлүмсүндү вә чох гарагабаг көрүнән Садигинин үзүнә бахды. Әлләрини далында чарпазлайыб мүгәвва кими даянмыш Садиги союг-союг күлүмсүндү.

Һачы, Аббасәлийә үз тутуб деди:

— Сән ишиндә ол!

Аббасәли баша дүшдү ки, гонаг һөрмәтли адамдыр, гоюн кәсмәк лазымдыр. Әкәр Һачы десәйди ки: «Аббасәли, тез ол!» онда гонага анчаг чай-чөрәк һазырламаг лазым иди.

Аббасәли кетди. Һачы Атакиши Садигинин хурмеийи папағына, бурнунун дибиндә тәрәзи көзләри кими асылмыш галын, әйнәйинә, дәриси сүмүйүнә япышмыш гара сифәтинә, ағзынын ялларына салланмыш бығларына, узунбоғаз чәкмәсинә, гуру, гәләмә боюна диггәтлә бахды:

— Гонағымыз, биз тәрәфин адамы олса да, тәһәр-тәһрүндән о ян адамына охшайыр,—дейә Һачы аралыга сөз атды.—Соруммаг әйиб олмасын, гонағымыз Әли ки, ады чәнаб Әлинин адыдыр, бу маһалда һансы кәнддәдир, һансы гоһумлардандыр?

Әли Садиги күлүмсәйәрәк деди:

— Гаракилсәлийәм, Һачы! Бәлкә атамы таныясыныз? Дүканчы иди. Мәшәди Худаверди...

Һачы Атакиши шәһадәт бармағыны кичкаһына гоюб фикрә кетди, сонра деди:

— Мәшәди Худаверди? Ай сәни пир оласан! Валлаһ, мән сәни көрәндә бир адама охшатдым. Амма анышдыра билмәдим. Мәшәди Худаверди! Торпағы саны яшаясан, атана охшайырсан. Гәдир-гиймәт билән

киши иди. Рәһмәтлийи пунд илиндә әрмәни-мусурман давасында Агүдүдә өлдүрдүләр. Валлаһ, сән дә яды-ма кәлирсән... Балача арыг ушагдын. Дүкана, кәлиб кедәрдин. Мән о киши илә дост идим. Бизим эвә чох кәлиб кедәрди. О заман икимиз дә чавандыг. Шәрикли дүканамыз варды. Дүканын маясы мәнән иди, мал алыб сатмагы рәһмәтлик атандан. Әввәлләр сагыз, сабын, дараг, ийнә-сап, гәрәз хырдават сатарды. Чох зирәк иди. Алвери бачарырды. Сонра элине күллү мая кәлди. Нечә дейәрләр, түкләнди. Алыш-верш мәнфәәтли шейдир. Мәшәди Худаверди хырдаватчылыгдан кечди бәззәзлыга. Сонра айрылдыг. Мән кәндимиздә дүкан ачдым. Гәрәз, буюрун ичәри! Буюрун!

Лопа-лопа гар яғырды. Кәндлиләр эвләриндән чыхыб тәк-тәк, ики-бир, үч-бир мәсчид һәйәтинә кедирдиләр. Бу сәһәр приставын адындан чар чәкдириб хәбәр вермишдиләр ки, Бақыдан мө'тәбәр адам кәлиб, кәндлиләрлә вачиб бир мәсәлә һаггында сөһбәт эдәчәк.

Һамы топланды. Мәсчидин эйваны адамлары тутмады. Бир чоху гарын алтында, һәйәтдә даянды. Һәр кәс гонагы көрмәйә, онун нә дейәчәйини эшитмәйә тәләсирди. Чох кечмәди ки, Әли Садиги эйвана гоюлмуш минбәрин үстүнә чыхды. Һачы Атакиши, Әмир, Аббас-әли, Ферман көзләрини онун ағзына дикдиләр. Мирзә Мөһәммәд Шадлински чамаата алтдан-алтдан көз кәздирди. О, Тумановун тапшырыгына көрә Шәкийә, Суренн тапмага кәлмишди.

Әли Садиги кәдәкчәсинин дәрели бойуну ашагы салды, галын шүшәли эйнәйини көзүндән көтүрүб силди вә тәзәдән тахды. Бирдән саг элини чамаата сары узадыб гузу мәләртисини хатырладан бир сәслә сөзә башлады:

— Мүсәлман гардашлар вә Зәнкәзур чамааты! Мән Гарабагы, Күрдүстаны кәзиб Зәнкәзура, даһа доғрусу, бу Шәки кәндиңә кәлиб чыхмышам. Мән өзүм гара-

кисәлийәм, Әли Садигийәм. Мән бу гәдәр ери аяглайыб нәйә кәлмишәм?

Кәндлиләрдән ким исә деди:

— Дейәрсән биләрик.

— Бәли, гардашлар, өзүнүзә мө'лумдур ки, мүсәлманларын пәнаһы, Николай падшаһ үч илдир ки, дава эләйир. Нә үчүн? Биз мүсәлман милләти кими зәиф милләтләри мүдафиә эләмәк, малымызы, чанымызы горумаг үчүн. Ә'лаһәзрәт давада басылмаса, мүсәлман кәндләриндә, мүсәлман дилиндә мәктәбләр ачылачаг. Мәдрәсәйи-руһани ачылачаг, моллалар чамаат тәрәфиндән сечиләчәк. Көрүрсүнүзүмү, кәндли гардашлар, дава гуртарандан сонра биз нә гәдәр шей әлдә элийәчәйик!

Нифти ериндән дилләнди:

— Бәс дава һачан гуртарачаг. Ат вермәкдән, верки вермәкдән йорулдуг ахы!

Һачы Атакиши көзүнү әтрафа доландырыб деди:

— Сәс салмайын! Гулаг асын!

Садиги давам этди:

— Мүсәлман гардашлар, дава башланан или Петербургда татарларын гурултайы чағырылды. Бу гурултай дөрдүнчү Дөвләт думасынын тәшәббүсү илә олду.

Ким исә учадан деди:

— Гонаг элә данышсын ки, баша дүшәк, дүймә нәдир, гурултай нәдир?

Садиги Һачы Атакишийә чәпәки бахды. Һачы еногышгырды:

— Чамаат, гонага һөрмәт эләйин! Эйбдир ахы!

Садиги инди дә союгдан үшүйән саг элини чибинә гоиду, еол элини кәндлиләрә узадыб давам этди:

— Һәмин гурултайда мүсәлман нүмайәндәләри падшаһын чанына, аиләсинин сағлыгына, гошун бөйүбүн сағлыгына дуа-сәна эләдиләр. Сиз дә көрәк бу мәсчиддә падшаһымызын сағлыгына дуа-сәна эләйсиниз. Белә дуа-сәна очагларыны Бақыда, Кәңчәдә вә башга ерләрдә дә дүзәлдибләр. Бу сизин ишиниздир,— дейә Садиги Һачы Атакишикилдә таныш олду-гу молла һейдәрә мүрачиәт эләди.

Молла Нейдэр башыны тәрпәдә-тәрпәдә чаваб верди:

— Бәли, бәли! Мән ә'лаһәзрәт падшаһымызын сағдығына дуа эләмәкдән йорулмарам. Чамаат, эшитдиниз, бу мөһтәрәм зат нә буюрду? Сабаһдан һамыныз бу мәсчидә кәләрсиниз, әл көтүрүб падшаһымыза дуа эләрсиниз.

Садиги енә сөзә башлады:

— Бәли, о йығынчагда гәрәра алдылар ки, шәһәрләрдә, кәндләрдә ерли мүсәлман комитәләри ярансын. Дава хейринә вәсаит,—о бирдән дурухду, сонра деди:—һә, инди сизи баша салым ки, вәсаит нәдир... Йә'ни, шей-мей, пул-пәнә топлансын, баша дүшдүнүз? Топ-түфәнк чохалсын, баша дүшдүнүз? Алман падшаһы, османлы падшаһы басылсын, баша дүшдүнүз? Бу йолда гейрәт вә һуммәт кәстәрән зәнкәзурлу гардашларымы гәзетә языб, тә'рифләмәк мәним бойнума.

Әмир ериндән сөз атды:

— Балам, османлы падшаһы нийә кәрәк басылсын? Динимиз бир, мәһәбимиз бир. О да мүсәлмандыр, биз дә.

Шадлински чиб дәфтәрини чыхарыб жандарм идарәсинә чатдырмаг үчүн Әмирин дедикләрини язды.

Һачы Атакиши деди:

— Ай Әмир, сағталын ағарыбса да, ағлын ағармайыб. Биз рус торпағында яшайырыг, османлыдан бизә нә?

Садиги башыны тәрпәдә-тәрпәдә деди:

— Һачынын сөзү доғрудур. Кечән ил Әрзурум алынанда Бақыда бөйүк шадлыг олду. Чүмә мәсчидиндә дуа-сәна охунду. Баша дүшүн әй, биз торпағымызы горуумаг истәйрик.

Гияс союгдан көйәрмиш әлләрини һовхура-һовхура азачыг габага калди вә үзүнү Садигийә тутуб деди:

— Мән о торпағын аварасыям, гардаш... мән..

Аббасәли ону данышмага гоймайыб, үстүнә ғышыгырды:

— Ә, Гияс, ююлмамыш ғашыг кими өзүнү ортая атма! Киши сөз данышыр. Далисән, кет өзүнү Шыршардан ат. Әл, чанын гуртарсын, чых кет чәһәннәмә!

— Кетмәйчәйәм,—дейә Гияс бозарды,—бу да пристав дейил ки, шаллағынын көйәртиси үч ай чанымдан кетмәсин. Әз маһал адамымыздыр, мүсәлмандыр. Дәрди ми дейирәм, мәнә рәһм эләсин. Гонаг гардаш, бирчә тикә торпагыгазын аварасыям. Ондан бирчә кәрдлик мәнә версән, көз бәбәйи кими горуярам. Бу мәсчид һаггы, кечә-күндүз ичиндән чыхмарам.

Садиги ағзыны, көзүнү әйиб бир Гияса бахды, бир дә һачы Атакишийә:

— Һачы, мән хаһиш эләмишдим, бура өзүнү кими варлы, һөрмәтли, сөз ганаһлары чагырсынлар. Мән белә лүт-мүтлә нә данышым? Булар мәним сөзүмү мә'насыны нә баша дүшәчәк?!

Синәсини союгдан горуумаг үчүн узун, гара чухасынын сол әтәйини сағ чийинә атмыш Исмайыл бир аз өзүнү ирәли вериб деди:

— Гонаг гардаш, мәтләбин нәдир, кәдәк де, чамааты союг кәсир, малымыз төйләдә ачдыр. Кәрәк кедиб емләйәк. Сөзүнү чаныны де, гуртар!

Садиги кәдәкчәсини бойнуну бир аз галдырыб деди:

— Кәрәк падшаһын сағлығына дуа эләйәсиниз, даваны тез гуртарсын, бу бир. Икинчиси одур ки, кәрәк пул, шей топлаясыныз ки, падшаһымыз йохсуллуғ чакмәсин, үрәйи шир үрәйинә дәнсүн, дүшмәнә галиб кәлсин. Элә ондан ибрәт көтүрүн ки, Һачы Зейналабдин Тағыев, Муса Нағыев даваны хейринә йүз миһләрә пул топлайыблар.

Чомәрд, Сурен вә Гуркен кәлиб бир тәрәфдә даивдылар.

Исмайыл деди:

— Мән билмирәм, падшаһа гәлиб-кечә нәйә ләзымдыр, Йохса...

Садиги онун сөзүнү кәсди:

— Нә галиб, нә кечә? Падшаһ алачыг тикәчәк? Гәлиб демирәм әй, галиб кәлсин дейирәм! Йә'ни, баша дүш, давада басылмасын. Аяладын, а төрпү дәймәмиш!..

Садигини сөзләриндән пәрт олмуш Нифти деди:

— Гонаг гардаш, дейәсэн тысбаға ғыныдан чыхыб ғыныны бәйәнмир!

Һачы Атакиши Нифтийә ачыгланды:

— Ә, мәрифәтин олсуи! Мәним гонағыма нийә сатшырсан?

— Һачы, падшаһын хәзинәсиндә пул, ғызыл аздыр ки, гонаг пул истәйир? Кәндин яхшы атларыны апардылар, дава башланандан үстүмүзә чохлау верки гойдулар. Инди дә өзүмүзү, истәйирсә, кедәк атаг топуңтүфәнкин габағына.

Шадлински Нифтинин дедикләрини дә язды. Садиги бәрк һирсләнди, әлини һавада чырпыб деди:

— Сус, бу сөзләринин үстүндә дилини кәсәрләр. Үзә ар олмаг кәрәк мусәлманлардан баш версин?! Одур, эрмәни милләти әскәр верир, миллион-миллион пул йыгыр, амма мусәлман хачпәсәстләрини янында папәғыммызы ерә сохур.

— Эрмәни милләти йох, эрмәни дәвләтлиләри верир. Касыб емәйә чәрәк тапмыр.

— О кимдир, о һансы мусәлмандыр, эрмәнийә гәһмәр чыхыр?— дейә Һачы Атакиши эйвандан адамларәтәрәф бойлаңды.— Мәкәр кәндлиләр билмир ки, мәним дә, Әмирин дә әнкәләвидли Бағратла, Грикорла араммыз йохдур, өзү дә торпаг үстүндә, Алакәлләр үстүндә. Кимдир о мусәлман ганы олмаян мусәлман?!

— Ачкөзлүкдә һамыңыз бирсиниз, сән дә, Бағрат да, Әмир дә, Грикор да!

Һачы сәсини галдырыб деди:

— Кимдир әлә лоппаз-лоппаз данышыр? Гой гәһшәрә чыхсын.

Аббасәли деди:

— Һачы, данышан Сурендир, кәнддә дәрзиллик эдән эрмәни дығасы!

Шадлински Сурен ады эшитчәк, дик атылды.

«Аһа, Сурени тапдым»— дейә севинди, адамларын арасы илә өзүнү онун янына вериб, йығынчагдан сонра һәбс этмәйи гәрара алды.

Һачы Атакиши яна-яна деди:

— Сән кәмидә отуруб кәмичи илә дава эләйирсән? Мусәлман кәндиндә пул газаныб, чәрәк ейиб өз эрмә-

ниләринә гәһмәр чыхырсан? Ит итин аяғыны басмаз. Бизим дә адамымыз вар. Гаракилсәдә отуран йүзбашымыз вар, далыны падшаһа бағламыш пристав кими достумуз вар.— Әлини узадыб мәнбәрдә даянмыш Садигини кәстәрди:— бәйүк шәһәрләрдә яшайи, бу киши кими кәлләли адамымыз вар. Инди ки, белә олду, ахырынчы чәпишими дә сатыб пул күчүнә Алакәлләри эрмәниләрә вермәйәчәйәм. Янын, төкүлүн!

Һәр шейи вар-дәвләт, зор көзүйлә көрән Һачыя чаваб вермәдиләр. Молла һейдәр сағталыны тумарлай-тумарлай дилләнди:

— Бәли Һачы, биз мусәлманларын да һәзрәт Әлиси, сәнин кими мөһтәрәм Һачысы вар.

Нифти учадан деди:

— Гияс, бәри кәл кедәк! Бу данышыглардан бир тәмәссүк агламадым. Бағратла Һачы Атакишинин торпаг давасындан бизә нә! Гой бир-биринин боғазыны үзсүн! Кәл, бәри, союг бизи кәсди.

— Онлар кетмәк истәркән, Чомәрд әлини галдырыб, деди:

— Кетмәйин Нифти, сөзүмү эшидин!— О өзүнү адамларын сых еринә вериб, эйвана яхынлашды, Садиги илә үз-үзә дурду, айдын вә сакит данышмаға башлады:

— Көйдән башына гар әләнән кәндлиләри нә үчүн бура йығыблар? Мәнбәрин үстүндә оюг кими дикәлмиш бу адам нә истәйир? Онун дедикләрини эшитдиниз. Бакыдан чыхыб Гарабағы тапдалая-тапдалая Зәнкәзура кәлиб чыхмыш бу адам һансы падшаһ һағғында данышыр? Чәмаат, даһа падшаһ йохдур! Чәнаб Садиги, падшаһы тахтдан салыблар. Зәһмәт чәкин, сиз дә өз хошунузла мәнбәрдән дүшүн!— Адамлар һейрәтә кәлиб, чийинләрини атдылар, бир-бирләринин үзүнә бахдылар. «Нечә йә'ни падшаһ йохдур? Нә олду о даг кими падшаһа?»— сөзләри хысын-хысын гулаглара, һавая ййылды. Әлә бил Садигийә күллә вурдулар.

Чомәрд давам этди:

— Русия пролетариаты Романовларын үчйүзиллик һөкмранлығына сән гойду. Кәндли гардашлар, инди үзүнүз күлүб, үрәйиниз шад олмалыдыр. Йохсул кәнд-

дилэр, инди сиз агалара, мүлкөдөрлөрү, бу Гачы Атакиши вэ Эмир кими мүфтэхорлара өз сәсинизи учалтмалы, гүввәнизиди көстөрмәлисиниз! Демәлсизиниз ки, залым вэ ачкөзлөрүн шаллагы алтында эзилдиймиз бәсдир! Инди биз дә мал-дөвлөт саһибиди, торпаг саһибиди олмалыйыг, биз дә инсан кими яшамаг истәйирик.

— Сән дәли олмусан, нәдир?—дейә мәнбәрдә донуб галмыш Садиги тез ерә энди.

— Дәли, милләти гул көрмәк истәйәнләр дидир.

— Ә, кири!—Гачы Атакиши Чомәрдә бәрк ачыгланды.—Гачынын гиймәти сөз данышма, дилини кәсәрләр. Чамаат! Чомәрд ялан дейир, падшаһ тахтдан дүшмәйиб!

Падшаһын йыхылмасыны уйдурма санан Шадлински дейилән һәр сөзү тәләсик язырды.

Эмир адәти үзрә бурнуну чәкә-чәкә деди:

— Бу хатакун Алмурад оғлу өз эвиндә гачаг эрмәни сахладыгы бәс дейил, ичимизә дә мәғләтә салыр. Бәс һаны диван-дәрә?

Чомәрд сәсинә гүввәт верәрәк давам этди:

— Сиз Эмирләрин, Багратларын, Гачы Атакишиләрин диван-дәрәси гармар оғду. Сиз буна инанмасыны да һәгигәт беләдир! Көлкәсинә сығындыныз падшаһын шәклини Петербургда, Бакыда, Ираванда, Корусда Русиянын һәр ериндә аяг алтында тапдаладылар. Икибашлы гарталын башы эзилди. Романовларын императорлуғу өлдү. Ону өлдүрән, Русия фәһлә-кәндилләри оғду!.. Мүһарибә истәмәйән салдатлар оғду!

Садиги өзүнү сахлая билмәйиб әсәби һалда деди:

— Ялан данышырсан!

— Яланчы олсам, адым Әли Садиги олар.

— Сиз мәни һардан таныйырсыныз?

— Бакыдан. Гәзәлләрдә чыхыш эдиб мүһарибәни тәблиғ эдән, чара гулуғ көстөрән сиз Әли Садиги дейилдинизми? Бакы фәһләләри сиз мүсаватчы чәнабын сөзүнә инанмадылар. Инди дә кәндилләри алдатмаға кәлмисиниз! Гачы мүһарибәнин узанмасы үчүн вә саит топлайырсыныз. Кимдән? Бу лүт-үрян Гиярларданмы? Күндәлик чөрәйә мөһтач олан Нифтиләр-

дәни? Онлар өзләри чөрәк истәйир, торпаг истәйир, чәнаб Садиги!

Чомәрдин сөзләри бә'зисинин үрәйиндән хәбәр верди, бә'зисинин үрәйини охлады.

Нифти бир аз ирәли кәлиб үрәкли-үрәкли деди:

— Чомәрд дүз дейир! Мәним бир бөлүк күлфәтим чөрәк истәйир, чөрәк!

Чомәрд даһа инамла деди:

— Чәнаб Садиги! Бу йохсуллар торпаг вэ чөрәк истәйирләр. Дава йох, гән йох! Буларын истәйи Николайын топундан, сизин тәблиғатыныздан, кешин Месропун, молла һейдәрин дуасындан гүввәтли вэ кәсәрлидир. Буну баша дүшмәк ләзимдыр.

Молла һейдәр:

— Һәпәнд, мәни нийә ишә гатырсан?—дейә әбасынын алтында голларыны янларына чырпды, элә бил анаш газ ганад чалды.—Гачы Атакиши, Эмир, чәнаб Садиги, нийә дилләнмирсиниз? Кечән ил мәсчидин габағында, адамларын кчиндә Сабирин шеирләрини охуян бу динсиз дейилдимиди? Ай чамаат, дүз демирәммиди?

Аббасәли илә Шадлински бир ағыздан дедиләр:

— Бәли, молла, дүз дейирсэн.

Молла һейдәр учадан вэ бир аз да әсәби һалда деди:

— Бәс, өзү мүсәлман олуб, Бакыдан динсиз гайыдан бу кафирин чавабыны нийә вермирсиниз? Нийә чаһад эләмирсиниз, мүсәлманлар?!

— Ә, Алмурад оғлу, нә ағыз-бурун бәһәм эләмисән, нә аяғына кәрәнти бағлайыб, чамааты бичирсэн? Бу чулу чырыгларын да ағзына дил атырсан! Дүня мөкәр дәрәбәйликдир?!—Аббасәли хәнчәри чәкиб она һүчүм этмәк истәйәндә, Гачы Атакишин дарганын голундан тутуб гулағына нә дедисә, о, хәнчәри гышына салды.

Чомәрд кефини поэмадан деди:

— Хәнчәрә әл атма, дарға! Онун сәнә ээрәри олар. Молла һейдәр:

— Ва шәриәта, ва мүсибәта!—деди вә әбасыны башына чәкиб кетди.

Һачы Атакиши Садигинин гулағына нә исә пычылдады. О, да башыны тәрпәтди. Һачы чох күскүн һалда деди:

— Чамаат, дағылышын! Чомәрд бурада чох сөз данышды, мәни, бу ағ саггал Әмири, динимизи, мүсәлманчылығымызы биабыр эләди. Нә эйби вар, гой эләсин. Онунла сонра һесаблашарыг.

Чомәрд онун кинайәли вә тәһдидәдичи сөзләринә:

— Бәли, Һачы, һагг-һесаб чәкмәк вахты яхынлашыр.—дейә чаваб верди вә чевирилиб Суренә тәрәф аддымлады.

Адамлар сейрәкләшмәйә, дағылышмаға башладылар. Суренлә Чомәрд кедәркән Шадлински онларын габағыны кәсди вә амиранә бир сәслә деди:

— Сиз бурда чох чәрән-пәрән данышдыныз. Инди дүшүн габағыма! Аяғынызы кәнара гоймаг истәсәниз, үрәйинизи партладачагам.—О, тез чибиндән тапанчаны чыхарыб онлара тушлады.

Сурен әлини явашча чибинә салды. Чомәрд истәһза илә күләрәк деди:

— Бизә язығын кәлсин, а киши, сәнә нә яманлыг эләмишик?

— Алчаглар! Әждәһа бойда падшаһы сиз дирикәзлү единиз ки! Дүшүн габағыма, дүз жандарм идарәсинә!

Сурен һәлә тапанчаны чыхармамыш, Чомәрд бирдән Шадлинскинин әлине бир юмруг вурду. Тапанча әлиндән дүшдү. Чомәрд тез ону көтүрдү. Сурен дә тапанчасыны чыхарыб деди:

— Алчаг! Часус олдуғун көзләриндән бәллидир. Бир күллә илә аран нечәдир?

Шадлински һийләкәр вә горхаг бир часус сифәтилә ялвармаға башлады:

— Өлдүрмәйин, гәләт эләмишәм.

Чомәрд деди:

— Кет, вичданыны сатмыш часус! Сәнин бүтүн вүчудун бир патрона дәймәә. Кет, тахт-һачы дағылмыш падшаһына яс сахла!

Әли Садиги Һачы Атакишикилдә кечәләйиб сәһәр мә'юс вә пәришан һалда Бакыя йола дүшдү. Анчаг Атакиши илә Әмирин фикирләрини зәһәрләйиб кетди. О, бу ики ачкөз, дар дүшүнчәли адамы инандырмышды ки, инди мүсәват партиясына бел бағламаг вә ону көстәриши илә дуруб-отурмаг лазымдыр. Мүсәватчыларла болшевикләр синфи дүшмәндирләр. Чомәрд болшевикдир, она көрә дә онун өзүнү вә тәрәфдарларыны өзбашына һәрәкәт этмәйә, кәндлиләри йолдан аздырмаға гоймаг олмаз. Элә адамлары бачардыгча тез арадан галдырмаг лазымдыр. Онлар сағ галдыгча, голбудаг атачаг, өз нүфузларыны яячаг, бир дә көрәчәк-сән ки, ачлары, лүтләри галдырыблар үстүнүзә. Онда торпағыныз да әлдән кедәчәк, мал-дөвләтиниз дә.

Һачы Атакиши илә Әмири Николайын тахтдан дүшмәсиндән чох, Алакәлләр мәсәләси дүшүндүрдү. Онлар Садигинин фикрини билмәк үчүн бу барәдә сөһбәт ачмышдылар. Садиги онлара һеч бир көмәк элә билмәйчәйини сөйләмиш, амма, ери әлдән чыхармамағы мәсләһәт көрмүшдү.

Дүняны дәрдәлли тутан дөвләтчиләр өз араларында көтүр-гой әтдикдән сонра, бу гәрара кәдиләр ки, ени падшаһ тахта чыхана кими вахтдан истифадә эдиб, Алакәлләри диван-дәрәсиз элә кечирсинләр. Яз ачылап кими гоюн сүрүләрини чәкиб, бинә салсынлар. Бағратла Грикор ағач чәкиб үстләринә кәлсә, онлар да хәнчәр көтүрүб, бәлкәләйиб габаға чыхсынлар. Лазым кәлсә, бүтүн кәнди көмәйә чағырсынлар. Гая гуршаға чыхана гәдәр вурушсунар, тәки Алакәлләр әлдән чыхмасын.

Һачы Атакиши киңли адам иди. Лакин ичклийини о саат бирузә вермәзди. Һәр ишдә, суюн шырылтысына гулаг асан, йүз өлчән, бир бичән иди. О, Суренин вә Чомәрдин сөзләрини унутмамышды. Чамаатын ичиндә она дейилән сөзләрин ачығына һәр икисиндән гисас алмаг фикринә дүшмүшдү. Әли Садигинин дедикләри дә бир яндан онун фикрини көрүкләйиб очаг кими алышдырмышды. Она көрә дә оғлу Фарман вә Аббасәли илә данышыб, ахырда демишди: «Чомәрдин мәни чамаат ичиндә биүзм эләдийини эшитдиниз. Бу-

нун эйби йохдур. О, йохсул, фәһлә олса да, дәлиганлы оғландыр. Бизә арха лазымдыр. Мән онула гоһум олмаг истәйирәм. Бәнәвшә мәнә деди ки, Фәрман онун гардашы гызыны истәйир. Мән разыям. Анчаг гызын нишанлысы вар. Дейир, ов, вуранын дейил, көтүрәниндир. Инди гейрәтнинизи йохлайын. Гызы фүрсәт тапыб гачырдын. Онун далынча кәләндәрә чаваб вермәк мәним бойнума. Пул ачмаян дүйүнү гылынч ача билмәз».

Фәрманла Аббасали Гачынын сөзләрини чидди һесаб эләмишдиләр. Һалбуки, Гачы Чомәрден интигам алмаг истәйирди.

Чомәрд вә онун мәсләкдашлары башга фикирдә идиләр. Онлар Шаһмәрланын Бакыдан гайдачағыны көзләйирдиләр. Лакин бир мәсәлә айдын иди. Николай йыхылмасынын сәбәбләрини вә кәләчәк мүбаризәләрин мәнасыны кәндлиләрә баша салмаг, онлары бөйүк дөйүшләрә һазырламаг. Бу һагда чох данышдылар, мәсләһәтләшдиләр. Кәндләрә кедиб чыхышлар этмәйи гәрәра алдылар.

Букун чешт вахты Әнкәләвид кәндини мейданына топланмыш кишиләр, гадынлар, гочалар, ушаглар шәнлик эдирдиләр. Айры-айры адамларын, аиләләрин дейил, бүтүн чамаатын шадлыг күнү иди.

Ваһанын Чомәрдин төшәббүсү илә Бәләк, Шәки, Мәликли, Шүкар вә башга кәндләрден бура дәстәдәстә адам кәлмишди. Бөйүк бир эл байрамыны андыран бу шәнлик күнүндә эрмәни мүсәлмана, дөвләтли қасыба гарышмышды. Онлар бир-бирини тәбрик эдир, әлини сыхыр, һәтта гучаглашыб өпүшүрдүләр. Мейданын бир тәрәфиндә зурначылар, дәм тутаңлар, нағара вуранлар чалырдылар. О тәрәфиндә ашыглар, сазларыны гошалашдырыб балабанчыларла сәс-сәсә вериб чалырдылар. Сәси чох да кур олмаян, лакин маһир саз чалан гоча ашыг ериндә ойная-ойная охуюрду.

Бу сәсләр, нәғмәләр үрәкләрдән гопуб кәлән севиңчи Әнкәләвид, Гаракилсә, Гызылчыг, Агүдү вә бүтүн Зәнкәзур кәндиләринин эвләринә, комаларына

яйырды. Бу севиңч сәдалары, эрмәни вә мүсәлман кәндләриндән кечиб Аразла бирләшән вә Хәзәрә төкүлән Базарчайынын шырылтысына гарышырды, нәһайәт бу сәсләр Суренин о заман кизләндийи гаранлыг каһая долур, Зәнкәзурун мәшһур Үчтәпә дағларында әкс эдирди.

Бу кәнд яранандан бу гәдәр шадлыг вә севиңч көрмәмишди. Инди илин бөз айы олса да, адамларын үзү баһар сәмасы кими ачыг көрүнүрдү. Өмрүндә бир дөфә додағы гачмаянлар инди шагга чәкиб үрөкдән күлүрдүләр. Өмрүндә бир кәрә ойнамаянлар инди гол көтүрүб сүзүрдүләр. Адама элә кәлирди ки, бу инсанларын һеч бир дәрди, фикри олмамышдыр. Лакин бу севиңчин мәнасыны һәр кәс өзү дүшүндүйү кими алайырды. Һәр кәс өз мәнфәәти вә кәләчәк хош күзараны нөгтеийи-нәзәриндән дәрк эдирди. Йохсуллар севиңирдиләр ки, падшаһ тахтдан дүшдү, даһа стражникләрин, приставларын, мүлкәдарларын шаллагындан гуртарарыг. Бундан сонра биз дә торпаг, су саһиб оларыг. Доланачағымыз яхшылашар, өзүмүзә дә «ерин әйридир, дүз отур» дейән олмаз.

Дөвләтдиләр, мүлкәдарлар севиңирдиләр ки, кәндләрдә һөкмран биз олачағыг. Варымызы-дөвләтимизи даһа артырачағыг. Бизим дедийимиз сөз ганун олачаг, чүнки гүввәт дә биздәдир, сәрвәт дә.

Ваһан дик бир ерә галхыб әввәлчә адамлара нәзәр салды, сонра әлини галдырыб, чалыб охуяңларын сусмаларына ишарә этди. Нәғмә вә мусиги сәсләри кәсилди. Һамынын көзү индийә кими сәнәткар, дүлкәр билдикләри адама дикилди.

Ваһан тәмкинли, айдын вә уча сәслә деди:

— Чамаат! Бура топланмағымызын сәбәбини билирсиниз. Рус фәһләләри вә салдатлары Ленинин рәһбәрлийи илә Петербургда үсян галдырдылар. Өлкәнин гәддар жандармы олан Николайы тахтдан салдылар. Мән дә сизин көзүнүзүн габағында онун шәклини чырыб аяглар алтына атырам!—Ваһан Николайын шәклини дөрд парча эдиб туллады.—Гой инди һамы билсин ки, икибашлы гарталын ганадлары сынмышдыр. Гой һамы билсин ки, Русиянын бойнуна долан-

мыш эсарэт зөнчирн гырылды. Көһнө гурулуш позуду. Чох чөкмөз, халгларын үзүнэ сәадәт күнәши доғар. Чох чөкмөз онун шүалары бизим Зәнкәзур кәндлиләринин дә көзүнү ачар. Намы дүняя ишыгы көзлө бахар.—Ваһан сәсинә даһа да гүввәт верәрәк деди:—Чамаат! Көһнө дүнянын тармар олмасы хәбәри Зәнкәзур кәндләринин һамысына яйылыб, һәр ердә бизим кими шәһлик әдирләр. Чүнки халг бундан сонра азад вә яхшы яшамаг истәйир. Чамаат!..

Грикор онун сөзүнү кәсиб деди:

— Ай Ваһан, индийә кими кәндлиләр сәни бир уста, сәнәткар таныырдылар. Букүн мейдана атылыб гәрибә сөзләр дейирсән. Элә пис дә данышмырсан. Көрүнүр дүнянын ишләриндән башын чыхыр. Мәним бир-ики суалым вар. Әввәлә, о адыны чәкдийин Ленин кимдир? Иккинчи, тәзә падшаһымыз ким олачаг? Бизим бу маһалын приставаы һара кетди?

Ваһан, гоюяларын сайындан башга һеч шейдән башы чыхмаиян Грикора чаваб верди:

— Ленин бүтүн зүлмкарларын дүшмәни, фәһләләрин, кәндлиләрин достудур. Неч бир тәзә падшаһ олмаячаг. Фәһләләр, кәндлиләр өз һөкүмәтләрини ярадачаглар. Приставларын, стражникләрин папагынын гулагыны көрәндә, я адыны эшидәндә чанына ләрзә дүшән кәндли даһа онларын үзүнү көрмәйәчәк. Әл гузусу йончая, арпая өйрәнән кими, рүшвәтә өйрәмиш пристав халгын гәзәбиндән горхуб кизләнмишдир.

Грикор һәр шейи ерли-ятаглы билән вә тутарлы чаваблар верән Ваһанын гаршысында дилләнмәди. О, чәнәсини чәлийинә сөйкәйиб сакит даянды. Ваһан кәләчәйи көзүнүн габагына кәтирәрәк сөзүнә давам әтди:

— Бизим кәндләрдә башга дөвран, башга бир аләм олачагдыр! Кәндләрн халгын өз нүмайәндәләрн идарә әдәкәкдир.—О бир ан нәфәсини дәрди.

Бағрат данышды:

— Кәнди идарә әтмәйә, доландырмаға нә вар ки? Валлаһ, элә доландырарам, һамы гузу кими олар. Гурд гоюяла отлар.

Гуркен гардашына әйри-әйри бахыб деди:

— Нийә кәрәк сән доландырасан? Гоюя тәзәдән гурда тапшырачағыг? Яхшы дейибләр ки, карын көндәки! Сән кәндлиләри аз синситмисән?!

Бағрат һирсләнди:

— Гуркен, сәсини кәс! Гүррийәтлик һамы үчүн дур. Чамаат билир ки, мән әввәлдән дә падшаһпәрәст олмамышам.

— Мәзһәб-дин һағгы ялан дейирсән.—Гуркен даһа гәзәблә дилләнди.—Ай чамаат, гардаш мәнимдирсә, илийинә кими бәләдәм. Бурда элә данышмагына баһмайын. Әлачы олса, йохсулларын башыны далдан кәсәр.

Бағрат деди:

— Хейр, кәсмәмишәм, кәсмәрәм дә!

Сурен бир-ики аддым ирәли кәлди, үзүнү Бағрата тутуб деди:

— Мәни Ашотун шейтанчылығы илә пристава тутурмаг истәйән сән Бағрат аға дейилдин? Падшаһын давада галиб кәлмәси үчүн инәнә верән, кәндлиләри дә вермәйә мөчбур әдән сән дейилдин? Кәндлиләрин торпагларыны пул күчүнә алан сән Бағрат аға дейилдин? Инди utanмаз-утанмаз дейирсән, Николайы истәмирдим. Сән дөвләтли олдуғун кими, һийләкәрсән дә! Сәнин сөзләринә һеч ким инәнмаз!

Бағрат өзүнү архасыз көрдүйү үчүн сусду. Онун әлейһинә данышанлара яхшы чаваб верәчәйини күман әтдийи үчүн көзләрини Ваһанын үзүнә дикди. Ваһан онун дағ көвдәсини көздән кечириб деди:

— Ярасанын бир һасийәти вар: сичан көрәндә дишләрини кәстәрәр, гуш көрәндә ганадларыны. Бизим Бағрат аға да онун кимидир. Николайын асыб-кәсән вахты онун көлкәсинә ситайиш әдирди. Инди далынча данышыр. Гынамаиян олса, өзүнү диләнчи сифәтиндә кәстәрәр. Чамаат! О, дөвләтинин элиндән кетмәсиндән горхур. Анчаг ону билмир ки, даһа Бағрат ағалар кәнд доландыра билмәз. Бу оларды сағгалдан көтүр быға гой. Белә чыхарды ки, Русияны зүлм алтында яшадан Романовлар йох олду, кәндлиләрин ганыны соран Бағратлар енә өз ағалыларында

галдылар. Хейр, белә олмаячаг. Баграт ага! Бундан сонра бири сүрү, пахыр саһиби, о бири йохсул, диләнчи олмаячаг. Бундан сонра кәндлиләр меликләрә, мүлкәдарлара, бәйләрә бәһрә вермәйчәк. Торпаг мүфтә-хорлардан алыныб зәһмәткешләрә верилчәк. Торпаг әкиб бечәрәнин олачаг. Голу зорлүлар әждаһа кими суюн көзүндә ятмаячаглар. Булаглар, чайлар, көлләр һамысы кәндлиләрин еринә ахачаг.

«Биз буну истәйирик. Үрәйимиздән хәбәр вердин!»— дейә сәсләр учалды.

Баграт ағыр аддымларла Ваһана янашыб онун гулағына пычылдады:

— Уста Ваһан, сән нә әгидәдәсәнсә, өзүн биләрсән. Амма хаһини әдирәм кәндлиләрин ағзына дил атмаясан. Мәни русвай әләмәйәсән. Нә олар, индийә кими пристав мәним эвимдә ейиб ичирди, инди дә сән кәл.

Ваһан чаваб вермәди. Она чидди бахыб истәһза илә күлдү. Баграт чамаатын габагында өзүнү Ваһана яхын көстәрмәк мөгәдилә учадан деди:

— Кәндлиләр, мән разыям ки, Ваһанын өзүнү кәнддә бөйүк тикәк. Гой милләт өз яхшы адамыны танысын.

Месроп о саат дилләнди:

— Бах, әсл сөз будур ки, дейирсән, Баграт ага! Милләтин кәрәк башчысы олсун. Даһа пәрпәрән тохуму кими һәр тәрәфә яйылмасын. Мән бүкүн һәм севинир, һәм дә фәхр әдирәм. Ваһан кими ганачаглы бир адам мәним милләтимдөндир. Мән әввәлдән падшаһ тәрәфдары олмамышам. Она көрә ки, Николай әрмәни дилиндә мәктәб ачмағы гадаған этмишди. Бундан сонра әрмәни милләти өз талеини өз әлине алар. Бизим кәнддә һәр ким бөйүк олур-олсун, амма әрмәни олсун. Мән бу ишә Баграт ағаны лайиг көрүрәм. Яшасын әрмәни милләти! Яшасын Баг...

— Даян! Даян!— дейә Ваһан онун сөзүнү кәсди.— Кешини Месроп чох сәһв данышды. Биз милләтчилик сөһбәти әләмирик. Азадлыгдан данышырыг. Бүтүн милләтләрин азадлыгындан. Ону дейирик ки, Баграт ағалара пәнаһ кәтириб яландан «милләт, милләт»— дейә дөшүнә вуран кешини Месроплар да ишә гарышмасын!

— Бәс ким гарышсын?— дейә Месроп сагалыны дидишдирди.

Ваһан деди:

— О адам гарышсын ки, падшаһа килсәдә кечәкүндүз дуа әләмәйиб. О адам гарышсын ки, торпаг, су һәсрәтиндәдир. О адам гарышсын ки, һамыны бир көзлә көрүр.

Месроп үрәйиндә: «Мән милләт ганы олмаян шүүрсузларла данышмаг истәмирәм»— дейә ачыглы-ачыгды кетди.

Чамаатын габагында нүфуздан дүшмәмәк үчүн вә бу данышыгларын пис нәтичә верәчәйиндән горхараг Багратла, Грикор да кетдиләр.

Оиларын кетдийинә әтина әләмәйән Ваһан өзүнү чамаата тутуб деди:

— Кефиниздән галмайын, бүкүнкү шәһлик сизин үчүндүр. Бу балача шәһлийин ахыры бөйүк той-байрам олачаг.

Енә симлар дилләнди, балабанлар, зурналар сәсләнди. Әрмәни, мүсәлман кәндлиләри әл-әлә тутуб мейданда яллы кетдиләр. Сонра дәстә-дәстә олуб «яшасын һүррийәт!»— дейә кәндин күчәләрини кәзйиб доланмага башладылар. Дәстәләрини габагында кәдән Ваһан, Чомәрд вә Сурен башларыны Зәнкәзурун уча дағлары кими дик тутмушдулар. Онлар кәләчәйин бөйүк ингилаби байрам шәһлийини бүкүн көрүрдүләр...

Өзләриндә бир орду гүввәти һисс әдән болшевикләр йохсул кәндлиләрин кәләчәк хошбәхт һәяты үчүн, мүлкәдарлара, голчомаглара гаршы чидди мүбаризә мейданына атылмышдылар. Онлар мейданда тәк галмаячагларына, сәсләринә сәс вериләчәйинә гәт'и инанырдылар.

Ваһан Әнкәләвид кәндиндә дүзалмиш шәһликдән сонра Шәләк, Уз, Бырнагот кәндләриндә одлу чыхышлар этмишди. Мгону енә Шәләк кәндлиләри арасында көрмүшдү. Ваһан торпагын йохсул кәндлиләрә верилмәси һагда данышанда, Мго дүлкәрханада онун дедикләрини хатырлады. «Бизә Ленин торпаг верәчәк!»—

дейә гышгырды. Илк дәфә Ленин адыны эшидән шәләклиләр тәэччүблә бир-бириндән сорушду: «Ленин кимдир? О, һарда яшайыр?» Ваһан онларын суалына әтрафлы чаваб верди. Оун һәр сөзү кәндлиләрин гәлбинә үмид гығылчымы атды.

Сурен Бәләк, Мәэрә вә өз кәндләриндә чамаат арасында данышды. О, кәндлиләри мұһарибә әлейһинә һәрәкәт әтмәйә чагырмышды. Бир чохларынын көзүндә фәрари бир салдат, йохсул бир кәндли оғлу кими дейил, икид бир кәнч кими йүксәлди. О, илк дәфә Бағрат, Грикор вә Месропла дөш-дөшә кәлди. Һәр замаң өзүнә бир арха сандығы гаңлы чары итирмиш, яс, кәдәр ичиндә боғулан Бағратлар, Грикорлар Суренлә сөз дейүшүнә чәсарәт әтмәмишдиләр. Онлар йохсул кәндлиләрин Сурени мұдафиә әдән сәсини эшитмишдиләр. Өзүнү Бағрата севдирмәк, чәсарәтли кәстәрмәк вә Сурендән гисас алмаг истәйән Ашот хәнчәр чәкиб Суренә һүчүм әтмәк истәмишди. Лакин буна һүнәри чатмамышды. Башынын ярасыны хатырламыш, әли бошалмышды. Бу «гара» хәбәрдән сәрхош кими башлары фырланав Бағратлар, Грикорлар, Месролар Суренин һәр сөзүндән сағалмаз бир яра алырдылар.

Суренин Бағратын әлейһинә чыхыш әтмәси хәбәри Сирануша да чатмышды. Гыз бундан чох кәдәрләнмишди. Лакин һагтын атасынынмы, я севдийи Суренинми тәрәфиндә олдуғуну айдынлашдыра билмирди.

Чомәрд Гызылчыг, Вағүдү, Урут, Дарабас кәндләриндә чыхыш әләмишди. Йохсуллар онун сәсинә сәс вермишди. Лакин Николайын кәлкәсинә пәнаһ кәтирән дөвләтдиләр онун дедикләринә инанмамышдылар.

Күнләр, һәфтәләр кечирди. Николайын йыхылмасы, Чомәрдин, Ваһанын вә Суренин мүлкәдарлара, бәйләрә, меликләрә гаршы чыхыш әтмәләри, кәндлиләри торпаг угрунда мүбаризәйә чагырмалары хәбәри һәр тәрәфә яйылырды. Болшевикләр кәндлиләрин мүбаризәсини тәшкыл әтмәк, онларын һәрәкәтына истигамәт вермәк үчүн кечә-күндүз чалышырдылар.

Ийирми икинчи фәсил

Истәр падшаһын тахтдан салынмасындан мә'юс олан дөвләтдиләр, истәрсә һәятын көзәлләшәчәйини, күзәрәнын яхшылашачағыны көзләйән йохсуллар ени бир дөвләт гурулушунун яраначағына үмид бәсләйирдиләр. Әвләрдә, йығынчагларда бу барәдә мүхтәлиф сөһбәтләр олурду. Һәбсханаларын дағдылыб дустанларын азад әдилмәси, чар мәмурларынын кәндләрдә даһа гамчы ойнатмамалары дөвләтдиләри ваһимәйә салмышды. Азәрбайчанлы, әрмәни дөвләтдиләри тахылларыны гуяларда кизләдир, ятырларыны ерә басдырырдылар. Кәндлиләрә вердикләри борчлары керә алырдылар. Онларын бу һәрәкәти әһали арасында тәшвиш вә наразылыг ярадырды. «Дүнянын ахырыдыр»—дейә дүшүнән кәндлиләрин көңлүндә үмид чырағы яндырмаг, хошбәхт кәләчәк наминә онлары мүбаризә мейданына чәкмәк үчүн мөһкәм ирадәли, вәзийәтдән баш чыхаран, узағы көрән адамлар назым иди. Белә адамлар Зәнкәзурда һалә сайча аз олан болшевикләрди.

Апрелин ахырларында Бақыдан гаһытмыш Шаһмәрдан чох мұһүм хәбәрләр кәтирмишди. Ваһан, Чомәрд вә Сурен дүлкәрханада чагырылмыш ичласда онун сөйләдикләрини дигләйирдиләр. О дейирди:

— Шаумян вә Әзизбәйов йолдашлар мәнә дигтәтлә гулаг асдылар, Зәнкәзур кәндлиләринин вәзийәти вә күзәрәни илә чох марағланырдылар. Мән һәр шейи олдуғу кими сөйләдим...

Шаһмәрдан Бақы фәһләләринин ени гәләбәләриндән данышыб сөзүнә давам әтди:

— Бақы партия тәшкилаты йолдаш Ленинин кәстәриши әсасында болшевикләрдән тәләб әдир ки, Мүвәггәти һөкүмәтин капиталист-мүлкәдар һөкүмәти олдуғуну чамаата баша салсынлар, кәндлиләри торпаг угрунда мүбаризәйә галдырсынлар. Әһали билсин ки, кәндлийә чөрәйи, торпагы ялыыз Совет һакимийәти верә биләр. Анчаг Совет һакимийәти халгы мұһарибә фәләкәтиндән гуртара биләр.—Шаһмәрдан нәфәсини дәрди. Шәвә кими гара вә юмшаг сачыны әлилә ал-

нындан яна вериб, сөзүнө давам этди:—Шаумян вә Әзизбәйов йолдашларын сөзүндөн анладым ки, Азәр-байчан вә әрмәни буржуазиясы Загафгазияда һакимийәти өз әлиһә адмаг истәйир. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн милләтләр арасына әдәвәт салмаг, гыргын яратмаг фикриндәдиләр.

Шаһмәрдан партиянын башга тапшырыгларыны да йолдашларына етирди.

Дәрд нәфәрдән ибарәт бу кичик дәстәйә рәһбәрлик әдән яшча бөйүк, ингилаби тәчрүбә вә савадча үстүн олан Ваһанын көстәришилә әһали арасында күтләвизаһат иши апармаг үчүн сняяһы тутулду. Гияс, Нифти, Гуркен, Һайк Асланян, Серкей Мусатов, Мго бу сняяһы даһил әдилдиләр.

Онлар, кимин һансы кәндә кәдәчәйини мүйәйән-ләшдирәндән сонра, дүлкәрханадан чыхдылар.

Күнорта вахты иди. Гар әрийирди. Әнкәләвид кәндини дар күчәләриндән су ахырды.

Ваһанкил Бағратын әвинин далындакы кениш хырмана чатанда издиһам көрдүләр. Бир янда боз шиһли, боз паваглы, түфәнкли-патроилу бир бөлүк даянмышды. Булар палтарларындан тәнбәки вә нәм торпаг ийн кәлән, чөбһәдән гайытмыш салдатларды. Бурада динчөлмөк үчүн әйләнмишдиләр. Бүтүн чамаат онларын башына топланмышды. Салдатларын арасында кими әрини, кими гардашыны, кими атасыны, кими гоһум-әгрәбасындан бир нәфәри көрмәк истәйирди. Ушаглар салдатларын түфәнкләринә, патроиларына мараг вә тәәччүблә бахырдылар.

Ваһан, Чомәрд, Сурен вә Шаһмәрдан салдатлара яхынлашдылар. Суренин көзү Сирануша саташды. Хейли вахт иди ки, онлар көрүшмүрдүләр. Бағрат гыза көзүнү агардыб, әвә кетмәсини ишарә этди. Сирануш кетди. Сурен чөбһә һаятыны хатырлады. Мин әзийәт көрмүш салдатлара үрәкдән ачыды. Онлары союгда гоймамаг, өз әвләринә апармаг фикринә кәлди. Бу мәгсәдлә ирәли ерийиб, бөлүйүн командирини сорушду. Чөмәлтмә отуруб әшя чантасында нә исә ахтаран бир фелдфебел аяга дуруб, Суренә тәрәф чеврилди. Онлар көз-көзә дурдулар.

— Сурен Погосян!

— Андрей Керасимов!

Онлар гучаглашыб, дәнә-дәнә өпүшдүләр. Чөбһә достлары сөһбәтә башламаг истәйирдиләр ки, чыгырты гопду. һамы дөйүкүб бир-биринә бахды. Узагдан ики салдат көрүндү. Грикор чыгыра-чыгыра онларын далынча гачырды. Салдатын биринин голтуғунда екә бир мотал, о биринин чийиндә бир гара чөпиш варды. Салдатлар адамларын янына чатанда Грикор да онлара етишди. Башына-көзүнә дөйә-дөйә чыгырмага, шикайәт әләмәйә башлады:

— Әвими йыхдылар, астваст¹, чөпишми, моталымы апардылар! Буларын бөйүйү кимдир?

Грикор, моталы вә чөпиши кери алмаг үчүн салдатлара даһа бир сөз демәйә чәсарәт әләмәди. Бу һадисәдән нараһат олан Бағрат Ашотун гулағына пычылдады:

— Кет төвләнин, саманлығын, әвин гапы-бачасыны багла! Арвад-ушаг да байыра чыхмасын. Йохса бу азгыллар вар-йохумузу зорла апарарлар!

Ашот кетди. Грикор Суренә янашыб:

— Башына дөнүм, Сурен,— деди,—буларын бөйүйүнә де ки, чөпишми төвләдән, моталымы әдән кәтирдиләр. Вермирдим, омбама беш-алты гундаг илишдирдиләр. Моталын ағзыны ачыб бир тикә пендир емәмишәм, Әвим йыхылды, омағым сөндү.

О, дизләринә дөйүб, һарай-һәшир салды. Бағрат она янашыб деди:

— Ай Грикор, бәсдир, бир чөпишдән, бир моталдан өтрү өзүнү биабыр әләмә! Ач салдатдырлар, гой есинләр. Әлә бил етимә верирсән. Чөкил дур ериндә!

Грикор һирсләнди:

— Бағрат аға, белә ки, әлиачыг һатәмсән, нийә өзүн вермирсән? Мәним әвими сән йыхдын. Бәс дейирдин, салдат, гошун дава әләйир, бизим чанымызы, малымызы горуюр. Бәс нечә олду? Николайын салдатлары бизи талан әләйир ки!—О, енә Суренә мүрачнәт әләди:—Де ки, моталымы, чөпишми версинләр, йохса өзүмү өлдүрәрәм.—О, үзүнү Месропа тутду:—Тертер-

¹ Астваст—аллаһ (әрмәнчә).

чан, сэн дэ хаһиш элэ, гой мэни инчитмэсиндэр, синситмэсиндэр,—деди.

Өзүнү йохсул вэ фагыр гэлэмэ верэн Грикорун сон сөзлэринэ һамы күлдү.

Месроп деди:

— Мэн онларла даныша билмэрэм. Салдата нэ дэхли вар ки, сэнни моталын кетди, чэпишин өлдү. Аллах бундан бетэриндэн сахласын.—О, хач чэкди, нэ фикирлэшдисэ, дэриндэй көксүнү өтүрдү.

Салдатлар Керасимовун әмри илэ чэпиши вэ моталы Грикора гайтардылар.

Грикор моталы вэ чэпиши эвэ апармаг үчүн Ашота верди. Ашот үрэйиндэ «бу да мэни өзүнэ нөкөр элэ-йиб»—дейэ донгулдана-донгулдана кетди.

Андрей Керасимов үзүнү чамаата тутуб деди:

— Биздэн инчимэйин! Нечэ күндүр ки, йол кәлирик. Салдатлар ачдырлар. Мүһарибэ бүтүн өлкәни вилан гойду: капиталистлэрин, дөвләтчиллэрин, саттын кенералларын хейринэ! Чар йыхылды. Онун ериндэ буржуйлар өтурдулар. Онлар да мүһарибәни давам этдирмәк истәйир. Түфәнк көтүрүб, шинел кеймиш биз фәһлә-кәндлиләр дава истәмирик. Эвимизэ, аиләмизин янына гайытмаг истәйирик. Анчаг, о заман гайыда-чагыг ки, фәһлә-кәндли һөкүмәти ярансын. Фабрик-завод фәһләләрә, торпаг йохсул кәндлиләрә верилсин. Элэ сизин бу кәнддә торпаг ону әкәнин, бичәнин олсун.

Сурен Керасимовун дедикләрини чамаата баша салды.

Грикор дәһшәтли юху көрән адамлар кими ахырынчы сөзләрдән диксинди:

— Сурен, де ки, мәним ондан хошум кәлди, чэпишими, моталымы алыб верди. Саг олсун. Амма бу чамаатын ичиндә торпаг мәсәләсиндән данышмасын. Мәним оғлум да салдатдыр, о бурада олсайды, белә сөзләр данышмазды.

Керасимовун дедикләри Багратын да хошуна кәлмәди. Анчаг силаһлы салдатлардан горхдуғу үчүн бир кәлмә дэ данышмады. Өз үрэйиндә «көрәк бу гарышыглыгын ахыры нечә олачаг»,—дейэ мә'юс һалда гулаг асды.

Гуркен өзүнү габага вериб деди:

— Данышсын! Мән догма гардашым Баграты да дейирәм. Гой онун торпагыны алыб пайласылар касыблара.

Багат һирсләнди:

— Нә истәйирсән мәнән? Сәни гардашлыгдан чыхармышам. Бачарыгын олсайды, сәнин дэ мал-дөвләтин оларды.

— Бачарыгым вар, амма дөвләтим йохдур. Сәнин кими гапымда нөкәрим, гаравашым йохдур.

— Буна мән күнаһкарам?

— Күнаһкарсан! Атамызын сағлыгында пулун, гызылын ерини сән билирдин, Өлөндән сонра мәнән кизләтдин. Үч-дөрд гоюн, бир-ики чэпиш вериб мэни айырдын. Өзүн о пула сүрү илэ гоюн, нахырла мал алдын, торпаг алдын, алт-үст эв тикдирдин. Олду Багат ага! Инди сәнә мәним кими касыб гардаш нә лазымдыр?

Багат дилләнмәди.

Керасимов элэ билди кәндлиләр мүһарибәни дәһшәтли вэ капиталистлэрин хейринә олдуғуна инанмырлар. О, гыса бир дөйүш эпизоду сөйләди. Сурен тәрчүмә эләди. Мушек Атанәсянын өлүмүнү сөйләйәндә, Грикор гышгырды:

— Вай, оғул! Белими сындырдын, бала!—дейэ ики әли башына вурду.—Бу мал-дөвләти сәнин үчүн йығмышдым, Мушек!

О һөнкүрдү. Бир чохлаы Грикорун кәдәринә шәрик олду. Арвадлар агламаға башладылар. Үрэйиндә: «Сирануша көз дикәнлэрин бири о дүня кетди!»—дейән Ашот севинди. Багатла Месроп Грикорун голуна кириб эвә апардылар. Бир чохлаы онларын дэлынча Грикоркилә кетди.

Сурен Керасимову вэ салдатлары бурахмады. Кәчәләмәк үчүн онлары эвләрә пайладылар. Керасимов Суренкилдә галды. Сурен гызыл гвардиячы, чәһә досту Керасимову Чомәрд, Ваһан вэ Шаһмәрдаңла таныш эләди. Онлар кечә ярыадәк данышдылар. Керасимовун сөһбәтиндән мә'лум олду ки, чәһә позулур, ингилаби рунда олан салдатлар империалист мүһари-

бәсинин вәтәндаш мұнарибәсинә чеврилмәсини истәйриләр.

Сәһәр салдатлар Коруса, Чомәрдлә Шаһмәрдан Шәкифә йола дүшдүләр.

Ийирми үчүнчү фәсил

Баһарын исти нәфәси һәр ерә яйылмышды. Шәкин чәмәнләри көмкөй занбага дөнмүш, һәйәтләрдәки тәк-түк сөйүд, алма, киләнар ағачлары, күнейләрдә гоюнкөзү, һәмәсүр, чаггала коллары дүймәчәләйиб ярагламыш, су саһилләриндә битән ярпыз бой атмышды. Баһар һәр шейи, һәр ери ғышын союг гойнундан алыб, өз күнәшли, әтирли бағрына басмышды. Енә сүрүләр дағлара яйылмыш, нахырлар көвшөнә отламаға чыхмыш, чүтчүләрин һолавар сәси торағайларын сәсинә гарышмышды.

Бир чох кәндиләр ғышдан даһа йохсул, даһа үмидсиз чыхмышды. Бәзиләринин от-әләфи олмадығындан малы ғырылмыш, бәзиләри күмань кәндийи шейләри сатыб тахыла вермиш, аиләсини яза чыхармышды. Бу ил чох шиддәтли кечән ғыш, кәлир мәнбән олмаян кәндиләри мүфлис этмишди. Нәби дә онлардан бири иди.

Нәби бу яз шум әләмәйә, тахыл әкмәйә һазырлашмырды. Ғышда ики өкүзү өлмүш, олан тахылыны емниш, тохуму да галмамышды.

Букүн әвинин далындакы «пахлалыг» дейилән ери белләйирди. Чох йорулмушду. Бели ерә санчыб, ғызылкүл колларынын дибиндә отурду. Алнынын тәрини силди. Будағларын үстүндә ойнашан һачагуйруг гарангушлар Нәбинин диггәтини чәлб әләмишди. Көзү баһарын шән вә ғайғысыз мүждәчиләриндә олса да, фикри башга ердә иди. О, өмрүнүн баһар чағларыны хатырлайырды. Бу һәр кәсдә олдуғу кими, онда да доған тәбии бир һисс иди. Чүнки инсан гочалдыгда, кәнчлийини тез-тез хатырламағы, онунла фәхр этмәйи чох сефир. Бу кәнчлик әзаблы, әзийәтли, йохсул олса, да, әһтияч ичәрсиндә кечсә дә, енә дә кәнчликдир, өмрүн ән чошгун бир дөврүдүр. Көзәл арзулар, гүввәт, һүнәр

ондадыр. Инсан гочалыг дөврүндә, кәнчлийинин хош тә'сири алтында һәята мин үмидлә бағланыр.

Әлинин үстүнә гонан әлван рәнкли бир кәпәнәк кечмиш вә унудулмаз бир әһвалаты Нәбинин ядына салды.

...Ийирми яшлы, уча бойлу бир оғлан сәһәр тездән Дарабас кәндиңә чатды. Атыны таныш олмадығы бир кәндлинин гапысына сүрдү. «Ай әв йийәси, гонаг истәйирсәнми?»—дейә диварын бу тәрәфиндән сәсләнди. Күллү чит палтары илә әлван кәпәнәйә охшаян бир ғыз әвдән чыхды. «Нийә истәмирик!»—дейә гапыны ачыб оғланы һәйәтә бурахды. Оғлан атдан дүшдү. Ғыз кәһәр аты төвләйә чәкиб, габағына йонча төкдү. Ғызын анасы гонағы хош сифәтлә гаршылады.

Оялар таныш олдулар. Оғлан соған тохуму алмаг үчүн кәндийини билдирди. Ана илә гонағын арасында сөһбәт башланды. Ғыз бағчада ағачларын алтына халча салыб, самавар ғайнатмагла мәшгул олду. Гонаг чай ичиб, чәрәк еди. Ана бир кирвәнкә соған тохумуну оғланын торбасына гойду. Устәлик, пай олараг, бир аз да көк тохуму верди. Оғлан соған тохумунун пулуну верди, көк тохумунун пулуну алмадылар. Ғыз бирдән бағчая гачды. Оғлан атыны байыра чәкди. Ана әвә кетди. Ғыз кәлиб оғлана күчәдә чатды. Онун әлиндә дибиндән гопарылмыш торпағлы, назик ғызылкүл пөһрәси варды.

— Ал!—дейә пөһрәни оғлана узатды.

Оғлан күлә-күлә деди:

— Нәймә лазымдыр?

— Инди яздыр, әкәрсән, бөйүйәр. Атамдан эшитмишәм ки, кәндинизин яхшы булаглары вар. Амма ағачы йохдур.

Оғлан күлүмсүндү. Ғыз дәриндән көксүнү өтүрдү.

— Ғызылкүл пөһрәсини мөндән алмасаң...—О, сөзүнүн далыны демәсә дә, фикри айдын иди.

Оғлан орта бойлу, гара гашлы, кен синәли ғызын ойнаг көзләриндә мәнәббәт ғығылчымлары сезді.

— Ал пөһрәни, оғлан!—дейә ғыз ғыйгачы бахды. Оғлан мүтәрәддид галды. Фикирләшди: «Нечә ола биләр ки, мәни биринчи дәфә көрмәклә севсини?!» Сөһбәт

узанмады. «Эй, нэ олачаг олсун!» дейэ пөһрөнн алды. Гыз онун үзө дүшүб пөһрөнн алдыгыны нисс этди. Эвли я субай олдуғуну билмэк үчүн сорушду:

— Оглан, дүзүнү де, эвлисән, субай?

— Анамын кәлини йохдур!—дейэ оглан күлдү.— Анам эвнимизэ айдан ары, күндөн дуру кәлин кәтирмэк истәйир.

Гыз онун мәтләбини вә нәйә ишарә этдийини баша дүшдү, бу дәфә чидди тәрздә деди:

— Неч фикир эләмә, гәлбим күл ярпағы кимн тәмиздир. Буну да бил: мәнәббәт вар бир күндә, бир саатда яраныр, амма илләрлә дәкәсиз яшайыр.

— Гой бу гызылкүл пөһрәси бизим бағчада битиб күл ачсын,—дейэ оглан атын чилувуну чәкди. Нечә дәфә дөнүб керн бахды. Гызын көзү һәлә дә онда иди...

Нөврәстә элиндә пахла долу табаг кәлди. Атасына янашыб сорушду:

— Атачан, чох йорулмусан?—О, табағы ерә гоюб Нәбинин янында отурду.—Көзүмә фикирли дәйирсән.

— Нә, гызым, йорулмушам, фикрим дә чохдур.— Нәби архалыгынын чибиндән гәляныны, тәнбәки кисәсини, чакмаг, говуну чыхартды. Чөр-чөплү тәнбәкини овчунда ова-ова данышды:—Тахт-тачы виран галмышын, нечә ки, галды, сәси кәсиләндән базарда, дүкандә ачы тәнбәки дә тапылмыр. Нәр шей гәһәтә чыхыб.

— Элә бундан өтрү фикир эләйирсән?

— Дәрд тәнбәки дәрди олса, нә вар. Адам ағач ярпағы да гурудуб чәкәр. Өкүзләр кетди, әкмәйә тохум да галмады... Нәби гызылкүл колундан үстүндә икн күл олан бир будаг гырыб деди:—Көрүрсәнми, гызым, бу күлләр чүтдүр. Аллаһ һәр шейн чүт ярадыб.

Нөврәстә элә билди ки, атасы онун эрә кедәчәйинә вә чүт яшаячагына ишарә эдир. Онун белә дүшүнмәйә һагы варды. Дүнөн Күлмәли илә Килә кәлиб той барәсиндә сөһбәт ачмышдылар. Нөврәстә гәт'и чаваб вермишди ки, анасынын или тамам олмамыш бу барәдә сөһбәт ола билмәз. Нәби дә гызынын үрәйини сындырмамышды. Бу барәдә мәсләһәтләшмәк, гәт'и чаваб вермәк үчүн Чомәрдин кәлмәсини көзләмәйи гәрәра алмышдылар.

— Аллаһ неч кәси тәк эләмәсин, гызым,—дейэ Нәби ағзы долу түстүнү һавая бурахды.

— Нийә тәк олурсан, ата, аллаһа шүкүр, оғлун вар, гызын вар, гардашын вар. Көрүрсән, күлләримиз дә нә гәһәнк гончалайыб?

— Бу күлләр дә мәнә бир тәрәфдән дәрд, гәм артырыр.—Нәби көксүнү өтүрүб гызынын көзүнүн ичинә бахды.—Неч билирсән, бу колларын һамысы бир пөһрәдән, бир тинкидән әмәлә кәлиб, артыбдыр?! Сәнин ананын вердийи бир пөһрәдән! Мән ону нечә унуда биләрәм!—Нәби алиндәки күлләри кәстәрди:—Анан бу күлләр гәдәр тәмизди. Сөзүнүн үстүндә дуран, һамуслу вә һәялы адамды. О мәнә арха иди. Букүн әлимә бел алыб пахлалыға кәләндән, көзүмүн габагындан кетмир.

Ери кәләндә мөһкәм ирадәли, гочаг, ери кәләндә юмшаг тәбиәтли, ачыг үрәкли Нөврәстә һычгырды, чийилләри атылды. Нәби данышдыгына пешман олду. Гызынын көнлүнү алмаг үчүн деди:

— Мән демәдим ағлаясан, Ядыма дүшдү, гәһәрләндим. Дур пахламызы әкәк. Аллаһ версә, хейли пахла көтүрәрик.

Нәби беллә чәркә-чәркә чала газыр, Нөврәстә һәр чалая бир нечә пахла салыб, үстүнә торпаг төкүрдү.

Иш гуртарды. Нөврәстә табағы көтүрүб кедәркән, Чомәрд кәлди.

— Әмиң кәлди, ата!—дейэ Нөврәстә онун габагына гачды.

Чомәрд атдан дүшдү. Нөврәстәнин кефини сорушду. Сонра Нәбийә тәрәф аддымлады.

— Ишин ирәли, гага!—Тутгунсан, нә олуб? Йәгин йорулмусан, Мән пис гардашам! Сәнә көмәк эләмирәм, әлими белимә вуруб кәзирәм, эләдирми?—Чомәрд күл-күлә гардашынын бойнуну гучаглады:—Кәл бир аз динчинн ал!

Икиси дә отурду. Нәби:

— Яхшы гардашсан,—деди.—Амма бә'зи ишләрин мәнн нараһат эләйир. Ахы сәнин һачы Атакиши илә нә ишин вар? Нийә кәрәк Аббасали, Фәрман сәнин үстүнә хәнчәр чәксин? Сән нийә һачы Атакиши илә бир тәрәзийә кирирсән? Адам өз тайыны тапса яхшыдыр.

Онун гонагына нийэ саташырсаң ки, о да сәни һәдә-
ләсин! Бу сөзләр гулағыма чатыр, нараһат олурам. Бир
һәфтәдир, һара, нәйә кетмисән, билмирәм. Дәрәнин
бириндә габағыны кәссәләр, сонра нә олар? Билмир-
сән ки, һачы Атакиши архалы адамдыр. Баша дүш,
Чомәрд, архалы көпәк гурд басар.

Чомәрд даһа кизли сахламағы мә'насыз билиб һачы
Атакишиләрә гаршы апардығы мубаризәнин мәгсәдини
деди. Ингилаби мубаризәнин нә демәк олдуғуну дәрк
эләйә билмәйән Нәби, Чомәрдин фикир вә һәрәкәтләри
илә разылашмады. Чомәрдин сөзләринә, арзу вә хәял-
ларына инанмаян Нәби гардашына динч отурмағы
тапшырды. Чомәрд мубаһисә эләмәйи ерсиз билди. Бу
һалда Гияс кәлди. Салам вериб отурду.

Чомәрд дә әйләшиб сорушду:

— Нә вар, нә йох, Гияс? Гышдан нечә чыхдын?

— Нечә чыхачағам. Аллаһ кәссин белә долаңмағы!
Бир гарын чөрәк үчүн она-буна дам гары төкмәкдән,
төвлә тәмизләйиб, пейин атмагдан әлләрим габар, бе-
лим яғыр олуб. Инди яз кәлиб, нә олсун! Енә мәним
чаным гызмайыб. Бу да мәним әйним, башым... Чын-
дырымдан чин үркүр. Чомәрд гаға, демә Гияс ахмаг
данышыр, касыблыг адамы личимдән чыхарыр. Чамаа-
тын ичинә чыханда утанырам. Өзүм өзүмдән ийрәни-
рәм. Бир тутарға ери йохдур ки, адам япышыб бир яна
чыхсын.

— Гияс, бу тутуш ки, белә тутуб, һамы сәнин күнү-
нә дүшәчәк,—дейә Нәби аяға галхды.—Сиз сөһбәт
эләйин, Мән бекар дура билмирәм.—Нәби тоггасын-
дан салланан екә бычагла гызылкүл колларынын гу-
румуш будагларыны кәсмәйә башлады.

Чомәрлә Гиясын сөһбәти давам эләди:

— Нәбинин янында демәдим, билирәм о, сәни чох
истәйир. Гой эшидиб үрәйи буланмасын. Чомәрд гаға,
бир аз сәрвахт олсан яхшыдыр. Гумру мәнә хәбәр кә-
тирди ки, әмим гызыны дейирәм әй, Аббасали дейир-
миш: «Чомәрди сағ гойсам, киши дейиләм. Езнәләри
топал Күлмәлинин оғлуну да она гатачағам. Онлар нә
күнәрин саһибидир ки, бу бойда һачыны чамаат ичин-
дә биабыр эләсинләр». Гышда кәндә бир гонаг кәл-

мишди һа, ядында олар, сән дә мәсчид һәйәтиндә ях-
шы данышдын, һәммин әһвалатдыр. Һәлә ядларындаш
чыхмайыб. Кәлдим сәнә дейим ки, биләсэн, Мән сәнин
хәтрини, инсанлығыны йүз һачыя вермәрәм. Чүнки
онун өзүндән, мал-дөвләтиндән кор ит дә хейир көр-
мүр. Амма сәнин ширин дилин дә вар, дар күндә адама
әл тутмағын да.

— Чох сағ ол, Гияс. Мән билирәм ки, һачы Ата-
киши, Әмир, молла һейдәр мәнә дишләрини гычыр-
дыблар. Амма һеч бириндән горхмурам.

— Молла һейдәр дейирмиш ки, Чомәрд кафирдир.
Ери чәһәннәмликдир. Элә адамын ганы һалалдыр.
Шаһмәрдана да де, бир яна чыхыб эләйәндә карасты-
дан-заддан кетүрсүн.

— Мән нийә һачы Атакиши илә ләч дүшмүшәм,
Гияс?—дейә Чомәрд онун көзүнүн ичинә бахды.—О
ки, мәнә бир пислик эләмәйиб, Бунун сәбәбини сән би-
лирсәнми?

— Билмирәм, Чомәрд гаға!—дейә Гияс һийинлә-
рини атды.—Мән нә билим, бәлкә ата-бабадан әдавә-
тиниз вар, коралысыныз.

— Йох, әдавәтимиз йохдур. Мән һачы Атакиши
кими адамларла сәнин үстүндә дүшмән олмушам.

— Мәним үстүмдә? Мән нә эләмишәм?

— Сәнин вә сәнин кими йохсулларын үстүндә. Гияс,
истәйирсәнми гарын дойсун, әйнин себинсин, торпа-
ғын, малын олсун?

— Нийә истәмирәм, ай пир олмуш, һәлә сорушурсаң
да. Амма ону мәнә ким верәр? Бир парча торпаг
үчүн...—Гияс сөзүнү ярымчыг гоюб әтрафына бахды,
сонра явашдан әләвә эләди:—пейсәри йоғун пристава
ағыз ачдым, гамчы илә кейәртмәмиш ериме гоймады.
Һачы Атакиши дә, Әмир дә она бир сөз демәди.

Чомәрд күлә-күлә деди:

— Бәс нийә приставын адыны горха-горха дедин?

— Нейләйим? Илан вуран ала чатыдан горхар. Элә
билирәм адыны чәкәндә, бу саат бөйүрдән чыхачаг.
Шаллағы долаячаг бойнума. Шүкүр аллаһа, падшаһ
тахтдан дүшәндән о хәшәл гарынлығын үзүнү көрмү-
рүк.

— Мөтлөб үстө калөк, Гияс. Демөк касыблыгын дашыны атмаг истөйирсөн. Она көрө дө көрөк һүнөрли оласан, горхмаясан, һачы Атакишинин, Эмирин торпагыны зорнан элиндөн аласан.

Гияс гейри-ихтияри олараг гөһгөһө чөкиб деди:

— Чомөрд гага! Мәни яхшы долайырсаң һа! Гоюну гурдун габагына көндөирсән парчаласың.

— Сәни доламырам, Гияс, дүзүнү дейрәм. Көрөк гоюң олмаясаң, гурд есин! Көрөк зирөк оласан, башына адам топлаясан. Нифти кими адамлара дейсән ки, падшаһы Русияда фәһлөлөр тахтдан салды, кәл биз дө һачы Атакиши вә Эмир кимиләри илә һагг-һесаб чөкөк. Мән мүсалман вә эрмәни көндләринә чыхырам, эшидирәм йохсуллар дөвләтликләрин үзүнә ағ олур. Дейирләр, индийә кими сиз яхшы доланмысыңыз, инди дө биз яхшы доланмаг истөйирик. Индийә кими торпаг, су сизин олуб, инди көрөк бизим олсун. Буну демөйә сәнин кимиләринин һаггы вар. Падшаһы тахтдан салдылар ки, Шәкидә сәнин вә Нифти кишинин, Энкәләвиддә Гуркенин, Арменакын, Шәләкдә Мгонун вә башга касыбларын дили ачылсын, күзәрәны яхшылашсын.

Гияс фикрә кетди. Она әлә кәлди ки, Чомәрдин ачыг вә чәсарәтли сөзләрини юхуда эшидир. Сөвря сорушду:

— Чомөрд гага, бу сөзләри өз башындан чыхарырсан, йохса сәнә дейән вар?

— Мәнә инанмырсан?

— Инанырам да, инанмырам да. Дедийин дүздүрсә, өзүн нийә эләмирсән? Сизин дө әлә бир варийәтиниз, тангаһыңыз йохдур.

Чомөрд ону әтрафлы баша салдыса да, Гияс һачы Атакишиләрлә мүбаризәйә киришмөйә тәрәддүд эләди. Пахлаһыгын янындан атлы кедән Исмайыл элини көзүнүн үстүнә гоюб гышгырды:

— Ай Нәби, ай Нәби?

Нәби элиндәки будаглары ерә атыб сәс верди:

— Нә дейирсән, ай Исмайыл?

— Ә, хәбәриниз вар?

— Нә, нә хәбәр? Атыны бәри сүр көрөк нә дейирсән?

Исмайыл оиларын янына кәлди. Атыны кола бағлады.

— Сиз өләсиниз дүняда яман ишләр вар. Корусдан кәлирәм. Чөнкәни сатмага апармышдым. Базарда даңшырдылар ки, тәзә падшаһ тахта чыхыб.

— Догрудан?— дейә Нәби тәәчмүблә сорушду.— Тәзә падшаһ чамаата күн ағлаячагмы?

— Сәнин демәйинлө маһал башсыз галачаг? Рәй-йәтти саһибни олмалыдыр, йох? Чамаатын көрөк ики шейдән горхусу олсун: аллаһдан вә падшаһдан. Йохса адамлар дарашыб бир-биринин әтини ейәр. Тәзә падшаһын адына бир тәһәр дейирдиләр. Кирмскидир, нәдир?

Чомөрд:

— Бәлкә Керенскидир?— деди.

— Нә, нә... буна охшайыр.

Чомөрд деди:

— Ондан чамааты доландыран, касыб-күсуба әл тутан олмаз. Баша дүшән адамлар нә Николайы, нә дө һеч бир башга падшаһы истәмир.

Исмайыл сәсини галдырды:

— Йә'ни мән ялан дейчәйәм?! Тахта тәзә падшаһ чыхыб. Бах, бу да онун пуллари!— Исмайыл чибиндән бир һечә тәзә кағыз пул чыхарыб көстәрди вә енә чибинә гоюб:— Чөнкәни бу пула сатмышам,— деди.— Базарда даңшырдылар ки, тәзә падшаһ Нуширөван кими адәләтли, һатәм кими сәхавәтликдир. һамыя әл тутачаг, торпагсызлара торпаг верөчөк.

Гияс севинчөк ериндән дилләнди:

— Аллаһ ағзындан эшитсин, ай Исмайыл әми! Хейр хәбәр оласан! Көрәсән бу тәзә падшаһ мәним кимиләрин дө һалына галачаг? Пристав-зад барәдә нә эшитдин? Бирчә, каш пристав олмайды. Валлаһ, приставдан горхдугум тәкин һеч кәдән горхмурам.

— О барәдә бир сөз эшитмәдим. Амма, Гияс, падшаһ приставсыз, стражниксиз олмаз. Гәрәз, аллаһ ахырымызы хейр эләсин.— Исмайыл атыны колдан ачыб миңди.

— Ахырымыз о заман хейир олачаг ки, маһалы фәһлә-кәндли һөкумәти доландырачаг, Керенски йох!

— Ә, Чомәрд, агзыны фарағат сахла, һәр шейә гулл гойма! Басарлар газамата, үзү о яна кедәрсән.— дейә Исмайыл атыны сүрдү. Гияс үрәйиндә «торпаг» дейә-дейә онун далынча аддымлады. Нәби гардашына яхынлашыб пәрт һалда деди:

— Чомәрд, нийә дилини динч гоймурсан? Сөзләрин тәзә падшаһын приставынын, жандармасынын гулағына чатса, дуруш кәтирә билмәзсән. Валлаһ, илим-илим итирәрләр, сорағыны гарғалар да кәтирмәз.

Чомәрд гардашына мә'налы-мә'налы бахыб үрәйиндә деди: «Бу көзү бағлы инсанлара һүгүгуну, һаггыны баша салмаг үчүн бөйүк сәбр, вахт вә бачарыг лазымдыр».

Нөврәстә онлары чөрәк емәйә чағырды. Икиси дә дуруб кетди.

Юсифдән башга бүтүн аилә үзвләри сүфрә башында отурмушду. Онлар әвәликли ярма чәкмәсинә әл узатмамышдылар ки, Арменак кәлди. Әл тутуб көрүшдүләр, ону да емәйә дә'вәт этдиләр. Арменак голтуғундакы бош, ямағлы торбаны эвин ашағы башына атыб отурду. Нөврәстә өз пайыны Арменакын гаршысына гойду.

Нөврәстә емәкдән сонра йүкдән бир нечә ястыг кәтириб сөйкәк гойду.

— Арменак кирвә, тәзә падшаһын тахта чыхмасындан хәбәрин вармы?

— Вар, бу сөзү ики күн габаг бизим кәндлә данышырдылар. Өзү дә кешиш Месроп данышырды. Чамаатын ичиндә Суренлә дә бир аз ири-хырдалары олду.

— Суренин кешишлә нә иши вар?— дейә Нәби тәнбәки кисәсини, гәяяныны чыхартды.— Кәтүр бир гәяя чәкәк.

— Нә билим, ай Нәби. Кешиш дейирди, падшаһсыз доланмаг олмаз. Сурен дә дейирди, милләти пис күнә гоян әлә падшаһлардыр. Падшаһлар нә истәйир,

касыб-кусуба әләйир. Онун нә көһнәсиндән чамаата хейир олду, нә дә тәзәси хейир верәчәк.

Чомәрд дилләнди:

— Сурен дүз дейир. Николай чамаата нә хейир верди ки, тәзә падшаһ адландырдығыныз Керенски дә берсин. Фырылдағларын һамысы чамааты соймаг, языг-юзуғу инчитмәк үчүндүр. Буну кәрәк сиз кәндли-ләр яхшы баша дүшәсиниз.

— Бах, әлә Сурен дә сән дейәни дейир, Чомәрд.

— Пейғәмбәр һаггы, Арменак, сәнин оғлуна мәним гардашым бир ағылдадырлар, дилләрини динч гоймурлар. Өзләри башларына хата ачачағлар. Мән Чомәрдә демешәм, сән дә оғлуна нәсипәт вер, фарағат олсун. Зәманә писдир. Чомәрд һачы Атакишилә йола кетмир, һачы да бизә һәдә-горху кәлир. Белә шейләр нәйә лазымдыр?! Даһа Арменакдан нә кизләдим: әлә дин айры гардашыг...— Арменак Нәбинин сөзүнү кәсәрәк деди:

— Демәйин Арменак ганачагсыздыр. Һеч ким мәним оғлуму өз эвиндә приставдан кизләтмәзди. Үзү-нүзә демирәм, сиздән чох разыям. Һеч бир доғма гардаш белә әләмәзди, амма сиз әләдиниз. Мән әлә һәр ердә дейирәм, Шәкидә Чомәрд кими, Нәби кими достларым вар. Бағышла, сөзүнү кәсдим. Инди де...

— Ону дейирдим ки, гардашым нәсипәт көтүрмәйәндир. Дейир, һачы Атакишинин, Әмирин, Фәталинин торпағыны алыб касыб-кусуба вермәк лазымдыр.

Чомәрд деди:

— Яхшы, гаға, гой сәнин достун Арменак десин: инсафдырмы биринин малы-дөвләти, торпағы һәддән ашсын, бири дә ачындан өлсүн?

— Йох, мәзһәб-дин һаггы инсаф дейил, һеч мәним өзүмүн дә о дөвләтчиләрдән хошум кәлмир. Көпәк ушағларынын көзү доймур. Онлар кирвә дүшәндә касыбларын башындан басыр, биз дә кәрәк ери кәлдәдә онларын башындан басаг!

— Сағ ол, Арменак дайы, бу сөзүн үрәймә ятды,— дейә Чомәрд әлини онун чийинә вурду.— Киши кәрәк залымын габағындан гачмасын.

Нәби башыны булая-булая деди:

— Сән дә сөз дедин дә, гачмасын! Гачмаз, вуруб кәлләмаяллаг эләрләр.

— Йох, гага, сән дүз демирсән.—Чомәрд кәскин чаваб верди.

Чомәрддән илк дэфә белә сөзләр эшидән Нәби бир аз пәрт олду.

Аралыга сүкут чөкдү. Арменак үрәйиндәкини дейиб-демәмәк үчүн фикирләширди. О, мәтләбинни ачыг демәйә утанды. Башга барәдә данышыб, сөзү өз арзусунун үстүнә кәтирмәйи лазым билди:

Нәби:

— Бу ил тахылдан-заддаһ әкә билмәдин, һә?—дейә сорушду.

— Нә әкәчәйдим, ай Арменак, тохумум олмады. Эвин далындакы ерә пахла әкмишәм. Сән нечә? Арпадан-заддан ерә атмысанмы?

— Элә мусурманлар демискән, өзүнү йорулмуш биләндә, йолдашыны өлмүш бил. Мән дә тохум тапа билмәмишәм. Бир-ики чындыр палазымыз вар, дедим сатыб тохум аларам. Кимин гапысына апардым, алмады. Намынын үзү дөнүб. Падшаһ йыхылыб, һамы горхуя дүшүб ки, ачыг олачаг. Кәндин варлылары да тахылларыны кизләдибләр.—Арменак бирдән сөзүнү кәсди. О, үрәйиндә фикирләшир, көтүр-гой әдирди: «Дейим, демәйим? Аһ, торба көтүрүб гапылара дүшмәк нә ағыр ишир!». Һалә үрәйиндәки мәтләбинни ачыб демәмиш дахили нараһатлыгдан вә хәчаләтдән тәрләди. Бура дост эви, Нәби исә гардашдан артыг олса да, һеч бир сөз демәмәйи гәрара алды. Лакин дәмир бир һәлгә кими Арманакын вә аиләсинин богазына кечиб бормаг истәйән эһтияч онун гәрарыны позду. Башыны юхары галдырмадан, дилләнди:—Нәби, мән дә ики-үч пуд арпадан, дарыдан өтрү кәлмишәм, Элә борч истәйирәм. Амма...—Сөз йыгылыб Арменакын богазында галды. Бир-ики дэфә удгунандан сонра:—Көрүрәм, сәнин дә тәһәрни йохдур. Икимиз дә бир күндәйик,—дейә ериндән галхды.

Нәби деди:

— Нийә дурусан, Арменак?

— Кәндә гайыдым.

— Отур көрүм. Сәнинлә ишим вар!—Нәби ериндән галхыб Арменакын торбасыны көтүрдү. Неврәстәни чағырды.—Гызым, кәл торбанын ағзыны тут,—дейә эвин бучагына кетди. Ярыя гәдәр пахла илә долу торбаны эвин ортасына чәкди:

— Арменак, Суренлә Чомәрдин чаны үчүн, яры бөлмүшәм, апар әк. Фикир эләмә, аллаһ кәримдир.

— Бөйүк хәчаләтлик вердин, Нәби. Вахт олар, эвәзини верәрәм..

— Мән борч вермирәм. Апар, элә мән дә бүкүн пахла әкмишәм. Бу ил дә көзүмүзү дикәк пахлая. Неврәстә, кет, аты чәк һәйәтә.

— Ат лазым дейил, далыма алыб апарачагам!

Нәби гызынын кетмәсинә ишарә верди.

Неврәстә аты байыра чәкди.

Арменак аты минди. Нәби илә Чомәрд торбаны онун гучагына гойдулар.

— Мадяны сабаһа гайтарарам,—дейә Арменак аты тәрпәтди.

— Өзүм Әнкаләвидә кәләчәйәм,—дейә Чомәрд ону хырманадәк өтүрүб гайытды.

Юсиф голтуғунда дәфтәр-китаб ағлая-ағлая кәлди.

— Сәнә нә олуб?—дейә Чомәрд ону янына чағырды.

— Мәни горхутдулар.—Юсиф сағ элинин далы илә көзүнү силди.—Мәктәбдән кәлирдим, бығлы Әһмәдлә Фәрман күчәдә габагымы кәсди. Әһмәд мәнә көзүнү ағартды. Фәрман да хәнчәри үстүмә чәкди..

Нәби деди:

— Балам, о екә эшшәкләрин сәнинлә нә иши вар?

Юсиф даһа да гәһөрләнди:

— Мән нә билим. Фәрман деди, бачынын үзүндән өпүм.

— Нечә? Нечә?—Нәби өзүндән чыхды.

— Мән дә она сөйдүм. Бир даш көтүрүб тулазладым, сонра гачдым..

— Мән о көпәк оғлунун бейини дағыдарам!—Нәби бучагдан чомағы көтүрдү.—Дәйюс оғлу, дәйюс!

О, чох һирсли һалда байыра чыхмаг истәркән, Чомәрд голундан япышды:

— Гара кедирсэн?

— Икисини дә өлдүрмөйө! Я онлара верөн аллах, я мәнө!

— Лазым дейил, һөвсаләли ол!

— Сән нә данышырсан? Қасыб олмушуг ки, наму-сумузу чөлә атаг?! Сәнин гейрәтин олса, мәнән габаг кедиб о ит ушагларындан гисас аларсан.

— Чомагла гисас алмаг олмаз, гага! Онларын көкүнү кәсмәк лазымдыр.

Нәби сакиг олмады. Нөврәстә илә Чомәрд ону бу-рахмадылар. Нәби дартынды.

— Башына дөнүм, ата,— дейә Нөврәстә һирсиндән титрәйән атасынын дизләрини гучаглады.

Ийирми дөрдүнчү фәсил

Һачы Атакиши мүбаһисә әдән арвадларына ачыг-ланды. Һәрәсинә бир-ики силлә вуруб отагдан чыхды.

Ики күн габаг, сүрүләрин үстүйлә Алакәлләрә кедән Әмирин кәлиб кәлмәдийини, чобанларын биңә дү-зәлдиб-дүзәлтмәдикләрини билмәк үчүн Әмиркилә кетди.

Бәнәвшә илә Тамашанын мүбаһисәси енидән гы-зышды. Күнүләрин мүбаһисәси, өчәшмәси чох заман әвдә бөйүклүк-кичиклик үстүндә олурду. Бәнәвшә де-йирди, әвин биринчи арвады мәнәм, һәр шей мәним әлимлә гурулуб. Ферман кими огулун анасыям, кәрәк һамы мәнә гулаг асын, һөрмәтими сахласын, агбир-чәк еринә гойсун. Тамаша да буйруғумла дуруб-отур-сун.

Тамаша исә чаванлығына, кәзәллийинә вә Һачы-нын ону чох истәмәсинә күвәнәрәк, ихтиярыны күнү-сүнүн әлиңә вермәк истәмирди. Нечә дейәрләр, һәр икиси аты дашылыға сүрмүшдү.

Букүнкү мүбаһисә гызыл дүймә вә мәхмәр күрдү үстүндә иди. Һачынын Тамаша үчүн Шушадан алды-ғы күрдү вә гызыл дүймәләрдән өтрү Бәнәвшә һай-күй галдырыб дейирди ки, мән әвин көтүйүйәм, гыр-кылык арвадыям, нә гырмызы мәхмәр күрдү көрмү-шәм, нә гызыл дүймә. Һазырына назыр олмаг иста-

йән гызылчыгылы гызы яхасы гызыл дүймәли күрдү кейсә, я ону өлдүрәрәм, я өзүмү.

Гара Фаты кәһ она, кәһ буна гәһмәр чыхырды. Сөз кәсилиб, ара сакигләшәндә, Фаты өз атмачаларыйла онлары тәзәдән гызышдырырды. Ара вурушдуруб, ара дүзәлтмәкдә адәткәрдә олмуш Фаты, күнүләрин итлә пишик кими йола кетмәләриндән зөвг алырды. Һәр би-рдә айрылығда данышыр, бундан она, ондан буна шейтанчылыг әдирди. Бәнәвшәйә дейирди: «Мәним Тамашадан көзүм су ичмир. Бығылы Әһмәдлә гаш-көзлә, һим-чимлә данышдығына фикир вермисән? Бәс демирсән, шоркөз Әһмәд нийә бу әвә тез-тез кәлир? Бабалы дейәнләрин бойнуна, эшитмишәм ки, Әһмәд-дән савайы мүәллим Рүстәмлә дә араны сазлайыб. Буну Һачы билмир, Ферманын да хәбәри йохдур. Сән дә һеч ачыб агартма, суюн шырылтысына гулаг вер». Тамаша дейирди: «Бәнәвшәнин сөзүнә фикир вер-мә. Әвин әсл ханымы сәнсән, Һачы сәни көзүнүн үс-түндә сахлайыр. Киши яхшы арвадын үстүнә күнү кәтирмәз. Бәнәвшәдән зәһләси кедир. Гонаг-гара га-бағына чыхмаға дзәгәти йохдур, адам ери билән де-йил, пинтидир, сәлигәсиздир...»

Күнүләр бир-бирләринә ағызларындан чыханы де-диләр. Ахырда сач йолмасы башланды.

Фаты аралыға кириб:

— Ай гыз, көрән нә дейәр, нә шәрикли малыңыз вар, балам...— дейә, һәрәсини бир тәрәфә чәкди.

Бәнәвшә огулуну тапыб көмәйә чағырмаг үчүн ағ-лая-ағлая отагдан чыхды.

Тамаша һиккәсиндән көз яшыны сахлая билмәди. Әвин бир күнчүнә чәкилиб дизләрини гучаглады. Онун үрәйиндә ашыб-дашан нифрәти һамыдан чох Һачы Атакишийә иди. Биринчи әринин гатыли бу залым вә гоча кафтар иди...

Фаты Тамаша янымлылыг көстәриб үрәк-дирәк вермәйә башлады. Бәнәвшәнин пислийиндән деди. Тамашаны алдан-үстдән гуршады. Молла Һейдәрин янына кедиб Һачы мәһәббәт, Бәнәвшәйә нифрәт дуа-сы яздырмағы мәсләһәт көрдү. Өз фикир-хәялы илә мәшгул олан Тамаша онун сөзләрини эшитмәди.

Фаты үрөйндө «Көрөк бу сач йолмасынын ахыры нечә олачаг»—дейә дуруб кетди. Башы дизләринә даянмыш, һычгырыг ичиндә богулан Тамаша, каһ нала, каһ мыха вуран күпәкирән гарынын кетдийини һисс эләмәди.

Икинчи мәртәбәдән яваш-яваш энән Фаты пилләкәнин дибиндә отуруб элини үзүнә гоян Бәнәвшәни көрдү:

— Бәнәвшә бамы, бурда нийә отурмусан? Эвиндән күсмүсән, йохса Тамаша ханымдан?

— Фәрманы көзләйирәм. Я мөни бу чәкинни элиндән гуртарсын, я атасына десин ки, ләчәринин чавабыны версин.

— Аглыны башына чәм элә, дур кет эвинә. Нәясыза нийә баш гошурсан?! Онун адамлыгы олсайды, сәнин үстүнә кәлмәди. Яхшы дейибләр ки ерсиз кәлди, ерли гач...

Бәнәвшәни дәрди тәзәләнди. Фатынын һийләкәр ишләрдә мәнәрәтли олдуғуну билән Бәнәвшә, һачыя Тамашадан дейичилик эләмәснин хәһиш этди. Онларын арасына вәлвәлә салыб, Тамашаны эвдән говдурса, нә истәсә верәчәйини вәд этди. Тамаһкар Фаты Тамашанын башына оюн ачагагына сөз верди. Һәтта инандырды ки, гурд ягы тапыб Тамаша илә һачынын үстүнә сүртәчәкдир.

Бәнәвшә дуруб дама кетди. Фаты эвинә йөнәләркән, Зөһрә һәйәтә кирди. О, күнейдән кәлрди. Дөшлүйүнә кичиткан, ярпыз, кәвәр, газаягы долдурмушду. Фаты ону юхары галхмаға гоймады. «Кедәк бизә, йыгдығын пенчәрдән мәнә дә вер»—дейә өз эвинә апарды.

— Зөһрә, йорулмамысан ки?

— Йох.

— Онда, айнаны бир аз да сахла, бу саат гуртарырам.— Фаты башына назик памбыг доладыгы спичка чөлүнү нәлбәкдәки сүрмәйә батырыб сағ гашына чәкди. Сонра, гара сифәтини о тәрәфә бу тәрәфә чевириб сорушду:— Ярашырмы?

— Ярашыр, амма чох назик яхырсан.

— Назик?! Көрәк арвадын гашы назик олсун, кишини бығы. Айнаны дүз тут, сифәтими яхшы көрүм.

Өзүн дә бир ағыз оху, сәсин хошума кәлр. Көз дәймәсин, әтә-гана долуб тотухлашмысан. Сифәтин он дөрд кечәлик ай тәкин шәлә верир. Халан гаданы алсын, бир ағыз де!— Фаты сүрмәни сол гашына яхды.

Зөһрә охумаға башлады. Онун сәси мәнәһәтли иди. Яшы артандан, бою чыхандан сәси даһа мәнәһәтли олмушду. Гызлар ону күнейләрә пенчәр йығмаға кедәндә, йыгнаг дүзәлдиб чалыб-ойнаиянда, охудуб ләззәт алардылар. Һамы дейәрди: «Зөһрә бизим бүлбүлү-мүздүр». Зөһрә утандығындан өз эвләриндә, бөйүкләрин янында охумазды. Анасы да онун көзәл сәси олдуғуну билмирди. Зөһрәнин сәсини Фаты дәфәләрлә эшитмишди. Енә тәкидлә деди:

— Ай гыз, нийә кәсдин, оху!

Зөһрә утанчагыла эзилиб-бүзүлдү, икинчи дәфә охумаг истәмәди.

Фаты гызы тәрифләмәйә башлады:

— Ай машаллаһ, өзү дағлар маралы, сәси бүлбүл сәси! Бәрәкаллаһ сәни доған Тамашая! Көзәлин гызы да көзәл олар, дайна! Сырагакүн отагда охудуғундан бир ағыз де:

Зөһрә тәәччүблә сорушду:

— Фаты хала, сән һардан эшитдин?

— Мән һәр шейн эшидирәм. Дүняда сейид гызы Фатыдан кизлин шей олмаз. Чәддим мәнә хәбәр верир, гызым. Оху!

Фатынын дилләри гаршысында ачиз галан Зөһрә охуду:

«Боз зтын бойламасын,
Чидовун чәк, ойнамасын,
Кедирсән кечәдән кет,
Үрөйим ойнамасын...»

— Сағ ол, гызым,— дейә Фаты сүрмәни инди дә ики гашынын арасына яхды. Эриндән башга кимә исә хош кәлмәк үчүн өзүнә бәзәк-дүзәк верән Фатынын гашлары баш-баша даянмыш ики назик зәлийә охшайырды.

— Ядында галсын: һеч кими кечә эвдән говмазлар. Эвдән говсалар да, ятагдан говмазлар!— Фаты голларыны ачыб кәрнәшди, шагта чәкиб күлдү...— Ятагдан, ай гыз... Баша дүшдүн, ятагдан!..

Зөһрә абыр-исмәт билмәйән бу арвадын дедикләриңдән утаныб сыхылды, башыны ашағы салды. Ону сөзләрини бир дә эшитмәмәк үчүн деди:

— Мән кедирәм, Фаты хала.

Фаты ону данышыға тутду:

— Әчәб сөзләр билирсән, ай гыз. Бунлары кимдән өйрәнмисән?

— Ойнаянда гызлардан, тойларда ашыглардан. Мән яхшы охуян дейиләм, Фаты хала. Дедин, сөзүнү ерә салмадым.

— Оху, гой сәсини һамы эшитсин. Бәхтәвәр сәни аланын башына!

Зөһрә гызарды, башыны ашағы салыб сыхыла-сыхыла деди:

— Элә сөзләри данышма, Фаты хала!

Фаты бирдән бәдәнини сиңкәләди, сүрмәли гащларыны дартды, гәһгәһә чәкиб деди:

— Эвдә галыб ун чувалына тай олмаячагсан ки!..

... Фәрман һәйәтә кирди. Гулағына охумаг сәси кәлди. Биринчи дәфә эшитдийи бу малаһәтли сәсин һарадан кәлдийини мүййән этди. «Охуян ким ола?»— дейә дүшүндү, сонра алт мәртәбәдә яшаян Аббасәликилә аддымлады.

Фәрман гара Фатынын мөзәли вә шит сөзләриндән һәзз алдығы үчүн оыларә тез-тез кәлирди. Фаты она гыз севмәкдән, нишанбазлыгдан данышырды. Белә сөһбәтләр Фәрманын йүнкүл тәбиәтинә уйгун кәлирди. Инди исә, ону чәкиб Фатыкилә апаран Зөһрәнин сәси иди. О, охуянын ким олдуғуну билмәк истәйирди.

Фәрман һисдән гаралмыш гапыдан ичәри кирди. Зөһрә ону көрән кими, чиб айнасыны пәнчәрәйә атды. Пенчәр долу дөшлүйүнү кетүрүб кетмәк истәркән, Фәрман деди:

— Ал, бунлары да апар!— Сөйүд шивинә кечирдийи үч-дөрд балығы она верди.

Зөһрә кетди. Фаты аяға дуруб нәлбәкини тахчая гойду. Йүкдән дөшәк чыхарыб халчанын үстүнә салды.

— Кеч отур, башына дөнүм!

Фәрман шиблитләрини чыхарыб дөшәйин үстүнә кечди. Фаты ики ястыг да кәтириб сөйкәк гойду. Фәр-

ман күрәйини сөйкәйә даяды, аягларыны бир-биринин үстүнә ашырыб, дөшәк бою узатды.

— Балыг овуна кетмишдин, гадаң алым?

— Адам овуна кетмишдик, амма залым гызыны көрә билмәдик. Эвдән байыра чыхмыр. Күнейләри кәзиб доландыг. Ахыры кәлиб Базарчайла Шәки чайынын говушдугу ердә бәрә гурдуг. Балыг тутдуг. Бир нечәсини дә Әһмәд апарды.

Фаты көзләрини сүздүрүб сүрмәли гащларыны кәркиләдәрәк деди:

— Саггалың агарсын, ай мәним гәшәнк ағам! Айлар өтдү, илләр доланды, падшаһ да тахтдан дүшдү, енә сән Нәбинин гызындан әл чәкмирсән?

— Бәс сән нийә сүрмәдән-вәсмәдән әл чәкмирсән? Өзүнү тәзә кәлиңә охшадырсан?

— Мән адәткәрдә олмушам, башына дөнүм.

— Мәни дә бәзи ишләрә өйрәдән, адәткәрдә эләйән сән дейилсәнми? Мәним бейнимә Нөврәстәни салан, көзәллийини тәрифләйиб көйә галдыран сән олмадың, ай кәләкбаз?! Кетдин, кәлдин, ахырда да һеч шей чыхмады.

— Яхшы олду чыхмады, нишанлысы кәләндән сонра аралыға ган дүшәрди.

— Мән о ганы салачағам. Үрәйим Күлмәли оғлу Шаһмәрдәндән вә Алмурад оғлу Чомәрдән яныглыдыр. Көр ағызларыны һара етирибләр ки, атамын үзүнә ағ олурлар! Онлардан гисәс алмасам, бу папаг мәнә һарам олсун.— О, әлини хурмайы бухара папагына вурду.— Нөврәстәни я бир кечәнини кәлини эләйчәйәм, я да нишанлысыны, әмисини ганына бояячағам.

— Даһа ону бейниндән чыхарт, башга иш вар,— Фаты сүрмәләнмиш көзләрини она дикиб, әлини шапылты илә әтли дзинә вурду.— Фәләйин белә гырылсын, нә гызым вар верәм сәнә, нә бачым. Өзүм дә сәнә лайиг дейиләм, йохса сәнин кими оғланы әлдән чыхармаг олар?! Үрәйини сыхма. Фаты халаң бир иш дүзәлдәчәк лап үрәйиндән олсун. О адам ки, дейирәм, Нәбинин күчүйү кими биләйини дишләмәйәчәк. Өзчүйәзи сәнә пир дейиб япышачаг. Көзәллийи дә Нөврәстәдән он гат артыг.

— Өзүндөн демө. Иш дүзэлтмөйини көрмүшөм. Мөн бура календа сиздө охуян ким иди?

— Хошуна калди?

— Калди. Мөн бура кәтирән о сәсдир. Бир дө нийә оху атыб яйыны кизләдирсән?

— Халәтими верәмәксәнми?..

— Сән иш дүзәлт, халәтә нә вар.

Фаты күпәкирән гарыя мөхсүс һийлөкәрликлә дилини ишә салды. Гашларыны дарта-дарта, көзләрини сүздүрә-сүздүрә һәрдән көз вуруб күлө-күлө, кичкаһларынын янында гөч буйнузу кими һәлгә бурулмуш сачларыны сығаллая-сығаллая данышды. Сөһбәти чаваллыгдан, севмәкдән, севилмәкдән салды. Ара дүзәлтмәкдән, эшгдән, мәнәббәтдән деди. Сөзү усталыгла Зөһрәни үстө кәтирди. Гызын көзәллийини, ишкүзарлыгыны тәрифләди. Ону алмасыны Фәрмана тәкидлә мәсләһәт көрдү. Анасы Бәнәвшәнни, аналығы Тамашанын бу ишә разы олдуғларыны сөйләди.

Фәрман:

— О мәним бачымдыр,— дейә Фаты ачыгы тутду.

Фаты пәру олмады. Енә дилини кәсмәйиб, данышды. Охуянын Зөһрә олдуғуну, Фәрманын дәрдиндән охуругуну деди. Фәрман инанмады. Фаты онун зәиф чәһәтләрини әлә алмага, тәсир кәстөрмәйә башлады. Кәңчлик әһтирасыны алиндә әсир олан Фәрманы юмшалтды. Күлөк елгован колуну гопарыб ойнатдыгы кими, Фатынын сөзләри дө Фәрманы ериңдән ойнатды. Зөһрә, гардаш дедийн Фәрманын көзүндә яд мәләк кими көрүндү. Нөврәстәдән сары оху даша дәймиш, анчаг өзүнү сындырмайыб, әли чибиңдә, папагы көзүнүн үстүндә кәнд арасы кәзән Фәрмана йүңкүл бир әйләнчә лазым иди. Она көрә дө гоншу, гонум, һәтта әилә намусууну өз шәхси тәбиәтинә, арзу вә әһтирасына гурбан әләмәйә һазыр иди.

Фаты бундан соңра, Фәрмана өзүнү Зөһрәни янын да нечә апарачагыны да өйрәтди. Онлары көрүшдүрмәйи, араларында яхын мүнәсибәт яратмагы бойнуна көтүрдү. Фатынын дедикләри Фәрманы һәйәчана кәтирди. О, отурмаг итәмәди. Шиблитләрини кейди. Гаһыя тәрәф аддымлайыб даянды.

— Мөн яман гызышдырдын, а-Фаты гары!— деди— һеч ятсайдым Зөһрәни юхумда да көрмәдим.

Фаты күлдү. Фәрман гаһыдан чыхды.

Фәрман үст мөртәбәйә галхыб, гаһыны ачанда Зөһрә тонаг отагыны сүпүрүрдү.

— Тоз галдырма, ай гыз!— дейә Фәрман ирәли аддымлады.

Зөһрә сүпүрмәди, Белини дүзәлдиб деди:

— Фәрман гаға, анам тапшырыб, сүпүрүрәм тәмиз олсун, бирдән тонағымыз кәләр.

Фәрман чаваб вермәди. Биринчи дәфә көрүрмүш кими ону башдан аяға сүздү. Әһмәдин бир ил габаг, пристава кабаб биширдийн заман дедийн сөзләри хатырлады: «Чийәләк кими, марал кими Зөһрәни әлдән бурахма!»

Он беш яшына кирмиш Зөһрә хейли дәйишмиш, бой атыб көзәлләшмиңиди. Инчә бели, ала көзләри, әгли янағлары, гаймаг додағлары Фатынын тәрифинә бәраәт газандырырды. Бир әлдә яшадығларына бахмайраг, бу көзәлликләри ниди баша дүшән Фәрман нә әләчәйини билмәди. О, дүшүндү: «Ләһәт сәнә кор шейтан. Ахы, мән она бачы демешәм!». Лакин көңлүндә баш галдыран гара дуйгулар ону башга йола чәкирди. Фәрман гыздырмалы адам кими сайыгламага башлады:

— Ахы, сән мәним чох... белә лап чох...— О бирдән тәһгәһә илә күлдү.

Зөһрә бу ерсиз күлүшдән диксиңди.

— Гаға, бирдән-бирә нәйә күлдүн?— дейә онун әлиндән тутду. Фәрман әлини чәкиб бир аз кәнара дурду. Өзүнү йығындырыб, гашларыны чатды. Зөһрә онун көркәминдән горхду. Далы-далы чәклиб кетмәк итәркән, Фәрман ону гучаглайыб өпдү. Урайинә һеч бир фикир кәлмәйән гыз Фәрманын һәрәкәтләринә мәттәл галды вә күлө-күлө деди:

— Ай гаға, бәсдир, зарафат әләмә!

Гыз бурахылмага чан атды. Лакин белинә доланыш голлар ону даһа бәрк сыхды. Зөһрә гуртармага

чан атдыса да, Ферман бурахмады. Гыз агламаға башлады. Иәрәкәтләринин нәтижәсини көз габагына кәтирә билмәйән Ферман гапынын дагыны вурмаг истәди. Зөһрә тез отагдан чыхды.

— Ай һарай, гағам дәли олуб!—дейә рәнки гачмыш һалда өзүнү о бири отаға, анасынын янына салды. Тамаша көз яшы төкүрдү. Анасыны ағлар көрән Зөһрә бир сөз демәк истәмәди. Тамаша тызынын рәнжини гачмасындан, төйшүйә-төйшүйә ичәри кирмәсиндән бир һадисә олдугуну баша дүшдү. Зөһрәни янына чәкиб сорушду, Гыз әһвалаты һағыл әләди. Тамаша буна әһәмийәт вермәди. «Гардашындыр зарафат әләйиб»—дейә ону овуңдурду. Лакин дахилән нараһат олду. Ферманын ахмаг төбиәтли олдугуну билирди. Тамаша Ферманы көрүб, бир дә гыза дәйиб-долашмамағы тапшырмаг үчүн ериндән галхды. Отаглары кәзди. һәйәтә көз кәздирди. Ферманы көрмәди. Ферман «кикдлийиндән» данышмаг, тәзә көстәришләр алмаг үчүн Фатынын янына кетмишди.

Әмиркилдән гача-гача кәлдийиндән һачы Атакишини тәр басмышды. Хәнчәрини көтүрмәк үчүн юхары мәртәбәйә галхаркән, гоншудан кәлән Бәнәвшә пилләкәйини дибиндә ону һахлады. Ағлая-ағлая деди:

— Сән мәни нә күнә гойдун, һачы! Ағбирчәк вахтымда сачларымы йолдуртдун. Мән Ферман кими оғул анасыям, һеч олмаса онун хәтринә мәни аяглар сала!

Һачы Атакиши керә дөнүб деди:

— Нә данышырсаң? Ким сәнин сачыны йолуб?

— Һәлә бир сорушурсаң да?! Чаван, көйчәк арвадын...—Ахырынчы сөзләри һифрәт вә истәһза илә сөйләйән Бәнәвшә һөнкүрдү. Һачы, Бәнәвшәнин үстүнә ғышыгырды. Сәсә Аббасәли, Фаты, Ферман кәлди. Тамаша һәйәтә әнди. Оғлуну көрән Бәнәвшә үрәкләнди, тәзәдән һөнкүрдү:

— Һардасан, ай Ферман!

— Сәнә ким сөз дейиб, ана?

— Индийә гәдәр һәр шейи удуб, сәнә демәмишәм, даһа кизләдә билмәрәм...—О, әлини Тамашая узатды:—О ләчәр бу эвә кәләндән күнүмү гара әләйиб...

— Яланчынын иманына гөрхаг тула бағлайым, сән мәнә күн вермирсән, мән сәнә?—дейә Тамаша әлини өлчдү.—Һәлә дилин вар, данышырсаң да!

Ферман гейзләнди, Тамашая бармагыны силкиб деди:

— Сәнин нә һагғын вар анама сөз дейирсән?

Атасындан чәкиндийн үчүн Тамашая артыг-әксик сөз демәди.

Фаты Тамашая көз вуруб башыны тәрпәтди.

Ферман деди:

— Мән анамы да көтүрүб әвдән чыхарам.—О, Бәнәвшәнин голундан тутду.—Кәл, ана, кәл! Гой бу эвәшик Тамаша ханыма галсын!

— Йох, йох, гоймарам. Бәнәвшә бачы бу әвдән кәдә!—Фаты инди дә өзүнү Бәнәвшә илә Фермана яхын көстәрмәк истәди. Еиә Тамашая көз әләди: «Нийә дилин кәсдин, һачы сәни чох истәйир...»

Һачы Атакиши, сәсини галдыран Бәнәвшәйә вә она гәһмәр чыхан Ферман ачығланды. Илк дәфә ата илә оғул арасында чидди данышыг кетди.

Һачы арвадларынын дейишмәсинә, сөйүшүб, күсүшмәсинә әһәмийәт вермәди. Ону дүшүндүрән Алакәлләр иди. Ферман иши чиддиләшдириб Тамашанын һагғында данышанда. Һачы һирсләнди:

— Сән арвадларын ишинә гарышма. Әкәр гейрәтин варса, чых габага! Әмирин чобаны хәбәр кәтириб ки, әнкаләвиддиләр бизим сүрүнү Алакәлләрдән чыхардылар.

— Нечә? Бизим гоюилары?!—Аббасәли тәәччүблә сорушду:—Кимин буна ихтияры вар?

— Билмирсән кимин? Бағратла Грикорун.

— Әрмәниләрин ағзы нәдир, сәнин габагына чыхырлар, сүрүйә дәйиб долашырлар!

— Ловғаланма! Сәнин кими дарғасы оланын әвини дә чалыб чапарлар. Кет, гейрәтини орда көстәр. Тез әләйин, атлары байыра чәкин. Юбанмаг вахты дейил. Онсуз да арвадларын данышыгы мәни юбатды.

Һачы Атакиши атасындан галма паслы узун корданы бағлады. Һәр үчү атлары минди. Бу заман Алакәлләрдән хәбәр кәтирән чобан Иса вә чийинә көһнә

гошалулэ гуш түфэнки салмыш Эмир дэ кэлди. Намысы бирликдэ атлары тэрпэтдилэр, чобан Иса онларын далынча пияда йортмага башлады. Атлылар Оюглу кэдийини ашана гэдэр арвадлар онларын далынча бахдылар, бир-бирини данышдырмадан һэрэси бир отага кирди.

Кәрбалайы Гасымын эвини далындакы хырманда чох адам варды. Кими аяг үстэ дурмуш, кими чөмөлтмэ, кими дэ алтына даш гоюб отурмушду. Гэлян, мүштүк чөкөйлэрин һавая бурахдыглары түстү, ягышдан сонра ердэн галхан бухара гарышыр, учуб кедирди.

Хырманда отуран кэндилэр сөһбэти Алакөллөрдөн салмышдылар. Эһмэд бир дөстэ адамын габагында лик даяныб дейрди:

— Мәһимлә һөчөтләшмәйик. Эһкәләвиддилэр Алакөллэри һачынын вэ Эмирин элиндән ала билмэзлэр. Мән дейән олмаса, быгларымы гырхдырарам. О ян бу ян эләсәлэр, гол-габыргаларыны эшишдирәлэр. Она да һачы-Атакиши дейәрлэр. Гәпийиндән кечмэз. О ерә өз ағырлығында кишилэр хәрч чөкиблэр. Инди эһкәләвидлинин габагындан гачачаглар?

Исмайыл күндән гамашмамаг үчүн элини көзлэрин үстэ гоюб Эһмэдә деди:

— Эһмэд, нэ экә-екә данышырсан! Бәйәм, эһкәләвиддилэрин элини пишик ейиб ки, эшишдирсинлэр? Буларын башыны ярыб кәндэ гайтармасалар яхшыдыр.

— Кәл мәрчләшәк,— дейә Эһмэд гызынды.— Өзү дэ бир инәкдән. Бундан гачан киши дейил!

Исмайыл һирсләнди:

— Сән өзүн киши дейилсэн, а лопа быг! Мән удсам, инәйи һардап вөрәчөксән? Енә вағудулунун тәйләсини ярачагсан? Нэ яхшы ки, Николайы тахтдан салдылар, газаматдан гуртардың, йохса сибирлик инди.— О, үзүнү сағ тәрәфиндә отуран молла һейдэрә тутуб деди:— Охудугун гуран һаггы, эшитмишәм, бу тәзә падшаһын, Кәримекнини дейирәм әй, зағуну Николайынкындан бәркдир.

Молла һейдэр чаваб верди:

— Мән дэ эшитмишәм. Нечә ола ки, падшаһ ола, гайда-гануну бәрк олмая!

Исмайыл сөзүнә давам этди:

— Инди, Эһмэд, даладузлугдан әл чөк. Йохса, бу дөфә дэ приставын элине кечсэн, өмүрлүк газаматдан чыха билмэзсэн.

Ягыш вурмуш тоюг кими бүзүшмүш Гияс пристав ады эшитчөк диксинди:

— Исмайыл дайы, енә пристав олачаг? Падшаһ ким олур-олсун, пристав олмасын. Мән приставдан горхдугум тәкин иландан да горхмурам...

— Өзүнү дүз апаран адам дивандан горхмаз.

— Эһмэд, мән пристава нейләмишдим, салды шалагын алтына, чаныма тәпитмә дөшәдилэр?!

Эһмэд ону ямсылады:

— Чаныма тәпитмә дөшәдилэр!.. Даһа нейләйәчөкдин. Истәйирдин, бир йолуг хоруга ер алыб һоһа-һойла экәсэн?!

— Нэ олар, онда алмадым, инди аларам. Исмайыл дайы дейир, тәзә падшаһымыз кәндилэрә торпаг вөрәчөк...

Узагдан: «Ай чамаат, ай чамаат!» дейән йоғун бир сәс кәлди. Адамлар сәсин һардан кәдийини билмәк үчүн әтрафа бойландылар. Узун вэ дар күчәнин башында бир атлы көрүндү. Гамчысыны һавала ойнадан Аббасали аты чапырды. О, адамларын янына кәлди. Гарнынын алтыны, синәсини тәр басмыш үркә тәйшүйүрдү.

— Ай чамаат, нэ отурмусунуз?— дейә Аббасали адамлара мурачиәт эләди.— Эһкәләвиддилэр һачынын сүрүләрини Алакөллөрдән чыхарыб, өз гоюнларыны яйыблар. һачы илә Эмир кәнддән көмөк истәйир. Аты олан атыны минсин, олмаян пияда— дүз Алакөллэрә! һачыйла Эмирә көмәйә! Я аллаһ, галхын!

Исмайыл сорушду:

— Аббасали, гоюнлары гован кимдир?

— Бағратла Грикорун чобанлары. Бизимкилэр көрдүлэр ки, онлара бата билмәйәчөклэр, сүрүнү чөкиб кәтирдилэр Өрәнчәйә. Инди һачыйнан Эмир дэ Өрән-

чәдәдир Орда отуруб кәндән көмәк көзләйрләр. Истәйрләр көмәклә, гүвәйлә тәзәдән Алакәлләрә кеңиб эрмәниләрнә гоюнуу Алакәлләрдән чыхартсынлар. Юбанмайын, кими нә карастысы варса, белинә багласын, олмаян чомагыны көтүрсүн!

— Мән кедирәм. Гейрәтимизә нә кәлиб, һачыны, Әмир кишини мейданда тәк гоят?— дейә Әһмәд галхды.

Молла Гейдәр алинә хыналы сагталына чәкиб деди:

— Кетмәк лазымдыр! Аллаһ һеч кәси һәзрәт Әли кими мейданда тәк гоймасын. Дурун кедин, гейрәт көсәрн!

— Гейрәти оланлар йох, Алакәлләрдә сүрүсү оланлар кетсинләр. Чамааты әнкәләвидлиләрин үстүнә галдырмайын.

Аббасәли ичиндән яныб-яхылса да, Нифтийә чаваб вермәди.

Әһмәд гейзлә дилләнди:

— Ә, Нифти, нийә өзүнү беш шаһылыг бечә кими ортая атырсаң? Нә хейрә ярайырсаң, нә шәрә! Халгын ишинә дә пәл вурурсаң. һачы, Әмир кәндән көмәк истәйрләр, кетмәйәк? Кишиләри эрмәниләрин габагында тәк гоят? Бәс бизим гейрәтимиз һарда галды?

— Оун гапысында яллананлар кетсинләр.

— Кәс сәсини, дамазлыг!

Нәби өзүнү сахлая билмәди:

— Азаны йыгышдыр, ә, лопа быр Әһмәд! Дамазлыг да сәнсән, һәлә мая да! Арвад үстүнә чыгырмырсаң ки! һәлә ачыгын чанымдан чыхмайыб. Бу да Шаһмәрданы шейтанладыгын дейил. Көзүнү бәрәлдиб ушагы горхутдугун дейил. Әлим-аягым дәймәмиш итил бурдан!

Һәр икисинин юмругу һавая галхды. Нифти Нәбийә көмәк эләмәк үчүн чухасыны чыхарыб сол голуна долады вә башы топшуз зогал ағачыны юхары галдырды. Чомәрд аралыгда дава-далаш олмасын дейә, ортая кирди. Гардашыны бир тәрәфә чәкиб сакит эләмәйә башлады. Әһмәд кетди.

Бу заман Юсиф гача-гача кәлди. Онлара гонаг кәлдийини вә кәлән гонагын Чомәрди чагырдыгыны хәбәр верди.

Чомәрд Нәбини дә көтүрүб эвә кетди.

...Чомәрдкилә кәлән Ваһанды. Әввәлдән данышдыгларына көрә вачиб бир иш үчүн Ахлатян кәндинә кетмәли идиләр. Лакин Чомәрд Алакәлләр мәсәләсини она сөйләйәндән сонра фикирләрини дәйишдиләр. Элә һәмин күн Алакәлләрә кетдиләр.

Нахчыванла Даглыг Гарабагын арасында ерләшән Зәнкәзур уча даглар, кениш чәмәнләр, чошгун чайлар, шәләләләр өлкәси кими таһыныр.

Бу кичик өлкәнин һәр гарышы көзәл бир ләвһәдир. Алакәлләрсә, бу ерин ән чәзибәдар, руһу ошар бир яйлагыдыр.

Алакәлләр! Одур, бир-бириндән хейли аралы үч бөйүк көл көрүнүр. Суюну булаглардан, сәлләрдән алаң, гышда донуб, яйда әрийән бу көлләрин әтрафы гаялыг, даглыг-тәпәлик, көз ишләдикчә яшыл чәмәнликдыр. Инди бу көлләр күллү-чичәкли, халча кими элван рәнкли, занбаг тәк ямышыл чәмәнләрин синәсиндә үч бөйүк айна кими парылдайыр.

Бир сәрин булагын башында отурмуш Арсенлә Петрос сүрүнү чәмәнлийә яймынды. Гара, боз, гумрал рәнкли гоюнлар гуршагадәк галхмыш оту гырпа-гырпа отлайырды. Чобанларса сәһбәт әдирдиләр.

— Бу Алакәлләр яйлагынын ширин, яглы оту вар. Кәрәк гоюнлары элә отарам, элә көкәлдәм ки, чамыша дәнсүнләр. Петрос әми, Баграт аға Алакәлләр үчүн чох чалышды, чох хәрч чәкди һа!..

Йогуң вә саллаг бығлы, сагталы кәван колу кими пырпызлашмыш Петрос деди:

— Бизим Грикор да аз хәрч чәкмәди. Баграт ағайла Грикор өз хейрләри үчүн башларындан кечәрләр. Амма, чобана адам кими бахмаға, онун әйнинә-башына фикир вермәйә чан чәкирләр. О күнү кетдим кәндә. Дедим ки, Грикор аға, чарығым дағылыб, пул вер көн алым. Деди: «Данышығымыза көрә, сәнә илдә ики чүт чарых вермәлийәм, онлары да вермишәм». Дедим, ахы вердийин дана дәрисийди, аяғымда давам эләмәди... Деди: «Верәрәм, амма әвәзиндә һаггындан кәсәрәм».

Өз үрәймдә дедим: аллаһ да сөндән кәсәр. Гәрәз, чамаат она яхшы ад гоюб: малйемәз. Аллаһын арпа чөрәйини дә чобана, нөкәрә чирәйлә верир.

— Бағрат аға Грикор кими дейил, сүфрәси ачыг адамдыр, сәхавәтли кишидир.

— Иланын ағына да лә'нәт, гарасына да. Онун сәхавәтиндән сән нә көрмүсән? Шалварында әлли ямаг вар. Дүз демірәм?

— Дүз дейирсән.

— Инди кет, сүд сағ кәтир, чөрәк ейәк, ачам. Әлә чобанын газанчы, агаларын гоюнунун сүдүнү мүфтә емәкдир.

Арсен ғыраглары нахышлы, мис касаны һейбәсиндән көтүрүб, гоюнун ичинә кетди. Ики гара гоюнун сүдүнү касая сағыб, кәлди. Долу касаны ерә гойду.

Петрос торбадан гурумуш арпа чалы вә ики ағач гашыг чыхартды.

Чады сүдә доғрайыб, ширии-ширин едиләр. Арсен бир чәнкә көй от гопартды, онула касаны вә гашыглары силиб, һейбәйә гойду.

Петрос гайышына санчыдыгы дәмил, ян түтәйи чыхартды.

Арсен деди:

— Дейәсән кефинин дәрәдә бири кәлиб ахы!..

Петрос, түтәйин дешикләринә долмуш тоз-торпагы тәмизләйә-тәмизләйә деди:

— Сәнни ийирми яшын вар, оғул. Чобанчылыг әләдийин үч илдир. Мән әлли яшымын ярысыны дағларда, аранларда сүрү далында кечиртмишәм. Чобанын кәрәк чаны бәрк олсун, көзүнә юху кетмәсин. Бундан башга, чобанын кәрәк үч шейи олсун: адамы гәм-гүссә чәкмәйә гоймаян ян түтәйи, ягышдан, долудан сахлаян галын чүббәси, башы тошпуз—зоғал чомагы, булардан башга, бир дә гурдбасан вәфалы ити.

Арсен тәчрүбәли чобанын сөзләрини башыйла тәдиг әләди.

Петрос бөйүк бир һәвәслә чалмаға башлады. Онун нәфәси вә бармагларыла дилләнен түтәкдән, аһәнкәдәр, көзәл «гоюнһәнки» һавасы әтрафа яйылырды. Бу көзәл чалгыя өйрәнмиш, санки тә'лим алмыш гоюнлар

ағызларыны отдан чәкиб, ерләриндә даянды. Башыны әлләри үстүнә гоюб, узанмыш, көзләрини Петрос айләмши ағзы гара, гылылы Боғар да, санки мусигидән һәзз алырды.

Чалгы гуртаран кими, гоюнлар отламаға башлады.

Өз чалгысында нәш'әләнен гоча Петрос күдәкүлә деди:

— Мән чалмаг билирәм, Арсен, сән дә охумаг, инди башга һава чалым оху.

Петрос гашларыны ойнада-ойнада чалмаға, Арсен әлини гулагынын ардына вериб охумаға башлады:

Әкәр бәндә гулуи һалын сорасан,
Башына һей дәйәр даш, Саят-Нова.
Аһ чәкмәкдән чаны-дилдән үзүлмүш,
Көзүндән һей төкәр яш Саят-Нова.

Һейлим, чәкинмәрәм бу аһу-зардан,
Көңлүм сәдәләнмиш, яр, итизардан,
Өлмәк вардыр, дөһмәк йохдур алғардан,
Һүзүруна гоюб баш Саят-Нова.

Чалгы вә охумаг гуртарды. Онлар дуруб сүрүя тәрәф кетдикләри заман, көбәләйә бәнзәр, юмру тәпәнини далындан бир нечә атлы вә пияда чыхды.

Петрос әлини көзүпүн үстә гоюб узагдан кәлән адамлара бахды.

— Әрә Арсен, бизә тәрәф кәлән о адамлар шәкилләр дейил?

— Онлардыр. Габагда кәлән атлыны таныдым. Гачы Атакишидир. Йәгин, бу дәфә дә ери әлимиздән алмаға кәлирләр. Нә һясыз адамларды...

— Дурма, сән гач бизимкеләрә хәбәр вер. Дава я киришсәк, бу дәфә өһдәләриндән кәлә билмәрик. Инди чоҳдулар.

— Бу саат!—дейә Арсен, ордаң тәғрибән ики верст ярым аралы олан вә ястанда гурулмуш алачыглар аары гачды.

Петрос гоюнларын янына кетди.

Шәкиллир сүрү отлаян чәмәнлийә яхылашырдылар.

Петросун янынча кээни, ширэ охшаян Боғар хүрә-
хүрә кәлән адамларә сары йүйүрдү.

Петрос:

— Ай ит, гайыт!—дедисә дә, көпәк керә дөнмәди,
адамларә яхынлашды, онларын о тәрәфинә, бу тәрә-
финә атыла-атыла даһа бәрк хүрмәйә башлады. Адам-
лар өзләрини итдән горуя-горуя чәмәнликә кәлдиләр.
Петросу көрүб үрәкләнән ит, даһа гызышды, пиядала-
рын үстүнә чумду, аз галды ки, Әһмәдин балдырындан
япышсын. Әһмәд тез керә чеврилиб, онун гычына бир
ағач вурду. Боғар зинкилдәди, ахсая-ахсая керә чә-
килди.

Боғары һәр шейдән чох истәйән Петрос:

— Әрә, ити нийә вурурсан? О һейван сәнә нә элә-
йиб?—деди.

Әһмәд Петросә көзүнү ағардыб:

— Узун данышма!—деди.—Итинни габағына ду-
райдын, вурмайдым.

Аббасәли амиранә бир сәслә Петросә мүрачиәт
эләди:

— Ә, тез ол гоюну чәмәнликдән чыхарт! Мурдар
әрмәни, йохса, элә билирсән биз Алакәлләрдән әт чәк-
дик!..

— Ағзыны тәмиз сахла, дәли мусурман; гоюну да
чыхартмаячағам.

— Әлим-аяғым сәнә дәймәмниш, чыхарт, йохса,
мейитини бурадача гојрам!—Аббасәли хәнчәрини си-
йириб һавада товлая-товлая гоюнлары чәмәнликдән
чыхармаға башлады.

— Ай шәкилиләр, ахы бу яхшы иш дейил!—дейә
Петрос гоюнун габағына кечиб, снә керә гайтармағ
истәди.

Әһмәд ону кәнара итәләйиб:

— Яхшы иши сиз әрмәниләр көрмүрсүнүз,—деди вә
о да бир яндан гоюнлары дөйәчләйә-дөйәчләйә кәнара
чыхармаға чалышды.

Петрос тәкбашына онларла бачармаячағыны вә
обадан көмәк кәлмәдийини көрүб, Грикорла Бағраты
чағармағ үчүн көтүрүлдү. Боғар да онун далынча
гачды.

Петрос йүйүрә-йүйүрә, бөйүк бир фәлакәт баш
вермиш кими гышгырырды:

— Ай һарай, көмәк эләйин!

— Инди әрмәниләр төкүлүб кәләчәкләр, мөһкәм
дурун!—дейә һачы Атакиши өзүйлә бәрабәр кәтирдийи
адамларә мүрачиәт эләди.

Әмир:—Габагдан гачан намәрддир!—дейә атдан
дүшдү,—хәнчәринизи, ағачынызы һазырлайын!

Аббасәлилә Әһмәд гоюнлары сүрүб чәмәнликдән
чыхартдылар.

Петрос ики йүз-үч йүз аддым кетмишди ки, Бағрат,
Грикор, Арсен вә бир нечә кәндли ялын бәри тәрәфин-
дә онун габағына чыхдылар.

— Тез олун, Грикор аға, Бағрат аға!—дейә Петрос
онларла бәрабәр керә дөндү.

— Ай ахмағ, сән нийә сүрүнү саһибсиз гојмусан?—
дейә Грикор өз чобанына һирсләнди.

— Юбандыныз, далынызча кәлирдим.

Әрмәниләр тәләсә-тәләсә, ган-тәр ичиндә чәмән-
ликә кәлдиләр.

Әнкәләвидлиләр бир тәрәфдә, шәкилиләр о бири
тәрәфдә, отуз-гырх аддым аралы, үз-үзә даяидылар.

Бағрат гача-гача кәлдийиндән төйшүйә-төйшүйә
деди:

— А шәкилиләр, нә гудурғанлығ эләйирсиниз? Ке-
чән дәфә чавабынызы вермәдик!..

— Гудурған әнкәләвидлиләрдир ки, бизим еримизи
отарырлар.

— Әрә, һачы Атакиши, утанмырсан, ер һардан сә-
нин олду?..

— Екәгарын Бағрат утансын. Алакәлләр атадан,
бабадан бизим олуб.

Грикор өзүндән чыхды:

— Ялан дейирсән, гурумсағ!

Әмир гышгырды:

— Гурумсағ да сәнсэн, дөйюс да, а сичан бығ Гри-
кор! Өлсәниз дә, Алакәлләр бизим олачағ. Гайыдын
эвинизә, ганыныз артыгылығ эләмәсин.

Бағрат бир-ици аддым ирәли кәлиб деди:

— Артыглыг элэйэн сизин ганыңыздыр, кими горху-дурсунуз?—О, элини Һачы Атакишийэ тэрэф узатды:—Бу экә, арасгал киши дә утанмыр, башына адам йырыб үстүмә кәлиб. Ачын гулагынызы эшидин: биз шәкилләрә ер вермәйчәйик. Алакәлләр бизимдир.—Баграт Арсенә тэрэф дөндү.—Кет, сүрүнүн агзыны бәри дөндәр!

Чобан кетмәк истәйәндә, Аббасәли гәзәблә она ышгырды:

— Ериндән тәрпәнмә! Багратла Грикорун бир гоюнун, бир кечисинин аягы бир дә бу ерә дәйсә, бүтүн сүрүнүзүн дамазлыгыны кәсәрәм!

Арсен даяныб арасынын үзүнә бахды. Баграт онун кетмәсинә башыйла ишарә верди. Арсен хәлвәтчә ййынды.

Мүбәһисә узанды.

Онларын сөйүшләрини, чыгыр-багырларыны әтрафдакы алачыгларда эшиндән адамлар төкүлүб кәлдиләр. Шәкилләр тәрәкәмәләрн көрүб үрәкләндиләр. Әмир, Һачы Атакишинин гулагына пычылдады:

— Кечән дәфә азыдыг, эрмәниләрә бата билмәдик, инди тәрәкәмә гардашларымыз да бизә көмөйә кәлибләр. Эрмәниләрн гол-габыргасыны эзиндирмәйин мәгамыдыр.

Һачы Атакиши өз адамларына вә тәрәкәмәләрә үзүн тутуб:—Ә, нийә вурмурсунуз бу көпәк ушагларыны?—деди.

Баграт:

— Биз мусурманларын габагындан гачмаячайыг!—деди.—Биримиз галанәдәк вурушачайыг. Кет обадакы эрмәниләрн һамысыны бура чагыр, Петрос!

Петрос, о саат обая тэрэф гачды.

Тәпәнин башында ики атлы көрүндү. Онлар атларыны чәмәнлийә сары бәрк чапырдылар. Шәкили вә әнкәләвиддиләрн хәнчәрләрн, ағачлары һавая галхдыгы мөгәмда, Чомәрдә Ваһан өзләрнн етирдиләр. Вәзийәтин нә ердә олдугуну дәрһал баша дүшдүләр. Тез атдан эидиләр.

Дөшләриндән, гарыяларынын алтындан көпүклү

тәр дамчылаян атлар, фынхыра-фынхыра араланыб отламаға башлады.

Чомәрд.

— Бу нәдир, ай чамаат?—дейә һәр ики тэрәфә мүрачәт эләди.—Хәнчәр чәкмәк, ағач ойнатмаг нәдир? Эйиб дейилми? Бир тикә ер үстүндә дава-галмагал салмаг истәйирсиниз?

— Даваны салан эрмәниләрдир.

— Даваны салан сән Һачы Атакишисән. Нийә кәлмисән! Билмирсән ки, бу ер биз әнкәләвиддиләриндир? Алакәлләрн агырлыгы гәдәр мәһкәмәйә хәрч чәкмишәм. Мән атамдан кечәрәм, бу ердән әл чәкмәрәм.

Грикор Багратын сөзүнә гүввәт верди:

— Доғрудур. Нийә әл чәкәк.

— Биз дә әл чәкмәйчәйик,—дейә Әмир ериндән партлады.—Сиз бир вермисинизсә, Һачы Атакишилә мән он вермишик. Кәлини һагг-һесаб эләйәк, көрәк ер кимә дүшүр.

— Һеч биринизә!—дейә Чомәрд дилләнди.—Мәһкәмә сизи алдадыб.

Һачы Атакиши Чомәрдә тәрә-тәрә бахыб деди:

— Ә, Алмурад оғлу, сәни бура ким чагырды. Голумуздан тутан кәлмәз, аягымыздан чәкән кәләр. Мүсүрмансан, кәддлимсән, гейрәтин варса, бу эрмәниләрә чаваб вер.

— Мәним үчүн эрмәни, мүсәлман бирдир. Ики гоңшу чамааты, кәнди бир-биринини чанына салышдырмаг олмаз. Багратла Һачы Атакишинин даваасы вар, гой кедиб өзләрн кәнарда эләсинләр.

Ваһан:

— Мән Чомәрдин сөзүнә һагг верирәм,—деди.—Бир нечә варлы, дөвләтли адамларын хейринә ики гоңшу кәнд, касыб-кусуб арасында дава салмаг олмаз. Һәр кәс чәкилиб өз эвинә кетсин. Алакәлләр нә Багратла Грикорун олачаг, нә дә Һачы Атакишилә Әмирин.

Әмир:

— Бәс кимин олачаг, а эрмәни?—деди.

— Саһиби тапылар.

Һачы Атакиши биринчи дәфә көрдүйү Ваһаны башдан-аяға сүзүб деди:

— Сән кимә кәләк кәлирсән, ә? Яхшы адамсан, өз эрмәниләринин ағзындан вур, гайтар кери.

Ваһан:

— Йыртычылығда, ачкөзлүкдә Бағрат да сәнин тайындыр,—деди.

Чомәрд дилләнди:

— Биз сизин хейриниз үчүн аралыға дава дүшмәйә гоймаячайығ. Сизин торпағ даваныздан шәкили вә әнкәләвидли касыб-күсүблара һеч файда йохдур.

Мүбәһисә кетдикчә гызышырды.

Петрос бир нечә адамла кәлди.

Бағрат үзүнү һачы Атакишиһә тутуб:

— Инди кишисән, һүнәрини көстәр!—деди вә хәнчәрини чыхарыб, юхары галдырды.

Оун бу сөзләри һачы Атакишиһә күллә кими дәйди. О да хәнчәрини сийриб Бағрата чумду. Чомәрдлә Ваһан ортая кирди. Ваһан ирәли сохулду, ағачлашмағ истәйән эрмәниләрә ачығланыб, дөшләриндән кери итәләди:

— Кедин бурдан... Бағрат, Грикор Алакәлләри сизә вермәйәчәк..

Чомәрд, үзүнү һачы Атакишилә Әмирин, дава әләмәк үчүн алдадыб кәтирдийи йохсул кәндлиләрә тутуб деди:

— Сиз нә истәйирсиниз? Сизин эрмәниләрлә нә шәрикли малыңыз вар? Чыхын кедин! Сиз, өлүб өлдүрәчәксиниз, башгалары торпағ, яйлағ саһиби олачағ! Баша дүшүн бир, сабаһ эрмәни гоншуларыңызла үзүзә кәләндә утанмазсынызмы? А тәрәкәмәләр, сиз дә кедин обаныза. Бу ер давасынын сизә дәхли йохдур.

Тәрәкәмәләрдән кимисә:

— Киши дүз дейир, бизә нә вар,—деди.—Ә, кәлин бәри! Чаң онларын, чәһәннәм тапрыннын. һава да гаралыб, бу саат яғачағ.

Тәрәкәмәләр кетдиләр.

Ваһанын сөзләрини эшидән эрмәниләр дә дағылышмаға башладылар.

Шәки кәндлиләриндән бири:

— Биз баша дүшмәмишик. Чомәрд дүз дейир. На-

һағ кәлмишик,—деди.—Давалан бир шей чыхмаз! һачы, биз кетдик, сиз өзүнүз билин...

Шәкилиләр үзләрини кәлдикләри йола тәрәф чевирдиләр.

— Ә, һара кедирсиниз, а бигейрәтләр!—дейә һачы Атакиши онлара ачығланды.

Әмир өзүндән чыхмыш һалда гышгырды:

— Бизи тәк гоюб һара гачырсыныз?.. Ай шәкилиләр, ай тәрәкәмәләр, бу эрмәниләрин янында нийә папағымызы ерә сохурсунуз?!

Шәки йохсуллары Әмирлә һачы Атакишинин сөзүнә гулағ асмайыб йолларына давам әтдиләр.

Мәгсәдләри баш тутмаян һачы Атакишилә Әмирин гәзәби һамыдан чох Чомәрдә тутду. Анчағ һеч бир сөз дейә билмәдиләр. Әтрафларыны адамсыз, көмәксиз көрдүкләриндән, әлләри бошалды.. Хәнчәрләрини гынына салдылар.

Көйүн үзүнү алмыш гара булутдан шыдырғы яғыш төкдү.

Бағратла Грикор «мейданы» тәрк әдән эрмәниләрин далынча өз обаларына кетмәйә үз гойдулар.

Чомәрд, Ваһан күлә-күлә атларыны миндиләр...

Ийирми бешинчи фәсил

Нөврәстә сәһәрдән бәри ишләйирди. Ики гарыш галхмыш пахла колларынын дибини бошалдыр, ярга-ларыны сармашығдан вә башга алағ отларындан тәмизләйир, һәр колун дибинә су төкүрдү. Мүмкүн әтсәйди, яргагларын үстүнә тоз гонмасына разы олмазды; чүнки, бүтүн аилә, көзүнү анчағ пахлалыға дикмишди.

Йорулуб, тәрләмиш гыз динчәлдикдән сонра, мис сәһәнки көтүрүб, архын ғырағына кәлди. Сәһәнки суя басды. Сәһәнк гуртһагурт долмаға башлады. Нөврәстә суда шәклини көрдү. Она әлә кәлди ки, кичик дөпәләрин синәсиндә ойнаян өз чуналы башы дейил, ағ ганадлы көйәрчшидир. һәр бир һәрәкәти суда әкс әдән Нөврәстә: «Дүз дейибләр су күзкүдүр»,—дейә өз-өзүнә күлдү. О, бирдән шәклин суда икнәшдийини көрдү.

Ики баш бир анда бир-бирилә гоша даанды. Гыз дик-синиб «О кимдир?»—дейә сәһэнки кәнара чәкди. Аяга дураркән, архын о тайында Шаһмәрданы көрдү.

Әлиндә кичик бағлама тутмуш Шаһмәрдан бу тәрәфә аддайыб, күлә-күлә деди:

— Нөврәстә!

— Бибоғлу! Элә яваш кәлдин, аяғынын сәсини эшитмәдим.

— Башын гарышмышды. Өз-өзүнә күлдүрдүн. Эвдә ким вар?

— Геч ким.

— Ал буну!—Шаһмәрдан дәсмала бүкүлү касаны Нөврәстәйә верди.—Бир аз буламадыр. Инәйимиз доғуб. Гайнанаң сәнә пай көндәриб. Анам дейир, кәлиним эмәсә, боғазымдан кетмәз. Бу ил онларын ағартысы, яванлығы йохдур. Көрүрсән гайнанаң сәни нечә чох истәйир!

— Мән дә Килә бибими чох истәйирәм. Анам сәни мәнән дә чох истәйирди, нейләйим, әләмдарын чийәри янсын!—Нөврәстәнин көзләри долду.

Шаһмәрдан нишанлысынын голундан тутуб деди:

— Фикир әләмә, мәним анам икимизин дә анасыдыр, кедәк!

Онлар әйвана кирдиләр. Нөврәстә касаны эвә гойду, халча кәтириб ерә салды.

— Бәс Нәби дайы, Чомәрд һардадыр?—дейә Шаһмәрдан отурду.

— Атам, Гызылгаяя от бичмәйә кедиб, әним дә Нифти әмикилдәдир. Ахы, һүсү гага салдатлыгдан кәлиб. Атам көрүшүнә кетмишди, дейир языг яраланыб, ахсайыр. Ону таныйырсанмы?

— Таныйырам. Мән бырнахотлу Качатура нөкәр олаңда аты Базарчайын кәнарында отарардым, о да өз атларыны отарарды. Һәрдән балыг тутардыг, атлары чимиздириб, чайын дәрин ериндә үздүрәрдик. Яхшы йолдашлығы варды. Мән дә ора кедим.—Шаһмәрдан ериндән галхмаг истәди, Нөврәстә онун әлиндән тутуб ашағы чәкәрәк, деди:

— Һалә кетмә. Инди әним кәләр. Сән бир аз отур.

ики-үч кол галыб, онларын да дибинә су төкүб кәлим. Сувармасам, яныб гуруяр.

Шаһмәрдан Нөврәстәнин сөзүндән чыхмады.

— Бу саат кәлирәм,—дейиб Нөврәстә сәһэнки көтүрүб кетди. Колларын дибинә су төкдү. Һәмишә арам вә сәлигәли иш көрән бу гыз, инди пахлалығыда бир ан да артыг галмаг истәмирди. Әйван магнит кими ону чәкирди. Нишанлысы илә бир ердә отуруб данышмаг, күлмәк истәйирди.

Нөврәстә яшыл, уча вә шахлы-будаглы гызылкүл, колуна янашды. Нәзәрләри будагларын үстүнү, күлләри кәзди. Әлинә тикән бата-бата яры гонча бир күлү гопартды. Дәсмала бүкүб гойнуна гойду, эвә гайытды.

— Дарыхмадын, бибоғлу?—дейә Шаһмәрданын янында отурду.

— Гызларын вәфасы будур,—дейә Шаһмәрдан гашгабағыны туршутду.—Адамы атыб кедирләр. Нә мәһәббәт билирләр, нә э'тибар. Һей галырсан йолуну көзләйә-көзләйә.

Нөврәстә онун зарафатына зарафатла чаваб верди:

— Оғланлар атмасалар, гызлар атмазлар. Енә э'тибар гызлардадыр. Бах сәни атыб кедән кәлиб чыхды. Йолуну көзләдийин гыз көр нә кәтириб.—О, дәсмалы чыхарыб:—Ал, гой чибинә,—деди.

Шаһмәрдан дәсмалы алды. Һәр икисинин көзү сонсуз севинчлә парлалды.

— Сағ ол, Нөврәстә!—дейә Шаһмәрдан күлү көтүрүб, дәсмалы чибинә гойду. Күлүн әтрини чийәрләринә йығмаг үчүн дәриндән ийләди. Нөврәстәнин иш көрмәкдән бир гәдәр гаралмыш әлиндән тутуб өзүнә тәрәф чәкди.—Сәйли бир янағыны мин гызылкүлә вермәрәм!—дейә Нөврәстәнин пөртүб гызармыш янагларын-дан өпдү.

Онлар тойдан вә кәләчәк һәятларындан сөһбәт ачдылар. Нөврәстә анасынын өлүмүнү бәһанә эдиб кәлин көчүрүлмәсинә э'тираз эдирди. Анләсинә мейрибаң олан бу гайгыкеш гызы башга шей дүшүндүрүрдү: «Кәлин көчсәм, әвимиздә ким галар? Ким хәрәк биширәр, палтар юяр? Атамын, әминин гуллуғунда ким дурар? Әним эвләнмәк истәмир, атам да гочалыб...»

Башга гызлар кими она да эв-эшик саһиби олмат лазым иди. Гайнатасынын, гайнанасынын той барэда төклифләрини рәдд этдийинә хәчаләт чәкирди. Фатынын чамаета яйдыгы сөзләр дә гулағына чатырды: «Күлмәли оғлу, Нәбинин гызына яхын дурмур. Аралары дәйиб. Шаһмәрданын көнлү олсайды, ики илдә той эләйәрди...».

Ики нишанлы ширин сөһбәт эдәркән, охумаг сәси эшидилди. Бу, Юсиф иди. Нөврәстә ону таныды, тез Шаһмәрданын янындан кәнара чәкилди.

Юсиф чантасыны товлая-товлая чох севдийи «чал-папаг» маһнысыны охуя-охуя һәйәтә кирди. Эйванда Шаһмәрданы көрүб утанды.

— Юсиф, гочаг, бура кәл!—дейә Шаһмәрдан ону янында отуртду. Онун папағыны башындан көтүрдү. элини гара, гывырым сачларына чәкиб нөвазишлә охшады. Шаһмәрданын Юсифә олан мөһрибанлығы Нөврәстәнин хәтри үчүн дейилди. О, ушаглары чох севириди. Фәрәһли бир күлүшлә деди:

— Нә яхшы сәсин вар. Охумағыны эшитмәмишидим. Лап ашыг һумай кими охуюрсан... Инди бир ағыз оху, мән дә гулаг асым.

Юсиф гулагларына кими гызарды. Нөврәстәнин дә тәкидинә бахмаяраг, охумады. Шаһмәрдан үз вурмады.

— Яхшы, дәрсләрини нечә билирсэн? Букүн нә кечмисиниз?

Юсиф китабыны чантадан чыхарыб ачды.

— Бах, буну!—дейә Майковун, «Ана вә ушаглар» не'рини көстәрди. Сонра рөван охуду. Шаһмәрдан Юсифи тәрифләди. Юсиф үрәкләнди, китабы вәрәгләйәрәк, бир-бир көстәриб деди:—Буну кечмишик, бах, буну да кечмишик. Дайым мәнә дейир, яхшы охуюрсан. Әмим дейир, сәни Бакыя апарачагам. Әмим дейәндә, анам гоймаг истәмириди. Инди анам йохдур...—О, бир аз гәһәрләнди.

Юсиф охулоб күлсә дә, ойнайыб шадланса да, башга ушаглары аналарынын янында көрөндә, гарлы гыш, табуг, гәбристанлыг кәлиб көзүнүн габагында дурурду. Элә вахтлар олурду ки, үзүгуйлу дүшүб

саатларла аглайырды. Она элә кәлирди ки, анасыз дүняда яшамаг олмәз. Лакин бөйүдүкчә, ағлы кәсдикчә, кәдәри азальырды.

Юсиф Шаһмәрдана язы дәфтәрини дә көстәрди. Сонра чантасына гойду.

— Һәшим дайынын оғлу Иззәти танийырсан?— дейә Юсиф көзүнү Шаһмәрданын көзүнә дикди.

Шаһмәрдан деди:

— Танийырам, атасы Бакыда фәһләдир, нийә сорушурсан?

— Иззәт кәлиб. Дүнән хырманда чилинкагагач ойнайырдыг. Башында көй шапкасы, аяғында гара чәк-мәси, әйниндә гырмызы көйнәйн вар. Белиндә энли тоггасы вар. Элә фореланыр ки! Русча яман билир. Ушагларга суал верди, неч ким билмәди. Мән языб мәктәбдә дайымдан сорушдум, о билди. Шаһмәрдан гага, мән дә Бакыя кетсәм, русча онун кими данышараммы?

Нөврәстә күлду. Шаһмәрдан деди:

— Бәс нечә! Ондан да яхшы данышарсан. Әмин сөз вериб, мән дә сәни Бакыя апармага сөз верирәм.

Юсиф үрәйиндә севиинди. Ушаг сәдәлийилә сорушду:

— Нә вахт апарачагсан?

— Тәләсмә, һәлә ишимиз вар. Гуртарандан сонра.

— Эһ, Бакыя кетмәйәчәксән. Әмим дә дейир кәндә ишим вар... Амма неч ишләмир. Сәнин кими о кәндә, бу кәндә кедир. Билмирәм, башга кәндләрдә нә ишиниз вар?

Шаһмәрдан элини элинә вуруб учадан күләрәк деди:

— Гиямәт оғлансан. Нөврәстә, гардашын нә ағылы оғлан олуб. Кәрәк буну Бакыя апарам, орда охусун.

Сөһбәт давам этдийи замаң, Чомәрд кәлди. Шаһмәрдан сорушду:

— Дейирләр һүсү кәлиб, нә данышыр?

— Данышығындан һисс этдим ки, «биздәндир»— Чомәрд сапонкалы саатыны чыхарыб бахды:—Вахтыдыр!

— Мэн сәни көзлэйрдим.— Шаһмәрдан аяға галхды.

Чомәрд Нөврәстәйә деди:

— Гағама дейәрсән, биз Әнкәләвидә кетдик. Никаран олмасын, аты да кәгирәчәйик. Кедәк, Шаһмәрдан, Гияса демишәм, йола чыхачаг.

— Мәни дә апарын, әми! О кәнди көрмәмишәм!— Юсиф Чомәрдни пенчәйинни әтәйиндән япышды.

— Пияда йоруларсан, гал дәрсини оху!— Чомәрд онун чийинләриндән тутуб зарафатла сикләди.— Икид оғландыр, икид!

Чомәрд, Шаһмәрдан кедәркән, Нөврәстә сорушду:

— Нә вахт кәләчәксиниз?

— Нишанлындан соруш!— дейә Чомәрд зарафатла күлдү.— Тез гайыдачағыг, сабаһ!

Нөврәстә әмисини вә нишанлысыны хырманадәк өтүрдү. Көздән итәнә кими далларынча бахды. Она әлә кәлирди ки, дүняда булардан байга мөһрибан, әзиз, үрәйначыг вә намуслу адам йохдур.

Ийирми алтынчы фәсил

Бу ахшам Ваһанын дүлкәрханасында топланмыш адамларын арасында бураны илк дәфә көрәнләр дә варды.

Ваһанын көзләри гапыдайды. Кими исә көзлэйрди. Гапы тәрәф аддымларкән, Чомәрд, Шаһмәрдан вә Гияс ичәри кирдиләр.

— Нә, кәдниниз!— дейә Ваһан отурмаг үчүн онлара ер көстәриб, гапыны бағлады. Көтүк үстүндә зәиф янан чырағын пилтәсини галдырды. Ишыгда адамларын сифәти даһа айдын көрүндү. Ваһан саатына бахыб:— Доггуздур,— деди.— Мәнә «гонаг» кәләчәк адамларын һамысы бурдадыр. Инди сизи бир-биринизлә таныш эдим. Гафан фәһләси һайк Асланяндыр, о, шәкили Гиясдыр. Онун солунда отуран шәләкли Мго, сағында отуран әнкәләвидли Гуркендир. Мәнимлә үз-үзә отуран Серкей Мусатовдур. Жандарма начальникини өлдүрән бу оғландыр.— Гияс вә Мго адыны эшидиб, өзүнү көрмәдикләри Серкейә дигтәтлә бахдылар.

Һайк деди:

— Сағ олсун Серкей! Бизи газаматдан гуртарды.

Ваһан сөзүнә давам этди:

— О, Чомәрд, бу Шаһмәрдан, бу да ки, Сурендир. һамыныз мәним достларымсыныз. Бу күн мән достларымла ачыг вә үрәкдән данышмаг истәйирәм: фәһләләр вә салдатлар Николайы тахтан салдылар. һамы буна үрәкдән шад олду...

Һайк ериндән дилләнди:

— Чар йыхылмасайды, Гуркен, биз индийә кими газаматда чүрүйәчәйдик.

Ваһан енә сөзүнә давам этди:

— Азадлыг йолунда ган төкүлдү, гурбанлар верилди. Болшевикләрин башлары ғарышыг иди: мубаризә апаран күтләләрә рәһбәрлик эдирдиләр. Бундан истифадә эдән меншевикләр, эсерләр иш башына кечдиләр...— Ваһан йайлығыны чыхарыб тәрини силди.

Чомәрд деди:

— Демәк ит кетди, гурд кәлди. Чар тахтан салынды, онун еринә капиталист вә мүлкәдар нүмайәндәләри кечди. Мүвәггәти һөкүмәт ярадылды.

— Баһи, әләдир!— дейә Ваһан сөзә башлады. Мүвәггәти һөкүмәт чарын сиясәтини давам әтдирир, муһарибәни узадыр, чамааты ғырғына верир...

Гияс ериндән сөз атды:

— А Ваһан кирвә, мәни баша сал көрүм, о болшо-вой, меншовою нәдир, мән ганмадым ахы!

Ваһан чаваб вермәмини Мго деди:

— Мән билирәм. Уста Ваһан өйрәдиб. Болшевикләр фәһлә-кәндли тәрәфдарыдыр, меншевикләр, эсерләр йох. Болшевикләр кәндлийә торпаг вермәк истәйирләр, меншевикләр һампаллара. Уста Ваһан, беләдир, я йох?

— Әләдир, Мго. Бәс инди бизим Загафгазияда вәзнийәт нечәдир? Тифлисдә Хүсуси Комиссарнат дүзәлмишдир. Онун башында меншевик, дашнак, мүсаватчылар дурурлар...

Чыраға лап яхын отурмуш Гияс көзүнүн үстүнә дүшән папағыны керә итәләйиб деди:

— Сән аллаһ, Ваһан кирвә, бағышла, сөзүнү тез-тез кәсирәм. Сәнә бирчә суалым вар, ону мәнә гандыр.

О, суалыны вермәмиш Мго:

— Әрә,—деди—гой данышсын, гуртарсын, көрәк ахырыны һара бәнд элийәчәк, эли! Соһра суалына вер, чувабына ал, эли!

— Мго кирвә, мән дейирәм ки, суалыма чаваб версин, соһра, түрк демишкән, сөзүнү һара бәнд эләйир, эләсин. Чомәрд мәнә деди ки, сәни бир йығынчаға апарачагам. Орда тәзә-тәзә сөзләр эшидәчәксән. Сөзүнү ерә салмадым, кәлдим. Чүнки нийә, онун үзүнә демирәм һа, Чомәрд мәрд оғландыр. Касыб-күсубун гайғысына галандыр, дәрдини чәкәндир. Һә, кәлдим танымалдығым адамлары көрдүм, тәзә-тәзә сөзләр эшитдим. Элә бу да яхшы ишдир. Амма, Ваһан кирвә, бирчә ону десин көрүм, бу данышығындан мән касыб кәндлийә бир шей чыхачаг, я йох? Чүнки, нийә сорушурам, сөзүмүн чаны вар. Исмайыл киши, бизим кәндлини дейирәм әй, Корусдан о ирәли хәбәр кәтириб ки, тахта чыхан тәзә падшаһ Кәримски торпагсыз кәндлиләрә торпаг верәчәк. Инди Ваһан кирвәнин өз диллиндән эшитмәк истәйирәм: бу хәбәр ая доғрудур, яландыр? Чомәрд мәнә деди ки, Ваһан кирвә ағыллы адамдыр, дүнянын кәләчәйини, кедәчәйини билир.

Ваһан күлүмсәйәрәк деди:

— Мән дә сәнә бир суал верирәм: һачы Атакиши, Әмир сән Гияса вә башга кәндлиләрә өз торпағындан, гуяода кизләтдийи тахылындан верәрми?

— Хейр эши, онлар адама торпаг верәр, тахыл верәр! Бир гарыш ери аталарындан чоһ истәйирләр. Нийә, өзүн билирсән ки: Алакәлләр үстүндә Бағратла, Грикорла боғазлашырдылар. Чомәрдлә сән олмасайдын, аралыға екә мағләтә салачайдылар.

Ваһан:

— Гияс, Керенски кәндлийә торпаг вермәйәчәк—деди.

— Торпағы кәндлиләр өзләри алмалыдырлар; өзү дә гоч кими дейүшүб алмалыдырлар.

— Бәс нийә чаматтын ичинә белә ялан сөз яйыблар?

Шаһмәрдан деди:

— Чүнки чаматты алдадырлар. Ваһан йодашын сөзләри доғрудур. Кәндли торпағы өзү алмалыдыр.

— А, Шаһмәрдан, балам сән билмирсән ки, бизим ер алмаға пулумуз, тангаһымыз йохдур. Бир дә кимдән алаг? Һәр кәс өз торпағындан гыр-саггыз кими япышыб, гоймур бир адамын аяғы дәйсин.

Ваһан ирәли кәлиб әлини Гиясын чийинә гоһраг деди:

— Бах, сиз кәндлиләр, торпағларынын үстүндә титрәйән, онун бир гарыш азалмасыны истәмәйән Бағраты, Һачы Атакишини вә башга мүлкәдарлары кәнара туллайыб, ери әлләриндән алмалысыныз, өзү дә пулла йох, зорла! Чүнки онлар өзләри әкиб-бичмирләр, Зәһмәт чәкиб, тәр төкмүрләр. Мүфтәхордурлар.

Гияс:

— Әши, ай пир олмуш, сән һансы күчдән данышырсән?—деди.—Доһунча дары чады тапмаһан адамда нә күч олар. Архам, күчүм, һардадыр ки, Һачы Атакишинин, Әмирин габағында ат ойнадым... Элә нөкәр-наибләри, чобан-чолуглары түкүмү дидәр, комамы дағыдарлар...

Ваһан:

— Мән сәнин өз күчүндән, гүввәтиндән данышырмам—деди.—Чаматтын күчүндән данышырам. Дейир: эя бир олса, зарби кәран сындырар! Көрәк һамы касыб вә торпагсыз кәндлиләрин сөзү бир олсун. Сән шәкили Гияс бу әнкәләвидли Гуркенлә, Гуркен Ниғти вә Мгойла, онлар да һайкла әл-әлә верәсиниз. Бүтүн эрмәни, мүсәлман, малакан кәндлиләри бирләшин. Бағрат вә Һачы Атакиши кими дөвләтдиләрә десинләр: «Рәдд олун! Торпаг индийә бәри сизин олуб, инди бизим олмалыдыр! Индийә бәри сиз яхшы яшамысыныз, инди биз яхшы доһанмаг истәйирик!» Әкәр белә эләсәниз, су, торпаг, мал-гоһун саһибни олачағысыныз.

Гуркен деди:

— Мән һәр шейи баша дүшдүм; сөзләрин лап үрәйимдәндир, уста Ваһан! Мән өз инсафсыз гардашымдан торпағы зорла аларам. Гарнынын йоғунлуғуна баһмаһын, гарғача да күчү йохдур. Далымда дуран, сәсимә сәс верән олса, дағы дағ үстә гоһрам.

— Бах, о мәним сөзүмдүр, гоншу!—дейө Гияс үзүнү Гуркенә тәрәф чевирди.—Йохса, мейданда төк галарыг, гол габырғамызы гырарлар. Гачы Атакиши илә, Багратла бир тәрәзийә кирмәк бизә баһа отурар.

— Горхма, Гияс,—дейө Ваһан дилләнди,—горхан көзә чөп дүшәр. Һәр шей бирликдән, һүнәрдән асылыдыр. Фәһләләрлә кәндлиләрин, бүтүн зәһмәткешләрин бирләшмәсини ағыллы бир адам мәсләһәт көрүр. О дейир ки, торпаг дөвләтлинин, мүлкәдарын йох, ону әкиб-бичән кәндлинин олмалыдыр.

— О кимдир?—дейө Гияс чох марагла сорушду.

Ваһан голтуг чибиндән сәлигә илә кағыза бүкүлмүш бир шәкил чыхардыб:

— О будур,—деди.—Фәһләнин, кәндлинин досту, болшевикләрин рәһбәрв—Ленин!

Шәкил чыраг ишығында алдән-әлә кәзди, һәр кәс она дөнә-дөнә бахды. Суал-чаваб чохалды. Сөһбәт хейли чәкди. Кәләчәк мүбаризәләрдә болшевикләрә гошулачагларына үмид бәсләдикләри бу кәндлиләри вә фәһлә һайкы өлкәдә яранмыш вәзнийәтлә әтрафлы таныш әтмәк, онлары дөйүшә руһландырмаг үчүн Чомәрд, Сурен, Мусатов вә Шаһмәрдан да данышдылар. Кәндли депутатлары Советләринини әһәмийәтиндән, мүлкәдар торпагларынын мүсадирә әдилиб Советләрин ихтиярына верилмәсиндән вә милли достлугдан данышдылар. Кәндлиләри мүлкәдарларә гаршы мүбаризәйә галдырмаг үчүн йығынчагда бир үчлүк яранды. Ваһан, Чомәрд вә Мусатов дахил олду. Зәнкәзурун малакан кәндләриндә мүбаризә вә тәблиғат ишләрини гүввәтләндирмәк Мусатова тапшырылды.

Ваһандан башга, онлары һамысы дүлкәрханадан чыханда, кечәярысы иди. Һава илыг вә тәмизди. Мави көйүн синәсинә сәпәләнмиш улдузлар сайрышырды.

О бирләриндән бир аз аралыда кедән Мго, Гияс вә Гуркен хысын-хысын данышырдылар. Гияс сорушду:

— Бу ахшамкы данышыгдан ағылыз вә кәсди? Инди биз нә әлийәчәйик?

— Нийә, баша дүшмәдин? Бурда дейиләйләри биз дә башгасына данышачайыг. Башымыза чохлу адам

топлайчайыг. Мәним гардашым Баграт кимиләриндән торпагы чығырда-чығырда алачайыг.

— Йә'ни, Гуркен кирвә, сән бу дейиләйләрә гол гоюрсан?—Гияс мүтәрәддид һалда сорушду:—Нә дейим, валлаһ, адам мәәттәл галыр, олмады, белә, олду әлә...

— Әләсини, беләсини билмирәм—дейө Мго дилләнди.—Мән уста Ваһанын сөзүнә инанырам. Һәлә, мәнә габаглар үрәк гыздырыб дедийи сөзләр көйәрир. Демишди: Николайы тахтдан салачаглар—салдылар. Демишди: пристав, стражник олмаячаг—даһа онлары көрмүрүк. Инди дә дейирләр: Ленин кәндлийә торпаг верәчәк—мән буна да инанырам. О ки, галды күчә, әрмәнили, мүсулманлы бирләшәрик, күчүмүз артар. Көрүрсән, булаглар да бирләшәндә, екә бир чай олур. Бир дә бахмайын, дөвләтләрдә гейрәт олмаз, онлар горхаг олурлар. Онларын әйбини пул, вар-дөвләт өртүр.

Суренкилин гапысынын ағына чатанда даяндылар. Гуркен һамы илә көрүшүб өз әвинә кетди. Сурен Мгонун онларда кечәләмәсини тәклиф әләди. Мго разылыг әдиб кәндләринә тәрәф үз гойду.

Чомәрд, Шаһмәрдан, Серкей, Гияс, Һайк кечәни Суренкилдә галдылар. Кечә сәһәрә кими Гиясын көзүнә юху кетмәди. О өз үрәйиндә көтүр-гой эдир, һей фикирләшир, мүтәрәддид һаллар кечирирди: «Догруданамы мәним дә әкмәйә торпағым олачаг? Догруданмы Ваһанын, Чомәрдин дедикләри баш тутачаг?»

Ийирми еддинчи фәсил

Ахшамдан фикирли ятмыш Гияс бу сабаһ әркән оянды. Дирсәкләри сүзүлүб кетмиш гара юн пенчәйини, ағыз дидилиб сачагланмыш, дилләри гара ямаглы боз шалварыны, дабанлары дағылмыш чарығыны кейиб, аяга галхды. Юну күт-күт олмуш дөшәйи, даш кими бәрк ястығы, чырыглары богазына кечән йорғаны нимдаш бир кечәйә бүкүб күнчә гойду.

О, букүн кимин гапысына кедиб, һансы ишдән

япышачагыны, әвезиндә бир гарын чәрәк ейәчәйини дүшүнүрдү.

Һэйәтдә дивара сөйкәдийн ағачыны көтүрдү. Ваһанын дүлкәрханасы, орадакы адамлар көзүнүн габагында дурду. Данышылан сөзләри бир-бир ядына салды. Чомәрдин вә Шаһмәрдаһын Әнкаләвидән Шәкийә гәдәр она дедикләрини бир дә үрәйиндә өлчүб-бичди. О, илк дәфә көрдүйү адамлар вә эшитдийи сөзләр һаггында ән яхын досту, өзү кими пис күзәран кечирән Нифтийә сөйләмәйи үрәйиндә гәт этди. Әлә бу мәгсәллә дә, ағачыны белинә вуруб, онлара тәрәф аддымлады.

Нифтинин әви кәнди ашагысында, булағын янында иди.

Гияс Нифтинин әвиндән бир гәдәр аралы ясты тәпәнин үстүнә чыхды. Бурадан кәнди һәр ери көрүнүрдү. Даяныб дәриндән нәфәс алды. Гонагкөрмәз дагынын башында бөйүк бир пәртагал кими көрүнән күнәшә бахды. Көзүнү әтрафа доландырыб күл-чичәкли чәмәяләрә, йончалыглара, бичәнәкләрә һәсрәтлә тамаша этди. Гыврыла-гыврыла шүтүйән вә күнәш алтында күмүш рәнки алмыш Шәки чайынын гыжылтысыны динләди. Зирваләри аз гала көйә тохунан Дарвазаны, Гызыл-гайаны, һәмәсүрләр гызаран «Һүммәтали дөшү»нү узагдан сейр этди. Бу мәнзәрәләр онун садә көңлүнү дилләндирди. Әлини узадыб өз-өзүнә деди:

— Каш «Шамаһы»да бичәнәйим, Каһагашында әкин ерим олайды. Каш мәнним дә иңәйим, гоюнум, атым олайды. Онлары кәнди өрүшләриндә отарайдым. Мән дә Чалбайра, Гызылбоғаза яйлаға көчәйдим...

Үрәйиндә мин бир арзу баш галдырмыш Гияс, бу яй сәһәриндә йүзләрлә әлван кәпәнәкләрин учушмасына, чырчырамаларын нәгмәсинә фикир вермәйәрәк, әниб күрүнкәлийә дүшдү. Дизә гәдәр галхмыш күрүнкәнин ичиндән емлик, тәкәсаггалы, чыбырыг һопарыб ейә-ейә кетмәйә башлады.

Нифти әвинин янында соған суварырды. Гияс чоха да уа олмаян чәпәрдән аддайыб көрдилйә кирди:

— Салам, ай Нифти! Ишин ирәли!

Нифти керә дөнүб Гиясы көрдү.

— Сағ ол! Ә, дүнәндән һардасан?

— Әнкаләвидә кетмишдим.

— Йохса, эрмәни кәндиңдә ишләмәйә кетмишдин?

— Йох.

— Онда кәл отураг, мән дә йорулмушам, голларым гырылыр.

Онлар явларыны кәрди тиринин үстүнә голоб отурдулар.

Гияс кәрдиләрә көз кәздириб деди:

— Аллаһ версә, ай Нифти, бу ил боллуча соғаным олар.

— Аллаһ верәр, бәндә гойса,—Нифти күлүмсүнүб сонра деди:—Гияс, бүкүн сувармасайдым, соған яныб тәләф олачагды. Нечә дейир, ит әлиндән сүмүк кәмирмәк олмур. Көпәк оғлунун дарғасы, Аббасәлини дейирәм әй, лап шүмүрдүр. Бу аллаһын суюну да вермир. Беш-алты күн габаг, кетдим дәннәйә, бир аз су ачыб кәтирмәк истәдим, дарға ордайды, гоймады. Икинчи дәфә янына кедиб хаһиш әләдим, сөзүмү ерә салды. Сырагакүн кетдим һачы Атакишинин янына. О да атды Аббасәлинин үстүнә. Аббасәли гурумсаг да чаваб верди ки, йончалыгымыз, күрүнкәлийимизи, бичәнәйимизи сувармайынча, һеч кимә су верән дейиләм. Ахырда деди ки, рәһим кәләндә һәрдәнбир кәндлийә су верирдим, бундан сонра ону да вермәйәчәйм. Гәрәз, көрдүм соған яначаг, сәһәр тездән кедиб бәндиң арғыны хәлвәтчә ачдым. Сую кәтирдим. Чәһәннәмә ки, нә олачаг, олсун. Гарадан артыг рәнк олмаз ки! Билсәләр чин атына минәчәкләр. Даһа нә дейим, чәрәйимиз, суюмуз дашдан чыхыр. Гәрәз, бизимки белә кәлиб, белә дә кедәчәк. Сән даныш көрәк, Әнкаләвидә нийә кетмишдин, хейир иди ми?

Гияс башгасы эшитмәсин дейә лап явашдан деди:

— Лә'нәт шәрә, амма, Нифти, дедикләрим бурда галсын һа!

О, сөзүнү гуртармамыш Нифти әйни аһәнклә чаваб верди:

— Индийә кими мән танымамысан? Сөзүнү де. Намәрдә лә'нәт!

Гияс Нифтийә даһа яхын отуруб деди:

— Мәни Әнкаләвидә Чомәрд апармышды. О, мән, бир дә Шаһмәрдан кетдик. Ахшамды. Кирдик бир дүлкәрханая. Бизим кәнддә дәрзилик эләйән Сурен дә ордайды. Шәләкли Мго, әнкаләвидли Гуркен, Багратын гардашыны дейирәм эй... һалә ону дейим, Корусда началники өлдүрән адамы да көрдүм.

Нифти онун сөзүнү кәсиб сорушду:

— Нә данышырсан? Чандарма нәчәрийини өлдүрәни дейирсэн?

Гияс чаваб верди:

— Иә, ону дейирәм. Сән өлмәйәсэн, Нифти, чаванча оғландыр, сары бығылы, сары телли. Нә башыны ағрыдым, мусурман, эрмәни, рус, хейли адам варды. Ахшам лампа ишығында сөһбәт башланды. Әввәлчә Ваһан адлы гоча бир эрмәни данышды. Чомәрд гага, Сурен, мүхтәсәр чох адам данышды.

— Нә данышырдылар? Бизим хейримизә бир шей дедиләр?

— Чох шей дедиләр. Мән ганан, бизим хейримизә иди. Данышдылар Николайын тахтан дүшмәсиндән, дөвләтләрин касыблары инчидиб, зүлм эләмәсиндән, нә билим болшевой, меншевой мәсәләсиндән...

— Онлар кимдир: болшевой, меншевой? — дейә Нифти сорушду. — Сән Әнкаләвидә кәнддән тәзә дил өйрәниб кәлмисән ки...

Гияс данышығына давам этди:

— Мән белә банә дүшдүм ки, болшевойлар касыбларын тәрәфдарыдыр. Меншевойлар дөвләтлиләрин. — О бирдән сәсини аһәнкини дәйишдирди: — Нифти, мән һеч билмирдим, демә Чомәрдлә Шаһмәрдан да болшевой имиш, мән элә гандым ки, дүлкәрханая йығыланларын чоху болшевойдур.

— Болшевойларын сөзүнүн чаны нәдир, ай Гияс? Бу дунянын ахыры нә олачаг, орда нә дейирдиләр?

— Мән ганан, дейирдиләр, кәндлиләрә торпаг верилсин, Ваһан деди: «Кәндлиләр торпағы карәк гоч кими дөйүшүб алсынлар!»

— Кимдән алсынлар? Нә илә алсынлар? Балам, арыгда нә вар ки, йолуга нә версин.

— Кимдән алачаглар. Торпағы чох оланлардан!

— Бош-бош данышма, Гияс. Ким адама торпаг верәр? Көрмәдин, Чомәрд олмасайды, Алакәлләр үстүндә мүсалман, эрмәни дөвләтлиләри аз гала чамааты бир-биринә гырдырмышды.

— Мән дә суал вердим ки, торпағы кимдән вә һансы тангаһла алаг. Мәни баша салдылар ки, мусурманлы, эрмәнили касыб-күсуб сөзү бир ерә гойсалар, онларын габағында фәләк дә даяна билмәз. Торпағы пулсуз, зорнан аларлар. Нейиф, сән орда йох иди, чох сөзләр данышдылар. Дедиләр, кәндлиләрә торпағы Ленин йолдаш верәчәк.

Нифти марагла сорушду:

— Ленин йолдаш кимдир?

— Мән Ленин йолдашын адыны биринчи дәфә орда эшитдим. Өзү дә Ваһандан. Сонра кәндә кәләндә йолда Чомәрд гага мәни баша салды ки, Ленин йолдаш кимдир. Мән дә гандым ки, о киши фәһлә-кәндлиләрин достудур. Фәгир-фүгәрәнын көмәйинә, һайына чатандыр. Болшевойлар да онун йолуйла кедирләр. Чомәрд гага өзү деди ки, Ленин йолдаш һамымызын бөйүйдүр, өзү дә истәйир ки, эрмәни, мусурман, рус бир-бирилә дост олсун, гардаш олсун. Йә'ни һамы бир ердә чумхур олсун. Она көрә дә, биз она Ленин йолдаш дейирик.

— Бәс Ленин дедийин адам кимләрдәндир? һансы кәнддәндир? Нарда яшайыр?

— Нарда яшадығыны демәдиләр. Дедиләр, чох ағыллы адамдыр.

— Бәс о өмрү узун олмуш бизим ерләрә нә вахт кәләчәк? Неч олмаса өзүнү көрүб дәрдимизи она ачаг. Мән ону көрсөйдим дейәрдим: йолдаш Ленин, башына дөнүм, кәс бу голу зорбаларын, һачы Атакишиләрин көкүнү! Онлар аллаһын суюну да кәндлийә вермирләр.

— Элә орда су барәдә дә сөһбәт кетди. Дедиләр ки, дөвләтлиләр әждәһа кими ятыр суюн көзүндә, касыб-күсубун һәйәтиә, әкининә су вермирләр. Яхын кәләнни дә дөшүндән вуруб италәйирләр кери.

— Кишиләр дүз дейирләр, — Нифти сәсини учалт-

ды:—Валлаһ бу дарғалар, һачылар шүмүрдүрләр, ездидирләр!

Һәр икиси сусду. Гияс ағачынын учуйла ери гурдалая-гурдалая деди:

— Мән сәнин янына мәсләһәтә кәлмишәм, Нифти! Дәйәрләр мәсләһәтли дон кен олар.

— Нә барәдә?—Нифти суаләдичи бир нәзәрлә она бахды.

— Нә эләйәк ки, чулумуз-чухамыз дүзәлсин, биз дә адам олуб, адамлара гошулаг. Һей фикирләширәм, көрүрәм Чомәрд гаға дәйәнләр дүздүр. Инди мәнә дә көрүм, бу ишләрдән ағлын нә кәсир?

— Һансы ишләрдән?

— Һачы Атакишиһә, Әмирә дәйәк, торпағыныздан бизә дә верин! Чох о ян бу ян эләсәләр, ағач көтүрүб, бәлкәләниб чыхаг габагларына, я онлара верән аллаһ, я бизә...—Гияс чаваб көзләйирмиш кими даянды, сонра эләвә этди:—Йохса дншимиз батмаз? Горхма, батар!

Нифти шагга чәкиб күлдү. Мә'налы бир төврлә деди:

— Гияс, һачандан белә үрәкли-чийәрли олмусан?

— Әпкәләвидә кедәндән. Су меймунун боғазына чыханда, балаларыны алар аяғынын алтына. Даһа боғазымыза чаты салыб өзүмүзү боғмаячагы ки. Мәним үмидим варды ки, тәзә падшаһ Кәримскидир, нәдир, кәндлийә торпаг верәчәк. Амма бу да лах чыхды. Әпкәләвидә дедиләр ки, о да Николай кими зүлмкардыр. Дедийн сөзләр яландыр. Мән өзүм дә буна инанырам. Кәндлийә торпаг верән олсайды, индийә гәдәр верәрди. Гардаш, әлач галыб өзүмүзә...

Нифти су ахан кәрдийә бахыб деди:

— Аллаһ сәнә инсаф версин, башымыз сөһбәтә гышышды, су тирәни юуб апарды.—О, ериндән галхды. Беллә торпаг атыб суюн габагыны кәсди, сонра архын ағзыны о бири кәрдиләрә чевирди. Бу заман Чомәрд кәлди. Салам вериб Гиясын янында отурду. Нифтийә, онун беш-алты кәрдидән ибарәт олан һәйәтинә бахыб, үрәйиндә деди:

«—Кәр бу ил халгы төбәһ этди киранлыг, бизә нә? Тапмайыр ач-ялавачлар күзәранлыг, бизә нә?»

Нифти Чомәрдин янына кәлди, отуруб деди:

— Ай Чомәрд, Гиясы Әпкәләвидә апарыб яхшы дилләр өйрәтмисән. Сәһәрдән бәри ордакы данышығыныздан дейир.

— Яхшы сөз дейир, пис? Онун дедикләринә гол гоурсанмы?

— Пис сөз демир. Мәним кимиләрин хейринә данышыр. Амма авазы яхшы кәлир, охудуғу гур'ан олса! Онун данышығындан белә чыхыр ки, биз касыб-күсублар сөзү бир ерә гоуб дәвләтликләрдән торпаг пайымызы ала биләрик. Онда чул-чухамыз дүзәләр, адам олуб адамлара гошуларыг.

— Гияс доғру дейир. Амма пай алмаг йох, кәрәк һаггынызы аласыныз. Кәндлийин торпаг, су тәләб эләмәйә һаггы вар. Индийә гәдәр о һаггы сизин элиниздән алмышдылар. Дәйирдиләр, торпаг аллаһындыр. Аллаһ ону чох истәдийн бәндәләринә вериб. Сиз дә буна инанырсыныз. Нә тәһәр олду ки, аллаһ Һачы Атакишиһә чохла торпаг верди, Гияса бир гарыш да вермәди?!—О бир ан сусуб енә деди:—Көрүнүр, мәсәлә аллаһын вермәсиндә дейил. Бу сөз молла һейдәр кими, Һачы Атакиши кими адамларын уйдурмаларыдыр. Сонра, дәйирдиләр ки, торпагы ер үзүнүн аллаһы падшаһ вериб. Биринә чох, биринә аз, биринә дә һеч вермәйиб. Инди падшаһ йохдур. Бәс нә үчүн кәндийн ери, торпагы тәзәдән бөлүнмүр?—Чомәрд каһ Гиясын, каһ Нифтинин үзүнә бахды. Сонра элини галдырыб узаглары кәстәрәрәк давам этди:—Бизим кәндийн чәмәнләринә, көйшәндәринә, булагларына чайына, дәрәсинә, тәпәсинә бахын! Бир тәрәфдән адамын үрәйн ачылыр, чүнки белә ахарлы-бахарлы кәндимиз вар. О бири тәрәфдән сыхылыр, чүнки кәнддә һәр шейин хейрини дәвләтликләр көрүр. Касыбларын әли галыб бошда. Сиз, отлу, чичәкли дағлара, чәмәнләрә, ахар чайлара, булаглара бахыб янырсыныз; бир сөз демәсәниз дә, үрәйиниздә аһ-вай эләйирсиниз, Һачы Атакишиләрин, Әмирләрин, Гарашларын хырманында таялар көйә галхыр, әвләри, амбарлары тахылла долур; сизин днш гурдаламаға саман чөпүнүз дә олмур.

— Үрөйимиздән хәбәр верирсэн,—дейә Нифтилә Гияс бир ағыздан чаваб вердиләр.

Чомәрд сөзүнә давам этди:

— Көйшәнләрдә, яйлағларда оиларын гоюн сүрүләри, нахырлары отлайыр, сизин бир инәйиниз, кечиниз дә йохдур ки, сағыб сүдүнү ичәсиниз.

— Эләдир, эләдир!—дейә Нифти көксүнү өтүрдү.— Чомәрд, сән бу аллаһын суюндан даныш. Гачы Атакишилә дәйюс дарғасы ону да бизә вермир. Чанын үчүн, бу сую саһәр тездән хәлвәтчә кәтирмишәм, нейләйим, көрдүм соған яныр... Ахы, зәһмәт чәкмишәм. Көзүмү буна дикмишәм, пайыз тахыла, картофа дәйиширәчәйәм.

Чомәрд бир аз да башыны Нифтийә яхынлашдырыб деди:

— Бири фикирдән көз ачмыр, бири дә кефдән фикир эләмәйә вахт тапмыр. Бири яр-бал ичиндә үзүр, бири дә үмидини ачы соғана бағлайыб... Бизим Зәнкәзүр кәндләриндә дөвләтдиләр бирчә шейи кәндиләрин элиндән ала билмәйибләр. О да тәмиз дағ һавасыдыр. Әкәр бачарсайдылар, ону да алыб кәндиләри боғардылар. Ишләмәкдән сәнин әлләрин тахтая дөнүб, Гиясын бойну армуд саплагы кими назлиб. Амма һачынын, Аббасалинин пейсәринә өркән доланмаз.— Чомәрд каһ Гиясын, каһ Нифтинин көзүнү ичинә бахыб деди:— Инсанын ән бөйүк дүшмәни горхағлыгыдыр.

— Горхағ олмамыш әлимиздән нә кәләр?—дейә Нифти көксүнү өтүрдү.

— О кәләр ки, сизә су, торпағ вермәйән иланларын көзүнә ағ саларсыныз, һаггынызы тәләб эләйәрсиниз.

— Чомәрд, гардаш, архалы көпәк гурд басар. Бизим сөзүмүзү эшидән һаны?

— Дүздүр, архалы көпәк гурд басар. Амма, сиз иийә өзүнүзү тәк һесаб эләйәрсиниз? Сизин көмәйиниз, арханыз чамаатдыр. Ондан айрылмайын. Сүрүдән айрылан гоюну чанавар парчалар. Әл-әлә верин. Сөзүнүзү элә дейин ки, дөвләтдиләрин чанына ләззә дүшсүн!

Бир көзү Чомәрддә, бир көзү суда олан Нифти деди:

— Бый, су кәсилди, кәрдиләр ярымчыг галды. Ит ушағлары дәннәдән кәсдиләр.— Нифти ериндән галхды. Бели чийинә гоюб кетмәк истадийи замаң сәс эшитди. Ким исә чод вә йоғун сәслә дейирди:

— Көпәк оғлу, бир көр ағзыны һара етириб!..

Чомәрд, Гияс аяға галхдылар. Аббасалилә Әһмәд чәпәрин о тәрәфиндә көрүндүләр. Әһмәд аяғын чәпәрин үстүнә гоюб, кәрдийә туланды. Аббасали миндийи атын сағрысына бир шаллағ вурду. Көй чәмәнләрдә ейиб сәмиримиш күрән үркә чәпәрин үстүндән кәрдийә сычрады. Гәзәбләнмиш дарға атын башыны сахламады, һеч бир сөз демәдән, суварылмыш кәрдиләрин ичиндә о баша бу баша сүрдү. Бир гарыш галхмыш соған, яш торпағ гарышыг, атын дырнағларында әтрафа сәпәләнди. Элә бил, Нифтинин үрәйини һопарыб атдылар. Бир кома палчыг атын дырнағындан һопуб Гиясын синәсинә дәйди.

Нифти деди:

— Дарға, нә эләйәрсән?! Соғаны иийә тапдадырсан?

Аббасали онун сөзүнә әһәмийәт вермәди. Нифти атын габағына ериди.

— Чәкил о яна! Көпәк оғлу! Лоту Әскәрин оғлу!— Аббасали йоғун шаллағы онун үстүнә силкәләди.— Мән сәнин соғаныны хурд-хашыл эләмәсәм, ағлын башына кәлмәз. Инди гәләт эләрсән, бир дә сую өзбашына ачмазсан!

— Дарға, инсаф элә. Сую кәтирмишәм, күнаһ иш көрмәмишәм ки! Аллаһын суюдур да!— Нифти бир аз да габаға ериди.

Ат кәрдиләри ишдән чыхарырды. Нифти бәркдән ғышыгырды:

— Дарға, инсаф элә!..

— Сәнә кәнар ол дейирәм, йохса, имам һүсейн һаггы, чийәрини чыхарарам! Кәрәк бу соғандан бири дә саламат палмасын.— Аббасали аты шаллағлайыб соғанын ичиндә ойнатды.

Гияс давам кәтирмәйиб титрәк вә гәзәбли бир сәслә деди:

— Ө, дарга, кишинин диррийнин нийэ корлайырсаи? Инсафын, аллаһын йохдур?!

О, атын чиловундан япышыб кэнара чэкмэк истэр-кэн, Аббасали деди:

— Кэнар дур, тынтын тырышмал, йохса кэллэни атын дырнагларында һавая совурарам!

Даһа өзүнү сахлая билмэйән Нифти бели юхары галдырараг деди:

— Дағылмалы кэллэ сәниидир, оғраш! Бизи арвад һесап эләдийин бәсдир! Чых кәрдиән! Валлаһ мейитини ердә гограм!

Нифтидән белә сөзләри илк дөфә эшидән Аббасали горхуя дүшдү. Ишин керисинин даһа мүрәккәбләшә-чәйини, бәлкә дә бир хата олачагыны дүшүнүб, Әһмәд деди:

— Тез һачыя хәбәр вер!—Гамчыны йәһәрин гашына санчыб хәнчәри чыхартды.

● Әһмәд о саат көтүрүлдү. Чомәрдлә дарғанын арасында чидди мүбәһисә башланды. Сәс-күй учалды. Яхын гоншулар төкүлүб кәлдиләр. Чох кечмәди ки, Әһмәд һачы Атакишилә бәрәбәр гайытды. Аббасали һачыны көрән кими үрәкләниб:

— Бах, бу лоту Әскәрин оғлунун мейитини гоычагам!—дейә хәнчәри Нифтийә эндирди. Лакин Гияс о саат ағачы хәнчәрин габагына верди. Нифти керн чәкилиб алмас кими ити бели Аббасалийә эндирәндә ат үркүб кэнара сычрады. Бел дарғаны тутмады.

— Ө, ит кими нә боғушурсунуз?—дейә һачы Атакиши һәм Нифтийә, һәм дә Аббасалийә ачыгланды. Неч бир шейдән хәбәри йохмуш кими:—Нә олуб ахы? Нә үстүндә далашырсыныз? Шәрикли малыныз йохдур ки?—дейә өзүнү ортая атды.

— Даһа нә олачаг, сәнин суюну кәтириб өзүнә кәрди-күлә суварыр. Көпәк оғлу, билмир ки, су саһибнә һәлә өлмәйиб!..

— Аббасали, сәсини кәс! Кэнара чәкил, мән өзүм данышарам.—Һачы заһирдә өзүнү ағсаггал кими кәс-тәрәрәк, араны сақитләшдирмәк истәди.—Ай чамаат, дағылышыб әвинизә кедин!—дейә, чәперин о тәрәфиндә дурмуш адамларә мүрачнәт этди.

Неч кәс ериндән тәрпәнмәди. һачы өзүнү Нифтийә тутуб деди:—Сән нийә өзбашына иш көрүрсән, бала? Нийә оғурлуг эләйирсән? Бу сәнә ярашан ишдирми? Әйиб дейилми? Бәс мәнним һөрмәтим-иззәтим һарда галды?

Нифти деди:

— Мән оғру дейиләм, һачы, су кәтирмишәм, соғакымы суварырам. Буну да гоймаячагысыныз? Бу да инсафдыр?! Элә һәр шейи бу кәнддә сизә тутдурмайыблар ки?!—О, ахырынчы чүмләннә гәзәблә деди.

— Бала, һәр кәс өз малына, мүлкүнә саһиб олса, пис олар?! Индийә кими билмирсән ки, суюну кәтирдийин «Көзә булагы» мәнә падишаһлыгдан верилиб?

— Мән ону билмирәм. Ону билирәм ки, падишаһ йохдур. Бу кәнддә яшамаг бизә бир чәһәннәм эзабы олуб! Валлаһ сәнин кими һачыларын, бу кафир дарғаларын әлиндән тәнкә кәлмишик. Аллаһын суюна да һәсрәт галмышыг.

Һачы Атакиши сәсини галдырараг деди:

— Сән мәннимлә бу диллә данышма! Мән нә гәдәр ағсаггал вә инсафлы олсам да, сәбрим түкәнәр... Адам ол, ериндәчә сақит отур! Демә диван-дәрә йохдур!

Нифти илә Гиясын һачы Атакишийә нечә чаваб верәчәкләрини көзләйән Чомәрд дилләнди:

— О, адамдыр! Өзү дә зәһмәткеш адамдыр. Сәнин адамлыгыны да чамаат көрүр.

Архасы Чомәрдә олан һачы Атакиши чеврилиб әунула үз-үзә дурду. Онлар неч бир заман бу гәдәр яхын даянмамышдылар, һачы, Чомәрдә башдан-аяга сүздү:

— Билирәм, бу дилләри йохсулуларә өйрәдән сән-әән. Иланын зәһләси ярпыздан кедәр, о да битәр көзү-нүн габагында!

— Сәнин кимиләринин мәндән зәһләси кетдийини билирәм. Чүнки биз айры-айры адамларыг. Биз бир-биримизә зиддик. Буну да бил ки, бүтүн кәндлиләрин зәһләси сәнин кимиләрдән кедир. Бәс буна нә дейир-әән, кәндимизин һампасы, дөвләтлисә?

Чомәрдин сөзләри һачынын үрәйинә нештәр кими

санчылырды. О, халэ эл галдырмагы لازم көрмөйб деди:

— Алмурад оғлу, мөндөн нэ истәйирсэн? Бу да одур ки, чамаат ичиндә, Әли Садигини янында мөни һөрмәтдөн саласан! Элә билирсэн ядымдан чыхыб?! Чәкил, отур ериндә! Ганын артыгыг эләмәсин! Башгасынын ишинә гарышма!

Чомәрд деди:

— Биз гандан данышмырыг, судан данышырыг. Бил ки, суюндан кәндлийә бир дамчы вермәдийин о «Көзә булагы» чамаатын олмалыдыр!

— Лайлаһәйилләллаһ!—дейә һачы Атакиши сагталыны дидишдирди.

Чомәрд сөзүнү кәсмәди:

— Чамаата күн-дирлик вермирсэн. Сән бир тәрәфдән аллаһ-аллаһ дейирсэн, бир тәрәфдән дә әнкәләвид-диләрдән алмаг үчүн, Алакәлләрә дә әл атмысан. Пристава рүшвәт вердийин атын вә кәбәләрин әвззини алмаг истәйирсэн. Амма Гиясын торпагы йохдур.

— Сән инди дә о эрмөнийә гәһмәр чыхырсан?! Әкәр, сәндә мүсурман ганы олса, Багратын, Грикорун габагына чыхарсан. Мән дә адамам, өз яхшылығымы әсиркәмәрәм. Гардашын аз галыб ки, чийинә торба салыб дыләнә.

Чомәрд истәһзайла күләрәк, деди:

— Гардашым диләнмәли олса да, гуяларда кизләтдийин тахыла, күндә ерә басдырдыгын гызыла көз дикмәйәчәк. Амма чамаатын гисасындан горх! Баша дүш ки, буйнузсуз гөчүн гисасы буйнузлуда галмая-чаг!

Чомәрдлә нечә рәтфар әдәчәйини фикирләшән һачы Атакиши, бирдән дишини-дишинә гычайыб деди:

— Көпәк оғлунун харабасында диван-дәрә дә дүзәлмәди ки, сәнин дилини чәкиб бойнунун ардындан чыхаралар! Сән дә онун-бунун ағзына дил атмаясан, мәнним габағымда ат ойнатмаясан.

Әһмәд һачы Атакишийә көз әләди ки: «Чомәрди вурумму?» Әһмәдин нә демәк истәдийини һачы баша дүшмәди. Диши бағырсагыны кәсә-кәсә деди:

— Белә көрүнүр, Алмурад оғлу, Бақыдан бизим башымыза бала кәлмисән? Балам, нийә фәһләлийинә кетмирсэн? Бу чамаатдан нэ истәйирсэн? Нийә кәндә икитирәлик салырсан? Кимә архаланырсан?

— Бизә архаланыр, бизә!—дейә Гияс чомагыны һавая галдырды.

Чәпәрин о тәрәфиндә дуранлардан, ағ саггаллы, арыг бир киши деди:

— һачы, инсаф яхшы шейдир ахы. Кишини оғлуну өз кәндиндән говмаячагсан ки...

Һачы Атакиши дөнүб данышан адама тәрс-тәрс баханда, Ништи дилләнди:

— Чомәрд йохсулларын адамыдыр. О, бу кәндән һеч һара кетмәйәчәк!

— Мән кетмәйәчәйәм!—дейә Чомәрд сәсини учалтды.—Залымларын көкүнү кәсмәйинчә, һеч ерә кетмәйәчәйәм! Мәнним архам бунлардыр!—О, чамааты кәстәрди.—Йохсуллар, зәһмәткешләр! Кәндән һачы Атакишиләр кетсин!

Һачы Атакишини додаглары титрәди. Әтрафа нәзәр салыб бағырды:

— Әһмәд!.. Аббасәли!..

Аранын гызышдыгыны, дава олачагыны көрән адамлардан бир нечәси һарайчылыг эләмәк үчүн чәпәрдән аддайыб кәрдилиә дүшдү.

Чомәрди тапдаладыб әзмәк, башына хәнчәр илишдирмәк үчүн дарға аты онун үстүнә сүрәркән, Ништи Аббасәлийә деди:

— Яхына кәлсән чәһәннәмлик олачагсан, дәйюс!—О, бели юхары галдырды. Әһмәд далдан Чомәрди ағачла вурмаг истәди. Лакин Гияс гышгырды:

— Ағлыны итирмә, бығлы көпәк оғлу! Оғру ит ки ми һара сохулурсан! Мәкәр о, тәкдир?!

Әһмәд бахмады, ирәли кәлмәк истәркән, Гияс она тутарлы бир чомаг илишдирди. Әһмәд сәндәләйиб чәпәрин дибинә йыхылды. һачы Атакиши дәли кими гышгырды:

— Ә, өлдүрүн бу ит ушагларыны!

Аббасәли хәнчәри һавада ойнада-ойнада аты тәрләтди. һарайчылардан ким исә уча сәслә деди:

— Э, Аббасали, адам бу гэдэр гудурган олмаз ахы! Бир гашыг судан өтрү кэндэ нийэ ган салырсаң?

Көзү гызмыш Аббасали һеч кәсин сөзүнү эшитмәди, аты ирәли сүрдү. Нифти атын дөшүндән өзүнү кәнара чәкиб, бели эндирди. Бел даргая йох, Гачы Атакишинин голуна дәйди. Гачы «уф» элэйиб, сол голуна тутду, мувазинәтини сахлая билмәйиб кәрдинин ичинә сәрилди, уфулдая-уфулдая:

— Ah!.. Эвим йыхылды!..—деди.

Чомәрд, Гияс вә Нифти чыхыб кетдиләр. Аббасали атдан дүшүб, өзүнү Гачынын үстүнә атды. Башы һалә дә кичәлләнән Әһмәд, ердән галхыб яралынын янына кәлди. Голундан ган ахан Гачы Атакишини палчыгын ичиндән чыхарыб апардылар. Онун үзүнә мейит рәнки чөкмүшдү.

Ийirmi сәккизинчи фәсил

Бир айдан артыгды ки, Баграт аиләсини Көшәкөлү ййлағына көчүрмүшдү. Яшыл чәмәликлә, сәрин булагын янында ики алачыг тикдирмишди. Бириндә өзү илә арвады, о бириндә чобанлар, гуллугчулар вә Ашот яшайырды.

Ата-анасы Сирануша даға кетмәсини тәклиф этмишдиләрсә дә, гыз, дағын союгунда өзүнү яхшы һисс этмәдийини бәһанә эдәрәк, кәндә галмышды. Һәгигәтдә исә, ону магнит кими чәкиб кәндә сахлаян башга сәбәб иди. Суренлә тез-тез көрүшмәк, она үрәк-сөзүнү сөйләмәк, Сирануша дагдан да, обадаң да кош иди. Ата-анасы элә күман эдирдиләр ки, Сирануш «кәдәнин» бирини севдийи үчүн данландыгдан, сөйлүб, дөйүлдүкдән сонра, даға ағылланмышдыр, онун алыны бир дә дилинә кәтирмәйәчәк. Өвләдә мөһәббәтдән доған бу сәдә инама көрә, онлар гызларынын кәндә галмасына разы олмушдулар.

Сирануш эвдә гардашы илә галмышды. Атасы оғдуна тапшырмышды ки, бичин-дөйүн ишинә өзү бахсын, көз олсун, нөкәр-найиб чан яндырмаз. Тахылы, оту оғурларлар, дагыдарлар. Бу гарышыглыгды вә ачлыгды дөвләти элдә бәрк сахламаг лазымдыр.

Атасынын сөзүндән чыхмаян Самвел аты миниб кәһ көйшәндә бичинчиләрин, кәһ хырман дөйәнләрин янына кедирди. О, инди өзүнү һәр кәсә кәстәриш верән, әмр эдән, ери кәләндә кәндиләрин үстүнә чыгыран, үзүнә ағ оланлары сөйүб-дөйән бир мүлкәдар кими һисс эдирди. Бир сөзлә атасынын тәбиәтини көтүрмүш Самвел тәкәббүрлүйүндән ерә-көйә сыгмырды.

Самвел һалә көйшәндән гайытмамышды. Анаһидин янындан кәлән вә бир гэдәр йорғун көрүнән Сирануш пилләкәнләрдән ағыр-ағыр галхыб отаға кирди. Халча вә балыш көтүрүб эйвана гайытды. Башыны юмшаг, гу түкү балыша атыб халчанын үстүндә узанды. О, үрәйини сыхан һәр бир дәрди, гүссәни, мүвәггәти дә олса, унутмаг үчүн юхуламаг истәди. Көзләрини юмуб ачды. Юхуя кедә билмәди. Бәлкә, ону бу ахшамчагы хырман дөйәнләрин сәси, чөлдән гайыдан бичинчиләрин һай-күйү, итләрин һүрүшмәси, инәкләрин мөдәшмәси нараһат эдирди? Йох! Хәялы башга ердә олан Сирануш өз үрәйинин дөйүнтүсүндән башга һеч бир сәс эшитмирди.

Дахилән һәйәчанлы Сирануш, ачыг көйүн синәсиндә сайрышан тәк-тәк улдузлара бахырды. Она элә кәлирди ки, эйванын дирәкләри арасындан көрүнән вә она көз гырпан гоша улдуз, һәсрәтини чәкдийи парлаг, күлүмсәр көзләрдир. Сирануш санки о көзләрә бахыб хәялындан кечәнләри бир шикайәт, бир тәгсирнама кими дилинә кәтирди:

— Нийә сәни һеч бир ердә көрә билмирәм? Нийә бу гэдәр кәндләрә кедирсән? Йохса, приставдан кизләнирсән? О ки, даға йохдур. Сән инди азадсан. Бәлкә, ата-анамын сәни севмәйи мәнә гадаған этмәсиндән күсмүсән? Буна көрәми мәнән гачырсаң? Бәлкә, көзүндән дүшмүшәм? Ah, бирчә буну билсәйдим! О заман мән дә... Йох, йох, үрәйимлә бачара билмәрәм...

Фикир-хәял Сиранушу йорду. Нә заман юхуя кетдийини һисс этмәди.

Көйдә улдуз чохалмышды. Базарчайындан галхан хәфиф күләк гызын үзүнә тәкүлмүш сачларыны дарайыб кәнара верир, яшыл ганавуз көйнәйини һәрдәнбир

елләдир, санки бир тәсәлли вермәк истәйирди: «Фикр эләмә, Сурен әтибарсыз дейил!»

...Ахшамдан хейли кечмишиди. Сирануш голуну балышын алтындан чәкиб, сағ яны үстә чеврилди. Санки онун өзү кими, гашлы-көзлү, дәйирмисифәт айла үзүзә дурду.

Ашот чийинидә хурчун балкона чыхды. Сиранушу ятмыш көрүб аяг сахлады. Нәдәнсә, ани фикрә кетди. Хурчуну әһмәлчә ерә гоюб, отаглары кәзди. Неч кәси көрмәди, севинчлә балкона гайытды. Сиранушу оятмамаг үчүн аягларынын учунда ерийиб, онун янында отурду. Нәфәсия ичинә чәкиб, Сиранушу башдан-аяга гәдәр сейрә далды. Айын сарымтраг ишыгы алтында гәрибә бир көзәлдик алмыш әсмәр симасына бахды, бахды!.. Лал һиссләри дилә кәтирән, даш үрөкләри һәйәчанландыран бу көзәллийә Ашот сакит баха билмәди. Әвин тәһһалыгындан, гызын ятмасындан истифадә этмәк фикринә дүшдү. Лакин биабыр олачагындан, дөйүлүб-сөйүлчәһиндән, бәлкә дә өлдүрүлчәһиндән горхду. Бир гәдәр мütәрәддид вә һәрәкәтсиз галды. Лакин амансыз әһтирас һисси она, бир ан һәр шейи унуттурду. Ашотун башы билахтияр Сирануша тәрәф әйилди, үрәйиндә: «Әһ, нә олачаг, олсун!»—дейә додаларыны гызын инчә янагына тохундурмаг истәркән, Сирануш о бири яны үстә дөндү. Нәмишә үрәйинин башында кизләтдийи шәкил халчанын үстә дүшдү. Ашот ону тез ердән галдырды. Өз-өзүнү данлайырмыш кими үрәйиндә деди: «Мән ахмаг, мән горхаг Сирануша һеч бармагымы вура билмирәм, амма бу салдатын шәкли онун гойнунда кәзир».

Ашот гәзәб вә нифрәтдән сарсылды. Шәкли чырыб, атмаг, һеч олмаса, бунула Сурендән интигам алмаг истәди, амма буну эләмәди, шәкли чибинә гойду. Әзаб вә иштирабларынын әвәзини алмаг үчүн, бу дәфә гәт'н олараг, гызын пөртмүш үзүндән өпмәк истәдийи заман, бир сәс әшитди:

— Баграт аға, бир байыра чых!

Ашот дәрһал ериндән галхыб һәйәтә эиди. Сирануш оянды.

— Баграт аға яйлагдадыр, тертерчан. Эвдә мәнәм, нә буюрурсунуз?

Сирануш да онларын янына кәлди. Салам вериб кешини вә янындакы танымадыгы адамы эвә дә вәт эләди. Онлар кетмәдиләр. Месроп деди:

— Бу гонагын Багратла иши варды.

— Инди Самвел кәтәр,—дейә Сирануш онлары енә эвә чагырды.

Месроп бойнундан асылмыш хачы сығаллая-сығаллая:

— Яхшы, бир аздан сонра кәләрик,—деди.

Онлар кетдиләр. Сирануш балкона чыхды.

— Яхшы, кешини янындакы о адам ким иди?—дейә Ашот чийинләрини чәкди, сонра балкона галхды. Гызын үзүнә иришиб деди:—Залым оғлунун кешини гоймады ки, бизим бу Сирануш доюнча ятсын. Мән сәни юхудан оятмага гоймадым. Валлаһ, Сирануш элә ятмышдын, лап гузу баласы кими. Ай да үзүнә ишыг салмышды.

— Мәним ятдыгымы сән һардан билирсән?—Сирануш она гыйгачы бахды.

Ашот аһ чәкиб, додаларыны ялады, сонра көзүнү гыза дикиб:

— Янында отурмушдум,—деди.—Кешийини чәкирдим ки, түлкү, чаггал сәни апармасын!..—Зарафатла дедийи сөзләрә Ашотун өзү күлүб, әләвә эләди:—Бу тәк эвдә сәни чаггал апарсайды мән нә эләрдим, Сирануш?..—О, бу дәфә һырылдады, гызы да күлдүрмәк истәди.

Сиранушун додагы гачмады, чидди сорушду:

— Дагдан нийә кәлмисән?

— Сәндән өтрү.

— Сарсаглама, нийә кәлмисән? Анамкил нечәдир?

— Кефләри көк, дамағлары чаг. Аниан сәнә яанлыг көндәриб.—Ашот хурчундан бир каса гаймаг, бир баш тәзә пендир чыхарыб халчанын үстә гойду.—Бунлары обадан сәнин үчүн ким кәтирә биләр? Мән! Сәнин хатиринә дағлары ашарам, дәрәялары вуруб кечәрәм. Сирануш, е көкәл, даһа гәшәнклән, даһа көйчәклән. Амма мән фағыры да инчитмә. Бу дүнянын гуйругу

узундур. Замана доланар, вахт кэлэр, мэн дә бөйүк бир адам оларам, тапанча баглаярам.—Сирануш өзүнү сахлая билмэйиб күлдү.

— Сән мәнә ришхэндлэ күлүрсән. Эйби йохдур, күл. Гошун бөйүйү олуб тапанча баглаянда, күлмээсән.

Сирануш бу дафэ гэйгәһэ чэкиб деди:

— Гошун бөйүйү олачагсан? Нэ вахт? Буну хардан билирсән?

— Фала бахдырмышам, кешиш агая. Мүгәддәс Ефремвердийә бахыб. Дейир: «Ашот, көзлэ, бир вахт кэләчәк, гошун бөйүйү олуб маузер баглаячагсан». Мән дә көзлэйирәм. Сирануш, сәнин дә фалына бахдырмышам эй!—Ишимиз...

Сирануш онун сөзүнү кәсди:

— Мәним фалыма нийә бахдырарсан, эйбәчәр! Мәни нийә биабыр элэйирсән?!

— Сән мәним чаным, һирсләнмә! Атамн кору һаггы, о мүгәддәс китаб кәстәрди ки, Сирануш әввалчә бир аз чәм-хәм элнйәчәк, сонра ишиниз дүзәләчәк, араныздан су кечмәйәчәк, бир-биринизә ягла-бал кими олачагсыныз.

— Ахмагын элэ сөзләри дә ахмаг олар!—Сирануш ачыглы ердән галхды. Гаймагы, пендири отага апаранда, Ашот онун далынча аддыламага башлады. Гыз чеврилиб она эйри-эйри бахараг деди:

— Түлкү гуйругу кими нийә далымча сүрүнүрсән? Кери гайыт!

Сиранушун амиранә сөзләри элэ бил ону ерә мыхлады.

Ашот Сиранушун далынча бахыб деди:

— Эй фәләк, мәним ишимин ахыры көрән нэ тәһәр олачаг?—О дәриндән бир аһ чэкиб, балконун мәнәчәринә даянды. Бу заман һәйәтә бир атлы кирди. Ашот она тәрәф кетди.

— Ашот, нэ вахт кәлмисән? Аты раһатла,—дейә Самвел чилову она вериб балкона галхды.

Сирануш элиндә лампа балкона чыхды.

— Бу вахта кими һардасан, Самвел?—дейә Сирануш лампы пәнчәрәйә гойду.

— Дәвәәләндә бичинчиләрин янында идим.—Самвел пәнчәйини, папагыны чыхарыб мыхдан асды. Аты төйләйә чэкиб кәлән Ашота деди:—Чәкмәләримни чәк, су һазырла, эл-үзүмү юячагам.

Ашот буйругу еринә етирди. Самвел эл-үзүнү юду. Аягларыны юмаг истәйәндә, Ашот гоймады, бир элилә су төкүб, о бири элилә чаван ағасынын аягларыны юмага башлады.

— А һейвәрә, элэ ю ки, гыдыгым кәлмәсин, халчая су сычрамасын!—дейә Самвел ону аягилә итәләди.

Ашот йыхылды вә тез чәмәлтмә отуруб күлә-күлә деди:

— Баш үстә, эһмалча юярам, гыдыгын кәлмәсин.

Сирануш кедиб чәрәк, гаймаг, пендир кәтирди.

— Е, Самвел, анам көндәриб, сәһәрдән ачсан.

Самвел балыша дирсәкләниб, аягларыны халча бою узатды, дәстәрханнн гырагыны гатлайыб:

— Емирәм,—деди.—Сән өлмәйәсән, торпаг, мал-дөвләт башымыза бир гахынч олуб дә...

Сирануш сорушду:

— Нэ олуб, енә кимә һирсләнмисән?

— Әнимә. Йәни, әми дә демәйәсән, башын ағрыяр, дүшмәнимизә! Онулла бир аз ири-хырдамыз олуб. Бичинчиләрә ачыгланыб дедим ки, тәмиз бичин, ерә сүнбүл төкүлмәсин. Дилләнмәдиләр. Бир аз кечди, көз гойдум, көрдүм ки, өз билдикләрини элэйирләр. Икинчи дафә бәрк һирсләндим. О яндан бир чалсагтал бичинчи гайыдыб деди ки, бачоглу, бизә ишләмәк өйрәтмә, телнин ян дара, атыны мин кет! Чин вурду кәлмә. Дедим, ә, гоча кафтар, мәни өз еримдән говурсан! Ди, бунун башыны-көзүнү доладым шаллаға. Бу дәмдә, бир аз аралыда арпа бичән Гуркен кәлди. «О языгы нийә дөйүрсән?»—дейә үстүмә кәкәләнди. Дедим, сәнә борчу галмайыб, бичин мәним, бичинчи мәним. Иши пис көрәндә, адамы дөйәрәм дә, чаныны да аларам. Гуркен һирсләнди. Деди: «Гудуран гырх күн яшар, бала! Атан кими ганичән олма. Николай да чамаата чох зүлм эләди, вуруб төпәси үстә ерә салдылар. Даһа шаллаг вахты кетди». Гәрәз, чох зәвзәди, ахырда деди: «Бу да о дейил ки, атан мәни газмәта басдырсын, Сурени пристава шейтанладыб эвиндән»

эшийндөн элэсин, Дэвөөлэндэки ерлэрини, зорла эл-
лэриндөн алмаг истэсин. Бир аз иппинизи йыгышды-
рын!» Өзүмдөн бэрк чыхдым. Дедим, сэн кимсэн? Су-
рен нэ туладыр. Мэн һеч ону аягымын тозу да һесаб
элэмирәм.

Бу сөзлэр Ашотун чанына яғ кими ййылды. Сира-
нуша бахыб, истензайла күлэрэк деди:

— Һэ, сонра нэ олду, Самвел аға?

Үрәйи долу Самвел сөзүнэ давам элэди:

— Аты сүрдүк дашлыға. Хейли өчәшдик, хейли
ағызлашдым. Иш о ерә чатды ки, мэн она хәнчәр чәк-
дим, о мәнә ораг галдырды. Бизи араладылар, Үрә-
йимдә дедим, яхшы, сәндән һайыф алмасам, Багратын
оғлу дейиләм, итин оғлуям.

— Сән кәрэк эмимлә элэ данышмайайдын, Самвел.
Мәним она азығым кәлир. Касыбдыр, долана билмир.

Самвел бачысына тәрс-тәрс бахды:

— О азыг кәлмәли адам дейил, иландыр, илан!—
Чамаатын ичиндә, приставын янында атамн үстүнә
габардығы ядындан чыхыб?! Әлиһә фүрсәт дүшсә, ба-
шымызы саман чөлүйлә кәсәр.

Сирануш даһа дилләһәмәди, көзләрини фикирли-
фикирли ерә дикди.

Ашот додагларыны ялая-ялая деди:

— Мән Самвел ағанын сөзләринә варам. Гуркендән
мәним дә зәһләм кедир. О ки, галды оғулдуға, чанын
үчүн, Самвел, итин оғлу дейилсән, халис Баграт аға-
нын оғлусан. Амма ону бил ки, Гуркен кимиләринин
ағзына дил атанлар вар. Нечә дейәрләр: газанын ал-
тына көз гоһнлар вар. Элэ бири, фағыр уста таныды-
ғымыз Ваһан, бирини дә...—О, Сирануша бахыб Сам-
велә көз вурду.—Бачын десин.

Сирануш дашын һарадан атылдығыны баша дү-
шүб, пул кими гызарды. Самвел бундан шүбһәләһәнб
ачыгы сорушду:

— Бачым нэ десин, э, һейвәрә? О нэ билир?

— Ону билир ки, сән Арменақын оғлу илә ганлы-
бычагсан, амма Сирануш... Лә'нәтә кәләсән кор шей-
тан... Әһ, мәнә нэ вар башгасынын ишинә гарышам...

— Бу кәдә лап сарсаглайыб!—дейә Сирануш дәс-
тәрханы йыгышдырыб отаға апарды.

Ашотун долашыг сөзләриндән даһа да шүбһәләһәнб
Самвел тә'кидлә сорушду:

— Ә, яламадодаг, де көрүм, бачымын бурда нэ иш
вар?

— Самвел аға, мән өлүм бу ишин үстүндән кеч.
Атам дейәрди ки, арвадлар ағылдан кәм олар.

Самвел онун үстүнә чығырды:

— Сәнә дейирәм, ачыг даныш! Сирануш нэ элә-
йиб?—Ашот она тәрәф әйилиб, явашча деди:

— Онун аягыны Арменақкилдән йыгышдырсан ях-
шы олар. Намусу итә атыблар, ит емәйиб. Онун Су-
ренлә нэ иши, нэ алыш-вериши?!

Бачысынын үрәйиндән, мәһәбәтиндән хәбәри ол-
маян Самвел бэрк һирсләнди, Ашотун үзүнә бир шиллә
вуруб:

— Нә ахмаг, ахмаг данышырсан!—деди.—О мәним
бачымдыр.

— Нә дейирәм, олсуи. Балкә ахмаг данышырам.
Амма...

Ашот шәкли көстәрмәк истәркән, кешиллә на-
мә'лум адам даныша-даныша һәйәтә кирди. Онлары
гаршыламаг үчүн һәр икиси ердән галхыб һәйәтә эн-
ди. Дәрду дә балкона чыхдыглары заман отагдан Си-
ранушун һөнкүртүсү эшидилерди. О, гардашынын Су-
рен һагтында дедий сөзләрән бэрк инчимишди...

Кешин вә онуила кәләһән адам бир аз сөһбәт эдиб,
кетдиләр. Анчаг мәгсәдләрини ачмадан Самвелдән ха-
һиш эләдиләр ки, вачиб бир иш үчүн атасыны тә'чили
чағыртдырсын.

Самвел Ашоту элә о ахшам Багратын далынча
обая көндәрди.

Ятмаг вахты кәлди, Сирануш гардашынын ерини
һәйәтдәки тахтын үстүндә, өз ерини отагда салды.
Гофтасыны чыхарыб кәтилиһән үстүнә гоһду. Суренин
шәклини, һәмишәки кими, балышын алтына гоһмаг
үчүн әлиһи гоһинуна салды... Рәһки бирдән ағарды, һә-
йәчан ону титрәтди. «Шәкил һаны?»—дейә боғуг сәслә
өз-өзүндән сорушду. Сандыгдакы палтарларынын

ичинэ, столларын сийрмэлөрүнэ бахды; балкондакы халчанын алтыны ахтарды: «Балкэ, ятдыгым заман, дүшүб, билмэмишэм, Ашот көтүрүб»,—дейэ ериндэ узанды. Фикир-хэял ону мин ерэ чэкди...

Күн чешдэ галхмышды. Кешиш вэ дүнэн ахшам онунла Баграткилдэ олан адам енэ кэлмишди.

Сирануш багчая халча салды.

— Бах, булар кэндин мөнтэрэм, сөзү кечэн адаларыдыр,—дейэ Месроп Багратла Грикору янындакы адама төгдим элэди.—Бизим бах бу Каро Нампарсумян да Тифлисдэн кэлиб, эсли эчмнэдзинлидир, мөним ерлимдир. Элэ өзүнүз кими һөрмөтли, бир адамын оглудур. Бу кэндэ нэ мөгсэдлэ калдийини өзү сизэ дейчэкдир.

Намысы эл тутуб көрүшдү, сарин вэ яшыл багчада, ағачларын алтында отурдулар. Ашот да ашағы башда яныны ерэ гойду. Кешиш сөзүнэ давам элэди:

— Чох үзр истэйирэм ки, Баграт ағаны нараһат эдиб, дағдан чағыртдырмышыг.

— Хейр, нараһатчылыгы йохдур. Бурасы вар ки, мөн яйын истисинэ һеч дөзэ билмирэм. Исти чөһәннэм, адам кэндэ о гэдэр чүрбэчүр ерсиз, долашыг сөзлэр эшидир ки, башыны көтүрүб сакит бир ерэ кетмэк истэйир. Зөманэ белэди! О күнү эшитмишэм ки, кэндиллэр шэкили Гачы Атакишини дөйүб яраламышлар, инди йорган-дөшөкдэ ятыр. Мго адлы бир кэндли Шөлөкдэ Егишини аз галыб бассын су архынын ичинэ.

— Эрэ, Мартиросун оглу Егишини?—дейэ Грикору сорушду.

— Бэли, ону. Самвел дүнэн мөнэ данышыб ки, бизим бичинчилэр дэ диллэрини узадыблар. Гардашым Гуркен дэ онлара көмөк чыхыб. Гэрэз, нэ дейим, падшадан сонра, дүня һэркө-һэркилик олуб. Аллах ахырымызы хейир элэсин. Гачы Атакишинин күнүнэ дүшмэйэк.

Кешиш һийлөкөрчөсинэ күлдү.

— Гачы Атакишинин яраланмасы Баграт ағанын кэрэк үрөиндэн олсун, өлсөйди, даһа яхшы оларды. Элэ дейилми?

— Кешиш ағанын нэйэ ишарэ элэдийини анлайырам. Грикор, сэн дэ баша дүшүрсэни? Месроп ону демэк истэйир ки, о шэкили чанавар өлсөйди, Алакөллэр бизим элимизэ кечәрди. Кешиш аға, бу сөзүн дүздүр. Амма, орасы вар ки, ону мөн Багратла бу, Грикор яраламамышыг. О, мөнэ Алакөллөрдэн яна дүшмөн олса да, асланын түлкү элиндэ яраланмасы адама ачыг кэлир.

— Балкэ сэн дэ кэндиллэриндэн горхуб, даға чэкилмисэн?—Кешиш күлэ-күлэ сагталыны тумарлады.—Горхма, бу чаван оглан Каро Нампарсумян сизэ арха кэлиб. Бундан сонра милләтин тален башга чүр олачагдыр.

— Йохса, Каро бизим кэндэ бөйүк кэлиб?—дейэ Грикор адэти үзрэ бурнуну чэкиб, көзүнү Нампарсумянын үзүнэ зиллэди.—Нэ олар, кэнд башсыз, бөйүксүз долана билмэз.

Каро диллэнди:

— Мэн көрүрэм ки, Баграт аға чарын йыхылмасындан нараһат олуб. Нэ этмэк, төкүлэн долмаз. Тифлидэ яранмыш хүсуси Загафазия Комитети милләтлэрин мүгәддэрэтыны дүшүнүр. Биз эрмөнилэр дэ Загафазиянын гэдим милләтлэриндэн олдуғумуз үчүн, кэлэчөйимиз һагтында фикирлэшмэлийик...

Баграт онун сөзүнү кэсиб деди:

— Биз нечэ айдыр ки, дедийин комитетин адыны эшидирик, амма һеч бир хейрини көрмүрүк. Кэндлэрэ яйыблар ки, куя дөвләтлилэрин торпагындан алыб, касыблара верэчөклэр. Экөр белэ олса, онда һеч...

— Бэли, белэ бир вәдэ верилиб,—дейэ Каро сөзүнэ давам элэди.—Ялныз вәдэ верилиб, торпаг йох. Бәзилэринин ағзыны юммаг үчүн бу, чэнаб Керенскинин, хүсуси сяясәтидир. Хүсуси Загафазия комитетинин башчылары да, белэ сяясәт апарырлар. Она көрә нараһат олмаға дөймэз.

— Мүхтәсәр, бизэ дөйиб, долашан олмаячаг ки?—дейэ Грикор Кародан сорушду.

— Хейр, хейр, дедим ки, нараһат олмайын. Баграт ағанын о сөзү доғрудур ки, кэрэк һәр шейдэ, һәр ишдэ хейир ахтарасан. Мөним дэ кэндлэри кэзмөкдэ,

Эңкөлөвидө келиб чыхмагда мэгсәдим эрмәни милләтинә өз хейрини баша салмагдыр. Өзүнүзә мә'лумдур ки, мұһарибә һалә гуртармайыб. Амма, салдатлар чәб-һәдән керн чәкилрләр. Ачыг демәк лазымдыр ки, алман-түрк ордусу ирәлиләйир. Бу мәсәлә бизи нараһат эләйир. Бәс бунун сәбәби нәдир? Нийә салдатлар керн чәкилрләр? Сәбәби одур ки, болшевикләр салдатлары йолдан чыхардырлар.

— Элә о Сурен кәдә дә, эшитдийимә көрә болшевикдир,— дейә Ашот додағыны ялады.

Кешиш:

— Ашот, тулаг ас,— деди.

Каро давам эләди:

— Болшевикләр Керенски һөкүмәтини вә бизим хүсуси Комитети йох эләмәк фикриндәдирләр. Бу о демәкдир ки, Баграт ағалар олмасын, торпаглари да, вар-йохлары да әлләриндән чыхсын. Нә исә, әсл мәсәләдән данышаг, инди Загафгазияда күрчү, эрмәни вә мүсәлман Милли шуралары тәшкил эдилибдир.

— О нә демәкдир?— дейә Грикор тәәччүблә сорушду.— Бизи яхшы баша сал, Милли шура нә олсун?

— Сизин торпагынызы, дөвләтинизи алмаг истәйән болшевикләрнин зиддинә олан, варлы адамларын иттифагыдыр. Айдындырмы?

Баграт башыны тәрпәтди. Грикор енә деди:

— Каро, баша сал көрүм, Баграт демишкән, онун бизә хейри нә олачаг?

Баграт дилләнди:

— Гонаг карәк бағышласын, бизим бу Грикор, элә мәтләби кеч баша дүшән адамдыр.

— Эйби йохдур, эйби йохдур,— дейә Каро сөзүнә давам эләди.— Әкәр сиз һәммин Милли шураә көмәк этсәниз, дөвләтиниз әлиниздә галачаг. Ерин әйридир, дүз отур дейән олмаячаг. Икинчи хейри дә одур ки, эрмәни милләтинин башы бир ерә йыгылачаг, өзү өз ағасы олачаг; эрмәни дилиндә мәктәбләр ачылачаг.

— Бах, әсл мәсәлә будур!— дейә кешиш дилләнди.— Бәли, мәним илләрлә этдийим арзу еринә етәчәкдир. Бу кәнддә, бәлкә бүтүн Зәнкәзур маһалында о Милли шураны даяғы бу чәнаблар олачагдыр.

Баграт, Месропун сөзү ағзындан гуртарчаг деди:

— Мән әлимдән кәләни әлийәчәйәм.

Грикор деди:

— Мән дә.

Ашот да өзүнү габаға вериб дилләнди:

— Мән дә нә десәниз, нә тапшырсаныз, еринә етирәчәйәм.

Каро аяғы чарыхлы-патавалы Ашоту башдан-аяға сүзүб сорушду:

— Бу да кәндин варлыларындандыр?

Баграт өзүнү сахлая билмәйиб, гәһгәһәйлә күләрәк деди:

— О, бу әвлин варыны көзләйәндир. Өзү дә, итдән дә вәфалыдыр. Она көрә дә янымыздан әл чәкмир. Ашот, кет Сирануша де, чәрәк-хәрәк һазырласын.

— Баш үстә,— дейә Ашот кетди. Отаға кириб, Сиранушу пәнчәрә габағында отурмуш көрдү. Она яхынлашыб деди:

— Дур гонаглара хәрәк һазырла.

— Яхшы олду кәдди. Сәнә сөзүм вар.

— Мән сәннин гуллуғунда һазырам, көйчәк ханым.—

Ашот әлини дөшүнә гоюб, баш әйди, ғызын о янына, бу янына кечиб, бир тәлхәк кими чүрбәчүр ерсиз һәрәкәт көстөрмәйә башлады. Һәминшә Ашотла чидди данышан Сирануш, бу дәфә чох мұлайым вә хош сифәтлә бну диндирди:

— Шәкли вер, Ашот!

Ашот өзүнү билмәмәзлийә гойду:

— Нә шәкил? Һансы шәкил? Кимин шәкли? Нәйин шәкли?

— Зарафатын вахты вар, шәкли вер! О сәнә лазым дейил.

— Мән бура хәрәк-чәрәк апармаға кәлмишәм, шәкил нәдир?

Сирануш она ачыгланды:

— Сәнә дейирәм шәкли вер, йохса...— Ашот онун сөзүнү касди:

— Мәнимлә ачы-ачы данышма. Гой бир шәкил дә гурбан олсун мәнә. Зарафат эләйирәм, мәндә шәкил зад йохдур. Чәрәк гайыр, кәлиб апарым!— Ашот отаг-

дан чыхды. Сиранушу фикир көтүрдү: «Бөлкө доғрудан да онда дейил? Мән бу сирри кимә дейә биләрәм?»

Ашот бағчая гайыданда сөһбәт енә гызғын давам эдирди.

Каро чибиндән дәфтәрчә, карандаш чыхарыб Багратын вә Грикорун адыны язды. Сонра күлә-күлә деди:

— Сиз бизим дашнак партиясынын үзвү олмага лайиғ адамларсыныз.—Дәфтәрчәни чибишә гойду.— Бундан сонра кешиш аға илә алағә сахларсыныз. О, бизим өз адамымыздыр. Кәндлә һәр шейи билир, һәр адамын нә юванын гушу олдуғуну яхшы өйрәниб. Вананла Сурен болшевикдир. Амма...

Кешиш онун сөзүнү кәсиб деди:

— Болшевик олсалар да, эрмәнидирләр. Оилары йола кәтирмәк лазымдыр.

Каро ани фикирдән сонра деди:

— Әкәр өз әғидәләриндән дөнсәләр, милләтин һа-лыны дүшүнсәләр, башга мәсәлә. Оиларла дил тапыб өзүнүз данышын. Болшевик эрмәнини өз тәрәфимизә чәкә билсәк, даһа яхшы олар.

Баграт үзүнү Кароя тутуб деди:

— Дейирсиниз ки, эрмәни илә, лап дүшмән дә ол-са, дил тапыб данышмағ олар. Бәс мусурманларла нечә эдәк?..—Баграт сөһбәти Алакәлләрдән салды. Бүтүн әһвалаты данышыб, ахырда сорушду:—Алакәл-ләр кимин олачағ?..

Каро чаваб верди:

— Һәләлик өз торпағларынызы әлдә мөһкәм сахла-йын.

Суалына дүз чаваб алмаян Баграт чийинләрини атыб деди:

— Һәләлик! Бәс сонра нә олсун?

— Һәр шейини вахты, вә'дәси вар. Баграт аға, ниди вәзийәт эрмәни, мүсәлман вә күрчү дөвләтдилләринин, мүлкәдарларынын бирлиийини, иттифағыны тәләб эдир. Мәнчә, сиз, һачы Атакишлә күсү сахламағданса, ба-рышмалысыныз.

Күрәйини ағача сөйкәмиш Грикор бирдән өзүнү габаға вериб Каронун үзүнә тәәччүблә бахды:

— Бәс белә нийә?

— Болшевикләрлә вә сизин үзүнүзә ағ оланларла мүбаризә үчүн һәләлик белә лазымдыр,—дейә кешиш, Каронун сөзүнү тәсдиғ этди.

Каронун чаваблары Багратла Грикорун үрәиндән олмаса да, өз наразылығларыны билдирмәдиләр... Һа-мы бир ан сусдуғу заман, рәнки гачмыш Самвел кәл-ди, Салам вериб, көрүшмәдән, дили-додағы гурумуш һалда деди:

— Апардылар, һайрик¹, апардылар!

— Нәйи апардылар? Ким апарды?

— Бичинчиләр, дәрәләри. Зәмидән эшишкәләринә йүкләйиб эвләринә апардылар.

— Ә, сәи дәли олмусан, нәдир?—Баграт оғлуна бәрк һирсләнди.—Бу нә һәрки-һәркиликдир? Бичинчи-нин чөлдән дәрз, сүнбүл оғурламасы да тәзә чыхды? Мән өлөндән сонра дөвләтә, торпаға белә саһиблик элийәчәксән?

— Мән нейләйим? Нә гәдәр дедим өзбашыналығ эләмәйини, сөзүмә бахмадылар. Дедиләр: «Балалары-мыз ачдыр, һеч олмаса, оилара бу дәрәләрдән говур-галығ бугда гайырағ. Даһа бәсдир, биз диләнчи, би-чинчи олдуғ, сиз аға. Бир аз да о ян, бу ян эләсән, сәни бу гангаллы зәминин ичинә йыхыб өлүнчә дөйәрик». Бичинчиләри йолдан чыхаран сәнин гарлашындыр.

Багратын сәси бағчаны көтүрдү. Онун чығыртысына Сирануш да кәлди. Баграт дейирди:

— Нийә оиларын, лап элә мәним о намуссуз гарда-шым Гуркенин, тәпәсини шаллаға, хәнчәрә доламыр-дын? Горхурдун? Горхма, һәлә мән сағам!

Самвел дилләймәди.

— Ата, нә олуб белә һирсләнмисән?—дейә Сирануш сорушду.

Баграт Сирануша чаваб вермәйәрәк үзүнү ке-шишлә Кароя тутуб деди:

— Көрүрсүнүзмү, бизим кәндлиләр нечә гудурмаға башлайыблар! Бу харабада бир диван-дәрә дә дүзәл-мәди ки, оиларын голларына зәнчир, дилләринә гыфыл вурсулар. Аһ, корун чатласын Николай!

¹ Һайрик—ата демәкдир (эрмәничә).

Месроп Баграты сакит элэмәйә башлады:

— Гөвсәләли ол, онлар да өзүнүкүләрди. Өз милләтиндәндир. Доландырмаг лазымдыр. Эл-әли юяр, эл дә үзү. Сән онлара инди көмәк эләрсән, онлар да ери кәләндә сәнә. Адам өз милләтниннн этини есә дә, сүмү-йүнү чөлә атмаз.

Баграт әлини һавада ойнадыб, истәһзайла күләкүлә деди:

— Бала дә, милләт, илләт! Бизим бу кешинш дә бүтүн эрмәнини мәнә гоһум-әграба эләйиб, башыма чыхарда-чаг. Мәним өзүмүнкү, мәним милләтим голумдан тутандыр, аяғымдан чәкән йох.

Баграт екә бәдәнини күчлә ердән галдырыб, оғлуна деди:

— Ери, кедәк көйшәнә. Көрүм о намуссуз Гуркен нийә ити-гурду мәним үстүмә галдырыр! Ашот! Ашот! Ашот әвдән гачараг кәлди.

— Отагдан мәним хәнчәримни кәтир!

Ашот кетди. Месроп ериндән галхды. Багратын голундан түтүб ашағы чәкди:

— Отур ашағы, екә адамсан. Хата чыхарарсан. Бир дә, эвиндә гонаг вар.

Баграт өз үрәйиндә: «Бичинчиләр бугдамы талан эләйәндә, бу фәйдәсыз гонаг нәйинә лазымдыр»,—дейә голуну чәкиб кешинин әлиндән чыхартды. Ашот хәнчәри кәтирди. Сиранушун рәнки агарды. һәмшишә көз яшы әлиндә олан гыз, ағлайыб атасынын этәйиндән япышды. Әмисинин үстүнә кетмәмәси үчүн ялварды. Баграт ону керя итәләйиб, Кароя:

— Сиз отурун, мәни бағышлайын,—дейә кетди. Самвеллә Ашот ону тәк бурахмады.

— Биз дә кедәк!—дейә Каро ериндән пәрт һалда галхды.—Мән бу ахшам Бырнаготда олмалыям.

— Мән Багратын инадкарлығына бәләдәм,—дейә Грикор да аяға дурду.

Онлар бағчадан чыхдылар. Кешинш Багратын һөр-мәтсиз һәрәкәтиндән бир гәдәр позулмушду. Каро исә күчәдә кедә-кедә үрәйиндә дейирди: «Ара гызышса, яхшыдыр».

Баграткил һәлә көйшәндән гайытмамышдылар. Сиранушун үрәйи гуш үрәйи кими чырпынырды. Фикир-хәял ону нараһат әдирди. Атасынын хәнчәр көтүрүб әмисинин үстүнә кетмәси она чох әзаб верирди. Ики гардаш бир-биринә дүшмән кәсилдийи һалда, о нә эдә биләрди?

Сирануш әвдә отура билмәди. Бирбаш Гуркенкилә кетди.

...Сирануш үркәк-үркәк әтрафына бахыб, һәйәтә кирди. Кимсәни көрмәди. Яваш-яваш әвин гапысыны ачыб, башыны ичәри узатды. Анчаг әвә кирмәди. Тәзә-чә ишдән кәлиб, әл-үзүнү юмагла мәшфул олан Гуркен:

— Кимсән, ичәри кәл!—дейә гапыя сары аддым-лады.

— Әми!

— Сирануш, сәнсән? Ичәри кәл, бала!

Сирануша элә кәлирди ки, әмисә ону данышдырмайчаг, гапыдан говачаг, лакин онун дүшүндүйү кими олмады. Гуркен Сирануша мөһрибанлыгла, отурмаг үчүн ер көстәрди, әл-үзүнү силиб өзү дә онулла янашы отурду.

— Нә яхшы бизә кәлмисән, Сирануш?—Гуркен онун көзләринин ичинә бахды.—Бәс атандан горхмадымы?!

— Мән сизә кәлмәйә горхмурам, әми. Мән сәни чох истәйирәм, амма нейиним!..

— Билирәм, гызым, атаң сәни бизә кәлмәйә гоймур. О, мәни дә гардашлыгдан чыхарыб. Нә олар, касыбдан аллаһ да безардыр, бәндә дә. Мәним өвладым йохдур. Өз үрәйимдә дейирдим ки, гардашымын балалары элә мәним өз балаларымдыр. Амма, нейләйим, атаңын тәбиәти башгадыр. О, Самвели дә мәнә дүшмән эләйиб. Нә, сән де көрүм, нәйә кәлмисән?

— Нә яхшы сәни әвдә көрдүм, әми! Мән горхурдум ки, араныза дава-далаш дүшсүн.

— Нә дава-далаш? Киминлә?

Сирануш кешиншә Каронун бағчадакы сөһбәтини, Самвелин көйшәндән кәтирдийи хәбәри, атасынын хәнчәр көтүрүб Гуркенин үстә кетмәсини данышды.

Гуркен онун сөзләриндә бир сәминийәт дуйду.

Вар-дөвлөт атанын көзүнү баглайыб, гызым,— деди.— Неч кәси саймыр. Элэ билир ки, голу зорбалыгла иш ашар. Чамааты да дүшүнмөк лазымдыр. Падшаһ да өзүнө чох күвәнди, ахырда тахт-тачыны үзү үстө чевирдиләр.

Атасы илэ эмисини нә үстә мубаризә этдийини билмәйән Сирануш, неч биринә көмөк чыхмады. О, анчаг яхшы билирди ки, атасы вар-дөвлөт севәндир, шөһрәтпәрәстдир, зүлмкардыр. Лакин нә эдә биләрди, атасыдыр. Дөйсә дә, инчитсә дә, енә атасыдыр.

— Әми, мән бура халвәтчә калмишәм. Атам, Самвел билмәсинләр һа!

— Билмәзләр, гызым, нараһат олма. Неч олмаса сән мәни истәйирсән, сағ ол. Һәрдәнбир кәл кет. Горхма, чәсарәтли ол.

— Инди атамкил чөлдән кәләр, мәни эвдә көрмәзләр, пис олар, кедирәм.— Сирануш ердән галхды. Нә исә фикирләшиб деди:— Она севинирәм ки, атамла Самвел сәни көйшәндә көрмәйибләр. Әми, мән истәйирәм ки, сән элэ бу күндән бизә аяг ачасан. Ахы, мәнним сәндән башга әмим йохдур. Валлаһ, атама да ялвара-чағам ки, дашы әтәйиндән төксүн. Сәнинлә эдавәт, күсү бағламасын. Чамаат бизи гынайыр. Дейирләр: ики гардаш бир-биринә дүшмән олуб. Әми, атамла барышарсанмы?

Гуркен айлар, илләрлә гапысыны ачмаян, лакин күчәдә, чөлдә вә башга ерләрдә раст кәлдикдә салам вериб, әһтирамыны сахлаян гардашы гызынын үрәйини сындырмаг истәмәди. Онун бу чәсарәт вә мөһрибанчылыгы хошуна кәлди. Күлүмсәйә-күлүмсәйә деди:

— Көрәк, Сирануш, бәлкә барышдыг.

— Чох яхшы эләйәрсән, әми!— дейә Сирануш кетмәк истәркән, Сурен ичәри кирди. Нә Сурен, нә дә Сирануш белә бир тәсадүфү көзләмирди. Сурен ону бурда көрдүйүнә тәәччүбләнди. Чүнки Гуркенлә Багра-тын арасындакы дәрин зиддийәти, келиш-кәлишләри олмадыгыны билирди. О, мәнәлы-мәнәлы күлүмсәйә-рәк деди:

— Сирануш да бурадаймыш ки!

Сирануш дилләнмәди. Гуркен деди:

— О, атасыла мәни барышдырмаға кәлиб.

— Эләми? Нә олар, барышарсыныз...

Сиранушун көзләри күлдү. Она элэ кәлди ки, Сурен доғрудан да бу ишә разыдыр. Нә исә демәк истәдийин заман, һәйәтдән сәс эшидилди:

— Гуркен! Ай Гуркен!

Гуркен һәйәтә чыхды. Гоча бичинчини—Саакы көрдү. «Бура кәл сәнә сөзүм вар!»— дейә Саакын голуна кириб хырмана тәрәф апарды. Онлар хырманда, Суренлә Сирануш да эвдә сөһбәтә башлады.

— Һә, демәк, сәни барышмаг үчүн көндәрибләр?

Сирануш суалын чавабыны вермәди. Чүнки о, үмуми сөһбәт ачмаг истәмирди. Сурени көрәндән сонра эвә кедәчәйини унудан гыз, өз үрәйини бошалтмаг истәйирди. Илк сөзү бу олду:

— Сән инсафсызсан!

— Нечә?

— Инсафсыз! Айларла үзүнү көрмүрәм...

— Көрмәсән яхшыдыр. Атанын...

Сирануш онун сөзүнү кәлди:

— Данышма, Сурен! Мән тәкчә сәнин дәрдиндән дага кетмәмишәм. Сәнсә, о кәнддә, бу кәнддәсән...

— Ону хардан билирсән?

— Анаһид дейиб.

— Аһа, мәнним сиррими башгалары да билirmiш!..

— Сән мәни башгасы һесаб эләйирсән?— Сирануш сусду. Лакин Сурени мәнәлы-мәнәлы башдан-аяга гәдәр сүздү.

Сурен онун рәнкдән-рәнкә дүшән сифәтинә, кәдәр вә пешиманчылыг ифалә эдән гара көзләринә бахды.

— Һалын нийә дәйишилди, ай гыз?— дейә Сурен она яхынлашды.

Сирануш керн чәкилди:

— Дашүрәкли!— Титрәк додагларындан күчлә го-пан бу икичә кәлмәни дейиб, күскүн һалда отагдан чыхды.

— Сирануш! Сирануш, кетмә!— дейә Сурен гапыя тәрәф алдымлады. Гыз, архасына бахмадан көздән итди. Сурен күрәйини гапыя сөйкәйиб даянды. Көзүнү булутсуз яй сәмасына дикли. Үрәйиндән ширин арзу-

лар кечди, көзүнүн гаршысындан исэ, көйдө парлаг из бурахан бир улдуз ахыб кетди..

Гуркен калди.

— Бурда нийэ дурмусан? Сирануш кетди?

— Бали.

— Ичэри кал, Саак тэээ хабэр кэтириб.

— Йолда данышарсан, юбанарыг. Шэкили йолдашлар да кэлблэр. Ичласда чох вачиб мөсөлөдөн данышылачат.

— Онда, бу саат кедэк.—Гуркен эвэ кирди. Дэри дөшлүгүнү, голчагларыны, башындаки дэсмалы ачыб бир тэрэфэ гойду. Башына папагыны гоюб чыхды. Дүл-кэрханая тэрэф кетдилэр.

...Сирануш эвлэринэ чатанда атасыкил көйшөндөн гайытмамышды. О, буна севинди. Чүнки һеч ким ондан: «Һардайдын, нийэ кеч кэлдин?» соргу-суалы элэмэйчөйди. Лампаны яндырыб, балконда отурду. Тәһа эв она чох ваһимәли көрүндү.

— Аһ, тәклик нә пис шейди!—дейэ дәриндөн көксүнү отурду. О, бүкүнкү кәдәринин сәбәбини сөйләмәк, үрәйини бошалтмаг үчүн адам ахтарырды. Бу сонсуз кәдәр ону өз-өзүнә данышмага мөчбур эләди:— «Кәрәк Анаһидин янына кедиб гардашынын этибарсызлыгыны дейөйдим. Аһ, бивәфа Сурен! Йох, о, күнаһкар дейил. Күнаһкар мәнәм ки, онун шәклини итирдим. Бәлкә, о, буну билир, бәлкә, кедиб онун өз элине чатыб? Бәс онда нийэ мәнә демәди? Нә үчүн мән бу гәдәр эзаб чәкирәм? Чүнки күнаһкарам. Күнаһкарам ки, ону үрәймдән чыхарыб ата билмирәм. Аһ, нийэ көзләрим ондан башга һеч кими көрмәк истәмир? Мән ачизәм, мән чох алчалмышам. Бир дөвләтли гызы олсам да, бәдбәхтәм».

Сирануш өз-өзүнү хейли данлады. Нөһайәт, йорғун башыны әлләринин ичине алыб, дәрин фикрә кетди. Гәлбиндә яхшылыгга писляк, күндүзлә кечә кими бир-биринә зидд олан ики һисс оянды. Бери дейирди: сән көзәлсән. Эшг һәмншә көзәллийин әсири олур. Дәрдиндән өләнләр чохдур. Сирануш! Атанын адына, дөвләтинә лайиг олмаян Сурени унут! Онун мөһәббәти дә өзү кими йохсулдур. О бирн дейирди: дүняда ән бәд-

бәхт адамлар көзәллийини, көнлүнү шөһрәтә сатанлардыр. Сәәдәт нә дөвләтдәдир, нә шөһрәтдә. Илк бакир мөһәббәти өмрүн сонуна гәдәр яшатмагдалыр. Севән мәрд олмалыдыр. Сән нийэ керн чәкилрән? Эзабсыз, агры-ачысыз бир мөһәббәтин нә мәнасы!

Бағрат, Самвел вә Ашот пилләкәнлә юхары гал-ханда, Сирануш аддым сәсләринә фикирдән айрылды. Ағырлашымыш башыны галдырыб аяға галхды.

Бағрат бичинчиләри көйшөндә көрә билмәмишди. Ахшам дүшдүйүндән, онлар эвләринә кетмишдиләр. Ачыгыны, һирсини ейэ билмәйән Бағрат, оғлу вә Ашотла бәрәбәр атыны дүз Саакын гапысына сүрмүш, она дишинин дибиндән гопаңлары демнш, һәдә-горху кәлмишди. Саак дәрәләри эһтигч үзүндән кәтирдийини сөйләмнш вә башга бичинчиләри дә мүдафиә этмишди. Бу, Бағрата чох ачыг кәлдийиндән, даһа һәмн бичинчиләри ишләтмийәчөйини дейиб, эвинә гайытмышды.

Кечәни сәһәрә кими ята билмәйән Бағрат тездән оянмыш, Ашотун даға кетмәсини, Самвелин башга бичинчиләр тапмасыны тапшырыб, өзү кешншлә бәрәбәр Шәкийә кетмишди.

Самвел атасынын тапшырыгыны еринә етирмәк үчүн кәнд арасына чыхмышды. Ашот даға кетмәйә һазырлашырды. О, чарыгына тэээ бағ сала-сала Сирануша деди:

— Мән дә кедирәм. Тәж дарыхмазсан ки?

— Онсуз да мәнн дарыхдырмысан.

— Нийә?

— Шәкилдән өтрү.

— Ай гыз, сән енә ондан әл чәкмирсән? Билмирсән ки, атан онун көлкәсини гылынчлайыр?

— Кимин?

— Белә Суренин. Инди мәннмлә онун шәклинин да-васыны эләйирсән?!

— Айдын олду: шәкил сәндәдир. Вер бура!

— Мәндә йохдур.

— Бәс һардан билирсән итән шәкил Сурениндир?

Ашот тутулду. Сирануш бу мәсәләнн бөйүйүб

яйылмамасы үчүн Ашотла юмшаг данышмага башлады:

— Оуну өзүндө нэ истәсэн верерәм.

Ашот күлүб деди:

— Нэр нэ истәсәм?—Ашот шәкли чибиндөн чыхарды.—Буну чох баһа сатачагам. Нэ верирсэн?

— Бу саат кәтирим,—дейә Сирануш отага кетди, өз сандырындан пул көтүрүб кәлди.—Тут, беш манатдыр...

Өмрүндө бу гәдәр пул көрмөйөн Ашот севинчлө бешлийн алып, шәкли столун үстүнә атды. Сирануш көтүрдү, тез яйлыгынын учуйла силди.

— Огланын шәклини йох, онун мөһөббәтини дә көрәк тәмиз сахлаясан,—дейә Ашот истәһәзайла күлдү.

— Даһа артыг-әксик данышма, пулуну алдын кет! Инди нэр шей сәнә мәлум олды. Бундан сонра мәнним адымы чөкмә вә һеч ердә ағзыны аллаһ йолуна гоюб данышма. Нәркан бу сирр икимизин арасында галса, сәнә нэ гәдәр истәсэн пул верәмәйәм.

Ашот башыны булайыб:

— Әһ, Сирануш!—деди,—шәкил сирр дейил, сирр мәнним үрәймдәдир. Ону алсан, я бағрын чатлар, я мөндөн дөрд әлли япышарсан..

Сирануш Ашотун икибашлы сөзләрилә марагланды:

— О нэ сиррдир?

— Демирәм.

— Ал, бу да ики манат! О сирри де!

Ашот ики тәк манаты алды.

— Аһа, бу пис олмады,—дейә пуллары чибинә гойду.—Бир шәкли беш маната, бир өпүшү ики маната сатдым!—О, додагыны марчылтыйла ялайыб, енә тәк-рар әләди:—бир өпүшү ики маната! Чох яхшыдыр!

— Сән нэ данышырсан, әйбәчәр?!

— Сирр данышырам, сирр! Бир мән билирәм, бир көйдәки ай, бир дә Арменақын оглу! Сурен бир күн сәнә дейәчәк: «Вәфасыз Сирануш, нийә шәкличи гойнундан ерә салды? Әтибарсыз гыз, айын ишығында янагындан өпүш алан ким иди?»

Сирануш дәли кими гышгырды:

— Ялан дейирсэн, ахмаг, әйбәчәр!

Ашот бир сөз демәди. Хурчуну чийинә салыб, һырылдай-һырылдай кетди.

«Ашот мәнним үрәйимә ләкә салды. О, доғрудан да мәнни юхуда өмүшдүр? Аһ, онда мән кимәм?! Мәнним әтибардан, мөһөббәтдән данышмага нэ һагтым вар! Йох, йох! Бу ола билмәз. О ялан дейир. Бәлкә...»

Сирануш үрәйини аз гала парчалаян шүбһәни айдынлашдырмаг, ону йох этмәк, адыны ләкәләрдән тәмизләмәк үчүн дүшүндү...

Ийирми доғгузунчу фәсил

Бәнәвшә илә Ферман һачы Атакишинин ятарынын сағ тәрәфиндә, Тамаша баш тәрәфиндә, Аббасәли исә ашағы тәрәфиндә отурмушду. һамы бикәф вә сусмуш һалда, һачынын саралмыш, түклү үзүнә бахырды. һачы арыгламыш, көзләри чухура дүшмүшдү. О, яранын ағрысындан, һәрдәнбир инләйир, сәйыглаян адамлар кими, бу һала дүшдүйүндән шыкә йөтләйирди.

— Аһ, исти мәнни боғур!—Һачы Атакиши йорғаны синәсиндән керн атды.—Бәдәним од кими яныр...

Бәнәвшә зарылдаян әринә тәсәлли вермәк үчүн:

— Шүкр олсуи, һачы, букүн яхшысан, фикир әләмә—деди. Йорғаны онун синәсинә чөкди.—Үстүнү ачма, союг дәйәр.

Һачы башыны Бәнәвшәйә чевириб зәиф бир сәслә деди:

— Ярам сағалса, аяға дура биләрәм. Амма, мәнни ярадан да бетәр ағрыдыб инчидән, оглунла Аббасәлинин бигейрәт олмасыдыр...

— Биз нейләмишик, ата?—дейә Ферман пәрт һалда сорушду.

— Нә элийәчәксиниз? Икминиз дә фәрасәтсизсиниз! Мәнни бу һала саланлардан индийә гәдәр гисас алмамсышыз. Аббасәли Фатысынын янындан чыхмыр, сән дә папагыны әйри гоюб, күчәләри өлчүрсән. Ахмаг ишләриндән дә һеч башым чыхмыр. Дүшмәнләрим дә мәнә күлүрләр.

Аббасали:

— Гачы, нэ мөндө күнаһ вар,—деди,—нэ Ферман-да. Фүрсэт дүшмүр, яха элэ вермирлэр. Кирэвэ дүшөн кими, ганыны ердэ гоймаячайыг. Сэн неч нараһат олма.

— Э, Аббасали, мәним лоппаз-лоппаз данышан адамдан зәйләм гачар. Фүрсэт ахтаран огул, тапар. Аһ, эвин йыхылсын фәләк, даг кими Гачы Атакиши дэ букунә дүшәрмиш!..

— Яхшы, яхшы, фикир эләйиб, үрәйини сыхма!— Тамаша аяга галхыб йорғаны Гачынын синәсиндән бир аз кәнар эләди.— Бу яйин истисиндә кишини боғмая-чагысыныз ки!— дейә әйри-әйри күнүсүнә бахды.— Гар-гиямәт һа кәлмәйиб...

— Мән дейирәм союг дәйәр,— Бәнәвшә енә йорға-ны Гачынын үстүнә өртдү.

— Мән дэ дейирәм, киши истидән боғулар...— Та-маша енә йорғаны ашағы салды. Гачы һирсләнди:

— Енә нэ иттәширсиниз? Гоймазсыныз өлдүйүм ер-дә өлүм! Икинәз дэ итилин бурдан!

— Йох, гой о галсын!— дейә Тамаша ачылы дуруб кетди.

— Көрүрсүнүз, ай чамат, неч мөндө күнаһ вар! Бу гызылчыгы гызы, нечә мәнә бурун тову верир, ай Ферман!

Гачы Бәнәвшәнин үстә чығырды:

— Арвад, бәсдир, оглуну да көтүр, кет!

Бәнәвшәйлә Ферман динмәз-сөйләмәз кетдиләр.

— Аббасали!

— Бәли, Гачы!

— Эрмәниләр гоюнларыны Алакәлләрә апармайыб-лар ки?

— Хәбәрим йохдур, Гачы.

— Бәс нәдән хәбәрин олар, ай маһуд чухалы, бу-хара папагы дәрға! Бәлкә, фүрсәтдән истифадә элә-йиб, ери әлләринә кечирибләр?! Адам әйрәниб, бил-мәз? Йохса, дейирсән, мән даһа о ердән әл чәкмишәм?! Э, сән нэ вахт адам олачагсан, балам?!

Аббасали ағасынын кинайәли сөзләриндән, данла-гындан позулмады.

— Әйрәнәрәм, Гачы, нараһат олма,—деди.
Гачы бичин-дәйүн ишләри һагында да сорғу-суал эләди.

Тамаша ичәри кириб хәбәр верди:

— Ики гонаг кәлиб.

Аббасали кәләнләрин ким олдугуну билмәк үчүн отагдан чыхды.

Тамаша Гачынын балышыны дүзәлдә-дүзәлдә деди:

— Инди хәстәсән, сәни инчитмәк истәмирәм. Дуран-дан сонра арвадынын да, оглунун да гадагасыны верәр-сән. Даһа онларын әлиндән бу эвдә мәнә күн-дирлик йохдур...

— Де көрәк оглум сәнә нэ эләйиб?

— Өзүн Ферманын ахмаг һәрәкәтләрини билмир-сән? Ахы, һәр шейин төһри вар!..

Гачы Атакишини үрәйинә шүбһәли фикирләр кәл-ди. Тамаша Ферманын Зөһрәдән әл чәкмәдийини, гыза күн вермәдийини, шит-шит зарафат эләдийини ачыб демәк истәди. Анчаг гонагларын ичәри кирмәси буна мане олду. Тамаша отагдан чыхды. Гачы Багратла кешини көрәндә тәәччүбләнди. Аббасали онлара ер көстәрди. һәр үчү отурду.

— Нечәсән, Гачы Атакиши?— дейә кешини Месроп сөзә башлады.— Эшитдик башына гәзә кәлиб?

— Бәли, кешин аға, бир хатая дүшмүшәм.

— Биз элэ сәнә йолухмаға кәлдик. Аллаһ шейтана лә'нәт эләсин, ай Гачы!

— Йох, кешин аға, аллаһ, шейтан донуна кирмиш адамлара лә'нәт эләсин.

— О да доғрудур, о да доғрудур!— дейә Месроп әлини сагталына чәкли. Йәгги инди дейирсән ки, бу әнкәләвидлиләр мәним эвимә нәйә кәлибләр.

— Мәним гапым һәмишә гонаг үзүнә ачыг олуб, я эрмәни олсуи, я мусурман. Амма мәнә дәйиб-дола-шанда, төбдән чыхырам. Элэ Багратын үзүнә дейирәм Мәним һалалча ерими гәсб эләмәк истәйир. Анчаг мән...

Кешин онун сөзүнү кәсди:

— Биз бура килей-күзәра кәлмәмишик, Гачы. Намымыз үчүн вачиб олан бир мәсәлә үчүн кәлмишик.

—Эләдир, эләдир!—дейә Бағрат башыйла төсдиг этди.—Инди Алакөллөрдән дә вачиб иш вар.

—Бали, буюрун көрәк, о нә ишдир!—Һачы дирсәк-ләниб отурду. Аббасәли йорғаны онун чийнинә чәкди. Бағрат деди:

—Бирдән элә олур ки, ики гоншунун итләри сүмүк үстүндә боғушур, үчүнчү бир яд ит бөйүрдән чыхыб, «мән дә варам» дейә онларын үстүнә чумур, тәкләйиб сүмүйү алмаг истәйир. Бу заман гоншу итләр әдавати унудуб, достлашыр вә бир ердә яд ити дидишдириб арадан чыхардырлар. Бу мисалын ләтифәси нә мәнә дәйсин, нә сәнә, һачы! Биз дә Алакөлләр үстүндә бир аз боғушдуг, нә һачынын олду, нә дә мәним. Инди Алакөлләри дә, башга торпарымызы, суюмузу да әли-миздән алмаг истәйирләр. Һачы, биз онун үчүн кәл-мишик, әлбир олаг. Буна сән нә дейирсән?

—Мисалын яхшы мисалдыр, Бағрат аға. О яд ит ки, сән дейирсән һа, элә бизим кәнддә дә бир нечәси вар. Амма дәрдаяглы йох, икнаяглы итләрдир. Мәни йорған-дешәйә салан о итләр олубдур.

—Билирик, билирик,—дейә кешини башыны тәр-пәтди.—Аллаһ кәләчәйиндән сахласын...

Бағрат деди:

—Сәнин башына кәлән әһвалат бүтүн кәндләрә яйылыб. Амма мәним башыма кәләндән сәнин хәбәрин йохдур...—Бағрат үстүнә бешини дә гоюб, бичинчилә-рин дәрзләри апармаларыны бөйүк бир һәйәчанла данышды. Сөһбәт кәндләрә, «шулуғлуг, икитирәлик» саланлар һагда кетди. Кешини Чомәрдлә Ваһандан да-нышды. Сөһбәт узанды. Варлыларын истираһәтинин позанлара гаршы мубаризә апармаг үчүн иттифаг бағ-ламагы, бир-биринә көмәк эләмәйи, гәрара алдылар. Кешинлә Бағрат кетди.

—Һачы, бу яхшы олду ки, эрмәниләр өз аяглары илә гапына кәлдиләр. Көрүнүр ки, Алакөлләр һаггында фикирләрини дәйишибләр.

—Ушағ олма, Аббасәли. Итлә дост ол, чомагыны өрә гойма. Бағрат түлкүдүр. Башымызын алтына яс-тыг гоюр. Сәрвахт олмаг лазымдыр.

—Һачы, Чомәрд кими дәләдузлар арадан чыхмаса, сән раһат ола билмәйәчәксән. Нифтидә, Гиясда нә һү-нәр варды ки, сәнин габагында ат ойнатсын. Онларын ағзына дил атаи Алмурад оғлу илә Күлмәли оғлудур. Иш бу ики аламын башындадыр...

Һачы Атакишини бирдән од көтүрдү:

—О көпәк ушаглары мәним голуму яраладылар. Биз көрәк онларын үрәйинә ики яра зураг. Намус вә хәнчәр ярасы!—О нә исә бир ан фикирләшиб, гәзәб-ләнди:

—Нәбинини гызыны гачырмагы тапшырмышдым, нә олду?

—Бу иш баш тутмур, Һачы. Кирәвә дүшмүр. Гызы, элә бил тилсимли галая салыблар, һеч ердә көзә дәй-мир. Фаты өйрәниб ки, ону бу яхынларда көчүрәчәк-ләр.

Һачы Атакиши даһа бөрк гәзәбләнди:

—Чәһәннәмә, қора көчүрәчәкләр! О гыз көрәк әв-вәлчә бу эвә кәлсин, лап тәк бирчә күнлүйә. Сонра, Фәрман ону атасынын гапысына бурахар. Сөзүмү ан-лайырсаңмы? Бу, гисас үчүн лазымдыр. Намус ярасы һәр ярадан бетәрдир. О ки, галды Чомәрд, сән дә хән-чәрини онун үчүн итилә. Фүрсәти, кирәвәни бәһанә эләмә. Алмурад оғлунун вай хәбәрини мәнә кәтир. Бу иши нә гәдәр тез эләсән, ярам бир о гәдәр тез сағалар.

—Һачы, Нифтилә Гиясы да она гатмаг лазым-дыр,—дейә Аббасәли яваздан дилләнди.

—Ону мән билмирәм! Әввәлчә Чомәрдлә Шаһмәр-даны арадан йох эләмәк лазымдыр, чүнки фәсад да-ғарчыгы онлардыр. Сонра Нифти, Гияс әлимдә чив-чив чивилләйәчәк. Баша дүшдүн?

—Нә дейирәм, Һачы, элә олсун.

—Инди кет Фәрманы, Әһмәди яныма чагыр. Өзүм бу ишини тәһәрини онлара өйрәдәчәйәм.

Аббасәли кетди. Һачы Атакиши башыны бальша гоюб, көзүнү пәрдидәки гара бир нөгтәйә зилләди. Дүня онун нәзәриндә о нөгтә кими балама вә гаранлыг көрүндү. Лакин дейәрләр: суда боғулан әлини саман чөлүнә атар. О фикирләшәрди: «Нийә зәманә белә

дэйишилди? Иш ки, бу пиллэйә минди, я карәк онларын нәсли ер үзүндән көсилсин, я мәнним».

Феврал ингилабындан сонра даһа чидди вә ачыг фәалийәтә башлаян болшевикләр гол-ганадларыны кениш ачыр, нүфузларыны һәр тәрәфә яйырдылар. Көндлөрдә баш верән сияси, итисади вә мәшһәт мәсәләләрини өйрәниб, нәтичәләр чыхарырдылар. Өлкәдә яранмыш ағыр вәзыййәти олдуғу кими чамаата баша салырдылар. Онлар көндлиләрлә айры-айрылыгда, сөһбәт эдир, чамаат арасында олур, күтләви-изаһат ишләрини гүввәтләндирдиләр.

Букүн, нечә саат иди ки, дүлкәрханада үчлүк дөйилән Көндли комитәсинин ичласы давам эдирди.

Мусатов малакан көндләриндә көрүлән ишләрдән данышды. Чомәрд Шәкидә көндлиләрлә һачы Атакишинин су үстүндә эләдикләри давадан мә'лумат верди. Ваһан Әнкәләвиддә бичинчиләрин Бағрата гаршы чыхышларыны билдирди. Башга көндлөрдә яранмыш вәзыййәт вә көрүлән ишләр барәдә дә хейли данышдылар. һамы өз сөзүндә бу мүнүм чәһәти гөйд этди: «Бә'зи көндлөрдә кор-тәбии, бә'зиләриндә шүүрлу олмагла көндли һәрәкаты башланмыш вә кетдикчә гызышмагдадыр, она көрә дә дөвләтчиләрин, мүлкәдарларын чанына горху дүшүбдүр».

Букүнкү ичласын мәгсәди һәмийн һәрәкәтә истигамәт вермәк, сон гәләбәйәдәк давам этдирмәк иди.

Мусатовун фикринчә, бүтүн көндлиләри мүлкәдарларын үзәринә бирдән галдырмаг, онларын торпагларыны бирдән мусадирә этмәк заманы кәлиб чатмышды. Лакин, Чомәрдлә Ваһан она әтираз эдирдиләр. Һәр икиси дейирди ки, һалә көндли һәрәкаты Зәнкәзурда күтләви шәкил алмайыбдыр. Хүсуси Загафғазия комитәсинин көндлиләрә торпаг верәчәйинә үмид бәсләйәнләр чохдур. Илк вәзифә: о үмиди гырмаг, көндлиләрин ингилаби шүүруну артырмагдыр. Бу иш чох чәтиндир, лакин көрүлмәлидир. Көндлиләрин әксәриййәти бизим сөзүмүзү демәлидир, бизә инанмалыдыр. Ериндә атылмаян аддым бөйүк зәрәр верә биләр.

Узун сөһбәтдән вә мүбаһисәдән сонра, үчлүк көндлиләрә бир мүрачиәтнамә гәбул эләди. Кимийн һансы көнддә чыхыш эдәчәйи мүййән эдилди. Шаһмәрданын Бақья кедиб ени материаллар кәтирмәси дә, гәрара алынды.

— Бәс тапшырдығым сөз нә олду?— дейә һачы Атакиши гышгырды.

Әвин ортасында мүгәвва кими даянмыш Аббасәли әһтиятла чаваб верди:

— Мән өйрәндим ки, Шаһмәрдан көнддә йохдур. Чомәрд һалә Әнкәләвиддән гайытмайыб. Онун габағыны кәсмәк үчүн Әһмәди, Фәрманы көтүрүб чыхдым Әнкәләвид йолуна. Үч күн, үч кечә пуштуда дурдуг. Күнүзләр Дашкәсән гаялары арасында кизләндик, кечәләр әвләринин янында. Дедик, инди кәләр, бир саатдан кәләр, кәлмәди. Инди нә буюурсунуз ону еринә етирәк.

— Кет Фәрманы яныма чағыр!— һачы Атакиши бир аз фикирләшиб, әләвә эләди:— Гиясы да бура чағыртдыр.

Аббасәли тәәччүблә сорушду:

— Һачы, дүшмәни гапыя чағырарлармы?

— Мән башга шей фикирләшмишәм, чағыр. Дүшмәни өз тәрәфинә чәкмәк дә гочаглыгдандыр, ери, кет!

Аббасәли бир сөз демәйиб, кетди. Чох кечмәди ки, Фәрман кәлди:

— Ата, мәни чағыртдырмысан?

— Отур, оғлум. Сәнә тәкликдә сөзүм вар. Мән әл ичиндә биабыр олдум. Гәрәз, оғул, әлүм гапыла көзүн арасындадыр. Мән букүн варам, сабаһ йох...

Фәрман онун сөзүн кәсиб:

— Сән дә йә вар, мәни горхудурсан, ата,— деди.— Яран букүн сабаһ сағалачаг, аяга дурачагсан. Өзүңү тохтаг тут.

— Гулаг ас, Фәрман. Зәмәнә инди башга чүр олуб. Көндиң йохсуллары үстүмүзә аяг алыр. Вәзыййәт һәр көнддә беләдир. Көр иш нә ерә чатыб ки, әнкәләвидли Бағрат да өз көндлиләриндән горхур. О күнү кешини

Месропла Баграт калмиши бизе, дедилер ки, сини-сафлыг баглаяг, иш бөркө дүшөндө бир-биримизе көмөк элэйек. Йә'ни йохсуллар һарда үстүмүзә баш галдыр-салар, бирләшиб башларыны эзек.

— Йохса, сән дә горхурсан, ата?—Фәрман мәрғур-мәрғур күлүмсүндү.—Мән һеч кәсдән горхмурам. Кими ағзыдыр ки, сәнә дәйиб долашсын.

— Чанымдан горхмурам. Ондан горхурам ки, тор-наг, мал-мүлк әлдән кетсин, галаг чөлүн дүзүндә ләлә-кирян. Гәрәз, оғлум, гулаг ас, дейир, зәманә сәнә саз олмаса, сән зәманәйә саз ол. Она кәрә, Нифти вә Гияс кимиләрини үстүмүзә галдыран Чомәрдлә гоһум олмаг лазымдыр. Буну элэйә билсәк, Күлмәли оғлундан гор-ху йохдур.—Һачы Атакиши мәтләби долайы йолларла, Нөврәстәни гачырмағын үстүнә кәтирди. Мәсәләни әсл маһийәтинә оғлуна ачыг сөйләмәйән Һачы Ата-кишинин сөзләринә Фәрман тәәччүб эләди. Ахы атасы индийә бәри Нөврәстәйә яхын дурмамағы она мәслә-һәт көрүрдү. Фәрман атасына демәди ки, о даһа Нөврәстәни истәмир, Зөһрә ондан да көзәлдир...

Фәрман атасы мәсләһәт көрдүйү кими һәрәкәт әдә-чәйини сөйләйиб отагдан чыхаркән, Аббасәли илә Гияс кәлди.

...Фаты Фәрманы һәйәтдә яхалады:

— Һардасан, сәни ахтарырам.

— Гыз сиздәдир?

— Һә, кеч ичәри! Фүрсәтдир.

Фаты тәчүрбәли, һийләкәр бир енкә кими Фәрмана онун билмәдикләрини өйрадиб, ичәри салды. Гапыны чөлдән гыфыллады. Пәнчәрәнин габағында отуруб юн дарамаға башлады. Һәрдәнбир гулагыны пәнчәрәйә вериб, ичәридән кәлән сәсә гулаг асыр, нә эшидирдисә, гашларыны дарта-дарта күлүмсәйирди...

Һачы Атакишилә Гиясын данышығы хейли чәк-ди. «Һачынын сөзүнә гулаг ас, зиян көрмәзсән!» дейә Аббасәли дә Гиясы дилә тутмаға башлады. Гияс она чаваб вермәйиб аяға дурду. Аббасәли ону һәйәтдән өтүрүб, енә отаға гайытмаг истәркән, Фатыны көрдү.

— Сән нийә орда отурмусан? Нә гайырысан?— дейә она янашды.—Дур мәнә емәк һазырла, ачам, иди эвә кәләчәйм.

Фаты гашгабығыны төкүб:

— Көрмүрсән юн дарайырам?—деди.—Ип әйирәчә-йәм, кәбә тохуячағам. Анчаг кәрәк чөвһәр аласан ипи бояям.

Аббасәли кинайәйлә күләрәк деди:

— Һай, һай! Миришин гызы кәбә тохуюб, мәнә бәх-тәвәр әлийәчәк! Сәндән һеч кор ит дә хейир көрмәйиб. Дур чөрәк һазырла.

— Яхшы, яхшы! Бу саат ачындан өлмәдин. Бирчә о яна чәкил, сары гангал кими көзүмүн габағында битмә. Бәнәвшә ханым чыхыб бизи кәрәр. Әлә биләр ки, күнүн-күнортачағы мазаглашырыг, әйиб олар... Ери Һачынын янына, киши тәкдир. Мәһәббәтин сонрая галсын...—Фаты көзләрини сүздүрүб һырылдады.

— Чәнәси төкүлмүшүн арсыз-арсыз данышығына, күлүшүнә бах!—дейә Аббасәли отаға тәрәф аддымлар-кән, гулагына сәс кәлди: «Йох! Истәмирәм... Әл чәк...» Аббасәли аяг сахлады.—Бу нә сәсдир?—дейә әтрафа көз кәздирди.

— Яхшы, яхшы, гулагын дары дәмәсин, сәс-мәс йохдур. Бирчә анямдан чәкил, мәнә карыхдырма, да-раг әлимә батар. Ери, кет, сонра калиб чөрәйини ейәр-сән.

Аббасәли кетди. Фаты енә гулагыны пәнчәрәйә вер-ди. Әввәлчә һәзин бир уфулту сәси, сонра «Ай нәна!» дейән бағырты эшитди. Фаты өзү-өзүндән разы һалда күлдү. Чох кечмәди ки, пәнчәрә ичәридән ики дәфә явашча дөйүлдү. Фаты әлиндәки әлчими ерә атыб, да-рағы кәнара гоюб, тез аяға галхды. О яна, бу яна ба-хыб, гапыны ачды. Фәрман ағыр бир йүк дашымыш кими, йорғун, бир аз да пөртүб-гызармыш һалда ичә-ридән чыхды. Фаты онун бир сөз дейәчәйини көзләмә-йиб, гулагына пычылдады:

— Иш дүзәлди?

— Һә...

— Көзә көрүнмә, кет Әһмәдилә!

Фәрман кетди. Фаты ичәри кириб гапыны баглады.

Гыза тәрәф аддымлады. Гумрал сачлары балыша да-
гылмыш, сифәти мум рәнки алмыш Зөһрә голларыны
яна ачыб, архасы гатда, биһуш узанмышды. Фаты онун
янында отурмаг истәдийи заман, һәйәтдән Тамашанын
сәси эшидилди:

— Зөһрә!.. Ай Зөһрә, һардасан?

Фаты нә эдәчәйини фикирләширкән, енә сәс эшитди:

— Зөһрә! Зөһрә!..

Санки гулагынын дибиндә эшидилән сәсдән көзүнү
ачан Зөһрә, янындакы күп гарысыны көрүб гышгырды:

— Нийә мәни бәдбәхт эләдин?! Нийә мәни бу күнә
гойдун?!

Фаты өзүнү билмәмәзлнйә гоюб, сорушду:

— Нийә бәдбәхт олурсан, ай гыз? Дур аяга көрүм,
сәнә нә олуб. Мән сәни эвдә айын-шайын гоюб хыр-
мана кетдим. Мәндән сонра бура ким кәлди?—Фаты
онун голундан тутуб галдырды. Зөһрә ятагда отурду.
Өзүнү сахлая билмәйиб, һөнкүртүйлә деди:

— Мән анама нә чаваб верәчәйәм? Мән онун көзүнә
нечә керүкәчәйәм? Аллаһ, бу нә ишди!..—Он кәлмәдән
биринә чаваб вермәйән бу утанчаг, абырлы-һәялы
гыз, инди һәйәчан вә үрәк янғысындан сәсини кәсмир-
ди, ағлая-ағлая данышыр, сачларыны йолурду. Фәр-
мана, Фатыя гаргайырды.

Фаты төрәтдийи чинайәти өрт-басдыр эләмәк үчүн
һийләкәр дилини ишә салды:

— Һә, баша дүшдүм, баша дүшдүм. Фәрман ага-
нын сәндә чоһдан көзү варды. Фикир эләмә. Бу һәр
гызын башына кәлән ишди, бала, буна нийә сыхы-
лырсаң?—дейә тәсәлли вермәйә башлады. Фәрманын
ону алачагына, бу эвдә кәлин олуб, хошбәхт олачагы-
на гызы инандырмага чалышды. Нәһайәт, бу сирри той
олана кими һеч кәсә сөйләмәмәйи бәрк-бәрк тапшырды.
Зөһрә чәза-фәза эләдикдә, Фаты она һәдә-горху кәлди:

— Эшшәйә минмәк бир эйиб, дүшмәк ики. Дейәрсән,
эл ичиндә өзүн биабыр оларсаң. һачы Атакиши сәни
дә эвдән говар, ананы да. Галарсыңыз күчәләрдә авара,
сәркәрдан.

Һеч бир һәят тәчрүбәси олмаян бу мә'сум гыз, күп
гарысына нифрәтлә бахыб-бахыб сәсини кәсди. Лакин

сөздән, даһа тә'сирли, оддан даһа яндырычы көз яшы
кәсилмәди...

Фаты о шикәст көйәрчини анасынын янына йола
салмаг үчүн:

— Дур, гызым!—деди,—эвиннә өтурүм. Кечдир,
сәни ахтарарлар.—Исмәти тапданмыш Зөһрәнин гол-
лундан тутуб аяга галдырды. Он ил хәстә ятмыш кими,
гызын бир аягы кедир, бири кетмирди. Гапынын ялы-
на чатанда, Зөһрә башы фырландыгындан даянды.
Күллү марнус ййлыгынын учуйла көз яшыны силди.

Фаты деди:

— Индийә кими һарда олдуғуну сорушсалар, дейәр-
сән, гызларла күнейә кетмишдим. Орда нахошладым.
Билдин? Эвә кедән кими ерини салыб ятарсаң. Баша
дүшдүн? Инди кет, фикир эләмә...

Зөһрә она дәрин нифрәтлә бахыб, бир сөз демәдән,
эвдән чыхды. Фаты бөйүк гәләбә чалмыш кими күлә-
күлә гапыны өртүб гайытды. Өз-өзүнә:

— Инди көрәк Фәрман мәнә нә хәләт алачаг!—дейә
йорған-дөшәйи йығышдырмага башлады.

Отузунчу фәсил

Шәкинин чәнуб-гәрбиндә, Әскәрлидәр мәһәлләсиндә
учуг бир килсәнин калафасы, хач нишанлы, ясты, узун
сал дащлары һәлә дә галмагдадыр. Дейиләнләрә көрә,
бу кәнд вахтилә әрмәни кәнди олмуш, зәлзәләдән учуб
дағылмыш, өлән өлмүш, сағ галаңлар даһа бу кәнд-
дә яшамамышлар. Белә бир рәвайәт дә вар ки, Шәки
кәндиндә яшаян мүсәлманларын ата-бабалары бир
заман Шәки (Нуха) ханларынын зүлмүндән гачыб бу
дағылмыш кәндә кәлмишләр. Буранын сәрин булагла-
ры, яшыл чәмәнләри, руһ ачан мәнзәрәләри олдуғун-
дан, абад әдиб, енидән кәнд салыб, өзүнә дә Шәки ады
вермишләр.

Чомәрд, Нифти вә Гияс Килсәдалы дейилән һәмни
ерә кәлдиләр. Нифти Чомәрдин кестәришилә бир дик
ерә чыхыб, алинн гулагынын даһына гоюб, бәркдән
гышгырды:

— Ай чамаат, Килсәдалына топланың! Вачиб иш вар, һамы кәлсин!

Бир гәдәр кечәндән сонра, Нифти үзүнү каһ бу, каһ о бири яна чевириб баяг дедийи сөzlәри сәси кәлдикчә тәкрар эләди. Онун кур сәси сакит вә тәмиз август ахшамында һәр тәрәфә яйылды.

Бичиндән тәзә кәлиб, һалә әл-үзүнү юмамыш кәндиләр яваш-яваш Килсәдалына топландылар. Күлмәли, Исмайыл, Әмир, Нәби дә кәддиләр.

Һамы кәндиләрә бир шад хәбәр вериләчәйини көзләйрди. «Бизи ким чағырыб, нийә чағырыблар?»— дейә бир-бириндән тәәччүблә сорушду. Лакин һеч кәс доғру бир чаваб верә билмәди.

Чомәрд дикә галхыб данышмаға башлады:

— Гардашлар! Һамыныз билирсиниз ки, зүлмкар падшаһы тахтдан салдылар. Һалә бизим Зәнкәзур кәндләриндә тәзә һөкүмәт гурулмайыб. Анчаг фәһләләр, кәндлиләр өз һөкүмәтләрини яратмаг истәйирләр. Мүлкәдарлар, бәйләр, агалар, эрмәни меликләри буну истәмирләр, чүнки онлара сәрф эләмир ки, йохсуллар иш башына кечсин. Онлар дейирләр: касыблар, торпагсызлар һәмишә бизә боюн әйиб, нөкәр кими ишләйиб, бундан сонра да ишләйәчәкләр. Буна сиз нә дейирсиниз, гардашлар? Һәмишә белә олсунму?

Ерләрдән гарышыг сәсләр эшидилди: «Биз яхшы долаямаг истәйирик!» «Һансы һөкүмәт олур олсун, бизә нә вар...» «Чомәрд һансыны мәсләһәт көрүр, биз она разыйыг».

Чомәрд давам этди:

— Бәли, чамаат кәрәк яхшы долаямаг! Бизим дә дөвләтдиләрлә дава-далашымыз буну үстүндәдир. Яхшы яшамаг үчүн кәндлинин кәрәк торпагы, сую, малы-гоюну олсун...—Бу заман, голу сарыглы һачы Атакиши Аббасәлилә кәлди. Чомәрди данышан көрүб, онлар кәнарда даяндылар.—Бизә элә һөкүмәт ләзим-дыр ки, сиз кәндиләрин һалына галсын, күзәрәнын яхшылашдырсын. Зүлмүн көкүнү газсын.

— Доғрудур, доғрудур!—дейә адамлардан бир нечәси Чомәрдин сөзүнү тәсдиг этди.

— Инди ки, доғрудур, онда кәлиң, әлбир олаг, кәнд-

диләрин гаһыны сүмүрән һачы Атакиши, Әмир вә башга зүлмкарлардан торпагы алыб касыбларә верәк.

— Ә, көпәк оғлу, енә мәнә саташырсан?—дейә һачы Атакиши ирәли дартынды. Аббасәли онун голундан тутуб сахлады вә гулагына пычылдады:

— Өзүнү габага вермә, енә хата чыхар.

Әмир ериндән партлады:

— Ә, Чомәрд, мән билмирәм, сән бу торпаг мәсләсини нийә бир ясда данышырсан, бир байрамда! Бала, долана билмирсэн, кәл сәнә пул верим, кет әлиңә мая сал, чәрчиликдән-заддан элә, башыны киррә. Даһа бу чамаатын күнүнү нийә көй әскийә бүкүрсән? Нийә шейтан олуб арая кирмисән?

Нәби тез ериндән чаваб верди:

— Әмир киши, агзынын сөзүнү бил, шейтанын атысына лә'нәт! Биз тайфадан шейтан чыхмаз! О, сизсиниз!

— Инди, Нәбийә дейән кәрәк, онун гардашынын нечә башы вар ки, мейдана кириб мәнимлә кәллә-кәлләйә кәлмәк истәйир?

— Кәлләси гөч кәлләси оланын өзү сынасың, көрсүн гардашымын нечә башы вар...—дейә Нәби һачы Атакишиә кинайәйлә чаваб верди.

Чомәрд гардашына мүрачнәт эләди:

— Сән гарышма, гага! Көрүрсүнүзмү, а йохсуллар! Сөһбәт торпагдан, дөвләтдән кедәндә, һачы Атакиши, Әмир давам кәтирә билмир. Амма, биз онлары бура чағырмамышыг, кедә биләләр!..

— Хәйр, биз кетмиҗәчәйик. Балкә, бизи кәнддән дә говуб чыхардасыныз!—дейә һачы Атакиши һирләнди.

Чомәрд һачы Атакишини сөзүнә әһәмийәт вермәди:

— Ким данышмаг истәйир?—дейә ашагы энди.

Нифти дикә галхыб деди:

— Аталар дейәр ки, су меймунун боғазына чыханда, балаларыны алар аягынын алтына. Инди бизим кәндиң варлылары да элә эләйибләр ки, биз касыблар онларын үзүнә дуруруг. Нийә кәрәк һачы Атакиши мәнә

су вермәсин! Пишийи дара гыснарсан, әлини чырмаглар...

— Сән мәним әлини чырмагламамысан, голуму шикәст эләмисән. Амма ону бил ки, гудуруб йолундан чыхань башына бир күн күл әлийәчәкләр!

— Сән бу сөзү мәним сораньмы корлаян, гудурған дарғана де. Бир дә, мәни горхутма, гарадан артыг рәнқ олмаз. Биз, Чомәрд дедийи илә кедәчәйиқ, о бизим хейримизә чалышыр.—Нифти ашағы дүшдү.

Гияс өзүнү габаға вериб деди:

— Кәнддә һамьдан лүт мәнәм, һамьдан дилсизағьсыз мәнәм. Амма инди даньшачағам.

— Чүнки, сәнин ағзына дил атаңлар вар!—дейә Аббасәли сөз атды.

— Бәли, дарға Аббасәли, вар!—дейә Гияс сөзүнә давам эләди.—Даһа мәнә тынтыи дейиб, лаға гойдугуңуз бәсдир! Мән дә бир адам олуб, адамлара гошулмаг истәйирәм. Мән үрәймдә сөз сахлая билмәрәм. Дейәчәйәм, һамы эшитсин. О күнү һачы Атакиши мәни эвинә чағьртдырыб деди ки: сән Чомәрдлә Шаһмәрданын башыны е, нә гәдәр истәсән пул, тахыл, ер верәрәм...

Нәби дилләнди:

— Ә, элә беләчә деди бу һачы Атакиши?

— Бәли, дүз беләчә. Дедим, онларын башыны нийә ейирәм, емәли баш сизинкидир.

— Ялан дейирсән көпәк оғлу, дүш ашағы! Йохса...—Һачы енә дартынды.

— Йохса, нә әлийәчәксән, һачы Атакиши?—Нәби чомағы юхары галдырды.—Мәним гардашымын башыны ейә билмәйәчәксән! Инди дә екәгарын пристав йохдур ки, Гияс кими фағыр-фүгәраны она дөйдүрәсән.

Чомәрд Нәбинин сөзүнү кәсди:

— Гаға, гой Гияс сөзүнү десия. Даньш Гияс, үрәйиндә һәр нә вар, де.

— Дедим, мән намәрд дейиләм, Чомәрд кими оғула әл галдырам. Бу сөзүн габағында һачы деди ки, онда Шаһмәрданы бир төһәр элә, нә гәдәр истәсән пул нә Өрәнчәдәки бичәнәк ерими сәнә верәрәм.

— Нә төһәр элә?

— Нийә Күлмәли дайы, баша дүшмүрсән? Аллаһ эләмәмиш, көндүндән о кечирди ки, Шаһмәрдан бу дүнядан нишайлысына һәсрәт кетсин.

Тәбиәтән чох сакит олан Күлмәли бу дәфә һирсли-һирсли деди:

— Мән билирәм, оғлум бычаг олуб чохлаынын көзүнә батыр. Гой һачы Атакишинин дә көзүнә батсын. Элә билир ки, һамы она гызылчыгылы Мүрсәлдир, елдүртдүрүб, арвадыны алсын.—Күлмәли кетдикчә гызышды.—Мәним оғлуму бир төһәр эләмәйән, гурбан олсун арвад-ушағына!..

— Ә, топал нахырчы, сән дә мәним габағыма чыхьрсән? Сән кет дана-бузовуну отар, йохса...

Аббасәли һачынын сөзүнү кәсәрәк һийләкәрчәсинә деди:

— Гияс ялан дейир. Ахы, һеч белә сөһбәт олмайыб. Тынтын Гияс, сән өзүндән ялан-палаң гурашдырысан.

— Ялан дейәнии иманы итин олсун, а дарға! Бир дә, бундан сонра мәнә тынтын дейәнин атасыны гәбирдән чыхардачағам.—О, нәфәсини дәрйб деди:—Мән һачы Атакишиә дедим ки, гой яғлы дилләрин, пулун, торпағын өзүнә галсын. Иланы сейид Әһмәд әлилә тутма. һүиәрин вар, чых габаға, инди дә гычыны шикәст эләсинләр. Ол ахсаг гарға!..

Чамаатын ичинә күлүшмә дүшдү.

— Мән сәни белә адамсатан таньмаздым, Гияс! Сәнин ганьн лап һалалмыш... Яхшы, нә дейирәм...

Гияс кинайә илә:

— Бәли, һалалмыш, һачы Атакиши! деди.—Бу гәдәр ерә, торпаға саһиб олмағы да сән өзүнә һалал һесаб эләйирсән!..

Һачы Атакиши дилләрини гычыды, Лакин әл галдырмаға чәсарәт эләмәди.

Әмир үзүнү Гияса тутуб ачыгылы-ачыгылы деди:

— Ә, Гияс, нийә һәр ердә бу зәһримар торпағы ағзында сатгыз кими чейнәйирсән? Сәнин мүлкүн, малын, фәрасәтин йохдур, халг она һейләсин? Өзүн дә тоюг кими талвара чыхыб, дил боғаза салмырсан. Бәс,

горхмурсан ки, вуруб аягыны башындан ашырарлар?!
— Мән идийә бәри горхаглыгымдан бу күнә дүш-
мүшәм. Даһа бундан сонра, һеч кәсдән горхмаячагам.
Касыб олсам да, бир адам олдуғуму көстөрәчәйәм.

Чомәрд Гиясын ашағы энмәсини ишарә эләди. Гияс
дүшдү. Чомәрд һамыны көрмәк үчүн тәмкинлә дикә
галхыб деди:

— Инди һеч кәс Гиясы вә онун кими йохсуллары
горхуда билмәз. Бир ай бундан эввәл Арзакәнд эрмә-
ниләри мүлкәдар Теадуровларын зорла ерини тутублар.
Көйкилсә кәндини йохсуллары Эчмидзин монасты-
на мәхсус олан торпағын ичарәдарыны тоублар. Ер-
тич кәндилләри мүлкәдарларын торпағыны әлләриндән
алыблар. Бах, бизим мүсәлман кәндилләри дә белә
әләмәлидирләр.

Эмир һирсләнди:

— Ә, Алмурад оғлу, ашна-ашна, ахырда чыхдын
очаг башына! О натәмиз эрмәниләрдән бизә нә вар!
Бир-бирини торпағыны да алсын, лап богазыны да
үзсүн, сән ахы мусурмансан, бир ганын, гейрәтин ол-
сун!

Чомәрд Эмирә гыса чаваб верди:

— Эрмәнини йохсулу мүсәлманын йохсулунун дос-
ту, сизин кими мүлкәдарын дүшмәнидир.
Һачы Атакиши Эмирин гулағына пычылдады:
— Бу көпәк оғлуна нә элийәк? Чамаатын ичиндә
бизи абырдан салды ахы!

Эмир чийнини атыб явашча чаваб верди:

— Нә билим. Һәлә суюн шырылтысына гулаг верәк.
— Мән көрүрәм, кәндин ики мүлкәдары пычылда-
шыр. Көлкәмизи гылынчлайырлар. Амма биз сөзүмүзү
үзә дик дейрик. Ону да билирик ки, иш бәркә дүшән-
дә, мүсәлман вә эрмәни мүлкәдарлары сөзү бир ерә
гойячаглар.— Чомәрд чибиндән Кәндли комитәсини мұ-
рачнәтнамәсини чыхарыб охумаг истәркән, Һачы Ата-
киши, Аббасәли вә Эмир кетди.

Чомәрд-охуду:

«Эрмәни вә мүсәлман кәндилләри, гардашлар!
Николай һөкумәтини вахтында сиз торпаг, һәсрәтин-
дә олдуруз, «су! су!» дейә яндыныз! Керенскини эм-

рилә яранмыш Хүсуси Загафгазия Комитәсини баш-
чылары олан мөшәвикләр, мүсәватчылар, дашнаклар
торпағы олмаян кәндилләрә торпаг вермәйи вәд эл-
диләр, амма бу күнә гәдәр һеч кәсә бир гарыш ер вер-
мәйибләр. Онлара инанмайын, чүнки, онлар дәвләтли-
ләрин, мүлкәдарларын тәрәфдарыдырлар, онлар, сизи
һәмишә әйтияч ичиндә сахламаг истәйирләр. Буна разы
олмайын! Болшевикләрин тәшкил эләдийн Кәндли ко-
митәләрини әтрафына топланын! Залым мүлкәдар-
ларла мүбаризә эдин. Торпағы онлардан зорла алын!
Горхмайын, гардашлар! Өз күчүнүзә инанын!» Чомәрд
кағзы чибинә гоюб деди:

— Кимин сөзү вар?

Гарышыг сәсләр учалды:

— Яхшы дейирсән, яхшы дейирсән!

Исмайыл суал верди:

— А Чомәрд, де көрүм мәннәм дә торпағымы ала-
чагыныз?

Чомәрд деди:

— Йох, Исмайыл дайы, сән нә зүлмкар дәвләтли-
сән, нә дә ачындан өлән касыб. Өз зәһмәтинлә доланан
адамсан. Сән дә бизә гошулсан пис олмаз.

— Башына дөнүм, мәннәм бу ишә гарышдырма, гой
башымы доландырым!— дейә Исмайыл чаваб верди.

Суал-чаваб гуртарды. Чомәрд бу данышыглардан
кәндилләрин көзүндә мүбаризә гыгылчымлары парла-
дығыны, она арха ола биләмәк адамларын артыгыны
һисс этди.

Һава тамам гараланда адамлар дагылдылар.

Нөврәстә илә Килә ики саатдан артыг иди ки, эй-
ванда сөһбәт эдирдиләр. Гайнана кәлинини һәр бир
данышыгына вә һәрәкәтинә фикир верирди. Онун
ағыллы, намуслу вә көзал бир гыз олдуғуна фәрәһлә-
нирди. Килә, Шаһмәрдап Бакыдан кәләндән сонра,
тоюну элийәчәкләри һагда сөһбәт ачмышды. Нөврәстә
эввәлки кими, анасынын өлүмүнү даһа бәһанә этмәди,
о, тоя разы иди.

Ширин сөһбөт заманы Чомөрдлө Нәби кәлди. Нөврәстә, атасынын нәдәнсә пәрт олдугуну о саат һиссә эләди.

— Нә олуб сәнә, ата, көзүмә бикәф дәйирсән?— дейә дөшәк кәтириб халчанын үстә салды. Нәби илә Чомөрд янашы отурдулар.

— Даһа иш-ишдән кечиб, Чомөрд!— дейә Нәби сөзә башлады.— Үрәкли ол, анчаг эһтияты да әлдән бурахма. Көпәк ушаглары ниди яралы айыя дөнүбләр. Габагларына кечәни пәнчәләйиб, басыб әзәчәкләр.

— Нәби гардаш, йохса, енә һачы Атакиши тайфасыйла сөзә кәлмисиянз?

— Бәли, Килә бачы. Онун тайфасы-табыны гырылсын. Кетдийи Мәккә белини сындырсын. һачы дейил, фағыр-фүгәранын башыны кәсәндир. Мән индийә кими Чомөрдә, Шаһмәрдана өйүд-нәсиһәт верирдим. Де-йирдим, онларла ишиниз олмасын. Амма, ахыр заманлар онлардан тамам силгим сийрилиб, көрмәйә көзүм йохдур...— Нәби чибләрини ахтарды. О, һирсиндән гәлян чәкмәк истәйирди.— Нөврәстә, о бири архалыгымын чибиндән тәибәки кисәсини кәтир, әвдә дирәкдән асмышам.

Нөврәстә кетди. Килә яшмагыны аргына чәкиб деди:

— Мәним дә гулагыма чүрбәчүр сөзләр кәлиб чатыр, ай Нәби гардаш.— О явлары дәлинмиш гара Фаты онун-бунун аргына сөз салыб: куя Шаһмәрдан Нөврәстәни алаң дейил. Алсайды, индийәчәни тоюну эләйәрди... Билмирәм, эшитмисиянз, йох... бу сөзләр ерсиз сөзләрдир. Биз тоя чоҳдан һазырыг. Күлүстанын өлүмү, нә билим, аранын гарышмасы, ишимизә пәл вурду. Күлмәлийлә мән түпүрдүйүмүзү ялаан адам дейилик. О ки, галды Шаһмәрдан, валлаһ Нөврәстәни дүнияларча истәйир. Мән элә сизә дә мәсләһәт эләйирәм: тою пайызда эләсәк, нечә олар? Кәлин үчүн пәлпалтарымыз һазырды. Күлмәли дә пайызда һахыр һагына дәндән-дүшдән алар, чөрәйиниз дә олар.

Чомөрд күлә-күлә деди:

— Лазымдыр, мәсләһәтдир. Сән дә бир огул тою көрәрсән.

— һә, гадаң алым, Чомөрд. Яхшы дейирсән... Утаңмазлыг да эләйирәм, бир огул тоюдан өтрү бурнумун учу көйнәйир. Мәним дә варым-дөвләтим о мадар оғлумдур. Аллаһ сәнин дә чаныны сағ эләсин, бирини дә сәнә тапарыг... һә, көрәк Нәби гардашын фикри нечәдир?

Нөврәстә кисәни кәтирди. Нәби гәляныны долдуруб, дамагына алды; чубугуну дишләри арасындан чыхармадан чәкә-чәкә деди:

— Гыз ки, вар, ай Килә бачы, ата әвиндә гонагдыр. Букүн дә кетмәсә, беш күндән сонра кедәчәк. Чомөрд ки, разыдыр, элә мәним дә бир сөзүм йохдур.— О, түстүнү аргындан бурахыб, көксүнү өтүрдү; бир гәдәр кәдәри һалда деди:— һейф ки, Нөврәстәни анасы көчүрмәди.— Нәби, гызынын башыны ашағы салыб, нәдәнсә, сыхылдыгыны һиссә этдийиндән сөһбәти дәйишиди:— Иншаллаһ пайызда кәлнинизи апарарсыныз,— деди:

Килә аяга галхыб башмагларыны кейди.

— Кечәниз хейрә галсын,— дейә әвдән чыхды.

Нөврәстә ону хырмана кими өтүрүб гайытды. Ики гардаш арасында сөһбәт енидән башланды. Бу заман, мұәллим Рүстәм кәлди. Бир тәрәфдә отурду. Нөврәстә дайысына сөйкәк гойду.

— һачы Атакишилә Әмир сиздән чоҳ киләйләнирди,— дейә мұәллим аралыга сөз атды.— Икиси дә мәнн күчәнин ортасында тутуб, букүнкү галмагалынызы, мұбәһисәнизи данышды. Чоҳ сөздән сонра дедиләр ки, әкәр, сәнин гонумларыни биздән әл чәкмәсәләр, ахырлары пис олачаг.

— Демәк, бизә һәдә-горху кәлирләр?— Чомөрд Рүстәмин үзүнә мәналы бахды.— Көрүнүр ки, сәни дә бизә өйүд-нәсиһәт вермәк үчүн көндәрибләр... Бәс кәндимизин «мөйтәрәм» адамларына сән нә дедии?

— Мән әзәлдән гейлү-гала тәрәфдар олмамышам. Мәнчә, һәр ишдә әдәб көзләмәк кәлимдыр. Кәнд асаггалларыны һөрмәтдән салмаг кимә лазымдыр? Сизни кими «ингилаб, ингилаб!» дейә сәс-күй саланларын гәрибә ишләри вар: ачыгдан-ачыга кишиләрин үзүнә дейирләр ки, торпагынызы верин бизә, дөвләтиниз-

дэн эл чэкин. Күлмелидир, чох күлмелидир! Һансы ахмаг буна разы олар?!

— Николай Романов да тахтдан дүшмөк истәмирди, салдылар. Балка фәһлә-кәндлиләрин бу һәрәкәти дә сәнә гәрибә, күлмәли кәлир! Сәнин кими чаван бир мүүллимин букүнкү мүбаризәләрдән кәнар галмасы гәрибә, тәәччүблү вә күлмәлидир. Мән элә зәни эдирдим ки, кәндлиләр мүлкәдарларла дөш-дөшә кәлдикләри замаң, сән дә өз сәсини чыхардачагсан. Тәәс-сүф ки, гапыны бәрк-бәрк бағлайыб отурмусан эвдә. Нечә дейәрләр, нә түфәнкә чахмагсан, нә сүмбәйә тохмаг. Неч бир дәйишклиийи көрмөк истәмирсән. Эшитмөк истәмирсән ки, винди Гияс, Нифти ачыг дейирләр: рәдд олсун Һачы Атакишиләр, Әмирләр! Бизә торпаг, су лазымдыр...

Нәби Чомәрдин сөзүн кәсәрәк:

— Кишиләр һагг дейирләр,—деди.—Нейләсинләр, бычаг хиртәйә даянаңда, әләч нәдир. Ач гылынча чапар...—Нәби янына чырт атды.

Рүстәм өзүнү сахлая билмәйиб, бәркдән күләрәк деди:

— Пәһ, пәһ! Чомәрд мәним бу диндар, мө'миннә ез-нәми дә ингилабчы, сосялист эләйиб!..—О, үзүнү Нәбийә тутду:—Сәнин Һачы Атакишилә нә шәрикли малын вар? О сәнә нә пислик эләйиб?

— Пислийи, мәнә дәйиб-долашмагыдыр. Онун о, гыз сифәтли, телли чәпич оғлунун нә һүнәри вар ки, Юсифин габагыны кәсиб десин: «бачынын үзүндән өпүм».—Нөврәстә бу сөзләри эшитмөк истәмәди, утандығындан дуруб эвә кетди.—Һәлә бу бир яна дурсун. Шаһмәрданы тутуран ким олду?—Һачы Атакиши! Чомәрдә һәдә-горху кәлән кимдир?—Һачы Атакиши! Даһа сән пислик нәйә дейирсән? Мән бурда кәһнә палан ичи төкмәк истәмирәм. Кәндин намуссузу да Һачы Атакишидир, инсафсызы да! Элә Нифти яхшы эләйиб ки, вуруб онун голуну сындырыб. Дәли, дәлини көрмәсә, чомагыны янына гысмаз.

Рүстәм даһа дилләнмәди. Бир гәдәр пәрт олдуғу, сифәтиндәки дәйишкликлән һиссә олунурду. О, күмүш гутусуну чыхарыб ағ, узун бармағлары ара-

сында назик папирос эшди. Дирсәйини дизинә, юмругуну чәнәсинә даяйыб, папирос чәкә-чәкә фикрә кетди.

Аралыға сүкут чөкдү.

Рүстәмә өлкәдә, элә өз кәндләриндә, баш верән һадисәләри көрмәйә, мүбаризәләрин маһийәтини дәрк этмәйә мане олан нәди? Йохса, синфи мәнсубийәти, пуллу, варлы олмасыды? Хейр. О, йохсул бир кәндли оғлуйду. Маарифләрвәр бир гоһумунун васитәсилә Нахчыванда икисинифли шәһәр мәктәбини, сонра Ираванда мүүллимлик курсуну битирмиш, миннәт вә тәвәггедән сонра, кәндә мүүллим тәйинн эдилмишиди.

Ону дөйүшләрә, мүбаризәләрә гошулмаға гоймаян, горхаг эдән чар мәктәбини тәрбийәси, чүрүк зиялы либераллыгы иди. Буна көрә дә синфи вурушмаларын маһийәтини дәрк эдә билмәдийиндән, барышдырычы мөвгә тутмушду.

Мүүллим фикирләшдикдән сонра, ахырынчы гәрарыны сөйләди:

— Мән энә Һачы Атакиши вә Әмирлә дил тапмағы мәсләһәт көрүрәм. Оиларын әлиндә һәр чүр имкан вар. Касыб-күсуба, сизин өзүнүзә, хата дәйә биләр. Бу да ки, һеч кәсә лазым дейил.

Чомәрд истәһзайла күлә-күлә деди:

— Мән дә сәнә мәсләһәт көрүрәм ки, мүбаризә аловунун үстүнә су төкмәйсән!

Һәр икиси күсүлү кими сусду.

Юсиф гәмәр мадяны һәйәтә сүрдү.

Нәби ериндән галхыб оғлунун габагына кетди.

— Сәни ярадана гурбан олум, ай оғул!—деди,—нийә белә кеч кәлдин? Аты һарда отарырдын?

— Дарвазада.—Юсиф гучағындаки бир бағ оту атасына вериб атдан дүшдү. Нәби аты төвләйә чәкиб, оту габагына гойду, сонра ялыны, сағрысыны тумарламаға башлады.

Юсиф салам вериб эйванда әмисинин янында отурду. Чомәрд онун күнәшдән гаралмыш юмру сифәтинә парлаг гара көзләринә бахыб зарафатла деди:

— Сәнин о гәмәр мадяныны Әнкәләвидә минсәм инчимәзсән ки?

Юсиф шөлө папагыны көзүнүн үстүндөн керн итөлөйүб, хош вә садә ушаг күлүшүлө деди:

— Ат сәнидир, әми, һара истәйирсән мин.

— Ай саг ол! Инди ки, эләдир, йорғун олсан да, сәнә бир әзиййәт верәчәйәм: кет Гиясла Нифтини бура чагыр. Де ки, әмим сизи көзләйир.

— Дейим ки, кәлин бизә, әмимлә Әнкәләвидә кәдин?

— Мән нечә дейирәм, сән дә элә де. Кет гочаг. Де ки, әмим чагырыр. Горхмазсан ки?

— Йох.

— Юсиф, мән дә кәдирәм,—дейә Рүстәм аяға дурду. Һәр икиси кетди.

— Дейәсән кәлән вар, ятын ашағы! Чынгырынызы чыхармайын!—дейә Аббасәли Фәрманын голундан тутуб ашағы чәкди. Фәрман дизләри үстә диварын дибиндә отурду. Әһмәд кәрмә галагынын дибиндән чыкыб өзүнү онларын янына верди. О тәрәфдән кәлән адамын ким олдуғуну билмәк үчүн чәләрин арасындан бахмаға башладылар. Кечәнин гаралығында фыштырыг чала-чала һәйәтә кирән Юсифи танымадылар. Анчаг гапыны ағачла дөйдүйүнү вә «Ач гапыны!» дедийини эшитдиләр. Юсиф ичәри кирди.

— Даһа һәйи көзләйирик, вахт кечир ахы!—дейә Әһмәд чибиндән кибрит гугусуну чыхартды.—Мән чәпәри одлайырам...

Аббасәли ону кибрит чәкмәйә гоймады:

— Һәлә даян! Бәлкә ичәри кирән Чомәрддир.

— Чомәрддирсә, даһа яхшы! Һәр икиси бир ердә чәһәннәмә васил олар.

— Һә, һә, Әһмәд дүз дейир. Гияс да, Чомәрд дә бир ердә яныб күл оларлар.

Аббасәли габагда, Фәрманла Әһмәд дә онун даһынча әйилә-әйилә гачараг, өзләрини эйвана салдылар. Аббасәли о яна, бу яна бахыб, эйванын гулгуру дирәкләринә нефт сәнди. Әһмәд кибрити чәкди.

— Бах, адамын анасыны белә ағладарлар!—дейә Фәрман да башга дирәйә од вурду.—Элә бу кечә Шаһ-мәрданын да эвини күлә дөндәрәрик. Кәлин бәри!

— Йох, Фәрман, гызышма, ону да сабаһ, о бири күн... Чалаған чүчәни тәк-тәк апарар.

Дирәкләр чырта-чырт ямаға, түстү эйваны бүрү-мәйә башлаянда, онлар чәкилиб дар, хәлвәт күчәләрлә кетдиләр. Чох кечмәди ки, алов эйванын сәгфини вә эвин гапысыны алды. Янан дирәкләр шагтылы илә ерә төкүлдү. Гияс гапыны ачанда көй-гырмызы алов түстү гарышыг ичәри долду. О, бир ан өзүнү итирди, сонра, бу әвдә ән гиймәтли шей—анасынын әзиз ядикары олан кәмәри, сандыгдан көтүрүб хилас этмәк үчүн бу-чага сары йөнәлди. Лакин алов ону гарсыг керн гайтарды. Юсиф горхунч бир сәслә гышгырды. Гияс йорғаны, кечәни ерә атды. Юсифин алиндән тутуб:

— Горхма, Юсиф, кәл чыхар!—дейә ону боғучу түстүнүн ичәрсиндән гапыя тәрәф чәкди. Лакин, аловланмыш гапы парча-парча олуб төкүлдү, од әтрафа сәнәләнди. Хилас олмаг чәтинди, бәлкә дә мүмкүн дейилди. Һәр икиси үст-башларына төкүлмүш гору силкә-силкә, түстүдән көзләрини ова-ова эвин алов чатмамыш бучагына гысылды. Өлүм гашла көз арасында иди.

— Чан Юсиф, чан гардашым, сәни шийә бура көндәрдиләр?—дейә Гияс ушағы багына басды. Һәр икиси көзүнү ачыг сәманын бир парчасы көрүнән дар бачая зилләди.—Юсиф, сән дә бил ки, бизи яндыран һачы Атакишидир.—Гияс көврәлди...

Аббасәли, Фәрман вә Әһмәд элә һәмни кечә «тәһрәманлыгларыны» һачы Атакишиә сөйләдиләр. Бу хәбәри Әмирә дә чатдырдылар. Һачы Атакиши изи итирмәк үчүн, онлара һәләлик кезә көрүнмәләрини вә һеч кәсә бир сөз сөйләмәләрини тапшырды.

Аббасәли кечә икән, Өрәнчәдәки обаларына, Әһмәд тәрәкәмәләрин ичинә оғурлуға кетди.

Кечәни ятмайыб, һачынын гуллуғунда дуран Фаты, Фәрманы өз эвинә салыб, Зөһрәни дә анасынын хәбәри олмадан оятды, Фәрманын янына бурахыб, енә һачынын отагына кетди.

Фәрманла Зөһрә шыгланана кими бир ердә олдулар. Бир айдан бәри исмәти алынмыш гыз «мәни бәд-

бәхт элэдин, Фәрман»—дейә шикайәтләнирди. О инди рәсми той барәсиндә сөһбәт ачыб эл ичиндә биабыр олмагаг үчүн Фәрманы бу иши тез гуртармага тәләс-дирирди. Лакин, ит ялдан доян кими, нәш'әсини Зөһрәдән алыб доймуш Фәрман, онун сөзләрини эшитмәк истәмирди.

— Гой ятым, йоргунам!—дейә архасыны она че-
вирди.

— Тоюмузу нә вахт эләйирсән? Чәваб вер!

— Дедим, гой ятым! Дәвәнин гуйруғу ерә дәйәндә.

— Зарафат эләмә, Фәрман! Кәрәк бу иш олмайы-
ды...

Фәрман һирсләниб, онун сөзүнү кәсди:

— Сарсаглама ай гыз, дур янымдан кет!—Фәрман
ону думсүкләди.—Дур кет чәһәннәмә!

Тәһгир олуимуш Зөһрәни тәр басды, фикир көтүр-
ду: «Аһ, мәним ахырым нечә олачаг? Онда, о гара
күндә, эвә кеч кетдийим үчүн анам мәни дәйдү, дан-
лады. Бәс нийә һәр шейи ачыб анама демәдим?! Мә-
ним ондан башга кимим вар?!».

— Фәрман, ятмысан?

Фәрмандан сәс кәлмәди.

— Мән нийә белә бәдбәхт олдум, аллаһ!—Зөһрә ке-
йиниб ятагдан галхды.—Бирдән анам кәлиб мәни бур-
да көрәр... Мән она нә чәваб верәрәм, аллаһ!..

О, һәйәтә чыханда, Гарагаянын архасындан бой-
лана-бойлана чыхан күнәши вә кәндин үзәриндә бу
кечәки янғындан әмәлә кәлмиш галын түстү лайлары-
ны көрдү.

Кәнд бу кечәки һадисәдән бир-биринә дәймишди.
Янғынын сәбәбини һәр кәс бир чүр изаһ эдирди. Бир
дейрди: «Эвә од я очагдан, я да папиросдан дүшүб-
дүр»; о бири дейрди: «Гияс папирос чәкмир, очаг да
онун нәйинә лазымдыр. Нә тапыр ки, биширсин. Бу элә
дүшмән ишидир». Лакин һеч кәс бу ишин баиси ким
олдугуну айдын эләйә билмирди. Мәсәлә анчаг Чомәр-
дә, Нәбийә вә Нифтийә бәлли иди.

Гиясла Юсифин бәдәнләринин яныб, габар атмыш
ерләринә дузлу су вуруб, йорған-дөшәйә салмышды-

лар. Онларын инилтиси, уфултусу эви көтүрмүшдү.
Гумру илә Нөврәстә онларын янында отуруб ағлайыр-
дылар.

Нирсиндән диши багырсағыны кәсән Нәби һачы
Атакишинин эвинә һүчүм эләмәк истәдисә дә, Чомәрд
гоймады. «Дүшмән биздән гиясә алмаг истәйир. Бу һә-
лә вурушманын башлангычыдыр, мөһкәм ол, сәбри
ол, гага!»—дейә она тәсәлли верди.

Бир тәрәфдә сакит даянымыш Нифти элә күман эдир-
ди ки, бу һадисә онун һачы Атакиши илә савашма-
сыйла әлагәдардыр.

Чомәрд Нифтин илә даһа өзүйлә апармаг истәмәйиб,
Коруса һәким далынча көндәрди. Өзү гәмәр мадяны
миниб, чох вачиб иш үчүн Әкәләндә кетди.

Букүн нахыра кетмәйән Күлмәли, Нәбикилдә оту-
ранлара сөйләйрди:

— Һә, нә башынызы ағрыдым, һәйәтә чыхмышдым,
бирдән нә көрсәм яхшыдыр... Ә, сиз өләсиниз, көрдүм
ки, Топпузулар мөһәлләсиндән бир түстү, бир алов
галхыр ки, кәл тамашасына! Дедим, бәлкә бу тездән
сүтүл үтүрләр. Көрдүм йох, сүтүл-мүтүл һардадыр.
Көрдүм азан Гиясын эвидир. Дедим, сән өләсән, йәгин
фағыр өзү дә ичәридә яныб. Дедим, аллаһ эвини йых-
сын, янғын салан! Нә башынызы ағрыдым, ағзымы о
тәрәфә тутдум чығырдым, бу тәрәфә тутдум чығыр-
дым, чамааты көмәйә чағырдым, Орлан Исмайыл ки-
ши чыхды, бурдан Нифти кәлди. Кәндә сәс-күй дүшдү.
Чамаат төкүлүб кәлди. Нә башынызы ағрыдым, биринә
дедим, бел кәтир, биринә дедим, газма-күлүнк кәтир,
биринә дедим су кәтир. Мүхтәсәр, аловун үстүнә бири
су атды, бири торпаг атды... Һә, алову-оду сөндүрмәйә
башладыг. Ахыр ки, эвин диварыны дешдик. Дөрд
көбәләк оғул лазым иди ки, чанындан кечиб ичәри кир-
син. Мән өзүмү... йох, йох!.. Лә'нәт яланчыя, дүзүнү
дейчәйәм. Нифти габагча өзүнү тәпди ичәри, мән дә
онун далынча. Түстү бизи карыхдырды. О гиямәтдә
гулағыма бир зарылы, сәси кәлди. Онда дедим, һә,
Гияс языг бурдадыр, өзү дә һәлә сағдыр. Тоюг күл-
лүкдә эшәләниб дән ахтаран кими, биз дә, күнч бучаг-

ларда Гиясы ахтармаға башлады. Яхшы ки, эвин үстү учмамышды. Быр-саггалымыз аловун шөпәсиндән үтүлдү. Әлимиз, үзүмүз гарсаланды. Даһа нә узунчулуг элөйм; эвин бир бучағындан ушаглары байыра чыхартдыг. Амма нечә чыхартдыг? Лап өлү һалда. Янгыны сөндүрмәсәйдик, кәнд тамам яначагды...

Ичәридән кәлән инилти сәси һамынын диггәттини чәлб эләди. Чох кәдәрли отурмуш Нәби эвә кечди. Һамы дағылыб кетди.

Отуз биринчи фәсил

Сирануш һәмишә гүссәләнендә Анаһидия янына келиб, дәр-диллини сөйләйәрди. Бә'зән Сурендән она килейләнерди: «Гардашынын үзү дөнүб, мәнә мәһәл гоймур...»

Анаһид, эшгинин учундан йохсул Арменаки эвинә келиб-кәлән гызын көнлүнү алып, үмид вә тәсәмли вериб йола салырды.

Сирануш ахыр вахтлар Анаһиди көрмүрдү. Әслинә бахсан, көрмәйә дә чан атмырды. Суренин рәфтары санки мәһәббәтинин гол-һанадыны гырмыш, Анаһиддән дә соютмушду. Һәрдәнбир кетдийи ер әмисикил вә өз бағчалары олурду.

Сирануш бу сабаһ да бағчада иди. О бура чичәк дәрмәйә, күлләрин дибинә су вермәйә, ағачлардан мейвә дәрмәйә, яхуд өз йолдашларыйла кәзиб-әйләнмәйә кәлмәмишди. Ону бура кәтирән, дәрди, гүссәси олмушду. Бәс онун дәрдини, фикрини бағчада нә дағы-дачагды? Ахы, әтирли чичәкләр, күлләр солуб гурумуш, яшыл атлас ярпаглар саралмыш, бүлбүлләрин чәһмәһи эшидилмирди; баһарын нәфәси дукулмурду; бир сөзлә, пайыз тәбиәтин рәнкини, симасыны дәйиш-дирмишди.

Сирануш өзү кими мә'дул-мүшкүл көрүнән чылпаг киланар, алма ағачларынын арасыйла аддымлайырды. Ән севдийи һача көвдәли киланар ағачынын янында даянды. Будагларын үстүндәки гайғысыз сәрчәләрин чивилтисинә гулаг верди. Хәфиф күләкдән елләнән вә хышылтысы һәзиң бир нәғмә кими бағчая дүшән сары,

гырмызы, кәпәнәк кими халлы ярпаглара бахды. Лакин, пайыз бағчасынын өзүнә мөхсус көзәллини онун көнлүнү охшамады. Бағчада һәр шей она солгун, һәрәкәтсиз көрүнүрдү. Чүнки о һәр шейә өз гәлбинин көзүйлә бахырды. Гәлбиндә исә әввәлки кими баһар әтри кәлән бир мәһәббәт дейил, хәзана дөнмәкдә олан бир мәһәббәт варды. Сирануш нә әтмәли иди? Сурени тапыб, үрәйини бошалтмалы идими? Ушаглыг чағындан садәчә бир һиссин, илләр кечдикчә аловлу бир мәһәббәтә чеврилдийини она бир даһа хатырлатмалы идими? Йох, йох! Сирануш көзәл олдуру гәдәр дә ағыллы, дүшүнчәли иди. Мәһәббәтинә мәһәббәтлә чаваб вермәйән бир адамын янында алчалмағы өзүнә бөйүк тәһгир санырды. Лакин сон гәрарыны билдирмәли иди.

О кәзә-кәзә кәлиб чылпаг бир алма ағачынын янында даянды. Башы үзәриндә әйилмиш будагдан тутду. Бу ағач, бу будаг она Суренлә олан илк көрүшләрини хатырлатды. Сурен өз һәйәтләриндәки алма ағачынын әйилмиш будағындан она бир алма дәриб вермишди. Амма инди Сирануш өз бағчаларындан она сары бир ярпаг көндәрмәк истәйир.

О, әлини ярпаға атаркән, гоңшулугдан бир маһны сәси учалды:

«Кәл хирәк яшыл баға,
Күл дәстә бағламаға,
Гөңг долаг-додаға,
Севкилим, мән гәнибәм,
Гәм үстүндән вермә гәһ!»

Бу яныглы маһны онун көврәлмиш гәлбинин телләрини ойнатды. Бир ән ичиндә хәялындан миң арзу кәлиб кечди... Будагдан кәһрәба кими сапсары бир ярпаг гопарыб, тозуну тәмизләди. Гойнундан ағ дәсмала бүкүлү шәкли чыхартды. Һәр икисини дәсмала бүкүдү. Санки үрәйиндәки дәрди йох әләмәк үчүн дәриндән көксүнү өтүрдү. Көзүнү бир нөггәйә зилләйиб, өз көндүйлә данышмаға башлады: «Сурен «Һәдийәми» алачаг. Шәкилдән баша дүшәчәк ки, даһа мән ону севми-рәм, шәклини керә гайтарырам. Йох, йох! Әлә дүшүнмәз. Дәйәчәк ки, сахлая билмир, башга әлә кечмәснин»

дэн горхур. Тээччүблениб өзү-өзүнө суал верөчөк: «Бэс бу сары ярпаг нэ үчүндүр?» Өзү дэ чаваб верөчөк: «Сиранушун мәнэббэтини бу ярпаг кими саралтмышам».

Үрәиндән мүхталиф фикирләр, арзулар кәлиб кечән Сирануш дәрбөчөйә тәрәф аддымлады. Лакин, енә даяныб фикрә кетди: «Бәлкә, мән яхшы иш көрмүрәм? Бәлкә, о, мәни сынайыр? Аһ, бәлкә дә... Бәлкә дә, көзү башгасыны тутуб, бәлкә мәни атама көрә истәмир? Ахы мән онлары барышдырарам. Йох, йох, шәклини өзүнә верөчөйөм. Гой о мәни бу гәдәр эзаб-эзийәт ичиндә өлдүрмәсин...»

Сирануш дәсмалы гойнуна гоюб, багчадан чыхды. Балкона галхмаг истәркән, аддым сәси эшитди. Дөнүб жери баханда, Сурени һәйәтдә көрдү, ериндә донуб галды. Ани тәрәддүдән сонра, севинчлә Суренин габагына гачды.

— Нә яхшы бизә кәлмисән, Сурен?!— дейә тээччүблә сорушду. Севиндийиндәнми, һәйәчанданми каһ гызарды, каһ саралды. Багчада дүшүндүкләри алт-үст олду...

— Атан әвдәдирми?

— Әвдә һеч ким йохдур. Вәфасыз, сәни чоҳдан көрмәк истәйирдим.

Сурен онун әсмәр сифәтиндәки, гапгара мәхмәр кими көзләриндәки тәшвишә ә'тина әтмәдән:

— Мән Бағрат «ағаны» көрмәйә кәлмишдим,— деди,— тәссүф ки, әвдә йохдур... Бәс һара кедиб?

— Көйшәнә, инди кәлиб чыхар. Атама нә сөзүн вар? Мәнә демәсән?

Сурен чаваб вермәди. Гыз, Суренин онлара кәлмәсиндән вә чидли соргу-суалындан шүбһәләнди: «Бәлкә атама савашмаға кәлиб? Ахы, сөзләри һеч дүз кәлмир. Бәлкә, өзү әлчилиһә кәлиб?» Сирануш онун нә мәгсәдә кәлдийилә чоҳ марағланды. Амма чәсарәт эдиб, әвә дә'вәт әләмәди: атасы, гардашы кәлиб Сурени отагда көрсәйдиләр, галмагал дүшәрди. О, фүрсәти дә әллән вермәк истәмирди: үрәиндәкиләрин һамысыны сөйләмәк истәйирди. Бу мәгсәдлә ону, сөһбәт әләмәчүн бағчая дә'вәт әләди. Фикирләшди ки, атасы,

гардашы әвә кәлсәләр, Сурен бағчанын о бири гапысындан чыхыб кедә биләр, һеч кәс ону көрмәз, һеч бир шүбһә дә яранмаз.

— Кәл кедәк бағчая.

Сурен онун тәклифини гәбул әләмәди.

— Яхшы, Бағрат «ағаны» сонра көрәрәм!— дейә чеврилиб кетмәк истәди. Сирануш ағзыны долдуруб, «нийә тез кедирсән?» демәк истәйирди ки, Сурен дарвазадан байыра чыхды. Сирануш фикир алды: «Ахы, она нә олуб? Нийә мән онун көзүндән дүшмүшәм? Аһ, о нә гәдәр союг вә инсафсызмыш!.. Кәрәк шәклини бурадача өзүнә гайтарайдым... Йох, гайтармаячағам, бу саат чырыб, атачағам».— Әлини гойнуна салды, лакин дарвазанын далында эшидилән сәс-күй онун әлини бошалтды. Гапынын далында дуруб дешикдән байыра бахды. Бағрат, Грикор вә Сурен данышырдылар.

— Мән сизә сөзүмү деләм...— Сурен Бағрата бир кағыз верди:— Охуюн, әмәл әләйин!

Бағрат кағзы бөркдән охуду: «Маһалын, торпагынын чоху ермәни вә мүсәлман мүлкәдарларынын, дөвләтдиләринин әлиндәдир. Анчаг өзләри әкиб-бичмирләр. Башгаларыны гул кими ишләдирләр. Торпагысыз вә азторпаглы кәндлиләр диләнчи һалына дүшүбдүр. Йохсуллар, торпагысызлар, әкмәйә ер, отуну бичмәйә бичәнәк истәйир. Зәнкәзур гәзасында тәшкил әдилмиш Кәндли комитәси бу тәләби еринә етирмәйи өз өһдәсинә көтүрмүшдүр. Она көрә, комитә сизә тәклиф әдир: өзүнүзә ялыз бир парча торпаг көтүрүб, галан ерләринизи данышыгысыз оларат, Кәндли комитәсинин ихтиярына верәсиниз. Тәклифи гәбул әтмәсәниз, кәндлиләр торпагларынызы эәбт әтмәйә ихтиярды олачағлар!»

Кағзы охуюб гуртаран Бағрат бөйүк һәйәчанла:

— Буну ким тәклиф әдир?— дейә гышгырды.— Демәк, мәнә һәрбә-зорба кәлмәк үчүн сәни бура вәкил көндәрибләр. Әлим-аяғым дәймәмиш, чых кет!— Кағзы чырыб атмаг истәди, лакин атмады, һирслә әзиб овчунда сахлады, сонра чибинә гойду.

Сурен союганлылыгла чаваб верди:

— Орда язылыб: Көндли комитәси төклиф эдир. Онун гәрары гәт'ндир. Сизә хәбәрдарлыг эдирәм: котаныыз пайыз шуму эләмәйә чыхмаячаг. Өзүнүзә һанысы ери көтүрәчәйинизи үч күнүн мүддәтинә мәнә билдирмәсәниз, бүтүн ерләриниз зәбт эдиләчәкдир.

— Белә төклиф сарсаглыг, гудурғанлыгдыр. Аллаһа анд олсун!—Баграт юругуну юхары галдырды. Грикор онун голундан япышды. Сурен кефини позмады.

Сиранушун рәнки агарды. Дава дүшәчәйиндән горхду. Грикор Баграты бир аз керн чәкиб Сурендән сорушду:

— Бу төклиф тәк Багратадыр, я нечә?

— Һәр икинизә. Бүтүн мүлкәдарлара.

— Атан Арменақын мәнимлә шәрикли ери йохдур. Итил көзүмүн габагындай, кич салдат! Йохса...—Баграт енә дартынды.

Грикор ону Сурени вурмаға гоймайыб:

— Даия, ай Баграт!—деди,—мәсәләни ерли-ятаглы өйрәнәк. Бу фикир кимин башындан чыхыб, билмирәм, бир аз нашы адаммыш. Мәсәлә бурасындадыр ки, сән кәрәк Баграт ағанын дәрзләрини көйшәндән апаранларын ағзына вурайдын. Амма, өзүн кәлиб боз-боз торпаг даваһы эләйрсән. Нә әйби вар, сөздүр дә, бейиниә дүшүб, дейирсән. Анчаг, бу сөзү әввәлчә мусурманлара дейин, торпағы әввәлчә онлардан алын, сонра эрмәниләрлә данышарсыныз. Ахы әйибдир, бала! Кешиш Месроп һәмнишә дейир ки, кәрәк адамда милләт ганы, милләт тәәссүбү олсун. Кет, бала, кет, хатаны шәкили Атакишинин, Әмирин үстүнә төк. Баша дүш ки, сәнә галан өзүнүнкү олачаг. Эрмәни эрмәнилә бу диллә данышмаз!

Сурен истәһзайла күлдү, сонра чидди деди:

— Баграт да, һачы Атакиши дә, сән Грикор да, Әмир дә йохсуллара ядсыныз. Бизим тәләбимиз һамыныздандыр, бүтүн мүлкәдарлардандыр. Билдинизми? Тәклифи еринә етирин!—Сурен тез араланыб кетди.

— Көр нә күнә галмысан, а башы дашлы, очағы сөнмүш!—дейә Баграт ики әлли башына гапаз вурду. Узун, гара бухара папағы кечди көзүнә.—Бу Самвел

һарда галды, кәлиб бу ит баласынын бағырсагларыны чөлә төкмәди!—Баграт яндығындан, ачығындан енә башына гапаз вурду.—Зәманә оғраш зәманәси олду.—О, папағыны дүзәлдиб, мә'юс һалда фикрә кетди.

— Өзүнү дөймәклә сәнә рәһм эләмийәчәкләр. Екә кишисэн. Кәл бәри, кешиши чағыртдыраг, кәрәк мәсләһәти нәдир. Балкә иши дава-далашсыз йолуна гояг.

Грикор Багратын голундан тутуб эвә тәрәф чәкди. Сирануш өзүнү көстәрмәмәк үчүн онлардан габаг гачыб балкона чыхды.

Чомәрд, Ваһан вә Серкей дүлкәрханада отуруб, Көндли комитәсинин аз вахтада көрдүйү вә көрәчәйи ишләр һагында данышырдылар. Чомәрд, Гиясын башына кәлән әһвалаты сөйләди. Көндли комитәсинин бу үч үзвү Гиясын әвинин яндырылмасыны, һачы Атакишиләрни гисас алмаг мәгсәдилә этдикләри хаин бир һәрәкәти кими гиймәтләндирдиләр.

Данышыг кәләчәк ишләрни тактикаһы, истигамәти һагында кедәндә, Серкей үрәйиндә деди ки, «Чомәрдлә Ваһан дүз дейирмиш: мүлкәдар торпагларыны әйни вахтада бүтүн көндләрдә зәбт эләмәк һаләлик мүмкүн дейил. Һәр бир аддымы атанда шәраит, имкан вә гүввә нәзәрә алынмалыдыр».

Онлар букүнкү ичласларында сияһи-тәблиғат, күтләви-изаһат ишинин даһа гүввәләндирилмәсини, эрмәни Милли шурасынын мәгсәд вә хәтт-һәрәкәтинин ифша олунмасыны лазым билдиләр. Шаһмәрдан гайыдандан сонра, көндләрдәки вәзийәт вә көрүлән ишләр һагда Бақы фиргә комитәсинә кениш мә'лумат язмағы гәрара алдылар.

Сәбрсизликлә көзләдикләри Сурен кәлди. «Тәклифнамәни» вердийини, Баграт вә Грикорла олан данышығы комитә үзвләринә сөйләди.

Көндли комитәсинин «тәклифнамәсини» алан ики мүлкәдар о күнү тәшвишдән раһат ола билмәмишди. Һәмән күн кешиши кәйдә тапа билмәдикләриндән, даһа да нараһат олмушдулар.

Кешиш эрмәни Милли шурасынын өтрафына адам топламаг үчүн кәндләрә кетмишиди. Нәһайәт, ики күндән сонра Әнкәләвидә гайыдан Месропу, Баграт эвинә чагырмыш, Суренин вердийи «тәклифнамәни» она көстәриб, нә этмәк лазым олдуғуну онунла мәсләһәтләшмишиди. Сөһбәтдә Грикор вә Самвел дә иштирак эләмишиди. Чох данышдыгдан сонра, Каронун үстүнә белә бир мәктуб язмағы гәрара алмышдылар:

«Тифлис

Эрмәни Милли шурасынын үзвү
чәнаб Қаро һамбарсумяна!

... Сисиян кәндләриндә, хүсусән, бизим Әнкәләвидә бөйүк нараһәтлыг төрәндийини сизә мәлу-мат вермәйн лазым билirik. Кәндлиләр биз мүлкәдарларын үзүнә ағ олмаға, сөзүмүздән чыхмаға башлайыблар. Көр иш һара чатыб ки, биячылмиш дәрзләри көйшәндән, өзбашларына эвләринә апарылар. Бизим һадә-зорбамыза һеч әһәмийәт вермирләр. Ики күн буиандан әввәл болшевикләр «Кәндли комитәси» адындан, торпагларымыздан әл чәкмәйн бизә рәсми тәклиф эдибләр. Адамы яндыран одур ки, бизим ахмаг эрмәниләр—Ваһан Газарян вә Сурен Погосян мусурманлара гошудублар; амма мусурман дөвләтдиләринә белә тәклиф эләмирләр. Мүхтәсәр, вәзийәтимиз чох хараблыр. Торпагларымызын бүкүн, сабаһ зәбт олуначағындан, өзүмүзә дә бир хәтәр етириләчәйиндән горхуруг. Она көрә, бизим кәндә тәчили силаһлы гүввә кәндәрмәйинизи хаһиш эдирик.

Сизә бөйүк һөрмәтимиз вар. Әнкәләвидли Баграт Хачатурян вә Грикор Атанесян.

28 сентябр, 1917-чи ил.»

Ахшам саат сәккизди. Суренкилин эвиндә ширик сөһбәт кедирди. Чомәрд, Ваһан вә Серкей дә бурда иди. Онлар өз эвләринә гайытмайыб, Багратын «тәк-

лифнамәйә» верәчәйи чавабы көзләмәк үчүн Әнкәләвидә галмышдылар. Баграт карәк чавабы сабаһ верәйди.

Чомәрдин яһында отуруб гәляһны түстүләдән Арменак үзүнү эвин бучағында, очағын ғырағында отурмуш арвадына тутуб:

— Аракси, орда нә эләйирсән?—деди,—бир аз әлли ол, ачыг.

Аракси әринә чаваб вермәйиб, башыйла ону яһына чагырды.

Арменак күлә-күлә:

— Ай арвад, һим-чимини баша дүшмүрәм,—деди.—Нәйин вар, кәтир, сыхылма.

— Бу киши мәни биабыр эләйир,—дейә Аракси орталыға дәстәрхан ачды.—Гонагларымыз да элә биләчәкләр ки, мән чөрәйимә гыймырам. Амма...

Арменак онун сөзүнү кәсиб деди:

— Аммасы одур ки, орталыға мән дейән донуз кабабы кәтирә билмирсән, һә? Эйби йохдур. Фикир эләмә, арвад! Мусурманлар дейәр: «Вардан верән утанмаз, йохдан верән дәлидир». Бир дә буилар гонаг дейилләр, өзүмүзүнкүләрдир.

Аракси мис бошгабларда пахлаһы ярма чәкмәси вә чашыр шорбасы кәтирди.

— Суренлә Ваһан бир есин,—дейә Арменак бошгабын бирини онларын габағына гойду.—Биз үчүмүз дә бир ейәк. Серкей, Чомәрд, көтүрүн, башыныза дөнүм. һамысы емәйә башлады.

— Сағ ол, ай Аракси хала, гәрибә биширмисән—дейә Чомәрд хәрәйи тәрифләмәйә башлады.—Пахла да ки, лап ләззәт верир.

Арменак бармагларынын арасындан ярмасы төкүлән екә тикәни ағзына гойду, чейнәйә-чейнәйә деди:

— Бәли, пахла ләззәтли пахладыр. Бунун тохумуну мәнә достум вериб...—Арменак Нәбидән пахла тохумуну нечә алдығыны вә нечә әкиб, бечәрдийини сөйләди.

Сүфрәни орталыгдан йығышдыран Анаһид күлә-күлә:

— Мэн һеч утанмырам,—деди.—Гонагларымыза тутгурусуйла чай верөчэйәм.—О, дәстәрханы апарыб, падиосда чай кәтирди.

Ваһан:

— Суренин тоюнда дадлы-дадлы шейләр ейәрик,—деди,—инди тутгурусуйла чай ичмәк дә бәд олмас.

— Әһ, а Ваһан гардаш, Суренә дә той эләйә билмәдик,—дейә Аракси көксүнү өтүрдү.—Валлаһ, арзум көзүмүздә галды. Һаны биздә о бахт ки, оғул тою көрәк...

— Бәли, элә мәним арзум да үрәймдә галды, арвад. Дейирдим оғлум проитдан кәләр, әл-әлә вериб ишләрик, күзәрәнымызы яхшылашдырарыг. Мән дә ону эвләндириб, нәвә саһиби оларам. Мән дейән олмады. Давада, одун аловун ичиндән чыхды, бурда тәзәдән ода дүшдү. Кәндә кәләндән Бағратла туташды. Онун да ки, гызы буну истәйирди... Дүзү, Бағратын гызыны алмасына мән һеч бәнд олмурам. Мусурманлар дейәр, тайлы тайыны тапмаса, күнү аһ-вайла кечәр. Бабымызы тапсаг яхшыдыр.

— Гыз инди дә Сурени истәйир, фикриндән дөнмәйиб,—дейә Анаһид ериндән дилләнди.—Анчаг күнаһ мәним гардашындадыр. Валлаһ, мән һәр шейи бурда ачыб дейөчәйәм. Гой гонагларымыз да билиб, мәсләһәт версинләр.

— Яхшы, яхшы, дилоту емәмисән...—Сурен бачысына ачыгланды.—О, мәним тайым дейил.

Гардашынын эвләнмәсини үрәждән истәйәг Анаһид, дилини кәсмәди. Сиранушун Сурени дәличәсинә севдийини, лакин Суренин она мәһәл гоймадыгыны сөйләди.

Чомәрд:

— Аһа, мән һеч буну билмирдим,—деди.—Соңра күлә-күлә алава эләди:—Демәк, Суренин биздән кизли иши дә вармыш!—Сәнин хәтрин үчүн, Анаһид, мән дә соңра Суренлә данышарам.

Сөһбәт бу барәдә гызышдыгы заман, байырдан сәс эшидилди:

— Сурен! Ай Сурен!

Сурен тез һәйәтә чыхды, о саат да Шаһмәрданла ичәри кирди. Шаһмәрдан салам вериб, чийиндәки бөйүк хурчуну эвин ашагысына гойду, һамыйла көрүшүб отурду. О, Чомәрдин далынча кәлдийини сөйләди. Һалбуки, Шаһмәрдан башга мәгсәдлә бу кечә ярысы Әнкәләвидә кәлмишди. Анчаг иши конспиратив сахламаг үчүн белә демәли иди...

Кечә саат он икийә аз галырды. Дүлжәрханәдә түстүләнән чырағын әтрафында отурмуш беш болшевик явашдан сөһбәт эдирди. Шаһмәрдан Бақы пролетариатынын 27 сентябрда башланмыш ени, гүввәтли үмуми тәтилиндән әтрафлы мәлумат верди. Бақы фиргә комитәсиндән алдыгы мүбариз кәстәришләри йолдашларына чатдырды. Хурчуну ачыб кәтирдийи гәзетләри, китаблары, шапирографы вә саирә тәлимат материалларыны кәстәрди.

Шаһмәрданын кәтирдийи сийәси әдәбийятын тезликлә кәндиләр арасында яйылмасыны гәрәра алдылар.

Шаһмәрдан, Ваһанла Чомәрдин Бақы фиргә комитәсинин сәрәнчәмына чаргылдыгыны вә мүтлөг сабаһа йола дүшмәли олдуғларыны сөйләди.

Данышыг кечә ярысына кими чәкди.

Нечә күндән бәри Гиясла Юсифин мүаличәсилә мәшгул олан һәким Аракел Лалаянс вә Чомәрд эвин бир тәрәфиндә сөһбәт эдирдиләр.

Лалаянс бүкүн келәчәкди, она көрә сөһбәт узанмады. Нөврәстәни янына чагырыб, хәстәләрә нечә гулдуг эләмәйи өйрәтди, соңра аяга галхды. Нөврәстә онун дава-дәрман олаң балача әл чамаданыны кәтириб верди. Һәким хәстәләрини янына кәлиб күлә-күлә:

— Бир нечә күндән соңра кәләчәйәм,—деди.—Ама, о вахта кими көрәк аяга дурасыңыз... Мәним әлим дәйән хәстә чох ята билмәз. Бу гарагаш, гыврымбаш оғлан көрәк лап тез сағалсын...

Лалаянс һамыйла көрүшүб, гапыя тәрәф ериди. Чомәрд бу гоча вә инсанпәрәәр һәкими тәшәккүрлә

һәйәтдән йола салып гайытды. Бир аздан сонра, Шаһмәрдан ичәри кирди. Чомәрд чамаданыны йыгышдырмага башлады. Нөврәстә сорушду:

— Әми, һара йыгышырсан?

— Сәфәрим вар.

Шаһмәрдан хәстәләрин янына кәлиб, кефләрини сорушду.

— Нөврәстә, мән Бакыя кедирәм. Гағам кәләндә дейәрсән ки, иш белә дүшдү, ону көзләйә билмәдим. Анчаг, нараһат олмасын, өзүнү көзләсин, баша дүшүрсәнми нә дейирәм?

Чомәрдин Бакыя гайытмасы һагда габагчадан әвдә һеч бир сөз-сөһбәт олмадыгы үчүн, бирдән-бирә йола дүшмәси Нөврәстәни чоһ нараһат әләмишди. Оңә көрә кәдәрли һалда сорушду:

— Нә заман гайыдачагсан, әми?

— Ону дейә билмәрәм, чалышачағам ки, тез гайыдым. Фикир әләмә.—О, Нөврәстәнин сыхылдыгыны көрүб, зарафатла деди:—Даһа нишанлын янындадыр, нийә сыхылырсан? Бу дәфә гайыдандан сонра, тоюнузу әлийәчәйм. Даһа әвдә галыб ун чувалына тай олдуи, бәсдир. Нә, белә!—Чомәрд хәстәләрә янашды.—Мәним әзизләрим, сиз дә саламат галын. Гияс, сыхылма. Гәза киши башына кәләр. Гөч дөйүшмәсә, кәләсә бәркнмәз.

— Мән әмоғлumu әвимизә апарачағам,—дейә Гумру көксүнү өтурдү.—Сиз дә нараһат олурсуиуз, доланышыгыңыз да...

Шаһмәрдан онун сөзүнү кәсиб деди:

— Доланышыгдан өтрү фикир әләмә, Гумру бачы. Атам инәйимизи сатмага апарыб, пулумуз олачаг.

Чомәрд Юсифә тәрәф әйилди:

— Мәним яралы асланым!—дейә көзләриндән өпдү.—Мән кәлиничә сағалыб аяға дурмасан, әмин олмайчағам, һа!—Чомәрд әлини чоһ истәдийи гардашы оғлунун гыврым сачларына чәкди.—Сәни бу дәфә Бакыя апара билмәдим, кәлән дәфә апарачағам.

Чомәрд дикәлди. Юсиф она һеч бир сөз демәди, лакин гәһәрләнди. Көзләрини бир нечә дәфә юмуб, ач-

ды. Кирпикләринин учунда балача, ағ мунчуг кими көрүнән көз яшы янагларына сычрады.

Чомәрди йола салдылар. Шаһмәрдан Гиясын янында отурду. Бакы фәһмәләринин тәтилиндән, мүбаризәсиндән она данышмага башлады.

Һачы Атакишиһлә Әмир сон заманлар һәмишә бир ердә олур, бир ердә дүшүнүр вә өз ишләри үчүн тәдбир арайырдылар. Гиясын әвини яндыртмагла «гәләбә» газанмыш вә бундан ширникмиш мүлкәдарлар бүкүн дә бир ердә идиләр.

Һачы Атакиши Фатыны чағыртдырыб, янғын барәдә кәндә нә данышылдыгыны сорушду. Кәндә һәр хәбәри һамыдан габаг өзү ян вә бир часус кими һәр сөзү долайы йолларла башгаларынын ағзындан гапан Фаты, бу барәдә һеч бир шей дейә билмәди. Анчаг ону сөйләди ки, чамаатын Гияса азыгы кәлир. Ону әвини яндыранын далынча данышыб, сөйүрләр. Чомәрд үч күн бундан әввәл кәндән һараса кәлиб.

«Сиррин» ачылмамасындан, Чомәрдин кәндә олмамасындан хошһал олан мүлкәдарлар, әлә һәмин күн икинчи тәдбир һаггында дүшүндүләр. Әмирин фикринчә, инди дә Чомәрдин, я Шаһмәрданын әви яндырылмалы иди. Һачы Атакиши буна әтираз әләди. Сәбәб кәтирди ки, онда сирр ачылар, биз өзүмүз көздән дүшәрик. Иш кәрәк башга чүр олсун: кизли вә әһтиятлә көрүлсүн. Чомәрди вә Шаһмәрданы мейданда тәк гоймаг, сонра үсләринә дүшүб нәфәсләрини кәсмәк үчүн, гол-ганадларыны гырмаг лазымдыр. Она көрә дә зәрбәни бу дәфә Нифтинни башына эндирмәк әлвериншәлидир. Мәсәлән, малыны оғурладыб лүт-үрян гоймаг. Дейир: бирәнин габыгыны алдын, чаныны алдын.

Онлар гәт'и гәрара кәлмәйиб, мүбаһисә этдикләри вахт, муәллим Рүстәм дахил олду. Һәр икиси сәсини кәсди. Муәллим Һачынын сәһһәтини сорушуб отурду. Һачы Атакиши күлә-күлә деди:

— Сөһбәтинин үстә кәлиб чыхмысан, мирзә Рүстәм. Әлә индичә Әмир дә, мән дә дейирдик ки, иш касыблыгда, варлылыгда дейил, адамын кәрәк әсли-нә-

чабәти олсуи. Элә сәнин өзүн йохсул бир кишинин ол- лусан. Амма рәһмәтлик атан мәрдумазар дейилди. Көзү-көңлү тох адамды. Үзүнә демирәм һа, чанын үчүн, атана охшамысан. Баягдан Әмирә дейирдим ки, мирзә Рүстәм чаван олса да, камил адамдыр, ағсаг- гал адамдыр. Нәдән ки, гоһумларынын налайиг, хата- кун ишләринә гарышмырсан.

— Бәли, бәли!—дейә Әмир башыны тәрпәтди.— Кишинин әсли-көкү вар, ахы! Даһа Гияс кими зыр- рама дейил ки... Эвинә чағырыб ата кими она сөз де- йирсән, язда әкмәси үчүн ер боюн олурсан, кедиб сәни чамаат арасында итдән дүшмүш эләйир. Адамын ки, дәрракәси олмады, һеч...

Мүәллим онларын бу тәрифләринә әһәмийәт вер- мәди, папирос яндырыб дамағына алды вә мүлайим бир сәслә деди:

— Мән элә Гияс барәдә данышмаға кәлмишәм. Вә- зийәти ағырдыр. Бир тәрәфдән, янмасы, икинчи тә- рәфдән әйтияч ону әлдән салыбдыр. Она әл тутмаг ла- зымдыр. Мән бу сөзү һәр икинизә дейирәм.

Һачыйла Әмир бир-бириния үзүнә бахды.

— Мән һамыя әл тутмушам. Амма, Гияса көмәк эләмийәчәйәм. Килсәдалында мәним һагтымда деди- йини өзүн билирсән. Утанмыр, һәлә биздән көмәклик дә истәйир. Мәним...

— О истәмир, һачы,—дейә Рүстәм онун сөзүнү кәс- ди.—Мән өзүм кәлмишәм. Йыхыланы галдырмаг ла- зымдыр. Яндырылмыш эвинин әвәзинә она бир кома тикмәк вачыбдыр.

— Онун эвини яндыран тиксин, һачыя нә борчу га- лыб?

— Әмир киши, мән икинизин дә хәтрини истәйи- рәм, һөрмәтинизи сахлайырам. Амма...

Әмир ериндән дилләнди:

— Ону билмәйән, Әлинин гәзәбинә кәлсин. Элә биз дә сәнин хәтрини истәйирик.

Һачы деди:

— Мән сәһәрдән ағзымда бир гуранлыг сөз делим ки, хәтрин янымызда әзиздир. Амма, мирзә Рүстәм, бу барәдә үз вурма, нәдән ки, үрәйимн сылдырыблар.

Әмир киши, сән де, бәлкә, мән дә дүз данышмырам. Мән она эв тиксәм, дейәрләр ки, Гиясын гара дамыны яндыран һачыдыр. Аллаһ билир ки, бу ишдән мәним хәбәрим йохдур.

Әмир динмәди, башыйла һачынын сөзүнү тәсдиг эләди.

Мүәллим деди:

— Мән кәндә галмагала, икитирәлийә разы олма- мышам, һәмишә истәмишәм ки, һамы мөһрибан долан- сын...

Һачы онун сөзүнү кәсди:

— Олмазсан ахы! Нийә дә оласан? Инди, мирзә Рүстәм, сән ону өз гоһумларындан соруш, дә! Чомәрд- лә Шаһмәрдан бир фәсад дағарчығы олублар. Ачығы- на да кәлмәсин, мән сөзү гырмызы дейәнәм, бир тог- лә'нәт олуб кечибләр чамаатын хиртдәйинә...

— Эләдир, эләдир,—дейә Әмир башыны тәрпәтди.—Мүәллим онларын башына бир ағыл гойса, яхшы олар.

— Мән өлүм, Әмир, сән даяи, мән элә мирзә Рүс- тәмә килей-күзарымы эләйим. Онлар кәндә кәләндән нийә бизимлә дүшүнүшүбләр? Нийә һәр ердә бизим пейимизи вурурлар. Адама ачыг кәлән одур ки, сәнин езинән Нәби дә, бу ағсаггал чағында өзүнү гошуб он- лара, мәнә бадалаг атыр. Даһа мән көһнә палан ичи төкмәйәчәйәм. Һамысыны өзүн билирсән. Ништи Чо- мәрдин өйрәтмәсилә мәнн вуруб кәрдийә зол узатды, динмәдим. Гияс да она гәһмәр чыхды, ағзымы ачыб данышмадым. Дедим, аллаһ шейтана лә'нәт эләсин. Онлары да йолдан чыхардыблар. Мән ганы ганла юмаг истәмирәм. Өзләри сонра пешиман оларлар.

— Онда накишилик оларды. Ахы, сән һачы Атаки- шисән... Ушаг-мушаға баш гошмаячагсан ки...—дейә Әмир күлүмсүндү.

— Мирзә Рүстәм өзү баша дүшәндир. Онларын чи- ловуну чәкиб, ерләриндә отурлар.

Рүстәм папиросунун көтүйүнү бухарыя атды, әлини узун бығларына чәкиб, нә исә фикрә кетди. Аралыға сүкут чөкдү.

— Нийә дилләнимирсән, мирзә?—дейә Һачы Атаки-

ши аралыга сөз атды.—Йохса бейсаб данышырам, пис сөз дейирэм?..

—Бир аз вэзийятла һесаблашмаг лазымдыр, Һачы. Көрүрсүнүз зэманэ дәйишилиб. Мән сизин хейринизи дейирэм.

—Баша дүшмәдим, йә'ни нә хейримизи?! Зэманэ дәйишилиб, дәйишилсин, адамын үзү дөнмәсин. Бир дә мирзә, бу зэманәйә бир тәһәр чәкән олачаг, я йох?..

—Мән белә көрүрәм ки, буйнузсуз гочлар, инди буйнузулардан гисас алмаг истәйрләр. Сиз...

—Баша дүшдүм, баша дүшдүм!—дейә Һачы Атакиши мұаллимни сөзүнү ярымчыг гойду.—Белә чыхыр ки, биз буйнузду гоч олмушуг, Нифти-мифти Гияс-мияс буйнузсуз. Сән мұаллим Рүстәм дә бизи горхудурсан?—Пәрт олмуш Һачы Атакиши сәсини галдырды.—Мән буйнузумла кимин гарныны дешмишәм? Кимин тоюгуна даш атмышам. Балкә, тәзә хәбәр вар, де биз дә биләк. Әмир киши, беләдир, я мән сәһв эләйирәм?

—Дүз дейирсән, өртүлдү базар, достлуғу позар. Балкә, мұаллим элә сөз эшидиб ки, бизим хейримизәдир.

—Чамаатын ағзыны юммаг олмаз. Өзүнүз дә эшит-мәмиш олмазсыныз. Дейирләр, Гиясын эвини янысында Һачы Атакишини али вар.

—Һачы Атакиши һирсләнди:

—Сәндән башга бу сөзү дейәнин атасы түнбәтүн олсуи? Ай биз'тибар дүня!—О, әлини дизиә чырды.—Хейримдә, шәримдә мәчлисмин юхары башында отуран мұаллим үзүмә гаршы көр нәләр дейир?!

—Һирсләнмә, Һачы, мән эшитдийими дедим.—Рүстәм аяга галхды.—Бир дә фикирләшин, элә эләйин ки, нә пиш янсын, нә кабаб. Худаһафиз!

—Мұаллим кетди. Һачы Атакиши тәәччүблә чийини атыб, Әмирдән сорушду:

—Мұаллимни белә кәлиб кетмәсиндән аглын нә кәсди? О биздән сөз алырды, я һәдә-гөрху кәлирди?

—Нә билим, аллаһ сәнин дә хасийәтини кәсиб. Тез өзүндән чыхырсан. О да сәнин үчүн Гияс дейил ки. Белә адамларла пишийим-пишийимлә доланмаг лазымдыр.

—Йох Әмир, йох! Мәним пишийим-пишийимлә

ишим йохдур. Горхан көзә чөп дүшәр. Һардан инчәди, ордан кәс!—Һачы Атакиши ердән галхыб, гапыя тәрәф кетди, Фатыны янына чағырды. Ачыглы-ачыглы деди:

—Нийә ялан данышырсан, Фаты?

—Мән нә ялан данышмышам Һачы?

—Бәс, дейирдин Гиясын харабасыны ким яндырдығыны билән йохдур. Де көрүм, буну кәндә ким яйыб, мұаллим Һардан билир?

—Мұаллим?—Фаты гашларыны дартыб күлдү.—Мұаллим дейәр дә. Элә билирсән, о бу эвә һавайы кәлиб, кедир! Онун да умачағы вар...

—Һачы Атакиши гышгырды:

—Нә умачағы? Мәнимлә эв шәркидир, бәйәм? Элә һамы мәнән умур. Мән миллион үстә отурмамышам ки?!

—Фаты Һачыя көз вурду:

—Сонра дейәрәм, Һачы! Фәрманын чаны үчүн, ону бил ки, мәнән сөз чыхмайыб. Адам да эвини сиррини өзкәйә верәр!

—Һачы Атакиши Фатынын көз вурмасындан баша дүшдү ки, Әмирин янында демәк истәмир.

—Кет, Фәрмана де, Әһмәди дә көтүрүб яныма кәлсин. Аббасали дә Әнкәләвиддән кәлмәди, көрәк нә хәбәр кәтирир?

—Фаты кетди. Әмирлә Һачы Атакиши енә сөһбәти давам этдирдиләр. Һачы дүшүнүрдү: «Көрәсән мұаллимни мәнән умачағы нәдир?!»

—Фаты һеч бир ерә, һәтта, он аддымлыг гоншуя да, тәзә палтар кеймәмиш кетмәзди. О, һәмишә дейәрди: «Көзәллик ондур, догузу дондур. Тәзә палтар адамы чаван кәстәрир, ярашыглы кәстәрир».

—Фәрманын далынча Әһмәдилә кетмәк үчүн, яхшы кейинмәк истәди. Тәзә сандыгы чиринкәлтилә ачды. Гырмызы күллү, сәлләмәли чәпкәнини, этәйи сармәли, яшыл гановуз көйнәйини, голларынын ағзы кен, бүзмәли, яшыл мәхмәр күләчәсини, һәлә бир дәфә дә кеймәдийи сәтин туманыны көтүрдү. Туманы көтүрүб

бахды, элини гырчындларынын үстүнә чәкиб боюна тутду. Гашларыны дартыб, күлә-күлә деди:

— Нә узундур, нә көдәк, лап боюма көрөдир. Бәнәвшә дә яхшы тикиб. Зәһмәт чәкиб иш дүзәлтдийимә көрә, Фәрман да мәнә лайигли халәт алыб.

Фаты кейинди. Айнаны көтүрүб үзүнә бахды. Янагларына әнлик сүртүб гызартды. Сагына, солуна бахыб деди:

— Мәним инди тәзә кәлиндән нәйим әскикдир. Амма кимә дейим ки, яшымын әлли олмасына бахмайын? Мәндә он беш яшлы гызын нәвәси, үрәйи вар. Валлай, оғланларын үрәйинә элә бир од саларам ки, гиямәтә кими сөймәз...

Фаты әвдән чыхмаг истәркән, Зәһрә кәлди.

Фаты ону алтдан юхары сүзүб:

— Мән кедирдим, сән дә кәлдин...— деди.— Сәнин ишини мән көрүрәм. Фәрман ағаны Әһмәджилдән чыгармаг лазымдыр. Нә, де көрүм, нәйә кәлмисән? Өзү дә мысмырыгыны нийә салламысан, ай гыз? Дәрјадә кәмин-задын гәрг олмайыб ки?

— Янына мәсләһәтә кәлмишәм, Фаты хала.

— Нә мәсләһәтә? Бундан сонра мәсләһәти дә, сөз-сөһбәти дә Фәрманла элә. Даһа мәним яныма нийә кәлирсән?!

— О мәни адам еринә гоймур. Нә дейрәм, гулаг ардына верир. Сән она де ки, бу иши үзә салсын. Чамаат билсин ки, мән Начы Атакишинни кәлинийәм. Фаты хала, йохса мән эл ичиндә биабыр оларам, мәни дашгалаг әләрләр...

Фаты истәһзайла күлдү:

— Бәли дә, иш-ишдән кечәндән сонра, Зәһрә кәлин көчмәк истәйир. Мән тәләсирәм. Кет анайла мәсләһәтләш.

— Анама һеч бир сөз дейә билмәрәм, мәни өлдүрәр, әтими шишә чәкәр.

— Наһаг ерә демәмисән, наһаг ерә дә горхурсан.

— Ахы сән дедин, һеч кәсә бир сөз данышма. Мәни сән бәдбәхт әләдин, сән!

Фаты она әйри-әйри бахды.

— Гызын һәясызлыгына бах һа! Үстүмә шәр дә атыр. Мән сәнә нейләмишәм?! Хошун йохду, гәләт иш тутмайайдын. Чых байыра, чых, тәләсирәм. Бир дә, белә сөзләрдән өтрү яныма кәлмә.

Зәһрә гапыя тәрәф кәдиб, даянды. Ағлая-ағлая Фатыя ялварды. Фаты онун голундан тутуб чәлә итәләди. Гапыны бағлайыб кетди.

Зәһрә анасына көзү яшлы көрүнмәк истәмәди. Әвин далына кечди. Көрмә галагынын бөйрүндә отуруб диләрини гучаглады. Фатынын бүкүнкү рәфтары ону сарсытмышды. Элә бил ки, бүтүн дүня башына фырланырды. «Ахы, дәрд үрәйими еди, бәдбәхт олдуғуму анама данышыммы? Йох, данышмаячағам. Енә Фәрманы көрүб ялварачағам».

Зәһрә белә фикирләшдийн вахт, Тамаша галагдан көрмә апармаг үчүн кәлди. Зәһрәни башы ашағы отурмуш көрүб сорушду:

— Зәһрә, бурда нийә отурмусан?

Зәһрә гафил сәсдән диксинди. Башыны юхары галдырыб анасыны көрдү. Она элә кәлди ки, анасы онун дәрдини билиб, далынча кәлмишдир.

Тамаша гызынын янында отурду.

— Йохса о Бәнәвшә гары сәни дөйүб, даңлайыб?

Булут кими тутулмуш Зәһрә үрәйиндәкини дилинин учуна кәтириб гайтарды.

— Йох, мәни даңлаян олмайыб. Үрәйим, буланыр. көзүм гаралыр. Бурда отурмушам ки, һава вурсун.

— Өзүнү союга вермисән, бала,— дейә Тамаша элини онун күрәйиндә кәздирди.— Бәлкә башга нахошлуғун вар? Мәндән кизләтмә. Ахыр заманларда көзүмә чох бикәф дәйирсән. Күн-күндән дә созалырсан. Дур, мән дә көрмә көтүрүм, кедәк эвә. Ер салым, ят.

Анасынын меһрибанлыгындан Зәһрә даһа да көвәрдди, өзүнү сахлая билмәйиб ағлады.

— Нийә мәним атам йохдур, ана? Нийә мән башгаларынын гапысында етимәм, ана!— дейә башыны Тамашанын көксүнә сөйкәди.

Ана гызынын дагыныг сачларыны охшая-охшая тәсәлли вермәйә башлады. Сонра голундан тутуб эвә апарды.

...Аббасали Энгалэвиддэн гайтмышды. Ахшам Һачы Атакишилэ Эмирэ данышмышды ки, Багратла Грикорун вазнийэти яхшы дейил. Шәкидә олдуғу кими, Энгалэвиддә дә касыблар дәвләтлиләрин үзүнә ар олулар. Ачыгдан-ачыга торпаг тәләб эдирләр вә һеч кәслән дә горхмурлар. Өйрәндийинә көрә, башга кәндләрдә дә вазнийәт беләдир. Шәләкли Мго кәндлиләри мүлкәдарларын үзәринә галдырмышдыр.

Аббасалинин кәтирдийи хәбәр Һачы Атакишини, Эмири тәшвишә салмыш, үрәкләриндә интигам һиссини даһа да чошдурмушду. Онлар әввәлки фикирләриндә бәрк даянмышдылар: Нифтинин мал-һейваныны оғурлатмаг!

...Фәрман вә Аббасали Һачы Атакишидән кәстәриш алыб, отагдан чыхдылар. Онлар Әһмәдин кәлмәсини көзләмәли идиләр. О, кәләнә кими, Аббасали өз эвинә кетди. Фәрман о бири отаға кечди. Хәнчәрини тахчадан кәтүрүб, белинә бағлады. Зәһрә элиндә ююлмуш таб-җамаг ичәри кирди. Нимчәләри, касалары рәфә дүздү. Фәрмана тәрәф кәлиб:

— Хәнчәрини бағлайыб һара кедирсән?—деди.

Суалына чаваб алмаян Зәһрә бир дә сорушду. Фәрман әтинасыз чаваб верди:

— Гулаг кәсмәйә, горх ки, бир күн сәнин дә гулагыны кәсәм!..

Зәһрә она лап яхын дуруб, күлә-күлә деди:

— Зарафат әләмә, дүзүнү де, гаға. Ә... әһ мән әлә тез-тез чашырам. Ахы, инди гағам дейилсән. Үч айдыр...—Зәһрә сөзүнүн далыны дейә билмәди, һәясындан утаныб, әлилә үзүнү тутду. Сонра бир сөз демәдән, Фәрманын архалыгынын, күмүш кәмәрин алтында бүзүлән ерләрини чәкиб дүзәлтмәйә башлады.

— Чәкил о яна көрүм, сән атанын әрваһы!—Фәрман ону өзүндән кәнар әләди. Хәнчәри сийириб, италийини бармагыйла йохлады вә енә шагылтыйла гынына салды.—Аббасали нийә юбанды,—дейә гапыя сары кетди.

— Сәнә сөзүм вар, даян!—дейә Зәһрә онун элиндән тутуб, үрәйини бошалтмаг истәди:—Бәс нә вахта кими көзләйәчәйәм?.. Нийә букун-сабаһа салырсан? Мән дә өзүмә көрә бир адамам... Ахы, нийә мәнә эл ичиндә

хар әләйирсән? Ишимизи нийә гуртармайырсан?

Фәрман онун ағзыны әйди:—Нийә-нийә әләмә, нә иш?

— Билмирсән? Тоюмузу, дейирәм, дайна... Мән истәйирәм ки, Һачы Эминин, Бәнәвшә халанын габагында бир кәлини кими гуллуғ әләйим. Амма сән һәр шейи кизлиндә сахлайырсан. Мән истәйирәм анам сәнин она кийәв олдуғуну билсин. Онда Бәнәвшә хала илә анам савашмазлар, мәһрибан доланарлар.

— Данышмаға даһа башына сөз гәһәтдир?—дейә Фәрман ону көзүнүн ичинә бахды. О ала көзләр, Фәрманы даһа чәлб әләмирди. Фәрман гызын мәсум бахышларында дәрин бир мәһәббәт дуйдуса да, ачы-ачы күлүб деди:

— Тәләсмә, Зәһрә ханым, тәләсмә!

— Ахы, мәнним һалым харабдыр. Дейә билмирәм. Фәрман, баша дүш... Һалым харабдыр..

— Мәни анламаз еринә гоюрсан, ахмағын баласы!—Фәрман элини онун элиндән чәкди. Гапыя тәрәф аддымларкән, Зәһрә ону кетмәйә гоймады.

— Нийә яхамдан әл чәкмирсән?—дейә Фәрман, ону кери итәләди.

Зәһрә сәндәләди, сонра өзүнү дүзәлтди. Фәрманын көй маһуд чухасынын әтәйиндән япышды. Өзүнү ширин кәстәрмәк үчүн күлә-күлә:

— Гоймаячагам кәдәсән!—деди,—мәнә сөз вер ки, тоюмузу әлийәчәксән.

— Мәнним зырна-балабан чалдырмагла арам йохдур. Бу да сәнин чавабын! Итил кет чәһәннәмә!

Зәһрә бир ан фикрә кетди, сонра башыны галдырыб деди:

— Мән тою онун үчүн истәйирәм ки, һамы бизим әр-арвад олдуғумузу билсин. Мән дейирәм биабыр олмаг.

— Нечә? Әр-арвад? Даһа дәлинин башында палыд ағачы битмәз ки... Бир дә белә сөз десән, өзүнү өлмүш бил!.. Сүрүк бурдан!

Зәһрә, үрәйиндән ох кими кечән бу сөзләрдән бир ан нә әдәчәйини, нә дейәчәйини билмәди. Фәрман чухасынын әтәйини дартыб онун элиндән чыхартды. Элини гапынын дәстәйинә атды, Зәһрә онун габагына ке-

чиб, голларыны яна ачды, йол вермәк истәмәди. Фәрман чәкмәсинин бурнуйла Зөһрәнин гарнына бир тәпик вурду. Зөһрә уфулдайыб гарныны тутду, сонра языгызыг деди:

— Сән мәни сөй, дөй, өлдүр, амма өз балана рәһмин кәлсин.

Фәрман чийнини гысды. Зөһрәнин үзүнә бахыб-бахыб тәәччүблә деди:

— Хансы балама? Сән дәли олмусан, нәдир? Ит күчүйү!

— Мән бойлуям, Фәрман! Мән ана олачагам, сән ата.

— Кәс сәсини! Мән ата олмаячагам. Көрәсән хансы дәрәдә галәт эләмисән, инди гүсул суюну мәним башыма төкмәк истәйирсән. Сәни йолдан чыхараны тапачагам. Мәнә һачы Атакиши оғлу Фәрман дейәрләр! Мәним эвимдә бич ушага ер йохдур.

— Сән данышыгыны бил, Фәрман!

— Дилини кәс! Эйбинә кор ол, отур ашағы. Йохса бу саат сәни дограм-дограм эләрәм.—О, хәнчәрини сийирди.—Начинсин гызы, начинс! Ушаг-мушаг нәдир?!

Зөһрәйә элә кәлди ки, Фәрманын данышыглары, һәрәкәтләри зарафатдыр. Ону йохламаг үчүн гәсдән горхудар, ағзына кәләни дейир, тәһгир эдир.

— Мән инди сәнин ихтиярындаям. Нә дейирсән де, нә истәйирсән элә, амма мән дүзүнү дедим. Фәрман, һеч бир ата...

Фәрман она данышмага имкан вермәди:

— Бах, белә элийәрәм,—дейә Зөһрәнин башыны көзүнү юмурага долады.

Зөһрә енә дилләнемәди. О, билирди ки, әр арвады дөйәр, сөйәр, сонра да барышар.

— Һәясыз, гарнындакы бичин сәси бу эадә эшидилсә, өзүнү өлмүш бил!

Фәрманын данышыгларынын доғру олмасына Зөһрәдә даһа һеч бир шүбһә галмады. О һәр шейдән бетәр, исмәтини әлиндән алмыш Фәрманын шәриндән сарсылды. Бу ишләрин баиси Фатыны, онун чинайәтләр ювасы олан эвинин даш-диварларыны шаһид чәкмәк истәди. Дүняда ән дәрдли вә бәдбәхт бир адам кими

ағлайыб, дәннзләр гәдәр көз яшы ахытмаг, Фәрманы фикриндән дашындырмаг истәди. Аягларына сәрилиб, енә ялвармага башлады. Үрәйн дашдан да бәрк олан бу мүлкәдар оғлуна һеч бир сөз тә'сир эләмәди.

Әһмәдин сәси эшидилди:

— Ай Фәрман, эшийә чых!

Фәрман гапыны гәзәблә чырпыб кетди.

Гайнанмыш самавары һачынын отағына апаран Фатыя пилләкәнин дибиндә раст кәлди. Әйилиб онун гулағына пычылдады:

— Кет, боғазыма бағладығын о зибил дилә-сөзә тут, яхамдан әл чәксин. Йохса әлимдән хата чыхар.

Фаты явашча сорушду.

— Зөһрәни дейирсән?

— Бәс ити дейирәм?—Сәнә демишдим ки, ону һәмишәлик мәнә чалайсан?! Бир иш иди, дүзәлтдин, эләдик, гуртарды кетди. Баша дүшдүн? Де ки, гыр-саргыз олуб мәнә япышмасын. Бир тәһәр элә, эвдән башыны өк.

— Бу иш чәтиндир. О, бойлудур, Фәрман аға!

— Мәнә борчу галмайыб, бойлудур, бойсуздур... Дилини ишә сал, фәнд-фелини ишләт. Ону башгасынын боғазына бағла!

— Ә, гуртар ахы, гара Фатыны көрмәмисән? Бәри кәл!—дейә һәйәтин ортасында дуран Әһмәд, Фәрмана мүрачнәт эләди.

Аббасали эвдән чыхды. Фәрман Фатыдан араланды. Һәр үчү кетди.

Фаты бир гәдәр фикирләшәндән сонра: «Әһмәдин өзүнү яхында гоюб, узагдан адам нийә ахтарырам?»—дейә юхары галхды.

Зөһрә башы кичәлләнә-кичәлләнә, аяглары бир-биринә долаша-долаша балкона чыхды. Бумбуз олмуш бәдәни әсирди. Ахшамын гаранлығында һәйәтә көз кәздирди, о яна, бу яна бахды, һеч кәси көрмәди. Фикриндә тутдугуну еринә етирмәк үчүн имкан варды. Чох да уча олмаян мәһәччәрин янына кәлди. Әлини дирәйә атыб, мәһәччәрин үстүнә галхмаг истәди. Санки узагдан кәлән бир нида балкона, кәндә, дағлара-дашларә вә онун өз гәлбинә гәдәр йыйлды: «Ана, мәним күнә-

һым нәдир? Ахы, мән һәлә дүня үзү көрмәмишәм». Зөһрәни хәялына кәләп бу сәс ваһимәйә салды. Бүтүн бәдәнини бир учунма, бир һәйәчан сарды. Дүня көзүндә бир һечлийә чеврилди. Бу ан она тәсәлли верән ялһыз әлүмдү; о, санки дейирди: «Бүтүн әзаб, әзий-йәтдән, тәһгирләрдән, көз яшларындан сәнин чаныны мән гуртарачагам, Зөһрә, мән!»

Үмидини һәр шейдән үзмүш бу бәдбәхт һисан өзүнү икинчи мәртәбәдән атмаг үчүн мәнәһчәрин үстүнә галхды.

Нифтинин әвинин яныдакы тәләнин ашагысында үч көлкә көрүндү. Аббасәли, Фәрман вә Әһмәд айын батмасыны көзләмәк үчүн орада отурдулар.

Шаки чайынын гыжылтысындан башга, сәрин паһыз кечәсиндә һеч бир сәс әшидилмирди. Бу аһәнклар сәс әлә бил ки, кәндин даһа дәрин юхуя кетмәси үчүн лайла чалырды.

— Мән һачы әмини мө'мин бир адам һесап әләйирдим, әлә билирдим ки, о, оғурлуг әтә дииш батырмаз,— дейә Әһмәд явашдан дилләнди.— Йохса, она гочлар кәтирәрдим ки, һа, гуйругу үч пуд. Әлә бу саат төвләдә буйнузу бурма беш өзчим вар. Яйдан сахламышам. Йкисини бөйүк мәрчанлылардан чырпышдырмышам, үчүнү дә күрдмаһмудлулардан. Фәрман, о күнү кәсдийим гомрал әркәйи дә гараханбәйлиләрдән о сөз... Әт мәним чанымдыр. Аллаһ мәним бир күнүмү әтсиз әләмәсин. Һә, мән беләйәм: бир күн бозартма ейирәм, бир күн кифтә, бир күн говурма, бир күн кабаб. Амма тәндирдә бишән чөлмәк бозбашынын ләззәти башгадыр!

— Ә, ди бәсдир, аз екәгарын олдугундан даныш!

— Мән әлүм, Фәрман, Аббасәлийә де: о күнү биздә едийин кабаб һечәйди? Һәзрәт Аббас һаггы, мән онун бир тикәсини бир оғула вермәздим. Көпәк оғлуну әркәйиндә гара тикә йохду, башдан-баша шәһрә яғ иди.

Фәрман күлдү:

— Әлә яғлы әт емәклән пейсәрин сыпа пейсәриянә дөнүб дә. Горхурам, шишәсэн, дама да ерләшмәйәсэн.

Аббасәли:

— Яваш данышы!— деди.— Әшидән олар.

Әһмәд башыны онлара тәрәф әйиб деди:

— Кишинин пейсәри йоғун олмаса, иш көрә билмәз. Мән һәр чийнимдә бир гоч, әлли верст йол кедәрәм, һеч йорулмаг билмәрәм. Амма сән Фәрман аға бир арыг чәпиши беш адым апара билмәзсән. Чүнки сәндә чан галмайыб. Сәрчә кими бир шейсән. Зөһрә ханымын да синейи-сәнданына ятандан сонра, бурнунун учу лап назилиб...

— Нә Зөһрә, нә данышырсан?— дейә Аббасәли суал верди. Фәрман Әһмәдин яныны басды. Әһмәд Аббасәлинин бу «сирри» билмәдийини баша дүшүб, сөзү азырды:

— Һеч, бизим бу чаваң оғланын Гаракиләсәдә бир ашнасы вар. Һәрдәнбир онула сөһбәтә кедир...

Фәрман бу барәдә данышығы тамам кәсмәк үчүн деди:

— Мән әлүм, Әһмәд, яшындан бәри нә гәдәр мал-гоюн оғурламышан?

— Онда кәрәк бығларымын түкүнү саям, чүнки һәр түкүмдә бир гоюнун яғы вар...

Әһмәд күлдү. Фәрман да өзүнү сахлая билмәди.

Аббасәли дилләнди:

— Ә, адамсыңыз, сизә дедим ахы гәлбидән данышыб, күлмәйин.

— Аббасәли, йохса, горхурсан ки, адам кәлә, ишимиз баш тутмая? Горхма, мәним әлимдән фәләйин дә яхасы гуртара билмәз. Нифтинин шишбуйнуз өкүзүнү чоһдан көзалты әләмишдим, амма гоншулугда әйбимә кәлирди, әл гатмырдым. Инди ки, о, Чомәрдә, Шаһмәрдана гошулуб, һачынын габагына даш йомбалайыр, мән дә билдийими әләрәм. Гой алтда галанын чаны чыхсын. Шишбуйнуз өкүзүн әтини ейәрик, көнүндән чарых кейәрик. Бәли...

— Әһмәд, әршдән-күршдән данышма. Һүнәрини бу кечә көстәрәрсән,— дейә Аббасәли онун сөзүнү кәсди.— Галхын аяға, ай Гызылгаянын далында кизләнди. Фүрсәти әлән вермәк олмаз.

Онлар ерлериндэн дурдулар. Әһмәд габага дүшдү, Аббасәлилә Фәрман онун далынча; бир нечә аддым динмәдән кетдиләр. Нифтийин эвинин янына чатанда даяндылар.

— Бәлкә эвини дә яндыраг?— дейә Әһмәд пычылдады.

— Йох, йох, һачы нә дейиб, элә эләмәлиһик. Бәри кәлин. Малыны оғурламаг да, бир гисасдыр.

Онлар аягларынын учунда ерийә-ерийә эвин этрафына доландылар. һеч кәси көрмәдиләр. Дарвазанын янына кәдиләр. Әһмәд әввалчә явашдан, сонра күч вериб дарвазаны итәләди, ачылмады. Ичәридән багланмыш гапынын сүрмәсини кери чәкиб ачмаг үчүн элини ики тайлы дарвазанын арасындан бир тәһәр ичәри салды. Лакин әли сүрмәйә чатмады. Голуну чыхардыб деди:

— Мән нә десәм, сиз дә о чүр эләйин. Фәрман бах, о тәрәфдә дуруб йола бахсын, кәлән олса, фыштырыг чалсын. Аббасәли, сән дә дарваза ачыландан сонра, даянарсан әв гапысынын агзында. Байыра чыхан олса, хәнчәрини саларсан ишә. О ки, галды мәнә, өзүм билрәм. Инди ят аяғымын алтында!

Фәрман көстәрилән ерә кедиб, бир чухурда чөмәлди. Әһмәд Аббасәлинин белинә чыхыб, дарвазанын башына дырмашды. Аягларыны дарвазанын кәмәрәләринә гоюб, әһмәлчә һәйәтә дүшдү. Сүрмәни кери чәкди. һәйәтин бир тәрәфиндәки кәрмә галағынын ичиндә ятмыш Топуш һәниртийә галхды. һүрә-һүрә һәйәтә чыхды. Әһмәд төвләйә яхын кедә билмәди. Дарвазаны ачыб байыра чыхды. Топуш онун далынча кедиб һәйәтдән чыхды. Әһмәд чибиндән бир парча эт чыхарыб кәнара туллады. Ит гаранлыгыда ери ийләйә-ийләйә әти тапды, агзына алыб эвин далына кетди.

Аббасәлилә Әһмәд һәйәтә кирди. Аббасәли эвин гапысынын агзыны кәсиб, хәнчәрини элиндә һазыр тутду. Әһмәд төвлә гапысыны ачмаг истәди. Чибиндән бир гом ачар чыхарыб һамысыны бир-бир гыфыла салды, лакин ачарын һеч бири дүшмәди. Өзүйлә көтүрдүйү лому чәфтәйлә гыфылын арасына салыб, күчү кәлдикчә ганырды, нә чәфтә ериндән чыхды, нә гыфыл ачыл-

ды. Хейли әлләшиди. Тәрини силиб, нәфәсини дәрди. Аббасәли аста-аста она янашыб гулагына пычылдады:

— Бәс нийә гуртармайырсан, вахт кечир, дан ери инди сөкүләр ахы!

— Бу саат ачачагам, сән өз еринә кет! Чәфтә, гыфыл чох мөһкәmdir.

Аббасәли чәкилиб кетди. Әһмәд лому салыб, гапыны дабанадан чыхарараг, яна итәләди. Белини дүзәлдиб, дәриндән нәфәс алды. Төвләйә кириб шам яндырды. Ичәридә бир өкүздән вә онун янында ятмыш дүйәдән башга һейван йохду. «Яхшы түнчү әти вар»— дейә аягыла тәрпәдиб, көвшәк вуран дүйәни дургузду. Өкүзүн башындан чатыны ачмаг истәди. Өкүз нештәр кими ити, шиш буйнузларыны она тәрәф йөнәлтди, элә бил Әһмәдлә һөлләшәчәкди. Әһмәд нә гәдәр чалышдыса, чатыны онун бойнундан ача билмәди. Өкүз Әһмәди буйнузлайыб яхына гоймады. Әһмәд һирсләнди. «Мән белә тәрс һейвана раст кәлмәмишәм»,— дейә шамы ахурун ичинә гоюб, хәнчәрини сыйырды, чатыны кешәвәнддән кәсди. Өкүз төвләнин о бири башына гачды. Әһмәд ону габагына гатыб, байыра чыхартмаг истәдикдә, өкүз яд адамдан үркдү, лакин башга тәрәфә гачмайыб, Әһмәдин үстүнә һүчүм эләди. Әһмәд бу дәли һейванын буйнузларындан, дырнагларындан чаныны гуртармаг үчүн кери чәкилли. Өкүз она тәзәдән һүчүм эләйәндә, Әһмәд тез яна чәкилиб, хәнчәри онун бөйрүнә сохду. һейван бөйүрүб, шапылтыйла ерә йыхылды. Әһмәд дүйәни төвләдән чыхартды. Аббасәли она яхынлашдыгы заман, бир-биринин далынча яки дәфә фыштырыг сәси кәлди. Дүйәнин аягыла гачыб чанларыны гуртара билмәйәчәкләриндән, ону һәйәтдә гоюб, тез чыхдылар. Имәкләйә-имәкләйә Фәрманын янына кетдиләр.

Фәрман о тәрәфдән кәлән адамы көстәрди. Көзә көрүнмәмәк үчүн диварын дибинә синиб, нәфәсләрини ичәри чәкдиләр.

Дан үзү сөкүлүр, һава ағарырды. Онлар Әһкәләвид тәрәфдән кәлән Нифтийин таныдылар.

Нифти дарвазадан ичәри кирчәк, оғрулар белләрини әйиб гача-гача кетдиләр.

Нифти дүйөни һэйэтдә көрөндә арвадынын далынча данышды: «Залымын гызы, бу һейваны нийә байырда гоюб! Яхшыдыр ки, гурд-гуш дағытмайыб, огурулар апармайыб...»

Нифти дүйөни төвлэйә саланда, гапынын ериндән чыхарылдығыны көрүб һейрәтләнди. Огуру калдийинә шүбһәси галмады. Эвин гапысыны дөйдү, арвады гапыны ачды, чырағы көтүрүб төвлэйә кәлдиләр. Көлмәчә бағлайыб лахталанмыш ганы, буйнузуну ерә сөйкәйиб чан вермәкдә олан өкүзү көрдүкдә, элә бил ки, әр, арвадын үрәкләрини чәкиб чыхартдылар. Арвад үз-көзүнә әл атды. «Сәни көрүм ләйән-ләйән ган гусасан, ай мәним төйләми яран, һейванымы бу күнә гоян!»—дейә ағлады. Нифти өкүзүн башыны галдырды, лакин өкүз башыны сахлая билмәди. Нифти вары йоху бир өкүзүнүн бойнуна бычаг чәкмәйә гыймады. Ярасыны сарымаг истәди, амма кеч иди: өкүзүн нәфәси кәсилмиш, көзләри ағара галмышды...

Нифти дәриндән көксүнү өтүрдү:

— Бәл, дүшмән мөндән дә гисасыны алды. Бәс бу гудуз дәймиш Топуш һардаймыш?

Әрлә арвад чох мәюс һалда төвләдән чыхыб ити ахтармаға башладылар. Галаға, саманлыға, тоюг дамына бахдылар. Нәһайәт, эвин далында, чәнк олмуш, дишләри килидләнмиш Топушу тапдылар.

— Итә дә зәһәр верибләр!—дейә Нифти эв-эшийинин вәфалы көзәтчисини итирдийинә тәәссүф эләди вә гәһәрләнди. Онун гәзәб, кин долу сәси, һәлә юхудан оянмамыш кәндә ййылды:

— Олсун, һачы Атакиши, биз енә үз-үзә кәлчәйик!..

— ...Элә өзүнү атмаг истәйәндә, ону һахладым. Дедим, ай гыз, даян! Күләчәсинин этәйиндән тутуб, керя чәкдим. Мәһәччәрин үстүндән дүшүртдүм. Гыз өзүндән кетди, бу ил өлмүсән, билдир. Үзүнә су чиләдим, голуну-гычыны овдум. һачандан һачана өзүнә кәлди, үзүмә бахыб, көзүнүн яшыны эләди. Дедим: ай бала, бирчә дәрдини де көрүм, сәнә нә олуб. Дашлан

сәда кәлди, ондан кәлмәди. Апардым эвә, Ялвардым-яхардым, ахырда дәрдини ачыб деди. Элә бил, үстүмә гайнар су төкдүләр. Ағлым башымдан чыхды. Бу нечә ола биләр?! Гардаш, бачы?! Истәдим дөйәм, лап боғуб өлдүрәм, амма голум галхмады. Ана үрәйдир, дайна! Иш белә йөндәмсиз олуб, Бәнәвшә! Фәрман элдән дышгары иш көрүб. Чамаат билсә, валлаһ, бизи дашгалаг эләр. Аллаһ шейтана лә'нәт эләсин. Иш-ишдән кечәндән сонра, даһа мән нә дейим, кәрәк онларын тезликлә тойларыны элийәк. Йохса, Аразы да бағласан бу биабырчылыгы тәмизләмәз.

Дөшөк юуну каһ дидән, каһ узун бир чубугла чырпан Бәнәвшә чаваб верди:

— Мән бу ишә гарышмырам.

— Нийә гарышмырсан? Биз күнүйүк. Арамызда һәрдәнбир сөз-сөһбәт дә олур, далаш-дөйүш дә. Амма бундан ушағларымыза нә вар. Икимиз дә ана вә гайнаһа тәкин, иши өз йөндәминә гоисаг яхшыдыр. Йохса, яхамызы кәнара чәксәк, олмаз ки... Онларын эзәбыны, дәрд-сәрини енә кәрәк биз чәкәк...

— Элдән дышгары иш көрмәмишәм ки, дәрд чәким.— Бәнәвшә ағзыны бүзүб, үзүнү о яна тутду.

— Ай арвад, мән сәнә сөз дейирәм, үзүнү нийә о яна тутурсан? Сән истәйирсән ки, мәним гызым биабыр олсун? Бәдбәхт олсун? Бир дә, Фәрмана ондан көзәл гыз алмаячагсан ки! Өзүн билирсән, Зөһрә фағыр, дилсиз-ағызсыз ушагдыр. Бир сөзү ики эләйән дейил. Бундан сонра, бизим дә арамызда артыг-әксик сөз олмаз, Сән эвин ағбирчәйи, мән дә сәнә кичик оларам. һә, нә дейирсән?

Тамашанын хаһишиндән, ялварышындан юмшалмайыб, онун үстүнә аяг алаң, өзүнү бир аз да тохтутан Бәнәвшә истәһзайла күлүб деди:

— Адәмдән хатәмә кими көрмәмишиң ки, гыз анасы оғлан анасына элчи дүшсүн. Мән истәйирәм элә бир гыз кәлиним олсун ки, атасынын гапысына кәдәсән, ялварасан, миннәтчи дүшсән. Йохса, нә йоғурдум, нә япдым, һазырча кәкә тапдым... һм... Буна мән гол гоймарам! Учүз әтин шорбасы олмаз...

Бу сөзләр бир ох кими Тамашанын үрәйини деширди, лакин о, күнүсүнүн янында алчалдығыны бирузә вермәйиб:

— Мәним гызым учуз эт дейил,—деди.—Нә олар атасы, чөһизи олмаянда. Яхшы дейибләр: истәдийим эрим олсун, кол диби эвим олсун. Бир дә, аллаһа шүкүр, варымыз, дәвләтимиз бир маһалы сахлар.—О, бир ан сусуб, енә сорушду:—Һә, Бәнәвшә бачы, нә дейирсән? Мәсләһәтин нәдир, һачыя дейәкми? Ону билирәм ки, о да бу ишә разы олар. Нәдән ки, өзү бир нечә дөфә мәнә ишәрә вуруб ки, «мән Зөһрәни эвдән кәнара бурахмаячағам. Элә оғул да мәнимдир, гыз да».

— Гой әлимдә ишими көрүм, сән аллаһ!—дейә Бәнәвшә гашгабағыны төкдү.—О һачы, о сән... Истәкли арвадысан, кет нә данышырсан, даныш.—Бәнәвшә додаг алтындан мыртылданды:—Анасындан бал тутмушуг, баласындан да бармаг ялаячайыг. Дәрәнин адамы мәнә галыб, һм... Яхшы ишдир...

Бәнәвшәдәки сәрт үзү көрән Тамаша фикрә кетди: «Аһ, Зөһрә, Зөһрә! Күнүм гарайды, сән дә лап гара эләдин... Бу иш баш тутмаса, Фәрман сәнә саһиб дурмаса, дәли олуб чөлләрә дүшәрәм...»

Тамаша өлчдү-бичди, көтүр-гой эләди. Гызынын хошбәхтлийи үчүн чанһны вермәйә һазыр олан бу языг ананы Бәнәвшәнин чубугунун сәси хәялдан айырды. Нечә дейәрләр, үзүнә үз бағлайыб, бүтүн әһвалаты ачыб демәйи, инадкар күнүсүнү йола кәтирмәйи гәрәра алды.

— Бәнәвшә, инди эвдә биздән савайы адам йохдур. Икимиз дә анайыг. Букүн, сабаһ нәнә олачайыг, нәвәмизи сән гучағындан ерә гоянда, мән көтүрәчәйәм, мән гоянда, сән... Инди иш...

Тамаша сөзүнү гуртармамыш Бәнәвшә кәскич һәрәкәтлә үзүнү она чевириб деди:

— Сәнин нәвән ким олачаг, билмирәм, амма мәним әвәзимдән данышма. Адам аты алар, сонра ахуруну тикәр. Дәрәда балыг сөвдәсийла ишим йохдур.

— Ай Бәнәвшә, нийә өзүнү авам еринә гоюрсан. Белә онлар, бизсиз алышыб, веришибләр э...

Бәнәвшә әлини сахлайыб, тәәччүблә деди:

— Нә? Алышыб веришибләр? Мәним оғлум эләгәти эләмәз. Башына гыз гәһәтдир, бәйәм, Зөһрәйә тамаһ салсын?!

О, әлини һавада ойнада-ойнада сөзүнә давам эләди.—Бәһ, бәһ! Калинә бах, калинә! Анасы сачымын бир тайыны йолуб, гызы да о бири тайыны йолачаг. Анам, бачым, әлини яғлыдыр, кет башгасынын башына чәк.

— Яхшы, Бәнәвшә, о көрпәйә ким саһиб олачаг? Онун күнаһы нәдир?

— Көрпә кимдир, ай гыз?—Бәнәвшә она тәрс-тәрс бахды.

— Көрпә кимдир? Йохса, ағлын башындан чыхыб?!

— Зөһрә бойлудур. Фәрман яхасыны кәнара чәкә билмәз.

— Ағзынын сөзүнү бил, ай гыз! Мәним оғлума шәр атма!

— Фатыдан соруш. Араларыны дүзәлдән одур.

Бәнәвшә чубугу ерә гоюб, һирсли аяға галхды.

— Мән, о, һүллүкбаз, гара Фатынын атасыны гәбирдән чыхарарам!.. Белә иш олар?.. Белә оюн олар?..

Бәнәвшә туманынын этәйини дәстәләйәрәк, пилләкәндән тез-тез ашағы дүшүб, Фатынын далынча кетди.

Балконда тәк галмыш Тамаша әлини шапылтыйла дизиңә чырпыб, өз-өзүнү данламаға башлады:

— Бойнуну фәләк гырсын, чаным! Мән нийә ушаға көз олмадым? Нийә гара Фатынын эвинә кедиб-кәлмәсинә разы олдум!

— Кәл, кәл! Сөзүнү онун үзүнә дел!—Бәнәвшә Фатынын әлиндән тутуб чәкә-чәкә кәтирди.—Бах, ачыг де көрүм, нийә мәним оғлума-гара яхырсыныз? Бу нә сөздүр Тамаша дейир?..

Һәр икиси отурду. Айнанын габағындан тәзә галхыб кәлмиш Фаты, һалә сүрмәси гурумамыш кирпикләрини бир-биринә чалыб, гашыны ойнада-ойнада деди:

— Нә олуб ки, Тамаша ханым?

— Ону сән өзүндөн соруш. Һәр шейи сән билирсән. Зөһрәнин барәсиндә дүзүнү де.

— Һә, билирәм, данмырам ки. Амма, сәнә демир-дим. Нә борчума галмышды ки, әглә дырнағын арасына кирим. Бәнәвшә ханым, Фәрманын әзиз чаны һаггы, иши чохдан дуймушдум. Бақыдан бизә бир чешмәкли гонаг кәлмишди һа, элә о замандан. Әһмәд әт доғрайырды, Зөһрә дә чай сүзүрдү. Көрдүм элә кишинин гашы-көзү ойнайыр. Арифәм ахы. Өз үрәйимдә дедим: аллаһ сәнә лә'нәт эләсин, шейтан. Бу эәли-эшикли киши нийә көзүнү бу гызын үзүндән чәкмир? Сонра, аллаһ өләнләринизә рәһмәт эләсин, рәһмәтлик анамын сөзү ядыма дүшдү, о дейәрди, кишиләрин ағлы көзләриндә олар. Дедим, нейләсин, кишидир дә, Зөһрә кими кәзалә бу шоркөз Әһмәд нечә бахмасын...

Тамаша тез ериндән дилләнди:

— Ай гыз, өз сөзүнү даныш! Алт-үст вурма!

— Чағырмысыңыз, гоюн сөзүмү дейим. Һә, Бәнәвшә бачы, ону дейирдим... О күндән көз гойдум, көрдүм, Зөһрә саз кими дынғылдамаға башлайыр. Эв сүпүрүр—охуюр, габ-гачаг ююр—охуюр, нә билим, эвә кирир—охуюр, эвдән чыхыр—охуюр. Өзү дә нә сөзләр, нечә сөзләр, бизим кими екә арвадлар о сөзләри арзына алмаға утанар. Сиз көз гоюб, фикир верәмисиниз. Иллаһым ки, Әһмәд бура кәләндә, гызын чичәйи чыртадайырды. Мән арифәм ахы!.. Беш күн белә, он күн белә...—Тамаша онун сөзүнү кәсди:

— Әһмәди-мәһмәди бура чәкмә. Билдийини де. На-ла-мыха вурма.

Бәнәвшә өзүнү сахлая билмәйиб, ериндән дилләнди:

— Сән дә дилини өзүндә сахла. Гой кишинин гызы данышсын. Һә, далыны де, нә олду?

— Мән билдийими дейирәм. Тамаша ханым, нийә сөзүмү кәсирсән?—О, көзүнү сүздүрәрәк, Бәнәвшәйә тәрәф бахыб деди:—Далы нә олачаг ки, бир ики дөфә гызы Әһмәдкилдә көрдүм. Бабалы дейнәләрин бойнуна, икисини бир ердә Гызылгаянын ләмәсиндә, Давлынын балдырганлығында көрүбләр. Өзү дә ахшамчагы. Та, нә дейим!.. Ахшам ола, хәлвәт ер ола... Неч одла памбығынky бир ердә тутар...

Тамаша ериндән партлады:

— Ялан данышырсан, һаясыз! Гызыма шәр атма! Фаты кефини поэмады, күлә-күлә сакитчә деди:

— Тамаша ханым, мәнә һаясыз дейир, десин, нә олар. Өз адыны мәнә гоюр. Бу ағбирчәк вахтымда мәнә ялан данышмаг нә ярашыр. Шәр атсам, сәнин өзүиә атарам, гызыны нийә дейирәм? Ашыг көрдүйүңү чағырар...

Тамаша даһа да һирсләнди:

— Кәс сәсини, имансыз! Зөһрә мәнә һәр шейи данышыб. Ону сән йолдан чыхартмысан, бәдбәхт эләмисән. Бүтүн кәнд сәнин фәндини-фелини билир. Гой мән дә дейим бары. Чийәrimi яндырдын. Чаванлығындан дүз йолун адамы дейилсән. Исмайылын гызыны бәд-бәхт элийән сән олмусан, буну һәлә дә кәнддә данышырлар. Нөврәстәйә чәнкәл атдын—баш тутмады, яхшы ки, нишанлысы кәлиб чыхды. Ағзын һәр ердә янандан сонра, мәним тифил баламы тора салдын. Гардаш дедийи Фәрманы она әр эләдин. Фәрман да сәнә, бах, бу эйинидәки туманы алды. Ай намуссуз, сәни қора имансыз кәдәсән! Сән бу эвдә гуллуғчусан, йохса арадүзәлдән, ара вурансан?

Фаты онун габағындан гачмады:

— Кири-кири!—деди.—намуслу Тамаша ханыма бах! Сән дүзәмәлли арвад олсайдын, өз әрини өлдүрт-дүрүб, бу Бәнәвшә ханымын үстүнә кәлмәздин.

— Арзына гурбан олум, дүз дейирсән, о бу эвә кәләндән, мәним күнүм гара олуб.

Ишин башга рәнк алдығыны көрән Тамаша, неч олмаса, үрәйиндәкиләри бошалтмагла сакит олмага чалышды. ләкин нә гәдәр эләдисә, бачармады. Чийинләри эниб-галхды, синәси атланды, һөнкүртүсү балкону көтүрдү...

Фаты үст-үстдән кейдийи туманларыны дәйирман дашы кими фырлада-фырлада пилләкәндән ашағы энди. Бәнәвшә юну йығышдырыб онун далынча, гара дама кетди. Һачы Атакишилә Аббасәли һәйәтә кирди. Тамаша көз яшыны силә-силә дуруб, кетмәк истәркән, Һачы Атакиши балкона чыхды. Тамашая бахыб деди:

— Нә олуб, енә көзүнүн зылығыны ахыдырсаң?
Тамаша чаваб верә билмәди, даһа бәркдән һыч-
гырды. Тез дуруб отаға кетди.

Һачы Атакиши Аббасәлилә сөһбәтнин гуртарды.
Нифтинин өкүзүнүн вә итинин өлдүрүлмәси барәдә ки-
мин кәнддә нә данышдығыны она хәбәр вермәсини тап-
шырды.

Аббасәли кетди.

Күрәйини мүтәккәйә сөйкәйиб, гәляныны түстүлә-
дән Һачы Атакишини фикир көтүрдү. Вәзыййәтин кет-
дикчә нисләшмәси ону нараһат әдирди. Гияса вә Ниф-
тийә вурдугу зәрбәләрин әвәзини онларын нечә, нә за-
ман вә һарда алачагларыны фикирләширди. Һәлә ки,
нә онун үстүнә һүчүм әдән варды, нә дә әвини-әшийини
яндыран. Лакин фикир-хәял ону кечәләр дә раһат ят-
маға гоймурду. Өз иши, вәзыййәти хараб олан Бағрат-
дан она дар күндә бир көмәк олмаячағыны йәгин әлә-
мишди. Она көрә дә мүсәлман кәндләриндә, өзүнә
арха тапмаға гәрар верди. Сабаһ бу мәгәдлә Гара-
килсәйә, Ағүдүйә кетмәк фикриндә иди. Она әлә кәлир-
ди ки, мүсәлман кәндләринин дөвләтлиләри сөзү бир
ерә гойсалар, чызыгларындан чыхан йохсулларын
ағыз-бурунларыны әзиширәләр, ерләрини өзләринә
танытдырарлар.

Бәнәвшә әлиндә паднос ичәри кирди.

— Бәнәвшә, чай кәтирмисәң?

— Һә, сәһәрдән чайсызсан.— Бәнәвшә падносу Һа-
чынын габағына гойду, лампанын пилтәсини юхары
чәкиб, әрилә үзбәүз отурду.

— Күндүз кәлдин эвә, тез дә кетдин, сөзүмү дейә
билмәдим, һеч биабырчылыгдан хәбәрин вар?

— Нә олуб?

— Бу гызылчыглы гызынын әлиндән кәнддән-кәсәк-
дән гачмалы олмушуг... Лә'нәт ону әкән атая, доған
аная!

— Енә савашмысынын? Мән эвә кәләндә ағлайырды.

— Һә дә, ағлаяр. Өзүнү сәнин янында ширин сал-
маг үчүн мәнән дә шикайәт әләйәр...

— Йох, һеч бир сөз демәйиб. Мән дә данышдырма-
дым, дедим күнүләр енә сач йолмасы әләйибләр. Дүзү,
сизин рәфтарынын мәнә тәнкә кәтириб. Башынызы
ашағы салыб, чәрәйинизи ейиб, аллаһыныза шүкүр
әләмирсиниз.

— Иш башга чүрдүр, а киши! Әвин йыхылмасын
сәнин, отурмусан бурда, билмирсән көзүнүн габағында
нә пәстәһлардан чыхыр!..

Бәнәвшә күндүзкү әһвалаты данышды. Һачы Ата-
киши гәзәбиндән пәләнк кими бағырды:

— Зәһрәнин ушағы вар? Фәрмана да шәр атыр ки,
ондандыр? Һаны Тамаша? Һаны онун намуссуз гызы?
Мән буна инанмырам. Онлары бу саат чағыр яныма!

— Гоншуя кедибләр. Горхудан сәнин көзүнә көрүнә
билмирләр. Инанмырсан, Фатыны чағырым, соруш. О,
һәр шейи ерли-ятаглы билир.

Бәнәвшә кедиб Фатыны чағырды. Фаты өзүнә хас
олан мәнәрәтлә данышды. Сонра, мүәллимдән сөз сал-
ды. «Дүняда һеч дүз адам йохмуш...» дейә сөзүнү гур-
тарды. Һачы даһа бәрк һирләнди. Фатыдан мүәллим
һагғында ачыг данышмасыны тәләб әтди.

Фаты башыны булады, мәсәләни Бәнәвшәнин янын-
да демәк истәмәдийини она гаңдырды. Һачы арвадыны
гәсдән, Фәрманы тапыб кәтирмәйә көндәрди.

— Инди де көрүм, о мүәллим мәнә нә әләйиб? Бу
эвә кәлиб кетмәкдә, дейирдин, умачағы, тәмәннасы вар.
Нә истәйир?— дейә гәлянын күлүнү нәлбәккәйә бо-
шалтды.

— Башына дөнүм, Һачы, десәм гана-говгая дүшә-
рәм. Нәдән ки, валлаһ, үзүм аяғынын алтына, әр-ар-
вадсынын. Мән биринә нислик әләйән, баис адам дейи-
ләм. Гой галсын, Һачы, бир даш алтдан, бир даш үст-
дән!..

Һачы Атакиши Фатынын мүәммалы сөзләриндән
даһа да шүбһәләнди. Фатыдан, билдийини сөйләмәйи
тә'киллә тәләб әләди. Фаты аяға дурду.

— Көрүм адам-зад йохдур ки,— дейә гапыдан ба-
йыра бахыб гайытды.— Амма, Һачы, сән оласан кетди-
йин Мәккә, бу сирри бир сән бил, бир мән, бир дә үс-

тәки аллаһ.—О сусду, сонра деди.—Йох, йох, горхурам. Валлаһ... нә лазым!—Аллаһ шейтана лә'нәт эләсин...

Һачы Атакиши ғышгырды:

— Мәни элэ салырсан? Бу саат де көрүм, нә иш вар?

— Һачы, заты ғырых арвада күндә мұзвәрә едирдәсән, ал гумаш кейдирәсән һа, енә гәдрини билмәйәчәк. Һәлә бу бир яна дурсун, утанмазлыг да эләйирәм, дад көзү ғызмышын, көзү дағынығын әлиндән, о да ола бизим Тамаша ханым...

— Тамаша? Көзү дағыныгыдыр? Сән нә һүнәрлә бу сөзү дейирсән?!

— Баяг истәдим ағзымы ачмаям, үстүмә чыгырдым. Инди дә... Яхшы, демәрәм,—Фаты дуруб кетмәк истәди. Һачы Атакиши гоймады.

— Отур, мәним үрәйимә хал салыб һара кедирсән, де! Һәр шейи де!

— Нә дейим, Һачы, аллаһа шүкүр, өзүн түкү-түкдән сечәсән. Инди көр о нә гәдәр устадыр ки, һамынын көзүнүн габағында йүз чүр пәстаһлардан чыхыр, өзү дә нә утаныр, нә дә горхур. Һә, нә дейим, бабалы дейәнләрин бойнуна, куя Тамаша ханым мұәллимә бир чиб дәсмалы көндәриб, ичиндә дә бир дишләнмиш алма...

— Дишләнмиш алма, һә? Ялан демирсән, Фаты?— Һачы Атакиши һирсиндән әли әсә-әсә гәяныны долдурмаға башлады.

— Дүздүр, Һачы, мәним башымдакы папаг дейил, ләчәкдир, амма намусда өзүмү йүз кишиә бәрәбәр гоймарам. Өз ишинин үстүнү өрт-басдыр эләмәк үчүн Фәрман ағая да шәр атыр. Аллаһ билди, бәлкә, ғызыны да мұәллимин әвинә өзү апарыб кәтирир... Йохса, нечә дейәрләр: сән вурмадын, мән йыхылмадым... Зәһрә, сәнин ғызлығын, бою долу!—Фаты әлини галдырды:—Аллаһ, итинәм, аллаһ! Бир көр о, ғызылчыгы ғызы бу ағсаггал кишинин башына нә оюн ачыр!—Фаты сусуб, башыны ашағы салды.

Һачы Атакиши ердә отура билмәди. Аяға дуруб, отагда әсәби һалда кәзә-кәзә деди:

— Нийә кирийиб, башыны ашағы салдын? Даһа нә билирсән, һамысыны даныш! Анчаг дүзүнү даныш. Бәнәвшәнин бундан хәбәри вармы?

— Йох, йох! Мән дә ахыр күнләрдә билмишәм. Валлаһ, мән Тамашанын еринә әрийиб ерә кирирәм. Онун ады батсын, Бүтүн кәндин адыны батырды. Кәнд чәһән-нәм, сәнин кими кишини биабыр эләди. Булаға суя кедирсән, арвадлар Тамашайла Рүстәм мұәллимин бәрәсиндә пычы-пычы эләйир, яса кедирсән, гоншуя кедирсән—сөз-сөһбәт онлардандыр. Бәзиләри дә дейир ки, бу иши Һачы өзү дә билди, онун айләси дә, амма гәсдән өрт-басдыр эләйирләр. Ону дейим ки, мұәллимин далынча да сөйүрләр. Дейирләр: Һачыя өзүнү дост кими кәстәрир, амма, онун әвинә пис нийәтлә кедиб-кәлир... Даһа нә дейим, ай Һачы... О күнү нахырчы Күлмәлинин арвады Килейлә Гиясын әмиси ғызы Гумру булаға кедирдиләр. Мән дә онларын далларынча гарабагара, яваш-яваш аддымлайырдым. Мәни көр-мүрдүләр. Данышыгларына гулаг асырдым. Аллаһ, итинәм, аллаһ, гулагым нәләр эшитмәди! Килә дейирди ки, Фәрман Нөврәстәни чох киррәди, бир шей чыхмады. Амма, биз онлардан гисасымызы алмышыг: кәлининин дайысы, мұәллими дейирди, э... Тамашаны...—Фаты сөзүнүн далыны демәйиб, әлләрини енә юхары галдырды:—Аллаһ, итинәм, аллаһ!.. Янында да утанмазлыг эләйирәм, Һачы... Тамаша ханым өзү чамаата ййыб ки, Һачы Атакиши яхшы адамдыр, чәрәйини верир, палтарымы алыр, етимини сахлайыр, амма, мәнә әр дейил, гочадыр, элә үстүмдә бирчә гуру ады вар. Өз үрәйимдә дедим: бый, сәнин яларын дәлинсин, Тамаша! һеч адам да әри һаггында белә сөз дейәр?! Һеч үзүндә һәя-абыр йохдур!..

Фатынын сөзләри Һачынын үрәйинә нештәр кими батды. Онун доғру данышлыгына даһа шүбһәси галмады. Чүнки Тамаша әринин гочалыгында, она бахыб-бахмамасындан Һачынын өзүнә дә килейләнирди.

— Һей киди дүня!—дейә Һачы дәриндән көксүнү өтүрдү.—Гушу көзүндән вуран Һачы Атакиши, инди көр нә күнә галыб? Өз әялым мәним дүшмәнләримә

сатылыб. Нейнэк, фэлэйни чархы инди тэрсинэ ыр-
даныр. Амма, бу гоча Начы Атакиши бир күн гара нэр
кими гызачаг. О заман, өз догма баласы да олса, ди-
зинин алтына алыб, эзэчөкдир.

Гапы ачылды, Бөнөвшө ичэри кирди.

Сөһбөт кәсилди. Бөнөвшө Фәрманы тапмадыгыны
сөйләди, сонра, чайы ичилмәмиш стаканы апарды.
Фаты онун даһынча чыхды. Бир саатда санки әлли ил
гочалмыш Начы Атакиши әлини алиһна сөйкәйиб, фи-
кирләширди: «Үрәйимә салыммыш ләкәни нечә тәмиз-
ләйим?...»

Анайла бала бу ахшам бир ердә, отагда ятмышды-
лар. Тамаша сол голуну Зөһрәнин башынын алтына
гоюб, сағ голуну үстүндән ашырага, ону бөрк-бөрк
бағрына басмышды. Пайызын союг кечәсиндә ана ба-
ланын, бала ананын нәфәсилә гызышмышды. Дүняда
һеч бир шейлә эвәз әдилмәйән ана гойнунда бүтүн
дәрдләрини унутмуш Зөһрә чохдан юхламышды. Лакин
Тамашанын көзүнә юху кетмирди. Нә үчүн? Ахы, кечә
ярыдан кечмишиди. Бәлкә, һәрдөнбир гурчаланаң Зөһ-
рәйә союг дөймәсин дейә, үстүнү басдырмаг үчүн ояг
галмышды? Бәлкә, гызынын көрпә гузу кими мышыл-
тысы онун юхусуну гачырмышды? Бәлкә, о, бу гаран-
лыг вә нәдәнсә ваһимәли көрүнән отагда горхурду,
сәһәрин тез ачылмасыны көзләйирди? Йох, буңлар сә-
бәб дейилди. Онун кичик үрәйиндә дағлар бойда үч
дәрди варды: Зөһрәнин дәрди, онун һәлә дүня үзү көр-
мәмиш баласынын дәрди, өз дәрди.

Зөһрә ериндә гәрпәнди. Юхулу-юхулу башыны кө-
түрүб, анасынын синәсинә, әлини исә үзүнә гойду.

Тамаша гызынын ушаг вахтында эләдийи һәрәкәт-
ләри хатырлады. Әһмәлчә-әһмәлчә онун сачыны сы-
галлады, башыны лап үрәйинин үстүнә гойду.

Ана енә юхуя кедә билмәди, һей фикирләшиди. Сә-
һәр ачылан кими гызыны да көтүрүб Гызылчыға, ана-
дан олдуғу кәндә кетмәйи гәрәра алды.

Гапы явашча ачылды. Еоиндә сәксәнән Тамаша:
— Кимдир?— дейә сорушду.

Начы Атакиши:

— Мәһәм, горхма!— деди.— Кибрити яндырыб она
яхынлашды.

— Ушаг янымдадыр, нәйә кәлмисән?

Начы Атакиши она тәрәф әйилиб, гулағына пычыл-
дады:

— Нараһат олма! Төвләйә дейәсән оғру кәлиб. Дур,
чырағы көтүр, бахаг.

— Бәс мән нийә? Нөкәрләр һаны?

Начы Атакиши чаваб вермәйиб, тез кетди. Тамаша
Зөһрәнин башыны, ояңмасын дейә, явашча көксүндән
көтүрүб, ястыға гойду.

— Мәһим языг балам, ят!— дейә гызынын яи-йөрә-
сини басдырды. Көнүлсүз-көнүлсүз кейяниб балкона
чыхды. Тахчадан чырағы көтүрүб яндырды. Начы Ата-
киши ону пилләкәнин ашағысында көзләйирди.

Һәр икиси төвләйә кирди. Нейванлара баха-баха,
бөйүк вә узун төвләнин башына чатдылар.

— Йох, йох, ай Начы, оғру-зад кәлмәйиб, шүкүр,
маллар өз ериндәдир, келәк!— дейә Тамаша кери га-
йытмаг истәди.

Начы чырағы ондан алыб, ахур дирәйинин үстүнә
гойду.

— Даян, сөзүм вар! Сән кәләндә Зөһрә ояг дейил-
ди ки?

— Йох, языг дәрдән, фикирдән йорулуб, даһ-ки-
ми ятыб, Начы, бәс оңларын тойларыны нә вахт элә-
йирсән?

— Дүһән бу барәдә демисән, эшитмишәм. Өйрән-
мишәм ки, Фәрманын бу ишдә али йохдур. Гызын саг-
гызыны оғурладан сән өзүнсән.

— Нә данышырсан, Начы, белә дә иш олар? Ана
баласыны пис йола чәкәр? Яландыр, инанма!

— Яландыр?— Начы әлини атыб күркүнүн алтын-
дан хәнчәри чыхартды.— Инди дүзүнү сән де! Мәһим
ирз-намусуму кимә оғурлатмысан? Мән һәммин оғруну
ахтарырам, дана, бузов оғрусуну йох!

Һейрәтдән Тамашанын көзләри алачаланды, бир
аң ичиндә сифәти мум рәнки алды.

— Начы!— Начы!..

— Мән алтмыш илдир Һачы Атакишийем. Адымы мәнә өйрәтмә. Де, ачыг де, көрүм сәнин мүәллимлә нә алыш-веришин, нә алагән вар? Нийә бүтүн кәндә сәнин сөзүн, сөһбәтин данышылыр?

— Бу Фатынын, Бәнәвшәнин уйдурмасыдыр, Һачы, инанма!

— Мән атама да инанмамышам. Она инанмышам ки, мән сәнин көзүндә чин-шәйәтин кими, кафтар кими көрүнүрәм. Эләдир, я йох? Нә олар, гой мән кафтар олум, хортдан олум, гоча олум, чопур мүәллим сәнин көзүндә бойлу-бухунлу, көзәл-көйчәк олсун, чаван олсун...

Тамаша додаглары титрәйә-титрәйә:

— Бый, аллаһ сән сахла!—деди.—Бу шәри мәним үстүмә ким атыр?! Мәни төвләйә бу сөзләри демәк үчүн кәтирмисән? Мәни индийә бәри танымамысан, Һачы?

— Узун данышма! Де көрүм, нийә мәним папагымы ерә сохмусан? Сәни йолундан аздыран кимдир? Нийә мән сәнин көзүндә илан, гурбага шәклиндә көрүкүрәм?

— Мән йолуму азмамышам, Һачы, нечә илдир сәнин күлфәтинәм, адыма күлдән ағыр сөз дейилмәйиб.

— Ялан дейирсән!—Һачы Атакиши хәнчәри она эндирандә, Тамаша сол әлилә тийәдән япышды.

— Һачы, Һачы! Гурбанын олум, мәндә һеч бир күнаһ йохдур, ара сөзүнә инанма, Һачы!

Һачы хәнчәри керә чәкди. Тамашанын әлиндән ган ахмага башлады.

— Сәнә, бойнуна ал дейирәм!—Һачы икинчи дәфә хәнчәри эндирандә, Тамаша сағ әлилә хәнчәрдән бәрк-бәрк япышды.

— Мәни һаһаг ерә өлдүрмә, Һачы! Балама язығын кәлсин!

— Балама, балама! Кәзәйән ганчығын, кәзәйән дә баласы олар! Дүзүнү де, намуссуз, нечә дәфә мүәллимин әвинә кетмисән?—Һачы Атакиши хәнчәри енә керә чәкәндә, Тамашанын бармаглары арасындан сүзүлән ган, яшыл мәхмәр күләчәсини, ери ағ, гара чүчәкөзлү туманыны гырмызы рәнкә бояды. Бүтүн гүвәсини топ-

лайыб гачмаг истәркән, Һачы Атакиши гаратикан колу кими онун габагыны кәсди.

— Һара гачмаг истәйирсән? Намуссуз арвад!

Тамашанын бәдәни учунду. Додаглары даһа бәрк титрәйә-титрәйә ялварды:

— Мәни өлдүрмә, сәһәр һәр шейи ачыб дейәрәм.

— Инди де, бу саат де, үрәйим сакит олсун.—Балача, гыйыг көзләрини ган өртмүш Һачы Атакиши хәнчәри һавада, дүз онун үрәйинни үстә сахлады.

Тамаша чаныны гуртармаг үчүн ялан данышмады, өлүм аиларында белә, өзүнә ләкә вурмады. Ганлы әләрини юхары галдырыб:

— Пәрвәрдикара, сәндән башга мәним һеч бир шаһидим, пәнаһым йохдур!—деди,—мәним ганымы сән ердә гойма! Зәһрәми сәнә тапшырырам, эй көзә көрүнмәз аллаһ!—О, бир ан, рәһмсиз Һачыя вә ганлы хәнчәрә бахыб:—Тфу сәнин чәллад үзүнә!—деди. Кирдән дүшмүш голлары янына дүшдү.—Инди тез ол, мәни өлдүр, бу әзабдан гуртарым. Аһ, Зәһрә, Зәһрә!..

...Үрәйнә хәнчәр сапланмыш ананын сон сөзү «Зәһрә» олды.

Тамашанын өлдүрүлмәсини һәр кәсдән габаг Фаты билди. Һачы Атакиши Тамашаны тикә-тикә доғрайыб, гуоя төкдүкдән сонра, төвләйә төкүлмүш ганы кечә ярысы она тәмизләтди.

Фаты сәһәр тездән Бәнәвшәнин янына гачыб, ону муштулуғлады. Бу хәбәрдән севинән Бәнәвшә элә о саат сандығыны ачыб, тәзә күләчәсини Фатыя муштулуг верди.

Һачынын тапшырығына көрә бу фачиә бир сирр кими, анчаг аилә үзләринин үрәйиндә галмалы иди.

Букүн һава гашгабаглыды. Һәр шей бомбоз көрүнүрдү. Әвләр, күчәләр, ағачлар санки ағлайырды. Чәмән-чайыр, дағ-дәрә солгун вә гәмкинди. Адама элә кәлирди ки, бир дә нә күлләр-чичәкләр ачылачаг, нә дә бүлбүлләр, гарангушлар, билдирчинләр баһар эшгилә өтәчәк. Күнәш, кәрдәйин далындан чыхмаян тәзә кәлин кими, булутларын далындан чыхмырды.

Санки о да, пайызын кирмәсилә дәйишилмиш, одлу вә мис рәнкли шүаларыны ер үзүнә сачмаг истәмир, инсанлара, тәбиәтә һәятверичи һәрәрәтини әсиркәйирди.

Ушагларын хырмацларда сәс-күйлә «артырма», «чилинкагач», «гошалбәнди» ойнамалары, итләрин һүрүшмәси олмасайды, кәнд бир гәбристанлыгы, бир харабазарлыгы хатырладарды.

Дейирләр, инсан харабалыгы сәвмәз. Бәс чухасынын әтәкләри октябрын сәрт күләйилә елләнән Гияс, бу сәһәр әркән харабая дейил, һара кедирди?

О, кәлиб яндырылмыш әвинин калафасы янында даянды. Көмүр кими гаралмыш даш-диварлара хейли бахды. Даһа да кәдәрләнди. Калафанын ичинә энди. Сәадәтини, тәлеини ахтарымыш кими, һәр ерә бахды. Һалә дә яныг иһи кәтән торпагдан бир овуч көтүрүб гохлады. «Мәним ата юрдуму күлә дөндәрдиләр!»— дейә бир аһ чәкиб, торпагы ерә атды. Учуг диварлара, күнч-буцагларда галагланмыш торпага, күлә һәсрәтлә нәзәр салды. Ахтардыгы көзүнә дәймәди. О, анасынын ядикары олан кәмәри ахтарырды. Гияс ән гиймәтли шей сандыгы, кәмәри хәстәлик ятагында да унуда билмирди. Әв янмамышдан габаг, сандыгын һарада гоюлдугуну фикринә кәтириб, ери эшәләмәйә башлады. Торпагын ичиндә әлиңә нә исә бир шей дәйди. Дартыб чыхартды. Бу кәмәрди. Гайышы овулуб төкүлдү, әлиңдә кәмәрин аңчаг гашы галды. О, гаралмыш күмүш парчасыны бөйүк севинчлә чухасынын әтәйилә силди. «Һеч олмаса анамын ядикарынын бир парчасыны тапдым»— дейә чибинә гойду. Лакин анасы элә бил ки, о саат онун көзүнүн габагында даянды, сөзләри үрәйиндә чанланды: «Мән өлөндән сонра, кәмәрими оғлумун нишанлысына верәрсиниз».

Гияс бөйүк тәсәлли тапмыш кими, калафадан чыхды, лакин әвинин харабасындан да айрылмаг истәмәди. Кәнарда дуруб енә калафая бахды. «Мән тәзәдән нечә кома тикәчәйәм?»— дейә фикрә кетди. Бу заман ики байгуш диварын үстүнә гонуб, уламага башлады. Оиларын бәдсуюм сәси Гиясын түкләрини өрпәртди. Сарыглы әлләрини юхары галдырыб һавада елләдә-елләдә «гу, киш! гу, киши!»— дейә онлары говмага

башлады. Байгушлар учуб кетмәди. Гияса элә кәли ки, онлар дил ачыб бу саат дейәчәкләр: «Биз байгушуг, хараба ашигийик. Әй бәни инсан, сән бизи күшәнә говсан да, кетмәйәчәйик. Сән өз интигамыны әвини харабая дөндәрөндән ал!.. Сән дә һачы Атакишинин әвини яндыр. Гой бүтүн кәнд харабазарлыг олсу. Биз буну истәйирик!»

Гияс ердән бир даш көтүрүб! «Гу, киш!»— дейә атандан сонра, байгушлар учуб кетдиләр.

Гияс керн гайытмаг истәди, бу заман, һарданса бир маһны сәси эшидиб даянды.

Ердим, ердим, етә билмәдим,
Дөрдү-гәм әлиңдән ята билмәдим,
Бир борғун очуядум, чата билмәдим,
Овум гарлы дағлар ашды да кетди!

Бу сөзләри һәзин-һәзин охуяп Зөһрә иди. Гиясы көрмәйиб, яныглы маһнысыны охуя-охуя калафая кирди:

Гияс марагланыб өз-өзүнә суал верди: «Һачы Атакишинин гызлыгынын бурада нә иһи вар?» Зөһрә калафадан чыхды. Гиясла үзбәүз даянды.

Гыз башыны ашагы салыб, кетмәк истәркән, Гияс сорушду:

— Ай гыз, бурда нә иһин вар? Аталыгын көндәриб? Йохса, һачы Атакиши мәним әвимин калафасындан да әл чәкмир?

— Мәни бура һеч кәс көндәрмәйиб. Анамы ахтарырам. Гияс әми, анамы!

— Ананы бу харабалыгда нийә ахтарырсан? Кәл отур, даныш көрүм анана нә олуб?

Онлар янашы отурдулар. Зөһрә деди:

— Сәһәр юхудан дурдум, анамы әвдә көрмәдим. Фаты деди ки, Бәнәвшә халайла сөзә кәлибләр, анам ачыг эләйиб һараса кедиб. Мән дә кәндә әв гоймамышам, бир-бир кәзмишәм. Ииди дүшмүшәм калафалары, харабалыглары ахтармага. Анам һәмишә күнүсүлә савашанда, әвимизин далындакы саманлыг калафасында отуруб ағларды... Тапа билмәсәм, кәрәк Гызылчыга кедәм, өз кәндимизә...— Зөһрә бир ән сусду, сонра.— Ахы ора нийә кетсин?— дейә тәзәдән да-

нышмага башлады.—Гызылчыгда бир гоһум-агрэбамыз да галмайыб.

— Бәнэвшэйлэ анан тез-тез савашырдылар?

— Ахыр вахтларда тез-тез. Анам тапылмаса, бэс нэ элэйчэйэм... Гияс эми, каш, мәним атам сағ олайды!..

Гияс, даныша-даныша ағлаян Зөһрәйэ тэсәлли верди.

— Анан тапылмаса, кәл мәнэ хәбәр вер,—кедәк, ахтараг. Көрүрсән, бах, бу эвими яндырыб, мәни чөлләрә салан һачы Атакиши олуб. Мән инди Нәби кишикилдә галырам.

О тәрәфдән Нифти көрүндү.

— Ай Гияс, сәни ахтарырам, дур бәри кәл! Тез ол! Чомәрд кәлиб...

Гияс кетди. Зөһрә һара кедәчэйини, нэ элэйчэйини бир гәдәр фикирләшди. Сонра Гызылчыга, анасыны ахтармага кетмәйи гәт этди.

Отуз икинчи фәсил

Загафазия болшевик тәшкилатларынын биринчи гурултайында вә Бақы шурасынын кениш ичласында иштирак этмиш Чомәрдлэ Ваһан гайыдыб кәлмишдиләр. Һәр икиси гурултайда чыхыш эдиб, Зәнкәзур йохсулларынын арзу вә мүбаризәләриндән данышмышды. Кәндә кәләндән сонра гурултайын музакирә этдний мәсәләләри, онун гәрарларыны мүсәлманлара, эрмәниләрә чатдырмаг үчүн һәм өзләри, һәм йолдашлары кәндләрә кетмишдиләр. Онлар өз чыхышлары, сөһбәтләрилә, онсуз да башланмыш олан кәндли һәрәкатыны даһа да гызышдырырдылар. Мүлкәдарлар, мелыклар, бәйләрсә, болшевикләрин үрәкләрдә аломландырыдылары мүбаризә атәшини сөндүрмәйә, торпаг вә азадлыг дейән дилләри сусдурмага чалышырдылар. Вәзиййәт һәр күн дәйишилди. Йохсул вә варлы тәбәгәләр арасындакы зиддиййәт кетдикчә кәскинләширди. Һәр ики тәрәф бир-бири үзәриндә гәләбә чалмаг фикриндә иди. Болшевикләр күтләләри анчаг мүбаризәйлә торпаг әлдә эдәчәкләринә, азадлыга чыхачагла-

рына инандырмаг йолуну, варлыларса, болшевикләри вә онларын тәрәфдарларыны горхутмаг, фәрди интигам алмаг йолуну сечмишдиләр.

...Чомәрдлэ Ваһан Бақыдан кәләндән он беш күн сонра, бир шад хәбәр алмышдылар: Русияда Бөйүк Октябр сосялист ингилабы галиб кәлмишдир. Бу хәбәри чамаата чатдырмаг үчүн болшевикләрин рәһбәрлийилә кәндләрдә йыгынчаглар, митингләр чагырылды.

Бу мүнәсибәтлә Шәкидә дә букүн митинг кечирилмәли иди. Чамааты Кәрбалайы Гасымын хырманына топламаг үчүн, чар чәкиб хәбәр вермәйи Чомәрд Нифтилә Шаһмәрдана тапшырды. Онлар кәнд арасына чыхдылар. Гайыдыб хәбәр вердиләр ки, һамы мәсчид һәйәтинә топланыб, нэ исә, бир данышыг көзләнир. Чомәрд, Шаһмәрдан, Гияс, Нифти, Нәби дуруб ора кетдиләр.

... Әли Садиги данышырды:

— Кәндлиләр, мән кечән ил сизин кәндә кәлмишдим. Сиз һәмни бу мәсчидни һәйәтиндә дурмушдуруз, мән дә индики кими, бу мәнбәрдән данышырдым. Элә билдиниз ки, мән бир дәфәлик кетдим вә сизи ядымдан чыхартдым? Йох, мәним әслим кәндлидир, инди шәһәрдә яшасам да, өз торпаг әһлими, сиз кәндлиләри унуда билмәрәм.

— Ахы, әслин, нәчабәттин вар!—дейә һачы Атакиши онун сөзүнү кәсди.—Валлаһ биз дә һәмишә сәни арзулайырдыг. Даныш, даныш!

Әли Садиги чешмәйини силиб, көзүнә тахды вә дөшүнү бир аз габага вериб, сөзүнә давам эләди:

— Бәли, о заман кәлмәкдә мөгсәдим башга иди, инди бамбашгадыр. Һәлә сөзүн бирини гоюб, о бирини дейим. Мән кәләндән сонра, кәндиниз хараб олуб. Һөрмәт-иззәт ганмаялар һачы Атакиши кими мөһтәрәм, дил билән, йол билән зата суи-гәсд эләйибләр. Эшидирәм ки, вуруб онун голуну сындырыблар. Белә дә иш олар?! Кәнддә вар-йох, үч-дөрд баш билән адамыңыз вар, онлары да сахлая билмирсиниз?!

Нифти ериндән демәк истәди ки: «Динч дурайды, һәлә она аз эләмишик». Чомәрд гоймады.

Садиги сәсини галдырды:—Кәндлиләр, сөзүм бунда дейил. Гачы Атакиши гузу кими бир адамдыр. Амма, ери кәләндә, она бир кәллә вурана, йүз кәллә вурар. Сөзүм бунда да дейил. Сөзүмүн чаны бундадыр ки, кәрәк шимал тәрәфдән үстүмүзә ахыб кәлән селин габагыны алаг! Бәли, буланьг... селин...

Кәндлиләрдән ким исә сорушду:

— Гансы чай дашыб сел эләйиб, гонаг?

Гачы Атакиши деди:

— Ә, бир һөвсәләни бас, гой киши сөзүнү десин. Онун аягы биләни, бизим башымыз билмир.—Үзүнү мәнбәрин үстүндә мүгәвва кими дурмуш Садитийә чевирди,—даныш, гардаш оглу, даныш!—деди.—Үрәйиндә нә варса, чөзәлә, төк байыра.

Әли Садиги башыны булая-булая, истейзайла күлүб деди:

— Доғрудан да бу гоюн милләти баша салмаг чәтиндир. Элә билирләр ки, мән су селини, чай селини дейирәм. Әлгәрәз, мән сизә ону демәк истәйирәм ки, бәдбәхт милләтимнн үзүнә бир шәмс түлү эдәчәкдир. Онун шүасы гаранлыг кечәни сүд тәк айдынладачагдыр.

Күлмәли әйиблиб Нәбинин гулагына деди:

— Бу нә данышыр? Ганмырам ахы!

Нәби чийинләрини атыб:

— Геч мән дә ганмырам,—деди.—Гулаг асаг кәрәк далыны нечә кәтирир.

Әли Садиги дейирди:

— Биз о шәмсин, мәним языг мүсәлман милләтин булутлу, думанлы сәмасында түлү эдәчәйини көзләйирик. Эй гафил инсанлар, гулагынызы ачыб эшидин: инди әдаләт, үхүввәт, мүсәват заманыдыр! Бәли, бәли, о шәмс ки, мән дейирәм, һәр ери өз шәлейи-зиясилә тәнвир эдәчәкдир.

Мәнбәрин янында даянмыш молла һейдәр алдан юхары бахды, бойнуну она тәрәф узадараг, явашдан деди:

— Мирзә Әли, сөзүнү баша дүшмүрләр. Буларла өз дилләриндә, чобан-чолуг дилиндә даныш.

— Әлгәрәз, кәндлиләр!—дейә Әли Садиги сөзүнә

давам эләди:—Мән бирбаш Кәнчәдән кәлмишәм. Нечә айдыр ки, орда мүсәлман Милли шурасы ярадылыб. Инди һәр милләт көзү өз габагына эшир. Йә'ни мәтләбим сизи баша салмагдыр ки, бу шуранын әтрафына топланасыныз. Биз кәрәк һеч бир милләтдән керә галмаг. Баша дүцдүнүз, әй мәним кәндлиләрим? Бу мәсчидә инанын ки, мән сизи авам, чаһил көрәндә үрәйим йүз ердән парчаланыр.—О, бирдән сәсини дәйишидириб учадан:—Иох, һәмишә белә олмаячаг!—деди.—Бизим о Милли шурә ки, мүсәватын, әдаләтин әлиндәдир, сизи әрш-ә'лайә галдырачаг. Мәктәби-миллимиз ачылачаг, руһаниләримиз чамаат тәрәфиндән интихаб олачаг. Нә дейим даһа, чоһ шейләр олачаг.—О, голларыны юхары галдырыб, гуш ганадлары кими яна ачараг елләди:—Бәли, мүсәлман Милли шурасы сизи бах, белә көйүн еддинчи гатына галдырачаг.—Бир гәдәр һавада сахлайыб, сонра голларыны яларына салды, башыны молла һейдәрә тәрәф әйиб,—молла, беләдир, я йох?—дейә суаләдичи нәзәрлә она бахды.

— Әләдир, мирзә Әли, доғру буюрурсунуз!—дейә молла һейдәр онун сөзләрини тәсдиг эләди.

— Бәли, кәндлиләр, мәтләбим бунда да дейил. Инди, бизим Гафгаз вилайәтиндә ишләр дәйишилиб. Мүсәлман Милли шурасы, әрмәни Милли шурасы, күрчү Милли шурасы әмәлә кәлиб. Олар бир ердә, баяг дедийим селин ки, адыны ингилаб гоюблар, габагыны алмаг фикриндәдирләр. Әжәр, алмасалар, онда болшевикләр сиз кәндлиләрнн эв-әшйинни, малдәвләтинни талан эдәчәкләр. Әһли-әялыныз элаләтә дүшчәк. Башыныза Шам мүсәбәти ачачаглар.

— Аллаһ әләмәсин, мирзә Әли!—дейә молла һейдәр әлини саггалына чәкди.—Мән кечә-күндүз бу мәсчидә дуа әлийәчәйәм ки, хата-бәлә биз мүсәлманлардан узаг олсу.

— Мән гонаг адамам, кедәчәйәм. Амма сиз кәрәк бу Гачы Атакишинин, о Әмирин вә бу дәрракали молланын сөзүнә гулаг асасыныз. Лазым кәлсә, түфәнклә, хәнчәрлә о баланын, о болшевикләрин габагыны аласыныз.

Көнарда дуруб, ағачыны голтуғуна сөйкөмиш Күлмәли яныны баса-баса бир аз ирәли кәләрәк деди:

— Гонаг гардаш, о сел ки, дедин һа, нахыра-нухура зиян нура биләр, я йох? Вурарса, онда, мән нечә элә-йим, нахыры көйшәндән кәндә кәтирим, я кәтирмәйим?..

Нәби деди:

— Ә, Күлмәли, гой бу чешмәкли гонаг бизи гандырсын көрәк, о нә селидир, һардан кәләчәк,—деди.— Бәлкә, элә индидән бел, күрәк көтүрүб арх ачаг, селин агзыны башга яна чевирәк.

Һачы Атакиши әввәлчә Күлмәлийә, сонра, Нәбийә тәрс-тәрс бахыб деди:

— Ә, бунлара бах һа, адам әлә салырлар! О, үзүнү Әли Садигийә чевириб әләвә этди:—Даныш, даныш!..

— Нә даныш?—Әли Садиги сағ әлини һавада ойнатды:

— Һай, һай!.. Мән дә әлә билирәм ки, мылләтим вар! Даһа мәним садә сөзләримнә ганмаян бу кәндликүтлүйлә нә данышым!.. Молла, бунлар шәриәти, гур'аны да белә анлайырлар?

Молла һейдәр тез чаваб верди:

— Мән әрз әләдим ки, бунларла өз дилләриндә, чобан-чолуг дилиндә даныш. Сәнин о мә'налы кәламларыны нә баша дүшәчәкләр.

— Яхшы, яхшы!—дейә Әли Садиги башыны тәрпәтди, донгар бурнунун үстүнә нәсб олунмуш чешмәк сикәләнди, көтүрүб тәзәдән гойду.

— Һә, о сел ки..

— Даянын чәнаб!—дейә Чомәрд онун сөзүнү кәсди, габага кәлиб онунла үз-үзә даянды.—Сиз чох данышыб, йорулдунуз!

— Аһа, чәнаб болшевик, сиз енә кәндәсиниз?!

— Бәли, чәнаб мүсаватчы! Сиз чәмааты яхшы баша сала билмәдиниз...

— Мән һалә сөзүмү гуртармамышам!—дейә Әли Садиги онун сөзүнү кәсди вә әсәби һалда әләвә эләди:—Сиз өзүнүзү мейдана атмайын! Һә, атмайын!

— Әсәбиләшмәйин, чәнаб Садиги!—дейә Чомәрд

сөзүнә давам әләмәк истәркән, молла һейдәр ачыглы-ачыглы деди:

— Бу динсиз һардан кәлиб чыхды?—Сонра Һачы Атакишинин гулагына пычылдады:—Көр чәһәннәмә васил әлийә биләрсәнми!

Һачы Атакиши моллая фикир вермәйиб, көзүнү Чомәрдә зилләди.

Чомәрд дейрди:

— Мән баягдан гулаг асырам. Бу чәнаб Әли Садиги кәндлиләри авам, анламаз еринә гойду. Кәнчәдән, мүсәлман Милли шурасы тәрәфиндән кәлмиш бу дәрвишин ганаचाгына нә демәк олар! Гардашлар, мән сизә башга хәбәр, шад хәбәр верәчәйәм. Бу яхшыларда Русияда бөйүк бир ингилаб олды. Адына Октябр ингилабы дейрләр. Керенски һөкүмәтини фәһләләр, кәндлиләр, салдатлар йыхдылар, чүнки Керенски чәмааты алдадырды. Русия зәһмәткешләри өз һөкүмәтләрини, йә'ни, фәһләләрин, кәндлиләрин һөкүмәтини гурдулар. Онун башчысы Лениндир. Кәндлиләрә торпаг вермәйи вә'д эдән Ленин!..

Гияс умадан гышгырды:

— Сағ олсун Ленин! Сағ олсун Ленин!

Нифти она сәс верди. Нәби, Күлмәли, Исмайл, Шәһмәрдан онлара гошулды. Алгыш сәси даһа чохалды.

Әли Садиги ачыгла әлини һавада чырпыб, ерә энди. Данышмаға габилиятти олмаян Әмир гашгабагыны төкдү. Һачы Атакиши Чомәрди сусдурмаг үчүн яһ-йөрәсинә бахыб, Аббасәлини ахтарды, ләкин ону көрмәди.

Чомәрд тәмкинлә сөзүнә давам әләди:

— Бәли, гардашлар, Ленин зәһмәткешләрин һөкүмәтини яратды. Биз о һөкүмәти Зәһкәзурда да көрәчәйик!

Чомәрдин сөзләринә давам кәтирә билмәйән Әли Садиги гышгырды:

— Хейр, көрә билмәйәчәксиниз! «Ялан данышырсаң! Ай чәмаат, сиз дейин: бу чулу-чырыг Күлмәлидән һөкүмәт идәрә әләйән олар?!

Чомәрд гәһгәһәйлә күлүб деди:

— Көндөн чыгып нитиликент олмуш вэ гээт чызмагарасилэ мэшгул олан бу чэнаб «догру» дейир. Фэһлэ-көндлидэ билик, ганачаг йохдур. Чүнки, онлар дэрслэрини мүсаватчылардан алмайбылар.

Эли Садиги эсэби һалда чешмэйини силэ-силэ деди:

— Бэли, бэли, милләтин саһиби мүсаватдыр. Халга ялан сатан сизсиниз! Фэһлэйэ, көндлийэ чэһнэт, сосялизм чэһнэти вэ'д эдэн сиз болшевиклэрсиниз!

Чомэрд она яхынлашды:

— Октябрь ингилабы бэй-ханлары, князлары, меликлэри тэшвишэ салмышдыр. Меншевиклэрини, дашнакларын вэ мүсаватчы чэнабларын Милли шурасы экингилаб ювасыдыр. Амма, сиз буну чамаата ачыг демэйэ чэсарэт этмэдиниз!

— Хейр, Милли шура милләтин башыны бир ерә йырмаг үчүндүр, она рөһбәрлик этмэк үчүндүр. Сиз болшевиклэрдэ милләт ганы йохдур! Сиз анчаг ара гарышдырмағы, чамааты бир-биринини чанына салышдырмағы бачарысыныз.

Һачы Атакиши ериндэн сөз атды:

— Догрудур, онлар дөлөдуздурлар!

— Мэн демэнишэм ки, Чомэрдлэ бу нахырчы оглу Шаһмэрдан көндэ кэләндөн һамы дәйиб бир-биринэ!— дейэ молла һейдэр һачы Атакишиё тәрэф эйилиб гулағына пычылдады:— Эвин дағылмасын, нийэ бу мөлунун ағзыны юмдурмурсан?

Кулмәли ериндән дилләнди:

— Молла һейдэр, мэн сәһин хәтрини истәйирәм, кәһдин молласысан, ағсаггал адамсан. Амма, бизэ дәйиб долашма. Нахырчы оглу олмаг эйиб дейил ки! Мэн мал отарыб, һалал чөрөк газанырам. Даһа...

Шаһмэрдан атасынын сусмасыны әлидә ишарә этди. Кулмәли сәһини кәсди. Чомэрд энә данышмаға башлады:

— Бах, бу йығынчагда һамынын сифәти көрүнүр, үрәйиндәки ашқара чыхыр. Бу яхшыдыр. Гой дост да билсин, дүшмән дә.

Эли Садиги ериндән партлады:

— Бу чамааты бир-бирилэ сиз дүшмән этмисиниз!

Чомэрд Садигийэ мә'налы-мә'налы бахды:

— Сиз милләтдән данышырдыныз. Ағаларын, бэй-ханларын вэ онларын сөзүнә сизин кими ләббей дейәлэрин милләтлэ һеч бир алагәси йохдур. О ки, галды бурда сизин сөзүңүзә ләббей дейән молла һейдэр, онун кимилэрин барәсиндә Сабир яхшы дейиб: «Чапма атыны, кирмә бу мейдана, а молла!»

Адамларын арасына күлүшмә дүшдү. Молла һейдэр ачығындан сагталыны дидишдирә-дидишдирә деди:

— Сәһни бу мәсчидә тапшырырам, оғлан!

Нәби:

— Киши, гарғыш эләмә!— деди.— Гарғышын ики башы вар, Сәһин өзүнү тутар.

Молла һейдэр кинайәйлә:

— Сағ ол! Нәби, чох сағ ол!— деди.— Яхшы гардаш бөйүтмүсән! Эйби йохдур, аллаһын сәбри бөйүкдүр.— Молла һейдэр Садигини гулағына нә исә дедийи заман, мүәллим Рүстәм кәлди. Нәһини яһында даянды.

Чомэрд сәһини учалдараг деди:

— Милли шурая тәрэфдар топламаг үчүн көндлэри кәзән мүсаватчы Эли Садиги өз ағаларына хәбәр апарсын ки, көндилләр зүлмкарлары истәмирләр, онларын Милли шурасыны танымырлар. Ону да десин ки, дөвләтли, «һөрмәтли» һачы Атакиши Әмирлэ бирләшиб, Гиясын эвини яндырыб, Нифтини төвләсини ярдырыб һейванларыны тәләф эләйиб. Милли шура гой белә шейлэрин габағыны алсын.

Һачы Атакиши бәрк һирсләнди:

— Ялан дейирсән, көпәк оғлу! Буну нә сүбутла дейирсән?

— Өзүндән чыхма, ағзыны да тәмиз сахла. Мәккәйә кетмисән!— дейэ Нәби зоғал ағачыны юхары галдырыб, она һүчүм эләмәк истәди, мүәллим гоймады.

Әмир:

— Мәһним бу ишдән хәбәрим йохдур!— деди вэ һачы Атакишини үзүнә бахыб, башыны булады:— һәр итгүрд үстүмүзә аяг алмасын!

Рүстәм деди:

— Әмир киши сән дә, һачы да бир аз әдәб даирәсиндә данышсаныз, яхшы олар. Элин ағзыны багламаг

олмаз. Дунан Гаракилсэ базарында данышырдылар ки, Гачы Атакишила Эмир пис иш көрүблэр. Биринин эвини яндырыблар, биринин өкүзүнү, итини өлдүртдү-рублэр. Мөн дава-далаша тәрәфдар олмамышам, анчаг инсафдан харич ишэ дэ разы ола билмэрэм.

Тамаша эивалатындан сонра, Рүстәмэ дэрни кии бэслэйэн вэ интигам алмаг үчүн мүнәсиб бахт көзлэйэн Гачы Атакиши она айри-айри бахды:

— Э, сән дэ мөним дуз-чөрөйими срэ вурдун?! Ни-йэ һеч кәндэ вэлвэлэ салан гонумларынын агзына вурмурсан, эдэб-эркандан данышырсан? Нейнәк, ол-сун! Чопур мүәллим, олсун!

Шаһмөрдан ериндән:

— Чамааты далама, Гачы Атакиши!—деди.—Бәли, о чопурдур, сәнин оғлун кими телли-бирчәкли, гызси-фәт дейил! Бир дэ белә сөзләрә агзына алсан..

Мүәллим онун сөзүнү кәсди:

— Данышма, Шаһмөрдан! Мөн чопурам. Гачы Ата-киши гой нә дейир, десин. Анчаг о, эвини яндыртдығы Гиясын зәрәрини өдәмәлидир.

— Онун эвини яндыранын атасы итлә ятсын!

Гияс үзүнү Гачы Атакишийә тутуб:

— Сән яндырмысан!—деди,—атаны итлә ятыртма. Гырговул башыны сохар кола, элә биләр һеч кәс көр-мүр. Амма, көрәрсән, адамдан гисас алмаг нә тәһәр олар!

— Мән дэ өз гисасымы сән Гачы Атакишидән ала-чагам!—дейә, Ништи бармағыны она силкди.

Гачы Атакиши үрәйиндә яныб яхылды.

— Наны Фәрман, Аббасәли?—дейә дәли кими гыш-тырды. Шаһмөрдан деди:

— Онлар Әһмәди дэ көтүрүб бир язығын гызыны зорла гачыртмаг үчүн Уруда кедибләр. Гой һамы бил-син. Әли Садиги бу хәбәри дэ Милли шурая чатдыр-сын.

— Мән бу кәндә нәләр эшидирәм!—дейә Әли Са-диги әсәби һалда Гачы Атакишинин голундан тутуб чәкли:—Кәл, кәл кедәк! Бу вәһшиләрин ичиндә адам дәли олар. Булар үсян эләйрләр...

Чомәрд:

— Бәли, үсян!—деди,—бир дэ аяғынызы бу кәндә басмайын! Кәндлиләрин сизи көрәси көзү йохдур!

Әли Садиги Гачынын гулағына пычылдады:

— Мән вәзийәти пис көрүрәм, кедәк! Кәнчәйә ча-тан кими, бура чәза дәстәси кәндәрәчәйәм. Бу болше-вик Чомәрди дэ, онун тәрәфдарларыны да күлләдән кечиртсинләр.

Онлар вэ Эмир кедәркән, Зөһрә кәлди.

— Анамы итирмишәм э, ай гардашлар, анамы!—дейә адамларын арасына кирди.—Ону ахтарырам. Ай аллаһы севән, ким көрүб десин. Анамы... э, анамы!..

— Гыз, сән дәли олмусан, нәдир? Сүрүк бурдан эвә! Көзүн агардыб, бармағыны она силкән Гачы Ата-кишини Зөһрә эйванда көрдү. Онун янына кедиб:

— Анам Гызылчыгда да йохдур,—деди,—ордан кәлирәм.—Зөһрә онун дизләрини гучаглады:—Анамы сәндән истәйирәм, вер мөним анамы,—Зөһрәнин һөн-күртүсү мәсчид һәйәтини көтүрдү.

— Гыз, башына һава кәлмәйиб ки?—Гачы Атакиши онун голундан тутуб галдырды.—Кедәк эвә, гызым, кедәк көрүм сәнә нә олуб, дәрдин нәдир...

Зөһрә кетмәди. Әлиндә дәстәләдийи гара кәлаға-йысынын учуйла кәһ көзләрини силиб, кәһ елләдә-елләдә адамларын үзүнә бахды. Пәришаң сачлары, гызармыш вэ алачаланмыш көзләри, бүтүн һәрәкәтлә-ри доғрудан да бир дәлини хатырладырды. һамы һей-рәт ичиндә фикрә кетмишди: «Гачы Атакишинин гыз-лығы нийә белә эдир, онун анасы Тамаша һардадыр?»

Адамлар сейралмәйә башлады. Гачы евә Зөһрәни эвә апармаг истәди. Зөһрә кетмәди, эйванын бир бу-чагына гысылды. Гияс нә исә Чомәрдә пычылдайыб, гыза янашды. Онунла эвә кетмәсини тәклиф эледи. Зөһрә маддым-маддым она бахды, лакин бир чаваб вермәдән әлләрини юхары галдырыб:

— Сәнә пәнаһ кәтирмишәм, эй мәсчид саһиби, эй аллаһ!—деди.—Анамы мәнә етир!—Сонра башыны чийиниңә гоюб, мейит үстә ағы дейирмиш кими, һезин, яныглы вэ титрәк сәслә охуду:

Апардылар күлүмү,
Эладялар зүлүмү,
Нө гойдулар данышым,
Нө кәсдилер дилими!

Көндилерин үрөинә йол тапа билмәйән вә онлардан мә'нәви ярдым көрмәйән Әли Садиги һачы Атакишиһ вә Әмирә үрәк-дирәк вериб, элә о күн кетди.

Һачы Атакиши Фатыны чағырыб Зөһрәнин далынча кетмәсини, тапыб эвә кәтирмәсини тапшырды, өзү исә отагда күрәини мүтәккәйә сөйкәйиб, гәляныны долдурду. Чырта-чыртла аловланан бухарыдан, әли яна-яна көз көтүрүб гәлянынын башына гойду. Ону фикир көтүрдү: «...Зәманәнин ахыры нийә бәлә олды? Аһ, Чомәрд, Чомәрд!.. Каш, Әли Садиги чәза дәстәсини тез көндәрәйди... Һәлә мәним эвимин сиррини байыра ким яйыр? Нахырчы оғлу һардан билир ки, Аббасәлилә Фәрман гыз гачыртмаға кедибләр? Өзүмүн һеч бундан хәбәрим йохдүр... Доғру дейибләр ки, ағачы өз ичиндән гурд ейәр. Мәним сиррим башгаларына верән кимдир? Фатыдыр? Аббасәлидир? Бәнәшәдир? Йохса, анасынын өлүмүндән хәбәри олмаян Зөһрәдир? О мәни бүкүн биабыр эләди. Лә'нәт сәнә кор шейтан! Мән енә ган эләйим? Йох, йох! Гой Фәрман өзү...»—Гәлянын башына гойдуғу бармағынын янамындан диксинди...

Фәрман ичәри кирди.

Отуруб сөһбәтә башладылар. Һачы Атакиши бүкүнкү әһвалаты она данышды. Фәрман гыз гачырмаға кетдийини атасындан кизләтмәди. Анчаг данышығындан мә'лум олды ки, Әһмәдин гияби олараг Фәрмана нишан вердийи, бейнинә салдығы урудлу гызы, беш күн әввал әрә кетмишдир.

Һачы Атакиши оғдуна, өзү гыз тапыб эвләндирәмәйини сөйләди. Сонра сөһбәти Зөһрәдән салды. Арнамус, гейрәтдән данышды. «Иланын анасыны өлдүрүб, баласыны сахламазлар!»—деди. Зөһрәни кечәнин бириндә йох эләмәйи тапшырды. Бу иши Фәрманын нечә еринә етирәчәйини өйрәтди: доғрайыб төвләдәки гуоя салмаг, анасынын янына!

... Фаты гаймыдыб кәлди. Зөһрәни һеч ердә тапмадығыны сөйләди. Һачы Атакиши она һирсләнди.

Зөһрәни ахтарыб тапмаг үчүн Фәрман тез ериндән галхыб отагдан чыхды.

... Фәрман күманы кәлдийи ерләри кәзди. Үрәйи гыздығы адамлардан сорушду. Һеч кәс Зөһрәдән хәбәр вермәди.

Чамаатын ағзына сөз салмамаг вә иши бөйүтмәк үчүн даһа Зөһрәни ахтармадылар. Фәрман ону тапыб атасынын тапшырығыны еринә етирмәдийинә тәәссүфләндисә дә, яхасындан әл чәкиб, Зөһрәнин һараса «рәдд» олдугуна севинди.

Беләликлә, Һачы Атакишинин аиләси Зөһрәнин баш көтүрүб һансы көндәсә кетдийини зәни эләди. Һалбуки, Зөһрә Нәбикилдә иди. Ону Гияс Чомәрдин разылығыйла эвә кәтирмишди. Нәбинин аилә үзвләри вә бу эвин яхын адамлары: Нифти, Килә, Гумру Зөһрәнин дәрдиндән һалы олдылар. Ону баш верәчәк һәр фәлакәтдән горумаг үчүн байыра бурахмадылар. Һамынын үрөинә белә бир шүбһә даммишды: «Бәлкә, Тамаша Һачы Атакишинин өз әлилә йоха чыхмышдыр? Анчаг сәбәби нәдир?» Лакин белә бир шүбһәни доғрултмаг үчүн дәлил, сүбут йох иди.

Нөврәстә Зөһрәйә мөһрибан бир бачы кими тәсәлли верирди. Лакин Зөһрә овунмур, ағлайыр, анасыны унуда билмирди.

Бир күн Гумру Нәбикилә кәлиб Нөврәстәйә деди: «Мән булагдайдым. Фаты да суя кәлмишди. Исмайыл кишинин арвады ондан сорушду ки, «бәләм, Тамашая нә олды, бир кечәнин ичиндә әлли-аяглы йоха чыхды?» Фаты ону гулағына пычыллады, элә билли ки, мән эшитмирәм: «Дуз отуруб-дурайды, мүәллимлә ойнамайды, сонра да Һачынын горхусундан кедиб өзүнү Шыршырдан атмайды!..»

Нөврәстә буна инанмады. Фатынын уйдурмасы вә бөһтаны һесаб эләди. Гумрунун дедикләрини Зөһрәдән кизли сахлады.

Анчаг чиданы чувалда кизләмәк олмаз. Гумру енә бир күн Нәбикилә кәләндә, әһвалаты ачыб Зөһрәнин өзүнә данышды. Зөһрә ағлады, шивән салды, башыны

йолду. Начы Атакишидэн вэ онун оғлундан иитигам алмага күчү олмаса да, кедиб ағзына кэлэни демәклә үрәйини бошалтмаг истәди. Нөврәстә ону эвдән байыра гоймады. Зөһрәйә вэ онун һәлә дүня ишығы көрмәмиш баласына рәһми кәлди.

Дәрд элиндән илан кими гывырылан Зөһрә хәчаләт чәкә-чәкә енә Нәбнин эвиндә яшамалы олду.

1918-чи илин январыйды.

Гыш чох шиддәтли иди. Гочаларын дедийнә көрә, һәлә бу чүр амансыз гыш олмамышды.

... Юсифлә Зөһрәдән башга эвдә һеч кәс йохду. Икиси дә аягларыны күрсүйә узадыб, күрсү йорғаныны синәләринә чәкмишдиләр. Юсиф узандығы ердә китабыны вәрәгләйир, шәкилләринә бахыр вә бәзи шейләри охуюб Зөһрәйә баша салырды. Анчаг Зөһрә она фикир вермирди. Үз-көзүнү гырышдырыр, уфулдайыр, дуруб отурур, енә узаныр, ики гат олурду. Зөһрәнин бу һәрәкәтләринин сәбәбини билмәйән Юсиф деди:

— Нийә элә эләйирсән? Зөһрә бачы, олмая пакәш-ламысан? Үшүйүрсән, кәрмә кәтирим, тәндири галаяг?

— Үшүмүрәм, Юсиф.

— Һә, билдим: ачсан!—Юсиф күрсү йорғанынын алтындан говурға чыхарыб, күрсүнүн үстә төкдү.—Е, инди Нөврәстә кәлиб, умачдан, әриштәдән, биширәр. Элә мәнни дә көнлүмә сыйыг әриштә дүшүб.

Зөһрә күлүмсүндү:

— Саг ол, Юсиф. Боғазымдан һеч зад кетмир.

— Йох, ейәчәксән!—Юсиф Зөһрәнин габагына енә бир-ики овуч говурға төкдү, сонра көзүнү она зилләйиб, күлдү.

Зөһрә бу мейрибан ушағын бахышларындан утаныб, гызарды. Она элә кәлди ки, Юсиф онун ләкә басмыш янагларына, шишиб галылашмыш додагларына, санки узанмыш бурнуна бахыб, күлүр; үзүнә демәсә дә, үрәйиндә фикирләшир ки, бу эйбәчәр һардан кәлиб чыхды? Нийә дуруб кетмир?..

Зөһрә тез ериндән галхды:

— Юсиф, мән кедирәм. Кеч кәлсәм, я һеч кәлмәсәм, мәнни ахтармасынлар.

— Бу гарда, союгда һара кедирсән, Зөһрә бачы?— дейә Юсиф дә ериндән галхды, онун элиндән тутуб ашағы чәкди:—Отур. Сән аллаһ отур! Тәк дарыхарам. Индичә Нөврәстә кәләчәк.

Зөһрә отурмады. Юсифин чийинләриндән тутуб деди:

— Саг ол, Юсиф. Нөврәстәйә, Нәби дайыя, Чомәрд дайыя де ки, мән онлардан чох разы кетдим. Сән дә аяг үстә дурма, союгдур, кир күрсүйә.—Нәбинни әнләсинә олан мәнһәббәт вә тәшәккүрүнүн ифадәси олараг, Юсифин көзләриндән өлдү.—Мәнни балача гардашым!—дейә ону багына басыб, башыны тумарлады, сонра Юсифи өзүндән кәнар әлиб, гара кәлағайысына бүрүндү вә тез гапыдан чыхды. Юсиф онун далынча чыхыб, эвә чагырды. Зөһрә керн бахмадан, һәйәтдән араланды.

Юсиф гайыдыб күрсүйә кирди вә кәдәрли һалда фикирләшди: «Зөһрә һара кетди?».

Зөһрә кимсәнин көзүнә көрүнимәмәк үчүн хәлвәт күчәләрлә, әтрафына бахмадан, гача-гача кедирди. Фикринә элә кәлирди ки, ону тутмаг үчүн, эли хәнчәрли дүшмән архасынча кәлир вә зәһмли сәслә гышгырыб дейир: «Һара гачырсан? Сәни өзүм дограм-дограм эләйәчәйәм!».

Зөһрә, башына лопа-лопа гар яға-яға, чанавар кими улаян, гылынч төк кәсән күләкдән йи кими ачылыб бүкүлә-бүкүлә кедирди.

Олур, кәнддән хейли узаглашды. Гуршагадәк гар басмыш йолда гара бир юмаг кими көрүнүр...

Бирдән тозанаг, туфан гопду. Ону кәһ йолун алтына, кәһ үстүнә сүрүкләди. Аяглары долашыб йыхылды. Кирпикләри, дагыныг сачлары буз бағламыш Зөһрәйә элә кәлди ки, күләйин сәрт далғалары ону көтүрүб юхары галдырды, сонра даша чырпды. О инчидисә дә, уфулдамады. Үрәйиндән кәлән сәси динләди: «Галх аяғә! Юбанма! Дири икән өлү кими яшамәғын

даһа бөсдир! Мәнзилә аз галыб, дур кет, өзүнү дә, баланы да дүнянын эабындан бир дөфәлик гуртар!».

Зөһрә көйәрмиш әлләрини даша сөйкәйәрәк ағыр-ағыр галхыб, енә йола дүзәлди. Кетди... кетди... Инди о, үрәйинни сәсини дейил, Шыршырын горхунч курултусуну эшидирди. Зөһрә ағ мәрмәрдән йонулмуш бир һейкәл кими, шәләләнин янында даянды. Баһарда сәһилләриндән ярпыз, кичиткән, гузугулағы йыгдығы Шәки чайына һәсрәтлә бахды. Онун сырсыра бағламыш сәһилләри Зөһрәйә өз көңлү кими матәмә батмыш көрүндү. Дәриндән көксүнү өтүрүб, яйда йолдашларыйла кәзиб-доландығы Дарвазая, Гызылгаяя нәзәр салды. Бир аз да ирәли кәлиб, гыжылтыйла ахан шәләләнин лап яхынлығында дурду. Шыршырын күмүш рәнкли чоштун далғаларына чумуб, сонра чыхараг һавада бир-бирини гова-гова ойнашан су бүлбүлләрини дейил, гаялардан лүлә-лүлә салланан бузлары көрдү. Һәр шей она рәнксиз, мә'насыз көрүндү. Дүнядан үмидини үзмүш Зөһрә дили тутар-тутмаз:

— Кәлирәм, ана, кәлирәм,—дейә өзүнү гәт'ийәтлә суя вурду. Һәр дамласында, санки бир пәһләван күчү олан далғалар ону, о да чай ашағы ахыб кәлән сал бузлары гучаглады. Бир ан белә кечмәди ки, Шыршырын уча зирвәсиндән ашағы, дибсиз бурулгана элә бил көклү бир гая дүшдү...

Гардан санки кәфән кеймиш дағлар-дашлар, бир дә буз кими донуг, һәрарәтсиз көрүнән ахшам күнәши ики инсан фәһиәсинини шаһиди олду.

Отуз үчүнчү фәсил

— Һа-Һа-Һа...—Қаро Һампарсумяянын чинкилтилин күлүшү отағы көтүрдү.—Бағрат аға, доғрудан о ахмаг, гапына кәлиб ачыгдан-ачыға деди ки: торпағындан әл чәк, һә?!

— Һә, сәнин әзиз башын үчүн. Элә лап һәясызчасына тәклиф эләди. Бу Грикор, бу да кешиш, ялан даһышырам, десинләр.

Тоғор чығыртмасынын үстүнә дөшәнмиш кешишлә

Грикор башларыны тәрпәдиб Бағратын сөзүнү тәсдиг эләдиләр. Бағрат чибләрини ахтармаға башлады:

— Һаны о? Йәгин ки...—Сөзүнүн далыны демәмиш, ағзыны ян тәрәфә тутуб гышгырды:—Сирануш, ай гыз, Сирануш!

Сирануш о бири отагдан ичәри кирди. Гапынын ағзында даяныб, атасынын нә дейәчәйини көзләди. Қаро ағзындакы тикәни чейнәйә-чейнәйә, алнына төкүлмүш кур сачларыны башынын һәрәкәтилә керн атды. Гызын ярашыглы гәдд-гамәтинә, нәчиб, әсмәр сифәтинә гыйгачы вә ани нәзәр салды, сонра башыны бошгабына әйиб емәйә мәшгул олду.

Бағрат чибиндән ачар чыхарыб:

— Ал, Сирануш!—деди.—Мәним мүчрүмдәки кағызлары бура кәтир.

— Мән сәнә инанырам, Бағрат аға,—дейә Қаро енә билахтияр Сирануша бахыб күлүмсүндү.—Гыза әзийәт вермәк лазым дейил, гой галсын.

— Йох, йох, кәтирсин, өзүн оху. Ди, кет, гызым!

Сирануш тез дөнүб гапыдан чыхды.

— Һә, стәканларымыз бошалыб ки...—Бағрат әлини бутулкая атды.—Валлаһ, бу Гәмәрли чахырындан һеч доймурам: тәми хош, рәнки көзәл. Сағ ол, Қаро. Енә сәнин сағлығына! Элә о замандан, биринчи көрүшдән үрәймә ятмысан. Адам ки, адамын үрәйинә ятды һа, чаныны да әсиркәмәз. Бу әв-әшик сәнә пешкәшдир. Кедәндә нә истәйирсән апар. Һәлә ки, аллаһа шүкүр, дөвләтимиз өз әлимиздәдир.

— Сағ ол, әзиз ол!—дейә Қаро стәканыны юхары галдырды. Бағрат енә сөзүнә давам этди.

— Мән тәклифими эләйирәм: истәйирсән бу әви бир юмурта элә, вур дивара. Бир кишинин сәнә сөзү олмас. Гәрәз, енә сағ ол!

Онлар стәканларыны бир-биринә вуруб ичдиләр. Кешиш ағзыны силиб, деди:

— Бағрат аға шәраб бутулкаларыны габағымыза о гәдәр тез дүздү ки, әсл мәсәләләр барәдә даныша билмәдик. Бизим бу Қаро Һампарсумян кечән дөфә эрмәни Милли шурасынын бир нүмайәндәси кими кәлмишди. Инди, бизим маһала бөйүк тәйин олуноб.

— Йә'ни нә тәһәр бөйүк? Бунун элиндә нә ихти-
рат олачаг? Тәзә һөкүмәт яраныб?

Багратын суалларына кешиш чаваб верди:

— Комиссар тә'йин олунуб, эрмәни Милли шура-
сы тәрәфиндән. Бүтүн Сисиян кәндләринин ихтияры
бунун элиндә олачагдыр. Кәнддә сәнин эвиндән ра-
һат ер йохдур. Мәсләһәтдир ки, Каро һаләлик сәнин
эвиндә галсын. Бундан сонра, башына гызыл ал кәз...

— Кешиш аға, сән мәнә лап шад эләдин! Баяг де-
дим ки, эв-эшик онундур. Инди, енә ичәк Каронун бө-
йүклүйүнүн сағлыгына!

— Ичәк, ичәк!—дейә Грикор стәканлары долдурду;
ичдиләр.—Чох шүкүр ки, бу һәрчмәрчлик зәманәсини
дүзәлтмәк истәйирләр. Мән бирини дә ичәчәйм, чүнки
бизә өз эрмәнимиз бөйүк кәлиб.

— Сағ ол, Грикор, сағ ол!—дейә кешиш бир дә стә-
каныны долдуруб юхары галдырды.—Дейир, зәр гәд-
рини зәркәр биләр. Милләтин гәдрини, милләтин өз оғ-
лу биләр. О, да ки, бизим бу Кародур.

Каро заһирдә өзүнү тәвәзә'кар кәстәрмәк үчүн аг-
зыны-көзүнү әйә-әйә, әзилиб бүзүлә-бүзүлә деди:

— Бәсдир, кешиш аға, мән һәлә бу гәдәр тә'риф-
ләрә лайиғ дейиләм. Милләтими нечә севдийими кәрәк
бундан сонра кәстәрәм.

— Валлаһ, бу сөзә, мәним сөзүм йохдур. Чаван
оланда нә олар, кишинин оглунун үзүндән-көзүндән
дәрракә яғыр. Мәһз буна кәрә, мән енә дә ичирәм, сә-
нин сағлыгына вә дейирәм: яшасын Каро һампар-
сумян, бизим бөйүйүмүз, комиссарымыз!

Стәканлары башларына чәкдикләри заман, Сира-
нуш даһид олду; кағызлары атасына вериб кетди. Баг-
рат кағызлары бир-бир көздән кечиртди.

— Бу, дәйирманын гәбаләси, бу, Сатеник арваддан
инишил алдыгым бичәнәк еринин кағызы, бу, кәндли-
ләрә пайладыгым борчларын сияһиси, һәлә һамыдан
алмамышам, бу банкә гойдугум ики мин манатын гәб-
зи. Николай кетди, билмирәм бу пул әлимә кәләчәк, я
йох. Һә, бах будур, тапдым, онун мәнә вердийи «тәк-
лифнамә». Ал, оху!—Бағрат кағызы Кароя верди.

Каро охуду, өз-өзүнә күлдү, агзыны-көзүнү әйди:

— Белә төклифнамәләрдән бир шей чыхмаз!—
дейә кағызы Бағрата гайтарды,—болшевикләрин һәдә-
горхусудур.

— Бәли, бәли, сую буландыран Ваһанла Сурен-
дир,—дейә Бағрат дилләнди.—Инди сөз ачылыб дейи-
рәм: кағызы аланда, мән дә, бу Грикор да бәрк горхуя
дүшдүк. Әкәр, сән Каро һампарсумян бизим кағызы-
мызы аландан сонра, силаһлы дәстә кәндәрмәсәйдин,
торпагымыз, эвимиз әлдән кәдәрди. Элә буна кәрә дә
сәндән чох разы галдыг. Амма әфсус ки, о вахт нә
Ваһан кәнддә иди, нә дә о Сурен. Йохса, анд ичмиш-
дим, икисини дә тутдурачагдым күлләйә... О ки, гал-
ды Саакла мәним гардашым Гуркен, онлар да гачыб
түлкү кими кизләндиләр, милисләр онлары тапмады.
Гәрәз, торпагымыз енә әлимиздә галды, мәһз сәнин
сайәндә.

Грикор Багратын сөзүнү кәсди:

— Мәни яндыран башга шейдир, о кағызын алтын-
да бир мусурманын да голу вар. Дейирәм, балам, Ва-
һан, Сурен, Гуркен, Саак нә билим ким, ким, эрмәни-
дилрәр, әрк әләйиб, биздән торпаг истәйирләр; бәс бу
мусурман өзүнү нийә атыб орталыга? Нечә дейәрләр,
бизимлә сүд гардашы-зады дейил-ки! Дүз демирәм?

Каро бошгабы габағындан кәнара гойду, папирос
яндырыб дамагына алды, телини дала атыб деди:

— Грикорун сөзү һагдыр. Аичаг иш бурда эрмәни-
ликдә, мусурманлыгдә дейил. Мәсәлән, биз даһинакля-
рын мусурман бөй-ханлары илә иши йохдур, нәдән
ки, элә онлар да биз дөйәни дейирләр. Иш идеядадыр,
баша дүшдүн, идеяда! Элә эрмәни вар ки, өз эрмәни-
синин аягына даш дөймәйә разы олмаз, эләси дә вар
ки, Ваһан кими, Сурен кими, сиз мүлкәдарлара дүш-
мәндир. Чалышырлар ки, сизин кими варлылары союб
ийнә кими лүт гойсунлар. Онлар үчүн милләт-зад йох-
дур. Мүлкәдар вар, касыб кәндли вар. Бах, бу идея-
нын да көкү Русиядан узаныб кәлир. Русияда, йә'ни
Петербургда тәзә һөкүмәт әмәлә кәлиб, хәбәриниз
вармы?—Каро суаләдичи нәзәрлә Багратын, Грикорун
үзүнә бахды:—Фәһлә кәндли һөкүмәти.

— Нә олар, элэ биз дә кәндлийк дә...—Григор ху-
марланан көзләрини Кароя зилләди,—яхшы олар, элэ
кәндли һөкүмәти, бизим һөкүмәтимиздир.

Кешиш дилләнди:

— Гулаг ас Григор, ишин дагы башга чүрдүр.

Каро деди:

— О сәнин һөкүмәтин дейил, Григор киши! Дәрз-
ләринизи көйшәндән зорла апаран, сизә һәдә-горху
кәлән Саакын, Гуркенин һөкүмәтидир. Дүняны чах-
нашмая салан болшевикләрин һөкүмәтидир. Онлар һә-
мин һөкүмәти бу кәнддә дә яратмаг истәйирләр. Баша
дүшдүн?

— Дейәсән овгатым хараб олмага башлайыр.—
дейә Баграт стәкәнлары долдурду:—Дейирәм ахы,
Ваһанла Сурен, бир дә о болшевик мусурман нийә
танры дейәндән демирләр. Нә үчүн онларын габагы
алынмыр, Каро?

— Алыныр. Элэ күман эләмәйин ки, бизим Загаф-
газия комиссариаты ятыб. Дашнак, меншевик, мұса-
ват ятыб. Хейр, онлар бөйүк тәдбирләр көрүрләр. Мә-
сәлән, бу яхынарда Гафгаз ордусунун гурултайы ол-
ду. Болшевикләр тәләб эдирдиләр ки, Загафгазияда
да шура һөкүмәти—фәһлә-кәндли һөкүмәти ярансын.
Амма меншевикләр, эсерләр вә биз дашнаклар дедик,
йох, бу олмаячаг! Бизә шура һөкүмәти лазым дейил.

— Ай сизә мәним малым гурбан!—дейә Баграт се-
винчлә стәкәнны көтүрдү.—Буну да ичәк өз дашнак-
ларымызын саглыгына!

Каро стәкәнны башына чәкиб деди:

— Биз Гафгазда фәһлә-кәндли һөкүмәтинин яран-
масына йол вермәйәчәйик! Архамыз да мөһкәмдир.
Горхмайын. Америка, Инкилтәрә, Франса бизим да-
лымызда дуруб. Дүзүнү десәк, бизим Загафгазия ко-
миссариаты онларын тәшәббүсүлә яраныб. Чүнки
онлар да чалышырлар ки, шура һөкүмәти бәркимәсин.
Антапта һөкүмәтләри...

Баграт онун сөзүнү кәсиб сорушду:

— Бәлкә Американын, инкилисин өзү кәлиб бу тор-
пагы алмаг истәйир? Элэ олса һалымыз нечә олар?

Каро деди:

— Онларын кәлмәси бизим үчүн болшевикләрин
фәһлә-кәндли һөкүмәти гурмасындан әлверншлидир.
Чүнки онлар кәлсәләр, Октябр ингилабынын габагына
Гафгазда бир сәдд чәкәрләр...

— Онда ичәк Американын, инкилисин саглыгына!
Чүнки...

Григор Багратын сөзүнү кәсәрәк, сәрхошлугдан ди-
ли долаша-долаша:

— Даян, әрә, даян!—дейә әлини юхары, галдырды,
сонра, ахан көзләрини Кароя чевириб, әләвә этди:—
Әрә, Карочан, сән мәним чаным-чийәримсән! Амма,
мән инкилис-минкилис ганмырам. Ичирәм Гәмәрли ча-
хырындан, саглыгыныза кеф эләйирәм. Сөзүм бунда
дейил, бундадыр ки, сән Карочан ки, бизә бөйүк кәл-
мисән, һеч Алакәлләрдән данышмайырсан. Әрә, Ала-
кәлләр әй, гызыл... торпаг...—Григор стәкәнны бо-
шалтды.

Кешиш күләрәк деди:

— Карын көнлүндәки...

Григор тез чаваб верди:

— Йох, кешиш аға, мән кар дейиләм! Саглыгына,
гулагым дары дәлир. Демәйин ки, Григор бурда Гә-
мәрли чыхыры ичиб кефләниб. Мән, Баграт аға, йох,
йох... мән кефлийәм?... Мән бу саат кедиб гоюнуму
Алакәлләрә апарачагам. Гачы Атакиши яна-яна
галсын!.. О донуз Гачы Атакиши даһа мәним габа-
рымда дура билмәз. Ваһанла о мусурман Чомәрд дә
бир шей эләйә билмәзләр, чүнки, Карочан бизә бөйүк
кәлиб.—Григор аяга дурду. Лакин өзүнү сахлая бил-
мәди, отуранда голу габ-гачага тохунду, долу шәраб
стәкәнны йыхылыб сүфрәни батырды.

— Бу Григорун чох пис кефлилийи вар,—дейә ке-
шиш сүфрәнин шәраб төкүлән еринә дуз сәиди.

Григор енә өз-өзүнә данышмаға башлады:

— Мән ичәчәйәм! Өз торпагымын, малымын саглы-
гына ичәчәйәм! Ианы мәним чыхырым?!—Стәкәнны кө-
түрүб аяга дурду; чийинләрини атыб, гыйылмыш көз-
ләрини зорла кешишләндирәрәк, тәәччүблә деди:—Бу
ийә бошдур? Әрә, мәнә чыхыр! Гәмәрли ча-хы-р...

Баграт Грикорун шулулуг салачагындан энтият элэди. Онун голундан тутуб ашагы чэкди.

— Яхшы, яхшы! Огур, Грикор, отур! Е, анчаг ичмә! Гонаг вар...

Грикор дартына-дартына сәсини учалтды:

— Кефими поэма, Баграт! Кефими поэма, мәнә чыхыр!..

Баграт зорла ону отуртду. Бирдән өзүндән чыхан Грикор, бирдән дә сакит олду. Дирсәйини стола сөйкади, алныны элинин ичинә алыб, додагалты мызылдан-маға башлады:

— Бах, бу дирәк, бу дивар, башыма фырланыр... Алакәлләр... Инкилис-минкилис...

Баграт үзүнү балкона ачылан гапыя чевириб Ашоту чагырды. Һәйәтдә одун дограян Ашот балтаны ерә атыб, үстүнүн тозуну силкди. Тез юхары галхыб, отаға кирди.

— Көтүр буну о бири эвә апар!—дейә Баграт өзү дә ердән галхыб Грикорун голундан япышды.—Дур, Грикор, дур! Кет раһат ол!

— Нә олмушду, аз ичәйдин бу зәһримары да...— Ашот азайлана-азайлана Грикорун о бири голундан япышды.—Һәмишә бурда ичәндә, бу чыхыр тулуғуну кәрәк мән сүрүйүб апарам!

Баграт она ачыгланды:

— Яхшы, сән дә аз даныш!—Багратла Ашот Грикору балкона чыхартдылар. Баграт гайыдыб кәлди. Күлә-күлә ериндә отуруб, элини бутулкая атды.

— Инди өзүмүз яваш-яваш вураг!

Кешиш дилләнди:

— Баграт аға, даһа бәсдир. Бир стәкан да ичсәм, мән дә Грикорун күнүнә дүшәрәм.

— Сән ичәнсән, өзүнү мәнә танытма, ай кешиш аға!—дейә Баграт стәканлары долдурду.—Мәним бабам дейәрмиш ки, мусурманын оручу олмая, әрмәнин чыхыры. Амма, мән дейирәм: мусурман нә эләйир эләсин, мән чыхыры чох истәйирәм. Һә, мәним сағлыгыма! Көтүрүн.

— Бу сағлыға сөзүм йохдур!—Каро стәканыны Багратын, Месропун стәканына вурду.—Ичәк дашнак

фиргәсинин тәзә үзвү, Баграт ағанын сағлыгына. Мән билирәм ки, о бизә кәләчәкдә чох лазым олачаг!—үчү дә ичди.

Самвел кимәсә сөйә-сөйә отаға кирди.

Баграт отулдан сорушду:

— Самвел, кимә сөйүрсән? Сәһәрдән һардасан? Кәл отур?

Самвел Каро вә Месропла әл тутуб отурду.

— Гонаглар мәни багышласылар. Бир аз һирсләнмишәм. Көпәк ушағы...

Баграт онун сөзүнү кәсди:

— Ә, нә олуб, ахы?

— Нә олачаг?! Енә о уста Ваһан кәндиләри топлайыб башына, ағзына кәләни данышыр. Нә сәндән әл чәкир, нә Грикор әмидән. Тәк ағачын янындакы мейданда бир вур-чаттасындыр ки, һа, кәл көрәсән... Шәндик эләйирләр, нә билим, нә пәсәһдән чыхырлар. Башга кәндиләрдән дә кәлибләр. Ичәриләриндә мусурманлар да вар. Бири дейәни, о бири тәсдиг эләйир.

— Мән баша дүшүрәм, бу һәнкамә нә үчүндүр! Дурун кедәк ора!—дейә Каро ердән галхды.

Һамысы дуруб, чамаатын топландығы ерә кетди.

Ашот Грикору эвинә апарыб, раһатладығыны Багратта демәк үчүн отаға кирди. Орада габ-гачағы йығышдыран Сиранушдан башга һеч кәси көрмәди. Тәк отаға, шәраб бутулкаларына вә гыза бахыб күлдү. Ағзыны ачыб үрәйиндән кечәни Сирануша демәк истәди. Лакин Сирануш ону габаглады:

— Бура нийә кәлдин? Кет одун догра,—дейә элиндә бошгаблар дәрһал отагдан чыхды.

Ашотун үрәйиндән ичмәк, нәш'әләнмәк кечирди. Амма бутулкалар бошду... О, бир тәрәфлә отуруб фикрә кетди: «Мәним ахырым нечә олачаг? Үч илдир ки, бу залымын гызынын далынча сүрүнүрәм. Элә бил мәни көрәндә иланы, әгрәби көрүр. Даһа мәним бу эвдә галмагымын файдасы нәдир? Чаду-дуа, Ефремверди онун үрәйинә рәһм салмыр. Балкә, о, мейлини тәзә тонаға салыб? Элә олса, вай мәним һалыма! Ойда бу эвдән күнү букүн кедәрәм. Яхшы, бу гышын күнү һара кедим, кимин гапысына? Анам өлдү. Әһ, мән дә онә

бир огул олмадым. Гоча арвады атдым эвин бир бучагына, дүшдүм Сиранушун далына. О да белә... Валлаһ нөкөрчилик дә бир кишилик дейил. Үзүнү күндә мин дөфә данлайырлар...»

Сирануш элиндә сахсы парч ичәри кирди. Ашот фикриндән айрылды.

— А кәдә, сәнә демәдим ки, одун доғра, бухарыны гала, гонаг вар, отаг союг олмасын.

— Сән нийә гонағын фикрини чәкирсән... Олмая... Сирануш онун сөзүнү тез кәсди:

— Ағзыны дагытма. Дур кет. Анам сәни атамы чагырмаға көндөрәчәк.

Ашот бир сөз демәдән отагдан чыхды. Сирануш пәнчәрәйә янашыб даянды, бағчая, башына гардан өрпәк чәкмиш ағачлара бахыб, фикирләнди: «Бах, о ағачларын ярпағлары язда ямяшылды, пайыз кәлди—саралды, мән сары бир ярпаг дәрдим... Айлар, иләр нә тез кәлиб кедир! О, салдатлыгдан гайыдандан ики яз, ики гыш кечиб. Эһ, вахт кәлиб кечди, үрәйимиз бирләшмәди, арзум боша чыхды. Чәкдийим эзаб-эзийәт, төкдүйүм көз яшы өзүмә галды».

Гапы бирдән шагтылтыйла ачылды. Сирануш диксиниб, парчы элиндән салды. Нвард она янашыб:

— Гыз, бурда дуруб нә фикир эләйирсән? Парчы да салыб сындырдын. Аллаһ ахырыны хейир эләсин. Сахсы габын сынмасы яхшы дейил. Адама бәдбәхтлик үз верәр.

Сирануш парчын тырыгларыны йыгышдырыб, анасынын үзүнә бахды:

— Дейирсән мәнә бәдбәхтлик үз верәчәк?

— Йох, гызым, элә белә, сөздүр, дейөрләр. Чанын сағ олсун. Фикир эләмә! Кәл кәдәк, күн әйлиб, ахшама бишмиш һазырмамаг лазымдыр. Гонағымыз вар. Атан дейир: Каро һөрмәтли, адлы-санлы адамдыр. Онун гуллуғида дурмаг лазымдыр. Кәдәк!

Һәр икиси кетди. Сирануш үрәйиндә шүбһә вә дәрл апарды: «Мәнә доғруданмы бәдбәхтлик үз верәчәк?»

Ашот адамлары яра-яра өзүнү Бағратын янына чатдырды.

— Аға, гулағыны бир бәри кәтир, сөзүм вар!—деди.—Ханым тапшырыб.

— Нә дейирсән?—Бағрат башыны Ашота төрәф әйди.

— Ханым дейир бир эвә кәлсин.

— Билирәм нә дейир. Кет, де ки, өзү нә истәйир, биширсин. Истәйир гоюн кәсдирсин...

Ашот кетди Бағрат енә көзүнү Ваһана зилләйиб онун дедикләринә гулаг асмаға башлады. Ваһан исә айдын вә сакитчә дейирди:

— ...Бәли, гардашлар, Русиянын фәһләләри, йохсул кәндлиләри Керенски һөкүмәтини дә девирдиләр. Әли силаһлы салдатлар, матрослар фәһлә-кәндлийә бу иш-дә көмәк эләди. Беләликлә, шура һөкүмәти, йә'ни эһ-мәткешләрин өз һөкүмәти, яранды. Бу һөкүмәтин башчысы Ленин сүһ вә торпаг һаггында декрет верди. Йә'ни деди ки, бундан сонра, кәрәк дава олмасын вә торпагсыз кәндлиләрә торпаг верилсин. Загафғазия болшевикләри дә истәйирләр ки, бурда шура һөкүмәти ярансын, бизим кәндлиләр дә торпаг саһиби олуб, яхшы яшасынлар...

Сәрхошлуғдан еничә айылыб чамаатын ичинә кәлмиш Грикор ериндән сөз атды:

— Бәс онда сиз нийә бизим еримизи элимиздән алмаг истәйирсиниз? Өзү дә зорнан. Кәндлиләри үс-түмүзә галдырырсыныз. Ленин ки, буну демәйиб. Демәйиб ки, Бағратын дәрзләрини көйшәндән зорла апарын!

Бағрат ериндән гышгырды:

— Грикор дүз дейир, бурда чаһфәшанлыгла данышан уста Ваһан бу суала чаваб версин!

— Биз енә өз төклифимизин үстә дуруруг. Бағрат вә Грикор кими мүлкәдарларын торпағы алыныб, бах, бу Саак кими, Гуркен кими, шәкили Гияс кими адам-лара верилмәлидир. Ленин белә дейир! Шура һөкүмәти белә дейир!

— Биз сән дейән фәһлә-кәндли һөкүмәтини истәмирик! Чых кет бурдан!

Ерләрдән Бағрата гаршы сәсләр учалды:

— Биз касыб кәндлиләр истәйирик! Сиз дәвәләтлilәр истәмәйин!

Ваһан сөзүнә давам эләди:

— Эшидирсинизми? Шәкидә һачы Атакишиләр, бурда Бағратлар, Грикорлар истәсәләр дә, истәмәсәләр дә, өлкәнин зәһмәткешләри өз һөкүмәтләрини гурачағлар.

Бағрат енә ериндән партады:

— Нийә сиз бу сөзләри кедиб мусурман кәндләриндә данышмырсыныз, онлардан торпағ истәмирсиниз, әлә дүшмүсүнүз биз эрмәниләрин үстүнә? Шәкилийә торпағ лазымдыр, кетсин һачы Атакишидән алысын. Мәним кәндимдә нә иши вар...

Ваһан:

— Орталыға башға сөз гатма, Бағрат аға!—деди.— Иланын ағына да лә'нәт, җарасына да.

Самвел, әлини шинелини чибнә гоюб, сакит гулағ асан Каронуи гулағына пычылдады:

— «Тәклифнамә»ни атама верән Сурен одур.

Каро дилләймәди.

Гияс боғазыны арытлайыб учадан деди:

— Сөзүн дүзүнү данышмағ яхшыдыр. Бағрат кирвәнин хәтринә дәймәсин, гәләт данышды. Нәдән ки...

Бағрат тез онун сөзүнү кәсди:

— Әрә, бу кимдир, таңымырам?..

— Элә о, шәкили Гияс мәнәм! Ваһан йолдаш дүз деди. Мән дә, янымда дуран, бах бу Нифти дә мусурмананг, өзүмүз дә мусурман һачы Атакишидән торпағ истәйирик. Даһа Бағрат кирвә нийә дейир ки, мусурманлардан торпағ истәмирсиниз? Торпағ һамыя лазымдыр. Касыб мусурманлара да, касыб эрмәниләрә дә!

Грикор союгдан әлләрини овушдура-овушдура:

— Сән мусурмансан, амма ахмағ мусурмансан,—деди.— Сәни тутугушу кими өйрәдиб, салыблар мейдана. Дилини кәс, кет өз кәндинә!..

Гияс чаваб вермәмиш Арменак үзүнү Грикора тутуб деди:

— Сәнин нә ихтиярын вар, ону кәндлән говасан? Мәкәр кәнд сәниндир? О мәним достумдур, гонағымдыр.

— Кет гонағыны әвиндә сахла!—дейә Самвел хәчәрә әл атды.—Мусурмана гәһмәр чыхыр... Бир буна бах...

— Хәчәрини кәстәрмә, бала! Даһа онун кәсәри йохдур...—дейә Ваһан әлини юхары галдырыб Самвелин сусмасына ишарә верди.

Серкей деди:

— Сөһбәт Октябр ингилабындан кедирди. Орталыға башға мәсәләләр дә дүшдү. Әйби йохдур. Гой һәр кәсин үрәйи бизә айдыи олсуи. Мән дә демәлийәм ки, Русияда фәһлә-кәндли һөкүмәтинин гурулмасы хәбәри бизим малакан кәндләринә дә чатыб...

Бағрат онун сөзүнү кәсди:

— Әрә, сән малакансан? Сән нә истәйирсэн? Де керәк, бизимлә сәнин нә һағг-һесабын вар?!

— Сөзүмү кәсмә!—дейә Серкей данышығына давам эләди.—Бизим кәндлиләр шура һөкүмәтинин яранмасына севинирләр. Онун Зәнкәзурда да тез гурулмасыны истәйирләр, чүнки, баша дүшүрләр ки, торпағы онлара фәһлә-кәндли һөкүмәти верәчәк. Онлары мүлкәдарларың зүлмүндән гуртарачағ.

— Сизин пешәнин араба, тәкәр гайырыб сатмағдыр, торпағы нейләйирсиниз? Ай чамаат, белә дейил?.. Дүз демирәм?

Һеч кәс дилләймәди.

— Алыб сизә верәчәйик!—дейә Серкей Грикора кинәйәйлә чаваб верди.

— Белә, алыб сизә верәчәйик!—дейә Гияс да Грикора күлә-күлә чаваб верди.

— Белә чыхыр ки, мусурман, малакан дәстә бағлайыб бизим үстүмүзә кәлиб. Күнаһларың һамысы бизим эрмәни Ваһанла Сурендәдир!—дейә Бағрат үзүнү яна чевириб, нә исә Кароя пычылдады.

Ваһан деди:

— Гардашлар, әнкәләвидли Бағрат, Грикор, шәкили һачы Атакиши, Әмир вә башға кәндләрин ачкөз мүлкәдарлары нә гәдәр чалышсалар да, од өлүб өзләрини яндырачағлар. Биз бүтүн йохсул кәндилләри мүбаризәйә чағырырығ. Загафгазияда зәһмәткеш һөкүмәти яраначағдыр.

Каро ирәли кәлиб Ваһанын гаршысында даянды:
— Хейр, чәнаб Газарян!—деди.—Загафгазияда һөкүмәт вар! Сизин һөкүмәтинизә эһтияч йохдур!—Комиссариат Загафгазиянын гауни һөкүмәтидир.

Ваһан диггәтлә она бахыб:

— Аһа, чәнаб һампарсумян, сиз Тифлисдән кәлмисиниз!—деди,—әкс-ингилабчы партия нүмайәндәләринин мүшавирәсиндәки нитгинизи бурда давам этдирмәк истәйирсиниз! Демәк, онун үчүн кәлмисиниз...

Месроп тез дылләнди.

— О, Сисяна бөйүк кәлиб, комиссар кәлиб!

— Бәли, мән кәлмишәм ки, сиз бирләшиб кәндлиләри башдан эләмәйсиниз.—О, әлини һавада ойнадыб, кинайәйлә деди:—Мусәлман, әрмән, бирлийә бах...

— Даян, даян!—дейә Чомәрд әлини юхары галдырды:—Сөзү бир ерә гоюб чамааты алладан сизсиниз: мүсаватчылар, меншевикләр вә дашнаклардыр. Бирләшән сизсиниз. Өзү дә шура һөкүмәтинин әлейһинә, фәһлә-кәндлиләрин әлейһинә!

— Мән сәнилә данышмаг истәмирәм! Сиз мүсәлманларын өз Милли шурасы вар, кедин сөзүңүзү Кәһчәдә она дейин.—Каро әсәби һалла үзүнү Ваһана дөндәрди.—Мән чәнаб Газарянла данышырам ки, Русия ингилабыны чәкиб бура кәтирмәсин. Загафгазияда вәзийәт башгадыр. Бурада яшаян милләтләр Петербургда гурулан Халг Комиссарлары Шурасыны танымаг истәмир.

Ваһан онун сөзүнү кәсиб:

— Сиз милләтләр адындан данышмайын!—деди,—чүнки, сизин онларла һеч бир алагәниз йохдур. Сизин әкс-ингилабчы Комиссарнатыныз ингилабын тутарлы зәрбәләрилә бир гөвуг кими партлайыб дагылачаг! Чарын зүлмүндән гуртармыш халглар өз тәлеләрини енидән меликләрә, князларә, бәй-ханларә тапшырмаг истәмирләр. Вәзийәт инди башгадыр. Кәндлиләр мүлкәдарлардан торпаг, су тәләб эдирләр, даһа горхмурлар. Сиз исә, чәза дәстәләри кәндәриб онларын сәсини боғмаг истәйирсиниз. Чәнаб һампарсумян, һәгигәт, бах будур! Биз ачыг дейририк, сиз дә билин: болшевиклә-

рин вәзифәси, ингилабын мейдана атдыгы шуарлары еринә етирмәкдир. Биз сизин кәнддән чыхыб кетмәйинизи тәләб эдирик!

Баягдан динмәз даяныб гулаг асан кешиш, Кароя пычылдады:

— Биз биабыр олдуг. Бундан сонра кәндлиләрин арасында ишми апармаг олар?!

Каро чеврилиб онун һийләкәр көзләринә бахды вә явашдан деди:

— Ирадәсизләр апара билмәз.—Әлини шинелинин алтына апарыб маузеринин кобуруну ача-ача деди:—Комиссариат сизин әл-гол ачмагыныза йол вермәйчәк!—Онун гышгыртысы аз гала кәндин яшагысында эшидилди...

Мүбаһисә, данышыг хейли давам этди. Саак, Мго, Нифти, Гуркен данышдылар. Бағрат, Грикор даһа да әсәбиләшдиләр. Каро вә «бөйүклүйүнү» кәстәрмәк вә кәндлиләри горхутмаг үчүн онлары һәбс вә әлүмлә һәдәлди.

— Ингилаб бизим Комиссарнатымы дагыдачаг?—дейә Ваһана бир күллә атды. Адамларын арасына гарышыгыг, сәс-күй дүшдү. Сурен гычыны тутуб ерә отурду. Адамлар ону дөврәйә алды. Каро, Бағрат, Грикор, Месроп, Самвел тез арадан чыхдылар.

— Оғул, сән яраландын!—дейә Арменак чибиндән дәмәлыны чыхартды,—горхма, Сурен, горхма!

Ваһан бир гәдәр сәсини учалдараг:

— Көрдүнүзмү, чамаат!—деди.—Баягдан бәрә милләт адындан данышан Каронун симасы будур, таныйын!

Сурен вурулан күнүн сабаһы, февралын ийирминдә, күндүз дүлкәрханала Кәндли комитәсинин йәласы чагырылмышды. Ичлас кенеш вә ачыг олдуғундан, комитә үзәләриндән башга, Шаһмәрдан, Нифти, Мго, Гуркен, Саак, Гяяс да иштирак эдирдиләр.

Чомәрд данышырды:

— ... Вәзийәт күндән-күнә дәйишилir. Дүшмән гүввәләр, гара гүввәләр һәр ердә баш галдырыр. Әкс-ингилабчылар болшевикләрә гаршы ачыг вә һәясиз-

часына террора кечиблэр. Дүнөн Суренин яраланмасы буну сүбүт эдир. Онлар бу йолла биз болшевиклөрдөн интигам алмаг, горхутмаг, кэндилери өз төрөфлеринэ чөкмөк истөйирлэр. Бали, йолдашлар, һәр күн бир һадисә баш верир. Һәр күн тазә хәбәрләр эшидирик. Загафгазия экс-ингилабчылары һәр чүр донә кириб, шура һөкүмәтинин өлкөмиздә яранмасына мане олмаг истөйирлэр. Мәсәлән, бу илин январында, мешшевикләр, мүсаватчылар дөһшәтли бир чинайәт төрөтдилэр. Гафгаз чөбһәсиндөн гайыдыб Русия кедән миһләрлә салдаты, онларын көстәришилә Шамхор стансиясында күлләйә тутдулар. Нә үчүн? Оһа көрә ки, онлар истөйирдилэр, һәмни салдатларын силаһларыны алыб, Милли шураһлар төрөфиндөн тәшкил олуһан «милли» гошун һиссәләринә версинләр. Белә бир чинайәти даһнаклар да Александропол стансиясында төрөтмөк истөйирдилэр. Онлар да истөйирдиләр ки, Ирандан гайыдан рус салдатларыны гырсылар. Амма, нийәтләри баш тутмады. Александропол болшевикләри салдатлары хәбәрдар эләдиләр...—Чомәрд Загафгазия экс-ингилабчыларынын «фәалийәтиндөн» бир чох башга мисаллар кәтирдә. Ираһан зәһмәткешләринин нүмайиш эдиб, шура һөкүмәтинин яранмасыны тәләб эләмәләриндән дә данышды. О, ерә отуран кими Ваһан деди:

— Чомәрд сизи өлкәдә яранмыш вәзийәтлә таныш эләди. Мән дә сизә башга бир сөз демәк истөйирәм. Ленин өлкөмизин фәһлә-кәндиләринин шура һөкүмәти уғрунда апардығы мүбаризәйлә чох марағланыр. Халг Комиссарлары Шурасынын ичласында Загафгазиядакы вәзийәт һаггында мәсәлә мүзакирә эдилмиш, һәмни ичласда Ленинин тәклифилә Шаумян Загафгазия ишләри үзрә мүвәггәти фәвғаләдә комиссар тәһин олуһмушдур. Гафгазда апарылан ингилаб ишләринә рәһбәрлик эләмәк оһа тапшырылмышдыр.—Ваһан чиндән бир кағыз чыхарыб сөзүнә давам эләди:

— Шаумян Баки партия комитәси адындан Гафгаз фәһләләринә, салдатларына вә кәндиләринә белә бир мүрачият эләйиб.—Ваһан мүрачиятнамәнин бәһзи ерләриндән охуду:—«Совет һакимийәти Гафгазда тәһирә салыһмадан яранмалыдыр. Ингилаб иши һал-һазырда

Русиянын һеч бир ериндә олмадығы гәдәр, бизим бу өлкәдә тәһлүкәдәдир. Шимали Гафгаз экс-ингилабчынын ардынча, Загафгазияда да экс-ингилаб ачыгдан-ачыға баш галдырмышдыр...»—Ваһан мүрачиятнамәни изаһ эләмәйә башлады:—Русияда деврилмиш буржуа-мүлкәдар һакимийәти һәлә бурда яшайыр. Загафгазия Комиссариаты вә сейми өлкәни алман-түрк, инкилис-американ империалистләринә сатмаг истөйирләр. Онлар Загафгазияны Русиядан айырмаг истөйир. Амма биз ингилабчы Русиядан айрылмаг истәмирик. Чүнки бизим йолумуз рус зәһмәткешләринин кетдийи йолдур. Сизин фикриниз нечәдир, йолдашлар?

Шаһмәрдан:

— Биз мүрачияти бәйәнирик,—деди.—Чүнки бу мүрачиятнамә йохсул кәндиләри мүлкәдарларла мүбаризәйә чагырыр.

— Мән ону билирәм ки, оғлуму яралаһан о көпәк оғлундан һайыфымы алачағам.

— Йох, Арменак, әввәлчә, Карону эвиндә сахлаһан мәнним намуссуз гардашымдан һайыф алмаг лазымдыр. Йохса, элә билир ки, биз, омбасынын үстүндә гоһ бурлу тапанча кәздирән бир кәдәдән горхачайыг. Даһа кечмиш оһа. Эшшәйә миндин бир айыб, дүшдүн ики айыб. Инди ки, бу мейдана кирмишик, кәрәк ахыра кими вураг... Даһа керя чәкилди йохдур.

— Доғру дейирсән, Гуркен, мән дә бу фикрләйәм,—дейә Мгө ериңдән дилләнди.—Кәндә гайыданан сонра һамыны башыма топлаһыб данышачағам. Кәрәк чамааты о ганичән мелик Егишинин үстүнә галдырам.

Кәндли комитәсинин ичласында илк дәфә иштирак эдән Нифтилә Гияс да данышдылар. Өз башларына кәдән ишләри сөйләдиләр. Мүбаризәдән керя дурмаячларыны билдирдиләр.

— Сизин данышығымыз мәнни чох севиңдирди,—дейә Ваһан говлуғун арасындан «Кавказски рабочи» гәзетини чыхартды.—Мүбаризәдә биз тәк дейилик, әли силаһлы, ингилабчы рус салдатлары да бизимләдир... Бир көрүн Сарыгамыш гарнизонунун салдатлары өз митяңләриндә нә гәрар чыхармышлар,—дейә Ваһан охуюб, баша салды: «Русияда, хүсусән Гафгаздакы

үмүмү вазийәти музакирә эдиб, гәрәра алдыг: әкс-ингилабчы Загафгазия Комиссариятынын сәрәнчамларына табе олмамалы».—О, гәзети бүкүб говлуға гойду. Отуранлара нәзәр салыб күлүмсүндү. — Беләдир, йолдашлар, фикримиз бирдир: бизим өлкәдә дә Шура һакимийәти гурмаг үчүн мүбаризәдән керн чәкилмәйчәйик!

Һамы бир ағыздан чаваб верди:

— Бәли!

Көһнә тахта чарпайыда ятмыш, көзүнү баягдан бәри әвни гәра пәрдаләринә зилләйиб нә исә фикирләшән Сурен үзүнү бачысына сары чевириб сорушду:

— Анам һара кедиб, Анаһид?

Чарпайынын янында, палаз үстә отуруб тешидә иплик әйирән Анаһид чаваб верди:

— Арзә дайыкилә кедиб, Суренчан. Бир чөнкаләри варды, ону кәсибләр. Анам әт алмаға кетди. Бу саат кәләр. Онсуз дарыхырсан? Яран ичидирсә, сарығы ачыб, тәзәдән баглайым.

— Йох, лазым дейил.

Анаһид онун сәсиндә элә бил ки, бир кәдәр дуйду. Тешини ерә гоюб аяға галхды.

— Көрүм гыздырман йохдур ки?—дейә яныны чарпайынын кәнарына гоюб, бир аз Суренә тәрәф әйилди. Әлини онун башына, синәсинә гойду.—Шүкүр аллаһа, һеч зад йохдур.—Анаһид көзүнү дүняда һәр кәсдән чох истәдийи гардашынын көзүнә зилләди. Онун бахышларында нә исә бир пәришанлыг сездн. Суренин үзүнә төкүлмүш гәра сачларыны кәнара вериб, онун кәзләринә енә бахды:—Аллаһ һеч ата-ананы оғулсуз, һеч бачыны гардашсыз эләмәсни!—деди.—Мәним өлүмүм сәнин габағында олсун, ай Сурен!

— Мән дә нә атама, анама лайигли оғул олдум, нә дә сәнә гардаш!—Сурен көксүнү өтүрдү.

— Сән аллаһ, элә демә. Сәнин бирчә түкүнү вермәрәм дүняя. Нә олар, адамын башына хата кәләр. Енә чох шүкүр ки, күллә башга ериндән дәймәйиб.

— Мән она севинирәм ки, күллә Ваһана дәймәди.

— Сән ону өзүндән чох истәйирсән?

— О, чамаат үчүн лазымлы адамдыр, мәнлән дә лазымлы адамдыр.

— Һәр кәсин чаны өзү үчүн шириндир. Бу сөзү она көрә дейирсән ки...—Анаһид сусду.

— Һә, нәйә көрә дейирәм? Олмая мәним барәмдә бир сөз эшитмисән?

— Нә эшидәчәйәм, һамы билир ки, о, сизин бөйүйүндүр. Сән, Гуркен әми, элә о бизә кәлән шәкилләр, истәйирсиниз дөвләтлиләри йыхасыныз. Онлар да сизә күч кәлмәк истәйир.

— Бура бах, һа! Һеч хәбәрим йохмуш, мәним бу ағыллы бачым ерин алтындан, үстүндән хәбәр верир...—Сурен учадан күлдү.—Бунлары һардан өйрәнмисән?

— Нечә һардан? Лап о гарныйоғун пристав сәни тутмаг истәйәндән баша дүшмүшәм. Атам дейир ки, Ваһан әми, Нәби дайынын гардашы Чомәрд болшовойдур. Истәйирсиниз Бағрат аға кими дөвләтлиләрин малыны, торпағыны алыб, касыблара верәсиниз. Элә дейил?

— Эләдир, доғрудур, даһа сәндән кизли һеч бир иш көрмәк олмаз. Инди сән де, пис иш көрүрүк, яхшы?

Анаһид бир аз фикирләшиб чаваб верди:

— Һәм яхшы, һәм пис... Истәйирсиниз ки, бири яға, бала батыб, о бири амындан өлмәсин, һамы бәрәбәр долансын, бунда яхшы иш көрүрсүнүз. Пис дә одур ки, башына белә-белә ишләр кәлир. Эвдән-эшикдән гачаг дүшүрсән.—Анаһид бирлән сусду. Бир ан фикри-хәялы һараларыса долашды.—Мән бир шейә чох сыхылырам! Һейиф Сирануша ки, әлимиздән чыхыр... Биз дедик улдузунуз барынар, тоюнузу эләрик, гыз да, элә, варлы-һаллы ердәндир. Иш белә дүшдү ки, атасыла олдун ганлы-бычаг. Каш Сирануш Бағратын гызы олмаяйды. Дүнән булагда иди, мәни яңлайыб дейир: «Сурен нечәдир? Бу нә хатайды башыныза кәлди? Валлаһ, Суренин янына кәлмәйә чан атырам амма атамдан, Самвәлдән горхурам». Мән дә элә яхшыча чаваб вердим. Дедим, инди ки, Суренин хәтрини истәйирсән, нәйә атана демирсән ки, һәр ит-гурду әвиндә сахлама-

сын. Белә о Каронун чикәри янсын. Өзүн дә бизә кәлкет, габагыны кәсэн кимдир...

— Ону наһат демисән, кәлмәсә яхшыдыр.

— Нийә? Үрәинн сыным?

— Чүнки суюмуз бир ерә ахмыр.

— Ахар. Аралыгда гаратикан коллары олмаса, ахар...

Бачыйла гардашын арасында сөһбәт кетдикчә гызышдыгы заман, Аракси кәлди.

— Ал, бала!— дейә Аракси ичиндә эт олан нимчәни Анаһидә верди. Башындан көһнә, гара шалы көтүрүб гарыны силкиб деди:— Даш-тохмаг кәтир әти дөй, кифтә биширәк. Сурен ахы, ушаглыгдан кифтәни чох сеvir.— Аракси чарпайыя янашыб сорушду:— Нә тәһәрсән огул? Яран инчитмир ки? Каш о Кародур-мародур, нәдир онун лап өз үрәиннә күллә дәйәйди.— Аракси дәриндән көксүнү өтүрдү.— Нәр ердә сәнин сөзүнү данышырлар. Огул, дейирләр, элә языг Суренин башы балалыдыр...

— Мән языг дейиләм, ана. Башга сөһбәт элә. Өзүн дә кефини көк сахла.

— Башга нә сөзүм вар. Дейирәм, йохсуллуг адамы әйир. Бичарә Арзо кишинин дәрдяглыгдан бир чөнкәси варды. Ону да йыхыб кәсди ки, әтини сатыб ушагларыны гышдан чыхартсын. Дүнянын ишләринә лап мат галмышам... Арменак һарда галды көрәсән... Япма, сечмә кәтирим тәндири галайым, әв соююб,— Аракси күрсүнү галдырды, яны үстә гоюб кетди.

Анаһид әти дөймәклә мәшгул олду. Сурен нараһат олмасын дейә, тохмагы яваш-яваш вурурду.

Сурен көзүнү енә пәрдәләрә дикиб фикрә кетди. Чох чәкмәди ки, Аракси кәлди. Дөшлүйүнүн әтәйиндәки япманы, сечмәни тәндиригн гырагына бошалтды.

— Инди кедим соған кәтирим!— дейә Аракси кетди.

Сурен тохмагын аһәнкдар тагылтысы алтында юхуя кетди.

Бир аздан гапы явашча ачылды. Әти о үзүнә, бу үзүнә чевирә-чевирә дөйән Анаһид ичәри кирәнин ким олдуғуна фикир вермәди. Элә билди ки, анасыдыр. Сирануш башындан шалыны көтүрүб силкди, аягла-

рыны явашча ерә вуруб, гарыны тәмизләди. Анаһид гапыя тәрәф бахды.

— Сирануш, сәнсән?! дейә ериндән галкыб она тәрәф кетди.— Кәл, кәл отур!

— Дейәчәксән ки, бу гарда, гиямәтдә адамын әвнә кәләрләр? Гардашына ики кәлмә сөз демәйә кәлмишәм.

— Йох, йох, о нә сөздүр... Кеч отур. Яхшы эләйиб кәлмисән.

Нәр икиси кәлиб чарпайынын янында даянды.

— Бәс нийә отурмурсан?

— О ятыб, нараһат эләмәк истәмирәм.— Сирануш кери дөнмәк истәркән, Сурен сәсә айылды. Чарпайысынын янында һейкәл кими даянмыш Сиранушу көрдү.

— Сирануш!— дейә Сурен йорғаны синәсинә чәкди. Анаһид йүкдән тез ики ястыг кәтириб чарпайынын янында ерә гойду.

— Ди отур, ай гыз!— дейә гайыдыб өз ишилә мәшгул олмаға башлады. Сирануш отурду.

Суренлә Сирануш бир-бирләрини илк дөфә көрән яд адамлар кими сусдулар. Сиранушун, онсуз да союгдан гызармыш янаглары, дахили һәйбәчанындан, бәлкә дә хәчаләтиндән, даһа да гызарды.

— Мән сәнин кефини сорушмаға кәлмишәм, Сурен,— дейә аралыға чөкән сүкуту Сирануш позду. Лакин данышмаға сөз тапмырмыш кими башыны ашаға салыб, шалынын сачагларыны, кәһ дидишдирмәйә, кәһ дүйүләмәйә башлады.

— Чох сағ ол. Анчаг нә яхшы атаңдан, гардашындан вә тапанчалы гонагыныздан горхмурсан?! О ямән күллә атанмыш!

— Гонагымыз кедиб Тифлисә.

— Чамааты гырмаг үчүн гошун кәтирмәйә?

— Йох. Гошуну кәндләрдән йығачаглар.

Сурен галкыб отурду.

— Кәндләрдән йығачаглар? Нә заман?

— Билмирәм. Атам, Грикор әми, кешиш, бир дә о данышырдылар. Сурен... Сурен!— Сирануш удгунду.— Мәни нә һесаб эләйирсән, элә. Амма өзүнү көзлә. О

Ваһан кишиһә дә де ки, сәрваһт олсун, мән бу сөзү әмиһә дә демишәм.

— Нә вар ки?.. Йохса, хәбәримиз йохдур, бизи ғырачағлар?—дейә Сурен күлүмсүндү.

— Сөздүр, дейирәм. Сәрваһт олсаһыз яхшыдыр. Аһ, мән нийә сәндән сөз кизләдә билмирәм...—О енә сусду. Үрәйиндә ики дуйгу үз-үзә даянды. Бир ан фикрә кетди: «Верим, вермәйим?»—Йох, даһа бачармырам, сахламағы бачармырам, Сурен!—Сирануш тез аяға галхды, гойнундан бүкүлү дәсмал чыхарды, йорганын үстә гойду, додағлары титрәйә-титрәйә,—сағлығыны истәйирәм, Сурен! Анаһид, сән дә саламат гал!—дейә гапыя тәрәф аддымлады.

— Сирануш, ай ғыз, нә вар, тәләсирсэн, отур, сән аллаһ. Анаһид ериндән галхынча, Сирануш эвдән чыхды. Анаһид Суренин яһына кәлди.—Енә нә дейиб үрәйини сундырдын? Языг нейләсин. Нә ярдан доюр, нә элдән гоюр. Сәндән дә кечә билмир, атасындан да. Бый, о дәсмал нәдир? Языг ғыз, көрәсән нә кәтириб, ахы нахош яһына әлибош кетмәзләр...

Сурен дәсмалы ачды. Ичиндән шәкли вә бир нечә саралмыш алма ярпағы чыхды.

— Анаһид, мәним шәклим онда нә гайырырды?

— Шәклин? Бизим эвдән көтүрмүшдү. Өзү дә дейирди ки, өләнә кими һеч кәсә вермәйәчәйәм. Һәмишә буна бахыб, Сурени ядыма салачағам. Инди нә олду ки, үрәйи дөндү, шәкли гайтарды. Һәлә бу ярпаг нә олсун?

— Бу саралмыш ярпағлары көндәрмәклә, онун нә демәк истәдийини мән яхшы баша дүшүрәм... Демәк истәйир ки, ону севмирәм.

— Бах, гардаш, ончуғазы дүз дейир. Нейләсин, кишинин ғызы нечә ил йолуну көзләди, амма сәндән бир һәрәкәт олмады.

— Ал шәкли, гой эвдә галсын. Бағратын ғызынын мәһәббәти бундан артыг олмаз.—Сурен шәкли Анаһидә верди.

Анаһид пәрт һалда:

— Валлаһ, мәнә күллә вурсайдылар, бундан яхшы иди. Сән аллаһ, ғызын дөнүклүйүнә бир бах! Йох, Су-

рен, ону өйрәдибләр. Йохса, Сирануш бу үрәйин саһибә дейил...—Анаһид сусуб үрәйиндә фикрләшди: «Олая ғыз, о яламадодағ Ашота дил вериб? Элә олса, күл Сиранушун башына!.. Даһа мән дә онулла бир кәлмә кәсмәйәчәйәм. Яхшы, Сирануш!..»

— Нә фикрә кетмисән, дур әти дөй. Ел гаядан бир шей апармаз!—Сурен узаныб, йорганы үстүнә чәкди.

Анаһид көнүлсүз-көнүлсүз ердән галхды. Шәкли тахтадакы китабын ичинә гоюб кери дөнәркән, Ваһан ичәри кирди. Гапынын яһында башлығыны чыхарыб, ғарыны силкди, аяғларыны тәмизләди. Анаһид онун габағына ериди.

— Кеч, Ваһан дайы, кеч отур!

— Отурачағам, гой бир көзүм ишығлансын.—Ваһан бир нечә санийә ериндә һәрәкәтсиз даянды, сонра отурду. Суренин кефини сорушдугдан сонра деди:—Бура кәләндә бир һадисәйә тәсадүф эләдим. Сизин хырманын ғырағына чатанда, көрдүм ки, габагдан, гара шал бүрүнмүш бир адам кәлир. Яхшылашанда көрдүм ағлайыр. Бирдән йыхылды. Голундан япышыб галдырдым. Үзүнә баханда, көрдүм Бағратын ғызыдыр. Мәнә разылыг эләйиб, енә ағлая-ағлая кетди. Фикрләшдим ки, Бағратын ғызы бураларда нә кәзир, нә үчүн ағлайыр? Һә, нә исә, белә бир һадисәйә раст кәлдим.

Анаһид тез ериндән дилләнди:

— О, биздән кедирди.

Ваһан шүбһәйлә сорушду:

— Сиздән?

— Бәли, биздән. Ағламагда да габагдан кәлмишлик эләйир. Нечә дейәрләр, гара сәни басынча, сән гараны бас...

Сурен Анаһидә ачығланды:

— Ай ғыз, бәсдир!

— Нийә, бәсдирим? Валлаһ, һамысыны ачыб дейәчәйәм. Ваһан дайы өзкәси дейил ки... Сурен халғын ғызыны иңчидир...

Сурен бачысына көзүнү ағартдыса да, Анаһид сәсини кәсмәди:

— Гардашым она мәһәл гоймур. Дейир, Бағратын ғызы мәнә кәрәк дейил. Сирануш да, Суренин онда

олаң шәклини бүкүн кері гайтарды. Бах, Ваһан дайы, иш беләдир! Инди сәнин мәсләһәтин нәдир?

— Аһа, белә де! Онларын араларының дәймәсіндән хәбәрим йохдур...

Аһанид деди:

— Атам бу ишә разы дейил, аһам бир сөз демир, галмышам ики фикир арасында. Нә Сиранушдан кечә билирәм, нә Сурендән. Сән элә бир ағсаггал кими мәсләһәт вер.

— Бу иш чәтин ишдир, Кәрәк фикирләшәк. Мән Суренин өзүйлә айрыча данышарам.

Аһанид даһа бир сөз демәди, әти дөймәйә башлады.

— Көрүнүр севкинизин тарихи бөйүкдүр, бәс нә үчүн кері чәкилирсән?— дейә Ваһан Суренин көзүнүн ичинә бахды.

— Мән Бағратла гоһум ола билмәрәм. Сәбәбини өзүн яхшы билирсән.

— О доғрудур. Тәрланла сарыңкы тутмаз. Аһма, бәзән мөһәббәтин күчү һәр шейә галиб кәлир, үрәйи дә дөндәрир, фикри дә!

Ваһанын бу сөзләрлә нәйә ишарә эләдийини баша дүшән Сурен ачыг данышмаға мөчбур олду. Бағратлара гаршы өз барышмазлығыны билдирди. Сиранушун көтирдийи хәбәри она сөйләди.

Ваһан деди:

— Билирәм, Каро ағаларындан тәзә көстәриш аламаға кедиб. Ишләр кетдикчә чәтинләшир, мүрәккәбләшир, Сурен. Зағағазия Комиссариатының башчылары ингилабын габағына сәдд чәкмәк, ону мөһв этмәк үчүн дәридән чыхырлар. Шура Русиясына гаршы инди силаһлы мүбаризәйә галхырлар. Ингилабчы фәһләләри, кәндиләри вә салдатлары амансызчасына тәғибә башлайыблар.

Зағағазия Комиссариаты Шимали Гағгазда олаң эсер-меншевик салдат нумайәндәләри шурасының сәдри Донскойла, ағ кенерал Караулов вә Кәледиңлә алағәйә кириб. Онлара Гағгаз чәһәсиндән силаһ көндәрир.

Шимали Гағгаздакы әкс-ингилабчы гүввәләрә көндәрилән бир нечә вагон патрону Бақы Шурасы тутмуш-

дур. Инди дә башлайыблар милли гошун һиссәләри дүзәлтмәйә. Гой дүзәлтсинләр, биз бундан горхмуруг. Бақы Шурасы шәһәрдә вә онун районларында Шура һакимийәти э’лан әдиб. Биз һәр ишимиздә бу пролетар галасына архаланыб, галиб кәләчәйик.— Ваһан бүкүн кү ичласын мүзакирә әтдийи мәсәләләрлә дә Сурени таныш эләди. Сонра нә исә фикирләшиб деди:— Дарыма, яранда да элә бир шей йохдур. Тезликлә аяға дурарсан.

Ваһан кетмәк истәйирди ки, Арменакла Аракси кәлди. Ону кетмәйә гоймайыб, чөрәйә сахладылар. Аракси тәндири яндырды. Газаны үстүнә гойду.

Сөһбәт енидән башланды.

Бағратла Грикор өз кәләчәкләри һаггында сөһбәт әдирдиләр. Көтүр-гой эләйир, мәсләһәтләширдиләр: нечә һәрәкәт әләсинләр ки, мал-дөвләтләринә, чаңларына, аиләләринә бир хәтәр тохунмасын. Суренин яранламасы, йохсул кәндиләрин айылыб баш галдырмасы мүлкәдарларын үрәкләринә бөйүк тәшвиш салмышды. Горхурдулар ки, бүкүн, сабаһ, яз ачылан кими, енә болшевикләр, йохсуллар торпаг тәләб әтсинләр. Бу ики мүлкәдара даһа ачыг кәлән о иди ки, Ваһанла Сурен өз милләтинин ағ сағгалларыны шәкли Чомәрд, малакан Мусатов кимиләринин аяғына верир.

Атакиши вә Әмир кими мүлкәдарларла бағламаг истәдикләри «иттифаг»дан бир шей чыхмамасы, Бағратла Грикору икинчи тәрәфдән нараһат әдирди. Онлара тәсәлди верән анчаг Каронун сөзләри, вәдләри иди. Она көрә Карону сәбрсизликлә көзләйирдиләр. Аһма бир тәрәфдән дә горхурдулар ки, Каро пристав кими онлары алдатсын, доюнча рүшвәт алыб есин, сонра да әлли-аяғлы йоха чыхсын.

Ашот ичәри кириб гонағлар кәлдийини хәбәр верди, Бағратын нә дөйәчәйини көзләмәдән, тез байыра чыхды. Онлары балкондан эвә дөвәт эләди.

Бағрат кәләнләрин ким олдуғуну билмәк үчүн байыра чыхмаг истәди, бу вахт гапы ачылды, әввәлчә кешиш, онун даһынча да Карола пристав Карпов ичәри кирдиләр. Грикор тез ериндән галхды.

— Эрэ, мэним эзиз достларым кэлиб ки!— дейэ Баграт Каройла эл тутду.— Мэн дэ дейирэм гонаглар кимдир!— Ого, Тимофей Тимофеевич, сэни тээдэн көрдү-йүмэ шадам! Отуруун, отуруун!

Ашот Багратын ишарэсилэ онлара стул вериб, гапынын ағзында даянды. Намысы отурду. Баграт үзүнү Карпова тутуб деди:

— Эши, сэн элэ бир дэфалик йоха чыхдын ки! Ирах чандан, биз сэни бу гарышыгылда өлүб-итмиш билдирдик. Сэн ки, сағ-саламат идин, бир кағыздан-залдан нийэ язмайырдын? Нечэ дейэрлэр кешинликдэн чыхдыг, эрмэниликдэн ки, чыхмамышыг. Ахы, биз достудуг, ай Тимофей Тимофеевич!

Карпов адэти үзрэ йоғун бығларыны ағзындан конар элэйнб, күлүмсүнэ-күлүмсүнэ деди:

— Биз энэ достуг, Баграт ага! Кағыз язмагада күнаһкарам. Шимали Гағгазда идим, башым гарышыгды. Орада тэшкил эдилмиш «Көнүллү орду» да идим. Нэ исэ, этрафлы сөһбөт элэймэйик. Горхма, өлүб-итмэрэм, биз өлдүрмөк үчүн яранмышыг, өлмөк үчүн йох!..

Намысы күлдү. Грикор үзүнү Карпова тутуб деди:

— Мэн бир шей билмөк истэйирэм: энэ бизим бу маһала пристав кэлмисэн, я нечэ?

Каро чаваб верди:

— Тимофей Тимофеевич даһа пристав дейил. Инди башга ишэ кэлиб. Мүфэттишдир. Йэ'ни эрмэни милли гошун хиссалэрини дүзэлтмөкдэ бизэ көмөк элэймөк.

— Валлаһ, сөз ағзыма кэлди, даһа гайтармаг истэйирэм.— дейэ Грикор энэ диллэнди:— Гошундан-залдан вачиб, бизим Алакөллэр мәсэлэсини йолуна гоймагдыр. Нечэ илдир сүрүнүр. Бу барэда Каро да билдир.

Пристав бир сөз демэмши, Каро чаваб верди:

— Грикор киши, Алакөллэр мәсэлэси дэ дүзэлмөк. Архайын ол. Эрмэни гошун хиссалэри сизин кими дөвлэтдилэрин малыны, торпағыны горумаг үчүн дүзэлдир. Биз элэ иш көрөчэйик ки, болшевиклэр бир дэ торпаг сөзүнү ағызларына алмасынлар.

Баграт севинчөк деди:

— Ай сэнэ чаным, малым гурбан, бирчэ бундан де

һа! Гой дейим бары, Тимофей Тимофеевич дэ билсин. Гочагсан, Каро. Атанын гоч оглусан. Кечэн дэфэ үрөймдэн тикан чыхартдын. О Сурен кэдэ һалэ дэ эвдэ яралы ятыр.— Баграт Ашота тэрэф дөндү:— эрэ, орда нийэ дим-дик дурмусан? Нийэ демирсэн, тэдэрүк көрсүнлэр. Кэрөк һәр шейи дилимлә дейим, өкүз! Ери гоюн кәс!

Ашот кетмөк истэркән, Грикор элини галдырыб, онун кетмәмэсинэ ишарэ этди:

— Йох, Баграт, бу ахшам гонаглар мэним эвимдэ олачаглар.

— Мэн гапыма кэлэн достларымы башга эвэ кетмэйэ гоймарам.

— Чанын үчүн, элэ шей йохдур. Белэ олмаз ки... Балам, бир дэфэ дэ мэним чөрөйими кәссинлэр, дэ! Дурун кедәк, сөһбөтимизи дэ биздэ элийөк.

Кешини Месроп диллэнди:

— Грикорун эвинэ кетмэйимиз пис олмаз, нечэ вахтыр ки, бу кәнддэ яшайырам, һалэ онун гапысыны ачмамышам, чөрөйини емэмшәм.

— Малймэзин чөрөйини емэсэниз яхшыдыр!— дейэ Баграт күлдү. Грикор пәртлийини бирузэ вермөйиб, Ашота деди:

— Кет, бизэ хәбәр вер!

Ашот кетди.

Ахшамдан хейли кечмиши. Баграт, Каро вэ Карпов Грикоркилдэн гайыдыб кәдилэр. Баграт Сиранушу чағырыб гонаглар үчүн ер салмағы тапшырды. Карпов Багратла бәрабәр байыра чыхды. Каро отагда тәк галды. Сирануш йорған-дөшөк кәтириб ер салмагла мәшгул олду. Каро янындан, дизинэ гәдәр салланмыш маузериин энли гайышыны чийиндэн чыхардыб. Сирануша янашды.

— Адын нәдир?

— Сирануш.

— А...а! Сирануш. Сирануш! Адын да өзүн кими көзәлдир. Сирануш, бу маузери һара гоыг ки, бир шей олмасын?

— Бизим эвимиздә оғру йохдур.

— Балкә вар!—дейә Каро кеф навасына учадан күлдү.—Онда ал, һара гоюрсан, гой.

Сирануш маузери алды, пәнчәрәнин ичинә гоюб га-йыдана кими, Каро онун ярашыгы гәдд-гамәтинә, то-пугларыны дөйөн һөрүкләринә бахды, көксүнү өтүрдү. сонра агзыны кениш ачыб а...а дейә әснәди. Сирануш кетмәк истәйәндә, Каро санки онун гаршысыны кәсмәк үчүн, голларыны яллара ачыб кәрнәшди. Сирануш онун үзүнә бахмадан, һәрәкәтләринә фикир вермәдән отаг-дан чыхмаг истәди.

— Һара тәләсирсән, ай гыз?.. Сизин бу әвдә адама союг дәймәз ки? Анамын тәкчә оғлуям һа, бил!

— Йорған галыңдыр, кәдәйә дейәрәм бухарыны галаяр,—дейә Сирануш кетди. Каро гоша салымыш ерләрин биринин үстә отуруб, чәкмәсини чыхара-чыхара фикирләшди: «Отаг бәзәкли, йорған-дөшәк тәмиз, гыз көзәл! Көрүнүр ки, бу әвдә һәлә чох галачагам!..»

Ашот бир гучаг одун кәтириб, бухарыны галамаға башлады.

— Ашот, бу әвдә чохдан һөкәрчилик эләйирсән?

— Дөрд ил вар. Аичаг, мәнә һөкәр кими бахмыр-лар; Бағрат аға мәни өз оғлундан сечмир.

— Бәс онун оғлу бу дәфа һеч көзүмә дәймир, ахы!

— Кедиб Баләк кәдинә. Бағрат аға кәндәриб Еғиши илә данышмаға.

— Нә барәдә? Еғиши кимдир?

— Бағрат аға сәнә демәйиб? Бичинчиләр Бағрат ағанын дәрзләрини кечән йә чөлдән апардылар. Инди Бағрат аға горхур ки, үзүмүзә кәлән язда, йида ена торпағыны, тахылыны зорла әлиңдән алсынлар. Она көрә, истәйир ки, иш бәркә дүшәндә, Еғиши она көмәк эләсин. Бу ишләри гарышдыран уста Ваһанла, ярала-дығын Сурендир. Билмирсән онлар нә юванын гушудур..

— Белә көрүнүр ки, сәнин дә онлардан хошун кәл-мир. Өзү дә, бу әвдә һәр сирри билирсән.

— Онлары көрмәйә көзүм йохдур. Галды сирр, дүз буюрурсан, мәнән кизли бу әвдә һеч бир шей ола билмәз.

— Чох яхшы, көрүрәм гочаг вә хошсифәт оғлан-сан. Истәйирсән сәнинлә бир иш көрәк...

— Нә иш, мәнә хейри вар?

— Истәйирсән сәни дә салдат язым, чох адамы яз-мышам.

— Чанын үчүн, салдатлыға яман хошум варды, амма Николай апармады ки, боюм алчагдыр, бир дә анамын тәкчәсийәм.

— Гочаглығын олсун, боюм эйби йохдур. Әввәлчә, мәним өз янымда гуллуг эләрсән, сонра бөйүйүб хмба-бет¹ оларсан, сонра да гошун бөйүйү оларсан...

Ашот севинди:

— Сән аллаһ дүз дейирсән? Мәндән гошун бөйүйү чыхар?

— Лап яхшысындан, сән кимдән әксиксән!

— Онда, мүгәддәс Ефремверди дүз дейирмиш ки... Кешин ағая фалымы ачдырдым, о да Ефремвердийә бахыб мәнә деди ки, Ашот, бир заман сән гошун бөйүйү олачагсан. Һә, бахтым ачылыб, инди о заман кәлиб чатыб...

— Бәли, кәлиб чатыб. Сәһәр биз кәндләрә кедәчә-йик, сәни дә өзүмлә апарачагам.

Каро Ашотун ағайыртыг адам олдугуну һисс эдиб, она ена бир нечә суал верди. Ахырда сөзү Сирануш-дан салды.

— Бәс Сиранушун әри һардадыр?

— Онун нә нишанлысы вар, нә әри. Бах мән...

Ашот сөзүнүн далығы демәмиш, Карповла Бағрат кәлдиләр. Сәһбәт кәсилди.

Отуз дөрдүнчү фәсил

Нөврәстәйлә Килә баягдан бәри яныгы-яныгы сәһбәт эдирдиләр. Һәр икиси о бәдбәхт Зөһрәнин иткин дүшмәсинә тәәссүфләнирди. Онун нечә олдуғу, башына нә гәзә кәлдийи онлары дүшүндүрүрдү. Килә Нөврәс-тәни һандырырды ки, Зөһрәни дә, анасыны да йоха

¹ Хмбабет — әрмәнчә полковник демәкдир.

чыхаран Гачы Атакиши вә оғлу Фәрмандыр. Онлары да йолдан эләйән Фатыдыр.

Нәби кәлди. Нөврәстә ериндән галхыб, онун габагына ериди вә сорушду:

— Тапа билдинми, ата?

— Йох, тапа билмәдим. Аты да йордум, өзүм дә әлдән-аягдан дүшдүм. Агүдүнү, Вагүдүнү, Гаракидсәни, Уруду кәздим, адамлардан сорушдум—көрдүм дейән олмады. Дейирәм, бәлкә о языг гыз баш көтүрүб башга маһала кетди.—Нәби чарығыны чыхарыб бир тәрәфлә отурду.

— Валлаһ, Нәби гардаш, кәнд бу ишә мат галыб. Ана өзүнү апарыб Шыршырдан атды, бала да яғлы әпкәк олуб көйә чәкилди. Аллаһ баисин эвини йыхсын!

— Йох, Килә бачы,—дейә Нәби дилләнди,—мән һеч она да инаимырам. Һеч кәс өзүнү дири-дири апарыб суя атмаз. Бурда башга һийлә вар, биз билмирик. Амма бир күн хорузун гуйругу көрүнәчәк.

Килә:

— Нөврәстә, бәлкә атан ачдыр, чәрәк кәтир,—деди. Нөврәстә бучага тәрәф йөнәлди.

Килә бүкүб бир тәрәфә гойдугу чити Нәбийә кәстәриб:

— Нәби гардаш, хошуна кәлирми?—деди.

Нәби читә бахыб деди:

— Яхшы читдир, саф читдир. Бу нәлиқдир белә?

— Нөврәтсәйә дөшлүклүк алмышам. Кәтириб өз үстүнә бичдим. Эв ичиндә кейәр. Инди аллаһа шүкүр һәр шейн вар. Нәби гардаш, кәлинимин тоюну даһа бу яздан о яна гоймаячағам галсын. Көрүрәм, элә заманә дә бир тәһәр олуб...

— Нә дейирәм, ай Килә бачы. Мәсләһәт сизиндир.

Нөврәстә чәрәк, шор вә соған кәтириб атасынын гаршысына гойду. Нәби ейә-ейә сорушду:

— Нөврәстә, әмин һардадыр? Юсиф һара келиб?

— Юсиф дайымкилдәдир. Әним дә келиб онлара.

— Онлар кимдир?

Килә күлә-күлә чаваб верди:

— Бизи дейир, дайна. Нә ишләри вардыса, Шаһ-мәрданла кетдиләр бизә. Һә, мән дә кедим.

Килә аяға дурду. Нөврәстә ону гапыядәк өтүрүб гайытды.

— Гызым, мәним далыма ястыгдан-заддән гой, элә бурдача көзүмүн чимирини алым.

— Ер салым, раһат ят.

— Йох, тәндир истидир, бура яхшыдыр.

Нөврәстә мütәккә кәтирди. Нәби башыны мütәккәйә гоюб ятмаг истәдийи заман, Чомәрд кәлди. Нәби галхыб дүзалди.

— Гаға, кәлмисән?—дейә Чомәрд шиблитләрини чыхарыб, күрсүнүн бир тәрәфиндә отурду.

— Элә индичә кәлдим. Зөһрәни тапа билмәдим, Чомәрд.

— Онун мейити тапылыб...

— Ә, нә данышырсаң?! Мейити?!.

— Һарда тапылыб, әми? Ким дейирди!

— Шәки чайыны Базарчайы илә гарышдығы ердә. Ики саат бундан габаг, Әмирин Гызылгаядакы хамлыгында гоюн отаран чобаны хәбәр кәтириб.

— Бай сәнин, ери кет! Ә, белә дә иш олар?! О бәд-бәхт өзүнү чая атмышмыш, һә?!.

— Бәс мейит һардадыр?—дейә Нөврәстә Чомәрдин янында отурду.—Языг Зөһрә...—Нөврәстәнин көзләри долду...

— Мейити кәтирибләр Һачы Атакишикилә. Сабаһ басдырачағлар.

Нәби гәляныны долдуруб чәкә-чәкә, бир гәдәр әсәби һалда деди:

— Элә бу ишләрин башчысы о гурумсаг Һачы Атакиши дейилми?! Һагг өз ерин тапачаг, амма кечи-тези вар.

— Эләдир гаға, эләдир. Кечи-тези вар...

Аралыға сүкүт чөкдү. Нәби гәляныны сүмүрүб, чырт атды, нәһайәт, үзүнү Чомәрдә тутуб деди:

— Букүн Узун ичиндән кечиб кәлирдим. Яман вурчатласынды. Адамлар топланмышды мейдана. Бир әлини ойнада-ойнада гәлбидән данышырды. Сорушдум нә вар? Бары хейирдирми? Мәним кими чалсағал бир әрмәни чаваб верди ки, нә хейир олачаг, салдат йығырлар, гошун дүзәлдирләр. Дедим, балам, инди дә

Николай йохдур ки, гошун, салдат йыгсын. Деди, ай рәһмәтлийин оғлу, мән нә билим, дейирләр, гошунсуз өлкә доланмаз. Гәрәз, мән атымы сүрүб кәлдим.

— О салдат йыған адамлар дашнакдырлар, гаға.

— Дашнак нәдир?

— Дашнаклар эрмәни дөвләтлийләринин хейрини күдәи адамлардыр. Онлар истәйирләр ки, айрыча һөкүмәт гуруб, гошун йыгыб ағалыг эләсинләр. Енә ка-сыб-күсубу зүлм алтында яшатсынлар.

— Бир мәни баша сал көрүм, мусурмандан да дашнак вар?

— Мусурманлардан да мүсаватчылар вар. Онлар да бәйләрин, ханларын тәрәфдарларыдыр. О Әли Садиги ядындадырмы? О, мүсаватчыдыр. Инди билдинми, гаға? Әслинә бахсан, дашнакларын да, мүсаватчыларын да фикри бирдир. Даһа сәндән сөз кизләтмәйчәйәм. Биэ истәйирик ки, Русиядакы кими, бурада да фәһләкәндли һөкүмәти дүзәлдәк, амма дашнаклар, мүсаватчылар истәмирләр. Бах, онларла бизим давамыз бунун үстүндәдир. Бу ишә сән нечә бахырсан? Һә, нә фикрә кетдин?

— Чомәрд, билирсән нә вар, гардаш? Бачар, һеч кәслә дава эләмә. Элә ки, көрдүн йох, сәнин үстүнә кәлирләр, һөкмән дава эләмәк истәйирләр, онда габагдан гачма. Габагдан гачанын гейрәти, чамаат арасында да һөрмәти олмаз. Мән дә баша дүшүрәм, көрүрәм фикриндән әл чәкән дейилсән. Нейнәк, ахыра кими ишини көр. Бу гоча гардашын да мейданда сәни тәк гоймаз. Нечә дә ки, гоймурам. Адам бир дәфә яраныб, бир дәфә өләчәк. Һә, белә! Бәс сән нийә чәрәк емирсән?

— Мән ач дейиләм. Нөврәстә бир чай гойса, ичәрик.

Нөврәстә чай гоймаг үчүн аяға галхды.

Байырдан сәс кәлди:

— Ай Чомәрд, ай Чомәрд!

Нөврәстә һәйәтә чыхды. Чох кечмәди ки, Гуркенлә бәрәбәр ичәри кирди.

— Гуркен, сәнсән!— дейә Чомәрд аяға галхыб, онунла көрүшдү, отурмаг үчүн ер көстәрди.— Гаға, бу да мәнним достларымдандыр.

Гуркен Нәбилә әл тутуб, күрсүнүн бир башында отурду. Бу заман Гиясла Нифти дә кәлди.

— Нә вар, нә йох, Гуркен?— дейә Чомәрд сорушду.

Гуркен бир Чомәрдә бахды, бир дә илк дәфә көрдүйү Нәбийә.

Чомәрд онун мүһүм бир хәбәр кәтирдийини, лакин Нәбинини янында ачыг демәйә чәкиндийини һисс эләди. Одур ки, Нәбини көстәриб деди:— Бу мәнним гардашымдыр, Арменакын, Суренин достудур. Инди сәнә дә таныды ки, мәнним достумсан. Гуркен, һамы бурда бир-биринә яхын адамлардыр.

— Билдим, чох яхшы, баша дүшдүм!— дейә Гуркен архалыгынын дөш чибиндән бир кағыз чыхарыб Чомәрдә узатды:— Ал, сәнә чатачаг!

Чомәрд кағызы алыб өз үрәиндә охуду:

«Әзизим, Чомәрд! Данышығымыза, гәрарымыза әсасән «әманәтләри» һазырладым. Мусатова өз «пайыны» көндәрдим. Сәнә дә бир нүсхә, рус дилиндә көндәрирәм. Ону чох мигдарда һазырламаг вә кәндләрә йймаг үчүн мүсәлманчая чөндәриб, мәнә чатдыр. Бу иши тәхирә салмадан эләмәк лазымдыр!

Букүн кедирәм Быранагота, Мгонун кәтирдийи мә'лумата көрә, орада бәрк иғтишашдыр. Ону да нәзәринә чатдырым ки, Каро һампарсумян гайыдыб кәндә. Әнкәләвиди һаләлик өзүнә игамәткаһ эләмәк, «фәалийәтә» Сисиян кәндләриндән башламаг истәйир. Кечмиш пристав, инди исә, әсер Карпов да орду тә'лиматчысы кими онунла бәрәбәр Тифлиседән кәлиб. Эрмәни Милли шурасынын тапшырығыйла салдат йыгырлар. Мәсәлә чох чиддидир!

Сурендән никаран олма, һалы инди чох яхшыдыр. Һаләлик, бу гәдәр. Әлини сыхырам.

Ваһан».

Чомәрд кағызы чибинә гоюб; Гуркенә мүрациәт эләди.

— Эманәти вер көрүм.

Гуркен архалыгынын дөшүнү ачыб, гойнундан шопографда чап олуимуш бир вэрэгә чыхартды.

Чомәрд ону да көздөн кечириб, үрәйиндә фикирләшди: «Кимә тәрчүмә этдирим? Мүәллим Рүстәм Бабаевдән мүнәсиб адам йохдур. Анчаг, о бу ишә киришәрми?»

Нәби гардашындан сорушду:

— Чомәрд, о нә кағыздыр ки, охуюб фикрә кетдин?

Чомәрд кағызын мазмунуну онлара баша салды. Гияс, пристав Карповун адыны эшидән кими, тәэччүблә сорушду:

— Чомәрд гага, о екагарын, лопа быг пристав енә гайыдыб кәлиб? Кәпәк оғлу һәлә сағдыр!

— Дүзү, мән һеч нә анлая билмирәм—дейә Нәби башыны булады. Бу нечә ишдир, стражник, пристав енә күрәйимиздә шаллаг ойнадачаг?! Эши, белә дә гарышыг, йийәсиз зәманә олар! Николай кетди, Керенски кәлди, о кетди, инди дә дейирләр дашнак һөкумәти дүзәлир, нә билим мусават баш галдырыр. Дөвләтли, касыб дарашыб бир-биринин чанына!.. Ачлыг, гәһәтлик дә илан кими сармашыб касыб-күсубун богазына. Нә исә, һәлә, аллаһ бундан бетәриндән сахласын!—дейә Нәби дәриндән көксүнү өтүрдү; сөнмүш гәляныны яндырыб, чәкмәйә башлады.

Нә исә дүшүнән Гияс бирдән уча сәслә деди:

— Йох, бундан сонра пристав кәлмәсин, лап гобурнатын өзү кәлсин, горхан дейиләм. Бойнуму онун шаллагынын алтына верән дейиләм.—О үзүнү Гуркенә чевириб сорушду:—Хәшәлгарын пристав бизим кәндә дә кәлчәк?

— Билмирәм. Бизим касыб әрмәни кәндлиләри даһа, пристав-пристав танымаг истәмирләр. Мән кедим, кечдир.

Гуркен аяга галхды. Нөврәстә чай кәтирди. Нәби, Гуркенә отуруб, чай ичмәйи тәклиф этди, Гуркен отурмады. Чомәрд ону һәйәтдән өтүрүб, гайытды.

Чай ичә-ичә хейли сөһбәт эләдиләр. Ахшам дүшдү. Нифти өз эвинә, Чомәрдсә, мүәллимин янына кетди.

Бирмәртәбәли, ики пәнчәрәли, балача, лакин сәлигәли отагда мүәллим Рүстәмдән вә Юсифдән башга һеч ким йохду. Һәр икиси бир күнчдә гоюлмуш столун архасында отурмушду. Дайысы Юсифә дәрәс өйрәдирди.

Гапы явашдан ачылды. Юсиф көзүнү китабдан чәкәндә әмисини көрдү, ериндән галхды. Чомәрд салам верди. Рүстәм отурмаг үчүн она ер көстәрди. Юсиф көзүнү дайысына дикди. Рүстәм она деди:

— Кет, сабаһ кәләрсән, енә мәшгул оларыг.

Юсиф дәфтәр-китабыны голтугуна вуруб кетди.

— Юсиф яхшы ушагдыр, яхшы да охуюрду. Амма, бир аз кери галыб. Айрыча мәшгул олурам ки, өзүнү йолдашларына етирсин.

— Кери галмасынын сәбәби нәдир?

— Янандан сонра, бир нечә вахт мәктәбә кәлмәмәси. Күл кими ушағын әлләриндә, үзүндә яныгдан ләкәләр галмышдыр...

— О ләкәләр Юсиф бөйүдүкчә кедәчәкдир. Буна мән сыхылмырам. Өзү дә ону дири-дири яндырмаг истәйиләрин тәбиәтини, мөгсәдини анлаячагдыр. Бәлкә дә, онлардан интигам алачагдыр. Амма сөз бурасындадыр ки, сәнә ләкә вурмаг, әл арасында бнабыр әләмәк истәйирләр...

— Мәнә ким ләкә вурмаг истәйир?—Мүәллим чийилләрини чәкиб, әлини папирос гутусуна атды.—Мән һәлә өзүмү о дәрәчәйә эндирмәмишәм.—Папиросу яндырыб чәкә-чәкә сөзүнә давам әләди.—Нейлийәсән, авамлыг, наданлыг чамааты вәһшиләшдирмишдир. Она көрә дә...

Чомәрд онун сөзүнү кәлди.

— Сән һәр шей авамлыгын, чаһиллийин үстүнә йыхырсан, лакин өз мәнфәәтләри үчүн һеч бир алчаглыгдан чәкиммәйиләрин үрәйиндән хәбәрин йохдур. Анчаг, мән сәнә хәбәрдарлыг эдирәм: өзүнү көзлә! Сәнин чамаат арасында данышмағын һачы Атакишини гәзәбләндирмишдир. Мәнә чатаи мә'лумата көрә, о сәнин ганына сусайыр. Арвады Тамашанын әлүмүндән, гызлыгы Зөһрәнин өзүнү Шыршырдан атмасындан хәбәрин вармы?

— Әлбәттә, буну ким билмир ки!

— Сәбәбини дә билирсәнми? Билирсәнми ки, Тамаша өз өчәлидә өлмәмишдир?

— Хейр, башгасынын аилә ишинә гарышмырам.

— Анчаг, һачы Атакиши сәни бу ишдә күнаһкарландырыр.

— Нечә, нечә?—дейә мұаллим һәйәманла сорушду.—Буну ким дейир?

Фатынын мұаллимин һаггында яйдыгы шайиәләри Чомәрд сөйләди.

Рүстәм гышгыра-гышгыра:

— Яландыр!—деди.—Мәним адыма бөһтандыр, ләкәдир! Неч бир заман мән онун эвинә пис нийәтлә кетмәмишәм. Мән һачы Атакишиә баша саларам ки, онун арвадыла неч бир әлагәм олмайыб, о языгы да һаһаг ерә өлдүрүб...

— Өзүнү алчалдыб онун аягына кетмәсән, даһа яхшыдыр. Сәнә ворулан ләкәни башга йолла тәмизләмәлисән!—Чомәрд чибиндән гәзет чыхарыб столун үстүнә гойду:—о йолса, бах, бурада язылмышдыр.

Рүстәм «Һүммәт» гәзетини көтүрүб мәгаләләрни сәрләһәләрини көздән кечиртди. Тарихинә бахды.

— Бу, Нәриман Нәримановун редактәсилә чыхыр, сизин гәзетдир, болшевик гәзетидир,—деди, сонра мұсаватчылары, дашнаклары, меншевикләри, әсерләри ифша әдән бир мәгаләни бәрдән охуду.

Чомәрд Нәриман Нәримановун маарифпәрвәрлийи, чамаатын хейринә чалышдыгы һагда данышды, сонра Зәнкәзурдакы вәзийәт һаггында сөһбәт әләдиләр. Чомәрд Каронун вә Карповун әрмәни «милли гошун һиссәләри» үчүн салдат йығмаларындан данышды, сонра Ваһанын көндәрдийи вәрәгәни чибиндән чыхардыб:

— Бурда исә, башга шейләрдән данышылыр,—дейә столун үстә гойду.—Оху, мәнә көмәк әлә: ону бизим дилә тәрчүмә әлә.

Рүстәм вәрәгәни охуюб:

— Енә ингилаб?!—деди вә күлә-күлә столун үстә гойду.

Чомәрд онун сәсиндән, үзүнү ифадәсиндән, истеһзалы күлүшүндән наразылығыны вә енә дә мүтәрәддийини һиссәтди.

— Бәли, ингилаб!—дейә Чомәрд онун көзүнүн ичинә бахды. Халгымыза, бүтүн халглара хошбөхтлийи Русия ингилабы—Октябр ингилабы вәрәчәкдир. Һамыны, сәнин өзүнү дә, чиркин сөзләрдән, бөһтанлардан хитас әдән анчаг ингилаб олачагдыр! О, әсрләр бою зүлм алтынды яшамыш өлкәмизә ағ күн вәрәчәк. Сән ондан горхма, Рүстәм! Ингилаб сәнин неч бир шейини әлиндән алмаячаг. Сән һачы Атакиши, Әмир дейилсән. Торпағын, малын, гоюнун, гызылын йохдур. Сәнин гәләмин, савадын вар. Ингилаб сәнин кимиләрини фикринә, дүшүнчәсинә айдынылыг, арзусуна гол-һанад вәрир.

Сөһбәт узанды. Рүстәм гәләм, кағыз көтүрүб:

— Яхшы, сәнә көмәк әләрәм,—дейә вәрәгәни тәрчүмә әләмәйә башлады.

Чомәрд гәзет охумагла мәшгул олду. Дәгигәләр, өтүб кечди. Нәһайәт, Рүстәм тәрчүмәни көздән кечириб ахырыны учадан охуду:

«...Гардашлар!

Әрмәниләр вә мұсәлманлар!

Һамыныз бирләшини! Әрмәни вә мұсәлман Милли шуралары адындан кәндләрә дүшүб, салдат йығынлара мұғавимәт көстәрини! Оғуллаарынызы дашнакларә вә мұсаватчыларә салдат вәрмәйини. Чүнки онлар ортая милли әдавәт сәлыб, сизи гырмаг үчүн һәммин салдатлары үстүнүзә көндәрәчәкләр.

Айыг олун! Дашнакларын, мұсаватчыларын сөзләринә инанмайын!..»

— Сағ ол, Рүстәм. Көзәл тәрчүмә әләмисән. Демәк, ингилаб ишинә сән дә өз көмәклийини әсиркәмәдин.

— Мән сәнин сөзүнү ерә салмадым. Амма, доғрудан да дүня дәйишилди.—дейә Рүстәм әлиндә тутдуғу вәрәгәйә бахыб фикрә кетди.

Чомәрд ериндән галхды.

— Күман әдирәм ки, мұаллим Рүстәм кәләчәкдә дә бизә көмәк әләчәкдир!—дейә Чомәрд күлә-күлә онунла көрүшүб отагдан чыхды.

Эвин бучагларына гаранлыг чөкмәйә башлады. Ба-
чадан дүшән ишыг золагы анчаг эвин ортасыны бир
тала кими, зәйф ишыгландырмышды.

Нөврәстә тәмиз әскийлә лампа шүшәсини силә-силә
кедиб, гапыны ачды. Эвә һәм ишыг дүшдү, һәм дә сә-
рин дағ һавасы онун үзүнә вурә-вурә ичәри долду.
Нөврәстә гапынын янында даяныб Гызылгаяя, Дарва-
зая вә бу дағлардан даһа һүндүр Гоһагкөрмәзә тама-
ша эләди. Сонра нәзәрини, бузлары әримәкдә олан
Шәки чайы чәлб эләди. Дәрһал Зәһрәни хатырлады.
Догрусу, ону бир ан белә утуда билмирди. «Әкәр Фәр-
мана гисмәт олсайдым, мән дә Зәһрә кими бәдбәхт ола-
чагдым»,—дейә фикирләшдийи заман, гоншу эвдән саз
вә маһны сәси учалды. Эвин бир тәрәфиидә тәзә чары-
гына бағ салан Юсиф дә дуруб Нөврәстәнин янына
кәлди. Маһны вә нағыллары чох севән бу ушаг, саза
гулаг асмаг үчүн бачысындан ичазә алыб гоншуя
кетди.

Маһныны охуян ашыг һумаиды. Көзәл сәсилә ма-
һалда мәшһур олан ашыг, һәмишә тәзә сөз вә һавә өй-
рәнәндә өз эвиндә учадан охудугу үчүн сәси гоншуларә
яйылырды.

Нөврәстә көзүнү бир нөгтәйә зилләйиб, онун оху-
ду бу ени сөзләри динләйирди:

Салланыбан кедән дилбәр
Деди: кет сән, каләрәм мән.
Дедим: көзәл, дәрдим чохдур.
Деди: дәрман билирәм мән.

Кәлдән учурдум сонаны,
Бу ердә гойдум бинаны,
Күндә көрдүйүм чананы
Көрмәйәндә өләрәм мән.

Вәфасы олмас яланы,
Аглы олмас чох күләнни,
Абдуллаям, дәрд биләнни
Иүз ил кечсә, гулуям мән.

Сазын, сөзүн тә'сириндәнми, я нәдәнсә, фикрә кет-
миш Нөврәстә икинчи маһнынын башланмасыны һисс
әтмәди. Балкә о, өз той күнүнүн яхылашмасыны яды-

на салырды. Арзу эдирди ки, ашыг һумаиды онун да то-
юнда белә саз чалсын, үрәкдән охусун.

Чох кечмәди ки, Шаһмәрдан кәлди. Нөврәстәйә са-
лам верди. Нөврәстә юхудан тәзәчә оянмыш кими, кир-
пикләрини бир-биринә чалыб:

— Бибоғлу, сәнсән?—деди.—Кеч ичәри, кеч!

Шаһмәрдан отурду. Нөврәстә лампаны яндырыб
дирәкдәки мыхдан асды вә нишанлысынын янында әй-
ләшди. Геч бир сөз демәдән бир-биринә бахыб күлдү-
ләр. Бу күлүш онларын позулмас илгарыны, тәмиз мә-
һәббәтини, көзәл арзуларыны ифадә этди.

— Гапынын янында нийә даянымшыдын?—дейә Шаһ-
мәрдан сөзә башлады...—Мәни көзләйирдин, йохса,
ашыг һумаиды сазына гулаг асырдын? Өзүн дә, нә-
дәнсә, фикирдәйдин, фикир эләмә, Нөврәстә. Дүшмән-
ләрин ачыгына сәнә бир той эләйәчәйәм ки, һамы һәсәд
апарсын.—Шаһмәрдан күлә-күлә әйилиб онун алма
янағларындан өпдү.

Севкилиснин ачыг, сәмими сәһбәтиндән, нәвази-
шиндән севиниб өзүнү бәхтәвәр санан Нөврәстәнин үзү
бирдән гызарды... О, бу севинчин тә'сир алтында ни-
шанлысынын бойуну гучаглайыб, өпмәйи хәялындан
кечирәрәк, голларыны юхары галдырды. Лакин, кәнд-
ли, мүсәлман гызларына даһа хас олан һәя, утанчаг-
лыг, арзусуну богду, голларыны ашагы салды...

— Һә, де көрүм нә фикирләширдин?

— Элә бир фикрим йохдур, бибоғлу. Чая бахыр-
дым, языг Зәһрә ядыма дүшдү.

— Һә, Зәһрә, Зәһрә!—Шаһмәрдан көксүнү өтүр-
дү.—Анасы да мәһв олду, өзү дә!—О, сәһбәти дәйиш-
дирмәк мәгсәдилә деди:—Әмин көрәсән нийә кәл-
мәди?

— Ай бибоғлу, чохдан үрәйимдә бир сөз вар, ахы
демәк истәйирәм...

— Де, үрәйиндә сөз сахлама.

— Әмин дә, сән өзүн дә, нә вахтачан әвдә-әшиклә
отурмаячагысыныз? Кәндләрә кетмәкдән йорулмадыныз?

— О вахтачан ки, биз дейән күн кәлиб чатсын.

— О һансы күндүр, шәһбәдир, базардыр... Аллаһын
күнү һа чох... Мән оидан горхурам ки, башыныза бир

хата кэлсин. Эмимэ дэ дейчэйэм эвдэ отурсун. Бах, дүнэн Энгалэвидэ нэйэ кетди?

Шаһмәрдан, кәндләрә кетдикләриндән мөгсәд нә олдуғуну Неврәстәйә ачыг сөйләди. Октябр ингиллабындан, мүсәлман, эрмәни болшевикләринин, йохсул кәндлиләрин достлуғундан вә нә үчүн мүбаризә этдикләриндән данышды.

Нишанлысынын, әмисинин, Суренин дөвләтдилләрә гаршы апардығлары мүбаризәнин маһийәтини инди баша дүшән Неврәстәнин көзүнүн гаршысында башга аләм чаңланды. Сөһбәт хейли чәкди.

— Мән кедирәм, әмин кәләндә, Юсифи далымча кәндәрәрсән!— дейә Шаһмәрдан аяга галхды. Неврәстә дә ону гапыдан өгүрмәк үчүн аяга дурдуғу заман, Чомәрдлә Ваһан ичәри кирдиләр. Ваһан салам вериб, Шаһмәрдаңла көрүшдү.

Чомәрд Неврәстәни көстәрди:

— Бу да мәним гардашым гызыдыр, Шаһмәрданын нишанлысыдыр.

— Чох яхшы, чох әчәб!— Ваһан күлә-күлә Неврәстәйә әл верди.— Көрүрәм, әлә икиси дә бир-биринә бабдыр. Оғлан гочаг, гыз көзәл! Тойлары нә вахт олачар?

Неврәстә биринчи дәфә көрдүйү Ваһандан утаныб кетди. Чомәрд чаваб верди:

— Бу яхыларда, әслинә бахсан, кәрәк чохдан олайды. Амма бә'зи ишләр...

Ваһан онун сөзүнү кәсди:

— Баша дүшдүм, мә'лумдур! Бизим ишләримиз онлара мане олуб. Дүзәләр, той-тоя, байрам-байрама гарышар. Нәмишә гышын сонунда баһар кәлир...

Онлар отурдулар. Неврәстә Чомәрдин янына кәлиб гулағына пычылдады:

— Нә һазырлайым?

Чомәрд дә она явашча деди:

— Чай гой, тоюг кәс.

Неврәстә керн дөнүб кетмәк истәркән, Ваһан ондан сорушду:

— Атан һардадыр?

— Башга кәндә кедиб, буғда алмаға.

Чомәрд:

— Юсифи бура чағыр, адам далынча кәндәрәчәйәм,— деди.

Неврәстә кетди.

...Ахшамдан хейли кечмишди. Юсиф вә Неврәстә эвин бир бучағында ятмышдылар. Чомәрд, Ваһан, Гияс, Нифти вә Шаһмәрдан бир-биринә яхын отуруб данышырдылар.

Ваһан кәндләрәдәки вәзийәтдән, мүбаризәдән, әксингилабчы гүвваләрин һәрәкәт вә мөгсәдләриндән сөйләди.

Чомәрд шопрографда чап әдилмиш вәрәгәни охуюб, изаһ әләди, гаршыда дуран вәзифәнин һал-һазырда нәдән ибарәт олдуғуну сөйләди. Кәндләрә кедиб һәмин вәрәгәләри йямаг мәсәләсини гаршыя гойду. Кимин киминлә һансы кәндә кедәчәйя мүййән әдилди.

Сәһәр ачылды. Онлар айры-айры сәмтләрә йола дүшдүләр.

Күндүз олмасына бахмаяраг, Гаракилсә кәлинә, онун әтрафындакы дағларә, тәпәләрә, санки тутгун бир пәрдә чәкилмишди. Гара булутлар, күнәшин өз көзәл симасыны көстәрмәсинә, һәр ери нура гәрг әтмәсинә имкан вермирди; бир-биринин далынча ахыб кедир, онун габағыны кәсирди.

Белә чаңсыхычы күндә, кәдин гәрб тәрәфиндән ахан Базарчайынын кәнарындакы дүзәликдә бир дәстә адам дурмушду.

Бә'зинин әйниндә гара, бә'зининкиндә боз чуха, бә'зиндә тохунма шалдан пенчәк варды. һамысынын башында ири, түклү папаг, аяғларында чарых варды.

Чәнубдан галхан күләйин торпағы, гуму үз-көзләринә вурмасына бахмаяраг, адамлар көзләрини гаршыларында даянмыш үч нәфәрлән чәкмирди. һамысы фикирләширди: «Кәрәк бизи нийә чағырылар? Бары бир хейир хәбәр дейәйдиләр».

Қаро әввалчә кешиш Месропа, сонра Карпова нә исә пычылдайыб, учадан данышмаға башлады:

— Чамаат! Эввэла, сизэ зəһмэт вериб бу күлəkли күндə бура топлатмышыг она көрə ки, сизинлə чох ва-чиб ишимиз вар. Икинчиси, бу кəнд эрмəни вə мүсəлман олса да, мəним ишим эрмəнилəрлəдир, мүсəлман варса, чыхыб кетсин.

Бу сөзлəрдəн сонра нэрə өз əтрафына бахды. Кимсə чыгыра-чыгыра деди:

— Йохдур, ичимиздə мусурман йохдур! Ахы, сиз эрмəнилəри чагыртдырмысыныз, мусурманлар кəлмəйиблэр.

— Чох яхшы. Чамаат, сөзүмүн үчүнчүсү, өзүмүзү сизэ таныш вермəкдир.—О, сар əлини шинелини чибиндэн чыхарыб дөшүнə вурə-вурə сөзүнə давам элэди:—Мəн Каро Гампарсумянам. Эрмəни Милли шу-расынын үзүйөм, Тифлис мүстəгил һөкүмəтинин нүмайəндəсийөм. Бу ерə комиссар вəзифəсинə кəлмишəм. Бу кешин Месроп мəним мұавинимдир. Дəрракəли вə өз миллəтинин гəдрини билэн адамдыр. Бу да ки...

Бир кəндли ериндэн диллəнди:

— Ону нийə нишан верирсən? Маһал приставыйды, эли... Николай тахтдан дүшəндэн сонра, бирдэн көздөн итди. Биз ону өлмүш билирдик. Енə һардан дирилди? Инди дə кəндлилəри дөймөйө, дама басмага кəлиб?—Биз...

Каро əлини юхары галдырыб онун сөзүнү кəсди:

— А кəндли, сəсини кəс! Чəнаб Карпов башга ишə кəлиб, приставлыга йох.

— Нə ишə кəлиб?

— Енə Николай падшаһ тахта чыхыб?—дейə гарышыг сəслэр учалды.

Кешин:

— Чамаат, сакит олун!—деди,—Каро сизин бөйү-йүнүздүр. Аллаһа, бөйүйə гулаг асмаг, һөрмэт элэмək лазымдыр.

Каро сөзүнə давам элэди.

— Николайы даһа ядыныздан чыхарын. Яхшы олду ки, о, тахтдан дүшлү.

— Бəс онда Николайын приставынын бурда нə иши вар? Чыхыб сар-саламат кетсин! Йохса...

Каро гышгырды:

— Кəндлилэр, эдəбли олун! Һөрмэт көзлəйин! Сиз чох керя галмысыныз. Галыныза янырам, вай-вай! Ам-ма, сиз кор япалаг кими һеч нə көрмүрсүнүз, көзүнүзү ачмаг лазымдыр ки, һэр шейи керəсиниз. Билəсиниз ки, Загафгазия һөкүмəти вар, диван-дэрə вар!..

Ким исə енə сөз атды:

— Һаны о һөкүмэт, үзүнү көрмүрүк? Һэрə нечə бачарыр, элэ дə башыны доландырыр.

— Эрə, о кимдир орда?—дейə Каро һирслəнди:— Анламыр ки, һөкүмэт кукла дейил, əлимдə ойнадыб она көстэрəм! Загафгазия һөкүмəтинин нүмайəндəси мəнəм, мəн! Элгэрəз, мəн кедək данышачағам. Бизə эрмəни милли гошуну яратмаг лазымдыр. Бу ишдə чəнаб Карпов да бизə көмək эдəчəкдир. Инди ким өз хошуйла салдат олмаг истəйир, адыны десин, кешин ағə язсын. Көнүллү истəмəйиллəри дə, гочалардан вə ушаглардан башга, язачайыг...

Кəндлилэр суал яғдырмаға башладылар:

— Эрмəни гошуну дүзəлдиб кимин үстүнə кедəчəйик?

— Түфəнки, патрону бизə ким верəчək?

— Емəйэ чэрək тапмырыг, түфəнки, патрону нейнирик.

— Сəс салмайын, бир-бир данышыны!—дейə Каро маузерини ян тэрəфдэн габаға чəkди.—Гошун топламаг Тифлис мүстəгил һөкүмəтинин əмридир. Гошун бүкүн лазым олмаса да, бир күн лазым олачаг. Һөкүмэт гошунсуз олмаз. Түфəнки, патрону, топу, салдатлара кейими башга һөкүмəтлəрдэн алачайыг. Һэр шейимиз олачагдыр. Фикир элэмəйин! Инди адынызы яздырын! Ким гочагдыр, биринчи язылсын.

Кешин чибиндэн гөлөм, кағыз чыхардыб деди:

— Мəним эрмəни миллəтим һəмишə гочаг олуб. Элə мұһарибдэдə дə һүнэр көстəриб. Инди дə өз торпағыны горумаг үчүн онун оғуллари салдат язылачаг! Габагча кими язым?

Бир чаван оғлан, сол аяғындан ахсая-ахсая габаға чыхды, үзүнү чамаата чевириб деди:

— Чамаат! Бизə дейирлэр, салдат язылын. Мəн үч ил салдат олмушам. Нечə дейэрлэр, салдатлығын да-

дыны көрмүшөм. Эзаб-эзийётдөн, союг сөңкөрлөрдө горху чөкмөкдөн, ачлыгдан, өлүб-өлдүрмөкдөн башга бир шей дейил. Мөним бир гычым тахтадандыр. Нийэ? Чүнки, топ апарыб, шикэст олмушам...

Каро она гышгырды:

— Яхшы, яхшы! Сөни язмырыг. Кет еринэ!

— Мөн өзүм үчүн демирэм. Намы үчүн дейирэм. Ағыллы адам салдат олмаз! Дөвлэтлилөр, падшаһлар үчүн өзүнү өлүмө вермэз.

— Бэсдир, отур ервидэ!—дейэ Каро бөрк һирслэнди. Карпов Каронун гышгырмасындан данышан кэндлинин наразы олдуғуну аялады. Эйлиб Каронун тулагына пычылдады:

— О нэ дейир?

Каро оуу баша салды.

— Чэнаб һампарсумян, о кэндли я болшевикдир, я болшевиклэрин адамыдыр. Чамаатын фикрини дөйишдирир...

Каро пристава явашча:

— Ону арадан галдырарыг,—деди. Сонра енэ чамаата тэрэф чеврилди.—Чамаат, о кэдэ дөлидир, она фикир вермөйин. Нэ, яздырын адынызы! Элэ элэмөйин ки, башга тэдбирлэрэ эл атаг...

— Мөни язын!—дейэ бир кэндли кешинин янына кетди.

Бу заман һавая бир дэстэ вэрэгэ бурахылды. Намы тэччүблэ көйдэ гуш кими ганад чалан гырмызы рөңкли кағызлара бахды. Вэрэгэлэрдөн бэзилари ерэ энди, бэзилэрини күлөк узаглара апарды. Бири фырлана-фырлана Каронун габагына дүшдү. Тез көтүрүб талэстик охуду. Үз-көзүнү эйди, гырышдырды. Онун бағыртысы ани сүкуту позду:

— Бу болшевик вэрэгэлэрини һавая туллаян кимдир?—О, үзүнү баяг данышан кэндлийэ тутуб гэээблэ сорушду:—Сәнсәнми, ахсаг ябы? Бу саат сәнин бейнини һавая совурарам!—Адамлары горхутмаг үчүн маузериини гобуруну ачыб, енэ шагылтыйла өртдү.—Диллэнин, кимдир бу вэрэгэлэри туллаян?

Һеч кэс данышмады. Каро шикэст кэндлинин яхасындан тутуб бир нечэ дэфэ силкөлөди, башыны-көзү-

нү юмруга долады. Кэндли: «Мөн дейилэм, нийэ мөни дөйүрсөн?»—дейэ өзүнү онун элиндөн хилас эләмэк истэди. Каро маузери онун алына даяды...

— Өзүнүздөн чыхмайын, чэнаб һампарсумян!—дейэ Ваһан адамларын арасындан уча сәслэ диллэнди.—Мөнэм! Мөнимлэ данышыи.

Каро кэндлинин яхасыны бурахыб, тэччүблэ Ваһана бахды:

— Аһа! Бу болшевик чамаатын арасына нэ вахт кириб? Бир хәфиййэ кими сиз мөнн излэйирсиниз?!

— Хәфиййэ сизсиниз. Импералистлэрин садиг хәфиййэси! Биз һөмишэ чамаатын ичиндэ олмушуг. Биз дашнак, мүсават, меншевик милли гошун һиссэлэрини дүзәлмәси әлейһинәйик. Чүнки сизин гошун һиссэлэриниз «мүстәгил» «Загафгазвя һөкумәтинин» ағалығыны сахламаг үчүндүр. Ингилаб аловуну сөндүрмәк үчүндүр! Кэндлилэр сизин Комиссарнатынызын, Сейминизин ялан вәдлэринэ инанмырлар.

— Сиз оилара вәкил дейилсиниз!

— Гой өзлэри десин!—Ваһан бир гэдэр кәнара чәкилди, үзүнү кэндлилэрэ тутуб деди:—Түфәнк, патрон истэйирсиниз, я торпаг, өкүз, чүт?

Сәслэр учалды:

— Сән дөйәни истэйирик: торпаг, чөрәк!

— Эшитдинизми, чэнаб! Кедин, дөвлэтлилэрин гуяларыны ачын, ачлара тахыл верин. Кэндлийэ вәд этдйиниз торпағы верин.

— Кәс сәсини! Сәндэ милләт һиссы йохдур.

Ваһан кинайәйлэ деди:

— А милли һисси ашыб-дашан кешини, бәс нийэ гәрби Эрмәнистандан, түрклэрин зүлмүндөн, гылынчындан зорла гуртарыб кәлән гачгыиһлара көмәк эләмэйирсиниз?! Эрмәнистан кэндлэриндэ, Шимали Гафгазда диләнчи һалында яшәян о языглар ахы сәнин милләтиндир! Гардашлар, сиз бу дашнакларын сөзүнә инанмайын! Онлар горхагдырлар. Фәһләлэрдән, сиз кэндлилэрдән горхурлар. Русияда яранмыш фәһләкэндли һөкумәтиндән горхурлар. Буна көрә дэ бу чэнаблар өз чанларыны, дөвлэт вә һакимийәтлэрини сахламаг үчүн өлкәмизә алман-түрк ишғалчыларыны

көтүрмөк истөйрлөр. Онлар бунунла Загафгазияны Русиядан айырмаг истөйрлөр. Гардашлар! Сиз дө эшидин: Тифлисте, Ираванда экс-ингилабчылар агалыг этдийи हालда, Бақыда мүсаватчыларын үсяны ятырылмыш, Шура һакимийәти гурулмушдур. Тәкчә Бақыда дейил, Шура һакимийәти Шамакыда, Ләнкәранда, Сәлянда вә Азәрбайчанын башга ерләриндә дө гурулмушдур. Чох чөкмәз ки, Загафгазиянын һәр ериндә Октябр ингилабынын күнәши парлар!

Горхмайын, гардашлар! Болшевикләрин әтрафына голланын! Бүтүн кәндлиләрин ничаты Шура һөкүмәтиндәдир!

— Сән чохму ваггылдайчагсан, түлкү!—Каро әлини маузеринә атды. Чомәрд Ваһанын голундан тутуб, чамаатын ичинә чөкди вә Кароя деди:

— Тапанча зоруна салдат йырмаг олмас, чәнаб һампарсумян! Чамааты тоюг һесаб әләмәйин! һамы сизин нийәтинизи баша дүшүр.

— Сән нийә мәнни эрмәни кәндимдә данышырсан, мусурман болшевик!

— Мән дашнакларын йох, эрмәни милләтинин достуям. Мәнни ата-бабам да эрмәниләрлә яхын гоншу вә дост олмушдур. Геч кәс бизи айыра билмәз!

— Бурда чох сөз данышдылар—дейә Гияс дилләнди:—Мән дө ону демәк истөйрәм ки..

Каро онун сөзүнү кәсди:

— Сән кимсән?

— Мән? Килимчи. Танымырсан? Гә, ону демәк истөйрәм ки, бу ишләрин һамысыны төрәдән бу көпәк оғлу, бу гарныйоғун приставдыр!.. О олмаса һа, гурд гоюнла отлар.

Карпов она бахыр вә диггәтлә гулаг асырды. Гияс папагыны көтүрүб әлини башына вурә-вурә сөзүнә давам әләди:

— Ядындадырмы, а лопабыг пристав, шаллагла башыма дөйүрдүн һа!.. Бир сәбр әлә, көр гисасымы сәндән нечә алачагам!—О, бирдән сәснини аһәнкнини дөйишдирәрәк чамаата мүрачиәт этди.—Эрмәни гоншуларымыз, бах, о приставы кәлини говаг, о, сиз эрмә-

ниләрә дө, биз мусурманлара да чох зүлм әләйиб, сөйүб, дөйүб...

— Догрудур, дүздүр!—дейә сәсләр учалды.

— Әлини тез-тез тапанчая атан о һампарсумяны дө говаг, өзү эрмәни ола-ола бизим йолдашымызы, әнкәләвидли Сурени яралайыб.

— Сәнин үрәйини көр мән нечә яндырачагам!—дейә Каро маузери чыхартды.

— Гәлә даян! Чамаатын ичинә атма!—дейә кешәш сар әлилә онун биләйиндән япышды.

Каро әлини керә чөкәндә, тәтик шаггылдады. Кешәш әлини онун биләйиндән чөкиб, сол голуну тутду.

— Вай, әвин йыхылсын!—дейә тез ерә отурду.

Отуз бешинчи фәсил

Каро отага дахыл оландә, балконда дурмуш Ашот да онун далынча ичәри керди.

Каро дөнүб дала бахды.

— Ашот, сән дө мәнни кәлкәмсән?—дейә күлдү.— Нәйә кәлдин? Баграт әвдәдирми?

— Баграт аға әвдә йохдур.—Мән дө кәлдим... дедим, бәлкә, сөзүн, тапшырығын вар, Каро.

— Тапшырығым йохдур. Амма сәнин дилини кәсчәйәм. Мән сәнин үчүн Кароям? Ахмаг! Нечә дөфә демишәм ки, мәнә «аға» де! Баша дүшдүн? Мән сәнин үчүн һампарсумян ағаям! Билдин?

Ашот:

— Баш үстә, аға,—деди,—сән мәнни бөйүймәсә, нә десән ихтиярын вар. Амма сән мәнни дедийимә фикир вермирсән, һампарсумян аға. Мән...

Каро онун сөзүнү кәсди:

— Ай гырышмал, енә Сирануш барәдә дейирсән? Ахы, сән дейирдин ки, о, Суренә бәнд олуб...

— Гә, бәнд олмушду, инди аралары бәрк дөйиб.— Ашот һырылдады, сонра әләвә әләди:—Хәлиш әләйирәм, мәнни ишими дүзәлдәсән. Дәрдини, дилини сәнә демишәм...

Каро онун чыртдан боюна, әйбәчәр сир-сифәтинә бахыб, истәһзайла күлә-күлә деди:

— Яхшы, ишини дүзэлдэрэм. Мәним үрәйим тәмиздир, адама һирсләнэрэм дә, рәһмим дә калар. Инди, кет ону бура чагыр, данышым. Де ки, мәнә су кәтирсин. Анчаг, иш дүзәләнә кими, бу һагда һеч кимә бир сөз демә. Йохса, иш корланар.

— Баш үстә, ага! Көз үстә, ага!—Ашот севинчәк отагдан чыхды.

Каро онун далынча учадан күлдү.

— Ахмагын иштаһасына бах! Кечинин готуру буларын көзүндән су ичәр.

Каро чарпайыда узанды. Бир аздан сонра Сирануш әлиндә су долу стәкан кәлди. Каро тез ериндән галхыб, гыза тәрәф аддымлады.

— Бағышла, Сирануш, сәнә эзийәт вердим,—дейә сую ондан алды.

— Сәнә нә лазым олса, Ашот кәдәйә де.—Сирануш гайыдыб кетмәк истәркән, Каро ону сөзә тутду:

— Һара кедирсән? Мән һәлә сую ичмәмишәм. Стәкан бәлкә эвдә лазымыңыз олду. Касыб адамсыңыз...—О, ат кишинәмәсини андыран бир сәслә уададан күлдү.

Онун ерсиз вә чиркин күлүшүнә Сиранушун додагы гачды. Анчаг һеч бир сөз демәди, кетмәк истәркән. Каро снә она суал верди:

— Кәдинизләки булагларын һамысынын сую белә тәмиз, белә сәриндир?

— Бәли.

Каро стәканы башына чәкди, сонра дәриндән һәфәс алыб, дүз гызын көзләринни ичинә бахды. Сирануш, үзүнү яна чевирди.

— Демәк, кәдин гызлары кими? Һә?..

— ...

Каро бир аз да яхына кәлди. Сиранушу башдан-аяга сүзүб, мулайим сәслә деди:

— Баграт ағанын гызы кими, эләми?—Каро башынын һәрәкәтилә сачларыны керн атыб, гәһгәһәйлә күлдү. Ағзындан әтрафа ябылган пис ийдән Сирануш керн чәкилди. Суала чаваб вермәдән, гапыя тәрәф аддымладыгы заман Каро:

— Һара гачырсан, а дағлар маралы! Ал!—дейә стәканы она сары узатды.

Сирануш стәканы алды. Каро тез онун сол биләйиндән япышды, өзүнә тәрәф чәкмәк истәдикдә, Сирануш онун дөшүндән вуруб, керн италәди.

— Тфу!—дейә отагдан чыхды.

Каро кефини позмады. Әксинә, күлә-күлә:

— Сән мәним олачагсан, кечи-тези вар,—дейә чарпайыда узанды.

Ашот Сиранушун пул кими гызармыш һалда отагдан чыхдыгыны көрдү. Она һеч бир сөз демәдән, Каронун янына кәлди. Каро үзүнү чевириб она бахды. Ашот иришә-иришә сорушду:

— Каро һампарсумян ага, данышдын?

— Данышдым.

— Нә деди? Гыз отагдан пөртүб-гызармыш чыхды.

— Бир аз нәм-нүм эләди. Башладым сәни тәрифләмәйә. Дедим, нә олар, Ашот касыб оlanda, һөкөр оlanda... Чавандыр, сәнә мәнәббәти вар. Адам адамын үрәйини сындырмаз...

Ашот онун сөзүнү кәсди, бир аз да чарпайыя яхынлашыб сорушду:

— Элә беләчә дедин? Мән өлүм, нә чаваб верди?

— Әдәбсиз олма, сөзүмү кәсмә. Дейирәм, дедим.

— Ай сәнә атам-анам гурбан! Ахыр сөзү нә олду?

— Дедим, Ашот салдат палтары кейиб янындан да бир маузер асанда, кәл она тамаша элә. Көр нечә оғлан олачаг!

— Ага, бәс нә вахт о палтары, тапанчаны мәнә верәчәксән? Белә, истәйирәм тез олсун, э...

— Тәләсмә, тәләсән көпәк сүпүрүлмүш ерә отурар.

— Көпәк нәдир, ага, дейирсән лап гурд олум, айы олум, меймун олум, тәки бу иш дүзәлсин...

— Яхшы, даһа чәрәинәмә, кет, юхум кәлир. Баграт кәләндә де ки, мәним яныма кәлсин. Юхламыш олсам да, оятсын. Кешишлә Грикору да чағыртдырсын.

— Баш үстә, ага, көз үстә, ага!—Ашот далы-далы керн чәкилиб, отагдан чыхды.

Багратла кешиш даныша-даныша күчәйлә кәлирдиләр.

— Инди, ки, суал верирсән, билмәк истәйрәсән, дейрәм: Каро һампарсумян Тифлисдә олурду. Атасы бөйүк тачирдир. Москва, Варшава, Рига, һәтта Берлинлә дә тичарәт әлагәси варды. Һәмнин шәһәрләрдә халы-халча апарыб сатарды. Мүһарибә дүшәндән, йоллар кәсиләндән даһа о тәрәфләрә кедә билмир. Тичарәтини анчаг Тифлисдә эләйир. Дөвләтинә топ да вурсан, дағылмаз. Каронун өзү Тифлис эдади мәктәбини гуртармышдыр. Мәктәбдә охудугу заман бөйүк ишләр көрмүшдүр.

— Нечә ишләр?—дейә Баграт суал верди.

Кешиш сөзүнә давам этди:

— Нарданса, мәктәб тәләбәләриндән бир нечасинин болшевик тәшкилатына мәнсуб олдуғуну өйрәннр. Өзүнү усталыгла онлара яхылашдырыр, һәтта, бир ингилабчы тәләбә кими, онларын кизли ичласларында иштирак эдир. Сонра, кизли хәфиййә органларына хәбәр верир. Бир күн һәмнин ингилабчы тәләбәләр, Каро да онларын ичиндә, чарын әлейһинә ичлас эләдикләри заман, жандарма мә'мурлары һамысына һәбәс эдир. Карону бурахыб, өзүнү дә кизли хәфиййә тә'йин эдирләр. О замандан, та Николай тахтдан дүшәнә кими, кизли хәфиййә идарәсиндә гуллуғ эдир. Падшаһ тахтдан дүшәндән сонра, дашнак партиясына язылыр. Өзүнү болшевикләрлә мүбаризәдә фәал кәстәрнр. Эрмәни Милли шурасына кечир. Тифлисдә болшевикләри, хүсусән Степан Шаумяны өлдүрмәк үчүн тә'гиб эдәләрдән бири олур. Тифлис һөкүмәти ону бачарыглы вә болшевикләрә гаршы амансыз бир адам кими таныйыр. Ону гәсдән бизим Зәнкәзура көндәрибләр ки, болшевикләри дармадағын эләсин, кәндли үсянларыны ярыртсын. Инди, билдин, Баграт аға? Каро белә оғландыр.

Онлар балкона чыханда кешиш сөзүнү гуртарды. Отаға кирдиләр.

— Мәним она мәһәббәтим даһа артды!—дейә Баграт Месропа отурмағ үчүн ер кәстәрди. Кешиш отурду. Баграт о бири отаға кетди. Ашот ону көрән кими аяға галхыб деди:

— Аға, Каро аға кәлиб, өз отағында ятыб. Дейир-

ди ки, Баграт кәләндә, яныма кәлсин. Деди, Грикор да кәлсин. Кедим чағырым?

— Арвад-ушағ һаны?

— Ашағыда, гара дамдадырлар.

— Кет де чай гойсунлар. Грикору да чағыр.

Ашот кетди. Баграт да кешишлә бәрабәр Каро ятан отаға кирди. Ону оятмайыб, бир тәрәфдә сакит отурдулар.

«Даян! Даян! Бейнини көйә совурачагам!»—дейә Каро юхулу-юхулу әлини чарпайынын башындан асдығы маузеринә атды. Кешишин өскүрәк сәсиндән оянды.

— Аһа, сиз кәлмисиниз!—дейә Каро чарпайыдан галхыб, әснәйә-әснәйә кәрнәшди.

— Сәни оятмадығ, өз маузеринин сәсинә оядын,— дейә Баграт тәпә кими дик гарны атыла-атыла учадан күлдү.

— Маузер? Маузери ким атды?—Каро юхудан кал дурдуғу үчүн енә әснәйиб, кәриәшиб, кешишин янында отурду. Көзүнү гырпа-гырпа деди:—Һә, маузер... йәгин юхуда атмышам. Сиз өләсиниз, та кечиб, юхуму нағыл эләйәчәйәм. Көрдүм Тифлисдәйәм. Дар вә гаранлығ күчәләрдән биридир. Кечә саат икидир, нәфәсими ичимә чәкиб, тиндә даянмышам, «ов» көзләйрәм. Күндүздән билирәм ки, мәним «овум»—болшевикләрин лап екәси—Шаумян бурдан кәлиб кечәчәк... Бир дә көрүрәм габагдан бири кәлир. Өзүмү сыхырам диварын дининә. Габағымдан өтүб кечмәк истәйәндә, дейирәм: даян! Даянмайыр. Тез маузери чыхардырам, дейирәм: даян, бейнини көйә совурарам! Күллә ачылан кими, адам өзүнү итириб даяныр. Бахам көрәм ким? Бизим, Карпов.—Баграт вә Месроп күлүшдүләр.—Дейирәм, яхшы олду ки, күллә сәзә дәймәди. Эсер олсан да, мәним достумсан.

Кешиш Каронун юхусуну йозду:

— Күллә, дейәләр, сәсдир. Амма сәнин күллән баш апарыр, дост, дүшмән танымыр. Мәним өзүмү өлдүрмүшдүн ки...

— Горхурдун ки, дүняда бир дашнак, бир милләтчи кешиш азала, һә?!—Каро әлини онун бойнуна салыб,

зарафатла сиккәләди.—Горхма, өтүб кечәни дә, күлләни дә ядындан чыхарт. Аллаһа шүкүр ки, тезликлә сагалдын...

— Мәни өз милләтимин күлләси йүз ердән яраласә да, «уф» демәрәм.—Кешиш күлүмсүндү.

Каро:

— Она көрә дә мәним сар әлимсән,—деди.—Гәрәз, мән сизә элә бир хәбәр дейчәйәм ки, севиндийнинздән ойнаячагсыныз. Иш беләдир...

Каро чибиндән бир кағыз чыхартды, сөзүнә давам эләмәк истәдийи заман, Грикор кәлди. Салам гериб әйләшди вә о саат папирос яндырыб чәкмәйә башлады.

Каро деди:

— Бизим Милли шурадан кағыз алмышам. Язырлар ки, меншевикләрин төкляфилә Загафазия сейми, бурахылмышдыр.

Даһа Комиссариат, Тифлис һөкүмәти олмаячагдыр. Меншевикләр Күрчүстаны мүстәгил республика э'лан әтмишләр. Мусурманлар да онлардан кери галмайбылар. Кәнчәдәки мусурман Милли шурасы да Азәрбайчаны мүстәгил республика э'лан әтмишдир.

— Бәс бизим эрмәниләр нә эләйибләр?..—Баграт төләсик сорушду.

— Бизим дә Тифлисдә олан Милли шурамыз эрмәнистаны үч күн бундан әввал йә'ни 1918-чи илин 28 майындан мүстәгил республика элан әтмишдир. Беләликлә, Загафазияда үч тәзә һөкүмәт ярадылмышдыр.

— Республикадыр, нәдир, башым чыхмыр, нә олсун?—дейә Грикор суал верди.—Бизә хейри нә олачаг?

Каро, папиросу ара вермәдән чәкиб отагы түстүйлә долдуран, үзүндән-көзүндән ачкөзлүк, бәдсуюмлуғ яган Грикора чаваб верди:

— Баша дүш, бундан сонра эрмәни милләтинин һеч кәсдән асылы олмаян дәвләти олачаг. Диванханаларда язы-позу ишләри, мәктәпләрдә дәрс эрмәни дилиндә кедәчәк. Өз торпагымызы, сәрһәддимизи эрмәни гошуну горуячаг. Башга һөкүмәтләрдә алагәмиз олачаг. Бизим дә бир милләт кими өз мүстәгил сисясәтимиз олачаг. Даһа нә истәйирсиниз?

Кешиш хошһаллыгла сагалыны тумарлая-тумарлая:

— Сәни шад хәбәр оласан, ай хмбабет!—деди.—Айрыча дашнак һөкүмәтинин ярамасы милләт үчүн чох бөйүк хошбәхтликдир.

Грикор йоғун, эшмә папиросундан сүтун кими галхан түстүнү көзүнүн габагындан говмаг үчүн әлилә елләйә-елләйә Кароя деди:

— Бир суалым да вар. Мәктәб ачылачаг, нә билим, диванхана ишләйчәк, бунун мәнә хейри йохдур. Де көрүм, эрмәни һөкүмәтинин бизә файдасы нә олачаг? О бизим торпаг, әкин, бичин ишимизә гарышмаячаг ки?

— Архайын ол. Ерин әйридир, дүз отур дейән олмаячаг. Торпагы варлылардан алыб йохсуллара вермәйи болшевикләр өзләриндән чыхарыб, онлары да бундан сонра арадан көтүрәчәйик. Баша дүшдүн?

— Иә, дүшдүм, бир суалым да вар!..

Баграт онун сөзүнү кәсиб, деди:

— Ай Грикор, узунчулуг эләмә, гой көрәк киши даһа нә дейир.

— Йох, Баграт, сөзүмү кәсмә, бу суалымын сәнә дә хейри вар. Ону дейирәм ки, Алакәлләр мәсәләси һечә олачаг. Эрмәни һөкүмәти ону алыб бизә верәчәк, йохса, сәнә давалы галачаг, биз дә һачы Атакишилә богушачайыг?

Каро:

— Грикор, мән сәни дашнак партиясына яздым ки, һәр шей баша дүшәсэн!—деди,—амма... Гәрәз, Зәнкә-зурдакы алакәлләр, гаракәлләр, нә билим, сарыкәлләр, һамысы эрмәниләрин, мүлкәдарларын олачаг! һөкүмәт дә бизим, торпаг да бизим олачагдыр.

Баграт бөйүк бир севинчлә деди:

Бу башга мәсәлә! Белә һөкүмәтә кимин сөзү ола биләр. Кәлсин, о дашнак һөкүмәти, лал бу саат кәлсин.

Ашот отага кириб Карповла Самвелин кәлдийини сөйләди. Элә һәмин дәгигә дә онлар өзләри ичәри кирдиләр.

— Әһ, яман йорулдуғ, ат бизи бәрк сиккди,—дейә

Карпов еке чиб дэсмалыйла тэрлэмнш йогун пейсэрин силди, сонра Каройла янашы отурду.

Баграт Самвелә:

— Огул, йорулсан да, бир ананын янына дэй,— деди.

Самвел атасынын бу сөзлөрлө нө демөк истөдийини дэрһал баша дүшдү. Гапынын ағзында дим-дик даянан Ашотун, онунла кетмәсинә башыйла ишарә верди. Нәр икиси отагдан чыхды.

— Нә, фәалийәтиниздән даныш көрөк!— дэйә Каро Карпова мүрачнәт эләди.

Карпов:

— Ишләр яхшы дейил, чәнаб һампарсумян— деди.— Бизим салдатлар үчүн казарма дүзәлдә билмәдик...

Каро Карповун сөзүнү кәсәрәк, она тәрс-тәрс бахды.

— Сәбәби нәдир?

— Сәбәби одур ки, һеч кәс, нә дөвләтли, нә касыб, бизә эв, төвлә, һәтта зирзәми дә вермәди, чүнки, корусларын эвләрини, төвләләрини салдатлар тутублар.

— Нә салдат? Қимин салдаты? Йохса, болшевикләр дә кәндләрдән салдат йығырлар, хәбәримиз йохдур?

— Хейр, хейр, болшевикләрин салдат йырмагла ишләрн йохдур. Дейиләнләрә көрә Корусда ики миндән артыг эрмәни салдаты вар. Бөйүкләри дә эрмәнидир. Ады Андроник, фамилиясы Узуняидыр...

— Нечә, Узунян?— дэйә Каро онун сөзүнү кәсди.— Белә эрмәни фамилиясы йохдур. Онун һаггында нә өйрәнмисән? О адамын өзүнү көрдүмү?

Карпов:

— Хейр, көрә билмәдик, янына бурахмадылар,— деди.

— Сөһбәт эләдийимиз адамларын дедийинә көрә, һәмни Андроник кенералдыр. Она паша да дейирләр.

— Паша?— дэйә Каро тәәччүблә сорушду.— Һа... һа... һа.

— Нәр һалда бу, болшевикләрин, өзү дә Бақы болшевикләринин фырылдагыдыр. Оилар Бақыда тәләм-тәләсик бир һакимийәт гурублар, элә билирләр ки,

ахыра кими яшаячаглар вә бүтүн Загафгазияны әлләринә алачаглар. Сонра да шура Русиясыла бирләшчәкләр. Кефини поэма, Тимофей Тимофеевич. Болшевикләр, юхусунда дары көрән ач тоюгла ра бәнзәйирләр. Биз Узунянын да ким олдуғуну биләрник. Мәгсәдимиз бир-биринә уйғун кәләрсә, нә эйби вар, бирләшәрник. Болшевикләрә гаршы мүбаризәдә бизә көмәк ләзымдыр. Меншевик, дашнак, мүсават, эсер, кадет, нә билим, даһа башга партиялар— адыры айры олса да, оилар болшевикләрлә мүбаризәдә идеяча бирләширләр. Мәсәла, элә өзүмүзү көтүрөк: мән дашнакам, сән эсер! Нә исә, иш инди башга чүрдүр. Загафгазия үч айры республика бөлүндү. Эрмәнистан мүстәгил һөкүмәт олду. Даһа сейм, Комиссарнат йохдур...

— Нечә? Сейм йохдур?— дэйә Карпов чох тәәччүблә суал верди. Каро ону әтрафлы баша салды...

... Ашот емәк-ичмәк кәтирди. Сүфрә башында сөһбәт кетдикчә гызышырды. Ашот гапынын ағзында даяныб бахыр, оиларын сөзләринә гулаг асырды. Баграт стәканыны юхары галдырыб деди:

— Чәнаблар, биринчи стәканымызы ичәк бизим тәзә яранмыш эрмәни һөкүмәтинин сағлыгына. Күман әдирәм ки, дашнак һөкүмәти Зәнкәзурда әмәлә кәлмиш һәрч-мәрчлийин габагыны алачаг, болшевикләри ичиниздән тәмизләйәчәк, йохсул-мохсул кәндлийә өз ерини көстәрәчәкдир...

— Буна һәр бир эрмәни дөвләтлисә, мүлкәдары архайын ола биләр!— дэйә Каро дилләнди.— Гайда-ғанун яраданларын бири дә сән өзүн олачагсан, Баграт аға. Мән отурачагам. Корусда, сән өз кәндиндә. Мән бүтүн Зәнкәзура рәһбәрлик элийәчәйм, сән Сисиян кәндләринә.

— Мән эрмәни һөкүмәтинин йолунда чанымдан кечәрәм!— дэйә Баграт шаллыгындан гәһгәһәйлә күлдү.

Стәканылары бир-биринә вуруб ичдиләр.

... Ахшам гаранлыг дүшәнә кими емәк-ичмәк давам әтди. Каро кеф һавасына үрәйиндәкиләрин һамысыны сөйләди. Ваһаны вә Сурени һәбс эләчәйини билдирди. Ашот Карону тә'рифләйә-тә'рифләйә бу хәбәри Сирануша чатдырды. Сирануш заһирдә өзүнү онда гоймады.

Лакин көздөн огураныб Сурени ишдән һалы эләмәк үчүн Арменаккилә кетди. Сурени эвдә көрмәди. О, бачысыны вә атасыны көтүрүб Шаһмәрданын тоюна кетмишди. Үрәйн сыхылмасын дейә, Сирануш Араксийә бир сөз демәди. Кор-пешиман, эвләринә гайытды. Кечә сәһәрә кими ятағында илан кими гыврылды. Һазин-Һазин ағлады. О, бир ан да олса, Сурени үрәйндән чыхармамышды.

Яйын кирмәсилә Шәкиннн тәбиәти енә чаиланмышды. Енә ял-ямачларда һәмәсүрләр гызарыр, һәйәтләрдә гызылкүлләр ачмыш, чәмәйләр ямышыл мәхмәрә дөнмүшдү. Дағларын, тәпәләрин дөшүнү мүхтәлиф рәнкли, мүхтәлиф әтирли чичәкләр, күлләр, гырмызыкөйнәк лаләләр бәзәммишди.

Сәрчәләр чәпәрләрин үстүндә, сөйүд ағачларынын тәпәсиндә чивилдәшир, бүлбүлләр гызылкүл колаарынын буагларында өтүр, билдирчинләр, торагайлар, зәмиләрин ичиндә охуярдү.

Чайын, шәләләнин, булагларын сәси онларын сәсинә гарышмышды.

Букүн кәнддә башга бир аләм, башга бир шәһлик варды. Бу шәһлик нахырчы Күлмәлинин әвиндә иди. Өзүнү бу йохсул адама яхын, гоһум, дост биләләр онун оғлунун тоюна кәлмишди.

Кишиләр һәйәтин бир тәрәфиндә, арвадлар, гызкәлилләр о бири тәрәфиндә топланмышдылар. Кими отурмуш, кими аяг үстә даянмышды. Ушаглар дәмьин үстүнә чыхмышдылар, орда да ер олмадығындан, бәзиләри сөйүдләрә дырмашмышды. Арменак, Гияс тойчуларын янында дурмушдү. Шаһмәрданын өзү көрүнмүрдү. О, Суренлә эвдә отурмушдү.

Шулуглуг дүшмәмәсинә нәзарәт әтмәк үчүн ортада фырланан, адамлары бир-бир ортая чәкиб ойнадан тойбәйи Нифти үзүнү тойчулара чевриб деди:

— Чалын! Ики марал, ики чейран, ики кәклик, ики көйәрчин ойнадачагам!—О, ики гызын голундан тутуб орталыга чәкди.—Ойнайын, гызларым, сындырын, гызларым!

Бири ағ, о бири гырмызы палтарда олан гызлар, әлләриндә күллү дәсмаллар, ойнамаға башладылар. Онлар каһ гуш кими ганад ачыб сүзүр, каһ бир ердә даяныб, дабанлары үстә дөврә вурур, каһ яй кими әфилир, каһ ох кими дүзәлирдиләр.

«Бәрәкаллаһ! Әһсән сизи доған аная!»—дейә сәсләр учалды. Гызлар кур чәпик сәсләри алтында оюндан чыхдылар.

Нифти эвә кирди. Киләнин әлиндән тутуб чәкә-чәкә кәтирди. Тойчулара:

— Бир яхшы һава чалын, инди дә бәйин анасы ойнасын!—деди.

«Атасы да ойнасын! Күлмәли кишини орталыга чәкин!»—дейә һәр тәрәфдән сәс учалды.

Нифти ичәридән Күлмәлини кәтирди. Күлмәли шадлығындан күлә-күлә:

— Башыныза дөнүм, мән ойнамаг билмирәм, чаванлар ойнасын!—деди.—Мәнимки дана-бузов отармагдыр. Валлаһ, бачармырам, бағышлайын.—О гайдыб кетмәк истәркән, енә гарышыг сәсләр учалды:

— Ойнаячагсан, ойнаячагсан! Онун өз һавасыны чалын!

Тойчулар ағыр бир һава чалдылар. Килә әричнә әлиндән тутуб орталыга чәкди вә гулағына пычылдады:

— Бура дана-бузов ери дейил.—Сонра учадан:—Ойнаячайыг, оғлумузун тоюдур,—деди.—Бундан шад күнүмүз олмаячагдыр ки!.. Киши, ойна!

Килә голларыны юхары галдырды. Күлмәли яныны баса-баса бир ики дөврә вуруб чыхды. Гумру Киләни тәк гоймаг истәмәди. Тойчулара: «Үзүндәрә чалын, узүндәрә!»—дейә кирди оюна. Бири һәйәтин о башындан, бири бу башындан ойнамаға башлады. Һазанын аһәнкинә уйгун олараг дабанлары вә пәнчәләри үстә ағыр ойнадыгларындан, адама элә кәлирди ки, ерләриндән һеч тәрпәмирләр, ялыз голлары аста-аста һәрәкәт әдир.

Нифти чибиндән бир аббасы чыхарыб нағарачы Мүршүдүн алнына япышдырды. Мүршүд һәр ики әлиндә олан назик чубугларла нағарая вура-вура, чи-

йинләрини ата-ата, ериндә ойная-ойная уча сәслә деди:

— Нашшабаш! Ай нашшабаш!

Бир чохлары да элини чибинә салыб, бир шаһы, ики шаһы шабаш верди. Мүршүд нагараны даһа бөрк, даһа нәш'әйлә чалмаға башлады. Ойнаялар бир-биринә яхынлашды. Гумру голларыны янларына салыб кетди. Килә тәк, бир нечә дөврә вуруб оюнда чыхды. Чалгы кәсилди.

— Аллаһ бу тойдан сизә дә гисмәт эләсин, ай оғланлар, ай гызлар!—дейә севинчи гәлбинә сығмаян Килә эвә кетди.

Нифти тойчулара янашыб деди:

— Динчәлини. Сонра бир яхшы күләшәнки чалар-сыныз.

Бир нечә дәгигә өтдү. Бирдән күлүшмә, сәс-күй галхды. Намы дөнүб, ағачлара дырмашмыш ушаглара бахды. Алчаг сөйүдүн гирылмыш будагындан бир ушаг йыхылмышды. Анчаг, ушаг пәрт олмайыб, тәзәдән башга ағача дырмашды.

Абыш зурнадан сүмсүнү чыхартды. Зурнаны башы ашага тутуб, нәфәсдән эмәтә кәлмиш су дамчыларыны ерә төкдү, сонра сүмсүнү дәсмалла селиб, еринә тахды; Мүршүдә вә дәмчи Тосуя деди:

— Башлаяг!

Санки бир дөйүш, бир вурушма мейданыны тәсвир эдән күләшәнки һавасы, адамлары дейил, элә бил дағлары-дашлары да һәрәкәтә кәтирир, ериндән ойнадырды.

Нифти голларыны чырмады, узун архалыгынын этәкләрини тоггасына санчыб, мейдана кирди. Голларыны ағыр-ағыр ата-ата, пәһливансаягы бир о баша, бир бу баша кетди. Сонра бир ердә даяныб деди:

— Кимдир өзүндән дейән, кимдир өзүнү өйән, кимдир о пәһливан, кирсин бу гоч Корәгәлуни мейданына!—Намы күлдү. Амма һеч кәс күләш мейданына кирмәди. Нифти мәчлисдә даһа чох шухлуг, зарафат вә севинч яратмаг үчүн күлә-күлә:—Өз арамиздыр,— деди,—Корәглу сағ олсайды, мән өзүм дә онун дөшүнә даянмаздым, һа!..—Адамлар енә күлүшдү.—Һә, ким-

дир голума голай, дилләсин! Ушаглардан, чаванлардан, гочалардан, гарылардан кәлсин!..

Алтына юмру бир даш гоюб отурмуш Исмайыл аяга галхды. Папағыны башына бөрк басды, гайышыны ачыб тәзәдән бөрк бағлады. Аддымыны кениш ата-ата Нифтинин габағына кедиб зарафатла:

— Мәнәм о пәһливан!—деди.

Онлар әл тутдулар. Әввалчә сағ, сонра сол чийинләрини бир-биринә вурдулар. Беләликлә, күчләрини сынадыгдан сонра, гуршаглашдылар.

Ушаглар өз араларында данышырдылар:

— Ағлынызча ким йыхачаг?

— Исмайыл әми!

— Йох, Нифти дайы!

— Ә, ким йыхар, йыхсын. Сиз ора бахын э... Көр Абышла Тосу ордларыны нечә домбалдырлар... Сиз өләсиниз, мән дә үфүрәчәйи пүләйиб, элә шиширдирәм.

— Һәлә ора бахын, Мүршүдүн бәдәни көр нә тәһәр ойнайыр, элә бил әсмәчә тутуб...

— Ә, сизин тойчуларла нә ишиниз вар...

— Гоюн күләшәнләрә бахаг.

Исмайыл кирәвәйә салыб. Нифтийә бир бадалаг атды. Нифти аз галды йыхылсын, анчаг өзүнү дүзәлтди. Исмайылын тоггасындан икиәлли япышыб юхары галдырды. Ушаглар бир ағыздан гышгырдылар:

— Бу саат чалачаг ерә...

— Ә, сән өләсән, Нифти Исмайыл кишинин сәмба-сыны гырачаг!

Нифти Исмайылы бир нечә дәфә, һавада фырлайыб, явашча ерә гойду.

— Мән Исмайыл дайыны йыхмарам!—дейә онунла әл тутду.

Исмайыл зарафатла:

— Сән пәһливан, мән пәһливандан күчлүсән!—деди.

Намы күлдү. Исмайыл кедиб ериндә отурду.

Нифти өзүнү тойчулара тутуб деди:

— Мән йорулмамышам, сиз дә йорулмайын! Сүмүйә дүшән бир һава чалын, әзиз гонағымыз вар, о ойная-

чаг!—Нифти кедиб Анаһидин габағында даянды. Башынын ишарәсилә оңу ойнамаға чағырды.

Гырмызы шиләдән узун туман, ағ кофта кеймиш, белинә гүббәли кәмәр багламыш, башына пуллу арагчын гоюб үстүндән мави рәнкли яйлыг өртмүш Анаһид гызларын арасындан чыхды.

Бә'зиләри бу гызын ким олдуғуна фикир вермәди. Бә'зиләринин арасында пычылдашма дүшдү:

— Бый, ә, бу ки, эрмәни гызыдыр. Нә яхшы кейиниб, нә гәшәнк гыздыр.

— Ә, гәшәнкдир, сәнә нә...

— О гыз, Суренин бачысыдыр.

— Суренин?

— Нә, биздә дәрзилек эләйән Суренин. Әнкәләвидлидир. Бах, орда отуран да атасыдыр. Нәбинин көһнә достудур. Она көрә күлфәтликчә гызынын тоюна чагырыб.

— Лап яхшы эләйиб, чагырыб. Көрәк гыз нечә ойнайчаг?

Тойчулар «дасны чорс» һавасыны чалдылар. Анаһид бөйүк бир һәвәслә ойнамаға башлады. Намынын көзү онда иди. Анаһид башыны дик тутуб, күлүмсәйә-күлүмсәйә ойнайды. Ким исә: «Сағ ол, ай эрмәни гызы!—деди.—Ә, бунун ки сүр-сүмүйү йох имиш!» Анаһид бир дөврә дә вуруб, сүзә-сүзә тойда таныш олдуғу вә янашы отурдуғу гызын габағына кетди. Күллү марпус яйлыг багламыш гыз аяға дурду... Тойчулар һаваны дәйишдирдиләр. Гызлар гоша каклик кими сүзмәйә башладылар. Кими онларын әлиңә пул верди, кими Мүршүдүн алына ики шаһылыг, бир аббасылыг япышдырды. Нағарачынын «һашшабаш, ай һашшабаш!» сәси һәйәти көтүрдү.

Чох ойнамагларыйла тойчулары йоран гызлар күләкүлә оюндан чыхдылар. Әлләриндәки пуллары Мүршүдә вериб, өз ерләринә кетдиләр. Енә икиси дә гоша отуруб, тәрләрини силди.

Зурначыйла дәмчи чалғыны кәсмишдиләр. Мүршүд чубутлары нағаранын каһ бу үзүнә, каһ о үзүнә, каһ да сағанағына вурә-вурә, ериндә ойнай-ойнай шухлуг кәстәрмәйә башлады. Нәһәйәт, алына

япышдырылмыш пуллары башынын һәрәкәтилә ағына салды. Адамлар оңун бу мәзәллиһинә күлүб әл чалдылар.

Мүршүд ағзындакы пуллары овчуна төкүб:

— Дүняда мәнним кими оғланлар вар, сизин ағзыныза гая дәйсми!—дейә зарафатла адамларә мүрачиәт эләди, сонра шагга чәкиб күлдү, пуллары әлиндә ойнадыб чибинә гойдү.

Күндүз тою ахырда чошгун яллыла гуртарды.

Нифти:

— Чамаат, инди кәлини кәтирмәйә кедәк!—деди,— күн әйилир, бивахта гоймаг олмаз.

Һамы ериндән тәрпәнди. Кәлини кәтирмәк үчүн кетмәк истәйәнләр бир тәрәфә топландылар. Тойчулар чала-чала һәйәтдән чыхдылар. Ушаглар онларын габағынча атылыб дүшә-дүшә, чығыра-чығыра, күлә-күлә кедирдиләр. Гара зурнанын гулагбатырычы сәси кәнди көтүрмүшдү.

Гумру, кәлинин палтары, гоюлмуш хончаны, башга арвад исә ер-емиш олан хончаны башында апарырды.

Һамы сәс-күйлә Нәбинин һәйәтинә кирди. Башында хонча олан арвадлар вә яхын адамлар ичәри кечди. Тойчулар һәйәтдә чалмаға башладылар.

Гумру әли хыналы кәлини кейиндирмәк истәдикдә, ким исә дилләнди.

— Гумру бачы, сән дулсан, хәтринә дәймәсин, кәнара дур.—Кәндин әдәтинә көрә кәлини әрли арвад, өзү дә бир дәфә әрә кетмиш арвад, кейиндирә биләрди. Она көрә дә Неврәстәни Нифтинин арвады кейиндирди. Үзүнә гырмызы яйлыг салды.

— Хейир-дуаны вер, а киши!—дейә Гумру Нәбийә мүрачиәт эләди.

Нәби:

— Кет гызым, хошбәхт ол, эвли-әшикли, оғуллу-гызлы ол!—дейә хейир-дуа верди.

Неврәстәнин көзләри долду. Өзүнү сахлая билмәйиб һөнкүрдү. Атасынын вә әмисинин бойуну гумаглады. Арвадлар оңу овундурмаға башлады. Әвләрин-

дөн айрылмаг, бу эзиз күндө анасынын саг олмамасы Нөврөстөнини үрөйини көврөлтмиш, она агыр тэ'сир этмиши.

Аллаһ! Аллаһ!—дейэ-дейэ Нөврөстөни голундан туб һэйэтэ чыхартдылар.

Гәмэр аты йһәрлэйиб һэйэтэ чэкмишдилэр. Юсиф ону минди. Нөврөстөни гардашынын тәркинэ гойдулар.

Тойчулар чала-чала габага дүшдүлэр. Чамаат онларын далынча кетмэйэ башлады. Ким исэ һавая бир нечө күллэ атды. Чох кетмәмишдилэр ки, йолда бир нечө чаван онларын габагыны кәсди. Бир атын чилөвундан япышды. Нифти онлара габагкәсди верөндөн сонра, чаванлар атын габагындан чәкмишдилэр.

Гайната, гайнана вэ башга адамлар кәлинин гаршысына чыхдылар. Кәлин һалэ атын үстүндэ икән, Килэ бир уча ерэ галхыб, онун башына бир бошгаб ер-емиш төкдү. Ушаглар этрафа, атын аягларынын янһөрәсинэ сәпәләнмиш ийдәни, гоу, фындыгы, тут гурусуну гапышдыра-гапышдыра көтүрдүлэр. Кәлини эвә апарыб, кәрдәйини далына салдылар. Лакин енкәси ону отурмага гоймады. Эл адәтинчэ гайнана я гайната кәлине хош кәлдин элэйиб, бир шей я бир һейван; инәк, гоюн, ат вэ саирэ багышламагы вәд этдикдөн сонра отура биләрди.

Килэ ирәли кәлиб:

Хош кәлдин сәфа илә,
Дуян гәлбә вәфа илә...

—дейиб, кәлинин үзүндән өлдү. Она бир кәбә багышладыгыны сөйләди. Сонра деди:

Анам, бачым гыз кәлини,
Эли, аягы дүз кәлини,
Едди огул истөрәм,
Бирчә дәнә гыз, кәлини!

Нөврөстэ вэ гызлар-кәлиилэр отурдулар. Анаһид дэ орда иди. О, Нөврөстөнини көзәллийинэ һейран галмышды.

Ахшам олду. Тоя дэ'вәт олуишуш адамлар гара дамда отурдулар. Мүәллим мәчлисдә көрүнөндә, һәр кәс ону өз янына отурмага дэ'вәт эләди. О, эвин юхары

башында, Арменакла Суренин янында отурду. Ер-емиш пайданды, нәмэр йыгыландан сонра сүфрә салынды, һәр ики адама бир бошгаб хөрәк кәлди. Эвин ашагы башында дуруб мәчлисэ нәзарәт эдән Күлмәли деди:

—Ейин, башыныза дөнүм, ейин! Киминки азлыг элсә, десни!

Бармагларынын ягыны ялаян Гияс она чаваб верди:

—Ейрик. Шаһмәрданын тоюнда да емәйчәйик, һарда ейчәйик. Көрүнүр ки, инәйин көк инәк имиш, ай Күлмәли дайы, бозбашы яғлылыгдан емәк олмур.

Сүфрә йыгышылды. Санки һамы бир ағыздан «Аллаһ мүбарәк эләсин, огулду-ушагы олсунлар, ахыра кими бир ердә гарысылар!»—деди.

Адамлар Нифтинин көстәришилэ керн, диварларын дибинэ чәкилиб ашыг вэ балабанчы үчүн ер эләдилэр. Нифти үзүнү онлара тугуб:

—Инди мейдан сизиндир!—деди.

Ашыг һумайла Абыш ердән галхды. Бирн ясты балабаны чибиндән, о бири сәдәfli сазы торбадан чыхартды. Бойлары уча, бәрабәр вэ мүтәнасиб олан ашыгла балабанчы мейдана кирди. һумай мәчлисдә киләрдән сорушду:

—Нәдән дейим, кимдән дейим? Нағыл дейим, дастан дейим? Күлмәли олсун, ағламалы олсун? Гочадан дейим, гарыдан дейим? Башдан дейим, ярыдан дейим? Һә, нә дейим, сиз буюрун, мән дә дейим?

Адамлар күлүшдү.

Гияс:

—Өзүн билән яхшыдыр, ашыг—деди.

Бирн деди: «Таһир мирзә вэ Зөһрә һаным»дан сөйлә, бири деди: «Әсли вэ Кәрәм»дән даныш, бири деди: «Алыхан»дан сөһбәт элә.. Мүхтәсәр, һәрә бир нағыл, бир дастан арзулады.

Һумай Абыша деди:

—Мән бу ахшам «Әсли вэ Кәрәм»дән дейчәйәм. Көтүрсүн көрәк, балабанчы нә дейир.

Саз бармагларла, балабан долагларла дилә кәлди. Ашыг «Әсли вэ Кәрәм»н сөйләмәйэ башлады.

Һамынын көзү вэ гулагы эвин бу башындан о башына чалыб охуя-охуя, кедиб-кәлән ашыгла балабан-

чыдайды. Һәр бәнд охундугдан сонра, онлар ерләрində даяныр, балабан, саз сусур, ашыг охудуғу сөзләрин мә'насыны садә диллә изаһ эдир, сонра енә охумаға башлайырды. Отуранлар йорудмасын дейә, ашыг һәр-дәнбир нағылдан кәнара чыхараг, күлмәли сөзләр, гәрәвәллиләр дейирди. «Сағ ол, ашыг, сағ ол!»—дейә адамлар ону даһа да чоша кәтирди. Ашыг сөзү-нә давам эләди:

...Һә, гарыдан дейирдим. Гарылар чүрбәчүрдүр: ипәк гары, көпәк гары, нәпәк гары... Гары вар иман, гур'ан нәсиб олсун, гары вар илан, гурбаға нәсиб олсун. Гары вар...

Кимсә ериндән сөз атды:

— Бәс, Фаты гары һансындандыр, ашыг?

Кимсә она чаваб верди:

— Ипәк гарыдыр.

— Йох, нәпәк гарыдыр.

— Йох, ә, сәң өләсән, кәнди бир-биринә вуран көпәк гарыдыр.

— Мән охуюм, сиз фижирләшин, көрүн һансындандыр,—дейә Һумай мизрабы симләре вуруб охуду:

Бу дүньяда үч нәстәдән горхурәм:
Бир айрылыг, бир йохсуллуғ, бир өлүм.
Һеч бириндән дәрди көвүд шәһ дейил:
Бир айрылыг, бир йохсуллуғ, бир өлүм.

Чох-чох Сүлейманы тахтдан эндирди,
Чохларынын дөнәлкәсин дөндәрди,
Нечәләрин кәлмәз йола көндәрди:
Бир айрылыг, бир йохсуллуғ, бир өлүм.

...Кәрәм дейәр, гонду көчүм, көчүлмәз,
Әчәл чамы чох ачыдыр, ичилмәз,
Үч дәрди вар, бир-бириндән сечилмәз:
Бир айрылыг, бир йохсуллуғ, бир өлүм.

Сөзүн, сазын вә малаһәтти сәсин тә'сири алтында кимсә ериндән ғышгырды: «Сәнә нәнәм гурбан, ай ашыг Һумай!»

Дигчләрини алмаг, папирос чәкмәк үчүн Һумайла Абыш отурдулар.

Адамларын арасында хысын-хысын сөһбәт башланды:

— Ашыг чох дүз деди: айрылыгла йохсуллуғдан нис шей йохдур.

— Ә, ону ашыг Һумай өзүндән демәди һа, Кәрәмини дилинчә деди.

— Валлаһ, элә ашыг Кәрәм дә яхшы дейиб. Амма бу дәрләрин һамысындан йохсуллуғ писдир. Айрыларсан, енә тапышыб көрүшәрсән, өләрсән бир дөфәлик чанын гуртарар, о ки, галды йохсуллуға, гардаш, адамы нә өлдүрүр, нә дирилдир, ярычан эләйир.

...Мәчлисн соютмамаг вә нағылы тамамламаг үчүн ашыгла балабанчы ерләриндән галхдылар.

Һумай деди:

— Бәли, кешиш гара Мәлийни. ғызы Әсли ханымы Кәрәмә вермәмәсиндә галмышдыг...

— Бу кешишләр элә лап кечмишдән мәрдимазар олublар э...—дейә Сурен, мүәллимни гулағына пычылдады.

Рүстәм башы илә тәсдиг эләди.

Һумай:

— Көтүрсүн балабанчы, биз сөйләйәк, мәчлисләки-ләр дә гулаг ассынлар,—дейә сазы синәсинә басды.

Балабанчы шөвгилә чалыр, ашыг чошгун бир һәвәслә охуорду. Сөзләр форма вә мә'нача мүхтәлиф олдуғу кими, мусиги дә рәикәрәнк иди. Она көрә дә чалынан һавалар тәкрар олунмур, һәр бәнди сөзләри, она уйғун ени һаваларла охунурду.

Мәчлис хоруз банына кими чәкди. Ашыг ахырда «бәйи» тә'рифләди:

«...Көрүм, ай бәй, тоюн мүбарәк олсун,
Сағдычына, солдучуна борч олсун!»

—дейә отурду.

Дөвран йығылды. Адамлар аяға галхдылар. Гапынын ағзында даянан Күлмәлийә мүбарәкбадлыг вериб кетдиләр. Арменакла Сурени мүәллим өз эвнинә апарды. Эвдә Нөврәстәдән башга һеч кәс галмады. О, арузсуна чатдығы үчүн өзүнү хошбәхт һисс эдирди.

Бир аздан сонра Шаһмәрдан кәлди. Кәрдәйин да-лына кечиб Нөврәстәнин әлләриндән тутду. Бу заман

бачадан ичәри бир күллә атылды. Гыз диксинди, Шаһ-мәрдан тез байыра чыхды. Нифтилә бәрабәр эвин әтрафына бахдылар. Дамын үстүнә чыханда, ерә узанмыш ики адам көрдүләр. Шаһмәрданла Нифтийә тәрәф бир күллә дә ачылды. Най-күй гопду. Күллә атанлар ерләриндән галхыб диварын үстүндән ашағы туландылар. Нифти сөйә-сөйә оиларын далынча гачды. Быгы Әһмәдлә Фәрман көздән итдиләр...

Отуз алтынчы фәсил

Икимәртәбәли эвин габагында бөйүк бир издиһам варды. Өз араларында кәдәрли-кәдәрли данышан, чырчындалы адамлар нә исә бир хәбәр көзләйирдиләр. Бир хейли кечәндән сонра 58—60 яшларында, орта бойлу, энли күрәкли, башы-быгы чаллашмыш, рус кенералы палтарында бир адам ичәридән балкона чыхды. Ону көрән кими һамы:

— Андроник паша! Андроник паша!—дейә әл чалды.

Андроник әлини галдырыб оиларын сакит олмаларына ишарә этди. Һамы сакит олуб, көзүнү она дикди.

Андроник деди:

— Гахдаганлар! Элиндән, кәндидән айры дүшүмүш әрмәниләр! Мән сизин дәрдинизи билирәм. Яшамаға эвиниз, әкмәйә торпагыңыз, емәйә чөрәйиниз йохдур. Сиз оилары Әрдәһанда, Гарсда, Сарыгамышда гойдуруз. Бурда исә сизин дәрдинизә аглаяи, гейдинизә галан йохдур. Инди мәнән көмәк истәмәйә кәлмисиниз. Мән әлимдән кәтәни әләйәчәйәм. Мән сизи бу һала салан түркләрдән Түркийәдә интигам ала билмәдизсә, Гафгазда, бах, бу Зәнкәзурда алачагам. Көзләйин, о күнү көзләйин! Инди эвинизә кәдин!

«Бәс һачан? Биз ахы долана билмирик!» дейәт сәсләр учалды.

Андроник оиларын суалларына, дедикләринә фикир вермәйиб, ичәри кирди.

Адамлар бир-бирини үзүнә бахды. Аралыгда явашдан вә учадан данышыглар кетди: «Зәнкәзурда кимдән интигам алачаг? О, бизә нә көмәк әдәчәйини демәди. Әши, бәри кәлини. Андроник пашадан да бир шей чыхмаз...»

Адамлар пәришан һалда дағылышыб, кетдикләри заман Каройла кешин Месроп кәлдиләр. Үзүндән-көзләриндән ач вә кәдәрли олдуглары дуюлан гачгыналарә әтина әтмәдән, пилләкәнлә юхары галхдылар. Ичәри кирмәк истәдиләр, ләкин гапынын янында дуран салдат оилары гоймады. Каро салдата тәрс-тәрс бахды. Салдат онун сәрт бахышларына әһәмийәт вермәйиб, амранә тәрздә:

— Бурда дурмайын, гайыдын керил!—деди.

Каро:

— Биз һөкүмәт адамыйыг,—деди.

— Һөкүмәт? Бурда һөкүмәт Андроник пашадыр. Мән сизи танымырам. Керийә дән!

Каро әсәбиләшди. Бөйүк бир ихтияр саһиб, комиссар олдугуну билдирмәк үчүн гышыгырды:

— Чәкил о яна, түлкү!

Салдат әлини тапанчая атаи Кароя ачы чаваб вериб, сүнкүнүн учуну она тәрәф тушлады. Оиларын һай-күйүнә Андроник ичәридән чыхды. Салдат түфәнки ашағы салыб, рәсм-тәзимдә дурду.

Андроник сорушду:

— Бу нә сәс-күйдүр?

Каро:

— Бу салдат бизи яныныза бурахмыр,—деди.

Андроник оилары башдан-аяға сүзүб сорушду:

— Кимсиниз? Нә истәйирсиниз?

— Ким олдугумузу сизә билдирмәк үчүн яныныза кәлишик!—дейә Каро гүрурла чаваб верди.

Андроник салдата:

— Бурах кәлсинләр,—дейиб ичәри кетди.

Каройла Месроп да онун далынча отаға кирдиләр. Һәр үчү отурду.

— Сиз бурада мөһкәм гайда-ганун яратмысыныз ки, чәнаб кенерал...—дейә Каро күлду.

¹ Гахдаган— әрмәнчә гачгын демәкдир.

Андорник онун сөзлөрүндө өз күлүшлөрүндөки кийинки дуяраг, дөрһал чаваб верди:

— Гайда-гауисуз бир өлкөдө ону яратмаг лазымдыр.

Кешиш ериндөн сөз атды:

— Бу доғрудур, биз да ону истәйирик!

Андорник бир да онлара дигтәглә бахыб деди:

— Заһирән сизин кешиш, онун исә һәрби бир адам олдуғу көрүнүр. Лакия әслиндә ким олдуғунузу билмирәм... Мәгсәдинизи сөйләйин.

— Кенерал Андорник!..

Андорник Каронун сөзүнү кәсәрәк:

— Сиз мәним адымы һардан билирсиниз?— деди:

— Неч бир шей һөкүмәтдән кизли гала билмәз!— дейә Каро өзүнү гүрурла чәкди.— Биз һөкүмәтимиз адындан сизинлә данышмаға кәлмишик, чәнаб кенерал!

Андорник күлүмсүнәрәк:

— О һансы һөкүмәтдир?— деди.

— Эрмәнистан милли һөкүмәти.

— Балкә сиз Тифлис һөкүмәти демәк истәйирсиниз?

О ки, оюнчагдыр, һөкүмәт дейил!

— Мәнчә, һәрби адамлар сийәсәтдә даһа көзүачыг олмалыдырлар. Инди Тифлис һөкүмәти йохдур. Загафгазияда үч һөкүмәт вар: меншевик, мусават вә эрмәни һөкүмәтләри. Сиз эрмәни олдуғунуз үчүн Эрмәнистан һөкүмәтинә табе олмалысыныз. Һаралы олдуғунузу, нә фәалийәт кәстәрдийинизи вә һардан кәлиб бура чыхдығынызы өйрәнмишик. Сизин дә, бизим дә мәгсәдимиз бир олмалыдыр. Мән ону демәк истәйирәм ки, сиз башыныза топладығыныз һәрби дәстәни эрмәни милли гошунуна гатмалысыныз. Өзүлүзсә, бир забит кими, эрмәни ордусунда хидмәт этмәлисиниз. Сиз...

Андорник онун сөзүнү кәсәрәк:

— Мән садә забит дейиләм, чәнаб, кенералам!— деди.

— Мәсәлә адла дейил, сизә паша да дейирләр. Һалбуки, бу түрк һәрби ады да эрмәни олдуғунуз үчүн сизә ярашмыр. Нә исә, бизим Зәнкәурда топладығымыз гошун һиссәсинин игәмәткаһы бу Корус олачаг-

дыр. Элә әләмәк лазымдыр ки, салдатлар арасында тоғушма олмасын. Мән сизин барәниздә Еревана мәлумат верәчәйәм. Балкә, өзүнүз дә ора кедиб, һөкүмәт үзләрилә көрүшмәли олдуғуз. Эрмәни һөкүмәти һәр бир эрмәнини һесаба алыр, гейдинә галыр. Сизин кими бир кенералын...

Андорник снә онун сөзүнү кәсиб истәһза илә күләкүлә деди:

— Мән сизин һөкүмәт олдуғунуза, һәр бир эрмәнини гейдинә галдығыныза инанмырам.— Андорник бир гәдәр сәсини галдырды:— Бу эвин габағындакы издиһамы көрдүнүзмү? Онлар ерсиз, торпагсыз, ач эрмәни гачғынларыдыр. Нә үчүн сизин «эрмәни һөкүмәти» онлара саһиб дурмур? Ер вермир, чәрәк вермир?

Кешиш, Каронун үзүнә бахыб башыны тәрпәтди. Каро бир гәдәр пәрт һалда чаваб верди:

— Сиз, чәнаб кенерал, бир прокурор кими бизи иттиһам әдирсиниз!..

— Бу мәним өз милләтимни севдийимдәндир. Өз милләтимнә! Узун илләр бою онун йолунда чанымдан кечмишәм. Түркләр гәрби Эрмәнистан шәһәрләрини, кәндләрини дағыданда аз гала көз яшы төкмүшәм.

— Доғрудур, доғрудур!— дейә кешиш онун сөзүнү тәсдиг әләди.— О гачғынларын һалына мән дә янмышам, амма сөзүмү эшиндән олмайыб.

Каро, өз вәзифәсини унудуб, юмшагыг кәстәрән кешишә көзүнү ағартды. Месроп сәсини кәсди. Каро деди:

— Бизим давамиз һәләлик түркләрлә йох, болшевикләрләдир. Мәгсәдимиз исә, бөйүк Эрмәнистан яратмагдыр. Дәниздән дәнизә узанан бир Эрмәнистан! Буна нә дейирсиниз, чәнаб? Сизин болшевикләрә вә биз дашнаклара мүнәсибәттинизи билмәк истәйирәм.

— Мән нә болшевикәм, нә дашнак. Бөйүк Эрмәнистан яратмаг фикринә дүшмәйиниз дә, чыртданын өзүнү дөвә бойда санмасы кими күлүнч бир шейдир. Эрмәни милләти яшамаг истәйирсә, архасыны бөйүк вә гүвәтли дөвләтләрә сөйкәмәлидир. О да Британия дөвләтидир!

— Хейр, биз айры яшаячагыг. Русия император-лугунун деврилмәсиндән истифада эдиб, мүстәгил яшаячагыг.

— Яшайын, бахаг! Нүнәринизи көстәрин.

— Эрмәни милләтинин талей, кәләчәйи һәлл олундуғу, мүстәгил бир дөвләт кими өзүнү дүния танытмаг истәдийи бир дөврдә, һеч бир эрмәни оғлунун өз яхасыны кәнара чәкмәйә ихтияры йохдур!

— О сөзләри бурда демәкдәнсә, кедик Эрмәнистаны ишғал этмәк истәйән түрк ордусунун гаршысыны алын!

— Бәс сиз?

— Мәним өз фикрим вә йолум вар.

— Чох яхшы!— дейә Каро аяға галхды. Месроп да ериндән дурду.— Нәр һалда Эрмәнистан һөкүмәти сизин өзбашына һәрәкәт этмәйинизә разы олмаячаг!

— Мән ушаг дейиләм, нә эдәчәйими өзүм билирәм!— дейә Андроник сөрт чаваб верди.— Кедә биләрсиниз!

Каройла кешиш пәрт һалда отагдан чыхдылар.

Каро кағыз, гәләм көгүрүб мәктүб язмага башлады:

«Ереван.

Чәнаб Милли шура сәдринә.

Бу мәктүбумла сизин нәзәринизә ики мүнүм мәсәләни чатдырмаг истәйирәм. Биринчиси: болшевикләрин, һәр ердә олдуғу кими, бурда да әлейһимизә кетмәләринә, ачыгдан-ачыға бизә гаршы мүбаризә этмәләринә бахмаяраг, салдат йығмагда давам эдирәм. Кәндлиләр милли гошун һиссәләринин әһәмийәтини баша дүшмәдикләриндән, даһа доғрусу, коммунистләрин тәблиғатларына үйдугларындан һәрби хидмәтдән боюн гачырырлар. Зор ишләтмәйә, онлара һәдә-горху кәлмәйә мәчбур олурам. Топладығым вә топлаячағым салдатларын силаһыны, кейимини вә емәйини һарадан алачағым һаггында сиздән сәрәнчәм көзләйирәм. Икинчиси: бу яхынларда Коруса Андроник Узунян адлы бир кенерал кәлмишдир. Өзүнү Зәнкәзурун һакими адландыран бу адамын, дейиләнләрә көрә, ики минә яхын

пийада вә сувари салдаты, бир гәдәр түфәнки вә үч топу вардыр. Мән онуила көрүшүб данышдым. Эрмәнистан һөкүмәтинә табе олмаг истәмир. Неч бир фиргәйә мән-суб олмаян бу кенералың болшевикләрлә дә арасы йохдур.

Чәнаб сәдрин бу кенерал һаггында кешиш тәсәввүрү олмаг үчүн мә'луматы бир гәдәр әтрафлы язмага өзүмә борч билирәм.

Андроник Түркийәдә анадан олмушдур. Түркийә ордусунда забит рутбәсиндә хидмәт этмишдир. Эйни заманда инкилисләрин хәфийәси кими түркләрин әлейһинә кизли тәблиғат апармага башламышдыр. Түркләр ону һәбс этмишләр, лакин һәбсдән гачыб кизләнмишдир. Чәһан мүһарибәси башланандан сонра фәәлийәтини даһа артырараг, өзүнү бир милләтчи кими гәләмә вермишдир. Башына бир дәстә эрмәни топлайыб, түркләрә гаршы чыхышлар этмиш, иштишлар төрәтмишдир. Түркләр 1915-чи илдә эрмәниләри гирыб мәһв этдикләри заман, бу адам өз дәстәсилә чар ордусуну тәрәфинә кечмиш вә түркләрә гаршы вурушмушдур. Кенераллыг рутбәсини дә бу заман алмышдыр. Чар ордuları Гафгаз чәһәсиндән керн чәкилдийи заман, Андроник дә керн чәкилмишдир. Русия фәһлә-кәндли ингилабына мәнфи әләгә бәсләдийиндән, даһа доғрусу, горхдугуидан, Русияя кетмәйиб, үзүнү Ирана чевиришдир. Ирана кетмәкдә бир мәгсәди дә инкилисләрлә бирләшмәк олмушдур. Лакин түркләр Хой вә Салмас тәрәфиндә онун йолуну кәсдийиндән, иснигамәтини дөйишишдирмиш, Араздан кечиб Нахчывана кәлмәйә мәчбур олмушдур. Нәһрәм кәндиндә салдатлар үчүн әрзаг, атлар үчүн ем тәләб этмишдир. Салдатларыны, онун тәләбини еринә етирмәйән әһалнини үстүнә галдырмышдыр. Нәр ики тәрәфдән өлән вә яраланан олмушдур. Түркләрин Шахтатыя кәндийини вә тезликлә Нахчывана чатачагларыны билиб, дәстәсини Нәһрәмдән керн чәкмишдир. Чулфадан, Аза вә Дәстә кәндләриндән кечиб, Мегрийә, орадан да Коруса кәлмишдир. Нечә вахтдыр ки, Корусу өзүнә игамәткәһ эдиб, нүфузуну әтраф кәндләрә йамага башламышдыр. Бир диктатор кими кәндләрдән әрзаг, от, саман, арпа йығыр;

онсуз да, йохсул яшаян эһалини союр. Көндлилөр буна э'тираз эдирләр. Андроникни Коруса кәлдийини эшидиб, билән гәрби Эрмәнистан гачгындлары онун янына кедиб торпаг вә чөрәк истәмишләр. Андроник онларын арзусуну еринә етирмәйи вәд этмишир. Ичкилисләрә вә америкаңларә архаланан, онларын көмәйинә үмид бәсләйән Андроник эрмәниләрә милләтчилик вә башга халглара гаршы интигам һисси ашыламагда бизим мәгсәд вә идеямыза яхындыр. Лакин Эрмәнистан һөкүмәтинә табе олмамагда бизим үчүн зәрәрли, бәлкә дә тәһлүкәлидир.

Онула нечә рәфтар эдәчәйим һаггында чәнаб сәдрән сәрәнчәм көзләйирәм.

Һөрмәтлә, Каро һампарсумян.

Әнкәләвид.

20 июн 1918-чи ил.

Көзәл яй ахшамыйды.

Дүлкәрхананын сәрин бир бучагында көндли комитәсинин үзвләри: Ваһан, Чомәрд, Мусатов, онлардан да башга, Шаһмәрданла Сурен отурмушдулар. Онлар әмәлә кәлмиш вәзийәт вә кәләчәк мүбаризә һаггында сөһбәт эдирдиләр. Ваһан дейрди:

— Загафгазиянын үч «мүстәгил» һөкүмәтинин нүмайәндәләри тәкбәтәк алман-түрк ордулары команданыгы илә Батумда, Потидә вә Трабзонда кизли данышыг апармышлар. Өлкәмизин нефтинә, маргансына, мисинә, памбыгына, мә'дән суларына көз дикән вә Загафгазияны ишғал этмәклә, Октябр ингилабынын гаршысыны алмаг, бизи шура Русиясындан айырмаг җстәйән империалистләр һаясызчасына торпагымыза сохулурлар. Күрчү меншевикләринин хәявәти нәтижәсиндә алманлар Тифлиси ишғал этмишләр. Загафгазиянын ялныз бир кушәсиндә—Бақыда яранмыш Шура һақимийәтинин йох этмәк үчүн мүсаватчылар, түркләри Азәрбайчана чагырырлар. Дашнаклар даһа алчаг һәрәкәт эдирләр. Эрмәни Милли шурасы түркләрә сәзмиш бағлайыб, Сүрмәли гәзәсыны, Александропол, Эчмәдзин вә Ираван гәзаларынын чох һиссәсини он-

лара вермишләр. Дашнакларын халг әлейһинә олан сиясәти нәтижәсиндә түркләр Эрмәнистан дәмир йолларына, шоссе йолларына нәзәрәт эдирләр, инди өз гошунларыны һара истәсәләр, бу йолларла апара биләрләр.

Эрмәнистанын оюнчаг «һөкүмәти» исә, куя өз мүстәгиллийини сахламаг үчүн салдат йыгыр, гошун топлайыр. Нечә дейрләр: тойдан сонра нағара!—Ваһан чешмәйини көтүрүб силди, бир гәдәр нәфәсини дәрби, ена фикирли-фикирли сөзүнә давам әләди:—Бир тәрәфдән дә Андроник адлы тәзә бир милләтчи мейдана чыхыб. Өйрәндийимизә көрә, Каро ону Эрмәнистан һөкүмәтинә табе этдирә билмәйиб. О исә Корусда отуруб һақимлик әләйир...—Ваһан Андроникни һаггында хейли данышды.

Мусатов сорушду:

— Бизим мүнасибәтимиз она нечә олмалыдыр?

Ваһан:

— Бир милләтчийә олан кими,—деди,—онун аз да олса, гошуну вар, лакин бизим һеч бир мүсәллаһ дәстәмиз йохдур. Бизим сиясәтимиз вә тактикамыз ена дә көндлиләрлә сых алағә сахламагдан, өз әтрафымыза даһа чох адам чәлб этмәкдән ибарәт олмалыдыр. Заман кәләр, биз гара гүввәләрин үстүнә һүчүма кечәрик!

— Доғрудур, доғрудур!—дейә Чомәрд Ваһанын дедикләрини тәсдиг әләди.—Бақыдан тәзә кәлдийи үчүн ордакы вәзийәтдән әтрафлы данышды. Нәһайәт гейд әләди:—Ингилабы боғмаг, Загафгазияны Русиядан айырыб, онун халгларыны гул һалына салмаг истәйән гара гүввәләрлә чарпышмаға гүввәмиз вар. Ленинни көстәришилә Москва һәрби даярәсиндән Бақы фәһләләринин, Загафгазия эһмәткешләринин мүбаризәсинә көмәк этмәк үчүн хейли дөйүшчү, хейли түфәнк, зирәһли машинлар, һәтта тәйярәләр дә көндәрилмишир. Чомәрд чибиндән бир карыз чыхарыб сөзүнә давам әләди:—Бу, Бақы Халг Комиссарлары Шурасынын интибаһнамәсидир. Ерли әкс-ингилабчыларыни, алман-түрк ишғалчыларынын әлейһинә азылмышдыр. Охуо-рам:

«Багы пролетариаты Загафгазияда бэйсиз, князсыз
вэ эрмэни миллэтчилэри иштирак этмэйэн тэээ бир һө-
кумэт—фәллә-кәндли һөкумәти яратмага сә'й эдир.
Элэ бир һөкумәт ки, бүтүн Русия пролетариаты вэ
кәндлиләрилә бирликдә, Загафгазияның Русия илә
бирлийини мүдафиә эләсин, бүтүн милләтләрдән олан
капиталистләрин вэ мүлкәдарларын һакимийәтнини
сарсытсын, бүтүн Загафгазияның фәллә-кәндлиләри
арасында гардашлыг яратсын.

...Бүтүн гара гүвәләр Багы Шурасына гаршы, За-
гафгазияда еканә азад бир кушә олан Багыя гаршы
баш галдырмышдыр. Багы Шурасының байрагы азад-
лыг вэ зәһмәткешләрин гардашлыг байрагыдыр. Намы
бизим гызыл байрагың алтына топланмалыдыр!»

Чомәрд охуюб гуртарандан сонра деди:

— Дахили вэ харичи дүшмәнләрин әлейһинә языл-
мыш бу интибаһнамә бизи даһа амансыз мүбаризәйә
руһландырыр.

— Эләдир, эләдир!—дейә сәсләр учалды.

Айры-айрылыкта һамысы данышды. Нәһайәт, инти-
баһнамәни кәндлиләр арасында яймагы гәрәра алды-
лар.

Сәһәр ачылһа-ачылда һәрә өз әвинә кетди...

... Сурен ичәри кирди. Атасы эвдә йохду. Анаһид
бир тәрәфдә ятмышды. Анасы оғлунун йолуну көзлә-
йирди. Тээзә сәсини кәсиб, көз яшыны силмиш анә
оғлуну көрән кими:

— Һарадасан, бала!—дейә тээздән һөнкүртүйлә ағ-
ламаға башлады.— Сән кәлинчә үрәйимин ичинн эдим,
оғул! Ерини дә билмәдим ки, далынча кәләм.

Сурен анасының янында отурду.

— Сәнә нә олуб? Нийә ағлайырсан, ана?

— Сәнә тутачаглар, оғул!

— Бу нә сөздүр? Ким дейир?

— Гуркен бизә кәлмишди; она да гардашы гызы
дейиб, Сирануш!

— Сирануш белә сөвләри һардан эшидиб?

— Атасы, онларын эвләриндә галан Каро вэ о ека-
гарын пристав данышанда эшидиб. Мән бәдбәхт ола-
чагам, Сурен! Оғул!

— Дарыхма, ағлама, ана! Мән бу саат Гуркенин
янына кедиб өйрәнәрәм, көрүм бу нә сөздүр...

— Йох, оғул, йох, гоймарам байыра чыхасан!—
дейә Аракси галларыны оғлунун бойнуна салды.— Пус-
туда дуруб сәнә хәтәр етирәрләр. Сабаһ Гуркен өзү
бизә кәләчәк.

Сурен нә гәдәр эләдисә, Аракси ону кетмәйә гой-
мады. Ятмаг үчүн она ер салды.

Отуз еддинчи фәсил

Кәндләрдән йорғун гайыдыб ятмыш Чомәрд юхудан
чешт вахты оянды. Эвдә һеч кәси көрмәди. Кейиниб
аяға галхды. Тахчадан «һопһопнамә»ни көтүрүб пах-
лалыға кетди. Чәркә-чәркә галхмыш яшыл пахла кол-
ларының арасында, яваш-яваш кәзинмәйә башлады.
Бир гәдәр кәздикдән сонра даянды. Рәнкбәрәнк бир
хәритә кими көзләри гаршысында чанланан кенш
көй чәмәнләрә, учалы-алчаглы дағлара, илан кими
шүтүйән чая хейли бахды... Онун да үрәйиндән кечән
арзулар көрдүйү вэ севдийн тәбиәт кими рәнкарәнк
иди. Чомәрд гызылкүл колунун сәрин кәлкәсиндә оту-
руб, дәриндән нәфәс алды. Китабы ачыб охумаға баш-
лады. Ше'ри үрәкдән охудуғуну, санки һәр бир мис-
райла данышдығыны сифәтинин тез-тез мүхтәлиф ифа-
дә алмасындан, гашларының каһ чатылыб, каһ ачыл-
масындан дуймаг оларды. О, көзүнү китабдан чәкиб,
нә исә, фикрә кетди. Бир аз кечмиш аяг сәсләри эшит-
ди. Чеврилиб керн баханда, мүәллим Рүстәми көрдү.
Рүстәм салам вериб онун янында отурду.

— Енә «һопһопнамә»ни охуюрсан!—дейә мүәллим
күлүмсүндү.

— Бәли, бу китабдан доймурам.

— Сабир бөйүк шаирдир.

— Бөйүклүйү халгын дәрдини билиб, она янмағын-
дадыр. Бир бах нә языр:

«...Тахыл, тахыл дейиб дә чох чыгырма Зәнкәзурлу тәк,
Бәйин, ханын, ханын, Бәйин өлиндә эһтикары көр».

— Сабир дүз языб. Мән бизим зенказурлуларын «тахыл, тахыл!»—дейә чыгырмадыглары күнү көрмәмишәм...

— Чүнки мөһтөжирләр вар. Кәндлинин зәһмәтини учуз гиймәтә алыб, тахылы баһа сатанлар вар. Дейирләр: өлсәниң дә, галсаныз да, тахылы гуяларда чүрүдүб, ачынлан өләнләрә вермәйчәйик. Белә дәрләр вар, Рүстәм!

— Нә исә, бу дәрд, сағалан дәрд дейил. Яшайыш күндән-күнә ағырлашыр, чиркинләшир. Сән де көрәк, нә тәзә хәбәр вар. Бакыдан кәләнән сонра сәни көр-мәмишәм.

Чомәрд бир гәдәр үмуми сөһбәтдән сонра, чибиндән бир кағыз чыхарыб:

— Ал, оху!—деди.—Эсл тәзә хәбәр бурда язылыб.

Рүстәм кағызы алыб, әввәлчә үрәйиндә, сонра учадан охуду:

«... Шура гейд әдир ки, Тифлис вә Елизаветпол тәрәфдән Бакынын үзәринә кәлән әкс-ингилабчы бандалара чаваб вермәк үчүн, Бакы пролетариаты бир адам кими, өз Гызыл Ордусуну мүдафиә эдәчәкдир. Фәһлә, гызыл әскәр, матрос вә кәндли нүмайәндәләринин Бакы Шурасы гәт'н инамла билдиряр ки, ордуруз пролетариатын көмәйилә, нәинки өлкәдә еканә ингилаб очагы Бакыны мүдафиә эдәчәк, һәтта гәләбәйлә прәлиләйиб, Загафгазиянын бүтүн пролетариаты вә кәндлиләрилә бир иттифагда өлкәни түркләрин, мүсаватчыларын зүлмүндән, хаин меншевикләрин вә дашнакларын зүлмүндән гуртарачаг, Загафгазияда Шура һакимийәтинин гурачаг, еканә ингилабчы. Русияйла енидән бирлик ярадачагдыр».

Мүәллим охуудугдан сонра һеч бир сөз демәйиб, фикрә кетди. Сонра Чомәрдин үзүнә бахыб кағызы тәкрат нәзәрән кечиртиди. Онуң сифәти һәм тәәччүб, һәм инамсызлыг, һәм дә истәһза ифадә әдирди.

— Ал!—дейә мүәллим кағызы Чомәрлә верди.— Демәк, Бакыдакы шура һөкүмәти өз гүввәсинә инәныр... Һәлә мүсаваты, дашнагы демирәм, алман-түрк кими әждәһаларын габагына чыхмаг истәйир.

— Әждәһалар!—Чомәрд учадан күлдү.—Горхаг ушагын көзүнә сичан да әждаһа бойда көрүнәр.

Мүәллим Чомәрдин көзүнүн ичинә мә'налы-мә'налы бахыб:

— Мән билмирәм,—деди,—дүняда өз йолуйла кәдән һеч нә галмады. Өлкәләр, һөкүмәтләр, инсанлар, фикирләр, һәр шей гарышды. Сәлигәсиз гарыларын кәләфи кими долашыг дүшдү. Һәрә бир тәлә гуруб, башгасыны ора салмаг истәйир. Нийә? Нә үчүн?..

— Яхшыдыр ки, һәмишә һөрмәт әләдийин, бәккә дә, рәһмин кәлдийин түлкү, сәни өз һийләсинин гурбаны әләмәйиб!

Мүәллим Чомәрдин сөзү һардан кәтирдийини вә нийә ишарә әләдийини баша дүшүб деди:

— Һачы Атакишилә даһа һеч бир әләгәм йохдур.— Үстүмә нә гәдәр бөһтан атсалар, чамаат инанмаз. Һамы билир ки, мән Һачыя нә намус, нә дә башга барәдә пислик әләмәмишәм. Нечә дейәрләр, ач гулағым-динч гулағым. Мән истәйирәм ки, һәмишә гурд гоюла отласын.

— Гурдун хасийәти гоюну парчаламагдыр. Сән буну ядындан чыхардырсан. Узага кетмәйәк, әлә өз кәндимиздә олан һадисәләр кәрәк сәни нараһат әләсин.

Мүәллим мә'налы-мә'налы күләрәк:

— Һеч сәнин нараһатчылыгындан да бир шей чыхмыр,—деди.—Енә әлә Һачы Һачыдыр, Гияс да, Гияс! Һеч бир дәйишиклик йохдур.

— Дама-дама кәл олар. Амма, орасы доғрудур ки, Һачы Атакишиләр, Әмирләр чоҳдан өлмәлийкән, һәлә яшайырлар. Әв яндыртдырырлар, мал-гара оғурлатдырырлар. Вар-дөвләтләри әлдән чыхмамаг үчүн күндән-күнә гудузлашырлар. Һәмишә фағыр вә мәзлум көрүнән Гиясын яшайышы дәйишилмәмишә дә, шуу дәйишилмишир. Инди о, Һачы Атакишилә, Әмирлә дөш-дөшә даыныб, кәллә-кәлләйә вурур. Дейир: сиз мәним әвими күлә дөндәрдиниз, мән сиздән даһа бәтәр иттигам алачагам. Бах, бу дәйишикликдир. Амма дәйишилмәйән бир сәнсән! Сән һәр бир һадисәйә, һәр бир фачиәйә кәнардан, лагейд бахырсан.

Чомәрдин сөzlәри Рүстәми бәрк тутмушду. Бир сөз демәдән, папирос яндырыб чәкмәйә башлады. Чомәрд өз сөзүнә давам әләди:

— Бир заман мәнә «сакит кәнд» дедийин Шәкидә баш верән һадисәләри көрүрсән! Тамашанын өлдүрүлмәсини, Зөһрәнин өзүнү Шыршырдан атмасыны, бачын гызынын той ахшамында Фәрманла, Әһмәдин бацадан Шаһмәрдана күллә атмасыны билирсән. Сән билирсән ки, дашнаклар Ираванда һөкүмәт ярадыблар, бир яндан да Андроник Корусда һөкүмранлыг әдир. Чамаата милләтчилик һиссләри ашылайыр... Сән эшитмисән ки, Әли Садиги һачы Атакишиһә Кәнчәдән кәһиз языб, түркләрин тезликлә кәләчәкләрини билдирир. Даһа нә дейим. Сән бу ишләрин һамысына лагейд бахырсан...—Рүстәмин үзүндән, онун мүтәрәдид һаллар кечирдийини дуян Чомәрд сусду.

Рүстәм боз чән лайлары кими көзүнүн габагында һәрәкәт әдән түстүнү әлилә кәнара елләйиб Чомәрдә бахды. Агзыны долдуруб нә исә демәк истәдийи заман Нәби кәлди. Онларын янында отуруб дели:

— Балам, молла һейдәрин чамаата яйдығы сөз доғруймуш ки...

— Нә олуб, гага!

— Османлылар кәлдиләр.

— Һара кәлдиләр?—дейә Рүстәм тәәччүблә сорушду.—Кәндә?

— Гошуила кәлдиләр, я нечә?

— Гошун-филян көрмәдим. Беш-алты адамды. Агларыны һачы Атакишинин гапысына сүрдүләр. Биз булаг башында дурмушдуг. Дедиләр ки, бу кәләнләр османлылардыр.

— Аһа!. Бу, пис, лап пис олды!—дейә Чомәрд фикрә кетди. Мүәллим ериндән галхды.

— Көрәк нәйә калибләр!—дейә онлардан араланды.

Сиррләри бир-бириндән кизли олмаян ики гардаш сәһбәтә, дәрләншмәйә башлады.

Түрк забити Өмәр Шүкрүнүн әмрилә Аббасәли кәндин башындан, Әһмәдлә Фәрман да аягындан дү-

шүб чамааты һачы Атакишинин әвинин габагына топланмара чағырдылар.

«Нә иш вар? Нийә бизи чағырырсыңыз?» дейәнләрә, «Биз билмирик, османлылар чағырыр!» дейә чаваб верир, йорғуялугу вә башга сәбәбләри бәһанә әдиб эвләриндән чыхмаг истәмәйәниләри Өмәр Шүкрүнүн адыла горхудардулар.

...Адамлар топландылар. Күн башларына вура-вура хейли көзләмәли олдылар. Бә'зиләри диварын көлкәлийинә чәкилли, бә'зиләри чәмәлтмә отуруб, көзү күндән гамашмамаг үчүн әлини алнына гоиду. Бә'зиләри динмәз-сөйләмәз, сакит даянды, бә'зиләри дә явашдан дейинмәйә башлады: «Һаны османлылар? Бизи нәйә чағырыблар? Аһы, ишимиз-күчүмүз вар, дәрзимиз, хырманымыз төкүлдү галды!».

Нәһайәт, габагда молла һейдәр, онун далынча сәккиз-доғгуз адам балкона чыхды. Огуранлар ерләриндән галхдылар, молла һейдәр дөшүнү мәнәччәрә сөйкәйиб деди:

— Әй бәдбәхт чамаат, бүкүн илаһи өзү бизә бөйүк бир хошбәхтлик назил әдиб. Мүсәлман милләтинин һамиләри калибләр. Будур, о агалар, о әфәндиләр!—Молла һейдәр, янында даянмыш Өмәр Шүкрүнү вә кики силәһли әскәри көстәрди.—Чамаат, османлы гардашларымызын сағлығына мән дуа охуюрам, сиз дә әмнин охуюрмуш кими, авазла деди:—Худая, сән өзүн дөвләти-әлийейи османкийейинин байрагыны һәр ердә бәрпә әлә! Пәрвәрдиқара, сән онун дүшмәнләрини зәлил әлә! Дава мейданына кирәнләрин күрәйини ерә вур, бу дин-исламын саһибләриндән башга...

Һачы Атакиши онун сөзүнү кәсиб әл чала-чала ғышырды:

— Сағ олсун дин-исламын саһибләри! Вар олсун османлы әфәндиләр! Чамаат, нийә әл чалмырсыңыз, сәсинизи чыхармайырсыңыз? Әлиниз чолаг, дилиниз лал олмайыб ки!

Молла сөзүнә давам әләди:

— Бәли, ону дейирдим ки, бу әфәндиләрлә бәрәбәр, һачы Атакишинин әзиз досту Әли Садиги вә чоҳдан

үзүнү көрмөдүйүмиз Мирзә Мәһәммәд чәнаблары да варид олмушлар. Аллаһ онлара да чан сағлығы версин. Варид олмагда мәгсәдләри нәдирсә, өзләри дейәрләр. Буюрун, Өмәр Шүкрү бәй әфәнди, буюрун башымызын, динимизин саһиб, сөз сизиндир!—Молла Нейдәр забитин габағында баш әйди, голундан тутуб явашча ирәли чәкли, өзү исә керидә даянды.

Гара бухары папағы ай-улдуз нишанлы, боз пенчәкли, чийинләри пагонлу, қалифе шалварлы, тапанчалы, кордалы, арыг, уча бойлу забит әлини узун бығларына чәкиб деди:

— Мерһеба, көйлүләр!

Һеч кәс, онун сөзләрини баша дүшмәдийиндән, саламыны алмады.

— Мерһеба, забит әфәнди!—дейә анчаг Әли Садиги дилләнди. Өмәр Шүкрү сөзүнә давам эләди:

— Биз дүн Нахчывандан чыкмышыз, бүкүн сизин көпүнүзә кәлмишиз. Түрк ордусу Қафкасиянын бир чок шәһирләрини, көйләрини забт этмиш. Түрк ордусу дүшмәнләри пешинден, сыртындан излийор. Биз азери кардешләримизи кавурларын зүлмүндән һилас этмәк ичин ярдымыныза кошмушуз...

— Бени афф тылыныз, әфәндим!—Әли Садиги онун сөзүнү кәсәрәк әл вура-вура деди:—Яшасын Өмәр Шүкрү әфәнди! Чамаат, нийә әл чалмыйорсунуз?! Данышмыйорсунуз?! Көзүнүзү дөйүрсүнүз, һеч билирсинизми әфәнди нә деди?!

— Бәли, билдик, билдик!—дейә инди дә мүсават хәфийәси олан Шадлински ялтагчасына күлә-күлә әл чалды. Һачы Атакиши, Әмир, молла Нейдәр, Аббасәли, Фәрман да она бахыб, чәлик чалдылар. Исмайыл үзүнү Әли Садигийә тутуб деди:

— Әфәндинин сөзүнү баша дүшмүрүк ахы! Нәйә әл чалаг, нә дейәк, башына дөнүм. О, әфәнди бизим мурсурман дилиндә даныша билмәз?

— Дүняә өкүз кәлмисиниз, өкүз дә кедәчәксиниз!—дейә Әли Садиги һирсләнди. Өмәр Шүкрү сорушду.

— Яһу, шу һериф не лаф эдийор?

— Бу кәндли... әй, енә зәһримар Азәрбайчан сөзләри дилимә сохулур... Шу көйлү, әфәндим, лаф эдир ки,

сиз, кавурлары нә вахт өкүз кими гырыб тәрк эдәчәксиниз. Буюрун әфәндим, нитгинизи ирад әдиниз!

Өмәр Шүкрү Әли Садигини гулагына пычылдады:

— Сизин кәнди лисаныныз да пек карышыкдыр, түркчәйи ийи өйрәнмәк, ийи конушмак ичәб эдийор.

— Баш үстә, әфәндим сизин дилинизи пек яхшы өйрәнәриз, әфәндим, өйрәнәриз!—дейә Әли Садиги күлә-күлә чаваб верди.—Бундан сонра данышыгымыз, язымыз османлыча олачагдыр. Биз азәриләрдә лисан йохдур, мәдәнийәт йохдур, әфәндим. Нитгинизи сөйләйин...

Өмәр Шүкрү бир әлини мәһәччәрә сөйкәйиб, о бирнә әлилә бығларыны эшә-эшә сөзүнә давам эләди:

— Бен сизинлә апачык конушуйорум. Шимди, бизе иттифаги-түрк, иттиһади-ислам керекдир. Она бинаен түрк ордусуна эрзакла ярдымда булунамыз ичәб эдийор. Бундан маада, азери түркләри сийлаһланмады, һыристианлары, илк өнчә эрмәнилери кырыб тәрк этмелидир, иетеким биз, Түркийәдә шуну яндык...

Һачы Атакиши әйилиб Әли Садигини гулагына деди:

— Әфәндинин сөзләрини мән дә анламырам ахы!

Әли Садиги ону баша салды. Һачы Атакиши, сөзүнү гуртармыш забитин үзүнә бахыб, учадан гышгырагышгыра деди:

— Биз османлы гошунуна тахыл, яг, пендир, әглик мал, гоюн, һәр нә лазым олса веррик. Өзүмүз дә түфәнк аларыг. Лап о эрмәниләрин атасыны яндырарыг. Дашнак һөкүмәтинә күвәниб, мәним Алакәлләримә сүрүләрини ян эрмәниләриң көзүнү чыхардарыг. Анчаг, әфәндим десин керәк, түфәнки, патрону һардан алаг, кимдән алаг?

Әли Садиги Һачынын дедикләрини яры азәрбайчача, яры түркчә забитә гандырды.

— Кимдән алачагымыз,—дейә забит чаваб верди;—Түрк кардешлеришиздән, бизим алман достларымыздаи. Бен Карс дөйүшүидә өлдүрүлмүш бир кавурун белиндән ачдырым бир тапанчайы шу мөһтерем Һачынын оғлуна верийорум... Варсын шу кенч бир түрк әскери киби эрменилери кырмакдан усанмасын!—Өмәр

Шүкрү пенчәйинин чибиндән бир тапанча чыхарыб Фәрмана верди.

Фәрман күлө-күлө забитә баш әйди. Гачы Атакиши севинә-севинә деди:

— Сағ од, әфәнди! Сәнә чаным, малым гурбан, әфәнди!—дейә онун әлиндән өпмәк истәркән, забит әлини көһара чәкиб:—хайыр, хайыр, Гачы!—деди.—Бана әһтирамынызы авлояорум. Факат, шөйлә бир шей япмагы мұсаадә әдемең. Шөйлә бир һарекет түрк забитне якышмаз.

— Йох, өпчәйәм!—дейә Гачы Атакиши Өмәр Шүкрүнүн әлиндән өндү.—Сән ки, мәним оғлума тапанча вериб, башымы гәлби әләдин, лап аяғында да өпчәйәм. Бу аягларың Түркийәдән кәлиб.—Гачы забитин аягларыны гучагламағ истәди, Өмәр Шүкрү онун голундан тутуб галдырды.

— Яһу, шу насыл ихтиярдыр!—дейә күлүмсүндү.

Гачы Атакиши бирдән, ушаг кими һөңкүрә-һөңкүрә деди:

— Ай чамаат, мәни гынамайын, бу әфәндиңи көрдүм, валлаһ, Түркийәдәки, ата-баба торпағым ядыма дүшдү, үрәйим көйрәлди. Йох, мән бу торпагда, Зәңкәзур маһалында галмаячағам. Күлфәтликчә Түркийәйә кедәчәйәм. Бу фикир мәндә чоһдан иди, амма рус падшаһы ичазә вермирди. Даһа, инди нә сөз ола биләр! Кедәчәйәм, ата-бабаларымың гәбри ордадыр...

Нәби Исмайылын гулағына пычылдады:

— Бу нә һоккабазлығдыр Гачы Атакиши чыхарыр. Онун ата-бабасы нә заман түркийәли олду?!

— Өзүнү көзә соһур!—дейә Исмайыл Нәбийә явашча чаваб верди.—Көпәк оғлу түлкүдүр, түлкү!

Өмәр Шүкрү:

— Сиз бана эвинизде де сөйләдиниз ки, бабаның анадолулудур. Бу ийи. Факат, шимди Түркийәйә авдетиниз ичаб әтмез, чүнки бу ерлерин һепси түрк һөкүметинин әлиядә булуначатдыр. Ордумуз бүкүн, ярың Бакуйу, Орта Асияы, Крымы, Әдил боюну, Ираны алачакдыр.

Гачы Атакиши нә исә демәк истәди. Әли Садиги ону дүмсүкләйиб, гулағына пычылдады:

— Бизи биабыр әләмә!—Сонра уча сәслә әләвә әләди:—Бәли, түрк гошууу Бакыны алачағ, мұсават һөкүмәти ки, түркләри Гафгаза кәтирмәйә чан атыб, ораны өзүнә пайтахт әлиәчәк.

— Ач тоюғ юһусунда дары көрәр. Анчағ түрк вә мұсават Бакыны көрә билмәйәчәк. Орда шура һөкүмәтинин гырмызы байрағы далгаланыр.

Әли Садиги данышаның ким олдуғуну билмәк үчүн адамлара көз кәздирди. Шадлински онун бөйрүнә гысылыб:

— Чәнаб Әли Садиги, данышаны ахтарырсанса, одур, бармағымың тушуйла баһ!—деди.—Мән баягдан она көз гоюрам.

Чомәрд дейирди:

— Чамаат, бурда данышанлара инамайын!

Әли Садиги әйилиб Өмәр Шүкрүнүн гулағына деди:

— Сизә һағғында сөйләдийим болшевик Чомәрд шудур...

Забитин нә чаваб верәчәйини көзләмәдән Әли Садиги гышгырды:

— Сәсини кәс, болшевик!

— Сән сәсини кәс, мұсаватчы! Инди дә түрк забитини янына салыб кәндә кәтирмисән, кими горхудурсан?

Әли Садиги забитин үзүнә баһды. Өмәр Шүкрү онун нә демәк истәдийини баша дүшүб, явашдан деди:

— Бырак сөйләсин. Бән онун калбиндекиңи билмек истийорум. Бакалым, шу болшевик насыл бир путук сөйләйәчәк.—Сонра һийләкәрчәсинә күлө-күлө Чомәрдә деди:

— Бән сизә мұсаидә әдийорум. Сөйләйин, әфәндиң, сөйләйин, динлийәлим!

— Мәним ихтиярым өзүмдәдир. Данышачағам. Сиз, чәнаб забит, бизиң кәңдиләрин арасына милләтчилик руһу йаймайын! Неч кәс сиз түркләрдән, алманлардан силаһ алыб, әрмәниләрлә дава әләмәйәчәк. Әрмәниләр бизиң ата-баба гоншумуз, торпағ әһлимиз вә достумуздыр. Бизимлә оиларың һеч бир шәрикли малы һоһдур. Сиз вә сизин әлиңиздә оюнчағ олан мұсаватчылар

бизим арамыза нифаг, милләтчилик эдавәти салмаг истәйирсиниз. Бу һийлә баш тугмаячаг!

Чамаатын арасындан сәсләр учалды.

— Доғрудур, доғрудур!

Һачы Атакиши:

— Нә доғрудур! Аиламазлар!—дейә гышгырды.

— Дәйин көрәк эрмәни нә замандан бизим достумуз олуб. Одур э, дашнак иш башына кечән кими Бағрат сүрүсүнү Алакәлләрә ййыб. Нә эйби вар, гой ййсын, бах, бу османлы әфәнди енә өз ерими алыб мәнә верәчәк.

Әли Садиги забитә пычылдады:

— О болшевик чох баш апарыр, әфәндим...

Өмәр Шүкрү:

— Беним кенди сиясәтим вар,— деди.— Бүтүн Кафкасы түрк ордусуна сечдә эдеркен, шу һерифлер не япачаклар! Сөйләсин, сонуна бакалым.

Чомәрд дейрди:

— Түрк һөкүмәтинин Түркийәдә эрмәннләрнин башына ачдығы фәлакәт дүния мәлумдур. О ганлы сәһнәни түркләр бурада ярада билмәйәчәкләр. Бизим эрмәни гардашларымызы Эрәбистана, Ирана, Америкая гачмага мәчбур эләйә билмәйәчәкләр. Инди он бешинчи ил дейил, он сәккизинчи илдир. Бура Түркийә дейил, Гафгаздыр, Руснядыр! Биз Русияла, пролетар ичгилабыйла бағлыыг. Түрк бизә яддыр!

Һачы Атакиши додағыны кәмирә-кәмирә:

— Ә, Фәрман, о тапанчаны сәнә нийә вердиләр?! Нийә о көпәк оғлунун дилини кәмирсән?!

Фәрман тапанчаны Чомәрдә тушлайында, Өмәр Шүкрү әлини ишарәсилә атмага ичазә вермәйиб Чомәрдә деди:

— Сиз динледим, яһу, сиз пек күзәл нутук сөйләдиниз. Болшевик әфәнди, юхары калкыныз да, кенди эдаләтинизи бана аңлатыныз!

Чомәрд онун һийләсини баша дүшүб, балкона чымады.

— Биз әфәнди дейилик, олмаг да истәмирик!— дейә Чомәрд чаваб верди.— Эдаләти исә, Һачы Атакишидән әйрәнин, билин ки, арвадыны нийә өлдүрмүшдүр...

Мүәллим Рүстәм чәсарәтә кәлиб, ериндән дилләнди: — Чомәрд доғру дейир. Һачы Атакиши өз арвадыны өлдүрүб башгасына шәр атыр. Түрк забити көрәк белә адамларын чазасыны версин.

Һачы Атакиши ичиндән кәсилә-кәсилә мүәллимә әйри-әйри бахды. Өз үрәйиндә: «Яхшы, а чопур мүәллим, көрәрик!» деди.

Мүәллимсә данышырды...

Молла Һейдәр Рүстәмә һирсләнди:

— Сән данышма, эрмәнпәрәст, руспәрәст, диксин! Бизим ушағларымызы русча охудуб, йолдан чыхаран сәнсән!

— Чар һөкүмәтинә часуслуг эләйән молла Һейдәр данышмасын! Николая мәсчиддә дуа эләйән молла Һейдәр суссуи!

— Доғрудур, доғрудур!— дейә мүәллим Чомәрдин сәсинә сәс верди:

Молла Һейдәр сағгалыны дидишдирә-дидишдирә забитә мүрачләт эләди:

— Әфәндим, әфәндим, бу кафырларын дилини кәс! Кәндә гарышығлыг салан, аллаһын вә дин-исламын дүшмәнләри бу шейтанлардыр.

Сәс-күй учалды:

Шаһмәрдан:

— Молла өзү шейтандыр!— деди.

Гиясла Ниғти санки бир ағыздан чыгырдылар:

— Зүлмкар Һачы Атакиши ондан керя галмаздыр!

Өмәр Шүкрү мәсәләнин чидди шәкил алдығыны көрәрәк, чамааты сакит эләмәк истәди:

— Сусууз, көйлүләр, сусууз!— дейә әлини юхары галдырды.— Сиз, билем насыл инсанларсыныз?! Беним өнүмдә, бир түрк забитини өнүндә асилкми эди-йорсууз?! Көтүлүк япыйорсууз?!!

— Бәли әфәндим, бәли, бу көтүк кими адамлар асилк эләйирләр!— Молла Һейдәр араны даһа да гызышдырмага башлады.— Асилләр һәм османлы һөкүмәтинин, һәм дә аллаһын дүшмәнләридир. Чамаат сиз...

Өмәр Шүкрү молланын уауи данышачағыны һиссә әлиб:

— Яһу, шунлары билийорум,—дейә онун үзүнә дик бахды...

Молла Һейдәр сусуб кәнара чәкилдди. Забит Әли Садигийә явашча деди:

— Кағыз, калем алыңыз.

Әли Садиги дәрһал чибиңдән блокнот вә карандаш чыхартды. Өмәр Шүкрү чамаата мүрачиәт этди:

— Көйлүләр, шимди асыл максат үзерине дөнелим: Эввела, түрк ордусуна әрзак топламак; икинчи, кендиниз ичин силаһ алмаһ ичаб әдийор. Ким ве не кадар верәчәйини, кач силаһ алачағыны сөйләсин.

Һеч кәс данышмады, Забит сәсини учалдараг:

— Сусмак нечин, я?—дейә Әли Садигийә үзүнү чевириб әләвә эләди:—Шу һайвайлар бени аһламышорлар, сөйләдиклеримни сиз аһлатыңыз.

Әли Садиги наразы һалда башыны булая-булая деди:

— Чамаат, сизин даһ кими гарадинмәз даянмағыңыз Өмәр Шүкрү әфәндиңи чох нараһат әдир, әсәбиләшдирир. О дейир ки, кәндлиләр түрк гошунунун, әскәринин емәси үчүн нә гәдәр шей-мей верәчәкләр вә һәр кәндли нечә түфәнк алачаг, десин.

— Һә, мәсчид тикилмәмиш, кор һасасыны даяды,—дейә Нәби истәһзайла күлдү.

Исмайыл:

— А башына дөнүм,—деди,—о әфәндиңи баша сал ки, ачда нә вар ки, ялавача версин. Биз дедик, Николай кетди, еринә яхшысы кәләр. Көзләдик-көзләдик бир османлы һәпәндиси кәлди. Бу да индидән чомағын тәрс башындан яшышыб. Мән белә көрүрәм ки, бизим бу маһала һеч яхшы адам кәлиб чыхмаячаг. Гардаш оглу...

Әли Садиги она гышгырды:

— Түлкү кими вагылдама, нә верирсән, нечә түфәнк алырсан, ону де!

Һачы Атакиши өз үрәйиндә дейирди: «Бир ишә бах ки, аһлаһын фағыр Исмайылы да Чомәрджилә тәрәфдар чыхыр...»

— Мәним вермәйә һеч задым йохдур. Түфәнк дә атаһ дейиләм,—дейә Исмайыл кәскин чаваб верди.

— Бәс иһә Николайын гошунуна ианә верирдин?—дейә Әли Садиги Исмайыла һирсләнди.—Рус сәнә өз түрк гардашларымыздан яхындыр?

— Николай һәр шей биздән гамчы зоруна алырды. Бу әфәнди дә Николай кими әләмәк истәйирсә, билмирәм...

— Бизә түфәнк йох, чәрәк лазымдыр! Һеч бир шей вермәйә һалымыз йохдур!—дейә гарышыг сәсләр эшидилди. Әли Садиги өзүндән чыхды:

— Чығыр-бағыр салмайын! Дилиңизи дә узатмайын! Сизин өз хошунуза гоймаячаглар. Бизим Кәнчәдәки мүсават һөкүмәти гәрар чыхарыб: «Зәкат» дейилән верки тәһийн әдиб. Һәр бир кәндли тахылынын, отунун, саманынын вә бүтүн кәлиринин онда бирини түрк гошунунун саһланмасы үчүн вермәлидир. Билдинизми, а кәндлиләр? Даһа верирәм, вермирәм сөһбәти олмаячаг. Баша дүшдүнүз?..

Чомәрд:

— Бәли, кәндлиләр билдиләр,—деди.—Билдиләр ки, Николайын гошунуна «ианә» йыған сиз Әли Садиги, инди дә зорла «зәкат» йығырсыңыз. Амма аһламырсыңыз ки, кәндлидә һеч бир тутар йохдур.

— Әләдир, әләдир!—дейә енә кәндлиләр гышгырдылар.

Өмәр Шүкрү:

— Көйлүләр!—деди,—шу маһнасыз лафлары буракыңыз. Букун, ярын һепиниз түрк һөкүмәтинин тебаасы олачагысыңыз. Шуну да аһлатайым ки, түрк зопасы һәр бир шашкыны, аси һерифи акылландырачакдыр. Иләвә әдийорум: түркүн дар ағачлары да вар!..

— Бу кәндлиләр чар приставларындан да чох зопа ейибләр. Сизинлә онларда фәрг йохдур. О ки, галды дар ағачы, онун кәндри залымын өз боғазына кечәчәкдир.

Чомәрд сөзүнү гуртарчаг, Рүстәм деди:

— Бу забит әфәнди ағыллы адамдырса, мәдәний-һәтдән данышсын. Зопадан, дар ағачындан йох!

Һачы Атакишилә молла Һейдәр өзләриндән чыхараг чамаата ағызларына кәлони дедиләр. Өзүнү та-

мам ифша эдилмиш көрөн Өмөр Шүкрү, «вугарыны» позмадан, истейзалы вә союг бир күлүшлө деди:

— Азери көйлүлөрү мисафири шөйлеми кабул эди-йорлар?

Чомөрд:

— Бәли,—деди,—зопа вә дар ағачларыйла кәлән «гонаглары» Гафгазын һәр ериндә белә габул эдәмәк-ләр.

Әли Садиги эсәби һалда забитә бахды. Өмөр Шүкрү:

— Пеки, шимди де якындан конушалым!—дейә эс-кәрдәринә ашағы энмәйә ишарә верди.

Чомөрд учадан деди:

— Чамаат, түркүн дә үзүнү көрдүнүз... Дағылы-шын эвинизә!

Бә'зиси фикирли, бә'зиси дейинә-дейинә кедән кәнд-лиләрин архасынча үч-дөрд күллә атылды...

Кәнд күндүзкү һадисәдән бир-биринә дөймишиди. Түрк забитинин күлләсиндән өлүмчүл яраланмыш Ис-майылын эвиндә аглашма, шивән гопмушду. Лакни һачы Атакишинин эвиндә Өмөр Шүкрү үчүн гонаглыг дүзәлмишиди.

Өмөр Шүкрү эркәк әтинин кабабындан аз гала парт-лайынчая гәдәр едикдән сонра, сөһбәтә башлады. Хей-ли данышандан сонра, нәһайәт, деди ки: «Түрклерин тезликле келечейини һер ере яһын». О, Чомөрдин, Шаһмәрданын, Нифтинин, Гиясын вә Рүстәмнн силаһ күчүнә яһына кәтирилмәси үчүн сәрәнчам верди.

Ики түрк әскәри вә Аббасалилә Әһмәд забитин әм-рини сринә етирмәйә кетдиләр.

Сөзү-сөһбәти гуртармыш Өмөр Шүкрү бир оғру кими, эвин һәр еринә нәзәр салды. Үстүндә отурдуғу халчәйә бахыб деди:

— Сизин Кафкасяда нә кузел һалылар токуйорлар.

— Бәли, әфәнди, бизим гарылар белә шейләр то-хумагда маһирдирләр!—дейә Әли Садиги халчаны көстәриб, һачы Атакишинйә көз вурду. һачы мәтләби баша дүшүб тез дилләнди:

— Ондан яхшылары варымыздыр. Бир чүт кәбәм

вар ки, адамын үзүнә күлүр.—Һачы сәғлуна пычыл-лады:—Кет фәрмәшдәки. кәбәләри бура кәтир.

Фәрман кетди.

Һачы Атакиши о яндан, бу яндан данышандан сон-ра, сөзү Алакәлләрин үстә кәтирди. Забит она тәсәдди вериб деди ки: «Нәкики Алакәлләр, бүтүн эрмәни тор-пагдары мүсәлманларын олачагдыр. Она көрә дә һәлә сәбр этмәк лазымдыр».

Һачы Атакиши гара дамдан кәлән сәс-күйүн сәбә-бинн аңлайыб, байыра чыхды.

«Даһа бәсдир, а киши! Пристава вер, османлыя вер, нә билим. итә, гурда вер... Ахы эвим дағылыр!»—дейән Бәнәвшәйә һачы ачығланды. Кәбәнин бирини һачы Атакиши, бирини дә Фәрман көтүрүб кәдиләр.

Һачы Атакиши:

— Әфәндиә пешкеш верирәм!—дейә кәбәләри ерә ачыб көстәрди. Өмөр Шүкрү бир сөз демәйиб, күлүм-сүндү. Молла һейдәрлә Әли Садиги ағызлары сулана-сулана кәбәләрә бахдылар.

Хейли вахт кечәндән сонра мүәллимн кәтирдиләр. О бириләри, әлә һәмни күн Әнкәләвидә кетмишдиләр.

Өмөр Шүкрү аяға галхды. Кәлиб мүәллимин гар-шысында даянды, әлләринн белинә вурду. Сейрәк кир-пикли, көй көзләринн Рүстәмә зилләди. Пенчәләри үс-тә бир нечә дөфә галхыб-әнди сонра деди:

— Шимди биз бир дикеримизе пек яһын дурмушуз. Бен түрк, сиз азери.—Сөйлейин бакалым, муаллим әфенди, сиз болшевикмисиниз?

— Хейр.

— Шу һалде насыл олуйор ки, түркә каршы исян-эдийорсунуз?

— Бәли, мән сизин зопаныза вә дар ағачларыныза гаршыям.

— Пеки, эрмәнилере, руслара, о кавурлара насыл бакыйорсунуз?

Молла һейдәр ериндән сөз атды:

— Әфәнди, о, йолсуз-әркансыздыр, эрмәни вә рус-пәрәстдир. Бир о галыб ки, бойнундан хач ассын. Әфәнди...

Өмөр Шүкрү:

— Бен конушуйорум, сиз сусунуз!— дейэ бир аддым да мўаллимэ яхын келиб, голларыны янына салды.— Чеваб беклийорум.

— Биз рус халгындан пислик көрмөмишик. Көндиллери инчидөн, зүлм алтында яшадан рус падшаһы неа артыг йохдур. Эрмәниләрсә, бизим ким эвилмиш, дөйүлүб сөйүлмүшләр. Онуң үчүн онлар да, биз дә залымы, зүлмү көрмөк истәмирик.

— Сонунчу сорума чеваб вериниз: түркләри севийормусунуз? Ба'зы меселелердә бизе ярдымда булурмысыныз?

— Эфәндим, мәним...

Өмәр Шүкрү үзүнү һачы Атакишиһә чевириб:

— Унутмамыным, һачы,— деди,— снә мўаллимә сары чөпүб, суалыны тәкрат эләди:— Хиласкар түрк милләтинә, түрк ордусуну севийормусунуз?

— Бизим түрк милләти илә ишимиз йохдур. Чөнаб забит билмәлидир ки, дар ағачлары дилиндән дүшмәһән гәсбкарлар башга милләтләри хилас эдә билмәләр.

Заһирән өзүнү сындырмайыб, дахилән яныб-яхылан Өмәр Шүкрү:

— Пеки, аңлашылды!— дейэ чәкмәсинин боғазындан гамчыны чыхартды.— Шу кырбач сизи севмек мөчбурыйһетиндә буракар!— Забит онун башыны-көзүнү шаллага долады. Голлары барлы мўаллим вугарыны позмады. Өмәр Шүкрү әлини сахлайыб амиранә сорушду:

— Шу һачынын карысына хәянет этмишсинизми?

Мўаллим һийләни ким тәрәфиндән дүзәлдийини аилады.

Һачы Атакиши ериндән галхыб кәләрәк:

— Бәли, бәли, чох шоркөз оғрашдыр!— деди,— мән арвадымы бунун үстүндә елдүрмүшәм. Бу ана-бачы танымаян бинамусдур!

Рүстәм оиз ифрәтлә бахды:

— Яланса, тфу сәнин сағалына!

Һачы Атакиши гамчыны Өмәр Шүкрүдән алыб:

— Гой бары үрәймдән тикан чыхсын!— дейэ мўаллимә дөймәйә башлады. О йоруду, гамчыны Фәрмана

верди. Забитин көстәришилә Рүстәм союндуруб, үстүнә союг су төкдүкдән сонра, енә дөймәйә башладылар.

Фәрманы Аббасәли әвәз эләди, нәһайәт, түрк әскәрләри, ерә йыхылыб һушуну итирмиш Рүстәм дөйәнәклә, зопайла дөйдүләр.

Бу мүдһиш мәнзәрәдән нәш'ә алан молла һендәр «хи-хи-хи!» эләйә-эләйә күләрәк:

— Яхшыдырмы, Рүстәм мўаллим?— деди.— Инди ислам дининә вә мән ағсагал молла саташмазсан. Кафырын ери чәһәннәмдир. Амма өзү мўсәлман олуб, әгидәси кафыр оланларын чәһәннәми һәм бу дунядадыр, һәм о дуняда.

Бүтүн бәдәни золаг-золаг гаралмыш, сифәтиндән ган дамчылдаһи мўаллим мөчминин арасында апарыб, онун өз һәйәтинә гөйдулар.

...Дан ери тәзәчә сөкүлүрдү. Һачы Атакишинин һәйәтиндән алты атлы чыхыб йола дүзәлди. Бунлар Өмәр Шүкрү, онун икә әскәри, Аббасәли, Фәрман вә Әһмәд иди. Сон үч адамын миндийи атлар кәбә, яғ дәриләри, пендир моталлары, гуйругу үстүндә нечә шагга әт, вә башга әрзагла йүкләнмишди. Һачы Атакишинин, Әмирян, Гарашын көнүллү вердикләри вә башга кәндиләрдәнсә, мөчбури алынан бу әрзаг түрк забитләри үчүн апарылырды.

...Кечәдән бәри гыздырманын ичиндә алышыб янан Рүстәм көзүнү илк дәфә ачанда, башы үстүндә Неврәстәни көрдү. Бачысы гызы һөнкүртүйлә ағлайыр, дайысыны бу һала саланлара гаргайырды.

Рүстәм Неврәстәнин көмәклиийлә о бири яны үстә чевриләндә, гулағына гоншудан ағы-шивән сәси кәлди.

— О нә сәс-күйдүр?— дейэ сорушду.

Неврәстә дайысынын суалына һычгырыгла чәваб верди:

— Исмайыл әми өлдү...

Чомәрл беш күндән сонра кәндә гайытды. Исмайылы елүмүнү, Рүстәмин дөйүлдүйүнү билди. Элә о күнү, әввәлчә тәзийә ерниңә, сонра мўаллимин янына кетди.

... Чомәрд гапыны явашча ачыб ичәри кирәндә, дайысына елпик чәкән Нөврәстә ердән галхыб әмисинә стул верди. Чомәрд үзү о яна ятан мұәллимин чарпайысынын янында отурду. Рүстәми оятмамаг үчүн бир нечә дегигә динмәди. Лакня гәһәрини бога билмәйән Нөврәстә бирдән һөнкүрдү. Яйлырыннын учуну арзына тутлуса да, сәси кәсилмәди.

— Көр дайымы нә күнә салыблар, ай әми!—деди. Рүстәм юхуда сәсә диксинди, үзүнү бәри чевирәндә, Чомәрди көрдү.

— Аһ, Чомәрд, сәя калмисән!—дейә енә үзүнү о тәрәфә чевириб, йорғаны башына чәкди. Шаллаг зәрбәләриндән көйәриб, шишмиш сифәтнини кәстәрмәк истәмәди. Рүстәмә әлә кәлирди ки, Чомәрд онун эйбәчәрләшмиш үзүнә бахыб дейәчәк: «Һәлә сөнә бу да аздыр. Яхасыны мұбаризәдән кәнара чәкәнләрин ахыры белә олур!»

— Үзүнү мәнә чөндәр, Рүстәм!—дейә Чомәрд онун әлини әлинин ичнә адды.—Бәдәнини чох агрымыр ки?

Рүстәм Чомәрдин лампа ишыгында парлаян көзләринә бахыб:

— Агрыйыр...—деди,—бәрк агрыйыр.

Чомәрд она тәсәлти верди вә һәким чағыртдырачагыны вәд этди.

Рүстәм санки илләр узуну ятан зәиф бир хәстә сәслә:

— Мән сәһв әтминшәм, Чомәрд,—деди,—бөйүк сәһв! Мәдәнийәт күчдә, гүввәтдә, зүлмүн көкүнү кәсмәк дәймиш... Сизин фирғәнини о күнү охудугум мұрачнәт-намәсинин мәнасыны инди баша дүшүрәм...

Чомәрд Рүстәмин әлини йорғанын алтына гоюб:

— Мән буна шадам,—деди.—Халг дүз дейир: башына кәлән башмагчы олар. Сабир дә көзәл дейиб:

«Чалхаландыгча, буландыгча заман һәһрә киши,
Яны яг үстә чыхыр, айраны бир яптыг олур...»

Бәли, күтлөләрин, синифләрин, фикирләрин чарпышдыгы, мүрәккәб, агыр бир заманда яшайырыг. Һәдисәләр чох тез-тез дәйишлир, мұхтәлиф шәкил алыр. Бир иши ахыра егирмәмиш, башга бир иши башламага

мәчбур олурсан. Бүтүн Загафғазия инди ғыртыналы бир дәниз кимидир. Ишғалчы гүввәләр өлкәни өз ғылынчларына баш әйдирмәкдән бир ан кери чәкилмирләр, Мәнә чатан сон хәбәрә көрә, Жөйчай әтрафында Ғызыл Орду һиссәләрилә түрк ишғалчы гошуну арасында бәрк вурушма олубдур. Бир тәрәфдән, алман-түрк ишғалчылары; икинчи тәрәфдән, мұсаватчылар, дашнаклар, меншевикләр вә һеч кәсә табе олмаян Андроник халглар арасында милләтчилик тохуму сәпирләр. Иши о ерә чатдырыблар ки, күрчү, эрмәни вә мұсәлман кәндләри арасында кедиш-кәлиш кәсилмәйә башлайыб. Мұсәлман «милли гошун» һиссәләрини сәни бу күнә салан түркләр, эрмәни «милли гошун» һиссәләрини исә кенерал Деникин силаһландырыр. Дунән Әнкәләвиддә идим. Мәнә дедиләр ки, Каро Иравандан хейлв түфәнк-патрон алыб, салдат йыгдыгы кәндли балаларына пайлайыбдыр. Дашнак һөкүмәти она коммунистләри һәбә әтмәйә, ики гоншу милләтин арасында ғырғын тәрәтмәйә ихтияр вериб. Дейиләләрә көрә, Мәликли, Пулкәнд, Шүкар дағыдылыб. Кәндләрдә ачкөз мүлкәдарларын башчылыгыла оғурлуға вә талана башлайыблар. Мұсәлманлар эрмәниләрини, эрмәниләр дә мұсәлманларын малыны, гоюнуну обалардан, өрүшләрдән зорла чәкиб апарырлар. Бунуила кәндлиләр арасында гәсдән наразылыг төрәдир, онлары бир-биринини үстүнә салышдырырлар. Бунларын һамысы Һачы Атакишин вә Бағрат кими мүлкәдарларын мал-дөвләтләрини, торпагларыны әлдә сахламаг, һүгүгуну баша дүшмәкдә олан кәндлиләри мұбаризәдән чәкиндирмәк үчүндүр. Өз һәятлары тәһлүкәли, таләләри думанлы олан мұсаватчыларын, дашнакларын вә Загафғазияны гул һалына салмаг истәйән ишғалчыларын иши беләдир. Вәтәнини, халгыны севән һәр көзүачыг адам, бу мүрәккәб мұбаризә дөврүнүн думанлары арасындан парлаячаг күнәши көрмәлидир. Бу күнәшсә Шималда доғмушдур!..

Сөһбәт хейли узанды. Чомәрдин ачыг вә сәминн сөзләри, санки Рүстәмин агрысыны унуттурду. Аралыга ани бир сүкут чөкдү. Мұәллим зәиф сәслә деди:

— Мән даһа өз йолуму сечдим, Чомәрд!

— Өз хошбөхтлийн Тамашайла Зөһрәнин фачиәли өлүмүндө көрөн Бөнөвшәнин әл-голу ачылмышды. Эвин бүтүн ихтияры еңә онун әликә кечмишди. Фаты, ана илә баланын өлүмүнү тез-тез она хатырладыр, өз фитнә-фәсадыла өйүнүрдү.

Онлар бүкүн сәрин әйванда отурмушдулар. Фаты Бөнөвшәнин башына хына яхырды. Фәрмана гыз сечиб алмаг барәдә сөһбәт эдирдиләр. Анчаг мүнәсиб бир гыз тапа билмирдиләр. Фаты үрәйиндә дейрди: «Аллаһын өз алтында мән гыз олайдым, я чаванча бир қалин олайдым. Фәрман, ачсам овчумда оларды, юмсам юмурумда. Нейләйим, элә билирләр ки, дүнянын ләззәтиндән, кефиндән көзүнү чәкмиш бир гарыям. Та билмирләр ки, синним бир аз өткүн олса да, үрәйим бир гыз үрәйиндән чавандыр. Әһ, нә билим...»

Фаты хәял ичиндә өснәди, сонра голларыны яна ачды, синәсини габага вериб көрнәшди. Он дөрд яшын-дан бу күнәдәк кечирдийи севки, даһа доғрусу шылтағдыг аяларыны хатырлады. Онун әйтираслы тәбәтиндән истифадә эдән бир йығын адам көзүнүн габағындан кәлиб кечди... О инди дә үрәйинә Фәрманы салмышды. Онун фикринчә, әри, чәрәк вердийи, палтар алдығы үчүн истәмәк лазымдыр, ойнашы исә, өзү дә чаваныны, үрәк янғысыны сөндүрмәк үчүн...

— Ай гыз, әлини нийә сахладың? Хынаны ях, инди һачы кәләр. Сән нә фикир эләйирсән?!

Фаты деди:

— Һә, нийә яхмырам... Валлаһ, башын гапгара шәвә тәкин олачаг, ай Бөнөвшә ханым! Лап мәним башымдан да гара!

Фаты хынаны яхыб гуртардыгдан сонра Бөнөвшәнин башыны бағладыгы заман Аббасәли, Фәрман вә Әһмәд һәйәтә кирдиләр. Бөнөвшә тез дуруб эвә кечди.

— Боюна гурбан олум, ага, нә яхшы сағ-саламат кәлдиниз!— дейә Фаты Фәрмана янашыб үзүнә күлдү.— Дейирсән йүкләри дүшүрмәйә мән дә көмәк эләйим?

Аббасәли арвадына:

— Сән өз ишинә кет,— деди.— Бизә емәк һазырла! Фаты кетди. Онлар йүкләри ачыб балкона йыгдылар. Әл-үзләрини ююб, отурдулар. Чох кечмәди ки, Фатынын әлүстү һазырладыгы гайганагы едиләр. Суфрә йығышыланда, һачы Атакиши вә кәндләрдә олан һадисәләри мусәлман Милли шурасына вә түрк ко-манданлығына хәбәр вермәк үчүн гәсдән Шәкидә галмыш Шадлински кәлди.

Фәрман, Аббасәли вә Әһмәд Нахчывана нечә кәдиб-кәлдикләриндән, түфәнк-патрон алдығларыннан сөһбәт ачдылар.

Аббасәли:

— Һачы, башын үчүн, о тәрәфләрдә яман һәнкамә вар,— деди.— Әши хәбәрмиз йохмуш, эрмәнилә мусурманын арасында бәрк чәкишмә, дидишмә кәдиб. Кәндлиләр әли түфәнкли бир-биринин үстә галхыб. Нағыл эләйирдиләр ки, шәһәрин бу мәһәлләсиндән, о бири мәһәлләсинә кетмәк олмурмуш, эрмәни, мусурман бир-бирини базарда, күчәдә, тиңләрдә вурурмуш. Эрмәниләр дейirmiшләр ки, бизим далымыз Иравана, Хатисов һөкүмәтинә бағлыдыр, истәсәк Нахчыван маһалыны бир күнүн ичиндә һоп кәтүрәрик... Нә башыны ағрыдым, ханлар, бәйләр, дөвләтдиләр йығылыб Нахчыванда өзләри үчүн һөкүмәт дүзәддибләр, онун да адыны гоюблар Милли комитә, башында да дуруб Мейдигулу хан. Бундан сонра, енә фарағат дурмайыблар, вур-чатдасын гоуб... Османлылар кәләнән сонра, эрмәниләр сәсләрини ичәри салыб, отурублар ерләриндә.

Әһмәд:

— Йох, Аббасәли, бурасыны дүз данышмадың,— деди.— Эрмәниләр түркләрин горхусундан эвләрини, кәндләрини бурахыб, узаг дағ кәндләринә, Ираван маһалына гачыблар. Бәс, чайханада бизимлә сөһбәт эләйән адамлар демирдиләр ки, эрмәни мусурманын, мусурман да эрмәнинин эвиндән гарәт дашыыб, бир-бирини торпағларына, дам-дашларына да саһиб олублар?.. Амма, ону да дейирдиләр ки, мусурманларын гарәт эләдикләри шейләри османлылар әлләриндән алыблар, ерли чамаат да бундан наразы олуб.

Фәрман Әһмәддин сөзүнү тәсдиг эләди.

Һачы Атакиши:

— Бах, эсл мәсәлә торпаг мәсәләсидир, эв шейи чәһәннәмә олсун!—деди.—Каш, мән дә Бағратын торпагына саһиб олдуғум күнү көрәйдим...—Һачы Атакиши бир аһ чәкиб, Аббасәтидән сорушду:—Орада да болшовой-молшовой сәһбәти вар, йохса, о дәләдузлар бизим бу Зәнкәзур харабададыр?

— Биз болшовой сөзү эшитмәдик. Амма, дейирдиләр ки, ханлары, бәйләри, османлылары истәмәйәнләр вармыш, онлардан да бир чохуну тутуб дама салыблар. Биз кәлән күнү Өмәр Шүкрү әфәндиини көрдүк. Деди ки, Хәлил паша апардығымыз шейләрдән разы галыб, кәбаләр хошуна кәлиб, өзү дә дейиб ки, куя, биз иши бурда ләнкитмәйәк, тез башлаяг, онлар да бизим һарайымыза кәләчәкләр.

Фикри анчаг торпаг янында олан Һачы Атакиши сорушду:

— Һансы иши!

— Нечә һансы иши, Һачы? Бәс баягдан нәдән данышырам!

Шадлиински:

— Мән баша дүшүрәм,—деди,—кафырларын нәфәсини кәсмәк ләзымдыр. Мән, Һачы, өз арамызда бир сөз дә дейим: мейдан нә гәдәр тез гызышса, бир о гәдәр яхшы олар. Ятан өкүзүн башына дуран өкүз...

Һачы онун сөзүнү кәсиб:

— Яхшы, баша дүшдүм.—деди. Фәрмана мүрачиәтлә эләвә эләди:—Кәтирдийинизи кәстәрин!

Аббасәлилә Әһмәд йүкләри ачдылар. Һачы Атакиши түфәнкләри вә дөрд ешик патрону бөлдү. Түфәнкин бирини өзүнә көтүрдү. Бирини оғлуна, үчүнчүсүнү Аббасәлиһә верди. Галан ики түфәнки, пул вердикләри үчүн, Әмирлә Гараш үчүн айырды. Түфәнк, патрон алдыгларыны һеч кимә сөйләмәмәйән аилә үзвләринә тапшырды.

Фәрман үчатыланы алиндә атыб-тутду. Соңра чийиниә салды. Чийинидән ашырыб, гундагыны аягынын янына гоюб шах даянды. Һамы, өзүнә көзәл бир мәш-ғәлә тапмыш ушаг кими севинән Фәрмана күлә-күлә

бахырды. Күлмәйән тәкчә Әһмәд иди. Пул вермәдийи үчүн она түфәнк чатмамышды. Инди о, фикирләширди ки, «бәс мән бу узун йолу Нахчывана нийә кедиб кәлдим? Ахы, Һачы мәнә сөз вермишди...»

Фәрман онун нә үчүн гашгабаглы отурдугуну алайыб деди:

— Ә, Әһмәд, нийә бурнуну салладың? Түфәнк чатмаянда нә олар, сәнә өз тапанчамы верәрәм. Сән өл, кәрәк бу түфәнк, тапанчайла туфан элийәк!—Фәрман чахмағы шаггашагла ачыб бағлая-бағлая:—Мән бу үчатыланы көрәсән нә вахт нәрилдәдәчәйәм?—деди.—Әввәлчә кимин үрәйини дағдычағам! Дүшмәнләрим Чомәрдлә, Шаһмәрданынмы? Алакәлләри, зорла әлимиздән алан Бағратынмы? Йохса, бизим ахмаг мусурманлара гошулуб аяғымыздан чәкән эрмәни Суренини?—Фәрман өз данышығындан вәчдә кәләрәк, түфәнкә бир дараг батрон басды. Түфәнки үзүнә көтүрүб, галағын үстүнә гонмуш гаргая тушлады.

— Ә, ушагдыг эләмә, кәндә сәс салма!—дейә Һачы Атакиши оғлуна ачыгланды.—Онсуз да аяғымыздан япышан күр-күчүк чохдур. Шүкрү әфәнди Исмайылы өлдүрдү. Инди кәрәк ган баһасыны мән верәм.

Фәрман түфәнкин арзыны отагдан чыхыб кәлән анасына чевирди:

— Ана, даян, вурдум!

Бәнәвшә аддымыны сахлайыб:

— Шогәрибин арзыны о яна чевир,—деди.—Мән дәмәрдән горхурам. Шейтан үрәйинә кирәр, бала.

Фәрман түфәнки ашағы салды. Кәлиб әринин янында отуран Бәнәвшәйә деди:

— Зарафат эләйирәм, ана. Сәндән габаг өлмәли чохдур.

— Атанын да иши-күчү гуртарыб. Пуллары вериб дәмирә-дүмүрә, ону да тәндир көсөвү кими атачаг әвин бучагына.

Һачы Атакиши:

— Сән киши ишинә гарышма, арвад!—деди.—Бучага нийә атырыг. Ағыз дейәни гулаг эшитмәйән бу зәманәдә һәр түфәнк йүз огула бәрәбәрдир. Мәним малы-

мы, чанамы эрмәниләрдән, Чомәрд, Шаһмәрдан вә Рүстәм кими дүшмәнләримдән бу түфәнкләр, патронлар горуячаг. Аббасали, түфәнкләри, ешикләри йығындырын ичәри. Адам-зад кәләр.

Аббасалилә Әһмәд ешикләри бир-бир отага дашымага башладылар.

— Сәниңлә ган әлийәчәйәм, бидад әлийәчәйәм, а османлы үчатыланы!— дейә Фәрман зағлы түфәнки әлиндә ойнада-ойнада эвә апарды.

Отуз сәккизинчи фәсил

Күн һәмишә Ишығлы дағынын ардындан доғуб, Гонагкөрмәзи ашараг үфүгә санчыланда, Шәкинни үс-түнә гаранлыг чөкүр. Дүнянын ән парлаг, янар күрәси— күнәш һәлә өз мәнзылиә чатмамышды. Лакин алышыб янан телләрини Гызылгаянын, Дарвазанын, Шамаһынын зирвәсиндән йығырды. Тәбиәт бу ердә, бах бу заман өз донуну дәйишидир, бир көзәллик башгасыйла әвәз олунурду. Күндүз сәмада ағ әлчим кими көрүнән булутлар, сыра дағлар, ял-ямачлар кетдикчә чәһрайы рәнк алырды.

... Көз ишләдикчә һүндүр, сылдырымлы Гарага-нын өзү кими бөйүк, галын көлкәси бир көрпү кими Шәкийлә Гаракилсәнин арасындакы йола дүшдү. Бә-зи ердә йолун лап кәнарындан, бә-зи ердә бир гәдәр аралыдан, бә-зи ердә лам, бә-зи ердә гыжылтыйла ахан Базарчайынын далғалары күнәшин сары симләри хатырладан сон шүаларындан гызылы рәнк алды.

Дәгигәләр өтүб кетди. Күнәш үфүгүн гойиуна кирди, көлкәләр әриди, сулар, ямачлар, дәрәләр гәрәлди. Чырчырамалар охумага, өзләрини саһилин ишыл отлары арасындан шапылтыйла суя туллаян гурбагалар гурулдамага, ярасалар ганад чалмага башлады. Чайын сәси екнәсәг, лакин һәзин вә хош бир ней сәси кими әтрафа яйылырды...

Илин һәр фәслиндә, күндүз вә ахшам ишләк олан бу йолда, Шәки тәрәфдән кәлән вә өз араларында һә исә данышан үч адам көрүндү. Ики кәндин сәрһәдди-ни көстәрән алаагача чатанда узагдан, гаршыла-

рында тәк адам көрүндү. Даяныб явашдан бир-биринә һә исә дейә-дейә йолун үстәки бөйүк бир гаянын да-лына чәкилдиләр, анчаг көзләрини тәк адамдан чәк-мәдиләр.

Тәк адам су ичмәк, бир гәдәр дә динчәлмәк үчүн йолдан чыхыб чайын саһилинә әнди. Әл-үзүнү юду. Юмшаг вә әтирли, чәмәнликдә архасы гатда узанды. Әлләрини башынын алтында дарахлайыб, көзүңү мави йә сәмасына дикди. Улдузлар тәк-тәк чыхмага, көйүн синәсини ағ мунчуглар кими бәзәмәйә башлады.

Чайын шырылтысы, улдузларын парылтысы, чыр-чырамаларын нәғмәси, ишыл чәмәнлик, әтрафдакы сыра дағлар, ямачлар— һәр шей, һәр шей Суренин һәя-та вургун көңлүнү дилә кәтирди: «Сән һә севимлисән, а мәнним юрдум! Мән сәнин һәр бир гарыш торпағын-да көрдүйүм вә дуйдугум көзәллийи бир ерә топлама-ға гадир олсайдым, дүняя көстәриб дейәрдим: бахын, Зәнкәзуру көзәллик вә тәбии сәрвәт өлкәси адланды-рын!»

О, ялыз көзәллик һагда дүшүнмәди. Хәял ону, ушағлыгындан бу ана гәдәр кәлдийи йоллары бир дә доландырды... Йолдашларына сөйләйирмиш кими өз-өзүнә дейирди: «... Мән Андроникә дедим: биз һәр шейи билирик. Сән ики гоншу вә дост милләти бир-биринә дүшмән этмәк фикриндәсән. Аралыға милли әдавәт салмаг, ган төкмәк истәйирсән. Дашнакларла, мүсә-ватчыларла сәнин һеч бир фәргини йохдур. Адындан данышдығым болшевик тәшкклаты, бу гара фикир-ләрдән әл чәкмәйи сәнә тәклиф әдир. О разы олмады, чүнки амансыз бир дүшмәндир...»

Дәрин фикрә далмыш Сурен гулағына кәлән бәрк шагылтыдан, дуруб отурду, әтрафа бахды, һеч кими көрмәди. Ондан он беш, ийирми аддым аралыда, гая-нын дибиндән енә шагылты сәси эшидилди.

— Ә, нийә отурмусунуз?— дейә Фәрман түфәнкинә ики патрон да гойду.— Дурун аяға!

— Тәләсмә, Фәрман. Гой о адам кимдирсә, дуруб рәдд олсун, сонра кедәрик.

Әһмәд Аббасалинин сөзүнә һаг верди:

— Огурлугун бир шәрти дә көзә көрүнмәмәкдир.

Сәбр элэ, Фәрман. Бу кечә Гаракилсә эрмәниләринин бир нахыр малыны кәтирмәсәм, едийм чөрәк мәнә һарам олсун... Йолчу йолда кәрәк,—дейә аяга дурду.

Сурен ериндән галхыб йола сары йөнәлди.
Фәрман онларын гулагына пычылдады:

— Динмәйин, о кимдирсә, йола дүшлү, бизә сары кәлир. Сиз еләнниз, әлимизә яхшы ов кечиб; кор гушункуну аллаһ ювасында етирәр.—О, түфәнки һазыр тутду. Сурен гаянын габагындан кечәндә үчү дә бирдән гышгырды:

— Даян!

Ики түфәнк вә бир тапанча лүләси она тәрәф узанды. Айын ишыгында онлар Сурени, Сурен дә онлары таныды. Лакин, Сурен онлары таныймайрмыш кими күлә-күлә:

— А достлар, сиз кимсиниз?—деди.—Дейәсән өзү-нүз дә зарафат эләйрсиниз?..

— Өзүнү түлкүлүйә гойма, бизи яхшы таныйыр-сан!—дейә Аббасали она яхынлашды. Мусурманла хачпәрәстинки тутмаз. Сәнинки элә бура кимиймиш, кафыр! Эрмәни! һачы Атакишиһә тор гурмаг истәйән болшовой!

Инсан чәтин, фәлакәтли дәгигәләрдә чыхыш йолу тапмаг үчүн фикрини даһа тез ишләтмәйә мәнбур олур. Белә бир чыхыш йолуну Сурен мугавимәт көстәрмәхдә дейил, онлары дилә тутуб, аралыгдан чыхмагда көрдү.

— Яхшы олду мәнә раст кәлдиниз, элә мән дә сизин кәндә кедирәм, бир ердә кедәк!—дейә Сурен адымламага башлады.

— Ериндән тәрпәнмә сәнә дейирәм!—Фәрман түфәнки үзүнә көтүрдү.—Сәнин бағрыны бу османлы үчатыланыйла дешәчәйәм.

Сурен түфәнкли-тапанчалы гулдурларын әлиндән чаныны инди күчлә гуртармаг гәрарына калди.

— Чәкилин габағымдан!—дейә әлини белиндәки тапанчая атды, лакин ону кобурундан чыхарана кими, күллә сәси гаяларда әкс-сәда верди...

Әһмәд өз белиндән гайышыны ачыб, Суренин голларыны далда чарпаз бағлады. Суренин яралы голун-

дан ган аха-аха кәндә тәрәф апардылар... Сары дәрәнин арзына чатанда даяндылар.

— Бу болшовой кафыры һара апарырыг!—дейә Фәрман кери чәкилиб, бармагыны түфәнкин тәтийинә апарды.

— Бурда йох, дәрәдә!—дейә Әһмәд тапанчанын лүләсини Суренин күрәйинә даяды.

Сурен:

— Сизин фикриниз нәдир?—деди.—Гулағ асын, көрүн нә дейирәм. Мән Андроникин янындан кәлирәм. О, мусурман кәндләрини дағымтаг истәйир. Мән она дедим ки, сән белә иш көрсән, биз эрмәниләр дә сәни сағ гоймаячағым.

— Кәс сәсини! Эрмәни нәдир ки, биз мүсәлманларын габагында дуруш кәтирсин. Бизим далымызда османлылар дуруб. Букүн-сабаһ онлар кәлиб эрмәниләрин көкүнү кәсәчәкләр.

— Ери, әлимдән гуртара билмәйәчәксән! Мәнә дә һачы Атакиши оғлу дейәрләр.—Фәрман Сурени игәләди.—Ери, арзыны дәрәйә чевир... Ит-итин аяғыны басмаз. Андроник бизи гырана кими, биз сәни о дүняя көндәрәрик.

Сурен бир тәһәр гачыб гуртармаг фикринә дүшлү. Лакин бу мүмкүн дейилди. Ону үч тәрәфдән арая алмышдылар. Инди Сурен үчүн бир дәгигәнин дә әһәмийәти варды. «Бәлкә, бир адам кәләр, мәнни арзыларындан ган ийи кәлән гудузларын әлиндән гуртарар»,—дейә фикирләшәрәк, Сурен ериндән гымылданмады.

Ону зорла кениш, дәрин вә ваһимәли дәрә юхары апардылар. Өлүмүн лап яхында олдуғуну һисс әдән Сурен деди:

— Мән сизә ялвармаячағам. Амма билли ки, мәнним гисасымы сиздән алачағлар. Өзү дә Шәкинни мусурманлары, йохсул кәндләрәи алачағлар!

— Бойнумуза миндирмәк истәдийиниз йохсуллар!—дейә Аббасали истәһзайла күлдү.—Әввалчә иши сәнинлә гуртарарыг, сонра сәни Чомәрд вә Шаһмәрдән достларыла һагг-һесаб чәкәрик. «Гурбанлыг гочу» бәри чәкин!

Сурени дәрин бир хәндәйин кәнарына кәтирдәләр.

Әһмәд тапанчаны Суренин үрәйнә тушлады. Лакин Аббасәли онлары күллә атыб сәс салмаға гоймады. Хәйчәрини чыхарыб Суренин яхасындан тутдуғу заман, Сурен мубариз йолдашларыны, ата-анасыны, һәлә мәһәббәти үрәйиндә сөнмәмиш Сиранушу көзүнүн габагына кәтирди вә бәркдән ғышгырды:

— Мәним интигамымы сиз алын, йолдашлар!

Сурен хәндәйин дибинә йыхылыб һәрәкәтсиз галды; онун мәрәд сәси дәрә боюнча узун заман әкс-сәда верди...

Каро өз һөкүмәтиндән алдығы тапшырығ әсасында ачығдан-ачыға, һясызчасына репрессия кечмишиди. Гуркени һәбс этмишиди. Сурени тапа билмәдийиндән, атасыны дөймүш, оғлуну тапыб, әлә вермәйи тәклиф этмиш вә демишиди: «Әкәр оғлун һүзурума кәлмәсә, өзүнү һәбс әдиб, әвини-әшийини дағыдачағам!»

Ваһан өз шейләрини, тәшкилата аид сәнәдләри, китаблары кәтүрүб Коруса, Серкей Мусатовун әвинә кетмишиди. Чомәрәдлә Шаһмәрәдан Ваһанын һара кәтди-йини билдрдиләр.

Ваһан Сурени Корусда ахтарды, лакин көрмәди, она көрә дәрә Андрониклә олан данышығын нәтичәсини билмәди.

Чомәрәдлә Шаһмәрәдан Сурени Шәкидә сәбирсизликлә көзләйдрдиләр.

Аббасәли, Фәрман вә Әһмәд Сурендән әлдә этдикләри гәнимәтләри кәндә кәлдикләри кечә өз араларында бөлүшдүрдүләр. Суренин тапанчасы Әһмәдә, узунбоғаз чәкмәси, энли салдат гайышы, палтары Аббасәлийә дүшдү. «Дүшмәнләримиздән бирини өлдүр-мәйиниз мәнә бәсдир. Көһнә палтар мәнә нә ләзымдыр» — дейә Фәрман һеч бир шей кәтүрмәди.

...Яхын кәндләрә кәдиб, түрк гошунунун тезликлә Зәнкәзура кәлчәйин һагда сөз яан вә әрмәниләрә гаршы чыхмағ үчүн кәндиләри силаһ алмаға тәһрик әдән һачы Атакишилә Шадлиски, Сурен әһвалатындан бир күн сонра кәндә гайытдылар.

Гатилләр өз «икидликләрини» һачы Атакишийә, Әмирә вә Шадлискийә данышдылар.

Һачы Атакишилә Әмир бу хәбәрән севиндиләр. Яһныз әрмәниләри дейил, Чомәрәд, Шаһмәрәдан, Нифти, Гияс вә муәллим Рүстәм кими мүсәлманлары да тәк-тәк «дәһләмәйи» һачы Атакиши онлара тапшырды.

...Андроник һәмнин күн Шәки ағсаггалларынын адына, бир мәктүб кәндәрди. Мәктүбу кәтирән салдат ону һачы Атакишийә вериб гайытды.

Андроник язмышды:

«Шәки ағсаггаллары! Мәним ким олдуғуму вә Коруса кәлдийими, йәгин ки, әшитмисиниз. Мән бә'зи дөвләтли мүсәлманларын кәндләрә кәдиб, түркләрин Зәнкәзуру алачағларыны чамаата йймаларыны, болшевикләринсә ингилаб ярадачағларыны әшитмишәм. Бу сөзләр әһәмийәтсиз вә мә'насыздыр. Чүнки, Зәнкәзура нә түркләр саһиб ола билчәк, нә дә болшевикләр. Бу өлкә әрмәниләрин олмалыдыр. Ону да өйрәмишәм ки, мүсәлманлар силаһланырлар, әрмәни кәндләринә һүчума һазырлашырлар. Нә гәдәр ки, мән сағам, бу нийәт дә баш тутмаячағдыр.

Мән әрмәни һөкүмәтидә данышығ апармағ үчүн Иравана кетмәлийәм. Йолум мүсәлман кәндләриндән, о чүмләдән Шәкидән олачағдыр. Мән һеч кәсә дөймәчәйәм. Лакин бир мүсәлман габаға чыхыб бир күллә атса, амансыз олачағам. Бүтүн мүсәлман кәндләрини күлә дөндәрәчәйәм. Ону да гәйд әдирәм ки, белә бир мәктүб Ағүдү, Вағүдү, Уруд, Гызылчыг вә башга кәндләрә дә кәндәрилмишидр.

Фикирләшмәк вә мәнә гәт'и чаваб вермәк үчүн сизә беш күн вахт верирәм. Мәнә чаваб кәтирән адам сағсаламат гайыдачағдыр.

Кенерал-майор Андроник».

Һачы Атакиши мәктүбу чамаата билдирмәди. Дөвләтдиләр, ултиматум шәклиндә язылмыш бу мәктүбә һечә чаваб верәчәкләрини өз араларында мәсләһәтләшдиләр. Лакин сөзләри чәп кәлди, муһабисәйә кирдиләр.

«Бизим Андроникә күчүмүз чатмаз. Чамаатын башы бикир дейил, һамыда силаһ йохдур, она йол вермә-

лийк»—дейэн Әмирә, Һачы Атакиши э'тираз эләди: «Силаһ мәндә, сәндә, Гарашда. Биз бир дэфә вур дөсәк, чамаат хәнчәрлә, шишлә, кесөвлә кафырын габагына чыхачаг...»

Заһирдә чамаатын һәятыны Андроникин һүчүм тәһ-лүкәсиндән гуртармаг, һәнгәтлә исә, өз чаныны горуяуб сахламаг үчүн Шадлински башга мәсләһәт көрдү. Бир күнүн ичиндә Нахчывана кедиб, түрк гошунуну тә'чили көмәйә чағырмагы лазым билди. Һамы онунла разылашды. Мүбәһисә кәсилди.

Шадлински һәмкин күнүн ахшамы йола дүшдү: кедә-кедә өз-өзүнә дүшүнүрдү: «Дәрдим гуртарыб һәлә бир түрк пашасынын янына кедәм. Аллаһ вара, эрмәни мүсәлманы, мүсәлман да эрмәнини ғырыб бир тәкини гоймасын, мәнә нә вар! Оң едди ил Николая гуллуғ эләдим, ахыры нә олду! Мәнә өз башымы саламат сахламаг лазымдыр. Бу әриш-аргач кими долашмыш вахта башымы нийә бәләйә салырам. Нә билим сабаһ ара ким олачаг, нөкәр ким. Бирбаш Кәнчәйә, өз әвимә кедәчәйәм. Милли шурада сорушсалар нәйә кәлдин, өзүмдән бир мә'лумат уйдуарам, сәдагәтләи мүсават хәфийәси олдуғуму исбат эдәрәм».

Әнкәләвидин кирәчәйиндә гараулчу ону яхалады. Шадлински нә гәдәр дил төкдүсә дә, Ашот ону бурахмады. Габагына салыб Багратын әвинә апарды. Гара дамда ерләшән гәраркаһ нөвбәтчисинә тәһвил верди. Нөвбәтчи Шадлинскини төвләйә, башга дустагларын янына салды.

Инди кәшфийят рәиси тә'йин олуиmuş Карповла Каро сөһбәт эдирдиләр. Онлар айдынлашдырмага чалышырдылар ки, мүсәлман кәндләринә һүчүм этдикдә, эрмәни чамаатынын Ираван һөкүмәтинә олан мүнәсибәти нечә олачаг. Сонра онлар Ваһанла Сурендән сөз салыб, онлары нечә тапачаглары, һәбс эдәчәкләри һарда мәсләһәтләшдиләр.

Бу вахт гапы ачылды. Ашот ичәри кириб рәсм-тә'зим этди. Өзүндән ики ғырыш узун олан түфәнкини сағ аяғынын янына гоюб дүз даянды. «Бир мүсәлман тутмушам. Нә гәдәр эләди бурахмадым»—дейә мә'лумат верди.

Тутулан адамы янына кәтирмәйи Каро она әмр эләди. Ашот керн чөндү. Гапыдан чыхана гәдәр Карпов она бахыб күлдү. Каро да өзүнү сахлая билмәди: «Әчәб чыртдан салдатымыз вар»,—дейә гәһгәһә чөкди...

Ашот Шадлинскини итәләйиб ичәри салды. Каронун ишарәсилә тез отагдан чыхды. Шадлински Карпову көрүб севинди, өзүнә хас олан ялтаглыгла күләкүлә:

— Салам әлейкүм, чәнаблар!—дейә баш әйди, сонра ирәли кәлиб әл вермәк истәди, лакин Каро амиранә тәрздә:

— Даян орда, тәрпәнмә!—деди.—Кимсән, бу кечә вахты Әнкәләвидә нә ғайырысан?

— Мән кимәм? Тимофей Тимофеевич мәнн чох көзал таныйыр.

Каро Карповун үзүнә бахды. Карпов башыны тәрпәтмәклә Шадлинскини таныдығыны гандырды. Лакин үрәйиндә: «Мән нә билим, инди бу нә юванын гушудур»—дейә, гәсдән дилләнмәди. Шадлински кечмиш приставла яхынлығыны Кароя билдирмәк үчүн енә иришә-иришә деди:

— Ичәзә верин достумла көрүшүм. Мән онун бурда олдуғуну эшидиб янына кәлмишәм. Биз мүсәлманлар дейәрик ки, һәр шейин тәзәси, достун көһнәси... Хи... хи... хи... Амма Тимофей Тимофеевич һеч дилләнмир. Элә билир ки, зәманә мәнн дә дәйишдирибдир. Хи... хи... хи... Амма йох, мән элә һәмән адамам...

Каро һәм мәзәли, һәм дә «чәсарәтли» көрүнән Шадлинскинин сон сөзләрилә марагланлығы үчүн:

— Яхшы, көһнә достлар, көрүшүн,—деди.

Шадлински ирәли кәлиб:

— Бир дә салам әлейкүм, Тимофей Тимофеевич!—дейә әлини узатды. Карпов әл вермәк әвәзинә, отурмаг үчүн она стул көстәрди. Шадлински пәрт олдуса да, әйләшди, көзүнү кечмиш приставын даһа сәртләшмиш сифәтинә дикиб нә исә фикрә кетди.

Карпов сорушду:

— Һардан кәлирсиниз?

— Шәкидән.

— Данышын көрәк...

Шадлински Кароя бахарар;

— Сиз чэнабын ким олдугуну билмирэм,— деди.—
Мэним дейчээйим...

Карпов онун сөзүнү кэсэрэк:

— Данышын, о һэр шейи билмэладир,— деди.

Шадлински стулуну бир аз да Карпова яхын чэкиб
сөзө башлады:

— Дейир, сэнэтинэ кэм баханын көзлэринэ ган да-
мар...

— Демэк, сиз енэ өз көһнэ сэнэтиниздэсиниз?..

— Она гайытмаг истэйирэм. Мэндэн истифадэ эдэ
билэрсиниз.

— Бөлкэ, сиз...

Шадлински онун сөзүнү кэсиб:

— Хейр, хейр,— деди,— фикринизэ башга шей
кэлмэсин. Сыз ки, мэним кими сэнэткарларын, мүгэд-
дэс пешэ саһиблэринин үрэйини билирсиниз. Хэянат
мэгсэдилэ кэлмиш олсам... Йох, йох... мэн эрмэни һө-
кумэтинэ хидмэт этмэк истэйирэм...

Каро онун хэфийчеликдэ, «сэнэткар» олдугуну
баша дүшүб сорушду:

— Нэ үчүн «сэнэтиниздэн» мүсаватчылар истифадэ
этмир? Йохса, чанынызы гуртармаг үчүн белэ даны-
шырсыныз?

— Йох, эсла, мэн өз чанымы гуртармаг фикриндэ
олмамышам. Мэн эрмэни торпағында анадан олму-
шам, бу өлкэнин һавасилэ нэфэс алыб бөйүмүшэм.
Инди дә онун сэдэти үчүн чалышмаг арзусундаям...
Азэрбайчан, мүсават мэнэ яддыр.

Карповла Каро бир-биринин үзүнэ бахды. Шад-
лински сөзүнэ лавам элэди:

— Чүнки мүсаватчылар түрклэрэ архаланырлар.
Мэнимсэ зопайла данышан түрклэрэ арам йохдур.
Кэлчөкдэ дә мэнэ инанасыныз, бел бағлаясыныз дейэ,
лап ачыг данышмаг истэйирэм. Даһа догрусуну, ики мү-
һүм хэбэри сизэ сөйлэмэк истэйирэм. Биринчиси: эр-
мэнилэрин үстүнэ һүчүм элэмэк үчүн мүсэлманлар
бэрк силаһланыр вэ һазырлашырлар. Бу ишэ башчы-
лыг эдэн шэкили һачы Атакишидир; икинчиси: эн-
кэлэвидли Сурен өлдүрүлмүшдүр!

— Өлдүрүлмүшдүр?!— дейэ Карповла Каро севинч
вэ тэччүблэ сорушдулар.

— Бэли, өлдүрүлмүшдүр, дүнэн кечэ.

— Ким өлдүрүлмүшдүр?

Шадлински Каронун суалына гыса чаваб верди:

— Мэ'лум дейил. Мейитини кечэ ярысы атмышды-
лар Шэкинин күчэсинэ. Бах бу, эрмэнилэрэ саташмаг-
дыр!

— Эрмэнилэрэ саташмаг йох, болшевиклэрдэн ин-
тигам алмагдыр. Бизи дә севиндирэн будур.

Каро Карповун фикрини тэсдиг этди.

Шадлински деди:

— Чэнаб Тимофей Тимофеевич, элэ олса, бэс нэ
үчүн оилар ингилаб, ингилаб' дейэ һэр ердэ бағыран
мүсэлман болшевиклэрэ бир сөз демирлэр? Мүхтэсэр,
мэ'луматларымын дүзлүйүнэ инанын вэ айыг олун.
Ерди мүсэлманлар аяга галхмамыш, түрк гошуну һү-
чума кечмэмиш, сиз башлайын...

Шадлинскини сынамаг мэгсэдилэ, болшевиклэрин
иши вэ мүсэлман кэндлэриндэ олан һадисэлэр һаг-
ғында мэ'лумат вермэси үчүн она тапшырыг вердилэр.
Шадлински алагэни Карповла сахлайыб, өлк мэ'лума-
ты дөрд күндэн сонра она вермэли иди. Энкэлэвиддэн
Шэкийэ кетмэк үчүн ону сәһэр тездэн бурахдылар.
Лакин Шадлински Шэкийэ кетмэди. Долама йоллар-
ла, үзүнү Нахчывана тэрэф тутду. Карпов онун ким
олдугу вэ кечмиш фэалийэти һагғында Кароя мүфэс-
сал мэ'лумат верди.

Каро вэ Карпов бу өлүм һадисэсиндэн өз мэгсэд-
лэри үчүн истифадэ этмэк: эрмэнилэрлэ мүсэлманла-
рын арасыны вурмаг, иши милли тоггушмая кэтириб
чыхармаг гэрарына кэлдилэр. Мөһз бу мэгсэдлэ дә
Суренин өлдүрүлмэси хэбэрини сүр'этлэ кэндэ йиды-
лар.

Баграт, Самвел, Месроп, Ашот, Грикор севиңдилэр.
Сирануш өзүнү багчанын бир тэрэфинэ вериб, дизинэ,
башына вура-вура ағлады.

Гонум-гоншу йығылыб Суренэ яс тутдулар. Ата-
анасы, бачысы аз гала дәли олмаг дэрэчэсинэ кэлди-
лэр. Арменак, һеч олмаса оғлунун мейитини тапыб

көндө кәтирмәк үчүн о күнүн сабаһы Шәкийә йола дүшдү.

... Арменақ Нәбикилә кәлиб оғлунун өлүмүнү сөйләди. Суренин мүбариз йолдашлары: Чомәрд, Шаһмәрдан, Ниғти, Гияс вә Арменақын досту Нәби бу хәбәр-дән кәдәрә, яса батдылар.

Чомәрд Гиясы элә о күнү Коруса, бу хәбәри Заһна чатдырмағ үчүн көндәрди. Лакин әсл иш, гатили тапмағ иди. Оун ким олдугуну нечә өйрәнсийләр? Мейити һардан тапсынлар? Ишин эн чәтани бу иди. Белә фикир эләдиләр ки, мәсәләнни чамаат арасында ачылмасы, бу һадисәни төрәдәнләрин ифшасына сәбәб олар. Белә дә һәрәкәт этдиләр. Намысы Қәрбалайы Гасымын әвинин даһындакы мейданчая, чамаатын арасына кетди. Чомәрд Арменақын нә үчүн кәлдийини сөйләди. Арменақ үзүнү адамларә тутуб деди: «Ай мусурманлар, мән сизә нә пислик әләмишдим ки, оғлуму өлдүрдүнүз? Ахы, биз гоншуюғ, элә дин айры гардаһыг...»—данышдыгча гәһәрләнди. Үрәйи яралы ата өзүнү сахлая билмәйиб һөнкүрмәйә башлады. Бу үрәк-яндырычы һөнкүртү дәһшәтли бир фәряд кими кәндин һәр төрәфинә яйылды. Адамлар төкүлүб кәдиләр. Арменақ оғлунун мейитини шәкилиләрдән тәләб эләди. Бу ишә мағ галмыш йохсуллардан бир нечәси данышды. Өз тәәсүфләрини бәян әдиб, ахырда дедиләр: «Бизим эрмәниләрлә, бах, элә бу гоншумуз Арменақла һеч бир әдавәтимиз йохдур ки, оун оғлуну өлдүрәк. Буңу эләйән дөвләтдиләрди. Чүнки түфәнк ойнадан, Быриағ-отдуларын чөлдән малыны-һейваныны апаран, ган-ган дөйән онлардыр».

Чомәрд, Шаһмәрдан вә дөйүлдүкдән сонра зәифләмиш мүәллим Рүстәм данышдылар. Бу ганлы һадисәни төрәдән, һачы Атакишинин адамлары олдугуну йәг ин этдиләр. Нәһайәт, мейитин ерини демәсини ондан гәт'и тәләб эләдиләр.

Өзүнүн, Аббасәли илә Әһмәдин «гочағлығыны» чамаата билдирмәк мәгсәдилә, Фәрман «бәли, биз өлдүрмүшүк, һалә бундан сонра да өлдүрәчәйик!» демәк истәйирди. Лакин һачы Атакиши ону ағзыны ачмаға гоймады. Кәндиләрин зәинини яйындырмағ үчүн деди

ки: «Әнкәләвидли эрмәнинин оғлуну өз достлары өлдүрүб. Гой бу эрмәни, Нәбнинн вә оун гардаһынын яһасындан апышсын».

Достларынын сәдағәтинә инанан Арменақын көн-лүнә һачы Атакишинин һийләси һеч бир шүбһә сала билмәди. Оғлунун мейитини снә тә'кидлә тәләб эләди. Чамаат ики тирәйә бөлүндү. Бу она, о буна һадә-горху кәлди, сәс-күй кәнди көтүрдү. Арвад-ушағ да төкүлүб кәлди.

«Бир дығанын үстүндә кәнди бир-биринә вуранларын ағзыны нийә юмурсан? Даһа сән нә оғулсан?»—дөйә молла һейдәр Фәрманын гулағына пычылдады.

Фәрман Аббасәлини дә көтүрүб, әвдән түфәнк кәтирмәйә кетди.

Мүбарисә кетдикчә гызышырды. Мейитин верилмәсини тәләб әдәйләр мейданчанын бир төрәфинә чәкилдиләр. «Әнкәләвидли эрмәнинин өлдүрүлмәсиндән бизим хәбәримиз йохдур. Арменақ оғлунун дүшмәнини башға ердә ахтарсын»—дөйәйләр дә чамаатдан араланыб, мейданын о бири төрәфиндә даяндылар.

Чомәрд деди:

— Биз кәнддәки дөләдузлары, ара гарышдыранлары таныйырығ. Онлар өз дөвләтләринә, түфәнк, тапанчаларына күвәнән, көзләрини ган өртән адамлардыр. Сурени өлдүрән онлардыр. Биз кеч-тез онлары тапачайығ. Яхшысы будур ки, эрмәни илә мүсәлманын арасына әдавәт саланлар өз чинайәтләрини, күнаһларыны боюнларына алсынлар...

Чомәрд сөзүнүн ахырында мейитин верилмәсини тә'кидлә һачы Атакишидән тәләб эләди.

Һачы Атакиши ағзыны долдуруб Чомәрдә чаваб вермәк истәдийи заман Фәрманла Аббасәли кәлди.

Һачы Атакиши әл-голуну өлчә-өлчә, йоғун сәслә деди:

— Кимдир мөндән эрмәнинин мейитини истәйән? Кишидир инди габаға чыхсын!

— Бизик, биз!—дөйә, Чомәрдин төрәфдарларынын сәси учалды.

Һачы Атакиши оғлуна вә Аббасәлийә бахыб көз вурду.

Фәрман сағ динни ерә гоюб, түфәнки үзүнә көтүрдү. Чомәрди нишан алмасы илә күлләнин ачылмасы бир олду. Оуну даһынча икинчи, үчүнчү күлләни Аббасәли Арменака атды. Адамлар бир-биринә дәйди, сәс-күй умалды, кими гачды, кими диварын, галағын даһына чәкилди...

Күлләләр һачыбабаны вә оуну бачысыны дәрһал өлдүрдү. Сөйүш, гаргыш сәси кәнди көтүрдү.

— Чамаат, көрдүнүзмү бу алчаглар нә эләдиләр!— дейә Чомәрд ғышгырды.— Халғын гәзәбиндән гуртара билмәйәмәксән, һачы Атакиши!

Һачы Атакиши Фәрманла Аббасәлини көтүрүб тез кетди.

Оғлунун үстүндә ики адамын һаһагдан өлдүрүлмәсинә үрәкдән ачыян Арменақ өзүнү саһлая билмәйиб енә ағлады, Чомәрд чох пәрт олду. Адамлар мейитләри эвләринә апардылары вахт. Юсиф аты чапа-чапа калди.

— Сурен сағдыр!— дейә ғышгырды.

Молла һейдәр, бығылы Әһмәд бу көзләнилимәз хәбәрдән— Суренин дири галмасындан донуб ерләриндә галдылар.

Адамлар һәм кәдәр, һәм севинч ичиндә мейданн тәрк эләдиләр.

Юсиф Сарыдәрәдә ат отардығы заман Сурени нечә көрдүйүнү эвдә һағыл эләди.

... Арменақ, Чомәрд, Шаһмәрдан Юсифлә бәрабәр Сарыдәрәйә кедиб Сурени кәтирдиләр. Яраларыны бағладылар. Шаһмәрдан Коруса һәким даһынча вә әһвалаты Ваһана демәк үчүн кетди.

Ваһан, Шаһмәрдан, Гияс вә һәким Аракел о күнүн сәһәри Шәкийә калдиләр.

Сурен ики күндән сонра, һуша кәлиб әһвалаты даһыншыды.

Арменақ оғлуну о һала саланларын үзүнә түнүрмәк, онлары эл ичиндә бһабыр эләмәк, һәтта боғазлаһыб боғмағ истәди.

«Онлара өзүм чаваб верәчәйәм»,— дейә Чомәрд Арменақын һачы Атакишикилә кетмәсинә разы олмады.

Кәдәрилә севинчи бир-биринә гарышмыш Арменақ оғлуну эвинә апармағ истәди. Лакин нечә апарсын?! Ахы Каро вә Карпов Сурени һәбс әтмәк үчүн ахтаһырлар. Оуну яралысындан да эл чәкмәйчәкдиләр.

Чох көтүр-гойдан сонра, Суренин бир гәдәр чана кәлиб, яралары уюшана кими Нәбикилдә галмасы мөсләһәт көрүлдү.

Арменақ арвадынын, ғызынын көз яшларыны гурутмағ, Суренин өлмәмәси хәбәрилә онлары севиндирмәк үчүн бир күнлүйә Әһкәләвидә кетди. һәким Аракел енә кәләчәйини вәд әдиб Коруса гайытды.

Һәмин күнүн кечәси, Шәкидә галыб достлары илә сәһбәт эләйән Ваһан онлара Корусдан бәзи ени мәлүматлар даһыншыды: «Дашнақларла Андроник, һәкимийәт вә түркләрдә мугавилә бағланылмасы мәсәләсиндә дүз кәлмәсәләр дә, авантура яратмағда, мүсәлманларын үстүнә һүчүм әтмәкдә разылыға кәлибләр. Ики күн бундан әввәл Мусатов хәбәр кәтириб ки: дашнақлар малақан, эрмәни вә мүсәлман кәндләри арасында силәһли гүввәләр саһлайырлар. Бу, кәндләрин әлағәсини кәсмәк, сабаһ бир шей оларса, онларын бир-биринә көмәк әтмәләринә мане олмағ үчүндүр».

Ваһан о кечәни галыб сәһәр Коруса кетди.

Һәйәтләрдә, сөйүд ағачларынын будағларында, тая вә көрмә галағларынын үстүндә кәрдәһләрини чәкиб, ганад чала-чала банлаян хорузлар илыг яһ кечәсинин сүкутуну позду.

Кәндин зәһмәткеш адамлары һәмишә олдуғы кими, инди дә хоруз банына ояндылар. һәлә алагаранлыгкән, кими атыны, кими улағыны миниб, кими дә пай-пияда, көйшәһләрә бичинә кетди.

... Ачылмағда олан алакөз сәһәр Нәбилә Юсифин үзүнә Оюхулу йолунда күлдү. Нәби Гарашын бугдасыны бичмәйә, Юсиф исә кәндә дәрз дашымаға кедирди. һәрәси бир улағ миниб, үчүнү дә габағларына гатмышдылар. Онлар зәмиһә чатанда, Ишығылы дағынын зирвәсиндән күнәшһи бир һиссәси көрүндү. Илк шуалар һеч бир ерә дейил, санки төкчә онларын үзүнә дүшдү.

Нәби вахты итирмәдән бичмәйә башлады. Белини ики гат әйиб, орағы бугдая чәкә-чәкә өз гәлбилә да-нышырды: «Бу дүняда һеч бир шейин саһибн олма-дым... Арвад өлдү. Гардаш Бақыдан кәләнән өзүнә дә дүшмән газанды, мәнә дә. Ахы һәмишә өз ерими, өз тахылымы бичирдим. Дәвәәләндән әлими, аяғымы чәкдим. Нийә? Язда әкә билмәдим, тохумум олмады... Инди башгаларына бичинчи олмушам. Йох, диләнчи-йәм. Чийнимә торба салыб диләнмәсәм дә, диләнчи-йәм...»

Улаглары о тәрәфдәки отлуға бурахыб кәлән Юсиф атасынын янында дурду. Нәби она бәндәм гайырмағы тапшырды. Һеч бир заман атасынын сөзүндән чыхмаян ушаг, өзүнү адам бойда галхмыш зәминин һалә көй еринә верди. Бир гучаг бугда йолду, дәстә-дәстә әдиб, бәндәм гайырмагга мәшгул олду.

Йохсуллуғ зәнчири бойнуна кечмиш ата илә оғул, күн чештә галхана кими бу саяг ишләдиләр.

Нәби улаглары дәрзлә йүкләйиб Юсифин габагына гатды. Юсиф онлары тошһатошла кәндә тәрәф сүрдү. Чәпәрәгая гобусуна чатанда, Әнкәләвид тәрәфдән тәк-тәк күллә сәси кәлди. Чох кечмәди ки, күллә сәси Га-ракиләсә тәрәфдән дә эшидилди. Юсиф буна әһәмий-йәт вермәди. Лакин күллә сәси кәсилмәди, кетдикчә артды вә яхылашды. Тәнбәл-тәнбәл ерийән улаглар бирдән гулагларыны шәкләди, онларын далынча ад-дымлаян Юсиф дөйүкмүш һалда о яна, бу яна нәзәр салды. Бирдән сағ тәрәфдә, тәхминән дөрд йүз алдым-лыгда үч сүвари көрдү. Онлардан бири чилову йәһә-рин гашына кечириб, күллә ата-ата, икиси күнәшдә парылдаян гылынчларыны һавада ойнада-ойнада, ат-ларыны чапырдылар. Юсиф әлә билди ки, онлар бу саат ону тутуб я гылынчдан кечирәчәк, я атларынын дырнаглары алтында өзәчәкләр. Горхудан рәнки гар кими ағарды. Өзүнү тез йолун үстәки, палтары кими боз күләшлийә верди. Сүвариләр яхылашырды. Ди-ли-додағы гурумүш Юсиф, әлә кечмәмәк үчүн ерә уза-ныб, башыны юмру бир дашын далында кизләтди, ла-кин дашын бөйрүндән онлара дигтәтлә бахды. Сүва-риләр күләшлийин лап яхылыгындакы йолун ичиндә

даяныб әтрафа нәзәр салдылар. Юсифә әлә кәлди ки, түфәнкини патронлаян сәмәнд атлы адам, ону көрүр вә патронлары бу дәгигә онун үрәйинә бошадчаг-дыр. Ушаг чыгырыб «мәни өлдүрмәйин» демәк истәди. Лакин додаглары сөз тутмады, сәси ичиндә боғулду. Сүвариләр атларын башыны чевириб кәндә сары чап-дылар. Онлар тәпәни ашыб кәздән итәндән сонра, Юсиф аяға галхыб, атасынын янына тәрәф йүйүрдү. Дәрә юхары, гычлары долаша-долаша гачдығы заман, узагдан енә беш атлы көрүндү. Юсиф йөнүнү сағ тәрәфә чевириб, далына баха-баха гачды. Кениш бир гобуя чатанда, көйшәндән гачан өз кәндиләриндән бир нечәсини—әли ораглы бичинчиләри көрдү. Гача-гача онларын янына кетди. «Атам галды! Әлә кечә-чәк!»—дәйә ағламаға башлады. Кәндиләрдән ким исә: «Ағлама, бала,—деди.—Ә, тез олун өзүмүзү Гызыл-чыға етирәк. Дава башланды, аллаһ баһсләрин әвини йыхсын!».

... Андроникин салдатлары Шәкинин чәнубундакы Шамахы тәпәсини, гәрбиндәки Дашкәсән гаясыны әлә кечирмишдиләр. Күллә һәр тәрәфдән долу кими яғыр-ды. Гонагкөрмәздән атылан мәрмиләр кәндиң ортасы-ны дөйүрдү. Әвләр учур, тоз-думан көйә галхырды.

Һачы Атакиши, Форман, Аббасали, Әһмәд, Әмир вә түфәнки олан башга дөвләтчиләр мүғавимәт кәс-тәрмәк үчүн Каһагашына чыхыб, орада өзләринә сән-кәр дүзәлтмишдиләр.

Кәнддә бир вәлвәлә, бир дәншәт гопмушду. Чамаат мәсчидләрә вә күллә тутмаян әвләрә топлаимышды. Лакин «өлсәк дә, бурда өләчәйик»—дәйә өз әвиндән чыхмаянлар да варды.

Молла һейдәр, дава саланлара гарғыш эләйән ар-вадлара түфәнк ойнадыб, мейдан гызышдыран адам-ларын далынча данышан гочалара, горхудан ағлаян ушаглара тәсәлли вериб дейирди:

— Сакит олун. Бу мәсчид саһибн бизи дарда гой-маячаг. Эрмәнинин ағзы сыначаг, кафыр һеч бир за-ман мүсәлман милләтинә бата билмәз. Мирзә Мөһәм-мәд Нахчывана, османлы гардашларымызы кәтирмәйә кедиб. Бир-ики күнә, бәлкә лап бу саат өзләрини бизә

стирәчәкләр. Горхмайын! Дөшүнү сәнкәре вериб күл-
лә атан адамларымыз вар. Сиз онлара дуа эләйин!

Молланын сөзүнә фикир верән олмады, һәр кәс да-
ванын ахыры нечә олачагыны фикирләшirdи.

... Атәшин арасы кәсилмирди.

Һачы Атакиши сағ тәрәфиндә, башыны дашын ди-
бинә сохмуш Әмирә сары бойланыб ачыгы-ачыгы
деди:

— Нийә атмырсан? Голун гуруюб? Горхурсан?

— Андыра галсын бу османлы үчатыланыны. Ши-
ширдиб, өзү дә бәрк гызыб. Түфәнк дейилмиш, көсөв-
мүш. Көрдүн, һачы, Әмәр Шүкрү бизи нечә йолдан
чыхартды! Бәс һаны османлылар! О бигейрәтләр нийә
кәлмәдиләр? Мирзә Мәһәмәд һансы чөләннәмдә
галды?

— Арвад кими шикайтләймә, Әмир. Түфәнкини
сүмбәлә, патрону чыхарт.—Бирдән һачы сәсини учал-
дараг:—Ә, гоймайын, кафыр кәлди!—дейә атмаға
башлады.

— Гоймарам!—дейә Ферман атасына үрәк-дирәк
верди.—Бу саат Пиринялына топланан эрмәниләр
бир-бир дәнләйәчәйәм.

... Кетдикчә гызышан вә инсанларын үрәйинә ва-
һимә салан атышманын сону көрүмүрдү...

Патрону гуртармыш һачы Атакиши Аббасәлийә
деди:

— Кет патрон кәтир; дилим-додагым гуруюб, су да
кәтир. Моллая де ки, чаһад э'лан эләсин, кафыр күч-
лүдүр.

... Аббасәли башына күллә яға-яға өзүнү мәсчидә
салды.

— Ахырымыз нечә олачаг?

— Эрмәни сыныб керя чәкилмир ки?—дейә адамлар
она суаллар вердиләр.

Аббасәли һирсләнди:

— Дүшмән гапыны алыб, сиз тоюг кими һинә кир-
мисиниз. Дөшүнү күллә габагына верән биз олмушуг.
Һалә дилиниз дә вар данышырсыныз, горхаг түлкүләр!

Кимсә:

— Нейләйәк, а дарга?—деди.—Түфәнки, тапанчасы
олан да сиз, даваны эләйән дә сиз.

— Кәс сәсини! Чанын чыхайды, өкүзүнү, инәйини
сатыб түфәнк, патрон алайдын. Белә күндә дә башыны
арвадынын туманы алтында кизләтмәйиди.

Мүбәһисә кәсилди. Аббасәли һачы Атакишини
ташырыгыны моллая деди.

Молла һейдәр:

— Чамаат, мән чаһад э'лан эдирәм!—деди,—мәс-
чидә бир адам галмасын! Арвад, киши, мәмә ейән-
дән пәпә ейәнә, һамы, сәнкәрләрә долсун. Инди ка-
фырын габагына шишлә, көсөвлә, балтайла, ағачла
чыхмаг мөгамы кәлмишдир. Мән инди бүтүн кәнди аяға
галдырачагам. Аллах, Мәһәмәд, Әли!—Далымча кә-
лини!..

Молла һейдәр байыра чыханда күлләләр онун
этрафыны дөйдү. Әбасыны үзүнә чәкиб керя гайытмаг
истәйәндә, шаппылтыйла гапынын ағзына йыхылды.
Аббасәли онун үстүндән аддайыб эйилә-эйилә гачды.
Кимсә, молланын аягындан чәкиб ичәри салды. Өз
башлары һәшрәндә галан адамлар молла һейдәрин
өлүмүнә фикир вермәйиб, бир-бир дағылдылар.

Ади атышма дейил, Андроникни чидди вә чамаат
үчүн тәһлүкәли бир шәкил алмыш һүчүмү Чомәрди,
Шаһмәрданы, Нифтилә Гиясы вә оглунун янына га-
йытмыш Арменакы чох нараһат эдирди. Онлар мәслә-
һәтләшиб, яралы Сурени атош алтында олан Шәкидән
чыхармағы гәрәра алдылар. Бу иш горхулу олса да,
башга әләч йох иди. Һәр нечә олурса-олсун, Сурени
Шәләйә, Мгонун эвинә апарыб, дашнактардан кизләт-
мәк лазым иди.

Чомәрд:

— Даһа юбанмаг олмаз,—деди.—Йорған чыхарт,
Нөврәстә. Аты да байыра чәкин.

Гияс аты паланламаг үчүн төвләйә кетди. Нөврәстә
йүкдән бир йорған кәтирди.

Кәчлийиндән дар күнләрә, фәлакәтләрә дүшсә дә,
башыны итирмәйән Арменак, бирдән ушаг кими һөн-
күрдү.

Чомәрд:

— Эши, нийә ағлайырсан?—деди.—Горхма, сағ саламат кедиб чыхачагсыныз. Сурени сағалынча бу эвдән бурахмаздым. Амма иш белә дүшдү... Мән фүрсәт тапыб, Суренин янына кәләчәйәм.

— Мән башга шей үчүн ағлайырам, башына пырланым.—Арменак Чомәрдин бойнуну гучаглайыб даһа бәркдән һөнкүрдү.—Она ағлайырам ки, донуз ушағлары дүняны яман гарыйдырдылар. Ахы, бу эв мәним өз эвим кимийди... Бу дава-далаш кимә لازمдыр?.. Аствас һаггы, дин, мәһәб һаггы, сиздән айрыла билмирәм. Эһ, нә дейим, нә дейим...

Арменакын сәмини, садә сөzlәри Киләнин үрәйини көврәлтди. О да ағлая-ағлая баяты чөкди:

Аразы айырдылар,
Гүм илә гайырдылар,
Мән сәндән айрылмаздым,
Зүлм илә айырдылар...

Сурени йорғана бүкдүләр.

— Кет, мәним мүбариз йолдашым!—дейә Чомәрд Суренин үзүндән өлдү.

Сурен көзүнү Чомәрдин көзүнә дикиб, аңчаг бу сөzlәри дейә билди:

— Өзүнү көзлә, гардашым!

Сурени эвдән чыхарыб атын үстүнә сарыдылар.

Нифти:

— Мән дә онларла кедирәм,—деди.—Тәк бурахмаг хаталыдыр.

— Йох, мән кедәчәйәм.—Шаһмәрдан атын чиловундан япышды.—Мән эрмәничә билирәм. Бәрк аягда башымы гуртарарам.

Чомәрд Шаһмәрданын рә'йилә разылашды. Сурени, өз чанындан да чох истәдийи Шаһмәрдана тапшырды. Килә оғлунун кетмәсиндән сыхылдыгыны билдирмәди. Өзүнү Арменакын янында мәрданә бир ана кими апарды.

Шаһмәрданын белә бир күндә аиләсини кәндән чыхармаг әвәзинә, өзүнү күлләнин, өлүмүн ағзына

атмасы, Неврәстәни нараһат эләди. Лакин дилләнемәди. Көзүнү әрнә дикди.

Инди бахышлары санки дейирди: «Шаһмәрдан, биз токомуздан сонра доюнча яшамадыг. Сәнин башына бир иш кәлсә, мән нейләрәм... Күлмәли дайы бүкүн чөлдә олмасайды, сәни кетмәйә гоймазды... Аллаһ, сән өзүн онлары сахла! Ахы Шаһмәрданын башына бир иш кәлсә, Суренин учундан кәләчәк...».

Арменак вә Шаһмәрдан һәйәтдән чыхдылар.

Чомәрд әтрафа көз кәздирди. Пиринялында чох салдат көрдү. Тез әвә гайытды. Кәнди, чамааты фәләкәтдән гуртармаг үчүн дүшүндү. Эрмәниләрин ичинә адам көндәрмәйи Рүстәм вә Гиясла мәсләһәтләшди, онлар Чомәрдин фикрини бәйәндиләр. Чомәрд бир ағачын башына ағ дәсмал бағлайыб:

— Мән атышманы даяндырмаға кедирәм, чамааты гырғына вермәк олмаз!—дейә эвдән чыхмаг истәркән, Неврәстә онун габагыны кәсди:

— Гоймарам, әми!—дейә ағлады.—Сәни елдүрәләр...

— Горхма, мәнә бир шей олмаз! Бу дәсмалы көрәндә даһа күллә атмаячағлар. Элә биләчәкләр ки, кәнд тәслим олур. Яиларына кедиб дейәчәйәм ки, һеч бир күнаһы олмайи чамааты гырмайын. Сабаһ эл гаршысында бу ганлы чинайәтләриниз үчүн сиз чаваб верәчәксиниз.

— Бу иши мән әләрәм!—дейә Нифти ағачы Чомәрдин әлиндән гапыб, тез эвдән чыхды. Элә тез кетди ки, Чомәрд она сөз дейиб тапшырыг верә билмәди...

Нифти кәндән араланды. Ағачы башындан юхары галдырыб, дәсмалы елләдә-елләдә гачырды...

Фәрман ону көрүб:

— Ора бах, ата!—деди,—эрмәниләрә тәрәф гачаны таныдын? Нифтидир, көпәк оғлу бизи сатмаға кедир.

— Көрүрәм, әлиндәки ағачын башында ағ дәсмал вар.—Ә, вурун о болшовой!—дейә һачы Атакыши гышгырды. Пиринялындакы салдатлар габагдан, Қаһагашындакылар исә, архадан ону атәшә тутдулар. Нифти әтрафына сәпәләнән күлләләрә фикир вермәйиб,

төпөннн башына чыхды. Ағачы даһа да юхары галдырыб гышгырды:

— Атмайын! Атмайын!

Ағ дэсмалы көрөн салдатлар она атөш ахмадылар. Нифти онларын янына кетди. Көзү гызмыш, гэээбли бир салдат ону дэрһал өлдүрмөк истәди. О бири салдат: «Элчини өлдүрмәзләр!»—дейә гоймады. Нифтидән сорғу-суал әләдиләр. Нифти мәгсәдини онлара сөйләди. «Әввалчә мусурманлар, сизин кәндлиләр күллә атмасынлар, тәслим олсунлар, сонра биз атышманы даяндыраг»,—дейә она чаваб вердиләр.

Нифти чавабы Чомәрдә тез чатдырмаг үчүн төпөнни дөшү илә үзү ашағы гачмаға башлады.

«О түлкү мусурман тәслим олмаға, даваны ятырмаға йох, бизим гүввәмизи өйрәнмәйә кәлиб, часусдур!»—дейә бир салдат түфәнки үзүнә көтүрән кими, Нифти сәндәләйиб йыхылды. Бир ан сонра галхды, ону архадан вуран намәрдин үзүнә түдүрмөк үчүн керә чеврилди. Анчаг күчлү туфандан сынан ағач кими, тәзәдән ерә дәйди. Күллә, топ сәсләрини кәсмәк, аралыгда асайиш бәрпа әтмәк үчүн байраг кими башы үзәриндә далғаландырдыгы ағ дэсмал өлү рәнки алмыш сифәтини өртдү. Уғрунда мүбаризә әләдийи хошбәхт күнләрин һәсрәти үрәйиндә галды.

Әмир чох әлләшдикдән сонра патрону түфәнкдән чыхарыб, тәзәдән атмаға башлады. Аббасәли ағыр патрон ешийини кәтириб сәнкәрә чыхарды, молла һейдәрн өлдүйүнү хәбәр верди.

Һачы Атакиши:

— Чәһәннәм олсун молла һейдәр,—деди,—бәлкә мән дә өлөчәйәм. Ешийи ач, патрон вер! Ә, су кәтирдинми?

— Йох, һачы, анчаг ешийи кәтириб чыхарда билдим.

— Аллаһ сәнә лә'нәт әләсин. Чийәрим көз кими яныр. Кәнддә бир адам йох иди, һеч олмаса сәнкәрә су кәтирәйди?

— Һамы башыны кизләдиб, һачы!

— Ә, кәнддән гачыб әләйән йохдур ки?

— Билмәдим, амма эрмәниләр бир аз да күч кәлсәләр, габагда дурмаг чәтин олачаг, чамаат бәрк тәшвишдәдир.

— Һардадыр бәс кәндә икитирәлик салан Чомәрд, Шаһмәрдан? Нийә габаға чыхмырлар? Башларыны һарда далдалайыблар?

— Һеч онлары көрмөк олурму...

— Билирәм, арвад кими кизләнибләр. Қаш бирчә көзүмә көрүнәйдиләр, эрмәнидән габаг онлары бир-бир ерә узадардым...

Аббасәли ешийи ачыб Һачыя бир һечә дараг патрон верди.

Әмир өз сәнкәриндән чыхыб, сүрүнә-сүрүнә Һачынын янына кәлди.

— Мәнә дә күллә вер!—деди,—мәнимки гуртарыр.

— Сән өлүдән чан истәмә, чәкил еринә!

— Һачы, әл борчу истәйирәм.

— Күлләдән әл борчу олмаз. Һәр патрон бу саат мәним үчүн бир гызылдыр. Вахтында өзүнә эһтият һазырлайдын.

— Мән о яланчы османлыларә бел бағладым... Бизин гойдулар лейлан дүзүндә...

— Кет янымдан, Әмир!

— Яхшы, бу дар күндә мәнә әл тутмадын...—Әмир сүрүнә-сүрүнә өз сәнкәринә чәкилди.

— Ора бах, ата! Күллүбулаг тәрәфдән бир дәстә атлы кәлир. Кафырлар кетдикчә чохалырлар!—дейә торхусундан рәнки саралан Фәрман гышгырды.—Вай, дәдәм вай!!! Валлаһ, бизим биримизи дә сағ гоймайчағлар...

— Ә, сәсини кәс!—дейә Әһмәд онун үстә чығырды.—Түфәнк ойнадырдын, дава истәйирдин. Инди дуруш кәтир, ағүрәк!

Атлылар кәндин шимал тәрәфинә чатдылар. Сәнкәрдәкиләри ваһимә алды.

Һачы Атакиши:

— Әвимиз йыхылды, Әмир!—деди,—эрмәниләр бу саат кәндә долачағлар. Сифтә мәним әвими талан әдиб яндырачағлар. Даһа бурда нийә дурмушам?!—О, мал-

дөвләтини көндөн чыхармаг үчүн сәнкәри тәрк эләмәк фикринә кәлдийи заман, ики нәфәр атларыны Каһагашына сары чапды, галайлары көндә долдулар. Сәнкәрдәкиләр һәйәчанла бағырышдылар, аз галдылар ки, түфәнкләрини атыб, әлләрини юхары галдырсынлар.

Атлылардан бири учадан.

— Горхмайын, көмәйә кәлмишик!—деди,—тәрәкә-мәйик, әһмәдалыларданыг.

Һачы Атакиши севинчлә:

— Ә, вурун әрмәниләри!—деди.—Тәрәкәмә гардашларымыз бизә көмәйә кәлибләр.

Атлылар Һачы Атакишинин сәнкәринә яхынлашан-да, бири йәһәрдән ашды. Саһиб и бир дәгигә бундан әвәл саг олан кәһәр ат баш кәтүрүб Гаракилсәйә тәрәф гачды. О бири атлы йолдашынын вурулдуғуну көрүб, бир күллә белә атмадан атынын башыны Гызылчыга сары чевириб, чаңа-чапа кетди.

Аббасәли онун далынча:

— Бу да тәрәкәмәләр, бигейрәтләр!—дейә Һачы Атакишидән бир аз кәнарда узаныб күллә атмага башлады.

... Атышма ахшам чағына кими давам этди. Салдатлар көнди тезликлә эәбт эләмәк үчүн Андроникдән көстәриш алмышдылар. Она көрә дә онлар даһа гызын һүчума кечдиләр.

Мүсәлманларын ялныз бирчә мүгавимәт нөгтәси олан Каһагашыны һәртәрәфли һәдәфә алдылар. Бир мәрми яхындакы бөйүк гаяя дәйиб ону парча-парча эләди. Дашдан гопан ясты вә бычаг кими ити чарпаналар әтрафа сәпәләнди, бири Аббасәлинин кичкаһына дәйди. О, судан гуруя атылмыш балыг кими бир нечә дәфә чапалады, сонра бирчә дәфә ағзыны ачыб юмду...

— Һачы, Һачы! Аббасәли дә өлдү!—дейә чанына ләрзә дүшмүш Әмир дәли кими чыгырды.—Даһа мән дә бир патрон да галмады... Һачы!—онун дили долашды, нә дедийини ганмаг олмады...

— Өлдү өлсүн, һалә мән сарам! Бир күлләм галана кими сәнкәрдән чыхмаячагам!—Һачы Атакиши әтра-

фына дәйән күлләләрдән горунмаг үчүн ерини дәйиширдиди.

— Көнд дә чәһәннәмә, чамаат да! Кәл бәри кәдәк,—дейә Фәрман чеврилиб саг тәрәфинә баханда, Әһмәди көрмәди. О, кәлвәтчә дуруб әкилмишди.

— Һейиф сәнә вердийим пул!—дейә Әмир түфәнкини ерә чырпды. Дашларын, гаяларын арасилә көндә тәрәф йәнәлди. Мал-дөвләтини йыгышдырыб көндән чыхмаг үчүн әвинә сары гачды. Һәйәтә кириб төвләнин гапысыны ачмаг истәйәндә, гарнына дәйән бир күлләдән ерә сәрилди.

... — Нәфәсим кәсилди, аллаһ!—дейән Һачы Атакиши чеврилдикдә анчаг оғлуну янында көрдү.

— Икимиздән башга сәнкәрдә адам галмайыб, ата!

— Һә, адам галмайыб?!

— Дур, дур! Көрәсән анам яйлагда нечә олду. Кәдәк, һеч олмаса, өзүмүзү она етирәк.

Ата илә оғул күн батанда сәнкәри тәрк эләдиләр.

... Чомәрд Нифтинин гайытмадығындан онун өлдүрүлдүйүнү я әрмәниләр тәрәфиндән тутулуб сахландығыны йәгин этди. Мүбариз йолдашынын кер и гайытмасы Чомәрдин үрәйиндә бир дәрәдә кими дүйүвләниб галды. О, инди көндиләрин бир тәрәфә чыхарылмасы, гырылыб мәнв олмамасы һагда дүшүнүрдү...

— Сиз отурун, мән бу саат кәлирәм!—дейә Чомәрд байыра чыхмаг үчүн гапыны ачды. Неврәстә онун габағыны кәсиб титрәк бир сәслә деди:

— Гоймарам, сәнә күллә дәйәр, әми!..

— Дәймәз, нараһат олмайын, мәни көзләйин,—дейиб Чомәрд әвдән чыхды.

Неврәстә әмисинин далынча ағлады. Гияс горху-дан титрәйән Неврәстәйә төсәлли верди. Килә әлләрини көйә галдырыб аллаһа дуа эләмәйә, ялвармага башлады:

— Пәрвәрдикара, аралыга дава-гырғын салайлары суя дөндәр. Аллаһ, сән дүшмәниләри эәлил элә! Худая, чамааты сән өзүн бу баладән гуртар! Бизә рәһмин...

Бир гәдәр кәнарда партдайн топ күлләсән әви титрәтди. Киләнин сөзү ағзында ярымчыг галды. Һәр үчү

гара дамын бир бучагына гысылды. Өлүм горхусу онларын да үрөйүнө йол тапды...

Чомәрд әйилә-әйилә күчә ашағы кедирди. О тәрәфиндә, бу тәрәфиндә човуян күлләләрдән горуна-горуна өзүнү бир күч-балайла Нифтикалин һәйәтинә сала билди. Һәлә эвә кирмәмиш, гулагына белә бир фәряд сәси кәлди:

«Көзүмүн ағы-гарасы бирчә баламы өлдүрдүләр. Очагымы сөндүрдүләр».

Чомәрд һәйәтдә чох даянмады, бир тәрәфи учмуш эвә кирди.

Он сәккиз яшлы оғлунун мейити үстә сәрилмиш ана:

— Гардасан, ай Нифти, ай огулсуз галмыш бәд-бәхт ата!—дейә башыны юхары галдыранда, әрини дейил, Чомәрди көрдү.

Бир яны учуг эв, сачларыны йолан ананын түкүр-пәрдици фәряды, һәятдан кам алмамыш чаван оғланын ганлы мейити Чомәрди сарсытды. Лакин о тез өзүнү әлә алды. Бәйимә доғма бир гардаш кими тәсәлли вермәйә башлады. Көз яшларыны сел кими ахыдан ана овулмады, тәкрат-тәкрат әрини сорушду.

Чомәрд ани фикрә кетди: «Нифтинин йоха чыхдыгыны десинми, демәсинми?» Чомәрд Бәйимин дәрдинин үстүнә енә дәрд гоймаг, онун үмидини гырмаг истәмәди. Үрәйи дарлы арвады өлүмүн пәичәсиндән хиләс этмәк гәрарына кәлди.

— Олан олуб даһа, Бәйим бачы,—деди,—дур кедәк бизә. Вәзийәт ағырдыр...

Бәйим һычгыра-һычгыра:

— Мән баламдан әл чәкмәйчәйәм. Нифтисиз һеч ерә кетмәйчәйәм,—деди.—Аһ, ондан да әлими үздүм. Ону өлдүрүбләр, демирсән.—Бәйим енә мейити гучаглады. Аз гала дәли олмаг дәрәчәсинә кәлән ана, каһ оғлунун гана булашмыш гыарым сачларыны охшайыр, каһ онун мум кими саралмыш, буз кими союг үзүндән-көзүндән өпүр, каһ баяты чәкирмиш кими аглая-аглая дейирди:—Нийә ананы тәк гойдун, огул!

Нийә арзуму, һәсрәtimi көзүмдә гойдун, Әшрәф. Ахы мән сәнә той әләмәмишәм, кәлин кәтирмәмишәм...

Ана фәрядынын сарсыдычы тә'сир алтында Чомәрд нә дейчәйини, нә эдәчәйини бир ан билмәди. Лакин ону билирди ки: бу языг ана эвдә галыб һәлак олмамалыдыр.

Чомәрд Бәйимин голундан тутуб:

— Кәд кедәк, өзүнү өлүмә вермә!—дейә мейитдән айырды. Ону, ялвара-ялвара байыра чыхартды. Ййирми беш-отуз аддым кетмишдиләр ки, Бәйим Чомәрдин әлиндән бурахылыб эвә гачды, Чомәрд онун далынча кетмәк истәркән, топ күлләси Нифтинин эвини тамам учуртду. Тоз-думан көйә галхды...

Салдатлар ашағы тәрәфдән кәндә кирмиш вә бә'зи эвләрә од вурмушдулар. Адамларын һәяты бөйүк тәһлүкәдәйди. Бу фәлакәтин габарыны алачаг һеч бир гүввә йохду. Кәндә долмуш бир дестә тәрәкәмә атлысы да, бир күллә атмадан, ейиб-ичиб, эвләри гарәт эдиб, чохдан кетмишди.

Кәнд Чомәрдлә Гиясын тә'киди вә көмәклийилә бошалырды. Көз яшлары илә эв-эшикләриндән әбади айрылан инсанларын фәряды көйә учалырды.

Бир тәрәфдән топ-түфәнк сәси, о бири тәрәфдән инилти, зарылты сәси яһыз инсанларын үрөйини дейил, дағлары-дашлары да сарсыдырды.

Ағйохуш юхары, Гызылчыга тәрәф, йүкү гәм, кәдәр олан бир фәлакәт карваны дихалиб кедирди. Атлы, пияда, киши, арвад, ушаг бир-биринә гарышмышды.

... Лакин мал-дөвләтиндән әл чәкмәйчәкләр, кәндә галыб, һәр шейини сағ-саламат апармаг истәйәнләр дә варды.

Һачы Атакиши дәли кими отагда кәзинир, өз-өзүнә данышырды:

— Мән бу долу эвдән нә көтүрүм? Халы-халча, йорган-дөшәк, тахыл, пул-гызыл? Һансыны апарым? Нә гәдәр апарым? Йох, һәр шейин апарачағам... Һә, апарачағам!.. Күл мәним башыма ки, бу гәдәр дөвләти

йыгдым, о да галыр эрмэнийэ. Аһ, мән дәли олача-
гам... Валлаһ, дәли!..

— Тез ол, ата! Намы көндөн чыхыб. Галан бизик!
Дири-дири элә кечәрик!

— Гачы, аман күнүдүр, кәл кедәк!—дейэ Фаты
Фәрманын сөзүнә гүввәт верди.

— Кәсин сәсинизи!—дейэ Гачы гышгырды.—Гой
эрмәни мәни өлдүрсүн, амма дөвләтими апармасын.

— Ата, инадкарлыг эләмә. Атлар гапыда һазырдыр.
Кәл бәри,—Фәрман онун голундан тутуб чәкди.—Кәл,
зәһримар дөвләтдән яна бизи күдаза вермә!

— Халчалары, йорған-дөшәкләри атлара йүклә-
йин!

Фәрманла Фаты долу фәрмәши һәйәтә апардылар.
Гачы Атакиши һәр ики көзү кағыз пул вә гызыл-кү-
мүшлә габгарыламыш хурчуну байыра чыхарыб атын
үстүнә салды. Фатыйла Фәрман икинчи фәрмәши кәти-
риб ата йүкләдикләри заман, күлләләр һәйәтә ягды.
Йәгин ки, онлары көрмүшдүләр.

Фәрман бирдән гышгырды:

— Ата, мәни вурдулар!

Һараданса, лап яхындан кәлән «Ура! Шәки дә би-
зимдир!»—дейэ учалан сәсләр Фәрманын зарылтысына
гарышды.

— Инди мән нә эләйим, пәрвәрдикара?—дейэ Гачы
Атакиши оғлунун янына кәлди, диз чөкүб, һардан яра-
ландығыны билмәк үчүн әлини бәдәниндә кәздирди.

Фаты кәләгайысы илә Фәрманын яраланмыш чий-
нини багламаға башлады.

Гачы Атакиши лап гулағынын дибиндә курлаян
«ура»дан ваһимәйә кәлиб аяга галхды, тез атын үстү-
нә галхыб, түфәнки чийнинә салды.

— Фәрманы, мәни гоюб һара кедирсән, Гачы?—
дейэ Фаты башыны йола-йола ағлады...

Гачы Атакиши аты шаллахлайыб һәйәтдән чыхды...

Атыны Өрәнчәйә сары чапан Гачы Атакиши инди
оғлунун: «Өлүрәм, ата! Мәни гоюб һара кетдин, ата?!»
дейән сәсини дейил, хурчунда чинкилдәйән гызыл-
күмүшүн сәсини эшидирди.

Гызылчыг кәндиндә һәлә бу кечәки гәдәр адам
олмамшыды. Әвләр, күчәләр, хырманлар адамла дол-
мушду. Онлар яһын көзәл бир кечәсиндә бу кәндә го-
наг дейил, өлүмүн пәнчәсиндән гуртарыб кәлмишди-
ләр. Бу кичик кәнд һәләлик онларын сығыначаг ери
олмушду. Бу адамлар дағыдылмыш, яндырылмыш ай-
ры-айры кәндләрдән: Шәкидән, Агүдүдән, Вағүдүдән,
Уруддан, Гаракилсәдән вә башга кәндләрдән олсалар
да, бир-бирини танымасалар да, дәрләри, фәлакәт-
ләри бирди. Намысы Андроникин топунун, түфәнкинин
ағзындан гуртармышды. Лакин фәлакәт онлары енә
изләйрди. Почт йолунун алтындакы, үстүндәки кәнд-
ләри дағыдан Андроник, шүбһәсиз ки, өз ганлы пәнчә-
сини Гызылчыгы да богазына атачагды. Бәс бу фә-
ләкәдә инсанлар бурда нийә эйләмишдиләр? Йохса,
гәзәдән юрд-юваларына гайытмаг истәйирдиләр?

Хейр, төкүлән долмаз! Бах, кейүн үзүнү ган рән-
ки булутлар сарыб. О булутлар бу күнаһсыз инсанла-
рын әвләринин, таяларынын, галагларынын аловла-
рындан яранмышдыр.

Фәлакәтин, өлүмүн онлары һәр ан изләйиб, яхы-
лашдығыны көрән бу инсанлар нийә чыхыб кетмир-
ләр, нәйи көзләйирләр?

Онлардан бири ата-анасыны, бири гардашыны, әми-
сини ахтарырды. Бири: «бала, вай!», бири: «бачы,
вай!», бири: «ата, вай!» дейирди; бири «языг балам
галды», бири: «юрдум, комам янды!»—дейэ фәряд го-
парырды. Үрәкләри яндыран аһ-налә сәсиндән гулаг
тутулуурду.

Кечә ярыды. Һавада шүтүйән тәк-тәк күлләләр
артыг Гызылчыға да дүшүрдү.

Дәрд-бәла бөйүк олдугча, һәят инсанларын көзүн-
дә даһа ширинләшир. Һәр сөнән үмидин архасындан
ениси баш галдырыр. Орда-бурда топланмыш гачтын-
лар өзләринә ени сығыначаг тапмаг үчүн ерләриндән
тәрпәндиләр. Гызылчыглылар да онлара гарышды...

Фәлакәт карваны енидән йола дүзәлди.

Дашлы-кәсәкли йолда Гиясла Чомәрд янашы кедир
вә өз араларында нә исә данышырдылар. Әвдән ялныз
бир дәст кәликлик палтарыны кәтүрә билмиш Нев-

растә Юсифин элиндән тутмушду. О, үрөйиндә ики дәрә апарырды: эринин дәрди, өлдү-галдысындан хәбәр чыхмаян атасынын дәрди.

Йол узун, мәнзил узагды... Сәһәрсә, ачылмаг билмирди...

Дағлар, дағымдыр мәнним,
Гәм обмағымдыр мәнним,
Диндирмәйин, ағларам,
Яман чағымдыр мәнним!

Киләнин кечәнин гаранлығында дағлара-дашларә дүшүб әкс-сәдә верән баятысы, өз талеләрини ахтармаға кедән инсанларын үрөйинә од салырды.

... Сиясий кәндләринин бир нечәсини күлә дөндәриб, әһалини дағлара чәкилмәйә мәчбур эдән Андроникни диши ширәйә батмышды. Өз нуфузуну ерли вә мұһачир әрмәниләрин арасында яймаг фикри онун бейини даһа чох мәшғүл әдирди.

Инди о, кичик бир әразинин—Зәнкәзурун һәмишәлик һакими олмаг фикринә дүшмүшдү. Она көрә дә, нечә олурса-олсуи, галан мүсәлман кәндләрини дә алмағы, дағымтағы гәрәра алмышды.

Гаракилсә, Ағүдү, Вағүдү, Уруд, Шәки, Гызылчыг вә саирә кәндләри тармар этдикдән сонра, бир күн гошунуну вә әһалини Корусда бир мейдана топлатдырыб «гәләбә» мүнәсибәтилә онлары тәбрик әтмиш вә демишди: «Көрдүнүзмү, Түркийәдә гырылан әрмәниләрин интиғамыны Зәнкәзур мүсәлманларындан нечә алырам! Инди мән галан мүсәлман кәндләринин дә дашыны-даш үстүндә гоймаячагам».

Бир гулдур кими һәрәкәт эдән Андроникни бу «ени» мәгсәдиндән хәбәрдар олан Ваһан икинчи гаилы һүчумун гаршысыны алмаға йол ахтарырды. Она бу ишдә көмәк эдән, сәсинә сәс верән ләзимды, ләкин тәкди. Йолдашларынын һәрәси бир яндайды. Онларын инди һарада олдуғларындан, башларына нә гәза-гәдәр кәлдидийиндән хәбәрсизди. Чүнки Андроникни төрәтдийн гырындан сонра алағаләри кәсилмишди.

Ваһан өз-өзүнә чох көтүр-гой этдикдән сонра, енә кәндлиләрә, салдатларә мұрачигәт әләмәк, һәгигәти он-

лара баша салмаг, беләликлә, кәләчәкдә милли гыргынын гаршысыны алмаг фикринә кәлди.

Кәндлиләр арасында вә Андроникни салдатлары ичәрсиндә ачыгдан-ачыға чыхыш әтмәкдән алава, әһали арасында яймаг үчүн белә бир мұрачигәтнамә дә язды:

«... Әрмәниләр, Андроникә табе олмайын. Сизин ата-баба гошунуз олан мүсәлманларын юрдуну-ювасыны тармар әтмәйә йол вермәйин! Андроник кими бир гулдур, әрмәни халгынын талейни, кәләчәйини һәлл әдә билмәз. Онун «милләт, милләт» дейән сөзүнә инанмайын. Гошну мүсәлман кәндләринә енидән һүчума һазырлашыр, сиз дә она гаршы чыхмаға һазырлашын. Зәһмәткешләрин рәһбәри Ленин, Зағағзия пролетариаты, Бакыда яранмыш шура һөкүмәти бүтүн милләтләри гардашыға чағырыр...»

Ваһан мұрачигәтнамәни көздән кечирәркән, Шаһмәрдан ичәри кирди. Онлар көрүшүб гучаглашдылар, сонра сөһбәтә башладылар. Шаһмәрдан кәнд дағыландан сонра, аиләсиндән, Чомәрддән вә башга йолдашларындан хәбәри олмадығыны, Сурени сағ-саламат Шәләйә апардығыны сөйләди.

Ваһан: «Һәр гаранлығын бир айдылығы вар!»— дейә она тәсәлли верди. Амма һәр икиси фикир вә кәдәр ичәрсиндә сууду. Ләкин сузмаг вә кәдәрләнемәк һеч бир дәрдин дәрманы олмамышдыр.

Уғрунда мұбаризә этдикләри идеал, инсанларын талей, кәләчәйи бир ан да олсун онларын үрөйиндән чыхмайырды.

— Мән Корусда һәким Арақели көрмүшәм, о бизә яхын адамдыр. Сурени саралтмаг үчүн Шәләйә кәндәрәрик, — дейә Ваһан сүкуту позду.

Ваһан яздығы мұрачигәтнамәни Шаһмәрданә охууду. Бундан сонра нечә мұбаризә әдәчәкләри, бир-бирилә нечә әләгә сахлаячағлары һагда хейли данышдылар. Ваһан, Шаһмәрданын өз аиләсини вә Чомәрди тапмаг үчүн кечәйкән Корусу тәрк әтмәсини мәсләһәт көрдү. Ләкин Шаһмәрдан буна разы олмады. Ваһаны тәк бурахмайыб онунда бирликдә ишләмәк истәди.

Онлар кәндләрдә кимләре архаланачаглары барәдә данышыб мәсләһәтләшдиләр.

Отуз доггузунчу фәсил

Түд кими назик, түстү кими йүнкүл, күл кими бом-боз чән-думан чәкилиб дагларын башында топа-топа даянды. Күнәшин көзәл сымасы көйүн лап ортасында күлдү. Күл-чичәйин яргагларында мирвари кими пар-лаян көз яшлары гуруду. Чалбайырын яшыл отлу ке-ниш чәмәнләриндә тәрәкәмә алачыглары көрүндү. Чо-банларын түтөк сәси, атларын кишинәмәси, итләрин һү-рүшмәси эшидилди. Узагларда исә дөвәләр, сүрүләр, нахырлар отлайырды.

Килсәли кәдийнин ашыб бурая кәлән бир дәстә адам итләрдән өзләрини горуя-горуя бир алачығын га-бағында даянды. Ичәридән бир гары чыхыб, онларын нә истәдикләрини сорушду. Чомәрд она хардан кәл-дикәрини, ким олдугларыны сөйләди. Далдаланмаг үчүн ер истәдикдә гары һирсләнди: «Мәним оғлум сизин харабада, давада өлүб, итилиң бурдан!»—дейә онлары гапыдан говду.

Юрду-ювасы дағылмыш, узун йоллары ачлыг вә горху чәкә-чәкә пияда кәлдикләриндән тагәтдән дүш-мүш адамлар, бир нечә гапыя кетдиләр, ер верән ол-мады. Чомәрд дәстәни лап кәнардакы тәк мухруя тәрәф чәкди. Айыя бәнзәр екә, гыллы итләр онларын үстүнә галхды. Ичәридән уча бойлу, топ гарасаггал бир адам чыхды. Бу, Рүстәмин атасынын вә өзүнүн гонагчысы муғанлы Вәли киши иди. О, адамлара сохулмаг истә-йән итләри кәнара говуб, гапысына кәләнләрә диггәтлә бахды. Бирдән тәәччүб вә һәйәчанла: «Мирзә Рүстәм, сәнсән?—дейә мұәллими гучаглайыб өндү вә әлава эләди:—Ай бичарәләр, языглар! Башыныза кәлән әһ-валатдан хәбәрдарыг. Кечин ичәри!»

Һамысы мухруя долду.

Вәли оғлуна гонаглар үчүн гоюн кәсмәйи тапшырды.

Үрәйи кениш, хошсифәт, гонагпәрәст Вәли кишинин бәзәкли бир отагы андыран исти мухрусунда сәһбәт башланды. Вәлинин арвады, кәлиняләри, гызлары Си-

сия кәндлиләринин һалына, фәлакәтинә ағладылар. Килә илә Нөврәстә дә онлара гошулду.

Аралыга емәк кәлди. Кәнд дағыландан яван чөрә-йә һәсрәт олан гачгылар хәчаләт чәкә-чәкә бозартма-дан, кабабдан доюнча едиләр.

Вәли онлары бир нечә күн бу саяг эвиндә сахлады.

Бир күн әл арана көчмәк үчүн тәрпәнди. Дөвәләр, атлар, өкүзләр йүкләнди. Вәли гонагларына Муғана кетмәйи тәклиф эләди. Онлар разылыг эләйиб, кетмәк истәмәдиләр. Иткин дүшмүш Нәбилә Күлмәлини вә Шаһмәрданы дағда көзләмәйи лазым билдиләр.

Вәли көһнә кечәләрдән онлар үчүн бир дәйә тик-дирди, янларында да азачыг азугә гоюб, көчүнү арана сүрдү... Вәлинин тә'кидилә мұәллим онунла кетди.

Алачыглар сөкүләнән, инсанлар, сүрүләр, нахыр-лар чәкилиб кедәнән сонра, дагларын, чәмәнләрин үс-түнә элә бил матәм чөкдү. Лакин әсл яс, әләм дәйәдә баш-баша вериб кәләчәкләрини дүшүнән инсанларын үрәйиндә иди...

Башы гарлы-думанлы даглар, күл-чичәйи, яшыл оту даһа өз тәрәвәтини итириб саралмыш чәмәнләр Зәнкә-зур гачгыларыны өз гойнунда чох сахлая билмәди. Санки онларын фәрядыны дилләмәкдән йорулду...

Палтарсыз, йорған-дөшәксиз, ач инсанлар көчәри гушлар кими, башга ерләрдә һәят ахтармаға кетдиләр. Бә'зи аиләләр Нахчыван маһалына йолланды. Бә'зиләри Курдүстан, Малакан¹, Чәбрайыл, Бәрдә, Ағдам, Ев-лах тәрәфә үз гойду. Бә'зиләри: әлсиз-аягсызлар, ат-сыз, улагсызлар, хәстәләр, яралылар—өзләринә яхын мәнзил сечдиләр. Онлар Минкәндә, Моллаһәмәдлийә, Гаракешишә кетдиләр. Орада да бир ер, бир сыгына-чаг тапа билмәдикләриндән каһалара долдулар.

Нәби дағлары-дашлары гарыш-гарыш кәзиб дола-нырды. Габағына чыхан адамлардан аиләсини вә шә-

¹ Индики Гаракин.

кишиләрнн һара гачдығыны сорушурду. Анчаг һеч кәс-дән доғру чаваб ала билирди. Аиләсиннн тапылма-масы Нәбиннн үрәйнндә бөйүк бир дәрәд олмушду. «Бәлкә Юсиф әлә кечди, бәлкә Чомәрд, Нөврәстә, Шаһ-мәрдан, Гияс, Нифти өлдүрүлдү?»—дейә фикирлә-ширди.

Йоргуилугдан гычларыны зорла чәкә-чәкә Пәри-чынгылыны о тәрәфә ашды. Гаршыда тәк алачыг кө-рүндү. Ора кедиб ахтардығы адамлары сорушмаг, йор-гуилугуну алмаг истәди. Алачыга яхынлашаңда, кәнар-да отлаян алны гашга, буховлу кәһәр аты таныды, ала-чыг һачы Атакишиннн олдугуну билди. Бир аз да яхына кетди... Ачлыгдан, йоргуилугдан тамамилә әлдән дүшмүш Нәби, олуб кечәнләри унудараг алачыга кир-мәк, аиләсиннн сорушмаг вә чәрәк истәмәк фикринә дүшдү. Лакин үрәйиндән бир сәс кәлди: «Сән ганлы гапысынамы кедирсән? Маһалы гырғына верән, кор гояңлардан бири дә һачы Атакиши дейилми?»

Отлая-отлая ерийән атын буховунун сәсиндән Нәби фикирдән айылды. Аяг сахлайыб көй чәмәндә отурду. Фикри доланды, һачы Атакишидән интигам алмаг үчүн атыны апармаг истәди. Анчаг енә үрәйи дилә кәл-ди: «Сән һәмишә намусла, һалал зәһмәтлә доланмы-саң. Оғурлуг әләмә, башга чүр интигам ал!»

Нәби өз гәлбиннн һөкмүнә табе олду.

Алачыгдан гарышыг сәсләр кәлирди. Нәби гулаг асды.

Бәнәвшә әринә дейирди:

— Һаны Фәрман? Һаны мәним оғлум? Кет ону кәтир! Бу саат кет! Йохса, мән дәли олачагам!

— Бәсдир, арвад!!

— Вер мәним оғлуму! Гоча кафтар, нийә баламы яралы гоюб кәлдин? Сән мәним нәйимә лазымсан?! Сән әләйдин онун еринә, сән!

— Дилини узатма, арвад!

Лакин Бәнәвшәнин гышгырыгы, һөнкүртүсү кәсил-мәди:

— Үрәйими парчаладын, киши! Чан оғул, Фәрман!.. Фәрман!..

— Сакиг ол, Бәнәвшә! Нейләйәк... Гой өләнләрин бири дә о олсун... Опу кәтирә билмәдим, амма долу хурчуну хилас әләдим. Халг ачындан өлөндә, сән-енә бир кәнддә отуруб, ейяб-ичиб раһат долана чагсан. Пул адамын үрәйидир, даягыдыр!

— Пул сәнин көзүнә кирсин, киши! Мадар оғлуну да, кәнди дә бу сары дөмир-дүмрә гурбан әләдин. Сән ата дейилсән, үрәйин дашдыр!

Һачы Атакиши арвадынын гаргышыны, сөйүшүнү ейә билмәди. Гудуз чанавар кими ериндән галхды.

— Сән мәни даһа тәнкә кәтирдиң!—дейә Бәнәвшә-нин сачындан япышыб дөймәйә башлады.

Нәби Бәнәвшәнин гышгырыгына, ағламасына ла-гейд олмады. Тез ичәри кирди. Дүшмәнинн арвады олса да, Бәнәвшәни Һачы Атакишиннн әлиндән хилас әләмәк истәди.

— Нә вар, ә, Һачы Атакиши, енә гызмысан!..

Һачы Атакиши Бәнәвшәни бураһыб кери дөндү. Нейрәт ону көтүрдү.

— Нәби!!! Сәнин бурда нә шин вар? Мәним да-лыма дүшмүсән?! Сәни дә өлдүрәчәйәм, сәнин болшо-вой гардашыны да, кийәвини дә! Бу дағларын ағасы инди мәнәм! Мәним һәлә күчүм дә вар, пулум да!

Көзләри аз гала һәдәгәсиндән чыхан, адам өлдүр-мәйи гарышга өлдүрмәк кими бир шей санап Һачы Атакиши, чанавар кими онун үстүнә атылды. Оңлар дар алачыгга хейли сүпүрләшдиләр. Ачлыгдан, йоргуилуг-дан кирдән дүшмүш Нәби, Һачынын әлиндә давам кәтирә билмәди. Һачы Атакиши ону ерә йыхыб бог-маға башлады. Бәнәвшә әриннн голундан тутуб кәна-ра чәкди вә Нәбиннн өлдүрмәмәсә үчүн она ялварды...

Минкәнд каһасынын һәр күнчүндә, һәтта һәр гары-шында бир инсан нәфәси дуялурду. Айры-айры кәнд-ләрдән олан гачгыңлар сентябрын союғундан, арамсыз ягышындан бурада далдаланмышдылар. Бу һавасыз, күнәшсиз, нәм, ваһимәли каһа оңларын мискин тәлен-ни бирләшдирмишди.

Мүхтәлиф данышыглар, сәсләр дәрин вә учу-бучагы көрүнмәйән каһанын гойнуңда әкс-сәда верирди. Адамлардан бири ағлайыр, бири яныглы баяты чәкир, бири дәли кими гәһгәһәйлә күлүр, бири дуа эдирди...

Чиркин, битин, ачлыгын төрәтдийн тиф, исһал хәстәлийи о бәдбәхт инсанларын икинчи амансыз дүшмәни олмушду. Нәр күн, нәр саат, пилтәси гуртармыш, ягы гуртармыш чыраг тәкин бир өмүр сөнүрдү... Анчаг нә чаван, нә гоча, нә хәстә, нә яралы—һеч кәс, һеч кәс өлүмүн гылынчына тәслим олмаг истәмирди. Әксинә, тәсәвүрә кәлмәз бу ишкәнчәли һәят, сабаһа үмидлә бахан инсанларын көзүндә даһа шириңләширди. Үмид! Үмид! Будур өмрүн даягы!

Хәстә гайнанасынын, ачындан биһал узанмыш гардашынын янында отурмуш Нөврәстә, көзүнү үмидлә йола дикмишди; үрәйиңдә дейирди: «Атам, гайнатам, әрим бу саат кәләчәкләр. Әмимлә Гияс чөрәк кәтирәчәк...»

—Һамы көчдү, биз галдыг, аман әлләр, ай әлләр! Яман күнә биз галдыг, фәряд әлләр, ай әлләр!—дейә Килә үстүндән кечәни атды. Башыны галдырыб әтрафа бахды.—Һаны Шаһмәрдан? Һаны Күлмәли? Һаны мәнним әвим?..

Нөврәстә:

—Ят, Килә хала, ят!—деди,—өзүнү союға вермә, узан!—Килә әлә бил онун сөзләрини эшитмәди. Енә гышгыра-гышгыра деди:

—Бый, оғул, кәлмисән? Боюна анан гурбан, бала! Шаһмәрдан, мәнни танымырсан? Һа...Һа...Һа...—Хәстәлийин, гыздырманын тәсириндән сәрсәмләйән Килә дик аяға галхды. Нөврәстә гайнанасынын голундан тутуб, ериңдә отуртмаг истәди. Килә дартыныб Нөврәстәнин әлиндән бурахылды, лакин шаппылты илә башға бир хәстәнин үстүнә йыхылды.

Кимсә дилләнди:

—Ай гыз, нахошуна йийә дур. Оғлуму өлдүрмүшдү ахы! Буиун сәсиндән гулағымыз кечә-күндүз дәнк олуб!..

Нөврәстә, чан вермәкдә олан оғлунун янында отур-

муш вағүдүлү Салман кишини сакит әләди. Кемәкләшиб Киләни өз еринә узатдылар.

Салман:

—Бах бир дә гайнананы ериндән тәрпәнмәйә гойма!—деди.—Аллаһа нахош кетмәсин, әлсә, бир дәфәлик сәнин дә чанын гуртарар, бизим дә.

Нөврәстә үрәйиңдә наразы олдуса да, чаваб вермәди. Килә бир һечә дәфә ичини чәкә-чәкә һычгырды, сонра сәси кәсилди.

Юсиф бачысынын әлиндән тутду. Нөврәстә она тәрәф әйилди. Юсиф күчлә эшиңиләчәк бир сәслә:

—Чөрәк, чөр...!—деди.

—Инди әмим кәтирәр, гадан алым,—дейә Нөврәстә Юсифин башыны тумарлады.—Көрүм әмим кәлирми?—О, аяға галхды. Гаранлыг каһада башгасыны аягламамаг үчүн аддымыны эһтиятла ата-ата байыра чыхды. О тәрәфә бу тәрәфә бахды. Һеч кәси көрмәди. Каһадан хейли араланды. Өзүнү кичитканлыға верди. Ягыш тәпәсинә дөйә-дөйә, гарталмыш кичиткан колундан бир дәстә ярпаг гопартды.

«Аллаһ кәстөрмәсин, бу әтрафда емәйә от да, кичиткан да галмайыб!»—дейә кери дөңдү. Каһанын ағзында дуруб, башыны ичәри сохараг «Чомәрд! Чомәрд!»—дейә сәсләйән бир алам көрдү.

—Ата!—дейә Нөврәстә гышгырды.

Нәби кери дөңдү. Ата, бала бир-биринә сарылды. Нөврәстә башларына кәлән мүсибәти, Чомәрдлә Гиясын һансы кәндә исә чөрәк үчүн кетдийини атасына гысача данышды. Нәбинни әлиндән тутуб ичәри апармаг истәдикдә, «Чәклини! Кәнара дурун! Белими гырдын, оғул!»—дейә Салман киши ағлая-ағлая сәсләнди. Нәби илә Нөврәстә байыра чыхарылан мейитә йол вердиләр...

—Кәлмишәм, Юсиф, кәлмишәм, языг бала!—дейә Нәби оғлунун башыны галдырды. Анчаг гаранлыгда онун ачындан шишиб көйәрмиш сифәтини, алты гаралыб торбаланмыш көзләрини көрмәди. Чибини силкиб, бир оғуч говут чыхартды.—Е, оғул, говутдур, дүһән эвиндә кечәләдийим минкәндли арвад вериб.—Нәби говуту оғлуна едиртди...

Килә енә дәли кими ердән галхды. Нәби Кулмәлинин Өрәнчәдә өлдүрүлдүйүнү, мейитини тәсадүфән тапыб, өз әлилә хәндәкдә басдырдыгыны сөйләди. Лакин һуну башында олмаян Килә онун сөзләринә һеч фикир вермәди. Чийилләрини ата-ата, әчаиб бир сәслә умадан күлдү, сонра ағлая-ағлая элә яныгы бир баяты чәкди ки, каһада олан арвадлар, гоча кишиләр гәһәрләниб һөнкүрдүләр.

Килә сусуб, енә узанды. Нөврәстә кечәнин бир тәрәфини онун үстүнә чәкди. Нәби әлләрини юхары галдырыб:

— Эй худа, сән өзүн бу языг арвада рәһм элә!— деди.— Онун һунуну, ағлыны өзүнә гайтар. Эй пәрвәрликәр, өзүн бу зүлмә шаһидсән!..

Бир аздан сонра Чомәрдлә Гияс кәлди. Онлар Нәбинин саламат галмасына шад олдулар.

Нөврәстә, Гумруну дүнән басдырдыгыларыны, Кулмәлинин өлдүрүлдүйүнү сөйләди.

— Даһа мәнним һеч бир гоһум-әгрәбам галмады,— дейә Гияс ушаг кими көз яшы төкдү.

Чомәрд она тәсәлли верди. Сонра Нөврәстәйә мурачиәт әдиб:

— Ал, гызым,— деди,— дәмрин, тәнәкәнин үстүндә тапыдан-заддан биширәрсән.— Чомәрд күмүш кәмәрини сатыб, пулуна алдыгы үч кирвәнкә уну Нөврәстәйә верди.

Нөврәстә әйилиб явашдан гардашына деди:

— Юсиф, әним ун кәтириб, сәнә чәрәк биширәчәйм!

Чәрәк сөзүнү эшидан Юсифин нә гәдәр севинлийини тәсәввүрә кәтирмәк мүмкүн дейилди...

Күн батды. Каһанын ағзындан ишыг чәкилди. Ичәри даһа да гаранлыгларды. Лакин инилти, зарылты, уфулту, баяты сәси сәһәрә кими кәсилмәди.

Голуну гардашынын башынын алтына гоюб, онун инында узанмыш Нөврәстә сүбһә кими Шаһмәрданы дүшүндү: «Каш о да саламат кәлиб чыхайды. Элә бу зүлмәт каһада өлсәк дә, бир ердә өләйдик».

Нәби, һачы Атакишинин алачыгында олан һадисәни, онуула һечә әлбәяхә олдуғуну данышды.

Һәкимсиз, дәрмансыз, чәрәксиз инсанларын дәрдиан үрәйинә йығмыш Чомәрд, гардашына һәмишәки камы, үмид вә тәсәлли верди. О бир гәдәр сусду, сонра чох севдийи Сабирин ше'рини хатырлады:

Бошла, ай молла дайы, сән дә бизн чәкмә дара!
Биз сәнин һийләи илә дүшмәрик әсла бу тора!
Бахмарыг күшейи-чешм илә даһа Зәнкәзура!
Гарлы дағларда союгдан өләнни чаны кора!
Олмады гиәмәт о бәдбәхтә аранлыг, бизә нә?
Тапмайыр ач, ялавачлар күзәрәнилыг, бизә нә?!

... Чомәрд дәриндән көкс өтүрдү, сонра Гиясы да көтүрүб Бакыя кедәчәйини сөйләди. Нәби буна разы олмады. Она элә кәлди ки, Чомәрд ону вә аиләсини атыр, башыны көтүрүб гачмаг истәйир. Чомәрд Бакыя кетмәйин чох вачиб олдуғуна гардашыны инандырды, онлары һарда олсалар, сонра ахтарыб тапачагына сөз верди.

Онлар чох көтүр-гой әләдиләр, мәсләһәтләшиләр. Бу фикрә кәдиләр ки, Килә бир гәдәр яхшылашандан сонра, Нәби аиләни бу гаранлыг гәбриставлыгдан чыхарыб һәкәри, Бәркүшад тәрәфә апарсын, ораларда бир кәнддә әйләниб, бир нөв доландырсын. Башына нә гәзә-гәдәр кәлдийи мә'лум олмаян Шаһмәрдан кәлиб чыхарса, она Чомәрдлә Гиясын Бакыя кетдийини билдирсин.

Похсуд бир гарачы көчүнү андыран, чылы-чылпаг, аягялы, ач бир издиһам Минкәддин алтындакы йолла кедирди...

Өлүмүн пәнчәсиндән һәләлик гуртаран, каһадан чыхыб һәят ахтармаға кедән бу Зәнкәзур гачгыналарынын ичиндә Нәбинин аиләси дә варды. Лакин Килә йохду. Чомәрдлә Гияс Бакыя йола дүшәндән бир һечә күн сонра о бәдбәхт арвадын хәстәлийи даһа да шиддәтләнишиди. Дәлиликдән шуруну тамам итирмишиди. Бир кечә, һеч кәсин хәбәри олмадан байыра гачмыш, учурумдан йыхылыб өлмүшдү. Сәһәр Нәби онун мейитини тапыб басдырмышды.

Муғанлы Вәли кишидән галан көһнә, йыртыг-дешик кечәни чийиннә атыб, союгдан бүзүшән, аягылын олдугу үчүн чөчәләйә-чөчәләйә ерийән оглунун әлиндән тутуб кедән Нәби, үрәйиндә дейирди: «Чамаатын бир гәдәрини Андроник гырды, бир гәдәри дағларда, каһа-ларда мәһв олду, бир гәдәри иткин, әсир дүшдү... Бәзиләри әвиндә, комасында янды... Пәрвәрдикара, сән өзүн ахырымызы хейрә чала!»

Ачы һәятын сүрәкләйиб һара исә апардығы бу ач, чылпаг, талесиз инсанларын ичәрисиндә ким исә, дүняя сығмаян бир кәдәрлә охуорду:

Әзингәһәм ахшамлар,
Шамлар янар ахшамлар,
Әли-әвинә кедәр,
Гәриб һарда ахшамлар?!

Гырхынчы фәсил

Андроник башыны, столун үстүнә сәрдийи кағыз үзәринә әйиб, гырмызы вә көй карандашла хәтләр, чизкиләр чәкирди. О, Сисиянын саламат галмыш кәндләринә һүчум әләмәк үчүн план һазырлайырды. Онун фикринчә ики күнлүк шиддәтлә дава, алты-едди кәнди дағымтаг үчүн кифайәт әдәрди. Дава көрмәмиш вә йүздә бириндә силаһ олмаян мүсәлманлар, тә'лим, чәһә көрмүш, түфәнкли, топлу гошунунун габағында нә әдә биләрди. О бу фикринин доғрулуғуну биринчи һүчумда сүбут әтмишди. Анчаг сач-сағталы муһарибәләрдә ағармыш Андроник биринчи давада бурахдығы сәһвә даһа йол вермәк истәмирди. Икинчи һүчумунда бүтүн чыхыш йолларыны кәсмәли, һеч кәси сағ бурахмамалы иди.

Гапы ачылды. Андроник башыны галдырыб, рәсм-тә'зим әдән салдатын үзүнә дик бахды. Онун союг вә зәһмли бахышларындан өзүнү итирмиш салдат, кәкәләйә-кәкәләйә деди:

— Чәнаб кенерал, бир адам яныныза кәлмәк истәйир.

— Кимдир?

— Әрмәнидир.

— Орасыны билирәм, пезевейк! Һәрби адамдыр я кәнди?

— Һәрби дейил, кәндлийә дә охшамыр.

— Әлә исә чанавардыр?

— Йох, чәнаб кенерал, чанавара да охшамыр.

— Де ки, һеч кәси гәбул әтмирәм.

Салдат кетди. Андроник снә планла мәшгул олмага башлады. Беш-он дәгигәдән сонра салдат гайыдыб кәлди. Андроник адәти үзрә, ону түркчә сөйүб:

— Енә нә үчүн гайытдын, пезевейк,— деди.

Салдат удгуна-удгуна чаваб верди:

— О адам кетмир, чәнаб кенерал. Дейир ки, мәнн ичәри бурах, вәссалам. Дейир, кенерала чох вачиб сөзүм вар.

Андроник нә исә фикирләшиб:

— Кәлсин!— деди вә кағызы столун сийрмәсинә гойду.

Салдатын отагдан чыхмасилә Ваһанын ичәри кир-мәси бир олду. Андроник ону башдан-аяға сүзүб, әти-насыз һалда сорушду:

— Кимсиниз?

— Мән Ваһан Газарянам.

— Дүняда Ваһан да чохдур, Газарян да. Сиз кимсиниз?— О, ани фикирдән сонра сорушду:— Йохса, мәнним яныма Сурен Погосян адлы бир болшевики нүмайәндә көндәрән Газарян сизсиниз? Әлә исә, мән сизин фәалийәттинизлә танышам.

— Сурен Погосяны тәк мән йох, тәшкилат сизин яныныза көндәрмишди.

— Тәшкилат?— Андроник кинайәйлә күлдү.— Болшевик тәшкилаты!.. Чох кезәл! Сиз нә хәбәрлә кәлминсиниз? Әйләшин!

— Мән хәбәрлә йох, тәклифлә кәлмишәм..

— Тәклиф?— Андроник, онула үзбәүз отуран Ваһана диггәтлә бахды.— Нә тәклиф? Кимин адындан? Сөйләйин!

— Зәнкәзур әрмәниләри сизин һәрәкәтләриниздән наразыдырлар. Сиз...— Андроник онун сөзүнү кәсди:

— Сиз киминлө данышдыгынызы билирсинизми, чәнаб?

— Мүсәлман кәндләрини тармар эдиб, әһалисини фәләкәтләрә салан Андроник һамы таныйыр. Коләчәк планларыныз да бизә мәдүмдур; һалә дагытмадыгыныз мүсәлман кәндләрини үзәринә һүчүма һазырлашырсыныз. Болшевик тәшкилатыны сизә ики тәклифи вар: мүсәлман кәндләринә тохунмамалысыныз. Зәнкәзуру да тезликлә тәрк әтмәлисиз. Буну сиздән ерли эрмәниләр дә тәләб әдирләр!

— Зәнкәзур эрмәниләри яхшы билирләр ки, мән интигам алырам. Түркийәдә һәләк олмуш эрмәниләрин интигамыны бу Зәнкәзур мүсәлманларындан алырам. Сиздә милләт һисси, милләт ганы олсайды...

Ваһан кетдикчә гызышыб һирсләнән Андроникни сөзүнү кәсәрәк деди:

— Мән милләтими сиздән он дәфә, йүз дәфә артыг севирәм. Анчаг эрмәниләрни мүсәлманларла һеч бир әдавәти йохдур. Бу чинайәтләри төрәдән сизсиниз.

— Дүшмәндән интигам алмаг чинайәт дейил, гәһрәмәнлыгдыр.

— Гәһрәмәнлыг!! Динч Зәнкәзур мүсәлманларыны гырмаг, юрд-юваларыны дагытмаг гәһрәмәнлыг дейил!

— Бәс түркләр, о динч дедийин мүсәлманларыни чагрышыяла кәлмәйибләрми?

— Хейр, онлары Загафгазия кәтирән мүсәватчылардыр. Түркләрлә мүгавилә баглайыб, Эрмәнистаны парчалаян вәтән вә милләт хаини Хатисовлардыр. Әкәр сиз интигам алансынызса, түркләрин, алманларын габагына чыкын. Түркләр Бакыны ишгал эдибләр. Гарабага чатыблар, хәбәрниз вармы?! Әкәр онлар Зәнкәзура кирә билсәләр, сизин күлүнүзү көйә совурачаглар. Нә исә, тәклифләрим сизә айдындыр. Мүсәлман гачгыялары енә өз әвләринә, кәндләринә гайытмалыдырлар. Онлара мане олмамалысыныз! Эрмәниләр гәдим гоншулары вә достлары олан мүсәлманларыни фәләкәтләрини көрмәк, аһ-фәрядларыны даһа эшитмәк истәмирләр.

— Мән дә сизин ерсиз ултиматумунузу эшитмәк истәмирәм.

Андроник әсәби һалда ериндән галхды. Пәчәрәйә янашыб, архасыны Ваһана чевирди. Ваһан да ериндән галхды.

— Чинайәтинизин гавлы ләкәләри тарихдә һәмишә галачагдыр!—дейә Ваһан тез отагдан чыхды.

Ону саг бурахдыгына пешман олан Андроник һирсли һалда дәрһал байыра чыхды.

Ваһан кетмишди. Андроник кери гайытды. Нә эдәчәйини билмәйрмиш кими, отагда варкәл эдә-эдә өз өзүнә данышмага башлады: «О болшевик мәнә ултиматум вериб кетди... Демәк, түркләр Гарабага кәлиб чыхыблар. Мән бурдан да гачмалыыммы? һара гачачагам?! Дүнянын бир гарыш саламат ери йохдур. Топтүфәнк сәси, гылынч сәси һәр ери көтүрмүшдур. Инди мән түркләрин габагындан һара гачачагам. Гачмаг?! Мән Андроникәм!.. Ахырынчы салдатым галана кими ворушачагам!..»

Андроник сийирмәдән кагызы чыхарыб столун үстүнә ачды. «Мүсәлман кәндләрини бири дә саламат галмамалыдыр!»—дейәрәк, енә планыны чәкмәйә башлады.

Андроникни чинайәткар һәрәкәтләринә мане олмаян, әксинә, мүсәлман кәндләрини дагытмасында она һагт газандыран дашнаклар, болшевикләри ахтарыб тапмаг, һәбә әтмәклә мәшгул идиләр. Онлар Саакы кәчә ярысы өз әвиндә, Серкей Мусатову исә Коруса кетдийн замән Әнкаләвинди яхынлыгында тутуб дама салмышдылар. Гуркен дә һәбәдә иди. Карповун башчылыгыяла кәшфийәт органы Ваһаны, Чомәрди вә башга коммунистләри ахтарырды. Иртичаын артмасы, Мусатовун һәбә әдилмәси, Ваһанын Корусә кәчмәси, Чомәрдин Бакыя кетмәси нәтичәсиндә кәндли комитәси фәалийәт кәстәрә билмирди. Лакин Ваһанын вә Шаһмәрданнн кәндләрдә апардыглары тәблиғат иши өз нәтичәсини вермишди: Андроникни икинчи һүчүму баш тутмамышды. Ерли эрмәниләр Андроникни үзүнә ағ олуб, бир даһа гыргын төрәтмәйә гоймамышдылар. Мәһз буна көрә дә, Ишыглар, Мурхуз, Дәстә-

кирд вэ башга мүсөлман кәндлери дағылмамышды. Анчаг ган төкмәк фикри башындан чыхмаян Андроник мүһарибә үчүн ени йоллар ахтарырды. О, түркләрин коруслу дәвләтлиләрә яздыглары мәктубдан хәбәр тутандан сонра даһа әсәбиләшмишиди. Түркләр язмышдылар: «...Ираван, Нахчыван, Бақы, Гарабаг бизим әлимиздәдир. Букүн-сабаһ Зәнкәзур да бизим олачагдыр. Сиз Андроникә табе олмайын.. Ону да билин ки, түрк әскәрләри ерли эрмәниләрә тохунмаячаглар...»

Андроник, коруслуларын кизли сурәтдә мәсләһәтләшиб түркләрә тәслим олмаг гәрарына кәлдикләриндән дә хәбәр тутмушду. Дәвләтли эрмәниләрин, Гарабагда олан түрк әскәрләри команданына яздыглары мәктубу әлә кечирмишиди. Мәктубун алтында имза эдән эрмәниләри янына чағыртдырыб, онлары сөймүш, дөймүш вә демшиди: «Сиз эрмәни дейилсиниз, милләт ханнисиниз. Мән даһа сизи мүдафиә этмәйәчәйәм. Өзүм дә бурада галмаячагам...»

Коруслулардан ачыг эдән Андроник мағазалары өз салдатларына талан әтдириб, Гаракилсәйә кетмишиди. Лакин кәндә кирмәйиб, булагын янында чадыр гуруб әйләнмишиди. Бундан хәбәр тутан дашнаклар, өзләрини асгагал санан дәвләтлиләр ону янына кедиб, кәндә дәвәт әтмишидиләр. Андроник кәндә кетмәйиб демшиди: «Коруслулар ханн чыхдылар. Түркләр мәнн изләйирләр. Анчаг онлара тәслим олмаячагам. Даһа келәси бир ерим дә йохдур. Мәнним сон ерим бу Сисияндыр. Инди ким түркләрә гаршы вурушмаг истәйирсә, дәстәмә гошулсун...»

Һеч кәсдән бир көмәк көрмәйән Андроник, өз салдатларыны о кәнддә бу кәнддә төкә-төкә Зәнкәзуру тәрк этмәйә мәчбур олмушду. Сонра хәбәр чыхмышды ки, Андроник инкилисләрә пәнаһ кәтирмәк үчүн Ирана кечмишидир.

Маһалда баш верән һеч бир һадисә, дава, гырғын Сиранушу Суренин өлүм хәбәри гәдәр вараһат этмәйрди. Санки дүня Суренсиз онун көзүндә һечлийә дән-

мушду. О, һәтта өзүнү өлдүрмәк фикринә дүшмүшду. Лакин Анаһидин нәсиһәти вә тәсәлиси ону бир гәдәр сакит эләмишиди. Атасынын ашыб-дашан дәвләтинә бахмаяраг, Сирануш өзүнү ән бәдбәхт бир гыз санырды. Каронун она тез-тез сөз атмасы, бә'зән һясызчасына, ачыг «һүчума» кечмәси Сирануша икинчи дәрд олмушду. О, бу дәрдини һеч кәсә ачыб дейә билмирди. Она көрә дә күндән-күнә саралыр, арыглайыр, һеч билмирди ки, фикирдән башыны һара көтүрүб гачсын.

О, бағчада, эвдә, кечәләр ятагында саатларла фикирләширди. Суренин мәһәббәтилә бағлы олан көзәл арзулары үрәиндә яныб күлә дөймүш бу гыз, нә эдәчәйини, кимә көнүл верәчәйини билмирди. Әслиндә, онун үрәиндән һеч әрә кетмәк кечмирди. О, көнлүнү өмрүнү сонуна гәдәр бакир сахламаг, Суренә олан мәһәббәтинә һәмшәлик садиг галмаг истәйирди. Лакин инсан, һүсусилә гызлар өз әһд-пейманларына садиг гала билмирләр. Чох заман һәят, шәраит, онлары өз фикирләриндән дөнмәйә мәчбур эдир.

Нвард Каронун һәрәкәтләриндән, сөһбәтиндән, бә'зи ишарәтләриндән дуймушду ки, онун Сиранушдан хошу кәлир. Йүксәк вәзифә саһиб, һәрби кейимли, зарафатчыл, көзәл Кароя һайыл-майыл олмуш шөһрәт-пәрәст ана, гызыны она вермәйә разы иди. Анчаг Каронун өзүнү тәклифини көзләйирди. Нвард бу барәдә әринә бир сөз демәмишиди, анчаг Сиранушун өзүнә гандырмышды. Сирануш анасына «Мән әрә кетмәйәчәйәм, сән дә орталыға кириб элчилик эләмә!» чавабыны вермишиди.

«Онда Ашота кет, сәнин тайын элә одур!»—дейә Нвард яндыгындан кинайәйлә күлмүшду.

Ана илә гыз арасында букүн дә белә сөһбәт олмушду. «Сән өзүн нәсән ки, Каро кими көзәл-көйчәк оғланы бәйәнмирсән?! Эвдә галыб ун чувалына тай олачагсан?!»—дейә Нвард гызына ачыгланмышды...

... Башыны чийинини үстүнә гоюб балконун дирәйинә сөйкәнмиш Сирануш, ахшамын гаранлығында өз гәлбилә данышырды:

«Һамы мәнн хошбәхт бир дәвләтли гызы билир. Амма мән нә гәдәр бәдбәхтәм!.. Каш Суренин шәклини

гайтармайдым. Һәр күн бахыб-бахыб аглаяйдым. Төссалим көз яшы олайды... Бу саат, бу саат онун шәклини алмага кедәчәйәм!»

Сирануш һәйәтә энди. Бу заман элә бил ки, гуяонун дибиндән кәлән инити сәси ону сахлады.

«Енә зарылдаян һансы язгыдыр?!»—дейә дустаглар сахланан эвин гапысында даянмыш Ашота янашмаг истәди.

Ашот:

— Яхына кәлмә, Сирануш!—дейә түфәнки она тәрәф чевирди.—Гайыт керил!

— Элә зарылдаян кимдир, Ашот?

— Демәйә ихтиярым йохдур.

— Мәнә дә?—Сирануш күлдү.—Ахы мән Сиранушам...

Ашот юмшалды.

— Яхына кәлмә, дейим.—О, түфәнки ашагы салды, лап явашдан әләвә этди:—Ким олачаг, әмин Гуркендир. Каро ону бүкүн дә дөйүб. Һәр күн шаллаглайыр... Даһа язығын бәдәниңдә сағ ер галмайыб. Ону бу гәдәр дөйдүрән атандыр.

— Гапыны ач, ону бурах, Ашот!

— Нә? Нә? Дейирсән Каро дәримә саман тәпсин? Кет бурдан, мән гараулдаям. Каро кәлиб бизи данышан көрәр, мәним өзүмү басар дама. Николай мәни боюма көрә салдат апармады, инди өз эрмәни һөкүмәтимизин салдаты олмушам...

— Горхма, сәнә бир шей олмаз. Неч кимә демәрәм, Ашот, әмини хәлвәтчә бурах.

— Бура бах, Сирануш, Каро дейир ки, салдат ит кими бир шейдир, кәрәк ағасына вәфалы олсун. Мәним нә борчума, бөйүйүн ишинә гарышам... Мән өлүм, кет бурдан! Мәни гана салма, кет!

— Ахы мән дә сәнә вәфалы олмаг истәйирәм.

— Нечә? Мәнә вәфалы олмаг?—Ашот ики аддым габаға кәлиб севинчлә деди:—Дилинә гурбан олум, ай гыз! Нә тәһәр олду ки, бу сөзү делин?

— Әлими бурах, сәнә дейәси сөзүм чохдур; элә сөз ки, һәм сәнин үрәиндән олсун, һәм мәним.

Ашот севиндийиндән өзүнү итирди. Бир түфәнкине бахды, бир гыза. «Нейләйим, нечә эләйим?»—дейә дүшүндү... Гапыны ачыб Гуркени бурахмаг истәди. Ама Каронун зәһми ону басды. Енә чәкилиб өз ериңдә дурду. Чидди вәзийәт алыб:

— Мән гараулдаям, кет бурдан!—дейә амиранә сәслә Сирануша чыгырды.

Гуркенин сәси гулагындан кетмәйән Сирануш күлүмсүнүб:

— Салдат кәрәк икид олсун,—деди.—Яхшы, даһа бундан сонра өзүндән күс!..

— Мәни сыйылтма, йолдан чыхартма, ай гыз! Бурахарам, сонра өзүм язгы оллам.

Сирануш, Ашотдан бир кар ашмаячагыны йәгин этди. Әмисини нечә азад этдирәчәйини фикрләшә-фикрләшә узаглашаркән, мәнәббәтлә горху арасында чашыб галмыш Ашот һәйәчанла деди:

— Даян!

Сирануш дөнүб она бахды.

— Инди йох, сонра, фүрсәт дүшәндә, яхшымы?

Сирануш:

— Яхшы!—дейә кетди.

Сирануш Суренин шәклини ялвар-яхарла Анаһиддән алыб тез гайытды. Инди онун гәлбиндә той-байрамды. Суренин өлүм хәбәриндән сонра да онун мәнәббәтнини көнлүндән чыхармаян вәфалы Сиранушун ағламасындан үрәин юмшалан Анаһид, гардашынын яраландыгыны, лакин өлмәдийини она демийди; һарада олдуғуну исә сөйләмәмишиди. Бу барәдә һеч кәсә бир сөз демәмәйи Сирануша бәрк-бәрк тапшырмышды.

Сирануш һәйәтләринә кириб о яна бу яна бойланды, шәкли гойнундан чыхарыб, ахамын гаранлығында дәнә-дәнә өпдү, енә үрәинини башына гойду.

Гыз отаға кирәндә аңасы она гышгырды:

— Сәһәрдән бәри һардасан?

— Әмикилә кетмишдим.

— Орда нә өлүмүн вар?

— Арвадына баш чэкмэйэ кетмишдим. Языг долана билмир, ачдыр. Она эл тутмаг лазымдыр, ана.

— Чөһөннэмэ ачдыр. Эри динч дурайды, тутуб да-ма басмаяйдылар. Мэним она вермэйэ неч нэйим йох-дур.

— Ахы, эмими тутдуран атам олуб, ана, инсафын олсун!

— Кири, ай гыз, атанын ишинэ гарышма. Малымы-зы, дөвлөтмизини элимиздэн алмаг истэйэн палөгулаг Гуркендэн сэнэ эми олмаз. Каро яхшы элэйиб ки, ону дама сохуб. Сэн дә дилини көдөк элэ.

— Ана, нийэ мэнимлэ белэ данышырсан? Сэнэ нэ олуб?

— Ананын сөзүнэ бахмаян гызла нечэ данышар-лар?!. Им... Карону бэйэнмир... Сэн ону атынын тәркинэ алмаянда, о да сени итинин тәркинэ алмаз. Маһа-лын көзөл-көйчөк гызларына нэ келиб!.. Сенин дәрдин-дэн үрэйими ейиб гуртармышам. Нэрэйэ бир шөбөдө гошурсан, неч кәси бэйэнмирсэн.

Сирануш чаваб вермәди. Ганы гаралмыш һалда галхыб гапыя тәрәф кетди.

— Һара кедирсэн?.. Гонага чай апар!—дейэ Нвард ону сахлады.

— Апармырам, Гонаг бир күн олар, ики күн олар... Нийэ чыхыб кетмир?

— Сэн һалэ эв сәһибя дейилсэн ки, о сөзләри де-йирсэн, бала! Атан эшидәр, сенин сачыны йолар. Һә-лэ о Сурен кәдәнин ачыгы атанын чанындан чыхма-йыб. Яхшы олду ки, мусурманлар ону өлдүрдүләр, йохса, Баграт өзү Арменак оғлунун һагг-һесабыны чә-көчөйди...

Сирануш ағзыны долдуруб демәк истәди ки, «о өл-мәйиб», анчаг өзүнү сахлады.

Нвард ики стәкана чай төкүб падноса гойду, Сира-нуша вериб:

— Апар!—деди,—атан да Каронун янындадыр.

Сирануш ичәри кирәндә:

— Ай саг ол, гызым, бизә чай кәтирмисән!—дейэ Баграт падносу ондан алыб, столун үстә гойду.

Сирануш гайыдыб кәдәндә, Каро фурсәтә салыб, она бир-ици дөфә көз вурду. Сирануш гызарыб отаг-дан чыхды. Бир даһа стәканлары кәтирмәк вә енә чай апармаг үчүн орая кетмәди.

Багратла Каро сөһбәтләринә давам этдиләр.

—...Амма бизим әнкәләвидлиләр дә мусурман кәнд-ләриндән боллуча гарәт дашыдылар, һа! Кими мал-һейван кәтирди, кими халы-халча кәтирди, кими йор-ған-дөшәк, әйин палтары кәтирди, кими котан, вәл, боюндуруг кәтирди, кими пендир, яғ, тахыл, һәтта, чәлдән бугда, пәрнич дәрзләри дашыйыб кәтирән дә олду. Мән эшитмишәм ки, су чамына, тахта хәрәк-гашыгына тамаһ салаңлар да олуб. Инди әнкәләвид-лиләрини дә бә'зиләри Шәкрийә көчүб орда юрд-юва салмаг истәйир.

— Һамыдан чох сән тазаңдын, Баграт!—дейэ Каро алини онун чийинә вурду.

Баграт Каронун бу һәрәкәтинлән хошланараг:

— Мән нашүкүрлүк эләмирәм,—деди.—Алакәлләр вә шәкилиләрини Дөвәәләндәки ерләри инди Грикорла мэним әлимдәдир. Бир аз да күнейләрдән әлә кечирсәм, нечә дейәrlәр, рәңким-руһум өзүмә қаләр. Андроник мусурман кәндләринини һамысыны дағытсайды, әл-го-лумуз тамам ачыларды...

— Неч үрәйини сыхма, таланларыны да мән Каро итә, сән Баграт дағыдарыг. Әлэ эләйәрик ки, мусурман кәндләриндән нишанә белә галмаз. Андроник бу ишлә биздән габага дүшдү, амма иши ахыра чатдырмады, һараса гачды. Буна да сәбәб бизим өз әрмәниләринми-зин дөнүклүйү олду. Мисал вар, дейәrlәр, ағачы өз ичиндән гурд ейәр. Узлулар, бырнаготлулар, ахлатяңлы-лар вә башга кәндлиләр Андроникки габағыны кәсиб-ләр, дейибләр ки, сән бир дә мусурман кәндләринини үстүнә гошун чәксән, өзүнү өлмүш бил.

— Бәс о бигейрәт әрмәниләр ишә белә иш көрүб-ләр?

— Онлары да йолдан чыхаран вар, әрмәни болше-викләридир. Нә исә, Баграт, һалә зырылты бөйүкдүр, мәсәләләр долашыгдыр. Амма орасы айдындыр ки...—

Каро сөзүнү гуртармамыш Карпов калди. Салам ве-
риб эйләшди.

— Чәнаб Карпов да калди!—Каро көзүнү онун кө-
зүнә дикиб сорушду.—Нә вар?

Каронун нә барәдә сорушдугуну дәрһал баша дү-
шән Карпов:

— Вар, бир шей вар...—деди.—Анчаг «шейин» нә
олдугуну Багратын янында данышмаг истәмәди.

Баграт онларын кизли данышмаг истәдикләрини
баша дүшүб, кетди. Карпов дуруб галыны кип өртдү.

— Де көрүм, нә вар? Йохса, Ваһанын ерини өйрән-
мисән?

— Ики мүһүм хәбәр вар, чәнаб һампарсумян. Би-
ринчиси: Андроник даһа Зәнкәзурда йохдур...

Каро онун сөзүнү кәсди:

— Буну чоһдан билирәм. Мәнә көһнә мә'лумат вер-
мә. Икинчиси нәдир?

— Сурен Погосян сағдыр...

— Нечә?—дейә Каро тәәччүбдән диксинди.—Ким
дейир? Өлү дә дириләрми? О һардадыр? Бах бу тәә
хәбәрди. Мүһүм хәбәрди. Ону тутсаг, йолдашлары-
нын да ерини өйрәнмәк чәтин олмаз.

— Бу мә'луматы мәнә ярым саат бундан әввәл, би-
зим шәләкли хәфийәләрдән бири верибдир. О деди ки,
Сурен яралыдыр. Өзү дә Мго дейилән бир кәндлинни
әвиндә имиш. Анчаг бир нечә күн бундан әввәл һара
исә апарыблар.

— Апарыблар? Ким апарыб?

— Ону демәди.

— Бәс сәнин о ахмаг хәфийәһә нә үчүн мә'луматы
кечикдирибдир?

— Кәндлидир. Һәлә белә ишләрдә тәчрүбәси аздыр.

Каро һирсләнди:

— Йох, чәнаб Карпов, көрүнүр ки, сәнин часуслуг
вә көшфийәт ишиндә тәчрүбән о кәндлидән дә аздыр.
Сән садәчә пристав олмусан, кизли полисия ишиндән
хәбәрин олмайыб. Шадлинскини дә «өз адамымыздыр»
дейә әлдән бурахдырдын. Элә о келәндә кетди... Өзү
дә бизи алдатды... Мән билмирәм, инди ки, дейирсән

сағдыр, Сурен Погосяны, Ваһан Газаряны, Чомәрд
Алмурад оғлуну тапмалысан!

— Баш үстә, чәнаб, даһа чидди чалышарам. Мәнчә,
иши Сурен Погосянын аиләсиндән башласаг, кәләфин
учуну тапмыш оларыг.

— Мән даһа сәнә йол, үсул өйрәтмәйәчәйәм, чәнаб
хәфийәһә рәис! Нечә истәйирсән, эләчә дә һәрәкәт элә,
анчаг иши вахтында вә гүсурсуз көрмәйи бачар.—О,
нә исә фикирләшиб эләвә эләди:—Мән өзүм дә онла-
рын тапылмасыйла мәшғул олачагам.

Кетдикчә чидди вә рәсми шәкил алан данышыг
хейли чәкди. Нәһайәт, һәбс олунмуш болшевикләри вә
онлара рәгбәт бәсләйән кәндлиләри бу кечә Иравана,
мәркәзи һәбсханая көндәрмәйи гәрәра алдылар.

...Голлары кәндирлә далда бағланмыш үч душта-
ғы—Мусатову, Гуркени вә Саакы дамдан байыра чы-
хартдылар.

— Бизи һара апарырсыныз?

— Корусла өлдүрдүйүн жаңдарма рәисини яны-
на, «чәнаб» Мусатов!—дейә Карпов ону далдан итә-
ләди.—Малакан кәндләриндә болшевик тәблиғаты
апармаг бир дә сәнә гисмәт олмаячаг.

— Дашнак һөкүмәтинә хидмәт эләмәк дә сәнә баһа
отурачаг!—дейә Мусатов она нифрәтлә бахды.

— Ери, чәрәннәмә!

— Ахы мәним күнаһым нәдир, мән нә эләмишәм,—
дейә Саак бурахылмасы үчүн ялвармага башлады.

— Сәнин күнаһын Багратын үзүнә ағ олмагдыр,
болшевикләрин сөзүнә уюб, онун торпағыны әлиндән
әлмаг истәмәйиндир, гоча кағтар! Ери!

Саак енә ялварды:

— Бир дә элә шей эләмәрәм.—Каронун габағында
диз чөкдү.—Валлаһи эләмәрәм, мәнни эвимә бурахын.
Балаларыма рәһм эләйин.

Гуркен она һирсләнди:

— Киши ол, Саак!—деди,—адам алчағын габағын-
да өзүң алчалтмаз. Өлүмдән артыг ки, бир шей йох-
хур. Мәрд ол! Нийә ялварысан?

— Кәс сәсини, доруз!—дейә Каро Гуркенә бир та-

панча гундагы илишдирди.—Өзүнө умач ова билмир, башгасына әриштә кәсир.

Гуркен:

— Мән сәнә ялвармаячагам,—деди,—нә гәдәр дәйүрсән, дөй. Анчаг гой кедим күлфәтимлә көрүшүм.

— О дүняда көрүшәчәксән! Түлкү!

Бүтүн кәнд эшитсин вә чәллад дашнакларын ишиндән хәбәрдар олсун дейә, Гуркен учадан гышгырды:

— Мәни апарырлар, Шушаник!

— Сус, һейван!—дейә Каро ону дөймәйә башлады.

Гуркен сусмады, даһа бәркдән гышгырды. Бу һәйәчанлы сәсә ичәридән Сирануш, онун далынча Багратла Нвард балкона чыхдылар.

— Гойма ата, гойма әмири дөйсүнләр!—дейә Сирануш атасына ялварды.

Баграт гызына ачыгланды:

— Кәс сәсини, ери эвә!

Каро күчлү вә ихтияр саһиби олдуғуну Сиранушун көзүндә бөйүтмәк үчүн, Гуркени даһа бәрк дөймәйә башлады.

Сирануш өзүнү сахлая билмәйиб чығарды:

— Ахы о сәнин гардашындыр, ата! Ахы, әмири дөйүб өлдүрүләр!..

— О мәним гардашым дейил, торпағымы әлимдән алмаг истәйән дүшмәнимдир!—дейә Баграт гызынын голундан тутуб гапыя тәрәф италәди.

Сирануш эвә кетмәди, тез һәйәтә эниб:

— Ону дөймәйин! Инсаф эләйин!—дейә Кароя ялвармаға башлады.

Каро:

— Чәкил кәнара, ай гыз!—деди.—Сән нийә белә ишләрә гарышырсан?

Сирануш һирсиндән ағлады:

— Инсафсызлар, онун күлфәтини ким сахлаячаг... Баграт әсәби һалда ашагы дүшдү.

— Сәнин нә ишин вар, ким сахлаячаг!—дейә Сирануша бир-ики сиклә вурду.—Итил, кет эвә! Ахмағын баласы, мәни биабыр эләмә!

Гуркен:

— Ағлама, Сирануш, ағлама!—деди.—Гой бизи апарсынлар, өлдүрсүнләр! Ганымыз ердә галмаячаг, архайын ол!

Карнов, Ашот вә үч салдат дустаглары апардылар. Сирануш һөнкүрә-һөнкүрә юхары галхды.

Багратла Нвард садә үрәкли гызы данлага тутдулар. Анчаг Сирануш санки һеч нә эшитмирди. Онун фикри әмисинин вә онун башсыз галан әйләсинин янында иди.

Анаһид атасынын шалварыны ямайырды. Палазын үстүндә онуула янашы отурмуш Аракси киркирәдә ярма чәкирди. Һәр икиси сусмушду. Эвдә анчаг киркирәнин екинәсәг хырылтысы эшидиләрди.

Әввәлдән дә чансыз олан, ахыр илләрдә икә гәмгүссә чәкмәклән даһа зәифләмиш Аракси:

— Ай аллаһ, голларым кирдән дүшдү!—дейә әлини сахлады. Дәриндән нәфәс алды.—Ай гызым, нә яхшы, атан бичинчиликдән бир аз бугда алмышды... Бу да олмасайды, нә ейәрдик, нечә өтүшәрдик. Пәрвәрдикара, ахы сәни әдаләтли дейирләр!..

Һәр күн, һәр саат анасындан анчаг шикайәт эшидән Анаһид дилләнмәди. Аракси киркирәнин боғазына бир-ики овуч бугда төкдү, дәстәклән япышыб, үст дашы яваш-яваш һәрләмәйә башлады.

Аракси ярманы чәкиб гуртармышды ки, Арменак кәлди. Аракси Анаһидә:

— Торбаны кәтир, бала!—деди. Совра әринни үзү нә бахыб сорушду:—Нә вар, Арменак, енә гашгабагың төкүлүдүр. Кәнд арасында тәзә нә эшитмисән? Валлаһ, ай киши, элә сәнә дә язығым кәлир.

— Гашгабаг нәйә бахыб ачылачаг! Чамаат данышыр ки, дүнән кечә Гуркени, Саакы, бир дә о русу. Серкейи дейирәм ә, көндәрибләр Иравана. Ким билдир языгларын башына нә оюн ачачаглар... Дейирләр. Баграт гызыны мөһкәм дөйүб.

— Ону нийә?

— Нә билим, дейирләр, куя, Сирануш әмисини гой-мурмуш апарсынлар... Баграт да ки, билмирсән, гарда-

шылә ганлы бычагдыр. Малдан, шөһрәтдән өтрү өз атасыны да аягынын алтына алыб тапдалаяр. Гәрәз, бир аз әлли ол, Мән кәрәк бүкүн чыхам.

Анаһид торбаны кәтирди.

— Юмурталары да вер, бала!—дейә Аракси ярманы көһнә, гәдәк торбая долдурмаға башлады. Анаһид он юмурта кәтирди. Аракси онлары да торбая гойду, агзыны тикә-тикә:

— Сәнә анан гурбан, Сурен!—деди.—Мәним яралы балам, кәндиндән, комасындан гачаг дүшән балам! Эй худая, сән зүлмкарын әвини башына учурт!

— Һә, учурдачаг! Учуртсайды, мусурманларын аһналәсини эшидиб, Андроники даша дөндәрәрди. Гоймазды бу гәдәр ган төксүн.

— Һейф бизим о мусурман гоһшуларымыза!—дейә Аракси ики әлли дизләринә чырпды.—Һейф Нәбийә, Чомәрдә! Көрәсән языгларын башларына нә кәлди? Аралыға ган-говға саланын башына аллаһ даш салсын!

— Сән һеч Шаһмәрданы демирсән ки, Сурени одуналовун ичиндән чыхартды. Мән она яхшы бәләд дейилдим. Валлаһ, икид оғланмыш. Салдатлар бизи бир нәчә ердә тутдулар. Өзүнү габаға вериб, видил-видил өтдү. Кишини оғлу әрмәничә дә яхшы билирмиш. Диллә-сөзүйлә бизи онларын әлиндән гуртарды. Һә, гәрәз, Аракси, яман ердә ахшамладыг. Лоту-поту дүняны вурду бир-биринә. Бизи достларымыздан айырды... Ахы, бир сорушан йохдур ки, балам, нийә кәрәк әрмәни мусурманы гырсын, кәндини яндырсын! Валлаһ данышдыгча, дәримә од дүшүр. Ахы, ай Аракси, нийә бу намәрдләр әрмәнини мусурманын, мусурманы әрмәнини чанына салышдырыблар? Дейирсән ки, балам бәлә әләмәйин, олурсан пис киши. Бир аз да артыг-әксик данышанда, басырлар дама. Амма бәлә кетмәз. Гудуран гырх күн яшар.—О, бир аз сусуб, фикрә кәдәндән сонра деди:—Даһа мән кедим. Хурчуну кәтир, гызым.

Анаһид боз хурчуну кәтирди. Аракси онун бир көзүнә торбаны, о бири көзүнә ики-үч арпа мады гойду.

— Серкейин арвадына де ки, Суренә гуллуғ әләмәкдән инчимәсин. Вахт олар яхшылығындан чыхарыг. Бу ярмайла юмурталары да бишириб она версин. А киши, кәлсәнә Сурени әвимизә кәтирәсән! Даһа онун-бунун гапысында галдыгы бәсдир.

— Олмаз, арвад!

— Мән анаям ахы! Баламдан сары бурнумун учу көйнәйир. Нийә һәр гада-бала о языгын башына кәлди?.. Худая, сәнин яһында нә күнаһ иш тутмушам? Нийә мәни баламын үзүнә һәсрәт гоймусан? Арменақ, кет оғлуму кәтир.

— Яхшы, яхшы, көврәлмә, онун дири олдугуну билсәләр, Каро әвимизи күлә дөндәрәр. Ону да сағ гоймаз, йолдашларыны да. Бу дашнақ көпәк оғлу, о кешиш ит оғлу, о бири көһнә пристав дәйнос оғлу марыхда ятыблар. Онлар Николайын жандармасындан да писдиләр. Енә сизә тапшырырам: агзынызы гыфыллайын, көрәк ахыры нә олар. Дөвран бәлә галмаз.

Суренин шәклини ата-анасындан хәлвәт Сирануша гайтаран Анаһиди фикир кәтүрдү: «Мән нә пис иш көрдүм... Бирдән Сирануш һәр шейи ачыб дейәр. Ахы, Карону она көзү дүшүб. Әлә бүкүн ону көрүб дейәчәйм: «Агзыны бүтүн сахла, гардашыма языгын кәлсин!»

Арменақ аяға галхыб, хурчуну чийинә атды.

— Мәним Коруса кетдийми дә кәрәк һеч ким билмәсин!

Гәһәрдән аз гала боғулан Аракси, һеч бир сөз демәди.

Арменақ гапыны ачанда, Карону ики салдатла байырда көрүб керә чәкилди. Онлар эвә сохулдулар.

— Һара кедирсән, Арменақ Погосян!—дейә Каро әвин ортасында диқ даяныб әлләрини белинә вурду.—Чаваб вер, Һара кедирсән? Де, де, өзүнү итирмә. Мән пис нийәтлә бура кәлмәмишәм. Көрүрсүнүзмү, гонаға «отур» да демирсиниз. Биз әрмәниләр ки, гонагпәрәстик.—О, сүн и бир гәһгәһә чәкди...—Онсуз да биотурмаячайыг. Нә исә, диллән, Һара кедирсән?

— Бәләйә кетмәк истәйирдим.

— Бөлөйө йох, Шөлөйө! Элэми? Яхшы, орда нө ишин вар?

— Нө ишим олачаг. Касыбчылыга, ишлэмэйэ кедиррэм.

— Буну да дүз демэдин.

— Сөн бу гоча кишини нө сорғу-суала тутмусан?

Нө истэйирсэн?

Каро Анаһидэ бармагыны сиккөлэйэрэк:

— Сөн сус, нөвбә сәнә дэ кәләчәк!—деди.—Арменак Погосян, бәлкә оғлунун янына кедирсэн, һә?! О хурчундакы да совгатдыр, элэми?

Араксинин рәнки агарды. Анаһид горхусундан титрәмәйэ башлаян анасыны ерә отуртду.

Каро бирдән ғышгырды:

— Нийә дилләмирсән? Оғлун һардадыр?

Анаһид:

— Ғышгырма,—деди,—анам горхур.

Каро онун сөзүнә әһәмиийәт вермәйиб, суалыны амиранә тәрзәдә тәкпар эләди:

— Сорушурам, оғлун һардадыр?!

— Бүтүн кәнд билир ки, даһа мәним оғлум йох дур.

— Бәс Шәләкдә яралы ятан итин оғлудур?—дейә Каро гәзәб вә истәһзайла күлдү.—Киши дә оғлуну данармы?! Мәрд ол. һөкүмәтә, өзү дә сәнин өз эрмәни һөкүмәтинә нийә ялан данышырсан?! Сән элә билирсэн ки, мән ону күлләләйәчәйәм, асачагам. Хейр! О, эрмәнидир, көһнә салдатдыр. Инди бизә онун кими адамлар чох ләзымдыр. Мән она яхшы вәзифә верәчәйәм. Ордуда гуллуг эләйәчәк. Сиз дә касыб адамсыныз, вәзййәтиниз дүзәләр... Баша дүшдүн? Мәним һирселәймәйимә бахма. Эрмәнинин әтини есәм, сүмүйүнү чөлә атмарам. Нә исә, сөзү узатмаға дөймәз. Оғлуну кәтирәрсән өз әвино, сонра да, мәним яныма. Биз онула дил тапыб данышарыг. Бунун үчүн сәнә нә гәдәр вахт ләзымдыр?

Арменаки фикир апармышды.

Анаһид үрәйиндә Сирануша нифрәт эдирди. Элә билирди ки, Суренин сағ олмасыны о дейиб.

Һәр шейә инанан, садәдил, авам Араксин әринә де-

мәк истәди: «Кет Сурени кәтир, Арменак!» О, ғызынын үзүнә суаләдичи бир нәзәр салды. Анаһид онун фикрини баша дүшдү. Сусмасына ишарә верди. Каро, әви бүрүйән сүкуту позараг енә сорушду:

— Нә гәдәр сәнә вахт ләзымдыр?

— Мән оғлуму дирилдә билмәрәм...

— Элэми? Чох яхшы! Көтүрүн буну!—дейә Каро салдатлара әмр эләди.

Салдатлар һәрәси бир тәрәфдән Арменакин голларыннан япышдылар.

Аракси чығыра-чығыра ериндән галхды:

— Ону апармайын.

— Намынызы апарачагам! Дүшүн габағыма!—Каро маузери кобурундан чыхартды.

Аракси:

— Әвими дағытдырма, а киши!—деди.—Кет кәтир, чаныны гуртар.—Араксинин ағзындан гейри иради чыхан сөзләр Кароя әсас верди.

— Аһа, көрдүн, Арменак Погосян! Бәс оғлун өлмүшдү? Ал, бу да сәнин яланынын әвәзи!—дейә Каро ону силләләди.

Аракси ағлая-ағлая ғышгырды.

Анаһид өзүнү габаға вериб деди:

— Сән анамын сөзүнү тәрә баша дүшдүн. О, деди ки, хәлчәни кәтир вер, чаныны гуртар!

Аракси баша дүшдү ки, Суренин адыны чәкмәмәли, дири олдуғуну билдирмәмәли иди.

— Сән де, арвад, оғлун һансы кәнддәдир?

Аракси Каронун суалына нечә чаваб верәчәйини билмәди. Өзүнү итирди, дили долаша-долаша деди:

— Оғлум, оғлум? Су...

— Кәкәләма, ганчыг!—Каро маузери онун үстүнә галдырды.—Һардадыр Сурен?

— Аман аллаһ, сән бизи хатадан гуртар!—дейә Аракси хач чәкди.

Каро өз сәһвини баша дүшмүш Араксидән һеч вәчһилә сөз ала билмәди. Анчаг фикриндән дә дөнмәди.

— Мән инди сизин нә өзүнүзә дөйирәм, нә әвиниз дағыдырам,—деди.—Анчаг Сурен ердә дә олса, көйдә дә олса, тапылыб яныма кәтирилмәлидир. Бунун үчүн,

Арменак, сәнә вахт верирәм. Әкәр өзүн әлиплә оглуну мәним яныма кәтирмәсән, әвини күлә дөндәрәчәйәм. Көдәк сөз: Сурени кәтириб һөкүмәтә вермәлисэн!

Каро вә салдатлар кетдиләр.

Арменак дәриндән көксүнү өтүрүб:

— Бу да әрмәни һөкүмәти, дашнак-машнак һөкүмәти,— деди. Сонра үзүнү Араксийә тутуб әләвә әләди:— Сән өзүн оглуну өлүмә верәчәйдии, арвад. О залымлар бизә кәләнә сән һеч данышма.

— Атам яхшы дейир, ана, сән дилләмә, өзүн дә дәянәтли ол.

— Даһа үрәймдә таб галмайыб, бала. Суренин дәрди мәни әридиб. Аһ, оғул, оғул!..

Арменак гапыдан һәйәтә бахыб гайытды.

— Неч ким йохдур. Мән кедирәм,— дейә хурчунуну көтүрдү.

— Чох юбанма, Арменак.

— Тез гайыдачағам.

Арменак кетди.

Аракси дәрин бир кәдәр ичиндә хач чәкиб, һәзин бир сәслә деди:

— Оглуму сән өзүн сахла, пәрвәрдикара! Онун дагыны мәнә көстәрмә.

Букүн сәһәр Иравандан гайытмыш Карпов дөйрди:

— Вәзийәт орда да ағырдыр. Гачгындан вә шәһәр әһалисиндән ибарәт бөйүк издиһамын, һөкүмәтин әлейһинә нечә нүмайиш дүзәлтдиһини өз көзләримлә көрдүм. «Бизә чәрәк верин!»— дейә гышгырырдылар. Амма онлары чох узун данышмаға, әл-гол ачмаға гоймадылар. Һөкүмәт силаһлы гүвәләрин ярдымыйла нүмайишчиләри пәрән-пәрән әләди. Бир нечәси өлдүрүб, бир нечәси яраланандан сонра дагылышдылар.

Каро мәрғур-мәрғур деди:

— Сән һеч нараһат олма, Тимофей Тимофеевич. Чәнаб Хатисов дүшмәнләрә гаршы күлләни әсиркәйән адам дейил.

— Әлбәттә, әлбәттә,— дейә Карпов, әлини чибинә

салыб, бағлы бир зәрф дә чыхартды.— Сизә парламентдән бир кағыз да вар.— Мәктубу она верди.

Каро мәктубу ачыб әввәлчә үрәиндә, сонра далыны учадан охуду:

«...Хатисов чәнаблары демишдир ки, һөкүмәт, болшевизмә вә онун нүмайәндәләринә гаршы өлкә даһилиндә мүбаризә апармыш вә апарачағдыр...»

Һөкүмәтин гәрары илә бу яхынларда бир чох болшевик һәбс әддиб, Әрмәнистандан сүркүн әдилмишдир...

Сизин дә вәзифәниз онлары Зәнкәзурда баш галдырмаға гоймамағдыр. Икинчи вәзифә, шүарымызы унутмамағдыр: «Макрел сырпел», йәни сүпүрүб атмағ. Әрмәнистанда анчаг әрмәниләр яшәя биләр. Мүсәлманлар, руслар өлкәдән тәмизләнемәлидир. Андроник башладығы, лакин ахыра чатдырмадығы иши Хатисов һөкүмәти баша вурачағдыр».

— Аһа, демәк белә! Һөкүмәтин сясәтиндә һеч бир дәйишиклик йохдур.— Каро кағызы чибинә гойду.— Юругумузу болшевикләрин башына даһа мөһкәм вурмалыйыг, әләми, чәнаб Карпов?— Икиси дә севинчлә күлдү.— Сән фәалийәтини даһа да артырмалысан, чәнаб Карпов. Кәшфийәтсыз, хәфийәсиз дәвләт, би-нөврәси бош дивар кими тез учар.

— Бәли, әләдир, чәнаб һампарсумян, әләдир. Инкилисләр өз ағалығларыны Шәргдә часуслуг күчүнә тәмин этмишләр. Мән өйрәнмишәм ки, Андроник дә инкилисләрин Түркийәдә часусу олмушдур. Инкилисләрин Загафғазия, сонра Русия кирмәсини көзләмишдир. Бәлкә Андроник, Ирандакы инкилис гошунуна бурадакы вәзийәт һаггында мәлумат апармағ үчүн Аразын о тайына кечмишдир. Гәрәз, о ки, галды мәним өз ишим, архайын ол, хәфийәләрин сайы артыр, һәр тәрәфдән мәнә верилән мәлуматлар чохалыр. Мән һәр иши дүрүст мүйәянләшдирмәк үчүн хәфийә далынча хәфийә салачағам. Нәзәринизә чатдырым ки, Самвел мәним әлимдәдир.

— Самвел?— Каро тәэччүблә сорушду.

— Бәли, Бағратын оғлу. Ону башга кәндләрә көндәрмишәм, кәлән кими Шәләйә, Суренин һара апарыл-

масыны өйрәнмәйә көндәрәмәйәм. Арменакын эвинә, анләсинә нәзарәт гоячагам.

— Әһсэн, бу тәдбирләрини чох бәйәндим.—Қаро элини онун чийнинә вуруб һийләкәрчәсинә күлдү...

Кечә ярысы гапы ики-үч дәфә явашдан дөйүлдү. Фикри һәмишә әринин янында олан, она көрә дә сәк-сәкәли ятан, бә'зән кечәләр көзүнә һеч юху кетмәйән Клавдия тез кейинди. «Йәгин ки, Серкейди»,—дейә дәһлизә чыхды. Бу вахта гәдәр өз отағында ятмайыб гәзет охуян Ваһан, ондан габаг дәһлиздә иди. Ваһан гапы дөйәнин ким олдуғуну сорушду.

— Яд адам дейялик, ачын,—дейә Шаһмәрдан дил-ләнди.

Ваһан ону сәсиндән таныды. Гапыны ачды. Чомәрд, Гияс вә Шаһмәрдан ичәри дахил олдулар. Ваһан онлары Суренлә биркә ятдыгы отаға бурахды, Клавдия кәләнләрин ким олдуғларыны сөйләди. Яралары һалә тамамилә сағалмамыш Сурен дә көзүнү ачды. һамысы севинчлә көрүшдү. Отурдулар.

Ваһан Суренин нә үчүн Шәләкдән Коруса кәтирил-дийини, онун сағалмасы үчүн һәким Аракелин нечә чалышдығыны данышды. Сөһбәт дөйишилди. Ваһан, Чомәрд һарда тапдығыны Шаһмәрдандан сорушду.

Шаһмәрдан Нәбини, Юсифи, Нөврәстәни Минкәнд-дән һәкәри, Бәркүшад чайларына тәрәф кетдикләри заман йолда тапдығыны, ата-анасынын фачиәли өлү-мүнү, гачгынларын фәләкәтли һәят кечирдикләрини данышды. Арвадыны, гайнатасыны вә гайыны Юхары Моллуда бир кәндлинин саманлығында гоюб, Чомәрд-дин далыпча Бакыя кетдийини деди. Гияс вә Чомәрдлә Бакы партия комитәсиндә көрүшдүйүнү сөйләди.

Сөһбәт Бакынын вәзийәтиндән дүшдү. Чомәрд бу сәрәдә әтрафлы мә'лумат верди. Алман-түрк империа-листләринин тәзийги вә дахили әкс-ингилабчыларын хәянәти нәтичәсиндә Бакыда Шура һакимийәтинин мү-вәғгәти сүгут әтмәсиндән, ийирми алты Бакы Комис-сарынын «Мәркәзи Каспи һөкүмәти» тәрәфиндән һәбс

әдилмәсиндән данышды. һамысы мә'юс олду. Анчаг мә'юс олмаг кәдәрләймәк, һеч дә руһдан дүшмәк, мү-баризә силаһыны ерә гоймаг демәк дейилди. Билирди-ләр ки, Бакы вә Загафазия болшевик тәшкилатлары-нын фәалийәти даянмамышдыр. Загафазия зәһмәт-кешләринин архасында ингилабчы Русия дуруп.

Сөһбәт узанды...

Клавдия онлара чай верди. Тәзә кәлмиш гонаглара ятмаг үчүн ер салды. Чомәрд она гонагпәрәстлини үчүн дил-ағыз эләди. «Серкей дә һарда олса, бу күнләрдә өз эвинә кәлиб чыхачаг»,—дейә Чомәрд, әринин дәрдини үрәйиндә чәкән гадына тәсалли верди.

Клавдия өз отағына кетди, онлар ятдылар.

Арменак күн чыхмамыш оғлунун янында олду. Онун һара кетдийини һеч кәс көрмәсини дейә, сентябр аязы үз-көзүнү говура-говура узун йолу кечә икән пияда кәлмишди.

О, һамы илә көрүшдүкдән сонра көһнә, боз хур-чунундан ярманы вә юмурталары чыхарыб пәнчәрәйә гойду.

—Анан көндәриб, Сурен,—деди.—Онун көз яшыны гуруда билмирик. һәр күн мәнә ялварыр, дейир ки, кет, оғлуму кәтир. Яраланаңдан сонра сәнин үзүнү көрмәмишди. Ана үрәйидир дайна, а башыныза пыр-ланым...

Чомәрд, Шаһмәрдан, Ваһан, Гияс она дигтәтлә гу-лаг асырдылар.

Арменак дейирди:

—Бачыи да сәнин фикрини чәкмәкдән сыныхыб, бала. Билмирәм сәнин ишин... Элә сизин һамынызын иши нечә олачаг?

—Фикир эләмә, Арменак дайы,—дейә Шаһмәрдан Арменака тәсалли верди.—Андроник рәдд олду. Сурен дә букүн-сабаһа сағалыб дурачаг.

Арменак деди:

—Бәли, Андроник рәдд олду чәһәннәмә. Амма он-дан да бәтәр көпәк оғланлары Суренин, элә сизин һа-мынызын гапына сусайыр. Серкейи, Гуркени, о гузу

тәкин пағыр Саақы Әнкәләвидән көндәрдиләр Ира-
ван газаматына. Сәни дә мөндән истәйирләр, оғул,
Сурен. Һансы шейтанса, Шәләкдә олдуғуну Кароҗ де-
йиб. Сәни онун янына апармағ үчүн мәнә беш күн
вахт вериб. О күнү, янында ики салдат әвимизә кәл-
мишди. Устүмә бағырыб деди: «Оғлунун ерини дел»
Инди мән нә эләйим. Ашағы түпүрүрсән саггал, юха-
ры түпүрүрсән быг...—Арменак, оғлунун үрәйини сых-
мамағ үчүн Каронун ону дөйдүйүнү демәди.

Сурен:

— Мән сәнинлә кедәчәйәм, ата—деди.—Һеч фикр
эләмә, инди аярым ер тутур, лап бу яралы вахтымда
онунла дөш-дөшә кәләчәйәм...

— Сәнин һәр әзабыны мән өзүм чәкәрәм, оғул. Сән
хата-бәдалардан гуртармысан. Инди һечә сәни чәлла-
дын әлиңә верим... Йох, йох!.. Сәни һәлә апармайчағам.

Орталыға сүкут чөкдү. Бу ишә бир чыхыш йолу
тапмағ үчүн һамы фикрә кетмишди.

Суренин Әнкәләвидә кетмәси өзү үчүн өлүм, йол-
лашлары үчүн исә әлә кечмәк, һәбс олулмағ демәкди;
кетмәмәси, ата-анасынын, бачысынын мәнә олмасы
демәкди.

Һеч кәс Суренин Әнкәләвидә кетмәсини мәсләһәт
көрмәди. Бу гәрара кәлдиләр ки, Арменак арвадыны
вә ғызыны көтүрүб, хәлвәтчә Гарабағ көндләриндән
биринә көчсүн.

Арменак йола дүшдү.

Һәмни ахшам Шаһмәрданла Гияс да Юхары Мол-
луя кетдиләр.

Самвел сөзүнү белә гуртарды:

— Ону нә гәдәр дилә-сөзә чәкдим, һәдә-горху кәл-
димсә дә, Сурен һагда бир сөз демәди. Ахырда, душтаг
эләйиб кәтирдим. Инди нә буюрурсунуз?

— Яхшы, кет кәтир бура,—дейә Каро наразылыға
башыны булады. Самвел о саат чыхды.—Чәнаб рәис,
анлайырсанмы ки, һам дайчаны әввәл өйрәдиб, сонра
минәрләр.

Карпов бу сөзләрини нә үчүн дейилдийини баша
дүшмәди. Көзләрини дөйә-дөйә Каронун үзүнә бахыб:

— Нә буюрурсунуз?—дейә сорушду.

— Ону дейирәм ки, сәнин хәфийһән Самвел һәлә
һам дайча кими бир шейдир. О, ләзыми тәлимат алма-
йыб. Көндлини голу бағлы, бир душтаг кими, күнүн
күнорта чағы кәтирәндә, бизә нә дейәриләр? Демәзләр-
ми ки, дашнаклар габагларына кечәни һәбс әдирләр.

— Мән Самвелә һәбс барәдә көстәриш вермәмиш-
дим. Демишдим ки, Суренин һансы кәндә апарылды-
ғыны кизли өйрәнсин. Бундан сонра, ону вә башга хә-
фийһәләри әтрафлы тәлиматландырарам.

Самвел голу бағлы Мғону итәләйиб ичәри салды.
Каро илә Карпов сәһбәти дәрһал кәсдиләр. Карпов
русча она деди:

— Мән кедирәм, өзүн данышдыр.

Карпов кетди. Каро ериндән галхыб Мғонун яны-
на кәлди.

— Бура бах һа, бу фағыр кишини голларыны
нийә бағлайыблар?—дейә кәндири онун голларындан
ачды, кери чәкилиб отурду.

— Багратын оғлу, онун янындакы салдат әлә бил-
диләр ки, мән гачачағам,—Мғо сәләләвһлүклә күлүм-
сәди.—Гачағы да ки, диванханая голлары ачыг кәтир-
мәзләр...

— Сән душтаг дейилсән, а киши. Яхшы иш көрмә-
йиблар, һөрмәтсизлик эләйиблар. Бир һечә суала ча-
ваб верәндән сонра әвинә кедәчәксән. Инди, отур.—
Мғо ердә отурду.—Кәнддә нә данышырлар? Бизим,
йә'ни сиз көндлиләрини тәзә һөкүмәтиндән—әрмәни һө-
күмәтиндән разыдырлармы?

— Дүзү, мән бу барәдә әлә бир сөз эшитмәмишәм.
Амма кәнддир дә, данышан да олур, данышмаған да.
Эләси вар ағзына су алыб отурур, эләси дә вар дейир,
һөкүмәт бизә чөрәк версин, торпағ версин. Нә билим,
биринин ағзындан кәрә чыхыр, биринивкиндән күрә.
Кимин ағзыны бағламағ олар ки, а башына дөнүм..

— Доғру дейирсән, дүз дейирсән. Билирәм, сән дә
касыб адамсан. Бунларын һамысы дүзәләчәк. Сән
Мғонун торпағы да олачағ, өкүзү дә, инәйи дә.

— Сән дейирсэн, а башыа дөнүм, диван адамысан, амма чамаат инанмыр, дейирлөр, бу нечә эрмәни һөкүмәтидир ки, енә Николайын приставы иш башына кечиб, кәндләрден адамлары халвәт-халвәт тутур, әлли-аяглы йох әләйир. Дейирлөр, һөкүмәт дөвләтлиләрин һөкүмәтидир. Чулу чырыг касыб енә зилләтдә, енә өз гарнынын һайындадыр.

Каро ону башдан-аяга сүзүб:

— Бу ялан сөздүр,— дейә күлдү, чибиндән он манатлыг кағыз пул чыхарыб она көстәрди.— Көрүрсәнми бизим пулуи үстүндәки шәкли? Бир бах, чәһрә әйрән эрмәни арвадынын шәклидир. Бу, о демәкдир ки, эрмәни һөкүмәти касыбларыи, кәндлиләрин һөкүмәтидир. Баша дүшдүн?

Мго дилләтмәди.

— Ал, верирәм сәнә,— дейә Каро пулу она узатды.— Хөрчлә. Биз, касыбларыи, сәнин кими әлсиз-аягсызларыи тәрәфдарыйыг. Гой чибинә.

— Лазым дейил.

— Ал, ал! Утанма. Букүн-сабан касыблара бугда, уи пайланачаг, ал пулу.

— Ону мән газанмамышам, лазым дейил.

— Өзүн бил.— Каро пулу чибинә гойду. «Дейәсән мән гыран гоз дейил, бейнини бәрк долдурублар»,— дейә фикрә кетди. Сонра, сорушду:— Нә, кәндлиләр һөкүмәтдән даһа нә данышырлар?

— Башга сөз эшитмәмишәм.

— Яхшы, өз ишләриндән де.

— Өз ишләрим барәдә Баграт аганын оғлуна демिशәм. О, мән сәндән дө чох соргу-суала тутуб. Ниреләниб, мәнн дейүб... Ахырда голларымы баглайыб, тапанча күчүнә бура кәтирди. Мәнним ишим беләдир...

Каро Мгоя даһа да яхын дурду.

— Көзләримни ичинә дик бах!— дейә Мгонун чәнәсиндән тутуб онун башыны юхары галдырды.— Сән нә фикирдәсэн, нә истәйирсэн?

— Чөрәк, торпаг.

— Ал, бу да сәнин үчүн чөрәк, түлкү!— дейә Каро она мөһкәм бир силлә вурду.

Мго сәндәләди. Каро онун голундан япышыб дүзәлтди.— Дуз даян! Сәрчә кими ганад чалма! Сән нә замандан болшевик олмусан? Нә вахтдан истәһзалы данышмағы өйрәнмисән, көпәк оғлу!..

— Болшовоий нәдир. Мәнн ийә дөйүрсән?

— Болшевик сәнин үрөйинә кирән илан! Нә замандан бәри Ваһан Газарявла, Арменак оғлу Суренлә дост олмусан? Чаваб вер, көпәк оғлу!

— Мән һеч нә баша дүшә билмирәм...

Каро гышгырды:

— Сурени сәнин эвиндән ким апарды? Нара апарды? Чаваб вер!

— Тәзә сөзүн варса, ону де. Бунлары Багратын оғлу мәннән сорушуб, демичәм: билмирәм.

— Билмирән? Суренин атасы бизә һәр шей ачыг дейиб, сән ийә данырән?

— Атасы нә дейиб, билмирәм. Сурен әлдүрүлүб.

Каро Самвел ичәри чағырды.

— Багла голларыны!

Самвел Мгонун голларыны бәрк-бәрк баглады.

— Ушагларыны етим гоймаг истәмирсәнсә, доғрусуну де!

— Мән авам, йохсул кәндлидән нә истәйирсэн? Ахи сиз йохсулларыи тәрәфдарысыныз...

— Сән түлкүсән! Лаг әләмәйи, санчмағы да яхшы бачарырсан, ахсаг гарга! Инди керәрсән санчмаг нечә олар...

Каро ондан сөз алмаг үчүн, өзү хәфийә әлдүгү заман өйрәндийн үсула әл атды. Столун сийирмәсиндән беш йоғун ийнә көтүрүб Самвелә деди:

— Ач голларыны.

Самвел Мгонун голларыны ачды. Каронун нә әтмәк истәдийини баша дүшүб, Мгонун сағ биләйиндән япышды. Каро Мгонун шәһадәт бармағындан тутуб, ийнәни онун дырнагынын алтына еритмәйә башлады. Мго әввалчә дартылды, сонра тәсәвүрә кәлмәз ағрыдан үз-көзүнү гырышдырыб бәркдән гышгырды. Самвел онун о бири биләйиндән дө тутуб, әлләрини кәнара чәкмәйә имкан вермәди. Каро икинчи ийнәни орта

бармагына еридәндә, Мгонун сифәти агаппаг олду, алныны союг тәр басды.

— Де көрүм, Сурени сәнин әвиндән ким апарыб, һара апарыблар? Бу ийнәләрин һамысыны үрәйинә еридәчәйәм. Де, болшевики кизләдән көпәк оғлу!

Мгодан чаваб чыхмады. Каро үчүнчү ийнәни көтүрәндә, Мго дәһшәтлә бағырды, көзләри аз галды ки, һәдәгәдән чыхсын. Ики дамчы яш янагларындан ахыб, гара саггалында алмас кими парлады.

— Аһа, аглайырсаң, болшевикләрин досту!! Бу ийнәни дә сәнин көзүнә санчачағам.

Сирануш һөвләк ичәри кирди.

— Гышгыран кимдир?

— Мәнәм. Өлдүрүлмүш Суренин ерини мәнән со-рушурлар.

Сирануш Мгонун сөзләриндән ишин нә ердә олду-гуну баша дүшдү.

Каро маузери чыхарыб, Мгону өлүмлә һәдәләди. Сирануш Каронун үзүнә күлүмсәйәрәк:

— Мәним хатирими истәйирсәнсә, ондан әл чәк!— деди.

Самвел бачысына һирсләнди:

— Сән бурадан рәдд ол, һөкүмәт ишинә гарышма!

— Самвел, инсафлы ол, әвимиздә ган төкүлмәсинә разы олма. Ону өз ушагларынын янына бураһын, языгдыр, касыбдыр.

Сирануш күлүмсәйә-күлүмсәйә Кароя көз вурду:

— Бурах о кәндлини кетсин.

Каро:

— Яхшы, тәкчә сәнин хатиринә ону һәләлик өлдүр-мүрәм,— деди.

— Бу языгын бармаглары да ганлыдыр ки?!— дейә Сирануш тәәччүблә Мгонун әлләринә бахды.

Мго:

— Ийнә санчыблар, Сирануш!— деди.

— Самвел, утанмырсаң? Бу киши языг дейил? Белә дә зүлм олар?!— Сирануш ийнәләри Мгонун бармагларындан чыхармаг истәди.

Каро:

— Йох, көзәл гыз, бу гәдәр өзбашыналыг олмаз.— деди.— Суренин ерини демәлидир. Самвел, апар бу кәндлини, Карпова тәһвил вер. Де ки, һәләлик дама бассын, орда фикирләшсин, ағлы башына кәлсин.

Самвел Мгону апарды. Сирануш отагдан чыханда. Каро онун биләйиндән япышыб сахлады.

— Сән һара кедирсән, маләк гыз? Мән ону сәнин гара көзләринә, ширин күлүшүнә бағышладым. Йохсә, бир күлләйәми гыймырдым... Онун һәләлик сағ галма-сына сәбәб сән олдуң. Гой о сәнин бу күл бәдәнинә дуа эләсин.

— Ахы о языг нә эләйиб, күнаһы нәдир?

— Сурени, сәнин кечмиш севкилини кизләдиб.

— Мәним Сурен адлы севкилим олмайыб.

— Мән һәр шейи билирәм, Сирануш. Амма сән бил-мирсән ки, Сурен атанын да, гардашынын да дүшмә-нидир.

— Мән ону билмирәм.

— Бил, көзәл гыз, бил!— Каро күлә-күлә Сиранушу башдан-аяға сүзүб әләвә этди:— Мән сәни көрәндән дәли-диванә олмушам. Әкәр бу гәдәр бөйүк гуллуғда, һөкүмәт ишиндә олмасайдым, кечә-күндүз янында оту-руб, көзләрим сәнин көзләриндән чәкмәздим...— О, бир ан сусараг, нә исә фикирләшди, сонра явашлан деди:— Бәлкә, доғрудан да Сурени севирсән? Әлә исә, онун ерини де. Тапыб кәтирдим, тоюнузу да өзүм эләй-йим. Онун башындан бир түк әксик олса, анамын сүдү мәнә һарам олсуң. Севирсәнми? О һарададыр? Де, мәнә инан. Доғрудур, о болшевикдир, амма эрмәнидир. Мән ону фикриндән чәкиндирәрәм, бизим өз адамы-мыз олар...

Сирануш һеч бир сөз демәйиб кетмәк истәди. Ла-кин Каро ону өпмәк үчүн бирдән гучағлады.

Кешини Месроп бу вахт ичәри кирди. Сирануш Ка-ронун әлиндән бураһылыб гачды. Пәрт олмуш Каро:

— Нә вар, нийә кәлдиң?— дейә кешинә гәзәблә бахды.

— Билирәм, пис вахтда кәлдим, кәрәк сонра кәләй-дим... Бәли, пис вахтда...

— Яхшы, нә хәбәрлә кәлмисән?

— О барәдә сонра данышарыг. Грикору өлдүрүб-
ләр.

— Нечә? Грикору өлдүрүбләр?!

— Бәли, тез ора кетмәлийик. Йохса, чинайәтин үс-
түнү басдырарлар.

— Бу большевикләрин ишидир!— дейә Каро папағы-
ны башына гойду.

Һәр икиси отагдан чыхды.

Ахшам чыраглар янган вахт иди.

Баграт, екә бәдәниңә ярашмаган бир теләсикликлә
отага кирди. Мәрчанларыны сапа дүзән арвадындан
сорушду:

— Мәни ахтаран олмайыб ки?

Онуң сифәтиндә бир һәйәчан дуян Нвард тез ерин-
дән галхыб деди:

— Йох, сорушан олмайыб. Сәнә нә олуб, а киши,
рәнкин нийә агарыб?

— Дейирсән сорушан олмайыб?

— Йох, олмайыб. Анчаг, а киши, башына хейир,
һеч билирсән нә вар? Ахы Грикору өлдүрүбләр! Язы-
ғын очағыны кор гоюблар. Оңа әл галдыранын әли
гурусун, баласы ағлар галсын.— Нвард ики әлли диз-
ләринә вурду...— Вай, эвин йыхылсын Грикору өлдү-
рән!..

— Яхшы, яхшы, сән дә шивән гопарма. Ялан сөз-
дүр. Ону ким өлдүрәчәк.

— Ялан дейил, мейитини кәтирибләр кәндә. Мән дә
онлара кетмиңдим. Бир ағлашма-шивәндир ки... Ар-
вады, гызлары, гоһумлары аз галырлар өзләрини өл-
дүрсүнләр. Дейирләр...

Баграт онун сөзүнү кәсди:

— Каро һара кедиб?

— Каро? Һә ядыма дүшдү: Каро бүкүн ики-үч дө-
фә сәни сорушуб.

— Мәни нә үчүн сорушдугуну демәди?

— Йох, демәди. О да Грикору өлдүрәни ахтармаға
кетди. Мәнә дейирди ки, сабаһ йыгышыб Коруса көчә-
чәйик.

— Тез кетсәләр яхшыдыр. Гапыны багла, арвад.
— Нийә тез кетсәләр, нә олуб ки? Гапыны нийә
баглайым?

— Багла дейирәм.

— Ахы сәнә нә олуб? Валлаһ, сөзлү адама охша-
йырсан. Бир отур даныш көрәк.— Нвард гапыны баг-
лады.

— Бир сөз дейчәйәм сәнә, арвад. Амма көрәк бир
сән биләсән, бир дә мән. Йох... йох, галсын. Арвадын
хиртдәйи олмас.

— Сөзүнү де, а киши, үрәйими салма. Сәнин мәнән
нә кизли ишини вар ки...

Баграт хәнчәри тоггасындан ачыб:

— Ал, бу дәмири кизләт!— деди.

Нвард хәнчәри алды. Баграт чухасыны чыхаранда,
Нвард онун үст-башының гана булашдығыны көрүб
тәәжүблә сорушду:

— Бу нә гандыр, Баграт, һейван кәсмисән?

Баграт архалығыны да чыхарыб:

— Мәнә башга палтар вер,— дейә көнәра туулады.

Буилары да тез ю, ган, ләкә галмасын.

— Ай эвин дағылмасын, бир дә көрүм бу нә ган-
дыр? Һардан кәлирсән? Дүңәндән кетмисән...

— Грикоруң ганыдыр.

— Нә?.. Грикоруң?!

— Чыгырма, әлимдән хата чыхыб.

Нвард әлләрини дизләринә чырпыб, даһа да һәйә-
чанла деди:

— Аллаһ, бу нә ишидир. А киши, сән Грикору нийә...

Баграт онун сөзүнү кәсди:

— Аллаһ шейтана ләһәт әләсин. Даныша-даныша
Бәләкәдән кәлирдик. Йолда о зәһримар Алакәлләр үс-
түндә сөзүмүз чәп кәтирди... О деди Алакәлләрин чо-
ху мәним олачаг, мән дедим: йох. Һирс вурду кәлләмә.
Һеч билмәдим ки, хәнчәри кишинин гарнына нечә сох-
дум. Әввалчә өзүмү итирдим, билмәдим һара гачым
ки, көрән олмасын. Сонра, әлә бил йтмышдым, айыл-
дым. Гачыб каһада кизләйдим. Гаранлыг дүшдү, чы-
хыб кәлдим. Һеч билмирәм көрән олду я йох.

Нвард дейинә-дейинә хәнчәри, ганлы архалыгы апарыб кизәлтди. Тәзә архалыг кәтирди. Баграт кейиниб отурду.

— Дейирдин кетмишдик онлара, нә данышырлар, өлдүрәни билмирләр ки?

— Йох, эвин йыхылсын, киши. Инди кәл диван габагында чаваб вер. Диван да бизим өз эвимизин ичиндә... Ахы сәнин көзүн торпагдан нийә доймур, а киши? Зәһримар ери, көйшәни о дүняя кедәндә, далына шәләләйиб апармаячгаган ки! Шәкилиләрлә савашдыгыны бәс дейилди, өз эрмәнини дә... Нә дейим... Аллаһ, сән бизи бу хатадан-бәладан сахла!

Баягдан бәри фикрә кетмиш Баграт башыны галдырыб:

— Даһа бәсдир, арвад,—деди,—нә оғлун билсин, нә гызын. Онлар хардадырлар?

— Самвел билмирәм, Сирануш халасыкилә кедиб... Гапы дөйүлдү. Багратын үрәйи гопду. Нвард гапыны ачды.

Самвел Сиранушу ичәри итәләйиб, анасына һирсли-һирсли деди:

— Гапыны нийә багламысан?

— Күләкдән багламышам.

Самвел:

— Итин бири, ит!—дейә Сиранушун башыны-көзүнү долады юмура.—Гапылары сүләнмәйи дә өзүнә тәзә адәт эләйиб.

Сирануш ағлая-ағлая анасынын бөйрүнә гысылды.

Нвард:

— Ә, нә олуб?—деди.—Гызы нийә дөйүрсән?

— Кәрәк онун мейитини сәрәйдим күчәдә, нәинки дөйөйдим,—дейә Самвел енә Сирануша һүчүм эләди. Нвард голларыны габаға вериб, гызы вурмаға гоймады.

— Бала, дәли олмусан, гызын күнаһы нәдир? Чәкид о яна!—Нвард оғлуну кер итәләди. Сиранушу өз янында отуртду.—Бүкүн-сабаһ кедәр биринә, бу эвдән дә чаны гуртарар, сәнин кими ганы союг гардашдан да...

— Кедәчәк, көрүрәм, өзү кими ахмағын, итин би-

ринә кедәчәк, дейә Самвел һирсиндән дишләрини гычады.

— Самвел, сән мәни бурда адам һесаб эләмирсән?—дейә Баграт оғлуна көзүнү ағартды.—Бир адам кими даныш, көрәк Сирануш нә эләйиб? Ону нийә дөйүрсән?

Самвел һирсиндән додагларыны кәмирә-кәмирә деди:

— Онун бу гаранлыгда Арменақын эвиндә нә иши вар?

— Арменақын эвиндә?—Баграт дик гызынын үзүнә бахды.

Нвард:

— О, халасыкилә кетмишди,—деди.

— Өзүндән соруш, ана, сәни алдадыб.

Баграт оғлундан сорушду:

— Бәс, сән Арменақкилдә нә гайырырдын?

— Мән онларын дарвазасынын янында, ағачын алтында дурмушдум. Сирануш һәйәтдән чыхаанда, яхаладым. Дейирәм, бурда нә ишин вар? Дили долаша-долаша дейир ки, ит мәни говуб һәйәтә салды. Сонра гаттым габагыма, дүз эвә... Валлаһ бунун гычыны гырачағам, бир дә аягыны о тәрәфләрә гойсуи, көрсүи!..

Баграт енә сорушду:

— Сәнин орда нә ишин варды, Самвел?

— Ону сорушма,—дейә Самвел чаваб верди.—Сәнин бу гызын десин көрәк, орда нә кәләйи варды. Мән чоһдан онун ахмагыны билирдим, үзә вурмурдум. Дейирдим бачымдыр, екәлдикчә, ағылланар. Амма бу, ағылланмагданса, бир кәдәдән өтрү дәли олуб... ата-ана саймыр, эвдә отурмур. Билмир ки, Сурен бизә дүшмәндир...

Нвард:

— Яхшы, бәсдир, гәлби гара олма,—деди.—Халғлар өзүнүкүнү пахырыны өртүб басдырыр, бизим оғлан да аләмә чар чәкир ки, Сирануш Суренә бәнд олуб... Инди о кәдәнин сүмүкләри дә чүрүдү... Сән гызы өлдән горуюрсан?..

Самвел Сурени өлмәдийини анасына ачыб демәди.

Баграт фикирдән айрыларат гәзәблә деди:

— Нечә? Сирануш Арменақын оғлундан һәлә дә әл чәкмәйиб?—Бағрат, гызына әйри-әйри бахды.—Аллаһа анд олсун, сәни лүтдәйиб, эвдән ит тәкин говарам. Ганчығын гарныннан чыхан. Мәни бинамус эләмәк истәйирсән? Сәнин әл-аяғыны гапылардан өзүм йығышдырачағам!

Нвард Бағраты сакит эләди, оғлуну данлады.

— Сурен һаранын туласыдыр. Гызымы истәйән әвимин ичиндәдир...

Сирануш, үрәйини сыхан данышығлара дөзә билмәйиб, ағлая-ағлая байыра чыхды.

— Әвин ичиндәки кимдир, арвад?

— Каро. Бәс о бу эвдән нийә башга ерә кетмир. О мәни өзүнә гайнана билир. Инди ки, сөз ачылыб, мәсләһәтләшәк. Мән разыям. Тез верәк кетсин. Йохса, башымыза әнкәл ачар. Каро чаван, көзал оғландыр. Маһалын да ачары онун әлиндәдир. Ери дүшәндә мән өзүм сөз ачачағам. Бәлкә Каро утаныр. А киши, дүзү чамаатдан хәчаләт чәкирәм. Намы дейир, нийә гызыны ерә вермирсән, эвдә сахлайыб ун чувалына тай эләмәйәчәксән ки?..

Бағрат фикирләшди ки, Каро мәнә күрәкән олса, чинайәтимини үстү ачылса да, горхум олмаз. Ондан мүнасиб адам йохдур.

— Мән разыям, арвад.

Гапы ачылды. Каро ичәри кирди. Она ер кәстәрдиляр. Каро отурду.

— Әлдән-аягдан дүшдүк,—дейә Бағрата бахды.— Грикору әлдүрүб, мейитини йола атаны тапа билмәдик.

— Мән дә эшитмишәм. Элә бу саат дуруб онлара кетмәк истәйирдим. Белә дә намәрдяк олар, кишини һейф эләдиләр. Каро, Грикору ганы кәрәк ердә галмая.

Бағрат арвадына емәк һазырламағы ишарә верди. Нвард дуруб кетди.

Каро алына төкүлмүш сачларыны башынын һәрәкәтилә кери атыб Бағратдан сорушду:

— Дейирләр Грикор сәниңлә Баләйә кетмишди, дүздүрмү?—О, көзүнү Бағратын көзүндән чәкмәди.

Каронун бахышлары Бағрата шүбһәли көрүндү. Она көрә башыны ашағы салыб:

— Йох, ялан сөздүр,—деди.

— Әлбәттә, ялан данышанлар да чохдур. Амма бу чинайәт батмаячаг. Самвел, кәрәк сән белә шейләри биләсән...

Самвел Каронун нә үчүн она мүрациһәт эләдийини баша дүшдү.

— Әләдир, хмбәбәт, эләдир!—дейә чаваб верди.

Бағрат сөһбәти дәйишди:

— Эшитдим ки, сабаһ Коруса кедирсән, Каро.

— Бәли.

— Нечә күнлүйә?

— Һәмишәлик.

— Йох, бу олмады. Үзүмүз-көзүмүз сәнә өйрәшмишди... Ериндә ким галыр?

— Кешиш Месроп, өзүм дә һәрдәнбир кәләчәйәм. Әмр олунуб ки, Коруса көчәк.

— Бәли, пис олмаз.

— Даһа сәндән нийә кизләдим, Бағрат. Һәр күн үрәк буландыран хәбәрләр алырыг. Күрчү меншевикләри бизимлә даваны башлайыблар.

Бағрат тәәччүблә сорушду:

— Күрчүләр? Балам, онларла бизим нә шәрикли, давалы малымыз вар?

— Бәли, күрчүләр. Онлар алманлара архаланыблар. Инди һәр милләт фүрсәтдән истифадә эләйиб, һәким олмаг истәйир. Оқун үчүн өз күчүнү кәстәрир. Күрчүләрлә биз әрмәниләрини давалы ер үстүндәдир. Биз дейирик, Лори району Әрмәнстанындыр, онлар дейирләр йох, Күрчүстанын. Әкәр мүсаватчылар, мүсалманлар да түркләрин көмәклийилә Гарабагдан һүчүмә башласалар, Әрмәнстан галачаг һалгада, габагда дуруш кәтирмәк чәгини олачаг... Мүсалманлар кирәвә ахтарырлар. Элә о Андроникин дә ачығыны биздән чыхачаглар. Онлар да истәйирләр ки, Гарабаг әрниләрини гырсынлар. Зәнкәзура йол ачыб әлә кечирсинләр. Сонра Нахчыванла бирләшсинләр. Нә исә, Бағрат аға, сән түфәнкини, патронуну һазырла.

— Мэн назырам. Элэ сәнин бир папаг эләмәйна бәндәм. Эрмәни һөкүмәтинә чаным гурбан.

Нвард емәк вә шәраб кәтирди, сүфрәни ачыб, өзү дә отурду.

Баграт стәканлары долдурду.

— Буу ичәк сәнин саглыгына, хмбабет. Ахы сән сабаһ кедирсән.

— Саг олун, мән бу эвдән чох разы кедирәм. Амма... Нә исә, саг олун.—Каро стәканыны Багратын вә Самвелин стәканына вуруб ичмәк истәркән, Баграт:

— Даян, даян!—деди.—Сөзүнүн далыны демәсән, иччийәчәм. Мән сәнә өз оғлум кими бахмышам... Бу эвдән нә тәмәннан, нә умачағын варса, де, утанма.

Нвард һийләкәрчәсинә күлүб:

— Онуң умачағыны сән верә билмәсән, а киши,—деди.

— Нийә, она бир ат, бир кәбә, я бир дәст йорған-дөшәк версәм, касыб дүшәчәйм?

— Мән мал истәмирам, Баграт,—дейә Каро ичди. Багратла Самвел дә стәканларыны баңларына чәклидәр.

Нвард Сиранушдан сөз салмаг үчүн о яндан, бу яндан данышыб деди:

— Мәним рәһмәтлик бабам дейәрмиш ки, дөвләт әл киридик, юярсан кедәр. Амма әсл дөвләт, киши үчүн арвад, арвад үчүн дә әрдир.

— Һа... һа... һа! Бизим бу арвад да азачыг ашын дүзү дейил һа!—Багратын күлүшү отагы кәтүрдү.

— Шә'рийәтдән кәнар сөз данышмырам һа. Бир дә, мән адам сәррафьям...

Баграт енә күлдү:

— Демәк, биз бир шей баша дүшмүрүк, һә, арвад?..

— Һә, арвад баша дүшән сирри киши баша дүшмәз. Сиранушла Каронуң һәрләнбир пычы-пычысыны мән ганмышам, баша дүшмүшәм. Һеч үзләринә дә вурмамышам... Амма гыза демишәм ки, атаң биләр... Бу сагалы ағармыш Каро да, һәя эләйиб, мәнә бир сөз демәйиб.

Каро Нвардын сөзләриндән һәм тәәччүбләнди, һәм

дә севинди. «Чағыранын пловуну ейәрләр»—дейә дүшүнәрәк, стәканыны долдуруб күлә-күлә деди:

— Мәсләһәт сизиндир.

— Аллаһ хейир версин. Бир гыз бир оғланыдыр. Һәр икнинизин саглыгына,—дейә Баграт ичди.—Самвел, сән нийә дилләнмирсән?

— Мән Кароя ә'тибарлы вә меһрибан гайын олачагам,—дейә Самвел күлүмсүндү.

Нвард:

— Көрүнүр ки, илаһинин гисмәтиймиш...—деди.

— Дур гызыны эвә чағыр, арвад. Гой о да бизим фикримизи билсин.

Нвард балконда фикрә далмыш Сиранушу эвә кәтирди.

Баграт:

— Кәл мәним янымда отур, гызым,—деди.

Сирануш отурду.

— Бир аз бундан әввал сәнә һирсләндим. Сонра да пешман олдым. Ата үрәйи назик олар... Гәрәз, һиди сәнин саглыгына вә хошбәхтлийинә ичирәм.

Үчү дә ичди.

— Амма ону да бил ки, гызым, тәк адам хошбәхт олмаз,—дейә Баграт стәканлары долдурду.—Бәли, тәк адам дүняда яхшы, раһат, сәфалы күн көрмәз. Элә мән дә, анан да, гардашын да сәни көйәрчин кими чүт көрмәк истәйирик. Бизим эвимизин әзизи, сүфрәмизин башында отуран бу Кародан башга, сәнин бабын ким ола биләр?.. Мән бу стәканы да һәр икнинизин саглыгына ичирәм вә бүкүндән бир-биринизә нишанлайырам. Кәтүр, өзүн дә ич.

Нвард өз долу стәканыны Сиранушун габагына гойду.

Онлар ичдиләр. Сирануш ичмәди. Нвард күлә-күлә деди:

— Аллаһ хейир версин. Бир ердә гарыясыныз, бала. Бүкүндән Каро олду бизим оғлумуз, сәнин меһрамин. Тоюнузу да бу үзүмүзә кәлән гышда эләрик.

Баграт:

— Мәним зырна-балабанла ишим йохдур, арвад.—

деди.—Каро нә заман истәсә, нишанлысыны көтүрүб кедәр.

Сирануш ата-анасына бахыб, дахили изтираб вә һәйәчанла деди:

—Каро бу әвдән нә гәдәр тез рәдд олса, яхшыдыр.

—Сирануш...—дейә Баграт гәзәблә она көзүнү ағартды.

—Сиз она башгасыны алын!—Сирануш тез аяга галхыб отагдан чыхды.

Багратла Самвел пәрт олдулар. Каро кефини позмады. Нвард аяга галхды.

—Гызларын элә хасийәти белә олар. Фикир вермәйин, мән ону йола кәтирәрәм,—дейә Нвард Сиранушун далынча кетди.

Каро Коруса көчмүш, Андроникын ирәличә яшадыгы бинаны өзүнә идәрә этмишди.

Онун Корусда биринчи иши һәбсхананы инаама салмагдан вә коммунистләри тапмаг үчүн тәдбирләр көрмәкдән ибарәт олмушду. Болшевикләри кизләдәнләрә ағыр чәзә вериләчәйи һагда мейдана, күчәләрә эланлар вурдурмушду.

Каронун фикринчә, әһалини һөкүмәтин һәр бир әмринә табә әтмәк үчүн дөрд шей ләзымдыр: силаһлы түввә, кәшифийат органлары, мәһкәмә вә һәбсхана.

Стәдун архасында отурмуш Каро бир нечә күн бундан габаг Корус дөвләтликләрини янына чағыртдырыб, онлара үмуми вәзийәтдән, әрмәни һөкүмәтинин мөгсәд вә идеясыдан данышдыгыны хатырлайырды: «...Андроник бир нечә мүсәлман кәндици дағытды. Анчаг һамысыны тармар элә билмәди. Чүнки болшевикләрин йолдан чыхардылары әрмәникләр, кәндликләр ону гоймадылар. Бундан әлавә, Андроник түркләрдән горхду. Мән бу ишдә күнаһкар сиз дөвләтликләри көрүрәм: түркләрин мәктубуна инаныб, Андроникә көмәк әләмәмиснииз. Өзләрини йохсулларын тәрәфдары ки ми галәмә верән, Русия ингилабыны кәндликләрин бойчуна багламаг истәйән болшевикләрә гаршы дурмамы-

сыныз. Йәгин ки, инди элә сәһв иш көрмәйәчәксиниз. Түркләр вә алманлар давада мөглуб олдулары үчүн Загафразиядан чәкилиб кедибләр. Инди инкилисләр, америкаңлар, франсызлар кәлибләр. Онлар бизим достларымыздыр. Бизим һөкүмәтә пулла, әрзагла көмәк әдирләр. Инкилисләр, бизимлә күрчү меншевикләринин арасындакы мүбаһисәли олан Лори районуну «битәрәф зона» элан әдәрәк өз полковникләрини дә ора губернатор тәйин әдибләр. Бундан әлавә, бизә хәбәр чатыб ки, инкилисләр ийirmi алты болшевик, Бақы комиссарыны күлләләйибләр. Демәк, инкилисләр вә америкаңлар болшевикләрин көкүнү кәсмәкдә бизә көмәк әдирләр. Анчаг болшевикләр һалә тәмизләмәйибләр. Бизим «Макрел сырпел» шүарымыз яһныз әрмәни олмаји милләтләрә анд дейил, болшевикләрә дә анддир. Онлар инди Зәнкәзурда кизли фәалийәтә кечибләр. Лакин горхулу бир түввә олараг галырлар. Гаршымызда мүһүм вәзифәләр дурур. Бу да, Зәнкәзуру болшевикләрдән вә мүсәлманлардан тәмизләмәкдән ибарәтдир. Хатисов һөкүмәтинин бу тәдбирләринин еринә етирилмәси үчүн һеч бир әрмәни малыны, чаныны әсиркәмәмәлидир...»

Каро һалә өз хәялындан айрылмамыш, Ашот чийиндә түфәнк ичәри кирди. Каро дөнүб она:

—Эшшәк,—деди.—Ичәзәсиз ийә отага кирирсән? Бура сәнин үчүн Багратын төвләсидир?! Түфәнки ийә чийиннә салмысан? Өйрәтмәмишәм ки, гараулда дуранда, мәним яһыма кәләндә, түфәнки әлиנә ал! Яхшы, нә вар?

Ашот түфәнки чийиндән ашырыб, әлиндә тутду, горха-горха деди:

—Мәни данлама, хмбәбет аға. Салдатлыг көрәмишәм. Валлаһ, дүзүнә бахсан, түфәнк мәнә ярашмыр. Әлимә аланда ики гарыш мәнән узун олур, чийинкә саланда, гундагы ерә дәйир. Дәрдим ачылыб, элә гой дейим. Мәни бурах, кедим кәндә. Баграт ағанын ишини көрмәк, төвләсини тәмизләйиб, атына бахмәг бу салдатлыгдан яхшыдыр.

—Сонра?

— Сонра да, ону дейрэм ки, Карпов кәлиб, янына бурахым я йох?

Каро онун габагында даяныб:

— Сонрасы, бах будур!—дейә она бәрк бир силлә вурду.—Сәни салдатлыгдан ким бурахар, эшшәк! Биз инди ағачдан да адам гайырыб салдат эләмәк истәйирик. Керийә дән!—Ашот бир сөз демәдән керийә чеврилди.—Кет, де кәлсин.

Ашот бир аддым атмышды ки, Каро онун юмшаг ериндән бир тәпик илишдирди. Ашот тез байыра чыхды.

Карпов ичәри кирди, әйләшиб сөзә башлады:

— Мән ики мәлуматы нәзәринизә чатдырмага кәлмишәм. Биринчиси, Арменак эвини сатмаг, башга ерә көчмәк истәйир...

— Нардан билирсән?

— Самвел кәлмишди. Мән ону тез кери гайтардым ки, көздә-гулагда олсун, биздән биримиз кедәнә гәдәр ериндән тәрпәнмәйә гоймасын. Икинчиси дә ону демәк истәйирәм ки, диварлара япышдырдығымыз әмрләри чырыблар...

Өз табелииндә оланлары горхутмага, үсләринә ерли-ерсиз тапанча чәкмәйә, гышгырмага, оилары дөймәйә адәт әтмиш Каро багырды:

— Нечә? Нечә?.. Мәним әмрими чырырлар?! Бәс сәнин көзүн, гулагын нардадыр, чәнаб Карпов?

— Бу, кизли вә хәни әлин ишдир.

— О әли тапыб кәсмәк дә сәнин ишиндир. Бу ону көстәрир ки, болшевикләр биздән гочагдырлар. Өз ишләрини апарырлар, сәннисә көзүн кор, гулагларын кар олуб. Бәс тәдбирин нәдир?

— Мәсләһәтә кәлмишәм. Мәнчә, әвләри бир-бир йахтармаг лазымдыр.

— Сонра?

— Ерли әһалидән өзүмүзә хәфийлә көтүрмәлийик.

— Сонра?

— Мүсәлман кәндиләринин мәсләсини тәзликлә гуртармалайыг. Коммунистләр о кәндләрдә дә кизләнә биләләр.

Каро онун дедикләрилә разылашды. Әләвә олараг

Корусун әтрафына гараулчу гоймагы, шүбһәли адамлары һәбс әтмәйи тапшырды. Арменакла һагг-һесаб чәкмәк үчүн Әнкәләвидә өзү кетди.

...Каро Ашота идарәйә кешик чәкмәйи, о кәләнә кими Карповун әмрләринә табе олмагы тапшырмышды.

Ашот союглу күндә союг түфәнки гучаглайыб, киллиди идарәнин гапысы ағзында даянмышды. Аягларынын кейини ачмаг үчүн, һеч олмаса коридорда кәзинмәйә дә чәсарәт әтмирди. Она әлә кәлирди ки, Каро бу саат бөйүрдән чыхачаг, она һирсләнәчәк вә «эшшәк, нийә ериндән тәрпәнмисән?»—дейә силләләйчәкдир.

Әввәлчә түфәнк көтүрмәк, тапанча багламаг һәвәсилә севинән Ашот, инди салдат олдуғуна пешманды. О, үрәйиндә кешисә дә сөйүрдү. Чүнки Месропун ачдыгы фал, дедийи сөzlәр ялан чыхмышды. Ашот Ефремвердинин көстәрдийи кими гошун бөйүйү йох, үзү данланан, дөйүлән, кечәләр йорган-дөшәк көрмәйән вә саатларла ач гарына кешикдә даянан бир салдат олмушду. Нечә олмаса, үзүнү көрмәк, бой-бухунуна тамаща әтмәк, мөһрибанлыг көрмәсә дә, һәрдән бир-ки кәлмә данышмагла тәсәлли тапдыгы Сиранушдан айры дүшмәси, ону бәрк сыхырды. «Әмими бурах, Ашот»—дейән Сиранушун арзусуну еринә етирмәдийинә пешман олмушду. Илләрлә һәсрәтин чәкдийи гызын Кароя адахланмасы Ашоту дәли әләмишди. Лакин сусмагдан банга алачы йохду.

Ашот әтрафына бахды, һеч кәсә көрмәди. Гычынын ағрысыны алмаг үчүн ерә отурду. Сиранушла олан сон көрүшүнү вә гыса сөһбәтини ядына салды:

«Ахшамды. Сирануш балконун мөһәччәринә сөйкәниб аглайырды. Дедим, сәнә нә олуб, йохса, Сурен үчүн аглайырсан? Йохса, сәни Кароя вердикләринә аглайырсан? Сирануш, мәни бәйәнмәдин, салдат палтары кейдим, түфәнк көтүрдүм, енә мәһәл гоймадын. Амма, Сирануш, мән сәнин хатирини чох истәйирәм. Деди, кет, сән дә ә'тибарсыз чыхдын. Әмими бурахмадын. Мән онун дәрдиндән, фикриндән аглайырам. Дедим, мәни гынама. Әмими бурахсайдым, мәни елдүрәрдиләр... Мәндән инчимә, вахт олар, сәнә көмәк әләрәм...»

Карпов коридора дахил олду.
Ашот о саат аяга галхыб онун габагында гуруду...

Арменак байра чыхды. Ерэ, көйө, һавая бахыб, эвэ гайытды. Өзүнү очагын янына вериб, элини гыздыра-гыздыра деди:

— Гар ягыр, Аракси. Амма һава хошдур. Улдузлар чыхыб, айдынлыгдыр. Бир аз элли олуи, бөлкө, сөһөрө кими өзүмүзү бир яна чатдыра билдик.

— Валлаһ, һеч билмирэм нэ көтүрүм... А киши, олмаздымы ки, сөһөр тәрпөнәйдик? Истәйирсэн бизи бу кечә вахты гурда-гуша верәсэн...

— Даһа тәзәдән сөһбәт ачмаячагыг. Дедим ки, кәнддән кечә чыхмагымыз яхшыдыр. Эйин палтарындан, йорған-дөшәкдән, габ-гачагдан нэ көтүрә билирсэн көтүр. Адама бир шәлә анчаг апара биләрик.

Араксилә Анаһид нәләри вардыса эвин ичинә төкүб, көтүрәчәкләри шейләри айырд эләмәйә башладылар.

Мал-дөвләт ширин олар. Аракси бир әски парчасыны да эвдә гоймаг истәмирди. Кичик вә әһәмийәтсиз көрүнән һәр бир шей онун вә Арменакын бөйүк зәһмәтилә элдә эдилмишиди. Бундан башга, кедәчәкләри ердә ким онлара палтар, йорған-дөшөк, габ-гачаг верәчәкди...

Арменак элиндәки назик чубугла очагын көзүнү эшләйир вә өз-өзүнә дейрди:

«Он сәккизинчи или йола салдыг. Яман гаилы-гадалы ил иди, кетсин кәлмәсин. Тәзә ил башланандан да үзүмүз күлмәди, гырышыгымыз ачылмады...»

Анаһид:

— Дур көмәк элә шейләри бағлаяг, ата!—деди.

Арменак ериндән галхды. Шәләләри бағладылар.

— Һә, белә...—дейә Арменак алтмыш иллик өмрүнү кечирдийи комасынын кәлә-көтүр диварларына, нишыгсыз күнч-бучагларына, һисдән, түстүдән гаралмыш әйри, дүйүлү пәрдиләринә һәсрәтлә бахды. Инди, бу айрылыг дәгигәләриндә, йохсул комасы она шаһларын сарайындан да хош көрүндү... Лакни оғлу-

нун дәрди, ону өз кәндиндән, өз эвиндән айрылыб чөл-ләрә, өзкә гапыларына дүшмәйә мәчбур эдирди...

— Я аллаһ—дейә Арменак элини үч шәләдән биринә атды.—Көтүрүн, чыхаг. Амма о пис олду ки, эви дәйәринә-дәймәзинә, сата билмәдим. Кимә ағыз ачдым, деди: емәйә чөрәк тапа билмирәм, эв нәйимәлазымдыр? Бир улаг да тапа билмәдим ки, бу чапәт-чупуту үстүнә атым. Я аллаһ!—Арменак шәләни далына алды.—Нийә дурмусунуз, юбанырыг ахы!

— Мән өз эвимдән, кәндимдән, гонум-гоншумдан һечә айрылым, аллаһ!—дейә Аракси өзүнү сахлая билмәйиб ағлады. Анаһид дә көз яшыны сахлая билмәди.

— Шәлә белими гырыр, арвад. Дүнәндән ағлайырсан, йорулмурсан. Сәсинизи кәсин, кәлин бәри.

Эвдән ахырынчы Аракси чыхды.

Күндүздән онлары күдән, бу ахшам кәнддән чыха-чагларыны акент мәлуматларындан билән Каро илә Самвел дарвазанын далындан чыхыб, һәйәтдә онларын габагларыны кәсдиләр. Арменак донуб ериндә галды.

— Көчүнү һара сүрүрсән?—дейә Каро Арменака мүрачиәт эләди вә үчүнү дә эвә гайтарды.

— Һөкүмәтдән ичәзәсиз бу кәнддән һара кедирсиниз?.. Шәлә-күләнизи ерә гоюн... һара кедирсиниз? Чаваб истәйирәм!

Арменак дәрин бир нифрәтлә она бахараг:

— Эвдән байра чыхмага кәрәк һөкүмәтдән ичәзә алаг?—деди.—Бу нә гайда-ганундур. Сиз кәлкә тәкин нийә мәним далыма дүшмүсүнүз?..

— Чүнки сән шүбһәли вә фырылдагычы адамсан. Де көрүм, һара кедирсиниз? Оғлуиуи янынамы?

— Хейр, касыблыга, башга кәндләрдә чөрәк газанмага. Һөкүмәт бизә чөрәк вермир, ачыг, ач.

Каро бармагыны Арменакын көзүнә тәрәф узадараг:

— Ялан данышма!—деди.—Көзүнү төкәрәм. Һаны Сурен? Мән сәнә нә демидим? Нийә оғлуиуи кәтирмәдин? Кәнддән кизли гачмагла яханы әлимдән гуртармаг истәйирсэн? Сән кими алдатмаг, кәләк кәлмәк истәйирсэн? Сорущурам, нийә оғлуиуи кәтирмәдин?

— Мәним оғлум йохдур.

Каронун сәс-күйү эви көтүрдү.

— Йохдур?! Мән ону да, йолдашларыны да Корус-да дама басмышам. Амма сән дейирсән Сурен өлүб.

— Анан кор олайды, кар олайды, огул!—дейө Аракси башына, көзүнө дөймөйө башлады.

Арменақ Анаһиддән архайынды, ачағ арвадынын садәлиқдән һәр шейи ачыб дейөчөйиндән горхду. Она керә:

— Сән дилләнмө, Аракси,—деди.—Башыны тәрпә-диб, динмәмәсинә ишарә верди.

— Яхшы, анасы дилләнмәсин. О болшевик оғланын атасы дилләнсин!—дейө Каро истәһзайла күлүб, маузери кобурундан чыхартды. Самвел дә тапанчасына әл атды.—Һә, инди де көрәк, Сурени Шәләждән Коруса яралы ким апармышдыр?

— Әкәр оғлуму тапмысынызса, өзүндән сорушун. Мән һеч бир шей билмирәм.

— Бу гоча кафтарла нә чох данышырсан?—дейө Самвел тапанчаны Арменақа тәрәф тушлады.

Аракси өзүнү итирмиш һалда чығырды.

— Даянын. Қишийә дөймөйин! Самвел аға, даян!—дейө Анаһид өзүнү габаға верди.—Атама әл галдырма. Чавансан, инсафын олсун.

— Атан оғлунун ерини десин, ондан әл чөкөк.

— Әкәр бачынын хатирини истәйирсәнсә, бизә дөйиб-долашма. О бу эвдә кәлин олмағ истәйир, гардашымы сефир.

Самвел әсәбиләшди:

— Ядан дейирсән, ахмағ гыз! Мәним бачым Кароя нишанланыб. Онун Суренлә һеч бир әлагәси олмайыб. Бачыма бөһтан атдығын үчүн тәпәнә бир күллә чаха-чағам.—О, тапанчаны аяға чөкди.

Каро:

— Сакит ол, Самвел!—дейө ону күллә атмаға гоймады.

— Мән дә билирәм ки, Сирануш Сурени сефир, онун йолуну көзләйир. Нә эйби вар, көзләсин. Мән өз мә-

һәббәтимни Суренә гурбан верирәм. Чүнки, о да чаван-дыр, эшги вар, өзү дә эрмәнидир.—Каро Араксийә яхылашды.—Оғлуна той эләмәк истәйирсәнми, гары?

Арменақ арвадынын үзүнә мә'налы-мә'налы ба-хыб, дилләнди:

— Оғлу олсайды, эләрди.

— Сән онун ағзына дил атма!—дейө Каро гыш-гырды. Соһра Араксидән енә сорушду:—Той эләмәк истәйирсәнми? Чаваб вер!

Аракси дилләнмәди.

— Нийә лал олмусан «гәһрәман» болшевик анасы! Сән ону түлкү кими кизләнмөйә доғмамьсан ки!—Ка-ро бирдән гәзәбли һалда әлини атыб Араксинин са-чындан япышды вә эвдә сүрүмөйә башлады.

— Вай, вай! Әлин гурусун. Сәни анан даш доғай-ды,—дейө Аракси ағлая-ағлая гышгырды.

Арменақ арвадыны Каронун әлиндән алмағ истә-ди. Каро ону кери итәләди.

— Даһа сән бизи бигейрәт эләдин, һәпәнд оғлу, һә-пәнд,—дейө Арменақ тез эвин бучағына тәрәф кетди...

Анаһид Каронун голундан тутуб кери чөкди.

Арменақ әлиндәки көсөвү Каронун башына энди-рәк:

— Арваддан әл чөк, дөйюс оғлу, дөйюс!—деди.

Көсөв зәрбәсиндән сәндәләйән Каро бир-ики аддым кери чөкилди. Икннчи көсөв ону тутмады. Каронун маузери галдырмасы йлә Арменақын ерә сәрилмәси бир олду...

— Аман аллаһ, бу нә зүлмдүр!—дейө Анаһид өзүнү мейитин үстүнә салды. Аракси башына-көзүнә дөйө-дөйө, гаргыш эләйә-эләйә ағламаға башлады.

— Кәс сәсини, байгуш!—Самвел она бәрк ачыг-ланды.

Каро Анаһиди мейитдән айырды. Маузери онун ал-шына тушлайыб зәһмлә деди:

— Гардашын һардадыр? Де, ерини де, ит баласы!

— Билмирәм. Тфу сизин чанавар сифәтинизә! Тфу сизин...

Самвелин күлләси Анаһидин сөзүнү ярымчыг гойду. Бәдбәхт ана, әринин мейитинин үстүндөн дуруб, гызынын мейитини гучагламаг истәркән, Самвел ону да нишан алды...

Каро Самвели даяндырыб деди:

— Дәймә. Оглунун ерини бу нфритәйә дедирдәчәйәм.

1953—1956

Биринчи китабын сону

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Биринчи фәсил	3
Икинчи фәсил	12
Үчүнчү фәсил	20
Дөрдүчү фәсил	32
Бешинчи фәсил	53
Алтынчы фәсил	79
Еддинчи фәсил	84
Сәккизинчи фәсил	97
Доггузунчу фәсил	112
Онунчу фәсил	129
Он биринчи фәсил	137
Он икинчи фәсил	148
Он үчүнчү фәсил	161
Он дөрдүнчү фәсил	164
Он бешинчи фәсил	168
Он алтынчы фәсил	173
Он еддинчи фәсил	177
Он сәккизинчи фәсил	184
Он доггузунчу фәсил	195
Ийирминчи фәсил	199
Ийirmi биринчи фәсил	205
Ийirmi икинчи фәсил	227
Ийirmi үчүнчү фәсил	232
Ийirmi дөрдүнчү фәсил	244
Ийirmi бешинчи фәсил	265
Ийirmi алтынчы фәсил	270
Ийirmi еддинчи фәсил	275

Ийirmi сәккизинчи фәсил	288
Ийirmi доггузунчу фәсил	309
Отузунчу фәсил	319
Отуз биринчи фәсил	334
Отуз икинчи фәсил	376
Отуз үчүнчү фәсил	390
Отуз дөрдүнчү фәсил	417
Отуз бешинчи фәсил	435
Отуз алтынчы фәсил	454
Отуз еддинчи фәсил	463
Отуз сәккизинчи фәсил	486
Отуз доггузунчу фәсил	516
Гырынчы фәсил	524

Редактору *М. Әфәндиев*

Рәссамы *М. Гасымов*

Бәдни редактору *Ф. Гулиев*

Техн. редактору *В. Гаврилова*

Корректорлары

Ш. Адыкәзәдова вә *Ш. Новрузова*

Чапә нмәзаланмыш 1/Х 1956-чы ил.
 Форматы $84 \times 108 \frac{1}{2}$ — 8,94 = 29,3 чәп в.
 ФГ. 10581 (Уч.-нәшр. вәрәги 30).
 Сифарш 312. Тиражы 15000.
 Гиймәти 12 ман. 20 гәп.

Ушагкәчнәшр, Бакы, Фиолетов күчәси, 8.
 Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлийинини
 „Гызыл Шәрг“ мәгбәәси.
 Бакы, Гәзи Асланов күчәси, 80.

АБАСОВ ЭЮБ ДЖАБРАИЛ ОГЛЫ

З А Н Г Е З У Р

Роман

Книга первая

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское

Издательство Детской и Юношеской Литературы

Баку — 1956